Litterae et Amicitia
Ünnepi kötet Monok István
70. születésnapjára

Litterae et Amicitia
Ünnepi kötet Monok István 70. születésnapjára

Szerkesztette:
Viskolcz Noémi
Zvara Edina
N. Kis Tímea
Nagy Andor

Eszterházy Károly Katolikus Egyetem – Tokaj-Hegyalja Egyetem
Eger – Sárospatak, 2026

Kiadja az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Líceum Kiadója
és a Tokaj-Hegyalja Egyetem

A kiadvány a Tokaj-Hegyalja Egyetem Kulturális Örökség Tudományok Tanszéke, az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Kulturális Örökség és Művelődéstörténeti Tanszéke, a Szegedi Tudományegyetem Kulturális Örökség és Humán Információtudományi Tanszéke, illetve a Miskolci Egyetem Történettudományi Intézete együttműködésével jött létre.

ISBN 978-963-496-325-7

A kiadásért felelős
az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem
és a Tokaj-Hegyalja Egyetem rektora
Megjelent az EKKE Líceum Kiadó gondozásában
Kiadóvezető: Dinnyés Patrik
Felelős szerkesztő: Kusper Judit
Nyelvi lektor: Báthory Kinga
Nyomdai előkészítés, borítóterv: Molnár Gergely
Megjelent: 2026-ban

Nyomdai kivitelezés: Prime Rate Zrt.
Felelős vezető: Tomcsányi Péter

Tartalomjegyzék

ELŐSZÓ 11

KÖSZÖNTŐK 13

Géczi János
Beatus vir 15

Elsa Barbier
István, l'ombre amicale de la Hongrie 19

Andreas Brandtner
Libraries as institutions in international cooperations:
Greetings along the Danube from Vienna to Budapest 23

P. Anton Bruck OFM
István Monok und die Bibliothek
der Franziskaner in Güssing 25

Andrea De Pasquale
Bon anniversaire de l'Italie 27

Tiberius Ignat
Celebrating a Decade of Collaboration and Friendship with
Professor István Monok 29

Kokas Károly
A három szakállas esete Szegeden, a Nagyokkal 33

Tuomo Lahdelma
Monok István köszöntése 39

Eva Mârza
István Monok, Homme – Collaborateur – Ami 41

†Ötvös Péter
Monok István bekopog az ablakon 43

Julien Roche
Salutations de France – Hommage du Président de LIBER 45

Rozsondai Marianne
Monok István 70 (2026) 49

Andrea Seidler
Gelehrsamkeit, Verantwortung und Begegnung:
Persönliche Gedanken zu einer Zusammenarbeit 53

Sipos Gábor
1668 – egy lajstromíró följegyzései 59

Maria Luisa Vidriero
Una fuerza de la naturaleza, una columna de saber, un capitel de amistad: István Monok – Une force de la nature, un pilier du savoir, un chapiteau de l'amitié: István Monok 61

TANULMÁNYOK 63

Ács Pál
A szent és a profán: Paris ítélete Pesti Gábor *Újtestamentum*ának címlapján 65

Almási Gábor
Több mint könyvtáros: Esaias Leuker I. Miksa bajor herceg szolgálatában 81

Balázs Mihály – Keserű Gizella
II. Rákóczi Györgyöt megéneklő versek 91

Bartók István
Compendium etymologiae et syntaxis: egy hazai kiadású kétnyelvű latin grammatika könyvészeti és kritikatörténeti vonatkozásai 109

Bene Sándor
Kozmopoliták, hungarusok és az iróniahatár 119

Bujtás László Zsigmond
Páldi István újabb hollandiai munkája 1747-ből 133

Viliam Čičaj
Medizinische Bibliotheken in Ödenburg und in den Bergstädten im 17. Jahrhundert 149

Csepregi Zoltán
Johannes Rezik eperjesi tanítványai: további források a 2015-ben megjelent eperjesi diáknévsorhoz 159

Marisa Midori Deaecto
Le message des livres : un essai for impressionniste sur les petits formats dédié à István Monok 173

Christophe Didier
À la recherche de Mr X : sur la restauration d'un lot de reliures de la Kaiserliche Universitäts- und Landesbibliothek 185

Dóbék Ágnes
Anton Kurz bécsi ügynök Patachich Ádám könyvgyűjtési hálózatában 197

V. Ecsedy Judit
Négyszáz év magyar betűmintái 207

Emődi András
A nagyváradi Béres Károly (később Kálvin) Nyomda 231

G. Etényi Nóra
„Das französische Traplier-Spiel": egy 1670-es beszélgetésjáték tanulságai 261

Fazekas István
Salamonfai és rátki Rátky József (1717–1781) középfokú iskoláztatása 273

Haader Lea – Ilyefalvi Emese – Madas Edit
Ismeretlen nyelvemlék: Szalai Béla-féle ráolvasás (16. század első negyede) 285

Hegyi Ádám
Mosyk István síteri református lelkész könyvjegyzéke 1750-ből 291

Király Péter
Egy elképzelt, a bibliográfiai adattudományról szóló képzés vázlata 305

Király Péter
Mikor járt hajdútáncot Esterházy Pál a császárné előtt? 319

N. Kis Tímea
Rendhagyó könyv(tár)történet: egy illusztrált Martin Boregk-kötet tanulságai 323

Kiss Farkas Gábor
Zrednai (Vitéz) János verse V. László halálára (*Sideribus patriis...*) 339

Kovács András
Bethlen Gábornak ajánlott *Itinerarium catholicum* 353

Kőszeghy Péter
Vörös Mihály, *Kapitány Sárvári Jánosnak és Támár török kisasszonynak szárazon és tengeren esett története* (1812) 363

Lauf Judit – Molnár Antal
Egy ismeretlen késő középkori obszerváns ferences formulagyűjtemény két levele:
Gabriele Rangoni magyarországi működésének kezdeteihez 375

Mikó Árpád
Antikvabetűs feliratok a Magyar Tudományos Akadémia dísztermének Lotz-falképein 391

Molnár Dávid
Történészek fókabőrben? Kepler verses bejegyzéséről Filiczki János albumában 403

Nagy Andor
Egy ismeretlen román nyelvű lakodalmi köszöntővers (Brassó, 1717) 411

Oláh Róbert
Egy elfeledett teológiai sikerkönyv:
Fegyverneki L. Izsák *Enchiridion*ja 425

Orbán Áron
Batthyány (III.) Boldizsár és a németalföldi falképfestő 437

Ősz Sándor Előd
Wolfgang Musculus művei a régi erdélyi könyvtárakban:
a berni reformátor munkásságának 16. századi erdélyi hatástörténete 451

Pálffy Géza
Az Esterházy család a Magyar Királyságot kormányzó világi elitben az 1526 utáni két évszázadban 465

Ferenc Postma
Die Eintragung des siebenbürgischen Studenten Petrus Felckmannus im *Album Amicorum* von Arnoldus Rusius (Franeker, den 13. August 1597) 477

Romsics Ignác
Hírünk Nyugaton, 1920–2020 489

Sipos Eszter
Aranyzsinórral még a nyúl is elhúzhatja az oroszlánt:
tudományos hitelesség és orvosi ars poetica Daniel Fischer
De terra medicinalis Tokajensis című művében 497

Szabó Ádám
Egy filológus az orvostudományban: Nicasius Ellebodius
és a galénoszi-hippokratészi szöveghagyomány 511

Szelestei N. László
Bíró István exjezsuita és a jezsuiták kolozsvári
könyvtára a rend feloszlatása után 519

Szentmártoni Szabó Géza
Epimenidész aluvása, avagy álomutazás a jövőbe 529

Tóth Gergely
A *Notitia Hungariae novae* csonka ötödik kötete: mikor, miért és
hogyan jelent meg Bél Mátyástól Moson vármegye leírása? 537

P. Vásárhelyi Judit
Habent sua fata tituli calcographici 549

Viskolcz Noémi
Pulszky Ferenc könyvadománya a Magyar Tudományos
Akadémiának 1867-ben 561

Zvara Edina
Borcsiczky György (1619–1679) pozsonyi kanonok és könyvei 571

Zsupán Edina
Egy szöveggondozó a Corvina könyvtárban: Antonio Bonfini 585

TABULA GRATULATORIA 603
KÉPEK JEGYZÉKE 605
SZERZŐK 613
SZEMÉLYNÉVMUTATÓ 617
HELYNÉVMUTATÓ 659

Előszó

Amikor egy tudós eléri a hetvenedik életévét, a hagyomány szerint illik megünnepelni és egy vaskos kötetbe sűríteni mindazt a hálát és elismerést, amely az évek során barátoktól, kollégáktól és tanítványoktól felhalmozódott. Monok István esetében azonban ez a feladat nem is olyan egyszerű: egy olyan ember előtt tisztelgünk, aki gyorsabban olvas, mint ahogy mi jegyzetelünk, és több könyvtári polcrendet látott át, mint amennyit mi életünkben összesen portalanítottunk.

Ha az életművére tekintünk, a szemeink előtt nem csupán egy egyetemi katedra és könyvtárigazgatói iroda, hanem egy európai léptékű szellemi térkép jelenik meg. Szegedről indulva, Brüsszelen, Párizson és Wolfenbüttelen át, az Országos Széchényi Könyvtár és az Akadémiai Könyvtár éléig egy kíváncsi és fáradhatatlan vándorhumanistát látunk, aki a 16. századi könyvjegyzékek között éppolyan otthonosan mozog, mint a legmodernebb digitális adatbázisok világában.

Amikor ennek az ünnepi kötetnek a címét kerestük, nem véletlenül maradtunk a *Litterae et Amicitia* kifejezésnél. István pályáját is ez a kettősség határozza meg: a könyvtudomány iránti elkötelezettség és az az emberi melegség, amellyel tanítványai és kollégái felé fordul. S ahogy egyik legkedvesebb szellemi vezetője, Justus Lipsius írta: *„Amicitia est verum animorum condimentum"* – a barátság a lelkek valódi fűszere. Ez a kötet éppen ilyen „fűszeres" gyűjtemény, nem csupán tanulmányok sorozata, hanem egy szellemi közösség elismerése egy nagyszerű ember előtt.

Hetven év nagy idő, ha éveket számolunk, de a humanisták felfogása szerint a bölcset nem a kora, hanem az erényei minősítik. Isten éltessen, István! Kívánjuk, hogy a következő évtizedekben is maradj meg nekünk ezen a lipsiusi úton *„inter libros, inter amicos"*.

A szerkesztők

2026 tavasza

KÖSZÖNTŐK

Beatus vir

Géczi János

Zalakomárban találkoztam azzal az építőipari szakközépiskolás, amúgy ifjúsági súlyemelő bajnok fiúval, aki kizárólag számomra, nem emlékszem milyen indíttatásból, előadást rögtönzött a beatköltészetről. A hetvenes évek közepén jártunk, a múlt évszázadban. Hosszasan előadott – definiált, kifejtett, deklamált, szavalt, összehasonlított és összegzett – a helyénvaló irodalmi lázadás formáiról, a hipsterekről, hobókról s arról, hogy a *beatus* melléknév kik révén alakul *beat*té. Idővel a borotvált képű fiatalember pópaszakállt növesztett, a rendőröket neurotizáló kamasz macsó professzorrá nemesedett, szakmunkásból Széchenyi-díjas irodalom- és művelődéstörténésszé vált, s a legtartósabb sajátosságaként megmaradt a kérdve kifejtő módszer iránti rokonszenve.

Ezeregy mód nyílhat arra, hogy átgondoljuk vagy elmondjuk Monok István életrajzát. Van, aki az intézményekhez köthető beosztotti és vezetői, intézményszervezői tevékenységét hangsúlyozza, más a tanulmányai helyszíneivel, a diplomáival, a nyelvismeretével, a tudományos minősítésekkel szinkron pályája felsőoktatási elemeit. Mások annak a könyvtárosnak állítják, aki a könyvtározás tudományának teljes misztériumát (köz)beszéd tárgyává képes tenni, megint mások pedig nemzetközileg számontartott könyvtörténésznek, a könyves problémák komplex értelmezése okán művelődéstörténésznek, régi magyaros irodalomtörténésznek, kommunikációkutatónak. S olyanfajta olvasmánytörténésznek, aki valójában a gondolkodástörténet fogalomkörét feszegette, s nagy hatást kiváltó mentalitástörténész.

A publikációinak rendje ugyancsak alkalmas sorvezetőnek az élete és az életműve elmondásához. A szerzői életet hűségesen tematizálják a monografikus feldolgozások, a szövegkiadások és a bibliográfiák-katalógusok is. De történetet nyújtanak és ahhoz értelmet ígérnek a tananyagok, a tanulmányok, a szövegszerkesztések, előadások és mindenféle olyan produktumok, amelyeknek a Magyar Tudományos Művek Tárában jut hely. És azok, amelyeket olykor függelékként szokás említeni: a közéleti szereplések, a kurátorságok, nekroló-

gok, szócikkek, amelyekre hol támaszkodik, hol pedig nem, az életrajz, illetve az önéletrajz.

Mindezek mellett létezik privát életrajza, amelynek egyes fejezeteibe sokan és sokféle módon beavatottak vagyunk. Ki régebben, ki csak mostanság. Ki többe, ki kevesebbe.

A hozzáférhető, nem Monok István által jegyzett életrajzi változatok sokaságát érzékelve felvetődik, bemutatható-e egyetlen szempont szerint s egyetlen, még ha termékenynek bizonyuló megválasztott módszerrel is a hagyományosan család- és személynévvel, anyai névvel, születési hellyel és időponttal, illetve személyi számmal identifikált ember életrajza? Legyen az inkább életrajzadatolás vagy alapozás valamiféle szakmai-kulturális érveléshez? Avagy valamelyik irodalmi hagyomány szerint létrehozott, illetve algoritmust szigorúan követő és puritán?

Ám szerencsésnek gondolnám azt a jövőbeli kutatót, bármely tudományt műveli, akinek módjában áll egybegyűjteni a Monok-életrajzokat. A különböző intézmények, intézetek, központok, állás- és munkahelyek, a szakmai életrajznál elfogadotthoz képest érzékenyebb személyi adatokat is raktározó hivatalok dossziéit; az életpályán elmaradhatatlan oktatási, önképzési, tudományos, kultúrpolitikai, szakmapolitikai procedúrák vonatkozó adatbázisait, éppenséggel olyanokat, amelyekben fellelhetők a rögzítés időszakában elvárt formai és tartalmi követelményekhez igazodó, akár a jelentkező/pályázó, akár a jelölt szándékát megerősítő vagy azt pusztán minősítő megjegyzések, támogatói levelek és bírálatok; s olyanokat is, amelyeknek létezését még csak nem is sejti az iratokban jellemzett delikvens. Köztük azokat, amelyek szándékoltan hamis adatokat tartalmaznak és inszinuálnak.

A jövőbeli, elszánt kutató, aki pusztán forrásfeltárást végez, remélhetőleg hozzájut a felvételi jelentkezéshez, a hallgatóiösztöndíj-beadványokhoz, tanulmányokhoz illeszkedő vagy attól távoli pályázathoz egykor vagy éppen manapság kötelezően mellékelt, előnyös, hátrányos vagy távolságtartó (ön- vagy más által szerzett) életrajzokhoz, a hazai és a nemzetközi egyéni, csoportos, illetve intézményi pályázatok, eljárások, akkreditációk, képzésindítások, képzésforma-átalakítások minősítéseinél elengedhetetlen autográf, biografikus csatolmányokhoz vagy a kapcsolatrendszerek fenntartásánál igényelt, szűk fókuszú, tényeken kívül másról többnyire alig referáló curriculum vitae-változatokhoz. A leendő kutató fürkésző tekintetét vajon mi tartja fogva, az összehasonlító vizsgálat milyen következtetésekre ad módot a személyiségről, a korszak antropológiájáról, a társadalom műveltségképéről, a kultúra hagyományairól? Az értékmegőrzésről? Mi tekintendő hitelesebbnek: egy szerzői életrajz vagy a mások által szerzett életrajz? Minden bizonnyal a társadalmi csoportok sajátsága-

iról több lesz ezekből megtudható, mint arról, akinek életéhez sok száz ugyanazt, ugyanúgy elmondó vagy ugyanazt időről időre átstrukturáltan előterjesztő életrajz kapcsolódik.

Számomra fontos és legpéldásabb műve *A könyv és az olvasás Zalamerenyén 1746–1846* (Bp., Eger, Kossuth, EKE, 2021). A szerzője szerint helytörténeti irodalomhoz sorolt művet érdemének megfelelően fogadta a szakma. A mikrotörténeti monográfia a Monok István életének fontos helyszín százévnyi időszakának plébániai könyveivel foglalkozik. A kötet előszavában Monok a belső és a külső szem együttes használatáról szól, értve alatta a személyes érintettséget és a tudósi felvértezettséget. Emiatt gondolom helyesnek, hogy autobiografikusnak tekintsem a művet, annak ellenére, hogy abban egyetlen mondat sincs a szerző privát életéről, de valamennyi a település közösségi mentalitását meghatározó kulturális örökségéről szól – azaz arról is, ami a monokiság egyik döntő alkotóeleme.

István, l'ombre amicale de la Hongrie

Elsa Barbier

Ill. 1: *István Monok*

Lorsque j'avais douze ou treize ans, j'ai eu le grand plaisir de lire le roman *Les garçons de la rue Paul* de Ferenc Molnár. Ce livre m'a permis de nouer une amitié imaginaire avec Boka, le héros de l'histoire, au point que j'avais choisi de le mettre au centre de ma dissertation du brevet.

Bien des années plus tard, une nouvelle amitié hongroise s'est tissée, cette fois-ci bien réelle. Il y a plus de vingt ans, j'ai fait la connaissance d'István, un événement qui s'est produit de manière indirecte, grâce à Frédéric et à l'Histoire du Livre. Frédéric et moi avons toujours été admiratifs devant l'érudition remarquable d'István, ses talents linguistiques, et sa capacité impressionnante – digne d'un ancien haltérophile – à transporter à travers l'Europe, une multitude de livres, nécessaires à ses recherches.

Mais l'historien du livre, respecté et admiré, est devenu, au fil des années, un véritable ami pour Frédéric et pour moi. Nous avons bénéficié de son hospitalité, à Budapest et à Szeged, et lui de la nôtre, à Chatou et à la Quellerie. Que de discussions animées, le soir venu ! Certes, le traité de Trianon, la Bourse, le capitalisme anglo-saxon, étaient source de quelques divergences, mais nous avons toujours su, en bons amis, passer outre ces vétilles... Lors de ces échanges, j'ai constaté, avec le plaisir de l'ancienne animatrice de ciné-club que j'avais été, l'intérêt d'István pour le cinéma, et, en particulier, le cinéma français.

Grâce à István, fin connaisseur de la Hongrie d'aujourd'hui et d'autrefois, nous avons pu approfondir notre compréhension de son pays. Entouré de la troupe savante, mais combien joyeuse, de nos amis français, italiens, brésiliens, espagnols, allemands, il nous a menés en Slovaquie, en Transylvanie, à Eger, à Sárospatak, à Tokaj. Infatigable, il commentait, expliquait, décrivait, les bibliothèques (bien sûr...), les églises, les palais, les musées. À cette intense activité intellectuelle, il a toujours voulu associer la découverte de la nourriture hongroise et la dégustation des vins de Tokaj, de Eger ! Nous avons, grâce à lui, beaucoup ri, parlé, échangé, appris.

Ill. 2: *István Monok et Frédéric Barbier, Sárospatak, 2019*

István n'a pas seulement accueilli en Hongrie ; il est aussi venu en France, à Paris bien sûr, mais aussi ailleurs. En 2007, avec Kristóf convalescent, nous avons visité Giverny, Château-Gaillard. Plus tard, il y eut Strasbourg, Le Puy où l'emmena Frédéric, Chartres avec Marisa, Rouen avec Andrea, la forêt de Fontainebleau et ses rochers... Et puis, en 2019, avant que la Covid ne nous enferme, une escapade mémorable nous a réunis avec Maria Luisa, Maïté, Frédéric et moi, pour découvrir Cahors et la magnifique cathédrale d'Albi.

Frédéric est tombé malade l'année suivante, et l'amitié constante d'István a été très précieuse. Il a écrit, téléphoné souvent, pour s'enquérir de la santé de Frédéric et ils ont sans cesse échangé sur ce qui les passionnait tous les deux : l'Histoire du Livre. Et je ne saurais oublier les petites attentions : l'envoi de chocolats, de paprika, de Tokaj, qui remontaient le moral.

Pour tout cela, merci István, et heureux anniversaire. J'ai formulé un vœu auprès d'Abigail : que tu puisses continuer encore longtemps à écrire, et à mener des recherches historiques.

Libraries as institutions in international cooperations

Greetings along the Danube from Vienna to Budapest

Andreas Brandtner

It is well known that libraries can be differentiated in many ways. In German-speaking countries, for example, a fundamental distinction is made between public and academic libraries, even though academic libraries are generally open to the public. A more helpful classification, however, seems to be one based on the supporting institutions of libraries, because this reveals their respective functions. State, regional and national libraries fulfil regional or national mandates, university libraries are primarily geared towards university members, and libraries of scientific academies primarily support their academies' projects. We could cite numerous other examples here and outline a library typology that illustrates the functional differentiation of the library system. But let us leave the textbook behind and turn to what actually matters, which lies in what libraries have in common. Obviously, what they have in common is their focus on data, information, knowledge and, in material terms, on media and infrastructure. At second glance, what they have in common is also their self-image and their working methods, and here we are referring above all to the principles of internationality and cooperation.

Data, information and knowledge know no boundaries; they are global phenomena, just as research is fundamentally international in nature. And, so, libraries (and librarians) think and act in ways that are fundamentally international. We are interested in the practice and development of libraries from a global perspective, so that, ideally, we can observe and follow remarkable trends in our industry across continents. However, it is not only the careful observation of such trends that characterises librarianship, but also a willing-

ness to exchange ideas and cooperate. Indeed, it is this internationality and our willingness to cooperate that makes being a librarian so special and interesting in the long term. However, for this to succeed we need colleagues who share this self-image and live it.

With István Monok, I have met a colleague who embodies this self-image. A cultural researcher who has been researching the early modern period for decades, István has already been approaching his academic subject with a supranational horizon as. He applies the same principles that his research practice requires to the library sector. I would like to mention and briefly explain two examples that I am very familiar with: the cooperation between his library and mine, i.e. between the Library of the Hungarian Academy of Sciences and the Vienna University Library, and our joint involvement in LIBER.

We prepared the cooperation between Budapest and Vienna in 2024, decided on it in January 2025 and sealed it with a written agreement at a joint meeting in Vienna. Dóra Kalydy, István's deputy, played a major role in bringing about this agreement and was also present at the meeting. The agreement covers joint projects, mutual support and staff exchanges. My second example also connects us: István's commitment to the Association of European Research Libraries (LIBER). For scientific libraries in Europe, LIBER is a wonderful platform for exchange, learning and cooperation. The 420 member libraries include the Library of the Hungarian Academy of Sciences and the Vienna University Library. Through LIBER, we have also found a special form of cooperation, which is expressed, for example, in the joint planning and implementation of citizen science projects.

From not too far away, I send you my warmest regards, dear István, and thank you for the excellent cooperation and your always exceptional hospitality. I hope that our cooperation will continue, and I am convinced that we will bring at least one or two more joint projects to a successful conclusion.

István Monok und die Bibliothek der Franziskaner in Güssing

P. Anton Bruck OFM

Die Franziskaner betreuen die Klosterbibliothek in Güssing – Németújvár – Novigrad, seit sie von Adam Batthyány im Jahr 1638 nach Güssing geholt wurden, besonders aber seit 1661, dem Jahr, in dem die Familie einen beträchtlichen Teil ihrer auf der Burg gelagerten Bücher in das Kloster überführte. Es handelt sich dabei vor allem um Bücher protestantischen Ursprungs und Bücher, die die Franziskaner für die Seelsorge benötigten.

Immer schon sorgten sich die Franziskaner um diese Bücher. Mehrere Kataloge geben davon Zeugnis.

Bis 1938 betreuten die ungarischen Franziskaner der Provinz zur heiligen Maria, zu der das Kloster Güssing – Németújvár gehörte, und damit auch die Bibliothek. Danach erfüllten die Franziskaner der Wiener Provinz diese Aufgabe, bis diese Provinz in die Provinz Austria überging. Ein besonderes Verdienst um die Bibliothek erwarb sich P. Theodor Tabernigg, der in den Jahren 1955 bis 1959, nach dem Abzug der russischen Besatzungsmacht und der Rückbringung der Bücher, die Bibliothek neu aufstellte und zwei Kataloge verfasste. Im Übrigen blieb es bis heute die vornehme Aufgabe der Franziskaner, den Bestand der Bibliothek zu wahren und zu sichern, was sie seit 1651 tun. Von der Provinz beauftragte Brüder erfüllen seit Jahrhunderten als Bibliothekare diese Aufgabe.

Im letzten halben Jahrhundert erfuhr die Bibliothekswissenschaft in Ungarn einen großen Aufschwung. Auch unsere Bibliothek profitierte davon. Mehrere Forscher beschäftigten sich mit unserer Bibliothek – namentlich genannt seien Gedeon Borsa und Dr. Péter Ötvös, der österreichische Bibliothekswissenschaftler Franz Lackner, Maria Schmitt aus Szombathely und der evangelische Superintendent und Universitätsprofessor Dr. Gustav Reingrabner und dazu Franziskaner aus dem Kloster Güssing.

Ein besonderer Glücksfall für unsere Bibliothek war, dass sich der Generaldirektor der ungarischen Akademie der Wissenschaften und Bibliothekswis-

senschaftler Dr. István Monok im Rahmen seiner Grundlagenforschungen in Klosterbibliotheken für unsere Bibliothek interessierte und persönlich und mit seinen wissenschaftlichen Mitarbeitern, besonders mit Frau Dr. Edina Zvara, verschiedene Forschungen an unserer Bibliothek durchführte.

Besonders wirksam wurde dies, als im Jahr 2021 das hundertjährige Bestehen des Burgenlandes begangen wurde. Es war die Idee von Dr. Monok, einen Beitrag zu diesem Jubiläum zu leisten und so wurde dazu ein Festband über unsere Bibliothek herausgebracht.

Darin gibt es neben dem Artikel des Franziskaners Anton Bruck über das Wirken der Franziskaner in Güssing eine Arbeit über die Bibliothek der Franziskaner in Güssing bis 1780 von der Bibliothekswissenschaftlerin Dr. Edina Zvara und eine Arbeit von Dr. István Monok über die Bücher der protestantischen Schule des Balthasar Batthyány.

Auf Vorschlag von Dr. István Monok trägt das Buch den Titel: "Bewahrte Geistigkeit und Kulturerbe von drei Nationen" (Budapest, Güssing, 2021).

István Monok weist damit auf eine sehr frühe Aufgabe der Familie Batthyány hin, den aus verschiedenen Nationen stammenden Angehörigen in ihrem Herrschaftsgebiet eine Heimat zu geben und dabei Versöhntheit und gegenseitige Wertschätzung, ein friedliches Zusammenleben und kulturelle Entwicklung zu ermöglichen, was sich über Jahrhunderte bis in unsere Zeit bewähren sollte. Wobei politische Ereignisse und neue Grenzziehungen diese Nationen zwangen, Einheit und gegenseitige Wertschätzung immer wieder neu lernen zu müssen. Dabei ist unsere Bibliothek über Jahrhunderte ein Zeichen für das Gelingen dieses Anliegens.

Wir dürfen diese Erfahrung auch als Einladung und Auftrag für unsere Zeit und für die Zukunft verstehen. Im Kleinen können wir einüben, was heute in Europa politisch und wirtschaftlich versucht wird, das Zusammenleben der Völker. Dabei nimmt Geistigkeit und Kultur einen unersetzbaren Platz ein. Unsere Bibliothek ist ein ermutigendes Zeichen, das über Jahrhunderte für unsere Gegend gewirkt hat.

Worauf Dr. Monok nicht zuletzt mit diesem Buch und seinem Titel hinwies, ist der Dienst an der Bibliothek und an der Bevölkerung aus drei Nationen als bleibender Auftrag für uns Franziskaner.

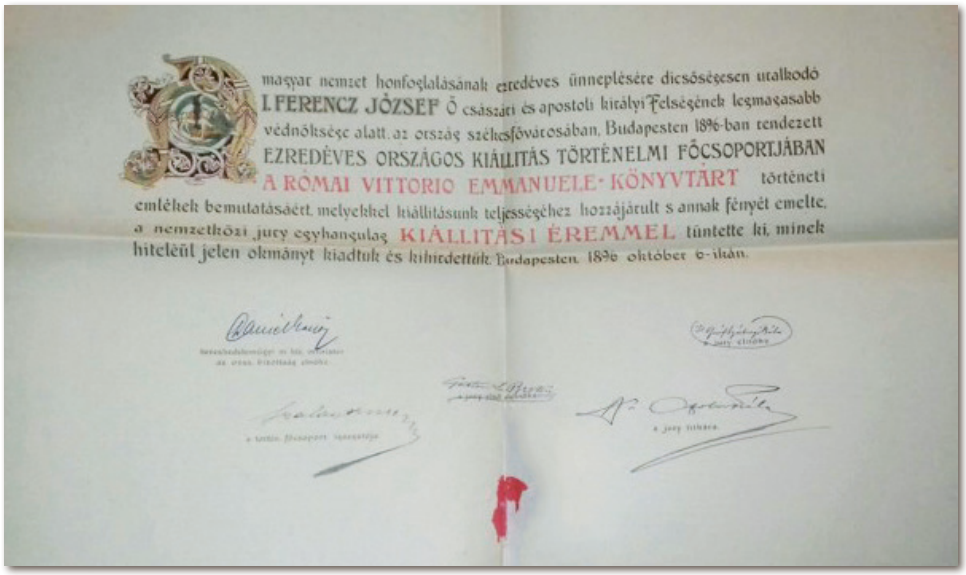
Mit dem Dank an Dr. István Monok verbinden wir Franziskaner Glück- und Segenswünsche zum 70. Geburtstag und für gute weitere Jahre in ungebrochener Schaffenskraft und Gesundheit.

Bon anniversaire de l'Italie

Andrea De Pasquale

Cher István,
Je me souviens de notre longue amitié grâce au regretté maître Frédéric Barbier, qui restera à jamais dans nos cœurs. Je me souviens aussi de nos moments partagés avec tant, de collègues lors de conférences et dans de magnifiques bibliothèques, autour de bons repas et de boissons. Je me souviens également de nos discussions sur les bibliothèques peintes, le rôle central du bassin des Carpates et les familles de bibliophiles hongrois. Je te remercie pour tous tes enseignements, qui ont ancré en moi l'idée de l'unité de la culture européenne au nom de la circulation des livres.

Je te souhaite sincèrement un merveilleux 70e anniversaire, en espérant que tu pourras poursuivre tes recherches pendant encore un siècle, entouré de livres et de projets formidables pour la promotion de la culture hongroise.

magyar nemzet honfoglalásának ezredéves ünneplésére dicsőségesen utalkodó
I. FERENCZ JÓZSEF Ő császári és apostoli királyi Felségének legmagasabb
védnöksége alatt az ország székesfővárosában, Budapesten 1896-ban rendezett
EZREDÉVES ORSZÁGOS KIÁLLITÁS TÖRTÉNELMI FŐCSOPORTJÁBAN
A RÓMAI VITTORIO EMMANUELE-KÖNYVTÁRT történeti
emlékek bemutatásáért, melyekkel kiállításunk teljességéhez hozzájárult s annak fényét emelte,
a nemzetközi jury egyhangulag KIÁLLITÁSI ÉREMMEL tüntette ki, minek
hiteléül jelen okmányt kiadtuk és kihirdettük. Budapesten, 1896 október 6-ikán.

Ill. 1: *Certificat de mérite, 1896*

À cette occasion, j'ai le plaisir de te remettre un certificat de mérite décerné par le jury international de la section Histoire de l'Exposition nationale du millénaire de la fondation du Royaume de Hongrie, qui s'est tenue à Budapest en 1896. Ce certificat était accompagné de la médaille de l'exposition récompensant le prêt de reliques historiques à la Bibliothèque nationale centrale Victor-Emmanuel II de Rome, que tu avais visitée lorsque j'en étais le directeur. Ce modeste témoignage est destiné à commémorer notre amitié, qui symbolise également l'amitié qui a toujours existé entre nos peuples.

Encore une fois, mes meilleurs vœux, avec toute mon affection, ma gratitude et mon estime.

Andrea De Pasquale

Celebrating a Decade of Collaboration and Friendship with Professor István Monok

Tiberius Ignat

I first met Professor István Monok in 2014, when our professional paths crossed through our shared dedication to libraries, scholarship, and the future of scientific communication. From the very beginning, I was struck by his remarkable combination of intellectual depth, historical knowledge, and genuine openness to new ideas. It was clear to me that Professor Monok was not only an outstanding scholar and leader of the Hungarian Academy of Sciences Library and Information Centre, but also a colleague whose vision extended far beyond the boundaries of his institution and country.

Our collaboration soon crystallised around what would become one of the most significant initiatives of my professional life: the Focus on Open Science series, and in particular the Budapest edition of this international event. Together, we worked to bring to Hungary a platform where researchers, librarians, policymakers, and publishers could gather to discuss how science should evolve in a world increasingly shaped by openness, digital technologies, and societal expectations. Since its first edition, the Focus on Open Science Budapest conference has become a landmark in Central and Eastern Europe, inspiring dialogues that reached far beyond the Danube. In 2026, we will proudly celebrate its 10th anniversary, an achievement made possible by Professor Monok's unwavering commitment and enthusiasm.

But our collaboration has always been more than just organising events. Over the years, a deep friendship grew between us, nurtured by long conversations on European history, the evolution of cultures, and the role of research in society. We discovered a shared fascination with the resilience of European tra-

ditions and with the ways in which communities (whether research networks, universities, or library networks) transmit knowledge across generations. These conversations often took place in between professional commitments, sometimes while walking through book fair halls, sometimes over conferences' social events, always infused with a sense of curiosity and mutual respect.

The Frankfurt Book Fair became a regular meeting ground for us. We found together in its immense halls, engaging with European, American, and Asian publishers, probing into the challenges and opportunities of scientific publishing. These encounters allowed us to reflect and learn about the shifting landscape of academic communication but also to forge connections that benefited our respective communities. I recall vividly the countless hours spent in meetings with international publishers and other peer librarians, gathering diverse perspectives and building a common understanding on the sustainability of publishing models, the rise of open access, and the delicate balance between commercial interests and the public good. Professor Monok's insights, grounded in both historical understanding and present realities, consistently brought clarity and perspective to these discussions.

Another highlight of our shared journey was the organisation of the first conference on Public Engagement in Research and Citizen Science at Eszterházy Károly Catholic University in Eger. This initiative reflected our common conviction that research must not remain confined within academic walls but should involve and inspire the wider public. Visiting Sárospatak and learning how this ambitious community was building up its university, was a memorable experience. The passion of this intimate community of students and faculty to advance knowledge and education left a lasting impression on me, and it was in large part thanks to Professor Monok's network and vision that we were able to witness and contribute to this effort.

Our partnership also flourished within the framework of LIBER, the European Association of Research Libraries. Year after year, at LIBER's Annual Conferences, we expanded our joint network of international colleagues. Professor Monok played an essential role in supporting the Citizen Science Working Group, where we collaborated to promote the idea that research should be open and participatory, engaging citizens as active contributors to knowledge creation. His presence lent credibility and weight to the movement across Europe.

Looking back over more than a decade of collaboration, I can say without hesitation that working with Professor István Monok has been both a professional privilege and a personal joy. He embodies a rare combination of qualities: a distinguished scholar of European cultural history, a leader capable of

guiding one of the continent's great research libraries, and a friend with whom one can share both intellectual debates and personal reflections.

As we mark his distinguished career and his many contributions to the advancement of scholarship, I am grateful for the opportunities we have shared and look forward to continuing our collaboration. The 10th anniversary of Focus on Open Science Budapest in 2026 will be a celebration not only of the event series but also of Professor Monok himself, his vision, dedication, and enduring belief in the power of knowledge to connect people across borders.

Photo: *István Monok and Tiberius Ignat in 2018*

A három szakállas esete Szegeden, a Nagyokkal

Kokas Károly

Régi történet, melyben a szerző elmeséli, hogy a Nobel-díjasokkal zsúfolt Szegeden nem a fluxus kondenzátor, s nem is a kvantum oszcilloszkóp segítségével, hanem egészen hagyományos varázslással is fel lehet emlegetni a régi időket, amikor alig 45 évvel ezelőtti dolgokat láthatunk újra, akár 3D-ben is, hamisítatlanul… s persze az igen ifjú titán, Monok úrfi részvételével.
(Az időutazó könyvtáros újabb utazásai, meg Penge, a macska)

Régen történt már ez az eset, nem is biztos, hogy mindenben pontosan emlékszem rá, de azért megpróbálom felidézni és elmesélni, mert bár akkor nagy izgalmakat ez nem váltott ki ott, helyben, de azért van néhány tanulsága.

Téli időben volt, mert nagy hó vette körül az épületet. A Zászló utcai portáról szóltak föl, hogy valaki engem keres. Kérdeztem, kicsoda, azt mondták, nem mutatkozott be. Lementem hát. Így találkoztunk. Mindjárt elsőre az jutott eszembe, ez valami „garabonciás"! – furcsa, régimódi fekete öltönye volt, és a ruhája fölött egy nagy fekete, ósdi köpenyt hordott, olyat, mint a viktoriánus Angliában a kocsisok. Amúgy is az egész külseje, kalapja, mindene vagy 100 évesnek nézett ki: nem azért, mert kopott volt, hanem mert olyan avíttas és ódivatú. Ami külön feltűnt, hogy egy sétapálcával járt, amin vagy ezüstből készült, vagy csak krómozott, csillogó macskafej villogott. Ez igen feltűnt, s ezt mindjárt jól megjegyeztem.

Ezután következett az, ami miatt ezt a történetet mégis elmesélem. Pedig akkor magamban elhatároztam, hogy erről soha senkinek egy szót se szólok, nem teszem nevetségessé magamat... de aztán a Penge miatt... no, de ezt majd később.

Szóval bejöttünk a könyvtárba, ahol óvatosan körülnézett, félre vont, közel hajolt hozzám, és azt mondta, mielőtt még bármit mondanék, ő szeretne valamit mutatni nekem. Csodálkoztam, az idegen nekem, itt, ahol már száz éve dolgozom? Csak a szemével jelezte, hogy menjünk a lift felé. Mivel a földszintről

indultunk, igencsak meglepett, hogy miután össze-vissza nyomkodta a gombokat, a lift lefelé indult el. És nem is csak egy vagy két szintet. Hát, eléggé össze voltam zavarodva...

Amikor leértünk, láttam, hogy ez nem a teremgarázs, hisz itt oldalsó ajtók is voltak, amelyek a valóságos teremgarázsban nem léteznek. Az egyik nagy, vörös ajtóhoz odavezetett, elővett egy nagy kulcsot, ami eddig a nyakában lógott egy fényes láncon... és kinyitotta. A villany rögtön fel is kapcsolódott... magától? S akkor láttam, hogy ez valami kiállítóhely-féle és amúgy nagyon hasonlít a régi könyvek tárához, majdnem olyan, szóval ez is egy „másik változat", értettem meg. A tárlókban és az asztalokon kirakva mindenféle tárgyak hevertek, alattuk zöld meg bíborszínű posztó volt, s a fények jól megvilágították ezeket. Az idegen invitált, nézzem csak meg alaposan mindegyiket, próbáljam kitalálni, hogy mik ezek, és miért vannak itt...

A Garabonciás, én már csak így hívom, különféle tárgyakat mutatott. Később kiderült, hogy ezek segítségével tudja megcsinálni azt, amit majd mondok. Például az első tárgy egy legalább 100 éves vagy még régebbi korcsolya volt, pontosabban korcsolyák felszerelve egy széttaposott női korcsolyázócipőre. Nagyon-nagyon régi fűzős lábbelinek látszott, kezembe is vettem, hogy közelebbről is megnézem. Ám amint nézegettem, forgatgattam... csak észrevettem, hogy már nem ebben a helyiségben állok, hanem kint az utcán, mégpedig egy befagyott kis tó partján. Ködös, hideg decemberi idő van, össze is húztam a köpenyemet elöl rögtön, és mindjárt arra fordultam, ahonnan a nagy gyerekzsivajt hallottam. A befagyott tó közepén egy fából épült nagy hodály állt, láttam, onnan jönnek ki a korcsolyázók, hogy birtokba vegyék a pályát. Mellette egy eléggé lepusztult állapotban lévő, de szép neogótikus épület, rögtön ismerős is volt, csak olyan furcsán: persze ez a mostani bölcsészkari épület. De hiányzott róla a későbbi kiegészítés, az a félkör alakú rész, ahová az Aud. Max. került. De a két kis tornya megvolt kackiásan és hibátlanul, és előtte, jó nagy területen ott az a korcsolyázótó. Eszembe jutott persze a *Csöpörke-tó*, így nevezték... Szóval rájöttem, hogy én akkor még a szegedi egyetem valódi alakulása előtt vagyok az időben, és amit látok magam körül, a nyüzsgő korcsolyázótavon, az a kései 1910-es évek világa...

Nem is mondom el tovább, hogy milyen kalandokban volt részem, csak annyit, hogy az idegen mindig tudta, hol járunk, mert vigyorgott, gondolom a meglepetés meg még az arcomra volt fagyva... Nem szólt semmit, csak az ezüstmacskás botjával mutatta, hogy nézegessem csak tovább a tárgyakat, hogy azok is érdekesek. Továbbléptem. A zöld posztón egy csontkeretes szemüveg következett.

Így aztán jártunk a húszas évekbeli Dugonics téren, ahol tanúja lehettem, hogy egy idősebb úr ült az íróasztalánál, s körülötte álló megszeppent fiatalokat

oktat ki, pontosabban egyet: a csontkeretes szemüvegét – megismertem – letette az asztalra...

– Kérem, József úr, Ön egy verset írt a *Szeged* múlt szerdai számába. Így van? Többek között azt írta, hogy nincs se istene, se hazája.

No, de innen már ismerős a történet. Nem is mondom tovább...

S már megint eltűnt a kép, mint egy látomás továbbsuhant... s én újra ott álltam az erősen megvilágított szobában. És nézhettem a Garabonciást, amint ismét felemeli a botját, és rámutat egy másik asztalra. Ezen már vörös posztó volt, és ott volt látható a következő tárgy. Jöttek a tárgyak sorban, s mi újabb és újabb időablakon nézhettünk be. A Garabonciás nem sok időt hagyott, láthatóan az volt a szándéka, hogy a tárgyakat mind kézbe fogjam, vagy legalább megérintsem, és azzal képes volt felidézni nekem egy hozzájuk tartozó jelenetet.

Egyik „látomás" követte a másikat, és én csak forogtam, pörögtem, szálltam az időben... S itt érünk a mostani történet velejéhez...

*

Szóval mielőtt bármit gondolhattam volna a legutóbb látottak kapcsán, az idegen, aki közben levette a kalapját meg a köpenyét, és egy fogasra akasztotta, már egy másik tárlóra mutatott. Ott gondosan összehajtogatva egy fehér ruhadarab feküdt, mint jobban megnéztem, egy egyszerű orvosi vagy sebészköpeny: tiszta, de jó kopott, s ez is elég régi darab. A bal oldalán fent jó nagy piros klinikai bélyegzővel...

Hát ennek meg mi lehet a jelentősége? Egy pillanat alatt megint máshol voltam. Ezt viszont rögtön megismertem, tudtam, hogy hol járunk. Zöldre festett fémpolcok mindenhol, megosztott emeleti szint üvegtégla padozattal, így a plafon alig két méterre van felettünk. Mindenütt rendezetlen régi könyvek, ránézésre is 16–17. századiak, vagy legföljebb felvilágosodás korabeliek.

Itt, a szegedi egyetemi központi épület könyvraktárainak mélyén, itt alakult akkoriban, 1979–1981 táján a későbbi régi könyves gyűjtemény meg a kéziratár. Karácsonyi Béla, az „Atya", ahogy mindenki hívta akkoriban a kiváló középkoros latinista könyvtárigazgatót, vendégeket vezet... Szájában ott az elmaradhatatlan szipka, a bödös Fecske cigarettával. Igen, a raktárban bent is dohányoztak, ez még a 1970-es évek vége, 80-as évek világa. Mondom, fontos vendégeket vezet be a raktár mélyére, ehhez az éppen alakuló régi gyűjteményhez. A vendégek kísérőjét jól ismerem, vékony, kortalan külsejű ballonkabátos ember, Keserű Bálint professzor, a régi magyarosok vezetője. A két magasabb, szintén vékony, öltönyös urat, akik korukhoz képest furán hosszú hajat hordanak, akkor még személyesen nem ismertem, ma már persze rögtön tudom,

kik ők. Az egyikük – testre simuló szürke karcsúsított öltényében – középen elválasztott őszülő és hosszú hajával határozottan Liszt Ferencet idézi, nagyon intenzíven gesztikulálva beszél, ő a ReBaKucs „mozgalom" vezére, Klaniczay Tibor, akkoriban éppen frissen választott rendes akadémiai tag. Mellette régi barátja és munkatársa, Tarnai Andor, aki akkoriban lett professzora az ELTE régi magyarosainak. De most hallhatóan régi könyves ügyekben jöttek, Keserű lendületesen magyarázza nekik:

– Kérem szépen, minden régi magyar könyvtárra vonatkozó adatot összegyűjtünk. De itt könyvtárnak számít ám minden! Hagyatékok, testamentumok, akár levelekben küldött listák is... Az az elképzelés, hogy nemcsak a forrásokat szedjük kataszterbe, hanem az egyes kuszán leírt tételeket megfejtve, átírva kicédulázzuk az egyes művek adatait is.

Közben fénymásolt könyvtárjegyzékeket mutat, lelkesen röpködnek a „catalogus librorum" meg a „különb-különb féle könveknek jegyzéki", „Item secundus" és hasonlók... „Pazman Petri hodaegusa"..., ez a *Kalauz* – magyarázza Tarnai már szemüvegben vizsgálódva. Míg ezek négyen, Keserű, az Atya, Klaniczay és Tarnai lelkesen vizsgálják a könyvjegyzékeket, előjön a belső részből, az ún. Esterházy-szobából egy szakállas szőke fiatalember; az itteniek láthatóan készültek erre az alkalomra, mert újabb régi könyvtárjegyzékeket hoz. Nyilván ennyi kitűnő és tapasztaltabb paleográfus latinost ki kell használni, a nehezebben kiolvasható vagy titokzatosabb tételek felett érdekes dolog elmerengeni, meg kicsit versengeni is. Klaniczay ez utóbbit láthatólag igen élvezi is. Keserű professzor bemutatja tanítványát, hogy ő a Herner...

– Herner János, hallgató… én is a könyvjegyzékprojekten dolgozó régi magyaros vagyok – mondja, és lekezel a vendégekkel.

Gyorsan szalad az idő a könyvjegyzék-fénymásolatok salátahegyei felett, előkerülnek a speciális kézikönyvek is.

– Itt a Jöcher-féle *Gelehrten-Lexicon*, meg persze az *Allgemeines Europäisches Bücher-Lexicon* is – mondja Keserű Bálint.
– Holl szeminarizáltatta őket ebből, amik kellenek a régi könyvek megfejtéséhez, minden hallgatót, úgy értem a régi könyves projektben utazó hallgatókat, a régi magyaros speciális képzésesek közül. Holl Béla piarista könyves tudósra gondol, aki valóban hosszú ideig lejárt tanítani ilyetén ismereteket ide, Szegedre.

Aztán egy újabb hallgató bukkan fel, már számítottam rá, mert persze közben eszembe jutott az egész jelenet. Magamat látom, 22-23 évesen, persze már szakállasan és lelkesen magyarázva Gombossy Mátyás kőszegi, 17. század közepi könyvlistáját, ami valóban szokatlanul nagy. Szerencsés vagyok, Tarnai és az Atya segít is néhány tételt „megfejteni".

Egyszer csak mély hang dörmög ki az Esterházy-szobából:

– Karcsi, az Atya még itt van?

– Persze, a vendégekkel, bújj már ki onnan... – mondom a zöld vasajtó résének. Így újabb ember bújik elő, hallgató ő is. Egy erős, szakállas és mezítlábas fiatalember vagy inkább fiatal diák, csak a szakálla miatt idősebbnek látszik. Nekünk már nem furcsa – a fiatal kora ellenére hordott hosszú szakáll –, évfolyamtársai Tolsztojnak hívják. Vastag és meglehetősen koszos, fehér sebészköpeny van rajta, nadrág meg nemigen, különben is strandpapucsot visel. Nagy hangon még kiabál hátrafelé, hogy a kulcs nem nála van, hanem azt odaadta az Urbánnénak. A vendégeket látva aztán megszeppen...

– Monok István – mutatkozik be elhalkulva ő is, az újabb szakállas –, én Csanaki Máté könyvjegyzékével foglalkozom. Három fólió terjedelmű, mutatom a fénymásolatot, ez a címe: *Catalogus Librorum Reverendi ac Clarissimi Domini piae memoriae Matthei Csanaki...* Sorrendben mondja, hogy „In folio, In quarto, In duodecimo...", de van benne „In folio mixti libri..." is, teszi hozzá nagy komolyan.

Lelkesedésében nem is vészi észre, hogy közben Tarnai vigyorogva ránéz Keserűre, de már közben Klaniczay is hangosan nevet. Sem Karácsonyi, sem Keserű nem érti...

Monok barátunk meg főleg zavarban van, azt hiszi, valami butaságot mondott. De nem, nem erről van szó, Tarnai a kezével mutatja, képletesen szakállt rajzolva az álla köré:

– Bálint, ez nálatok kötelező? Vagy amúgy mindegyik hallgatótok egyforma szőkésbarna, kékszemű, szakállas???

Keserűnek is leesik, hogy a három, sorban kijövő egyed a külső szemlélőnek szinte hasonmás. Persze mi ezt belülről nem láttuk, nem látjuk, de a vendégek roppant jól szórakoznak rajta.

Jön aztán az Urbánnénak nevezett idősebb hölgy, nemigen törődik a vendégekkel, meg is fenyegeti Monokot, hogy már százszor megmondta az Atya, így mondta, hogy „Atya", hogy nem lehet munkaidő után bent maradni a raktárban… aztán hallom, hogy egy kis szőke, vékonyka kis nő, hirtelen megismerem, Enéh, igen, az a Szabó Enéh... odafordul halkan valakihez, azt nem ismerem meg, háttal van, és azt mondja neki:

– ...ezzel vigyázzon, a nagy szakállúval, lehet, hogy provokál, mindig szidja a rendszert, meg az oroszokat, szóval ... szerintem KGB-ügynök... (ezt már egész halkan mondja).

*

A káprázat elillan, egy másik tárggyal máshová vált minden... Alig akarnak a tárgyak elfogyni, és a látomások és emlékképek csak jönnek szembe és sorra. Szinte belefáradni. Aztán egyszer csak a fekete ruhás ember magára teríti nagy garabonciás köpönyegét, megfogja ezüstmacskás botját, nem nagyon szól semmit, csak jelzi, hogy vége a mulatságnak: irány a lift... hosszan megyünk fölfelé, aztán fölérünk a földszintre.

Annyi mindent kérdeznék tőle, de egyrészt még meg vagyok illetődve a látottaktól, másrészről meg nem igen válaszol semmire. Megy kifelé az épületből, kísérem ki a Zászló utcai bejárathoz. Próbálom megállítani... már ropog a hó a lába alatt, amikor utána kiáltok:

– De azt nem mondta el, hallja-e, hogy mi ebből az egészből, szóval, mi a tanulság? Azt sem, hogy miért mutatta ezeket?

Vissza se nézett... nem mondott az semmit sem, csak olyan hatalmasan kacagott, de úgy, hogy az egész utcában visszhangzóan szétterült a hangja.

Aztán még észrevettem, hogy egy fekete macska követi, sárga vagy zöldes nyakörv volt rajta, megismertem: a Penge volt az, a mi régi elveszett fekete könyvtári macskánk... hát végül is miatta, a Penge miatt is meséltem mindezt el, mert olyan nagyon kedvencünk volt... *annak idején...*

Barátsággal meséli

Kokas Károly
Szegedről, lassan ötvenéves ismeretség-barátság után

Monok István köszöntése

Tuomo Lahdelma

Úgy emlékszem, Monok Istvánról először a szegedi hungarológiai kongresszus idején, vagyis 1991-ben hallottam. A Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság akkori főtitkára, Jankovics József mesélte el nekem, milyen nagyszerű hozzájárulást nyújtott Monok István a szegedi kongresszus előkészítéséhez. Akkoriban Istvánnal még nem találkoztunk személyesen, mivel a konferenciára csak rövid látogatást tettem.

A kongresszus után meglepetésemre értesültem arról, hogy távollétemben beválasztottak a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság vezetőségébe, amelyet akkoriban még „végrehajtó bizottságnak" neveztek. A vezetőségi üléseken Istvánnal rendszeresen találkoztunk, és fokozatosan megismertük egymást. Az 1990-es évek második felében kapcsolatom a Társasággal intenzívebbé vált, mivel az 1996-ban Rómában és Nápolyban megrendezett konferencián a következő hungarológiai világkongresszus házigazdájául a Jyväskyläi Egyetemet választották meg – tehát azt az egyetemet, amelynek hungarológiai programját én vezettem.

Úgy vélem, hogy a Monok Istvánnal való együttműködésem éppen azokban az években kezdődött, amikor mi Jyväskyläben a hungarológiai kongresszus megrendezésére készültünk. Az előkészületekkel kapcsolatos kérdésekről szívesen egyeztettem Istvánnal, akinek mindig volt mondanivalója, amelyben az intelligencia és a gyakorlatiasság szerencsésen egyesült.

2006-tól kezdve tíz éven át munkatársak voltunk: a 2016-ban Debrecenben megrendezett kongresszuson engem a Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság elnökévé, Istvánt pedig a Társaság főtitkárává választották. Igényes feladat várt ránk, hiszen a Társaság elveszítette korábbi hagyományos szerepét, amely szerint közvetítőként működött Magyarország és a szomszédos országokban élő magyar kisebbségek között. Feladatunk az volt, hogy a Nemzetközi Magyarságtudományi Társaságot új módon tegyük szükségessé és jelentőssé. Megítélésem szerint együttműködésünk kiváló volt, mivel a megoldandó kérdésekben könnyen találtunk közös nevezőt. Nagy tiszteletet ébresztett bennem

István szorgalma és fáradhatatlansága. A Társaság főtitkáraként rendkívül hatékony volt, annak ellenére, hogy ezzel párhuzamosan főállásában is óriási teljesítményt nyújtott: képes volt felismerni az idők jeleit, és személyes hozzájárulásával, valamint jó példájával megerősíteni a magyar könyvtárügy pozícióját nemzetközi kontextusban is.

Együttműködésünk során barátokká is váltunk, és egészen természetesen tudtuk megosztani egymással személyes életünk eseményeit is, együttérezve egymás bánataival és örömeivel. István társaságában soha nem telik unalmasan az idő: túláradó energiájának részeként mindig van mit mesélnie és kommentálnia, és állandó éberséggel észrevételezi környezetét. Most, hogy már nem töltök be vezető tisztséget a társaságban, együttműködésünk központi terepe megszűnt, de a barátság – az megmaradt, és bizonyosan meg is fog maradni.

István Monok, Homme – Collaborateur – Ami

Eva Mârza

Peut-être que, si les anciens pays socialistes n'avaient pas changé de régime, je n'aurais pas connu l'homme du livre européen et le mentor de plusieurs générations d'Hongrie, István Monok. Mon mari, Iacob Mârza, l'a accueilli après l'année 1990 à Alba Iulia, à la Bibliothèque Batthyaneum, où il travaillait comme bibliothécaire, et leur relation est rapidement devenue une de collégialité et d'amitié. La bibliothèque a éveillé la curiosité non seulement du bibliothécaire et du directeur de bibliothèque, mais aussi celle du chercheur et du professeur qu'il était. Depuis cette année-là, nous nous sommes rencontrés plusieurs fois à Alba Iulia ou à Szeged, puis à Budapest, puisque nos intéresses de recherche ont attiré l'attention de István Monok. La base de notre amitié, c'est l'histoire des livres et des anciennes imprimeries, qu'elles soient roumaines, slovaques ou européennes. Je suis reconnaissante que son attitude collégiale m'a permis de m'approcher des bibliothèques de Budapest.

Que pourrais-je ajouter à la biographie de celui que nous fêtons ? Rien de plus que mes félicitations, ma reconnaissance et mon admiration pour tout ce qu'il a fait et pour tout ce qu'il fera encore. J'imagine que ses études ont enrichi les pages de beaucoup de revues de spécialité et que ses livres enjolivent plein d'étagères des bibliothèques. Je n'ose pas avancer des chiffres ; je suppose que les autres le feront. Mais je ne peux pas éviter de mentionner comment sa présence dans la vie culturelle d'Hongrie a rempli les vides d'une niche dans l'histoire de l'ancienne littérature hongroise, tout cela à travers les résultats de ses recherches et ses publications, qui forment une petite bibliothèque de spécialité.

Qu'a signifié pour moi la relation avec le professeur Monok? Déjà après notre première rencontre à Alba Iulia, mon mari et moi ont reçu une invitation de présenter des discours à l'université de Szeged dans le cadre de la spécialisation qu'on nommait à l'époque de L'histoire de l'ancienne littérature

hongroise. Je pense que c'était en 1992 (ou 1993) que nous avons accepté son invitation, quand nous travaillions déjà dans le cadre de la nouvelle Université « 1 Decembrie 1918 » d'Alba Iulia. Je me rappelle que le professeur Monok m'a suggéré comme sujet de recherche le fonctionnement des imprimeries d'Alba Iulia du XVIIe siècle. C'était à ce moment-là que nous avons également rencontré sa famille, sa femme et ses enfants.

Nos discussions ont continué tout au long des années ; un moment important pour moi a été sa proposition de traduire en hongrois une de mes anciennes études, mon mémoire de diplôme, *Stredoveká levočská knižnica* (Martin, 1974), soutenu à l'Université J. A. Komenský de Bratislava en 1971. Après plusieurs consultations, *A Középkori Lőcsei Könyvtár*, Szeged, Scriptum est paru en 1997.

Nos collaborations ne se sont pas arrêtées ici, car István Monok m'a proposé une autre idée, très tentante pour moi. Ainsi, le recueil signé par István Monok et Edina Zvara, avec la collaboration de Eva Mârza, *Humanistes du bassin des Carpates I, Traducteurs et editeurs de la Bible*, Brepols, 2007, comporte des informations sur les traducteurs roumains de quelques segments de la Sainte Écriture, imprimés en Transilvanie dans le XVIe siècle. Cette invitation à collaborer a beaucoup compté pour moi et le livre qui en résulte a une place d'honneur dans ma bibliothèque.

Dans la vie du bibliothécaire, du professeur, du directeur de bibliothèque et de l'homme qui est István Monok, il y a plein de fonctions honorifiques qui sont fortement liées à quelques responsabilités morales. Nous avons été honorés quand il a accepté de faire partie du collège scientifique de la publication du Musée National de l'Union d'Alba Iulia *Apulum* – Series Historia & Patrimonium Supplementum. C'est un annuaire qui réunit les résultats des chercheurs du domaine de l'ancien livre de Roumanie ; ces derniers temps, même les collègues d'Europe ont reçu l'invitation à collaborer. Les conférences annuelles de *Bibliologie* sont organisées à l'université et au musée d'Alba Iulia. En 2015, grâce au professeur Monok, quelques personnalités de la bibliologie d'Europe ont participé à l'une des conférences ; leur présence à Alba Iulia a été due aux relations personnelles et collégiales qui nous liaient de István Monok.

À cette occasion je souhaite au professeur István Monok une bonne santé, beaucoup de livres et de disciples, et que la Bibliothèque de l'Académie des Sciences prospère sous sa direction.

Ad multos annos!

Traduction
par Elisabeta Mârza

Monok István bekopog az ablakon

†Ötvös Péter

Emlékszem, mert meglepődtem. De talán azért is emlékszem jobban, mert nyűgös tanévkezdésem volt 1977 őszén. Nem voltam akkor még elég idős, de már elég fiatal sem, nem bíztam nagy találkozásokban, és éppen szorongva készültem egy hosszabb külföldi ösztöndíjra. Ez volt a harmadik évkezdésem a Régi Magyar Irodalom Tanszéken Szegeden. Alig két hét telt el a félévből, egyszer találkoztam – akkor csak – az egyik, szűk csoporttal. Bemutatkoztunk, és beszéltünk röviden a félévi programról. Igazán senkinek az arcát nem tudtam még megjegyezni. Kivéve egy idősebb fiúét, az akkoriban inkább a vallásos körökre jellemző szokatlan nagy szakálla miatt, valamint azért, mert észrevehetően figyelt a tervezett programvázlatra. Feltűnő jelenség volt, de a nevét csak a füzetemből tudhattam volna.

A tanítás mellett viszonylag intenzíven éltünk akkor két kisgyerekkel. Azokban a napokban is különböző helyekről szállítottuk őket haza, a legkisebb autóval, amelyikbe még befértünk, egy ún. „kispolszkival" (Polski Fiat 126p). Így történt ez akkor is, amikor egy saroknál elsőbbséget kellett adnunk (a Bécsi körútra akartunk kifordulni), és kis ideig várakoztunk. Már alkonyodott. A járdán, mintegy tíz méterre az úttesttől, kis csoport beszélgetett. Talán öten lehettek, idősebbek és fiatalabbak. A csoportból váratlanul kivált egy nagyobb testű fiatalember, és határozottan felénk indult. Mikor az autóhoz ért, lehajolt, igyekezett, hogy lásson és lássuk, majd bekopogott az ablakon. Emlékszem finom bőrkesztyűjére. Bekopogott, és felénk fordított nyitott tenyérrel integetett. Ő volt az, a nagyszakállú elsős egyetemista, akivel akkor még csak egyszer, a csoportmegbeszélésen találkoztam. Igazán meglepődtem, nem vártam ezt a baráti gesztust. De visszaintegettem. Ő volt Monok István.

Nem sokkal később – még ebben a félévben – feljött a lakásunkra is, és meglehetős önbizalommal közölte kutatási témáját: a Mátyás-kori humanizmust. Ezt akkor még kicsit bátornak gondoltam, de kétségtelen, hogy egész pályafutását meghatározta a humanizmus iránti szakmai érdeklődés. Később egyre többet, majd elég sokat beszélgettünk, időközben munkatársak és bizalmasabb

barátok lettünk. Nagyon tiszteltem felkészültségét, önálló gondolkozását, kutatói programját, de leginkább kapcsolatteremtő bátorságát. Minden számára (és a szakma számára) fontos ablakon bekopogott már egészen pályakezdőként is. De mindezt mi, akik láttuk őt dolgozni, kapcsolatokat teremteni és ápolni, új programokat, tudományos együttműködést kidolgozni, jól tudjuk. Továbbra is kopogtatott.

A kopogtatás célja és értelme nem volt számunkra mindig világos, de utólag – általában – értelmezhetővé vált. Monok váratlan akcióiról és munkatársainak azokból adódó kezdeti döbbenetéről legendák szólnak. Elterjedt például, hogy Monok 1500 tulipánhagymát ültetett el október elején – mert akkor kell ültetni – a könyvtárunk előtti parkba (ez így konkrétan nem történt ugyan meg), majd mire a tulipánok kikeltek, előkészítette a hágai Királyi Könyvtárral folytatandó tudományos együttműködés programját. Könyvtárakban, levéltárakban, magángyűjteményekben azután mindig úgy fogadták, mint jó barátot. Általában megtalálta a megfelelő ablakot, akkor is, amikor szakmai érdek motiválta, de akkor is, ha például diákjainak kellett segíteni.

Nem volt számára elérhetetlen ablak. Diákjai védelmében, láttam, kopogott ő kollégium és biztosító ablakán. Örülök, hogy hozzánk kopogott be először Szegeden. Azóta sem vesztett semmit segítőkészségéből, felfedezési vágyából és kapcsolatteremtő képességéből.

Monok István most hetven, én nemsokára nyolcvan. Isten éltessen bennünket!

Salutations de France – Hommage du Président de LIBER

Julien Roche

C'est un honneur et un privilège pour moi que de retracer l'exceptionnelle carrière d'István Monok à l'occasion des Mélanges qui lui sont offerts pour célébrer ses 70 ans en cette année 2026.

István Monok incarne assurément ce profil devenu aujourd'hui rare de bibliothécaire savant et humaniste, spécialiste des fonds anciens et de la documentation, enseignant, chercheur et passeur de savoirs, travailleur opiniâtre et lecteur boulimique, homme d'une grande culture et d'une curiosité aigüe, symbole d'une République des Bibliothèques qui partage, confronte et met en regard les points de vue, qui préfère la réflexion pesée et argumentée à la pensée simpliste en cent quarante caractères, qui défend une interdisciplinarité féconde plutôt qu'une pensée réductrice organisée en silos, et mobilise comme outil de compréhension du réel, dans un contexte de fortes incertitudes et de transformations structurelles du monde, la pensée complexe chère à Edgar Morin.

Après avoir étudié les Humanités et obtenu un doctorat en Lettres à l'Université de Szeged, il complète son parcours universitaire dans le domaine de la bibliothéconomie, à une époque où les Sciences de l'information et des bibliothèques n'étaient pas encore reconnues comme discipline à part entière. Ce double cursus universitaire et cette double appétence pour les Humanités et les Sciences de l'information marqueront toute sa carrière, entre bibliothèques d'une part, enseignement et recherche de l'autre, faite d'allers et de retours mais aussi de chevauchements féconds et de nourrissements croisés.

Bibliothécaire à la Bibliothèque centrale de l'Université de Szeged et titulaire en charge du département de bibliothéconomie de cette même université, István Monok marque durablement de son empreinte l'établissement dans lequel il a fait ses études et dont il a été diplômé. Très tôt, il perçoit notamment la nécessité de développer l'enseignement universitaire en Sciences de l'infor-

mation, à l'heure où les bibliothèques et plus largement les modes de diffusion du savoir connaissent de profonds changements.

Le tournant du siècle offre à István Monok l'occasion de relever un formidable défi, celui de diriger la Bibliothèque nationale Széchényi à Budapest, dont il sera le Directeur général pendant 10 ans, de 1999 à 2009. Temps passionnants mais aussi temps difficiles pour les bibliothèques nationales, qui, avec la généralisation de l'Internet et le développement massif des bibliothèques numériques, perdent leur monopole d'ultime réservoir des connaissances éditées et de cœur du monde des savoirs accessibles. La bibliothèque de référence est désormais diffuse, numérique et en ligne, les bibliothèques doivent se réinventer.

En 2010, au terme de son mandat à la tête de la Bibliothèque nationale, István Monok revient à l'Université de Szeged, où il prend la responsabilité de la chaire de bibliothéconomie, qu'il nourrit de son expérience à la Bibliothèque Széchényi. Si les Sciences de l'information et des bibliothèques sont désormais reconnues comme science, au même titre que les autres disciplines universitaires, elles souffrent – et continuent de souffrir aujourd'hui – de l'insuffisance des liens entre enseignants-chercheurs et bibliothécaires. À la fois bibliothécaire et enseignant-chercheur, István Monok constitue à ce titre un pont précieux à Szeged et plus largement en Hongrie.

En 2013, István Monok rejoint la prestigieuse Académie des sciences de Hongrie, où il prend la Direction générale de la bibliothèque et des archives, tout en continuant à occuper des fonctions de directeur d'études et de recherche au sein des universités de Szeged et Eger. Il développe la place de la bibliothèque et soutient le rayonnement de l'Académie. Au niveau national, il promeut et accompagne le développement de la Science Ouverte, dont il a parfaitement perçu, très rapidement, l'impact majeur non seulement sur la circulation des savoirs, mais aussi sur le développement d'une science toujours plus rigoureuse et plus vertueuse. Conscient de l'enjeu d'ouverture des bibliothèques hongroises, il renforce la présence de la bibliothèque de l'Académie à l'international, à travers une participation active au sein de la Ligue des Bibliothèques Européennes de Recherche, avec comme point d'orgue l'organisation de la conférence annuelle 2023, qui attire chercheurs et bibliothécaires de l'Europe entière, et au-delà.

Qu'il me soit donné ici, pour terminer mon propos et sous forme d'écho à la passion d'István Monok pour les vins de méditation, de citer Alexandre de Lur Saluces, grand personnage de la viticulture qui présida aux destinées de Fargues et d'Yquem à la fin du 20e siècle, châteaux bordelais qui produisent, avec quelques grands viticulteurs du Tokaj, les plus fabuleux liquoreux du monde : « on ne peut gagner que si l'on accepte de tout perdre ». István Monok person-

nifie à de nombreux titres la tradition humaniste, dont il est l'illustre héritier, et la vision européenne d'un monde pluriel, qu'il a embrassée très tôt dans sa vie de bibliothécaire et de chercheur. Ouvert sur l'Europe et le monde, polyglotte émérite, fort d'une remarquable culture classique, il a su tout au long de sa carrière se remettre en cause, évoluer pour s'adapter à un monde en mutations rapides et se réinventer sans renier son héritage et ses premières amours… comme Alexandre de Lur Saluces.

Monok István 70 (2026)

Rozsondai Marianne

Szegedi működéséről tudtam, ezért azt hittem, hogy Monok István szegedi születésű, mint jómagam. Aztán kiderült, hogy Zalamerenyéről való. Olyan megkapóan vall szülőhelye hatásáról annak könyvkultúrájáról írott művében (*A könyv és az olvasás Zalamerenyén 1746–1846*, Bp., Eger, Kossuth, EKE, 2021).

Emlékezetes az a nap 1991-ben, amikor a *Magyar Könyvszemle* szerkesztőbizottságában megkezdtem munkámat, és a Ménesi úton az Eötvös Kollégiumban Kókay György főszerkesztő szobájában először ültünk együtt egy megbeszélésen. Az elkövetkező 30 évben rendszeresen találkoztunk a szerkesztőbizottságban; s közben Monok István lett a főszerkesztő.

Monok István sokoldalú, tervekkel teli, tevékeny, vezetésre termett ember. 1999-től 2009-ig az Országos Széchényi Könyvtár (OSZK) főigazgatója, 2013. július 1-jétől a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának (később: Könyvtár és Információs Központ = MTA KIK) főigazgatója. Emellett mindig több funkciót is betölt, egyetemi oktató, tanszékvezető, külföldön vendégtanár stb. A 15–17. század könyv- és olvasmánytörténetét, a 16–17. század magyar művelődéstörténetét és a régi magyar irodalom történetét kutatja és oktatja. Széchenyi-díjas (2011).

Az MTA Könyvtárából 42 év szolgálat után mint a Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye osztályvezetője 2010 végével mentem nyugdíjba. István tehát hivatalosan nem volt soha a főnököm, de valahogy mégis sokszor igazgatott. Ügyesen tudja nyomás alá helyezni az embert. Így volt *A magyar könyvkötés a gótikától a művészkönyvekig* című könyvemmel is. 2019 nyár elején István megkérdezte tőlem, hogy mikor fejezem már be a magyar kötésekről készülő könyvemet. Mondtam, hogy körülbelül kész. Közölte, akkor július 8-án fél 2-kor megyünk a Kossuth Kiadóba megbeszélni a megjelenés részleteit. Szólni sem tudtam a meglepetéstől a rá jellemző határozottan kijelentett pontos időpont miatt. Szeptember 2-án átadtam a kéziratot, és december végén megjelent az 540 oldalas, fólió méretű könyv. Hálát éreztem István iránt, hogy ilyen gördülékenyen intézte ezt az ügyet is, jóindulatú nyomás alatt tartva engem.

Boka László interjújában a 60 esztendős Monok Istvánnal (Helikon.ro irodalmi portál 2016/16) maga István úgy nyilatkozott, hogy „szorgalmas voltam, azt hiszem, mindig is", és hogy „megtanultam gyors-olvasni". Tegyük hozzá: gyorsan és sokat írni is. Nagyon sokat.

Az olvasás talán az erudíció megszerzésének legfőbb eszköze. Ezért izgalmas az olvasmánytörténeti vizsgálat, például, hogy a felsőbb politikai döntéshozók milyen erudícióval rendelkeztek egy-egy adott korban. Ez a tárgya *A művelt arisztokrata* (Bp., Kossuth, 2012) című könyvének, amelynek alapja Monok István 2011-ben megvédett akadémiai doktori értekezése.

60. születésnapjára (*MONOKgraphia, Tanulmányok*, szerk. Nyerges Judit, Verók Attila, Zvara Edina, Bp., Kossuth, 2016.) Jankovics József írta az egyik köszöntést. Találóan jellemzi az ünnepeltet: iniciátor, kreátor, fundátor, koordinátor és diszpenzátor, s ki is fejti ezt részletesen, tényszerűen adatolva.

Főszerkesztői működése idején egy Nemzetközi Tudományos Tanácsadó Testületet is kapcsolt a *Magyar Könyvszemle* szerkesztőbizottságához Amszterdamtól Oxfordon, Párizson és Román át Gyulafehérvárig és Kolozsvárig.

Sokat tett a corvina-kódexek és kiállítások érdekében. 2002. november 15-én, Modenában nyílt kiállítás (Biblioteca Estense, ahol 15 corvina-kódexet őriznek). Az ezt dokumentáló könyv magyarul és olaszul is megjelent: *A holló jegyében*, szerk. Monok István. (Bp., Corvina, OSZK, 2004). A kiállításra népes magyar csapat utazott Modenába, István szokásos remek szervezésében egy kisbusszal (ezt ő maga vezette) és személygépkocsival (Ottó, az OSZK sofőrje vezette) Szögi Lacit (az ELTE EK akkori igazgatóját) és engem szállítva Bélával. Máig boldogan emlékszem arra a felejthetetlen három napra. Álomszerűen zajlott. Már hazafelé autózva késő este, egyszer csak megszólalt Ottó telefonja, s István Budapestről érdeklődött, hogy mi hol járunk. Bécs alatt – hangzott Ottó gyors válasza – holott pár perce épphogy átgurultunk az olasz–osztrák határon.

Münchenben a Bayerische Staatsbibliothekben 2008. november 19-én nyílt corvinakiállítás. Ennek dokumentuma a *Supplementum Corvinianum* sorozat I. kötete (*Ex Bibliotheca Corviniana, Die acht Münchener Handschriften aus dem Besitz von König Matthias Corvinus*, Hrsg. von Claudia Fabian, Edina Zsupán, Bp., OSZK, 2008.). Ezt is, mint a modenai kiállítást, egy budapesti közös olasz–magyar, ill. német–magyar konzultáció előzte meg. De volt egy megbeszélés akkor a müncheni Magyar Intézetben is. Münchenbe Zsupán Edinát és engem István vitt ki autóval. Most is ő vezetett. Útközben az egyik pihenő ürügyén ebédre is meghívott bennünket. Ez a müncheni utazás, a megbeszélések, a kiállítás is maradandó élményem. Bámultam, hogy István milyen gördülékenyen, látszólag könnyedén szervezi meg ezeket a nemzetkö-

zi találkozásokat. Nagyon jól tájékozódott, nemcsak az utakon, hanem szellemi/tudományos téren is.

Güssingbe (Németújvár) kollégáimmal, Horányi Károllyal és Láng Klárival vitt el bennünket 2019 szeptemberében. Egy kicsit körbe is néztünk ott, s nem csak a Ferences Könyvtár (benne a Batthyányak könyvtárával) volt a cél, ahol Klári fényképezte a könyveket. Hazafelé megálltunk Vasváron, hogy a legrégibb magyar alapítású domonkos kolostorban megnézzük a Domonkos Rendtörténeti Gyűjteményt. Ezzel régi titkos vágyam teljesült. István váltotta meg mindannyiunknak a belépőt. Mikor visszaültünk az autóba, azon gondolkoztam, hogy István vajon gondolatolvasó, vagy ő is csak útba akarta ejteni a Domonkos Rendtörténeti Gyűjteményt. Bizonyára a régi könyvek iránti érdeklődés jelenti a közös nevezőt. De több is, a barátság és a kölcsönös tisztelet.

Kívánjuk, hogy erőben, egészségben munkálkodj továbbra is a hazai könyvkultúra és könyvtörténet javára. Legyen örömteli a jövendőd, bővelkedve eredményekben és megérdemelt sikerekben!

Gelehrsamkeit, Verantwortung und Begegnung

Persönliche Gedanken zu einer Zusammenarbeit

Andrea Seidler

Wenn man auf die Lebensleistung eines Menschen wie István Monok blickt, wird rasch deutlich, dass es sich nicht allein um eine beeindruckende wissenschaftliche Karriere handelt. Es ist vielmehr ein Wirken, das Forschung, Institution, kulturelles Gedächtnis und menschliche Zugewandtheit auf besondere Weise verbindet. Anlässlich seines 70. Geburtstags möchte ich einige persönliche Gedanken formulieren – als Ausdruck der Wertschätzung und Dankbarkeit für eine Zusammenarbeit, die mich über Jahre hinweg begleitet und bereichert hat. Ich habe István Monok stets als eine Persönlichkeit erlebt, die in seltenem Maße wissenschaftliche Präzision mit einem ausgeprägten Verantwortungsbewusstsein für das kulturelle Erbe verbindet. Sein Name steht nicht nur für bedeutende Beiträge zur ungarischen Buch-, Bibliotheks- und Wissensgeschichte, sondern ebenso für eine Haltung: für die Überzeugung, dass Quellen nicht bloß Gegenstände akademischer Forschung sind, sondern Träger von Erinnerung, Identität und kultureller Kontinuität. Gerade in einer Zeit, in der wissenschaftliche Arbeit oft unter dem Druck rascher Ergebnisse und kurzfristiger Projekte steht, erscheint mir sein Lebenswerk als Gegenbild: als Ausdruck von Geduld, Tiefe und nachhaltiger institutioneller Gestaltungskraft.

Wissenschaft als Dienst am kulturellen Gedächtnis

István Monoks wissenschaftliches Profil ist untrennbar mit der Geschichte des Buches, der Bibliotheken und der Gelehrtenkultur verbunden. Seine Arbeiten haben wesentlich dazu beigetragen, frühneuzeitliche Wissensräume Ungarns sichtbar zu machen und die komplexen Netzwerke von Texten, Sammlungen

und Bildungsbewegungen in einen größeren europäischen Zusammenhang zu stellen. Dabei ist es kein Zufall, dass sein Wirken so eng mit der Bibliothek der Ungarischen Akademie der Wissenschaften und davor schon der Ungarischen Nationalbibliothek verbunden ist. Als langjähriger Direktor dieser Institutionen hat er nicht nur verwaltet oder organisiert, sondern gestaltet: mit dem Bewusstsein, dass Bibliotheken Orte der kulturellen Selbstvergewisserung sind – und zugleich Brückenräume zwischen Vergangenheit und Zukunft. In dieser Rolle habe ich ihn als jemanden kennengelernt, der stets offen war für Austausch und Kooperation. Die Bibliothek erschien bei ihm nie als abgeschlossener Raum, sondern als lebendiger Ort internationaler Verbindung.

Begegnung und Zusammenarbeit

Meine eigene Arbeit bewegt sich seit vielen Jahren an der Schnittstelle zwischen Wissenschaft, kultureller Vermittlung und institutionellem Engagement – besonders auch im Kontext der ungarischen Gemeinschaft in Österreich und ihrer kulturellen Präsenz in Wien. In diesem Feld war die Zusammenarbeit mit István Monok für mich von besonderer Bedeutung. Sie hat mir gezeigt, wie fruchtbar es sein kann, wenn akademische Expertise und diasporaorientierte Kulturarbeit einander nicht als getrennte Welten begegnen, sondern als komplementäre Perspektiven. Ich erinnere mich an Gespräche, Projekte und Momente des Austauschs, in denen seine Klarheit und sein historisches Denken stets spürbar waren. Er hat die seltene Fähigkeit, auch in praktischen Fragen – etwa der Zugänglichkeit von Quellen, der institutionellen Unterstützung von Forschung oder der langfristigen Sicherung von Sammlungen – eine größere kulturelle Dimension sichtbar zu machen.

Gerade für jemanden wie mich, die zwischen Österreich und Ungarn, zwischen akademischer Forschung und volksgruppenbezogener Kulturarbeit steht, war das immer wieder inspirierend.

Brücken zwischen Ungarn und Österreich

Ein besonderer Aspekt unserer Zusammenarbeit liegt für mich immer auch in der ungarisch-österreichischen Dimension. Die historischen Verflechtungen beider Räume, die gemeinsamen kulturellen Archive, die Fragen nach Übersetzung, Transfer und Erinnerung prägen viele meiner eigenen Projekte. István Monok hat diese Brückenarbeit nicht nur geschätzt oder unterstützt, sondern selbst auch aktiv gelebt. Seine Offenheit gegenüber internationalen Forschungskontexten war stets verbunden mit einem tiefen Bewusstsein für die Eigenständigkeit und Bedeutung der ungarischen Quellen- und Wissensgeschichte. In einer Zeit, in der kulturelle Identität oft politisch vereinnahmt

wird, war und ist seine Haltung für mich beispielhaft: ein souveränes, wissenschaftlich fundiertes und zugleich dialogisches Verständnis von kulturellem Erbe.

Gemeinsame Arbeit in der Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság

Einen weiteren, für mich besonders fruchtbaren Ort unserer Zusammenarbeit stellt die Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság dar, die Internationale Gesellschaft für Hungarologie. Diese Institution nimmt in der wissenschaftlichen Vernetzung ungarischer Kultur- und Sprachforschung seit Jahrzehnten eine besondere Rolle ein: als Forum interdisziplinären Austauschs, als Brücke zwischen Ländern, Generationen und Forschungstraditionen – und nicht zuletzt als Raum, in dem sich die internationale Dimension der Hungarologie immer wieder neu artikuliert. In diesem Zusammenhang habe ich István Monok als einen Wissenschaftler und Wissenschaftsorganisator erlebt, der nicht nur durch seine Forschung, sondern auch durch seine institutionelle Präsenz und sein Engagement wesentlich zur Profilbildung dieser Gesellschaft beigetragen hat. Seine Stimme hat stets Gewicht – nicht im Sinne formaler Autorität, sondern durch die Tiefe der historischen Perspektive, die er in Diskussionen und gemeinsame Vorhaben einzubringen vermag. Unsere gemeinsame Arbeit innerhalb der Gesellschaft war für mich in mehrfacher Hinsicht bedeutsam. Sie zeigte, wie sehr die Hungarologie auf Personen angewiesen ist, die bereit sind, Verantwortung zu übernehmen: für Strukturen, für Kontinuität, - herausragend wichtig: - für die Förderung des wissenschaftlichen Nachwuchses und für die Öffnung der Disziplin in europäische und globale Kontexte. Gerade aus meiner Perspektive, die auch stark von der ungarischen Präsenz in Österreich und den kulturellen Vermittlungsaufgaben in der Diaspora geprägt ist, war und ist die Zusammenarbeit in der Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság ein wichtiger Resonanzraum. Sie macht deutlich, dass die Hungarologie in ihrer wissenschaftlichen und kulturellen Tiefe nicht an nationale Grenzen gebunden ist, sondern gerade in ihren transnationalen Verflechtungen ihre besondere Stärke entfaltet. István Monok verkörpert für mich diese Haltung in exemplarischer Weise: als Gelehrter, der die historische Tiefe der ungarischen Wissens- und Buchkultur erschließt, und zugleich als moderner Netzwerker, der den internationalen Dialog innerhalb der Hungarologie nachhaltig mitgestaltet.

Persönliche Wertschätzung

Bei aller institutionellen und wissenschaftlichen Bedeutung möchte ich aber auch das Persönliche betonen. Denn Zusammenarbeit ist nie nur eine Frage von Projekten oder Publikationen, sondern immer auch von menschlichem

Vertrauen. István Monok habe ich als einen Menschen erlebt, der Kollegialität ernst nimmt. Der zuhört. Der unterstützt. Der wissenschaftliche Neugier nicht als Konkurrenz, sondern als gemeinsames Anliegen versteht. Solche Persönlichkeiten sind selten. Und gerade deshalb prägen sie ganze Generationen von Forscherinnen und Forschern, Kulturvermittelnden und Institutionen.

Dank und Wünsche

Zum 70. Geburtstag möchte ich István Monok deshalb nicht nur gratulieren, sondern danken: für sein bisheriges Lebenswerk, für seine unermüdliche Arbeit im Dienst des kulturellen Gedächtnisses, für seine Offenheit und seine Bereitschaft, Wissen zu teilen und Kooperationen zu ermöglichen. Für seine jahrzehntelange Freundschaft. Ich wünsche ihm Gesundheit, Freude und weiterhin jene schöpferische Energie, die sein Wirken bis heute auszeichnet. Möge sein Weg auch in Zukunft von wissenschaftlicher Neugier begleitet sein – und möge sein Beispiel weiterhin viele ermutigen, die kulturellen Archive unseres gemeinsamen europäischen Raumes mit derselben Leidenschaft zu erforschen und zu bewahren.

Mit großer Wertschätzung
Andrea Seidler

1. Foto: *Katalin Czibula, István Monok, Andrea Seidler und Péter Ötvös, Zadar, 2014*

2. Foto: *Andrea Seidler und István Monok, Wolfenbüttel, 2017*

1668 – egy lajstromíró följegyzései

Sipos Gábor

A Kolozsvári Református Kollégium könyvtárában őrzött egyik ívrétű héber biblia lapjai között találtuk az alább közölt töredékes följegyzéseket. Első lapja elveszett, így továbbra sem ismerjük az első könyvjegyzék írójának nevét.

„...folytatom némely jegyzéseimet, mert Istennek hála béfejeztem az in folio könyvek listázását, következik majd a quarto s a többi. Egyéb rendezést nem kellett végeznem, amúgy is innen-onnan öszvegyűjtetett könyvekből áll ez a kicsiny bibliotheca, lesz vaj ötszáz és hetven titulus a lajstromban. Kell még új tollat is vágnom meg jó fekete téntát csinálnom, hogy a folytatás is szép legyen s az egész inventarium légyen díszére e nevezetes albumnak, mit még tisztelendő Apáczai professor uram ajándékozott volt kicsiny scholánknak. Igaz, jómagam csak amolyan ferialis bibliothecarius vagyok, ki Vásárhellyi contrascriba uram kérésére nyaratszaka lajstromozom a könyveket egy kis alumniaért, de a könyveket nagyon szeretem, noha a tanulásban nem verem le a hámfát.

Megszerettem ezt a boltra vett emeleti termet a könyves polcokkal meg ládákkal, s ha öszvevetem az unitaria schola thecajával, nem sokkal marad el attól, sőt a paterek monostori residentiajába menekített bibliotheca régebbi ugyan, de nem értékesebb.

Anno Christi 1668 die 6ta Augusti
Immár jól haladtam a múlt héten az in quarto könyvek öszveírásával, itt is az auctoroknak a nevét írtam fel meg a titulusokat rövidítve. Jó sok anglus könyv került a kezembe, meg akarván érdemelni az alumniumot mindegyik auctorát följegyeztem, sokuknak a címét is kibetűztem, hátha örül majd valamely olvasó. Gondolom, olyan praedicatorok legatumából kerülhettek ezek ide, akik meglátogatták Oxoniumot s legalább az olvasott szöveget megértették. Olyan anglus bibliára is bukkantam, ahol Pál apostol egyik epistolájának első részébe a sorok alá bemásolta az olvasó a latin versiót is. Nyilván néma mesterként használta a szentírást.

Nem sokan fogják forgatni az anglus könyveket, noha dictionarium anglicolatinum is van bibliothecánkban, de az a szomorú, hogy a deákság a jó latin theologusokat is kevéssé olvassa. Botcsinálta thecariusként biztatom én a collegáimat a studiumokban való elmélyedésre, de olyan vagyok, mint aki puszta malomban hegedül, intéseimet kevesen fogadják. Igaz, akik academiákra szándékoznak menni, azok szorgalmasabban ismerkednek az auctorokkal.

Die 17ª Augusti
Az in octavo könyveknél járok már, a jó nyári napon kinyitottam az önkarikás nagy toronyablakot, a teremben pedig a pictor kezdette festeni a falakat, ahogy a skizzeit mutatta, lesz Minerva, kakas, bagoly, Tolnai professor uram pedig most írja a latin sententiákat.

Gyakran elképzelem a jövendőt, milyen sorsot szán a kegyelmes Isten a mi orthodoxa ecclesiánknak s a scholáinknak. Az Academicum Collegium kicsi kolosvári interludium után immár megtelepedett Nagyenyeden s a bibliothecájukat is rendbe szedték. Debrecenben és Patakon ugyancsak inventálták a collegium könyveit s ha ezeket egybevetjük, bizony nem kicsi tárháza gyűlt a tudományoknak, csak legyen, ki használja. Ha nagyobb körben tekintünk szét, Brassóban a lutherana schola thecájában díszes régi manuscriptumok vagynak a mostani német s latin auctorok mellett, inventariumot meg többet is csináltak. Itt közelebb a monostori paterek őrzik s gyarapítják a könyvesházukat, amint egyszer bétekinthettem a collectiojokba, igen szép compactiójú köteteik vagynak.

Talán akad valaki a messzi jövendőben, aki e sok lajstromból megkíséreli felskizzelni azt a könyves universumot, amit itt Europa keleti határinál öszvegyűjtöttek a különféle confessiók, scholák, professorok és praedicatorok. Ne felejtsük ki a sorból az academiákon megfordult nagyurakat sem, az olvasó nagyasszonyokat se, Gábriel fejedelem pedig egyenesen Budáról szándékozott volt megszerezni ama nagyhírű Bibliotheca Corviniana maradványait. A jövendőbéli tudós bizonyára számot vet majd sorsunk megpróbáltatásaival s ahhoz képest ítéli meg tudománybéli hajlandóságainkat. Fohászkodom is a nagykegyelmű Istenhez, hogy e jövendőbéli inventarium-visgáló légyen egyúttal jó beszédű professor is, aki hasznosan okítja majd discipulusait a könyvesházak megbecsülésére. De most folytatom a..."

Közlésünket a hagyományos könyvajánlással rekesztjük be:
Clarissimo ac eruditissimo Domino, doctissimo domino bibliothecario Stephano Monok septuagenario in signum syncerae amicitiae dono dedit

Gabriel Sipos

Una fuerza de la naturaleza, una columna de saber, un capitel de amistad: István Monok

Maria Luisa Vidriero

Nos unió la historia del libro. Se celebraban los cincuenta años de un texto millar, *L'Apparition du libre* de Febvre–Martin y acudí a esa cita ineludible convocada por el Director de la Biblioteca Nacional de Hungría en los espacios privilegiados de esa institución.

Humanidad y fortaleza fue la primera impresión que tuve ante su figura. Siguió el reconocimiento de sus conocimientos, de su habilidad para desarrollar las sesiones, creando espacios de diálogo y reconduciendo la situación con firmeza y elegancia cuando las intervenciones tendían a la divagación.

A partir de 2008, nuestros encuentros han sido frecuentes. Hungría, Francia, Rumanía, España nos han servido de escenario. Reuniones académicas, sí, pero cada vez más impregnadas por la amistad. Una amistad que nos convirtió en los Tres Mosqueteros del libro: Frédéric Barbier, István y yo hemos compartido, juntos, años de trabajo, de intercambio de ideas e inquietudes y de profundo afecto.

¡Me conmueven tantas cosas de él! La generosidad y el desvelo por la formación de los jóvenes, por la transmisión del conocimiento. Ante la cicatería tan frecuente en la docencia y en la investigación, su preocupación y su compromiso con las nuevas generaciones son un rasgo excepcional. Lo son, igualmente, su compromiso con la difusión científica y su labor editorial, minuciosa e incansable es una evidencia en papel en todas las bibliotecas.

Respeto tanto su figura intelectual como aprecio su calidad humana.

Une force de la nature, un pilier du savoir, un chapiteau de l'amitié: István Monok

C'est l'histoire du livre qui nous a réunis. On célébrait les cinquante ans d'un texte millénaire, *L'Apparition du livre* de Febvre–Martin, et je me suis rendu à ce rendez-vous incontournable organisé par le directeur de la Bibliothèque nationale de Hongrie dans les locaux privilégiés de cette institution.

Humanité et force, telle fut ma première impression à son égard. Puis vint la reconnaissance de ses connaissances, de son habileté à animer les sessions, à créer des espaces de dialogue et à recentrer la situation avec fermeté et élégance lorsque les interventions tendaient à divaguer.

À partir de 2008, nos rencontres se sont multipliées. La Hongrie, la France, la Roumanie et l'Espagne nous ont servi de cadre. Des réunions académiques, certes, mais de plus en plus imprégnées d'amitié. Une amitié qui a fait de nous les Trois Mousquetaires du livre : Frédéric Barbier, István et moi-même avons partagé ensemble des années de travail, d'échange d'idées et de préoccupations, et d'affection profonde.

Tant de choses chez lui me touchent ! Sa générosité et son dévouement à la formation des jeunes, à la transmission du savoir. Face à la mesquinerie si fréquente dans l'enseignement et la recherche, son souci et son engagement envers les nouvelles générations sont une qualité exceptionnelle. Il en va de même pour son engagement en faveur de la diffusion scientifique et son travail éditorial, minutieux et infatigable, qui se reflète dans toutes les bibliothèques.

Je respecte autant sa figure intellectuelle que j'apprécie ses qualités humaines.

TANULMÁNYOK

https://doi.org/10.46403/Litteraeetamicitia.2026.65

A szent és a profán

Paris ítélete Pesti Gábor *Újtestamentumá*nak címlapján[1]

Ács Pál

Hogy kerül három meztelen nő az első, nyomtatásban is megjelent magyar evangéliumfordítás címlapjára?[2] *(1. kép)* Ezt a kérdést tudtommal még senki sem tette fel. Az is igaz, hogy Pesti Gábor 1536-os *Újtestamentum*ának szakszerű tipográfiai vizsgálatára sem került még sor. Én sem vállalkozom most erre, pusztán a rendkívül dekoratív címlap alsó medaillonjában látható mitológiai jelenet értelmezését kísérlem meg.

A szóban forgó ábrázolás a bécsi Singrenius-nyomdában[3] készült négyelemű keretdísz alsó lécén látható. A léc két szélén bőségszarukból kiemelkedő növényi kompozíciók kacskaringóznak. Beljebb két szárnyas kerub címerpajzsokat tart: jobb felől egy szakállas férfikerub Bécs város címerét mutatja, meztelen felsőtestű, szirénszerű női párja pedig baloldalt az Osztrák Hercegség vörös–ezüst–vörös címerét emeli fel. A félprofilban ábrázolt kerubok közti medaillonban helyezkedik el az egész címlap-kompozíció legnagyobb és legfeltűnőbb dísze. Erről lesz most szó.

A kép bal oldalán állnak a meztelen nőalakok, különféle tárgyakkal a kezükben. Előttük egy páncélos vitéz fekszik a földön, mintha aludna. Az égbolton egy nyilazó puttó repdes. Jobb felől egy feltűnően ékes ruházatú alak jobb ke-

[1] Előadásként elhangzott 2025. február 19-én, az ELTE Könyvtár- és Információtudományi Intézet Bíbor Máté által szervezett „Nyitott Napok" című sorozatában. Köszönettel tartozom Sarkadi Nagy Emesének és Zsupán Edinának, akik kéziratban elolvasták és véleményezték a tanulmányt, valamint Farkas Gábor Farkasnak a kutatásban nyújtott segítségért.

[2] Pesti 1536. – RMNy 16. Az Osztrák Nemzeti Könyvtár digitalizált példánya: ÖNB Sammlung von Handschriften und alten Drucken 2.W.38. https://viewer.onb.ac.at/1028AB7D (Megtekintés: 2026. március 4.)

[3] A 16. század eleji bécsi könyvdíszítésről lásd: Soltészné 1961, 40; Bánfi 2010, 24–55.

zével a repülő gyermekre mutat, baljában pedig egy botot tart, amelyre kígyók tekerednek. A kompozíció nyilvánvalóan Paris ítéletének mitológiai jelenetét ábrázolja. A három ruhátlan nőalak természetesen Iuno, Minerva és Venus. A földön fekvő férfi Paris trójai királyfi, a cifra öltözetű jelenség Mercurius, kezében a *caduceus*szal, vagyis a varázserejű hírnökbottal, amelyre két kígyó tekeredik. A repdeső puttó nyilvánvalóan Amor, aki éppen kilövi nyilát. Eris almája – amelyet a viszály istennője „a legszebbnek" szánt Peleus és Thetis (Achilles szülei) lakodalmán – már ott is van a nyertes Venus kezében, aki a világszép Helénát ígérte Parisnak, ha a javára dönt a nevezetes szépségversenyben. A hadi dicsőséget kínáló Minerva a karddal, a világi hatalommal kecsegtető Juno pedig a kincsesládájával (ez itt nemigen látszódik)[4] lemaradnak a szépek küzdelmében. *(4. kép)*

Két és fél centiméter átmérőjű, aprócska fametszetű medaillonról beszélünk *(3. kép)*, ennek ellenére megkísérelhetjük meghatározni azokat a mintaképeket, amelyeket a metszetet alkotó bécsi kismester feltételezhetően követett. A képtípus alapelemei az ókorban alakultak ki: vázaképeken, mozaikokon, falfestményeken, bronztükrökön stb. számtalanszor ismétlődtek – az antik ikonográfiai típus változatait és jellegzetességeit az ókortudomány alaposan feltárta.[5] Az etruszk bronztükrök körkompozíciós jelenetábrázolásai bizonyos értelmű formai párhuzamot mutatnak a szóban forgó medaillonnal. Ezt az antik ikonográfiai képtípust – alapvonásait tekintve – a középkori és a reneszánsz művészet is megörökölte, ám a típus időközben jelentős változásokon ment át.[6] A képi ábrázolások átformálódása mögött jól felismerhető az eredeti görög mítosz fokozatos átértelmeződése az írásos forrásokban.

A Paris ítélete-jelenet Homérosztól kezdve Ovidiusig és Apuleiusig számos ókori irodalmi műben szerepel, ezek fölsorolását most mellőzöm, csupán egyet említek meg. A 2. században élt Lukianosznál az istennők szatirikus vetekedése-veszekedése *még* igencsak evilági, emberi: már-már Offenbach *Szép Heléna* című operettjének hangulatát előlegezi. Athéné szó szerint lekurvázza Aphroditét, aki nem marad adós a válasszal. Arra biztatja Athénét, hogy ne mulassza el levenni a sisakját, akkor majd meglátja Parisz, hogy milyen ronda bagolyszeme van. Amikor pedig Parisz kételkedik Helené elrablásának jogszerűségében és tisztességességében, Aphrodité így inti le: „Ó, te kis csacsi, falusi süvölvény!

[4] Az istennők kezében tartott attribútumok kapcsán összevethető a címlap egy Jan Gossaertnak (1478–1532) tulajdonított, Koppenhágában őrzött tollrajzzal: https://open.smk.dk/artwork/image/KKS7387.

[5] Mancilla 2015.

[6] Miziolek 2007, 299–336.

Tudom én, hogyan kell az ilyesmit csinálni!"[7] A jelenet antik képi megjelenítéseiben persze sok eltérés mutatkozott. Kezdetben például attribútumával, a lírával vagy kitharával ábrázolták a trójai királyfit, utalva pásztori életmódjára. Később a zeneszerszám elmaradt. Az istennők korábban felöltözve, később részben vagy egészben levetkőzve mutatkoztak. Hermész és a szárnyas Erósz elmaradhatatlanok voltak. Paris szinte mindig ülő helyzetben vette szemügyre a versengő istennőket.[8] Pesti Gábor evangéliumfordításának címlapján is megjelennek az antik képtípus alapelemei, de az elrendezés mégis alapvetően eltér az ókori hagyományoktól.

A kései antikvitásban vált népszerűvé egy alternatív mítoszváltozat, mely szerint nem valóságos eseményről, hanem valaminemű álomlátásról van szó. Ezáltal az egész történés szimbolikus értelmet nyert. Ez a variáns az 1–2. századbeli Dión Krüszoszthomosztól[9] ered, de igazi hatása főként annak a *De excidio Troiae* című kora középkori (5. vagy 6. századi) Trója-históriának volt, amelyet (hamisan) egy legendás trójai papnak, Dares Phrygiusnak tulajdonítottak.[10] Ez utóbbi elbeszélés nyitott utat a Paris ítélete-toposz további allegorikus értelmezésének. Az allegóriát klasszikus formában az ugyanebben a korban élt Fabius Planciades Fulgentius keresztény mitográfus fejtette ki. Fulgentius elgondolása szerint a három istennő az ember három alapvető életlehetőségét reprezentálja. Az Arisztotelész *Etikáj*án alapuló *vita triplex* életformamodellje szerint Iuno a *vita activa*, Minerva a *vita contemplativa*, Venus pedig a *vita voluptuosa* megjelenítése. Fulgentius szerint Paris végzetes hibát követ el akkor, amikor az erény helyett a gyönyört választja.[11] Boccaccio később ezt így fogalmazta meg a pogány istenek származásáról szóló monumentális könyvében: „nézzük meg Paris ítéletét, amelyben véleményem szerint Fulgentius véleményét kell követni. Ő ugyanis azt mondja, hogy az emberi életnek három része van: az első elméleti, a második gyakorlati, a harmadik élvezeti... Paris végzete megmutatja, hogy jár az, aki a gyönyörteli életet választja."[12]

Ebből a megközelítésből kiindulva formálódott ki az az új, középkori képtípus, amely Parist földön fekve, álomba merülve ábrázolja. Később szinte elmaradhatatlan eleme lett a Paris ítélete-ábrázolásnak egy kút is, melynek közelében a szépségverseny lezajlik. Ennek is szöveges forrása van, Benoît de Sainte-Mau-

7 Lukianosz 1974, 148.
8 Mancilla 2015, passim.
9 Kopp 2017, 37.
10 Phrygius 1873, 9; vö. Kopp 2017, 37; Nagy 2017, 12–13.
11 Whitbread 1971, 64–67. – A három életlehetőséget megjelenítő nőalakok láthatók egy kora 14. századi illusztrált *Ovide moralisé*-kéziratban: Nagy 2017, 15. kép.
12 Boccaccio 1998, 654. – A fordítás tőlem való, Á. P.

re népszerű 12. századi Trója-regényéből való,[13] majd ennek egy továbbgondolt variánsa bekerül Guido de Columnis *Historia destructionis Troiae* című még nagyobb hatású elbeszélésébe.[14] (A történet mérhetetlenül szerteágazó egyéb középkori irodalmi feldolgozásait szükségtelen itt tovább ismertetni, hiszen ezt már megtette Margaret J. Ehrhart átfogó és alapos monográfiájában és Nagy Eszter, a kéziratos hagyományt is feldolgozó, fontos disszertációjában.)[15] Számunkra ebből itt és most az a fontos, hogy az 1536-os magyar bibliafordítás címlapja e szerint a középkorias mítoszhagyomány szerint fogalmazza meg Paris trójai királyfi álmát.[16] A jelenet hátteréből jelentőségteljesen kiemelkedik egy többszintes kút, ami megfelel annak az irodalmi és képi tradíciónak, mely szerint a szépségverseny a szerelem kertjében, vagyis a *locus amoenus*ban zajlik.[17] A szerelem kertje nem reális, hanem szimbolikus, értékjelölt térben helyezkedik el. Idilli, szépséges, paradicsomszerű, harmonikus hely, egyszersmind egyfajta *passage*, átmeneti, limináris tér, ahol különböző világok találkozhatnak.[18]

Ilyen csodálatos kertként, *locus amoenus*ként jelenik meg Paris ítélete Pesti Gábor könyvének 1536-os címlapján. Formai értelemben az átmenetiség stílusváltásként is értelmezhető: középkori vagy középkorias elemek keverednek reneszánsz motívumokkal. A három meztelen istennőnek az antik háromgrácia-ábrázolásokat imitáló elrendezése már korábbi, antikizáló elemeket egyébiránt nem tartalmazó, középkori képeken is látható. A kút ezeken mindig sokszögletű gótikus építmény.[19] Címlapunkon viszont a dús keblű, meztelen

13 Kopp 2017, 122; Nagy 2017, 14.

14 Guido 1936, 62; vö. Nagy 2017, 31. skk.

15 Ehrhart 1987; Nagy 2017, 17–34.

16 Nagy Eszter disszertációja külön fejezetet szentel egy téves, de igen jelentékeny hatású, ma is fel-felbukkanó alternatív ikonográfiai hagyománynak. A19. századi művészettörténet-írásban kapott lábra és erősödött meg egy hipotézis, mely szerint a Paris ítélete-ábrázolások középkori tradíciója nem az ókori mítoszra, hanem egy állítólagos 8. századi óangol legendára vezethető vissza. Eszerint III. Alfréd, Mercia királya szemet vetett hűbérese, William of Albanac három gyönyörű lányára, és el szerette volna csábítani egyiküket. William ekkor meztelenre vetkőztette a lányokat, és azzal fenyegetőzött, hogy megöli mindhármukat, ha a király nem választ közülük magának egyet feleségnek. A 19–20. századi művészettörténet egyes képviselői ezt a történetet képzelik a középkorias Paris ítélete-ábrázolások mögé. Nagy Eszter meggyőző érveléssel bebizonyítja, hogy a szóban forgó angol legenda teljesen ismeretlen volt a 16. század közepe előtt, és valós népszerűségének kezdete a 18. század végére tehető. A középkori, illetve északi reneszánsz stílusú Paris ítélete-képek mindegyike az ismert ókori mítosz megjelenítései.

17 Kopp 2017, 122.

18 Curtius 2013, 195–202; Voigt 1970, 28–54; Ehrhart 1987, passim; Zsupán 2020, 93–108; a folklórvonatkozások újabb elemzése: Szalai 2021, 97–104.

19 Példaként említhetők a névtelen németalföldi „Szalagos Mester" (Maître aux banderolles)

istennők rajza erősen reneszánsz karakterű, míg a fekvő, páncélos vitézként kimetszett Paris középkorias jellegű. A már említett, többszintes kút képünkön ismét csak antikizáló, reneszánsz építmény.[20] A teljes címlap-kompozíció gazdag virágornamentikája, puttói, szirénjei és kerubjai is a reneszánsz kódexek címlapjait imitálják. A stíluskeveredés az északi reneszánsz hatását mutatja, ami az 1530-as évek bécsi könyvdíszítésére egyébiránt is jellemző volt. A Paris ítélete-jelenet számos késő gótikus és reneszánsz bronzplaketten is megjelenik, ezek a *valódi* medaillonok is hatással lehettek a Pesti Gábor-kötet címlapján szereplő fametszet *virtuális* medaillonjának körkompozíciójára. Egy 1470 körüli, Paris ítéletét ábrázoló körkompozíciós agyag öntőforma a kőszegi várásatásokon került elő. Ez bizonyíthatja a képtípus magyarországi ismeretét a kései középkorban.[21]

A metszet egyik apró részlete segíthet a közelebbi képi párhuzamok meghatározásában, immár az északi reneszánsz stíluskörén belül. Mercurius fantáziadús öltözetére, különösképpen feltűnő, tollas fejdíszére gondolok. Az istenek hírnökének ilyetén sajátos képi ábrázolása tudtommal szinte kizárólag id. Lucas Cranach szép számú Paris ítélete-képein látható.[22] A bécsi könyvdíszítés fejlődésére egyértelmű hatással volt az 1500 és 1504 között Bécsben tartózkodó nagy német festő és grafikus.[23] A szóban forgó 1536-os címlap esetében – amely évtizedekkel a mester bécsi évei után keletkezett – persze nem szükséges közvetlen, személyes közreműködést feltételeznünk, a hatás így is eléggé egyértelmű. Cranach több mint egytucatnyi alkotásán örökítette meg Paris ítéletét. Mercurius fejéke és öltözete minden esetben a Pesti Gábor-könyv címlapján látható Hermész-alakéhoz hasonlít.

Mi sem bizonyítja jobban a magyar könyvcímlap cranachi ihletését, mint az, hogy a Singrenius-műhely számára dolgozó fametsző a korabeli német nyomdászatban *már meglévő* gyakorlatot követett. A Cranachhal szorosan együttműködő híres protestáns nyomdász, Josef Klug már korábban reprodukálta Cranach egyik Paris ítélete-ábrázolását Luther Márton Münzer Tamás ellen írt pamfletjének címlapján.[24]

1460-ból való metszetei. Nickel 1981, 117–129, 6, 7. képek; ugyanezeket lásd: Nagy 2017, 30–31. képek.

20 Vö. a 4. jegyzetben említett Jan Gossaert-metszettel *(4. kép)*.

21 Nagy 2017, 22, 24, 27. képek; Mikó, Takács (szerk.), *Pannonia Regia*, 1994, VIII-45.

22 Vö. Nickel 1981, 123. – A további összehasonlításokhoz Cranach műveinek standard katalógusát (Friedländer, Rosenberg 1978) és a digitális Cranach-archívumot érdemes használni: https://lucascranach.org/index.php/Home (Megtekintés: 2026. március 4.)

23 Soltészné 1961, 41.

24 Thomas 2022, 71.

További bizonyíték a Pesti Gábor-féle *Tetraevangélium* címlapjának cranachi inspirációjára a felső léc központi medaillonja. Ez, miként az alsó, szintén Cranach hatását mutatja. Pyramus és Thisbe tragédiája jelenik itt meg, az Ovidius *Methamorphoses*ében (4. 53) megénekelt sorsüldözött szerelmeseké. A róluk szóló mesét adják elő Shakespeare *Szentiványéji álom* című darabjában a bumfordi mesteremberek. A kettős öngyilkosság jelenetét – Cranach egyik festménye nyomán[25] – szintén egy könyv címlapján reprodukálta már korábban Georg Rhau wittenbergi könyvkiadó, aki számára közvetlenül Cranach műhelye szállította a könyvillusztrációkat.[26] A két medaillon között szép formai párhuzamot képeznek Pyramus és Paris földön fekvő, páncélos alakjai. Mindkét képen megjelenik ugyanaz a kétszintes reneszánsz kút, amely a szerelem kertjének centrális eleme.[27] Az imént említett két német könyvcímlap tehát *konkrét* Cranach-képek reprodukciója. Pesti Gábor evangéliumfordításának mitológiai jelenetei nem feltétlenül hozhatók párhuzamba *egyedi* Cranach-képekkel, de a cranachi ihletés egyértelmű. Különös erővel utal Cranachra Mercurius alakja.

Helmut Nickel, a sokoldalú grafikus és művészettörténész jelentős Cranach-tanulmányában a Paris ítélete-képek különleges szimbolikáját elemzi. Így ír Mercurius sajátosan cranachi fejdíszéről: „Ha összehasonlítjuk Lucas Cranach Paris ítéletét ábrázoló képeinek különböző változatait, feltűnő az a furcsa tény, hogy ezeken Mercurius rendszerint fehér szakállú, idős férfiként van ábrázolva, és gyakran […] gyönyörűen díszített pávatollakkal."[28] *(5–6. képek)* Ha megtekintjük Mercurius alakját Pesti Gábor könyvének címlapján, nemcsak a fejéből kiálló pávatollak tűnnek szembe, de fehér szakálla, valamint díszes felsőruházata is. Ezek, láthattuk, egyértelműen a Cranach-képek jellegzetességei. Az istenség kezében tartott *caduceus* viszont a megszokott Mercurius-attribútum, a kígyós bot képét mutatja. A címlapunk fametszetét készítő bécsi kismester itt tehát nem a középkori mítoszvariánsokon alapuló Cranach-ábrázolásokat követi, talán azért sem, mert egy nagyon apró metszeten célszerű volt Mercuriust egy könnyen felismerhető attribútummal ellátni és a Cranach-festmények apróbb részleteit figyelmen kívül hagyni. Ezzel együtt Mercurius cranachi megfogalmazásához aligha férhet kétség.

---

25 Bayerische Staatsgemäldesammlunge, https://lucascranach.org/en/DE_BStGS_13707 (Megtekintés: 2026. március 4.)

26 Thomas 2022, 70.

27 Érdekesség, hogy Pesti Gábor *Újtestamentum*ának első, 19. századi, nem fotografikus (pszeudofakszimile) kiadásának alkotói nem tudták értelmezni a Pyramus és Thisbe-jelenetet. A halott Pyramus alakja belevész a talajba, az pedig, hogy Thisbe éppen tőrt döf a keblébe, szintén nem érzékelhető. Pesti 1895.

28 Nickel 1981, 123. – A fordítás tőlem való, Á. P.

A korábban feltett kérdést tehát így lehet átfogalmazni: Miként került két Cranach-festmények ihlette mitológiai jelenet az első magyar nyomtatott evangéliumfordítás címlapjára?[29] A válasz egyszerű, és talán némiképp kiábrándító: a Pesti Gábor-kötet címlapjának alsó és felső nyomófái eredetileg *nem ehhez a könyvhöz* készültek. A Singrenius-műhely egy évvel korábbi, 1535-ös kiadványa Friedrich Nausea (1496–1552) *Zwuo sonderliche Predige…* című könyve.[30] Ezen a könyvön már használták a szóban forgó léceket.[31] *(2. kép)* A Nausea-címlap alsó és felső nyomófái megegyeznek a Pesti-féle *Újtestamentum* címlapjának megfelelő léceivel. Láthattuk, hogy a népszerű Cranach-képek reprodukciói rendre feltűnnek a kor német könyvdíszei között, nem utolsósorban azért, mert maga az igényes nyomtatott grafikákat előállító wittenbergi Cranach-műhely is szerves részét képezte ennek a virágzó iparágnak.[32] A Pesti Gábor-könyv címlapjának tervezésekor tehát két meglévő keretdísz újrahasznosításáról volt szó. Elég belelapoznunk Friedrich Nausea (I. Ferdinánd udvari prédikátora, később bécsi segédpüspök) 1535-ös kötetébe, rögtön láthatjuk, hogy a címlapkeret ehhez a könyvhöz készült. Nausea azonnal a könyv elején a teológiai értelemben vett házasságtörésről értekezik, előhozva Kleopátra erkölcstelenségének példáját, ami Egyiptom bukásához vezetett. Ezután rátér Paris és Heléna esetére, ami pedig Trója vesztét okozta.[33]

Mindebből az is kitűnik, hogy a Cranach-képeket másoló-imitáló grafikusok és a könyveket tervező tipográfusok meglehetősen szabadon alkalmazták újra meg újra a rendelkezésükre álló könyvdíszeket. Szabadon, de nem minden megfontolás nélkül. A kora újkori tipográfiai *recycling* nem teljesen zavaros, összefüggéstelen folyamat. A már használt illusztrációkat új könyvekbe beépítő könyvtervezők nem egészen önkényesen jártak el. Sokkal inkább egymást értelmező alkotások kötetlen diskurzusaként kell látnunk ezt a ma már furcsának ható iparművészeti gyakorlatot.[34]

A Friedrich Nausea és Pesti Gábor könyveihez készült címlapoknak csak az alsó és felső, vízszintes lécei azonosak, a jobb és bal oldali, függőleges matricák különböznek. A Nausea-kötet függőleges lécein további mitológiai jelenetek láthatók: baloldalt Daphne és Apollo ovidiusi története (*Met*. I. 452–567) tűnik

[29] Vö. Zsupán 2020, 95.

[30] ÖNB Digitale Angebote, https://viewer.onb.ac.at/10AB9B87/ (Megtekintés: 2026. március 4.)

[31] Soltészné 1955, 196.

[32] Thomas 2022.

[33] Aiij^{r} – Vö. Curtius 2013, 369.

[34] A metszetek másolásának és többszörös hasznosításának 16. századi gyakorlata a legújabb kutatás kiemelt témája. Vö. Van Leerdam 2024, 57–66; Papp 2025, 31–114.

fel, jobb felől pedig Albrecht Dürer 1505-ös *Szatírcsalád*[35] című rézmetszetének feldolgozása jelenik meg, mindez reneszánsz puttók és kanyargó virágok között. Pesti Gábor könyvének függőleges nyomófáin viszont a négy evangélista medaillonokba komponált figurái láthatók meztelen felsőtestű, invenciózusan tekert farkú, szirénszerű angyalok és kerubfejek társaságában.[36] Világos, hogy a címlap tervezői nagyon is tudatában voltak a könyv szent tartalmával, tehát az evangéliumhoz *szándékosan* társítottak profánnak tűnő, Cranach ihlette képeket. Miért?

Hogy ezt megértsük, el kell gondolkodnunk Cranach szép számú Paris ítélete-ábrázolásainak eredeti kontextusáról. A német mester graciőz női aktjai roppant népszerűek voltak a megrendelők köreiben, függetlenül attól, hogy a kép tematikája pogány volt vagy keresztény, profán avagy szakrális. Ám miközben a kortársak szemüket legeltették a bájos istennőkön, elgondolkodtak a képek mögöttes, allegorikus jelentésén is. Tudták, hogy a téma a trójai mondakörhöz kapcsolódik, márpedig az uralkodóházak szerettek büszkélkedni képzelt trójai eredetükkel. A Német-római Birodalom császárjai abban a tudatban éltek, hogy a régi római cézárok utódai, birodalmukban pedig az önmagát Trója reinkarnációjaként elgondoló ókori Róma él tovább.[37] Egy bécsi könyvkiadó ezért is vésethetett trójai témájú könyvdíszeket.

A rejtettebb jelentések iránt is érzékeny kortársak értelmezni tudták a bizarr jelmezben megjelenő, tollas fejékű Mercurius alakját is. Lehet, hogy Cranach számára ezeknek a képeknek a jelentősége nagyrészt alkímiai természetű volt. A művész, úgy tűnik, komolyan érdeklődött az alkímia iránt, patikája is volt, a ház ma is áll Wittenbergben.[38] Helmut Nickel izgalmas tanulmányában meggyőzően valószínűsítette Cranach Paris ítélete-képeinek lehetséges alkímiai vonatkozásait. A fehér szakállas Mercurius Nickel szerint a „fehér mercurium", vagyis a higany reprezentációja, a pávatollak pedig a bölcsek kövének, a *lapis philosophorum*nak az attribútumai. *(6. kép)* A Paris ítéletét ábrázoló Cranach-képek e szerint az interpretáció szerint valamiképpen az alkimista „nagy metamorfózis" szimbolikus ábrázolásai. Azt a pillanatot jelenítik meg, amikor a fehér *mercurium*, a higany fixálódik, és létrejön a minden anyagot átalakítani képes Bölcsek Köve.[39]

A korban népszerű és sokak számára érthető vizuális alkímiai nyelvezet ez esetben alighanem további tartalmak megjelenítését szolgálta. Az alkímia nyel-

[35] https://www.metmuseum.org/art/collection/search/359988 (Megtekintés: 2026. március 4.)
[36] Pesti 2002, kísérő tan., 12.
[37] Martin 2005, 151.
[38] Nickel 1981, 127.
[39] Nickel 1981, 126.

vét szokás volt vallási vagy politikai üzenetek megfogalmazásakor is használni, főleg, amikor a világ küszöbön álló nagy átalakulásáról, metamorfózisáról beszéltek.[40] Cranach szorosan együttműködött a wittenbergi reformáció vezéralakjaival. Protestáns megrendelők beleláthatták ezekbe a képekbe akár az igaz vallás helyreállítását célzó új mozgalmakat is. Tudvalevő, hogy az alkímia és a vallás egykorú megújítói, Paracelsus és Luther nem egymástól függetlenül tevékenykedtek, Cranach pedig szemlátomást mindkét „próféta" szellemiségétől érintve volt.[41]

A Pesti Gábor-címlap megkomponálásakor nyilvánvalóan hasonló értelemben alkalmazták Cranach népszerű képtípusát. Mi lehet az a nagy metamorfózis, amelyre a bécsi kismester Paris ítélete-képe utal? Aligha a lutheri reformáció, hiszen köztudomású, hogy azok a bécsi szellemi körök, amelyekbe Pesti Gábor is beletartozott, a Lutherrel ekkor már élesen szemben álló Rotterdami Erasmust tekintették mesterüknek.[42] A szóban forgó magyar evangéliumfordítás is Erasmus görögből latinra áttett evangéliuma szerint készült. A tanulmány elején feltett kérdésre Erasmus adhatja meg az igazi választ. A rotterdami mester szerint Isten már évszázadokkal Krisztus eljövetele előtt elhintette az evangélium magjait a pogányság talajába, ily módon a klasszikus kultúrában is benne rejlenek a magasabb értékű keresztény filozófia csírái.[43] A mitológiából ismert történetek tehát megfeleltethetők a biblia jeleneteinek, miként az ótestamentumi történések is az evangélium mozzanatainak az előképei.

A Pesti Gábor-könyv címlapját erasmusi szellemben tervezték. Ahogy a szirénekből kerubok lesznek, úgy a címlap minden egyéb eleme is a klasszikus antikvitás evangéliumi megszentelődését, alkímiai metamorfózisát példázza. Az alsó medaillonban megjelenő Paris ítélete-ábrázolás is az erasmusi keresztény humanizmus kontextusában értelmezhető. A bécsi fametsző kismester nem egyetlen Cranach-kép kópiáját készítette el, hanem több ábrázolásból, valamint régebbi metszetes vagy plakettelőzményekből is ihletet merített. Paris alakját fekvő helyzetben ábrázolta, ebben leginkább a korai Cranach-változatokra (Seattle Art Museum[44]) hasonlít a kép. Paris álmának erőteljes hangsúlyozása a kor nézőiben a jelenet jóslatszerűségét erősítette meg. A címlapon látható Venus lehajol Parishoz, és a szépségverseny díja már a kezében is van.

40 Vö. Ács 2014, 287–299, 565–572.
41 Noble 2009, passim.
42 Ács 2019, 156–164.
43 Augustijn 1995, 25.
44 https://art.seattleartmuseum.org/objects/24062/the-judgment-of-paris (Megtekintés: 2026. március 4.)

Ez a kései Cranach-változatokra hasonlít (St. Louis Art Museum[45]). *(5. kép)* Ezáltal a metsző az ítélet pillanatát ragadja meg. A reneszánsz kút a jelenet késő középkori ábrázolásait idézi fel, ahol – miként ezt már említettem – a szépségversenyt ideális környezetbe, a szerelem kertjébe helyezik. Mercurius figurája valamennyi ismert Cranach-képen pávatollakkal jelenik meg. Ennek hangsúlyozását is fontosnak tartotta a bécsi kismester. Az istenek hírnöke bal kezében tartja varázsbotját, jobbjával pedig az égbolton repülő, nyilazó Cupidóra mutat. Ez új elem, sem Cranachnál, sem máshol nem jelenik meg pontosan ugyanez. (Cranach New York-i Paris ítélete-képén Venus mutat Cupidóra – ez a gesztus még az eredeti mítosz keretén belül marad. *[6. kép])* A Pesti-címlap tervezői – felidézve a jelenet allegorikus értelmezését – arra utalnak, hogy valami jelentős változásnak, átalakulásnak vagyunk a tanúi.

A képi nyelven megfogalmazott üzenet alighanem a következő: Az emberiség történetét súlyos, végzetes döntések befolyásolták. Ilyen volt Parisé, de ilyen volt Ádámé is: mindketten a kárhozatot választották.[46] A két jelenet közti szemantikai párhuzam már a középkorban kialakult mind irodalmi, mind képi megfogalmazásban: Paris ítélete a Bűnbeesés allegóriája volt.[47] A képi párhuzam Paris és Ádám között megvan Pesti Gábor *Újtestamentum*ában is: a nyomda által a könyvben sok helyen használt díszes I iniciálé a bűnbeesés jelenetét ábrázolja. Az *Újtestamentum* tipográfiai előzményében, Nausea prédikációskönyvében még erősebb ez az összefügés.[48] Paris ítélete és a Bűnbeesés egyúttal Cranach legkedveltebb képtípusai. A két képtípus közti tipológiai párhuzam egyértelmű: Paris ítélete a Bűnbeesés antik előképe volt, a két kép lényegében egymásnak megfeleltethető tartalmakat hordozott. A filozófus Wayne Martin – aki mindkét cranachi képtípust behatóan tanulmányozta[49] – megállapította, hogy ezeknek a képeknek az igazi tárgya nem más, mint *maga a döntés, az ítélet*. „Egyfelől világos, hogy Parisnak döntenie kell, másfelől az is nyilvánvaló, hogy a döntése teljesen szabad."[50]

Pontosan ezt hangsúlyozza Erasmus is, amikor Lutherrel szemben az ember szabad akaratát védelmezi.[51] Mert éppen ez a szabadság teszi az embert emberré. Voltak döntések, amelyek alighanem rosszak voltak, erre mutat rá

45 https://www.slam.org/collection/objects/33510/ (Megtekintés: 2026. március 4.)
46 Ehrhart 1987, 141.
47 Nagy 2017, 74.
48 A könyv előszavának záródíszeként és az egész nyomtatvány záródíszeként a Bűnbeesés jelenik meg. https://viewer.onb.ac.at/10AB9B87/ (Megtekintés: 2026. március 4.)
49 Martin 2011, 105–137; Martin 2005.
50 Martin 2005, 152. – A fordítás tőlem való, Á. P.
51 Miller, Macardle 2012.

Mercurius is a Pesti Gábor-könyv címlapképén. De Mercurius alkímiai értelemmel gazdagodott alakja *személyében* garantálja a változás, az átalakulás, a jó döntés, a helyes ítélet lehetőségét, egyszersmind sürgető voltát. Paris helytelennek gondolt ítélete az első Ádám hibás döntésére utalt, amely az emberi természet megromlását, a Paradicsomból való kiűzetést, az egész emberi nem bukását eredményezte. Ám a könyv, amelyet a szerző és a nyomdász az olvasó kezébe helyez, a második Ádám, Krisztus evangéliumát tartalmazza. Jézusét, aki kijavította az első Ádám hibáját, és elhozta az emberiség számára a megváltást. Az olvasó dönti el, kell-e neki ez a könyv, vagy nem. Paris léthelyzete azonos a könyv olvasójáéval. Az ő szabad döntéshelyzetét hangsúlyozza Pesti Gábor is magyar nyelvű evangéliumának előszavában, amikor Erasmusszal szólva hangoztatja, hogy itt az idő, Krisztus „az ajtóhoz jön és kopogtat".[52] Mi döntjük el, beengedjük-e őt magunkhoz, vagy sem. Itt van a lehetőség, hogy új döntést hozzunk. Az ember maga dönti el – mégpedig teljesen szabadon –, hogy melyik világhoz kíván tartozni.

Hivatkozott irodalom

ÖNB – Österreichische Nationalbibliothek

Ács 2014 – Ács Pál, *Az utolsó zsidók, Stephanus Pannonius apokaliptikus röpirata 1608-ból* = Ács Pál, *Átszitált idő, Tinóditól Tandoriig*, Bp., Kalligram, 2014, 287–299, 565–572.

Ács 2019 – Ács Pál, *Keresztény humanizmus vagy előreformáció? – A magyar erazmista bibliafordítók* = *Ige-Idők, A reformáció 500 éve,* Magyar Nemzeti Múzeum 2017. április 26 – november 5., a katalógust szerk. Kiss Erika, Zászkaliczky Márton, Zászkaliczky Zsuzsanna, Bp., Magyar Nemzeti Múzeum, 2019, 156–164.

Augustijn 1995 – Augustijn, Cornelis, *Erasmus. His Life, Works, and Influence*, transl. by J. C. Grayson, Toronto, University of Toronto Press, 1995.

Bánfi 2010 – Bánfi Szilvia, A *bécsi Singriener-nyomda (1510–1562) könyvdíszeinek utóélete a magyarországi nyomtató műhelyekben* = *Magyar Könyvszemle*, 126(2010), 24–55.

Boccaccio 1998 – Boccaccio, Giovanni, *Genealogie deorum gentilium*, a cura di Vittorio Zaccaria, VII. 22. = *Tutte le opere di Giovanni Boccaccio*, a cura di Vittore Branca, vol. VII, Milano, Mondadori, 1998, 1152.

[52] Hubert Ildikó fordítása: Pesti 2002, kísérő tanulmány, 27.

Curtius 2013 – Curtius, Ernst Robert, *European Literature and the Latin Middle Age*, transl. by William R. Task, intr. by Colin Burrow, Princeton, Princeton University Press, 2013. https://doi.org/10.1515/9781400846153

Ehrhart 1987 – Ehrhart, Margaret J., *The Judgment of the Trojan Prince Paris in Medieval Literature*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1987.

Friedländer, Rosenberg 1978 – Friedländer, Max J., Rosenberg, Jakob, *The Paintings of Lucas Cranach*, rev. ed., Cornell University Press, Ithaca, 1978.

Guido 1936 – Guido De Columnis, *Historia destructionis Troiae*, ed. by Nathaniel Edward Griffin, *The Mediaeval Academy of America*, Cambridge, Massachusetts, 1936.

Kopp 2017 – Kopp, Laura, *Das Urteil des Paris, Eine ikonologische Untersuchung des Paris-Mythos in den Niederlanden des 17. Jahrhunderts*, Karlsruhe, Karlsruher Institut für Technologie (KIT) Scientific Publishing, 2017.

Leerdam 2024 – Leerdam, Andrea van, *Woodcuts as Reading Guides, How Images Shaped Knowledge Transmission in Medical-Astrological Books in Dutch (1500—1550)*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2024, 57–66. https://doi.org/10.1515/9789048560264

Lukianosz 1974 – Lukianosz, *Istenek párbeszédei*, ford. Jánosy István = *Lukianosz összes művei*, 1. köt., Bp., Magyar Helikon, 1974, 94–163.

Mancilla 2015 – Mancilla, Cristian, *Artistic and Literary Representations of the Judgement of Paris in Antiquity*, Thesis, The Australian National University, 2015.

Martin 2005 – Martin, Wayne M., *Theories of Judgment, Psychology, Logic, Phenomenology*, Cambridge, Cambridge University Press, 2005. https://doi.org/10.1017/CBO9780511487613

Martin 2011 – Martin, Wayne M., *The Judgment of Adam, Self-consciousness and Normative Orientation in Lucas Cranach's Eden = Art and Phenomenology*, Ed. by Joseph D. Parry, London, Routledge, 2011, 105–137.

Mikó, Takács (szerk.), *Pannonia Regia*, 1994 – *Pannonia Regia, Művészet a Dunántúlon 1000–1541*, szerk. Mikó Árpád, Takács Imre, Magyar Nemzeti Galéria, 1994. október–1995. február, Bp., MNG, 1994.

Miller, Macardle 2012 – Miller, Clarence H., Macardle, Peter, *Erasmus and Luther, The Battle over Free Will*, Indianapolis, Indiana, Hackett Publishing Company, 2012.

Miziolek 2007 – Miziolek, Jerzy, *The Awakening of Paris and the Beauty of the Goddesses, Two Cassoni from the Lanckoronski Collection = Mitteilungen des Kunsthistorischen Institutes in Florenz*, 51(2007), 299–336.

Nagy 2017 – Nagy, Eszter, *The Judgment of Paris in Rouen Books of Hours from the Second Half of the Sixteenth Century*, Budapest, CEU, 2017.

Nickel 1981 – Nickel, Helmut, *'The Judgment of Paris' by Lucas Cranach the Elder, Nature, Allegory, and Alchemy = Metropolitan Museum Journal*, 16(1981), 117–129. https://doi.org/10.2307/1512772

Noble 2009 – Noble, Bonnie, *Lucas Cranach the Elder, Art and Devotion of the German Reformation*, Lanham, Maryland, University Press of America, 2009.

Papp 2025 – Papp Júlia, *Sokszorosított grafikák a propaganda és az ismeretterjesztés szolgálatában* = Papp Júlia, *„Honját, népét s ősi hitünket védte királyunk" – A mohácsi csata és II. Lajos a 16–19. századi képzőművészetben*, Bp., HUN-REN BTK, 2025, 31–114.

Pesti 1536 – Pesti Gábor, *Új Testamentum magyar nyelven*, Bécs, Ioannes Singrenius, 1536.

Pesti 1895 – Pesti Gábor, *Új testamentum...*, szerk. és utószó Szilády Áron, Bp., MTA, 1895.

Pesti 2002 – Pesti Gábor, *Novum Testamentum...*, faksz. kiad., szerk. Kőszeghy Péter, kísérő tanulm. Hubert Ildikó, Bp., Balassi, 2002 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 34).

Phrygius 1873 – Daretis Phrygii, *De excidio troiae historia*, recensuit Ferdinandus Meister, Lipsiae, Teubner, 1873.

RMNy – *Régi Magyarországi Nyomtatványok 1473–1600*, összeáll. Borsa Gedeon, Hervay Ferenc, Holl Béla, Käfer István, Kelecsényi Ákos, Bp., Akadémiai, 1971.

Soltészné 1955 – Soltész Zoltánné, *A sárvár-új szigeti nyomda könyvdíszei = Magyar Könyvszemle*, 71(1955), 192–211.

Soltészné 1961 – Soltész Zoltánné, *A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században*, Bp., Akadémiai, 1961.

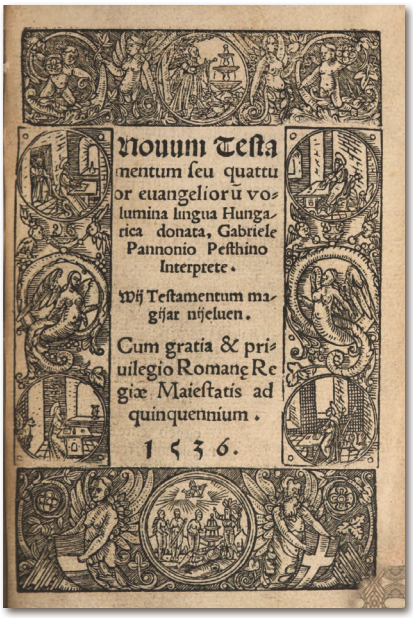
Szalai 2021 – Szalai Fatima, *Az Árgirus-széphistória kertjei = Credo, Evangélikus Műhely,* 27(2021), 97–104.

Thomas 2022 – Thomas, Drew B., *The Industry of Evangelism, Printing for the Reformation in Martin Luther's Wittenberg*, Leiden, Brill, 2022. https://doi.org/10.1163/9789004462427

Voigt 1970 – Voigt Vilmos, *„A szerelem kertjében", Szempontok lírai népdalszövegeink kialakulásának és alkotásmódjának vizsgálatához*, II. rész = *Ethnographia*, 81(1970), 28–54.

Whitbread 1971 – *Fulgentius the Mytographer*, transl and. intr. by Leslie George Whitbread, Columbus, Ohio, Ohio State University Press, 1971.

Zsupán 2020 – Zsupán, Edina, *Philosophia picta, On the Reception of the Neo-Platonism of Florence in Buda = Museikon*, fasc. 4(2020), 93–108.

1. kép: Pesti Gábor *Újtestamentumá*nak címlapja, Bécs, Ioannes Singrenius, 1536.
2. kép: Friedrich Nausea, *Zwuo sonderliche Predige,* Bécs, Ioannes Singrenius, 1535.

3. kép: Paris ítélete Pesti Gábor *Újtestamentumá*nak és Friedrich Nausea prédikációskönyvének címlapjain.

4. kép: Jan Gossaert: *Paris ítélete,* tollrajz

5. kép: Id. Lucas Cranach: *Paris ítélete* (1530)
6. kép: *Id.* Lucas Cranach: *Paris ítélete* (1528 körül)

https://doi.org/10.46403/Litteraeetamicitia.2026.81

Több mint könyvtáros

Esaias Leuker I. Miksa bajor herceg szolgálatában

Almási Gábor

Az ismeretlenség homályából Esaias Leuker (c. 1580–1627) csak nemrég lépett elő. Egy, a Bajor Állami Könyvtárban található kézirat alapján Leonard Horsch végigtekintette, mi változott a hercegi könyvtárban, miután 1617-ben I. Miksa bajor herceg (1573–1651) könyvtárossá választotta Leukert.[1] E tanulmányban arra keresem a választ, hogy ki volt Leuker, és mit lehet róla tudni túl a néhány évre kiterjedő könyvtárosi tevékenységén.

Hogy Miksa egészen 1617-ig várt a könyvtár rendbe szedésével, annak valószínűleg az volt az oka, hogy figyelemmel akart lenni a tiszteletteljes, de hanyag könyvtárosra, Christoph Gewoldra, és a szintén idős és szintén hanyag könyvtári felügyelőre, Hans Georg Herwartra.[2] Bár mindketten még az apja, V. Vilmos embereinek számítottak, az részben már Herwartnak volt köszönhető, hogy 1597-ben sikerült Miksának az apját (miután csődbe vitte az államot) lemondatnia.[3] Ráadásul Herwartnak nemcsak az udvarban volt magas a renoméja, hanem a tanult nyilvánosság előtt is: mint amatőr csillagász sűrű levelezésben állt Johannes Keplerrel, de más tudós nagyságokkal is közvetlen kapcsolatban volt.

1617 végén, miután Gewold amúgy is a visszavonulás mellett döntött, Miksa elhatározta, hogy végre rendet tesz a könyvtárában, és egyben le is zárja a nyilvánosság elől. Ezentúl nemhogy tudósok, de udvaroncok számára sem engedélyezték, hogy csak úgy kényükre-kedvükre könyveket kölcsönözzenek vagy bejárkál-

[1] Horsch 2017. München, BSB Cbm 207/II. Horsch Leukernek csak a könyvtárosi tevékenységét kutatja. E tanulmány egy megjelenés előtt álló cikkemre támaszkodik: Almási 2026.

[2] Gewold csak 1607-ben lép hivatalba. Herwart viszont marad haláláig (1622-ig) felügyelő. Gewoldra Dürrwächter 1904; Herwartra Behringer 1997, 250–257; mindkettőjükre Dollinger 1968.

[3] Dollinger 1968, 46–50.

janak: „Die bibliothec gehört nit für Diener", írta mérgesen Leukernek, miután új könyvtárosa fényt derített a korábbi visszaélések mértékére.[4] Nincs több felelőtlen könyvkölcsönözgetés, mint Herwarték idején, sőt a kinnlevő könyveket is vissza kell szerezni vagy újra kell vásárolni. Miksa ugyan a szabályokat elviekben már 1607-ben, Gewold megbízatásakor lefektette, azoknak azonban kevés foganatja volt. Hiába kötötte ki, hogy helyben csak a könyvtár felügyelőjének engedélyével, távolból pedig csak a hercegével lehet könyveket kölcsönvenni.[5] Arra, hogy ezt az elvet mennyire nem tartották be, már 1611-ben rá kellett jönnie, amikor kiderült, hogy – a katalógusban nyilván feltüntetett – általa kívánt Sextus Empiricus (!) és Ptolemaiosz kötetek hiányoztak. Amikor 1618 elején Esaias Leuker a hiánylistával szembesítette, a korábbi feltételeket a herceg kiegészítette azzal, hogy ezentúl a helyi kölcsönzés is csak a könyvtár tízméteres körzetén belül lesz lehetséges: a könyveket csak a (tűzveszély miatt) fűtetlen könyvtár mellett, a *stüblé*ben lehetett megtekinteni. A kölcsönzés Leuker idején gyakorlatilag kivétellé vált. 1618 után a kölcsönzők között feltűnik például a titkos tanácsos, Wilhelm Jocher, aki később Leukerrel közösen szerkeszti meg a híres *Anhaltische geheime Cantzley* című propagandairatot (Jocher néhány a munkáját segítő történelemkönyvet visz haza), vagy a herceg bizalmát maximálisan élvező néhány helyi jezsuita, de legfőképpen maga a herceg és a neje, akiknek a kölcsönzését Leuker a könyv jelzetével együtt szintén gondosan feltünteti. A könyvtár Miksáé, de a rend őre Leuker, aki a 14 általa készített könyvlista egyikében éppen a hercegi dolgozóban található könyveket veszi számba.[6]

Jellemző, hogy amikor 1611-ben Herwart azzal védekezik, hogy a szigorúbb kölcsönzési szabályok következtében kevesebb nyilvánosságot fog élvezni a könyvtár, Miksa a levél margóján lakonikusan megjegyzi, hogy éppen erről van szó („eben darumb thuet mans").[7] Miksa alappremisszája minden jel szerint az volt, hogy a könyv tudás, a tudás pedig hatalom – legalábbis a hatalom, illetve a sikeres propaganda eszköze, vagyis jó lesz gondosan őrködni felette. Szemben az alapító atyával, V. Albert herceggel, Miksa idején a könyvtár már nem elsősorban a hercegi reprezentációt szolgálja. Az új épület, ahová apjával szembemenve a könyvtárat átköltözteti, kisebb és kevésbé tekintélyes, bár még így is jóval nagyobb a bécsinél, és megfelel a funkciójának.[8]

---

4 Horsch 2017, 340, 2. j.

5 Horsch 2017, 351. mellett lásd a BSB Cgm 2210 jelzetű, Gewold levelezését tartalmazó kódexet is, amelyben Miksának jó néhány, a könyvtár állapotát illető felelősségre vonó levele is olvasható 1618-ból.

6 Horsch 2017, 356–357.

7 *Uo*., 351; BSB Cbm 207/II, 5r.

8 Molino, Zedelmaier 2015, 296.

Miksa a könyvtár legértékesebb részének valószínűleg a történelemkönyveket tekintette. Egyedül ezekkel, illetve más történeti dokumentumokkal lehetett ugyanis meggyőzően alátámasztani, hogy a Wittelsbachoknak legalább annyi joguk van a választófejedelmi címre, mint a Rajnai Palotagrófságnak sőt, akár a császári címre is jelölhetők, hiszen IV. Lajos személyében már volt Wittelsbach-házból választott német-római császár (akit nem mellesleg szabályosan választottak és a pápa jogtalanul átkozott ki), vagy hogy Bajorország a katolikusság területén is élen jár, amire a bajor szentek története a legfőbb bizonyíték. A háború kitörése előtt nagyjából e témák köré csoportosultak a Miksa által megrendelt történeti és propagandaművek.[9]

A könyvtár kétes fontosságát jelzi, hogy miután Miksa 1598-ban Wolfgang Prommert, a kiváló idős könyvtárost nyugdíjazta (aki a 18000 darabos könyvállományt többféle szempontból is katalogizálta), az intézményt végül két titkos tanácsosára bízta. Igaz, műveltség szempontjából Gewold (aki Miksa dinasztikus céljai érdekében több történeti-jogi művet is írt) és a polihisztor Herwart az udvar legkiválóbbjai közé számítottak, nem igazán a könyvek őrzése volt a legfőbb gondjuk. Miért remélt Miksa radikális változást e téren Leuker kinevezésével? Az egyetlen épkézláb válasz, hogy Leukerben valószínűleg kicsit jobban megbízott. Leuker fiatalabb volt, felemelkedését egyedül Miksának köszönhette, és hál istennek nem ápolt szoros kapcsolatokat a művelt Európával, mint Herwart, aki távoli tudósoknak is adott kölcsön.

Ki volt tehát Esaias Leuker? Előrebocsáthatom, hogy nem könyvtárosi tevékenysége, nem is humanista műveltsége, hanem leginkább politikai, tanácsosi és írói tevékenysége miatt gondoltam, hogy érdekes lehet megemlékezni róla. Ráadásul, mint látni fogjuk, Magyarország, illetve Bethlen Gábor szempontjából is fontos figura.

A bajor udvar egyik kiváló kutatója, Heinz Dollinger szerint Leuker egy Augsburgba bevándorló közép-német lutheránus aranyműves családból származott, és viszonylag fiatalon elárvult. Az első biztosan rá vonatkozó adat 1608-as: Leuker Sienában beiratkozik az egyetemre, de már mint *iur. utr. dr. protonotarius apostolicus*. Vagyis nem azért jegyzi be magát a matrikulába, mert komolyabb tanulmányokra készül, hanem az utókor végett. Mindkét jog doktoraként, ráadásul pápai írnokként további tanulmányokra már nem volt szüksége. Ekkora tehát már konvertált, sőt a pápai udvari karrier gondolatával is eljátszott. A bajor udvarhoz 1609-ben 150 forintos fizetéssel csatlakozott udvari titkárként és tanácsosként, de 1612-re már titkos tanácsos évi 350 forinttal, 1614-re már

[9] Almási 2026.

500-at keres, 1617-ben pedig már az 1000 forintos csúcsfizetést kapja.[10] Éppen eleget tehát ahhoz, hogy a könyvtárat is a nyakába lehessen sózni.

1617 előttről két emlékünk van Leukerről. 1612-ben már titkos tanácsosként egy jogásztársával együtt kivizsgálja egy hírhedt boszorkányüldöző bírónak az ügyét. Ítéletük értelmében a bírót azonnal le kell csukni. Az eset rávilágít az udvaron belüli törésvonalakra, arra, hogy a boszorkányok teljes kiirtása mellett kardoskodó „zélóták" élén álló udvari kancellár intenzív lobbizását az udvar józanabbik, „politikus" felének végül sikerül megállítania és a bíró kivégzésével példát statuálnia. Az ügyet számtalanszor újratárgyalták, az ingolstadti egyetem véleményét kétszer is kikérték (az mindkétszer a zélóták ellen foglalt állást), de a sok fellebbezés és külföldi intervenció ellenére Miksa végül engedélyezte a bíró kivégzését. Leukert tehát felvilágosult kollégái (Gewold, Herwart, Jocher és Joachim Donnersberger) tolták előre pajzsként.[11]

Miksa egy évvel később már Svájcba küldi Leukert, azzal, hogy a francia tengeri sóval szemben a bajor só eladását szorgalmazza.[12] Missziójáról Leuker 1615-ben emlékezik meg, amikor újfent fizetésemelést kér. Kérelmét valószínűleg a boszorkányüldöző kancellár (Johann Simon Wangnereckh) bírálja el, aki szerint a tehetséges Leukerrel az a baj, hogy túl sokat beszél, és mindenbe beleüti az orrát: „etwas zu curios, auch in der canzley vnnd sonst Sachen, die ime nit anbeuolchen, oder nur gewisen personen anuertraut ist, wissen, sehen, vnnd durchsuechen wollen". Márpedig az efféle túlbuzgóság és szószátyárság („vberflissig, vndienstlich, weitleuffig discurirn, disputirn vnnd conuersirn") egy titkos tanácsosnak nem éppen válik az előnyére.[13]

Miksa, mint Leuker fizetésén is látható, fittyet hányt a kancellári véleményre. Sőt, Leuker sokrétű tehetségét és nyelvtudását további külföldi küldetéseken is kamatoztatta. Már „könyvtárosként" Leuker első fontos útja 1620 tavaszán, Brüsszel és Párizs érintésével Madridba vezetett.[14] Az út célja a választófejedelmi cím megszerzésének, illetve a cseh felkelés ellen készülődő háború támogatásának a biztosítása volt. E fontos feladat ellenére Leuker nem mint követ, hanem mint ügynök utazik. A követi ranghoz valószínűleg nem volt meg a származása, Miksa pedig szívesebben dolgozott egy megbízható, tehetséges és olcsó diplomatával, mint egy önjáró, félművelt és drága nemesemberrel. Itt jegyezzük meg, hogy a szintén egyetemi végzettségű Miksa nemcsak műveltségé-

10 Dollinger 1968, 391.
11 Behringer 1997. Később a megfogyatkozott zélótákat erősíti a híres jezsuita Adam Contzen is, akit 1624-ben hívnak Münchenbe Miksa gyóntatójának.
12 Dollinger 1968, 391–392.
13 *Uo.*, 392.
14 Breyer 1812.

vel, mindenre kiterjedő ügybuzgóságával, önfegyelmével és rendkívüli szorgalmával (illetve bizalmatlanságával) járt elöl, hanem szigorú fiskális politikájával (szűkmarkúságával) is, ami apja államcsődje után viszonylag érthető. Leuker először járt olyan külföldi udvarokban, amelyek teljesen másféle logika mentén működtek. Madridban, írta szörnyülködve, az államot inkább valamiféle csoda (*miraculum*) vagy isteni elrendelés révén kormányozzák („durch sondere göttliche Disposition"), mint az államrezon (*rationes status*) mentén.[15] Ráadásul a főinkvizítornak, III. Fülöp domonkos gyóntatójának (Luis de Aliagának) túlzott befolyása van a királyra. A helyzet Leukert arra emlékezteti, amikor Magyarországot egykor egy szerzetes kormányozta, melynek következtében az ország jobbik fele a kereszténység számára örökre elveszett, a katolikus vallás pedig csak hellyel-közzel maradt fenn.[16]

Az uralkodónak szóló leveleibe Leuker néha történeti példákat is belesző: a kulcsgondolat a jó lehetőség gyors és határozott megragadása, a válságok orvoslása („dem Uibel ex fundamento remediren").[17] Politikai szótára egybeesik Miksáéval, amelyben olyan – machiavellisták által bevezetett – fogalmak állnak, mint az *occasio*, a *prestezza* és a *remedia.*[18] Minderre példa Bethlen Gábor, akivel szemben a késlekedés csak arra jó, hogy Bethlennek ideje legyen újra megerősödni. Leuker elmagyarázza a spanyoloknak, hogy a magyarokban (vagyis Bethlen béketárgyalásaiban) nem szabad megbízni, és a legjobb akkor támadni, amikor fegyverszünetekkel akarják az időt húzni.[19]

Madridban Leuker percek alatt tekintélyes pártfogókra talál, és beépül az udvarba. Egy idő után beköltözik egy, a szerepéhez méltó házba, és a fogát szívó Miksának megpróbálja elmagyarázni, hogy minimális reprezentáció nélkül a dolog nem tud működni, ráadásul a fogadóban bérelt szobáját a hatóságok zaklatásszerűen, állandóan ellenőrizték, hogy a tolvajokról már ne is beszéljen.[20] Madridi missziója sikeresnek mondható, a császár állandó követe, Hans Khevenhüller is csupa jókat ír róla. Nem tudjuk, Miksa mivel jutalmazza a csak több hónapos késéssel visszatérő Leukert, akit sürget, hogy könyvtárosi állását mielőbb vegye fel, de hamarosan új feladatot bíz rá.[21]

---

15 Leuker I. Miksa hercegnek, Madrid, 1620. március 22. *Uo.*, 79.
16 Leuker I. Miksa hercegnek, Madrid, 1620. március 29. *Uo.*, 88.
17 Leuker I. Miksa hercegnek, Madrid, 1620. április 2. *Uo.*, 98.
18 Leuker I. Miksa hercegnek, Madrid, 1620. március 16., 29. és április 14. *Uo.*, 70–71, 82, 85, 112.
19 *Uo.*, 75–77.
20 *Uo.*, 151–154.
21 I. Miksa herceg Leukernek, Dillingen, 1620. július 6. *Uo.*, 194.

1620 nyarán Prága felé menetelve az apja tanácsára Miksa felkéri egyik titkos tanácsosát, Johann Mändlt, hogy hadinaplót vezessen. Miután azonban Mändl 1620. szeptember végén súlyosan megbetegszik („hic ego coepi morbo Hungarico ceu Caphalico in nostris castris passim grassante aegrotare" – írja személyes naplójába), a munkát az addigra már „megkerült" Leukernek kellett átvennie.[22] Leuker nemcsak tovább vezeti a naplót, hanem a Fehér-hegyi csata után azt könyvvé formálja, és gondoskodik latin és német nyelvű kiadásáról. A napló Miksa haditetteinek bemutatásán túl a bajor fellépés legalitását is bizonyítja.[23]

Miközben Leuker a naplón dolgozott, egy másik feladat is megtalálta. Jocherrel együtt, akinek főszerep jutott a menekülő kálvinisták szellemi vezére, Anhalti Keresztély Prágában hagyott levéltárának a megszerzésében, át kellett néznie a hatalmas irattárat, és belőle egy értelmes, a kálvinistákra terhelő szövegegyüttest kellett összeállítania. Ez volt a fenn már említett, számos kiadásban megjelenő és hosszú éveken át tartó pamfletháborúhoz vezető *Fürstliche Anhaltische geheime Cantzley* (1621).[24] A munka az eredeti forrásokat szelektálva, részlegesen, a kontextusából kiragadva és egy célzatos narratívába összefűzve prezentálta. Éppen Leuker jegyzeteiből tudjuk, hogy Miksa eleinte viszonylag szabad kezet hagyott nekik mint szerkesztőknek. Nem úgy, mint a hadinapló esetében, amikor a feljegyzéseket rendszeresen ellenőrizte, sőt latin kiegészítésekkel, illetve német szerkesztői utasításokkal is ellátta, most Miksa megelégedett a kivágott idézetek ellenőrzésével, bár a vége felé már egyre többször az eredeti dokumentumokat is kikérte, hogy azokat a könyvvel összevesse.[25]

Jocher és Leuker becsületes, de kissé sótlan, a tárgyilagosság látszatára törekvő munkájánál többet is ki lehetett hozni a megszerzett iratokból. A feladatra Miksa a legtehetségesebb propagandistáját, a jezsuita kollégium rektorát, Jakob Kellert kérte fel, akinek szarkasztikus stílusa, retorikai felkészültsége és nyelvi leleményessége felülmúlta a tanácsosokét. Keller munkáját most is és a későbbiekben is Leukernek kellett kisegítenie. Az eredmény a közösen írt *Secreta secretorum Calvino-Turcica* (1621) volt, ahol Leukernek a jelek szerint a segédíró és a kisegítő levéltáros feladata jutott.[26] A könyv főszereplője Bethlen Gábor, olyannyira, hogy a tatár kánhoz írt híres levelét latin fordításban, margójegyzetekkel ellátva a szövegbe illesztve közlik. Bethlen a kálvinista szövetség mételyének, romlottságának és törökösségének a megtestesítője. A munka

[22] Almási 2026.
[23] *Expeditionis in utramque Austriam & Bohemiam, Ephemeris…* (Monachii, Sadelerus, 1621).
[24] Koser 1874.
[25] *Uo*., 7.
[26] Keller és Leuker szerzőségéhez Almási 2013, 336, 339; Almási 2026.

fő üzenete, hogy a kálvinista szövetségeseket csak és kizárólag egyéni hatalmi érdekeik mozgatják, és céljaik elérésében semmilyen erkölcsi vagy vallási skrupulus nem akadályozza őket.

Anhalti Keresztély levéltárának a megkaparintása csak az egyik nagy fogása volt ezeknek az éveknek. Heidelberg 1622-es elfoglalásával nemcsak a Bibliotheca Palatina rendkívül értékes több mint 8000 kötete jut a bajorok kezére, hanem a palotagrófság egy halom hivatalos irata és levelezése is, amelyeket újfent fel lehetett használni propagandacélokra. 1622 októberében a puskapor elültével Leuker azonnal megjelenik Heidelbergben. Mivel a könyvekre a pápa már a nyár folyamán sikeresen rátette a kezét, Leukert elsősorban az ott hagyott eredeti dokumentumok érdeklik. Miksa ugyan egy darabig reméli, hogy a könyvek közül is lehet majd legalább mazsolázni és a dinasztikus szempontból érdekesnek tűnő darabokat a pápa elől elorozni, erre elviekben (bár ez kissé nehezen hihető) végül nem nyílik lehetősége. Meg kell elégednie azzal, hogy a Rómába küldött példányokba beleragaszthatja az őt háborús hősként feltüntető ex librisét.

Leukernek így is éppen elég dolga akadt a kéziratok átnézésével és kivonatolásával.[27] Munkája eredményeképp nemcsak a kálvinisták szövetségrendszerét, háborús terveit és reményeit sikerült jobban átlátni, hanem Bethlennek a Nyugat török általi leigázására szőtt „legelvetemültebb" terveiről is új bizonyítékok kerülnek elő (más kérdés, hogy ezeket maga Bethlen mennyire gondolta komolyan). Ezek az információk (és Bethlen erre vonatkozó levelezése) mindeddig ismeretlenek maradtak a magyar kutatás számára. Ami ennél is érdekesebb: Leuker azt is meg tudja állapítani, hogy Bethlenék levelei milyen ügynökökön keresztül utaztak. Innen már csak kis lépés volt meggyőzni az illetőket, hogy kétfelé dolgozzanak. 1623 tavaszától a bajoroknak Bethlen szinte minden lépéséről naprakész információik vannak, és ezek a csatornák még Leuker későbbi bécsi kiküldetése alatt is virágoznak.

Leuker tehát elsősorban politikai tanácsadó, diplomata és propagandista maradt. Az 1617-ben megkezdett könyvtári naplója néhány év múlva félbeszakad. Igaz, közben lesz egy érdekes segédkönyvtárosa, az egyiptomi kopt származású Josephus Abudacnus, egy arabul és törökül is tudó európai híresség, akire a keleti kéziratok katalogizálását bízza, de Abudacnus munkájáról keveset tudunk, és 1622-ben már bizonyosan Bécsben van.[28] 1623-ban Leukerről már az a hír járja Münchenben, hogy aki el akarja intézni Miksánál az ügyét, annak elsősorban őt kell megkennie.[29] Miksa megbecsülésének a jele, hogy 1625-től

[27] Ritter 1895.
[28] Hamilton 2006, 131–132.
[29] Horsch 2017, 352.

Bécsbe küldi. Távozása előtt Leuker a gondosan elrendezett, protestánsoktól összeherdált titkos levéltárának egy részét a jezsuitákra bízza, hogy ezúton is segítse Keller munkáját, a másik felét anyósánál hagyja.[30]

Bécsbe Leuker újfent csak ügynökként érkezik (hivatalos feladata pénzügyi kérdések intézése lenne), de kommunikációs képességei ismét hamar a csúcsra röpítik. Sűrű és részletes levelei a kor eseményeinek egyik legkiválóbb forrásai. A szószátyárság vádja azonban vele marad. Amikor Miksa felveti, hogy Leuker a rábízott titkokat nem eléggé őrzi, hosszú mentegetőzése a legkevésbé sem tűnik meggyőzőnek.[31] Leuker állítja, hogy a hírek Bécsben fénysebességgel terjednek, percek alatt visszahallja az utcán azt, amit imént titokban a császárral közölt, és előfordul, hogy négy nap alatt kinyomtatnak egy, az udvarba befutó titkos jelentést. Miksa mérget vehet rá, hogy a titkokat csak a megfelelő helyen és személyeknek adja át. Étkezés közben vagy a *Vorzimmer*ben (ahova az udvar krémje tömörült) szigorúan csak „von historicis, rebus philosophicis, sonderlich geographischen Sachen" beszélget. Ha néha fel is olvas vagy (mint szokása) margójegyzetekkel lát el kurrens pamfleteket, az még nem bűn. Igaz, amikor a császár ráparancsolt, hogy vesse papírra egyik ilyen történeti fejtegetését, akkor engedelmeskedett, de abba már nem ment bele, hogy megírja a háború eddigi történetét, amire a császár szintén kérte, mert úgy nem lehet történelmet írni, hogy „die aktores und repräsentantes noch leben". Isten éltesse Monok Istvánt!

Hivatkozott irodalom

BSB = Bayerische Staatsbibliothek, München

Almási 2013 – Almási Gábor, *Bethlen és a törökösség* kérdése a *korabeli propagandában és politikában* = *Bethlen Gábor és Európa*, szerk. Kármán Gábor, Kees Teszeleszky, Bp., ELTE, 2013, 311–366.

Almási 2026 – Almási Gábor, *Propaganda at the beginning of the seventeenth century: Maximilian I of Bayern and the Altera Secretissima instructio (1626)* = History of European Ideas, 52(2026) [megjelenés előtt]. http://dx.doi.org/10.1080/01916599.2026.2662872.

[30] Goetz (hrsg.), *Die Politik Maximilians I.*, II/2. kötet, 452.
[31] *Uo.*, 445–447.

Behringer 1997 – Behringer, Wolfgang, *Falken und Tauben, Zur Psychologie deutscher Politiker im 17. Jahrhundert = Problems in the Historical Anthropology of Early Modern Europe*, ed. by Ronnie Po-Chia Hsia, Robert W. Scribner, Wiesbaden, Harrassowitz, 1997, 219–261.

Breyer 1812 – Breyer, Carl Wilhelm Friedrich, *Beiträge zur Geschichte des dreissigjährigen Krieges*, München, Lindauer, 1812.

Dollinger 1968 – Dollinger, Heinz, *Studien zur Finanzreform Maximilians I. von Bayern in den Jahren 1598–1618, Ein Beitrag zur Geschichte des Frühabsolutismus*, Göttingen, Vandenhoeck, 1968.

Dürrwächter 1904 – Dürrwächter, Anton, *Christoph Gewold, Ein Beitrag zur Gelehrtengeschichte der Gegenreformation und zur Geschichte des Kampfes um die pfälzische Kur*, München, Herder, 1904.

Goetz (hrsg.), *Die Politik Maximilians I.*, 1918 – *Die Politik Maximilians I. von Bayern und seiner Verbundeten 1618–1651*, Band II/2, hrsg. von Walter Goetz, München, Oldenburg, 1918.

Hamilton 2006 – Hamilton, Alastair, *The Copts and the West, 1439–1822, The European Discovery of the Egyptian Church*, Oxford, Oxford University Press, 2006. https://doi.org/10.1093/oso/9780199288779.001.0001

Horsch 2017 – Horsch, Leonard, *Die bibliothec gehört nit für Diener – Unordnung, Verbote und Personalwandel in der Bibliothek Maximilians I. von Bayern = Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, 125(2017), 340–361. https://doi.org/10.7767/miog-2017-0206

Koser 1874 – Koser, Reinhold, *Der Kanzleienstreit, Ein Beitrag zur Quellenkunde der Geschichte des dreissigjährigen Krieges*, Halle, Gesenius, 1874.

Molino, Zedelmaier 2015 – Molino, Paola, Zedelmaier, Helmut, *Die Hofbibliotheken in Wien und München, Ein Vergleich = Hofbibliothek zu München unter den Herzögen Wilhelm V. und Maximilian I.*, hrsg. von Alois Schmid, München, C. H. Beck, 2015, 275–308.

Ritter 1895 – Ritter, Moriz, *Untersuchungen über die pfälzische Politik am Ende des Jahres 1622 und zu Anfang des Jahres 1623 = Historische Zeitschrift*, 74(1895), 407–441.

https://doi.org/10.46403/Litteraeetamicitia.2026.91

II. Rákóczi Györgyöt megéneklő versek

Balázs Mihály – Keserű Gizella

Dolgozatunk azokhoz a vizsgálatokhoz kapcsolódik, amelyek a műfajtörténeti sajátosságok iránt érzékenyen szóltak hozzá a 17. századi paszkvillusirodalom kérdéseihez, s amelyekről 2022-ben összegzés is készült.[1] Később Richard Maria Werner[2] nyomán megjelent egy Montecuccoli gaztetteit bemutató, itthon ismeretlennek látszó német nyelvű paszkvillus is.[3] A szöveget kísérő tanulmány igyekezett felvillantani azt folyamatot is, amelynek során a kérdéskör klasszikusának számító német szerző szerint már a 17. század derekára kiformálódott az anyanyelvű Miatyánk-paródiáknak az a sajátos változata, amelyben az ima egyes szavai tematikus hívóformulaként funkcionálnak, s az aktualizáló mondandó ezekre fut ki. A kutatás jelenlegi állása szerint ez a magyar irodalomban csak a 18. század vége táján jelent meg,[4] így műfajtörténeti szempontból is jelentősége lehet annak, hogy a magyarországi politikai élet szereplői jóval korábban feltűntek ebben a német nyelven terjedő altípusban. Ez a műfajtörténeti újdonság is ösztönzést jelentett a szövegek közlésére, s természetesen törekedtünk arra is, hogy legalább néhány megfontolást megfogalmazzunk a magyar kutatók számára tudomásunk szerint novumot jelentő versek történeti és eszmetörténeti hátteréről.

Az említett Montecuccoli-paszkvilluson kívül Richard Maria Werner a francia–svéd–erdélyi katonai együttműködésen szívósan munkálkodó Leonnert Torstenson[5] és II. Rákóczi György erdélyi fejedelem ellen írott német nyelvű verseket is közzétette dolgozatában. Ezek együttes tárgyalását szorosabb összetartozásuk is indokolta, hiszen a Rákóczit megszólító *Das Ragozische Vater*

1 Balázs 2021.
2 Werner 1892.
3 Balázs 2021.
4 RMKT XIV, 593.
5 Kármán 2011, 80–102, 113–114.

unser selzam több helyütt a *Das Torstensohnische Vater-unser* motívumait veszi át, s ez összhangban van a szövegek történetére vonatkozó ismereteinkkel is. Bizonyosan a svéd hadvezér elleni mű íródott korábban, hiszen 1646-ban egy röplapon nyomtatásban is napvilágot látott,[6] míg az erdélyi fejedelmet célba vevő kéziratban maradt ránk, s elsőként Werner adta ki a müncheni Hof- und Stadtbibliothekban őrzött kolligátum (jelzete: Cod Lat. 8654 Blatt 205.) *Volgen etliche Teutsche Sachen zu lesen* címet viselő olyan egységéből, amely 1658-ban összeírt vegyes anyagot tartalmaz.

Das Torstensohnische Vater-unser 1646

1. Mein Dorstensohn waist aber wass	
Du kanst noch nit betten dass	Vatter Unser.
2. Ich glaub nit das auff Erden jemahls,	
Ein solcher Schalck gewesen als	Der du bist.
3. Du stilst, und raubst, trachtest nur nach schatz,	
Darumb wirst du haben gar kein platz	Im Himmel.
4. Du suchst nur Ruhm, und Eittel Ehr,	
Fragst nit darnach ob Gott der Herr	Geheiliget werde.
5. Du has verdient, darffs gut rund sagen,	
Das man soll an den Galgen schlagen	Dein Nam.
6. Vil guet und Gelt, so du bekommen,	
Und uberal hinweggenommen	Zukomme unss.
7. Ich zweifle nit, du loser gesöll,	
Ess werdt dort sein die Ewig Höll	Dein Reich.
8. Mein Torstensohn bildtss dir nit ein	
Dass alzeit soll geschehen und fein	Dein Will.
9. Alss unheyl so du für und für	
Und hast vermaint, Gott gebe ess dir	Geschehe.
10. Wolt Gott das auff der gantzen Erden,	
Kein Dorstensohn solt gefunden werden,	Gleich wie im Himmel.

[6] Ez alapján került be a harmincéves háború költészetéről készült első modern antológiába: Weller 1855, 263–264.

11. Weil dann deiner niemandt begert,
So bist im Himmel gantz nichts werth als auff Erden.
12. Was du mit Unrecht und Bösen sorgen
Unss gestohlen hast, Wart nit biss Morgen Gib uns heut.
13. Nimbst alles hinweck, und führst darvon,
Ist doch nit dein, wessen ist ess dann. Unser.
14. Dorstensohn du milter Frass,
Du bist nit werdt, das du Frist das Täglich Brot.
15. Durch stellen, und rauben bist du Reich,
Dass dirss der liebe Gott verzeich, Und vergib.
16. Du muest in der Höl werden, gerochen,
Dan der Himmel ist lengst versprochen, Unss.
17. Der Teiffel wirdt dich dort einschliessen,
Wass giltss du wirst thür bezahlen müssen Unser Schuld.
18. Weil du der Kirchen nit underthenig,
So würdt dir Gott deine Sündt so wenig Als auch wir vergeben.
19. Gib her was du uns gestolen hast,
Das wir bezalen den grosen last Unseren Schuldigen.
20. Du sprichst, Soldat, schon das Pferdt nit,
Was nit wil mit gehen, das Tribe mit Und führe.
21. O Teuffel du fauler Huren Sohn,
Komb baldt holl nur den Torstensohn Uns nit
22. Weil Möhren gleichsamb soll sein dein Diern,
Darumb hast du auch wöllen Prün einführn In versuchung.
23. Aber sey trüllnt dich so sehr
Du schreist verlass uns nit O Herr Sonder erlöse unss.
24. Gott hört nit an dein falsche bitt,
Er wirt dich auch erlösen nit Vor allem Ubel.
25. Dass du am Bodengran leidest grosse schmertzen
Günnen wir dir von gantzen Hertzen Amen.

Das Ragozische Vater unser selzam 1658

1. Höre Fürsst Ragozi, weiss du was,
du khanst villeicht nit betten das Vatter vnser,
2. wann ist in Polln doch iemals
ein solcher tyrann gwesen als der du bist?

3. Du stilst vnd raubst gar kirchen schaz
   desswegen hastu ganz khain plaz
4. Du hettest gern die Pollnisch Cron
   fragst nit ob Gott in seinem thron
5. Du hast verdient wil dirs Teutsch sagen
   das an den galgen werd geschlagen
6. Das gellt vnd guet so du in Polln
   reichen vnd Armen hast abgestolln
7. Dein lohn wird sein du wilder gsell
   bei allen Teuflen in der höll
8. Gedankhen dir nie khommen solln
   das allzeit geschehen wird in Polln
9. Alles Vnglükh du grausames Thier
   hast angericht. Gott geb, das es dir
10. Darfür muest du ins Sathansreich
    dort gehets vil anderst her gleich
11. Zu Polln deiner niemand begert
    im himel bist noch vil weniger wert
12. Was du bluetwiettrich in ganz Polln
    mit deinen dieben geraubt vnd gestolln
13. Dann alles guet, so du führst hindan
    das ist nit dein. wessen ist es dann
14. Du Land Verderber der du bist
    durchaus nit wert, das du mer frisst
15. Mit armen schwais vnd bluet bist reich
    mainstu das dirs Gott verzeich
16. Wann dich der Teufel wird einschliessen
    wird dein schietter Palg zalen müessen
17. Der wahren kirchen bist khain glid
    so wird dir Gott dein sünd auch nit
18. Gib her was du geraubet hast
    so wird bezallt der grosse last
19. Still, mörde, Raub, vnd greif brand an
    Was nit gehen will, das treib daruon
20. O Teufel du stinkhfauler gsell
    den Ragozi führ zu dir in dhöll
21. Brennen ist vnter deinen officieren
    du aber wirst nit alle verführen

im himmel.
geheiligt werd.
dein name.
zuekhome vns.
dein reich.
dein will.
geschehe.
vie im himel.
also auch auf erden.
gib vns heut.
vnser
täglichs Prot.
vnd vergeb.
vnsere schuld.
als auch wir vergeben.
vnseren schuldern.
Vnd führe
vns nit
in versuchung

22. Das blat wird sich wenden so sehr
schweig nur. Verlass mich nit o Herr, sonder erlöse vns.
23. Aber Gott erhört khain falsche bitt
drumb wird er dich auch erlösen nit, von allem übel
24. Ehe du haim kombst, wirst leiden schmerzen
holl dich der Teufel. ich vergun dirs von herzen Amen.

Bizonyára azonnal érzékelhető, hogy a második szöveg az első alapszerkezetét megőrző átírása. Már az első szentenciákból kiderül, hogy az Úrtól tanult imádságot valójában elmondani sem tudó gazfickókról van szó mindkettőben, s a közös jellemvonások mellett az is hangsúlyt kap, hogy Rákóczi különösen vonzódik a templomokban talált kincsek és értékek iránt. Egyformán jellemzi őket a világi dicsőség hajszolása, ami Rákóczi esetében konkretizálódik is, hiszen ő a lengyel trón megszerzését tekinti céljának, így mindketten kiérdemelték, hogy nevük egy-egy akasztófára is felkerüljön, jóllehet méltó jutalmukat majd a pokolban, a Sátán országában nyerik el. Az azonos mondandón belül a megszólítás és jellemzés keményebb Rákóczi esetében, hiszen míg a svéd csak a mindennapi kenyérre is méltatlan gonosztevő, Rákóczi Lengyelország vérszomjas elpusztítója. A kisebb eltérések ellenére a megfelelések a 15. strófáig egyértelműek, ezt követően a sorszám a Rákócziéban eggyel csökken, hiszen itt kimarad a másik 16. szentenciája, ami abból adódik, hogy míg az eredetiben két részben szerepel az *uns* és az *unser Shuld* zárlat, addig emitt csak az utóbbi olvasható.

A befejező részben ugyanakkor megszaporodnak a változtatások. Figyelemre méltó, hogy míg a Rákócziról szólóban a címzett az *igaz* egyházon kívüli ember, addig az eredetiben nem szerepel az *igaz* jelző (*weil du der Kirchen nit underthetig*). A következő két eltérést hozó szentenciánál az eredetiben felszólítást kap a címzett arra, hogy adja vissza, amit ellopott, így a beszélő és társai is megfizethetik adósságaikat, majd felidézi, hogy Torstenson arra biztatja katonáját, ne kímélje lovát, s bármi mozdíthatót vigyen magával. Más szavakkal, de a ló említése nélkül, hasonló szerepel a Rákóczi-változatban is. Ezt követően az eredetiben az ördög arra kap felszólítást, vigye kísértésbe a Morvaországot elfoglalni akaró s Brünn megszerzésére vágyó Torstensont. A beszélő tehát a svéd 1645-os balsikereire utalva örvendezik azon, hogy hogy Isten nem hallgatja meg hamis kéréseit, majd hangot ad annak a kívánságnak, hogy nagy fájdalmak közepette haljon bele podagrájába. A befejezés Rákóczinál értelemszerűen mellőzi az előbbi életrajzi mozzanatait, s nem kevésbé kegyes szívvel azt kívánja, hogy hazaérkezése előtt érje utol a halál.

Ha a fentieket a lengyelországi hadjárat nyomán született magyar versanyaggal szembesítjük, akkor tematikus szempontból első helyen a Rákóczi-eposzt

kell említenünk. A hadjárat egészét feldolgozó műnek azokra a részeire gondolunk, amelyekben Rákóczi féktelen szerzési vággyal eltelt katonái még a templomokat sem kímélő fosztogatásba kezdtek. Az eposz egyfelől a rabló indulat egyetemes voltáról beszél (2505–2258),[7] majd több ízben kitér arra is, hogy a zsákmány nagyobb része templomi kincsekből állt. Egy helyütt aztán azt is sugallja, hogy a hadsereg tragikus sorsa valójában az égbekiáltó bűnök büntetéseként értelmezendő (3033–3040):

„Hiszem ha királiság vagi országlás kellett
Templomot feltörni, prédálni mért kellett,
Abban mutattatok nem nagy emberséget,
Másszor magiar erő nem ollyannal fénylett

Láttyuk, meg fosztatott sok niomorék barát,
Majd minden katona lován tart kasulát,
Rontsiolni mért kellett Istennek szolgáját,
Azok ohajtása rátok égben kiállt,"

Kétségtelen persze, hogy az erős bíráló hang jelentősen megszelídül az eposz befejezésében, az pedig jól ismert, hogy a végső kicsengés értelmezése nem független attól sem, hogy kit tekintünk a mű legvalószínűbb szerzőjének. Mivel erről nem tudunk új megfontolással előállni, ezt nem részletezzük.[8]

Linnard Torstenson személye viszont emlékezetünkbe idézi, hogy neve *Dorston* alakban éppen egy olyan verses műben fordul elő, amely ugyancsak egy szakrális szöveg paródiájának tekinthető. A modern kiadás gondozója szerint 1644 májusának végére vagy júniusának legelejére datált *Confessio Rakoczianá*ról van szó, amelyet ő egy kortárs kommentátor irányultságára is utalva a paszkvillusok közé sorolt.[9] Születésének körülményeiről Varga Imre világos képet rajzolt fel, majd javaslat született arra, hogy a művet tekintsük a humanizmus irodalmában nagyon népszerű szatirikus gyónásnak. Ezekre a mozzanatokra nem térünk ki, s nem szólunk szellemes részletei ellenére a kérlelhetetlen polemikus hangoltságra visszavezethető művészi megoldatlanságáról sem.[10] Azt viszont érdemes számontartani, hogy a szakrális műfajok politikai célzatú felhasználása nem volt ismertelen a Rákócziak környezetében.

---

7 A továbbiakban is a teljes szöveget adó kiadás sorszámai alapján idézzük: *Rákóczi-eposz*, 1988.

8 A vélemények tárgyszerű összegzése: Fazakas 2009, 443.

9 RMKT VII/9, 221–230, 637–638.

10 Balázs 2021, 15.

Már a cím is jelzi (*Sequitur confessio principis facta in Polonia*), hogy szinte ennek folytatása lehet a következő fejedelem szatirikus gyónása, ugyanezen kötet 150. verse. Itt II. Rákóczi György gyónja meg, hogy elbizakodottan és elhamarkodottan indult el Lengyelország meghódítására, s lett sok ember halálának és fogságba kerülésének okozója. A nyelvileg nem túl erős költemény szerzőjének voltak bizonyos értesülései: tudott a fejedelmi csapatokkal Máramaroson egyesült Bakos Gábor hadairól, s tudni véli azt is, hogy a fejedelmi tanácsban egyedül Szántó István ellenezte a háborút. (Róla nem találtunk információt a szakirodalomban, s a Rákóczi-eposz [2209–2220] csupán a katolikus Haller Istvánt említi, pedig a vers bizonyosan katolikus szerzője rendelkezhetett további információkkal is.) A gyónó fejedelem a retorikai helyzet hitelességét erősen lefokozó módon a 8. és 9. strófában szinte katolikusként beszél, vétkei közé azt is besorolja, hogy bemocskolta az Úr Isten oltárát, továbbá megszégyenítette és kicsúfolta Isten szent anyját.

Míg művészi megoldatlansága ellenére ez a vers imaparódiának tekinthető, direktebb megszólalású, a hadba induláskor elmondott imának tekinthető az a másik két vers, amelyet Varga Imre összetartozónak vélt az iméntivel. Az első (149.) esetében a latinul megadott cím *(Cantio votiva a celsissimi principis Georgii Rakóczi scripta cum expeditionem bellica adversus persecutores evangelli in Polonia A 1657 lingva hungarica – A feleséges Rákóczi György fejedelem magyar nyelvű fogadalmi éneke, melyet akkor írtak, mikor 1657-ben az evangélium üldözői ellen hadjáratra vállalkozott)* későbbinek látszik, míg a második (*Cantio de Rákóczi*) nem tartalmaz közelebbi műfaji megjelölést. Ezt az első esetében a leginkább talán felekezeti szempontból tartjuk érdekesnek, hiszen valamely fogadalom teljesítésének részeként vagy hálaadásként inkább a katolikus felekezetben születnek többnyire ünnepi alkalmakhoz kötődő olyan énekek, amelyek valamilyen baj elmúlásáért könyörögnek, vagy éppen köszönetet mondanak ennek bekövetkeztéért. Itt a cím szerint éppen ellenkezőleg, valakik ellen irányulnak a megszólaló szavai. A vers beszélője áldást és a gyors angyalok segítségét kéri juhai és árvái számára, akik így bátor szívű vitézek lesznek. A diadalhoz persze az is szükségesnek látszik, hogy a Mindenható „oszlottá" tegye ellenfelei elméjét, s így azok csak a menekülésben keressék a megoldást, sőt rettegés fogja el őket akkor is, ha esetleg visszafordulni merészelnének. Ezek a konkrétumok másfelől persze egyénivé teszik ezt a verset is, mégis inkább csak a kontextust teremtik meg ahhoz, hogy a fejdelem kijelenthesse: az igaz hitért és nem a királyi címért fogott fegyvert, mert hát „ország keresés nincsen szívünkben".

A 12 strófás vers több motívuma (angyalok, vitézkedni is tudó juhok) szerepel a 38 strófát számláló s az indulás, a kardfelkötés mozzanatát erőteljesebben

megjelenítő második fohászban (151. *Cantio de Rakoczi*) is, amelynek beszélője az elindulás helyzetében hadba szállásának indítékait igyekszik megmutatni a támogatásért megszólított Mindenhatónak. Az itteni beszélő már nem tartja szükségesnek, hogy elutasítsa a pőre hatalmi megfontolás, az országkeresés vádját, számára már evidencia, hogy küldetése a bosszúállás az ártatlan áldozatok meggyilkolásáért, akiknek vére sűrű kiáltásként az egekig hatolt fel. Az erős kezdet után négy gyengébb versszakban a fájdalomtól zokogó bibliai személyek analógiát jelentő felsorolása következik, majd a vallásüldözés 16–17. századi eseteinek hatalmas tablójával szembesül az olvasó. Előbb kilenc strófában az események helyszíne lesz a rendezőelv, s Vilnából elindulva keletről nyugatra haladva Lesznón, Gallián és Belgiumon át jutunk el Britanniába. A következő nyolc strófában aztán lazán kezelt időrendben haladunk, s a reformáció kezdeteitől a schmalkaldeni háború eseményein, Alba herceg németalföldi terrorján és Alessandro Farnese kezdetben semmiképp sem kevésbé véres kormányzatán keresztül jutunk el a fehérhegyi csatáig és következményeiig. A beszélő közben számadatokat is versbe foglal: Angliában az 1550-es években két esztendő alatt nyolcvanezer embert végeztek ki,[11] míg az 1565–1581 közötti Európában negyvenötezer a vallásuk miatt elpusztítottak száma. A 26. strófa aztán összegzésképpen megállapítja, hogy Diocletianus, Nero és Caligula alatt sem gyilkoltak le annyi kereszténytt, mint a számba vett időszakban Európában, majd a költemény befejező részében (31–35. versszak) egy csodás jelenség (a napfényben megjelenő három csillogó fegyver) leírása következik. A jelenet a beszélőt szinte felragadja az égbe, hogy aztán visszatérve annál elszántabban induljon el seregével.

Talán ez a rövid áttekintés is érzékeltetni tudta a vers erős mártirológiai beágyazottságát. Varga Imre ezt nem vette észre, jóllehet a datálatlan szöveget okkal hozta összefüggésbe a lengyelországi hadjárattal, másfelől pedig nem lebecsülendő munkát végzett a szereplő személyek azonosítása során. Az utóbbi

[11] Szerzőnk itt látszik leginkább túlozni, hiszen Véres Mária (1553–1558) áldozatainak számát 280-300 körül becsüli a szakirodalom, a friss anyagon dolgozó John Foxe *Acts and Monuments*ére és más forrásokra alapozva: Duffy 2009, 280. Franciaországban az első három évtizedben kb. ötezer embert fogtak perbe eretnekség vádjával, tizedük lett halálra ítélve az első évtizedekben. El Kenz 2011, 6. Ezt támasztja alá a 450 áldozatot számontartó Jean Crespin mártírkönyve (*Le livre des martyrs*): 1554-től 1619-ig több kiadás, bővített változatok, előbb franciául, majd 1560-ban először latinul jelent meg Genfben, ahol Crespin könyvkiadóként is működött. Az 1560-as kiadás megvolt a Rákóczi-könyvtárban is: Monok 1996, 102. Az *Histoire des martyrs* címváltozat később állandósult Simon Goulart szerkesztésében, aki a vallásháború véres korának s benne a Szent Bertalan-éjnek krónikásaként már sokkal több áldozatról kényszerült számot adni. Az 1572-ben hetekig tartó vérengzés 3000 párizsi és 7000 vidéki áldozatot követelt, lásd: Jouanna 2013, 3.

évtizedekben a vallásüldözések és ezek legelső dokumentálásai, elsősorban a protestáns mártírkönyvek kiterjedt kutatása lehetővé teszi, hogy néhány kiegészítéssel hozzájáruljunk a vers egy-egy helyének értelmezéséhez. Rendkívül fontosnak tartjuk, s a hazai verses anyag tekintetében talán egyedinek is tekinthetjük, hogy a mártírok számbavétele összekapcsolódik a zsarnokoskodó egyeduralmat elmarasztaló államelméleti üzenettel is. Ez akkor válik nyilvánvalóvá, ha néhány vértanútörténet forrásait és kontextusát is számba vesszük. Minden esetben a mostani terjedelem ezt nem engedi meg, de néhány ilyen szempontból is tanulságos esetnél szeretnénk elidőzni.

A megtörtént borzalmak hiteléül valós és fiktívnek tűnő szerzőket idéz. A Dignotus (16. versszak) például nem biztos, hogy álnév, lehet fiktív szerző is, Boldisar Holsnerust (18) sem találjuk sehol. Simon Semussist viszont Goulart-ral azonosíthatjuk, aki Senlisben született, egy portréját is ezzel a névvel metszette az ismeretlen művész: Simon Goulart Senlisien.[12] Fontosnak tartjuk itt hangsúlyozni, hogy Flacius Illyricus *Catalogus testium veritatis* című művének valószínűleg Goulart által átdolgozott változata szerepel Rákóczi Zsigmond könyvei között.[13] Pár évvel a Szent Bertalan-éj után, 1576-ban Genfben névtelenül jelent meg első bővebb anyaggyűjtése a vérengzésről és előzményeiről *Les Mémoires de l'Estat de France* címen, amelyet hamarosan kibővített (és 1579-ben a bordeaux-i parlament elégetésre ítélt), s amelyet Crespin bővítésénél (1582) is felhasznált. Újradefiniálta a mártír fogalmát, amelyet addig többen csak a bíróság által elítéltekre vonatkoztattak, szerinte az ilyen tömeggyilkosságok áldozatai is odatartoznak. A háromkötetes mű néhány mozzanatára ráismerhetünk a versben: Párizs utcáit sűrűn borító holttestek, vérvörös színű folyók:[14] a kutatók összeszámolták, hány Szajna sodorta tetem temetéséért fizettek a folyómenti városkák. A kegyetlenségek leírásában nem kíméli az olvasót, s egy bekezdést szentel Petrus Ramus halálának is, akinek holttestét néhány diákja meggyalázta.[15]

A versszerző a protestánsüldözések régebben megesett borzalmainak többségét épp csak jelzi, lényeges, hogy Európa nagyobb részét lefedjék példái, és természetes, hogy a biblikus felvezető sorok után az északi szomszédhoz igyekvő fejedelem imája az ottani vértanúkat helyezi a tabló élére. „Vilna szép varasnak iszonyú romlása" (10) friss hírnek látszhat első olvasásra, hiszen 1655

[12] http://www.portraitindex.de/documents/obj/oai:baa.onb.at:8390474/onB8390474T8390479 (Megtekintés: 2026. március 9.)

[13] Monok 1996, 90.

[14] Simon Goulart, *Les Mémoires de l'Estat de France sous Charles IX.,* Vol. I, Meidelbourg, par Henry Wolf, 1578, 293, 313.

[15] *Uo*., 303–304.

augusztusában az orosz sereg három napig mészárolta a lakosságot, a város tizenhét napig égett, két évig borzalmas éhínség pusztított, s csak öt év múlva szerezték vissza. Negyvenöt évvel korábban, 1610. július 1-jén már teljesen leégett a város, tíz templommal s a várral együtt, ahol Konstancia királyné újszülött gyermekét gondozta, mivel férje a közelben háborúzott.

A virágzó és nagyon sokszínű (protestánsok, karaiták, zsidók, pravoszlávok), de az uralkodói érdeklődés miatt gyors rekatolizálásra ítélt város pusztulását a protestánsok miatti büntetésnek hirdető jezsuiták még intenzívebb térítő munkát folytattak, a felekezeti ellentétek fölerősödtek. Egy évvel később, mint versünk elbeszéli, „egy bölcs olasz ifjat tömlöczben vetenek" (11), és ezután a kálvinisták istentiszteleti épületeit is földúlták, fölgyújtották, három prédikátort, „bölcs tanítót" agyonvertek. Ki a bölcs olasz ifjú? Franco de Franco (1585–1611) Vilnóban élő olasz kálvinista az istentiszteletet követően az úrnapi körmenetet az ostya bálványimádó tisztelete elleni agitációval várta egy emelvényen. Az udvar sok jeles méltósága, köztük Piotr Skarga és a pápai nuncius is odaért hamarosan. Lefogása után a királyné elleni merénylet vádjával kellett szembesülnie, végül a versben is részletezett módon brutálisan megkínozták, majd felnégyelték.

A sebtében lefolytatott tárgyaláson az elhivatott és elszánt mártírjelölt nagy hévvel győzködte a vilnói püspököt, hagyjon föl a bálványimádással, és csak Isten tiszta igéjét prédikálja, s arra is felhívta a figyelmet, hogy Krisztus tanítása nem vonatkozik emberek meggyilkolására, amint a pápisták öldösték a protestánsokat Franciaországban, Németalföldön és Angliában. Az utolsó pillanatig folytatott, az ítélettel nem törődő tanhirdetés a legkiválóbb mártírok jellemzője, amit e történetek közreadói az emlékezés, megörökítés mellett a mártírkönyvek másik fontos funkciójának érdekében, egyházuk tanításának terjesztésében hasznosíthattak. Az olasz mártíriumával legtöbbet foglalkozó Janusz Tazbir mutatott rá az időpont jelentőségére, arra, hogy a vegyes vallású városok tanácsa gyakran korlátozta az úrnapján tartott ünnepséget a béke kedvéért,[16] Tridentben viszont nyomatékosan ajánlották a nagyszabású körmenetek közterekeken való lefolytatását. A királyi udvar javának jelenléte Vilnóban, a protestánsok egyik fellegvárában feltehetően pompázatos ünnepséget követelt.

Franco kivégzése után a városban dúló indulatok miatt sokan a közeli Trokiba menekültek, de a jezsuiták a diákjaikkal és a csatlakozó, tettre vágyó polgárokkal

[16] Okkal voltak óvatosak, sok esetet említhetnénk, amikor a felekezetközi békétlenség épp ilyenkor robbant ki. Hadd említsük meg, hogy emlékeink szerint a *Székely oklevéltár* említ egy esetet, amikor Székelyföldön egy várnagy gyermekének keresztelőjén részt vevő s így már nem józan prédikátor lekapott a falról egy puskát, és a lenn vonuló menetbe lőtt.

követték őket, és három lelkész is áldozatukká lett, akiknek nevét Pareus és Węgierski is följegyezte: Baltazar Krośniewicz, a teológia doktora, Martin Tertullianus Bielecki és Joachim Vendland/Wendland, a német gyülekezet lelkésze.[17]

Franco vértanúságát elsőként az antitrinitárius Andrzej Lubieniecki örökítette meg *Poloneuthychia* (1616) című történeti munkájában,[18] amelynek ez az epizódja több kéziratváltozatban is elterjedt.[19] A művet kéziratként említi Sandius *Bibliotheca antitrinitariorum*a,[20] de tekintettel a lengyel testvérek nyugat-európai misszióira és reformátusokkal való szövetségkötési terveikre valószínűleg latin fordítása is terjedt a friss eseményeket megörökítő részleteknek. Mégsem Lubieniecki műve alapján tudósított a megszállottnak tűnő Franco szörnyű haláláról David Pareus egy 1248 oldalas könyve függelékében, hiszen annál jóval bővebben, más áldozatok nevét is megadva a kivégzést megelőző és követő véres eseményeket is részletezve keretezi Franco de Franco történetét. Valószínűsíthetően a szemtanú forrása azonosításánál fontosabb, hogy Kelet-Európában talált friss példát a katolikus önkényre, s még inkább, hogy a Kárpát-medencében népszerű szerzőnek, sok peregrinus tanárának a *Jelenések könyvé*t magyarázó munkáját (1618)[21] a pápaság és minden zsarnok elleni lázadás kézikönyveként sokan forgatták másutt Európában, 1622 után e műve miatt üldözött szerző volt Angliában.[22] Mostanáig nem találtuk e mű nyomát az elérhető hazai könyvtárakban, szakirodalomban, de lehetett ez a versíró forrása, hiszen hasonló államelméleti nézetekre utal a 22. versszak:

„Ötödik Carolust Bodinus oktatya,
Hogy Ferenc kirallyal indulyon az hadra,
Körösztyenségh ellen elösülyön kardgya,
Az feiedelmeknek nyakat szakaszthattya."

[17] Węgierski 1669, 255.

[18] A 19. századi kiadást követő modern kiadása: Lubieniecki 1982, 150–168. Franco története több kéziratváltozatban is elterjedt, egy Kolozsvárra is eljutott, feltehetően az 1660-ban Erdélybe menekült lengyel antitrinitáriusok papírjai között, és később bekerült Węgierski és Stanisław Lubieniecki egyháztörténetébe is.

[19] Tazbir 1993, 94–105.

[20] Christophorus Sandius, *Bibliotheca Antitrinitariorum*, Freistadii, apud Johannem Aconium, 1584, reprint, kiad. Lech Szczucki, Warszawa 1966, 89.

[21] Estreicher a *Bibliografia polska*, 1912, 92. oldalán hivatkozza, majd kommentár nélkül idézi a teljes, Franco történetét elbeszélő Appendixet Pareus művéből: *In divinam Apocalipsim S. Apostoli et Evangelista Johannis Commentarius*, Francofurti, Rosa; Heidelbergae, Lancellotus, 1618, 1248. Franco története ugyanott: 1236–1238. Itt köszönjük meg nagy hálával Földesi Ferenc villámgyors segítségét a *Bibliografia* oldalaiért.

[22] Két évtized múltán Elias Arnold angol fordításában, Amszterdamban jelenhetett meg, ebből részlet olvasható: Rowley, Tol 2024, 480–482.

Egyetlen másik lengyel mártírról van tudomásunk a 17. század első feléből, ugyancsak Konstancia királyné számláját terheli, pár hónappal később végezték ki Varsóban, de Iwan Tyszkiewicz háromságtagadó volt, ezért a versszerző jobbnak látta nem említeni.

A vilnói beszámolót követő versszak egy frissebb, nagyon sok áldozatot követelő eseményre utal, ez pedig Leszno lerombolása. Az ún. északi háború első hónapjaiban a svéd csapatok rettenetes pusztítást vittek véghez az ország középső területein (Wielkopolska), ezért a nemesség már 1655 őszén szabadcsapatokat szervezett a honvédelemre. Első nagy tettük a svédek által megszállt, a 16. század közepe óta cseh menekülteknek, köztük Johan Amos Comeniusnak is menedéket nyújtó Leszno visszafoglalása. A város zömében protestáns lakossága a protestáns svédeket támogatta az ostrom alatt, amely előbb a lengyelektől követelt sok áldozatot, akik győzelmük után bosszúszomjasan gyújtogattak, és kíméletlenül gyilkolták a polgári lakosságot.

Természetesen tekintetbe kell vennünk, s az áldozatok nevének és forrásának elhallgatása is megengedi, hogy szóban vagy levélben érkező tájékozódás volt a vilnói eset forrása, ami a Lesznóban történtek esetében szinte bizonyos. Híreket hozott, küldött Comenius vagy a Rákóczi család sok lengyel levelezője, esetleg az antitrinitárius történetíró, Samuel Grądzki, aki 1656 májusában érkezett Erdélybe Hmelnyickijtől, ahol a svéd király megbízásából tárgyalt, részt vett a hadjáratban, majd hosszú évekig élt Erdélyben.[23] Minderre még tanulmányunk legvégén visszatérünk.

Az alábbiakban azt igyekszünk legalább valószínűvé tenni, hogy versünk nem független Comenius nagy hírnévre szert tett munkájától, az 1657-ben, II. Rákóczi György lengyelországi hadjáratának csúcspontján megjelent *Lux in tenebrist*ől sem. Emlékeztetünk arra, hogy a mű egyik célja is a vállalkozás igazolása volt. Comenius a hitsorsosait ért megpróbáltatások és üldözések szuggesztív bemutatásával egyértelműen alapozza meg azt a mű egyik egységében (LI.) teoretikusan is körbejárt üzenetet, hogy a szelíd megoldás lehetőségei kifogytak, erőszak és nyomásgyakorlás nélkül (*sine violentia et pressuris*) már nem számolható fel a bálványimádók emberáldozatok sokaságát követelő zsarnoksága. Versünk hátterének felrajzolásakor számba vehetjük azonban azt is, hogy ez a harcos üzenetet nem csupán a kész mű közvetítette, hanem ez történt már elkészültének folyamatában is. Ennek vizsgálatát az teszi lehetővé, hogy többször maga Drabik, de ritkábban Comenius is utal azokra az erdélyi és magyarországi egyházi és világi személyiségekre, akikhez már a nyomtatásban történő megjelenés előtt is eljutottak üzeneteik. Sőt, nem ritkán reflexiót

[23] *Rákóczi-eposz*, 1988, 2127, a Grądzkira vonatkozó bő jegyzet *uo*. 284–285.

olvashatunk ezek fogadtatásáról is. A kiadvány betekintést enged tehát abba az erdélyi és magyarországi közegbe is, amelyben az iménti versek megszülethettek. A szakirodalomban Péter Katalin hasznosította ily módon a nyomtatványt, ám ő a prófétáló Drabik felbukkanásának korai időszakára koncentrált, jóllehet a folytatás szándékára következtethetünk abból, hogy belekezdett a teljes mű magyarra fordításába.[24]

Bármily izgalmas is lenne azonban bemutatnunk, hogy az erdélyi fejedelmi udvar egyes szereplői hogyan vették ezeket a híreket, és hogy miképpen váltogatta egymást a teljes elutasítás, az egyes elemek elfogadása vagy a harcias elszántsággal párosult lelkes igenlés, el kell tekintenünk ettől. A mostani keretek között csupán az erdélyi udvar diplomáciájának két fontos személyiségére, a Rákóczi család régi familiárisának számító Mednyánszky Jónásra és a magyarországi birtokok igazgatása mellett a külügyek vitelében is megkerülhetetlen Klobusiczky Andrásra korlátozzuk figyelmünket.[25] Kiemelésüket indokolja, hogy a *Lux in tenebris*ben szinte csak ők szerepelnek a „látó ember" különleges bizalmáról árulkodó hírvivők szerepében. A mű egyes tételei gyakran kezdődnek azzal a két személy valamelyikéhez szóló intelemmel, hogy juttassák el az égi üzenetet a fejedelemnek vagy környezetében valakinek. Úgy látszik tehát, hogy ők különböző útjaik alkalmával rendre felkeresték a prófétát Lednyicében, s valamiképpen kivívták bizalmát is. Ráadásul egy, a szakirodalomban ugyan felhasznált, de jelentőségének megfelelően nem méltatott dokumentummal azt is bizonyítani tudjuk, hogy legalább négy esetben ezt a megbízást maga Comenius is szentesítette. Egy már Amszterdamból 1655. szeptember 6-án Klobusiczkynek írott levele ugyanis, miután beszámol a svédek lengyelországi sikereiről, a következőképpen folytatódik:

„Occulte praeterea quod communicem, nihil habeo. A vobis autem communicare peto: 1. Quid Princeps agat. 2. Quid attulerit legatus Svecicus. 3. Sitne acceptus ut anglius promissus Rev. anno 1654. 7. Febr. et 3. Aug. et 29. Aug. Sept. et 1665. 4. Aug. An legatis jam tandem et credatis Drabiciana? 5. An in gratiam Principissae aliquid sit in vernaculum translatum? Debet certe, saltem quae vos concernunt et Racocianam domum. 6. An vos excitet, quod alii praeveniant? Septentrionales, praedictum quidem illos fore primos, at in perterreno perdere incipere illos, qui perdunt terram, vestrum est. Sexcenties hoc inculcatur. 7. Qui impediit opus, sublatus est Bisterfeldius anno 1654. aug 3. et 21.[26] ceteri

[24] Erre utal: Németh 1997, 2.

[25] A régebbi szakirodalmi tételek felsorolását helyettesítheti két modern feldolgozás: Sárközi 2009; Kármán 2011, passim.

[26] Monográfusa szerint 1655. február 5-én hunyt el. Viskolcz 2003, 12.

caveant sibi an ira Dei. 8. Anno 1620. sept 20. mandatum est septentrionalibus jungi et indicium fieri Turcae, fitne ita? 9. Typis parantur omnia jamjam, videte ne durities vestra dedecus inveniat in conspectu gentium fidelium."[27]

Idézetünk témánkhoz legszorosabban hozzátartozó mozzanatait összegezve megállapíthatjuk, hogy Comenius számára hatalmas fontosságú dolgokról értesíti Klobusiczkyt és társát (a fentiek szerint minden bizonnyal Mednyánszky Jónást). Előbb közli, hogy ezúttal titkosírással semmit sem írt, majd felelősségre vonással vegyes sürgető kérések szerepelnek. Kéri, tájékoztassák őt arról, hogy mit tesz a fejedelem, s hogy milyen megbízással érkezett a svéd követ. Fogadalmuknak megfelelően elfogadják-e mindazt, ami a felsorolt négy látomásban szerepel? Vajon a címzettek elolvasták-e ezeket, s hisznek-e a Drabicianában olvashatókban? Vajon lefordítottak-e valamit is magyar nyelvre a fejedelemasszony számára? Ezt bizony meg kellene tenni, s különösen azokat a részeket, amelyek a Rákóczi-házra vonatkoznak. Ezután arról érdeklődik, hogy nem hat-e serkentőleg rájuk az, hogy megelőzték őket. Ezt az északiak tették meg, s már korábban megjövendölték, hogy ők lesznek majd az elsők, akik megsemmisítik a föld elveszejtőit, de ez a címzettek dolga is. Az ügyet akadályozó Bisterfeld meghalt ugyan 1654. augusztus 3-án vagy 21-én, a többiek viszont jól teszik, ha óvakodnak Isten haragjától. 1620. szeptember 20-án elhatároztatott, hogy az északiak csatlakoznak a törökökhöz, de vajon megvalósul-e ez? A felsoroltak hamarosan ki lesznek nyomtatva, s a címzettek vigyázzanak, nehogy ostobaságuk miatt megszégyenüljenek a hűséges népek szemében.

A dokumentumból tehát nem csupán arról a más forrásokból is jól ismert tényről értesülünk, hogy a levélíró szoros kapcsolatban állott a címzettekkel. Ha meggondoljuk, hogy Comenius itt a *Drabiciana* kifejezéssel él, a *Lux in tenebris* kötet utolsó látomása pedig 1655 októberéből datálódik, akkor egyáltalán nem kizárt, hogy az 1667-es kiadvány ezen részének csaknem a teljes anyaga az erdélyi diplomaták kezében volt.

A levélíró mindenesetre úgy kezeli a dolgot, hogy a számára különlegesen fontos négyet egészen bizonyosan ismerik, érdemes nekünk is felidéznünk szövegüket. A dátum és a tartalom alapján is azonosítható látomásokat összeköti, hogy hajnali ébredés utáni rendkívüli esemény nyomán következnek be. Az első egy reggeli rejtélyes elgyengülés közepette köszöntött rá látónkra, aki azt álmodta, hogy az isteni gondviselésről prédikál, a másodikat olyan álom vezette be, amelyben egy esküvőre hívogatók társaságában volt, s arra ébredt fel, hogy egy kövecske hullott le a szobájában, aminek mindjárt meg is kapta jelentését: küszöbön áll az ausztriai ház összeomlása. A harmadikban arra ébredt, hogy

[27] Szilágyi 1890, 393–394.

elveszett a tógája, s bár azt nem találta, amikor egy másikat öltött fel, egy patyolattiszta asszony jelent meg, aki egy régi, meggörbült, de nemes voltát megőrző aranypénzt adott át neki, míg a negyedik egy csatatéri látomással indult, ahol az összetorlódott s kormányozhatatlan szekerek között a látó maga jelent meg vörös lovon. A leírás során aztán kibontakozik az eseménysor fejlődéstörténete, amelynek csúcspontján az erdélyi fejedelem küldetését teljesítve hadba indul. Az első látásban még hiába hangzik el a prédikáció, s hatástalannak bizonyul a látó ezt követő imája is, kénytelen tehát tudomásul venni, hogy az északi fény ragyogása nem képes megvilágosítani a fejedelem elméjét, észjárása olyan, mint a nemes eledel helyett a füvet rágcsáló ökröé, s így a látó nem tehet mást, mint hallgat a virrasztásra és imára biztató isteni szóra, és elmélkedésbe kezd. Még a másodikban is hiába hangzik el a kövecske lehullásának jelentése, jóllehet az is tudottá válik, hogy Isten a harag vesszejével készül lesújtani a megátalkodottakra. Itt azonban már megjelennek olyanok, akik meghallották a biztató üzenetet, elvetették az öntelt emberi tudást, s megértették, mit jelent az 1656-os esztendő örömteli közeledése. Közülük egyetlenként a csodálatosan tevékenykedő Mednyánszkyt meg is nevezi. A harmadikban világossá válik, hogy a megkopott éremben megbúvó arany nem más, mint a megváltoztathatatlan isteni igazság, amely a legtisztábban úgy tudott megmaradni a cseh testvérek közösségében, hogy a világ nem is tudott róla. Újabban azonban mások is felismerték, ám a pusztulás hívei, élükön a pápával és a lengyel királlyal, felkeltek ellene. Uralmuknak azonban vége lesz, mert az elért svéd és litván sikerek hatására az erdélyi fejedelem is képes lesz az embereknél jobban szeretni az igazságot, és akcióba lép. Moszkvával és a tatár kánnal összefogva csatlakozik majd a svédekhez és Bogusław Radziwiłłhez, s fel fogja dúlni az átok városát, Krakkót is. Prófétánk ekkor felébredve áldásba kezd, és elénekli a 86. zsoltárt. A betetőzést jelentő negyedikben a fejedelem majd megvizsgálja a látó hozzáküldött levelét, s a svéd követ szavainak hatására a fejedelemasszony is megvilágosodik. Elkergetik a ravasz kígyók gyanánt okoskodó tanácsosokat, eltorlaszolják házaik ajtajait, hogy ne állhassanak elő ravasz megfontolásaikkal. A hadi kürtök hangja immár elhat Nyugatra is, s az Úr pedig kinyilvánítja, hogy elérkezett a népek kihalászásának ideje. A látónak a Magasságos megüzeni, hogy maradjon otthon, s várakozzon a vigasz megérkezésére. Segítője már ismerkedik a hadak vonulásának élményével, a dobverés hangjával és a kürtök zengésével. A látót aztán a Magasságos szeretetre és türelemre inti, továbbá arra, hogy írja meg a tanácsosoknak az idő elérkezését. Ő ezt meg is teszi, majd elénekli a 118. zsoltárt.

Hogy Comenius miért éppen Klobusiczky Andrást és Mednyánszky Jónást akarta elragadtatni Drabik látomásaival, azt feltárta a kutatás, s helytállónak

tarthatjuk a legrészletesebb dokumentációval dolgozó s a nemzetközi szakirodalmat is értelmező Kármán Gábor összegzését. Ő egyfelől megállapítja, hogy II. Rákóczi Györgyöt „nem vallási elkötelezettségének tudata vezérelte külpolitikai akcióinak megindításakor", ugyanakkor azt is hozzáteszi, hogy Klobusiczkytől vagy Mednyánszkytól nem „állt távol az elképzelés egy Habsburg-ellenes protestáns alapú háború indítására".[28] Mivel a korai újkorral foglakozó szakirodalom egy részében erős a késztetés a vallást instrumentálisan kezelő, Machiavellitől eredeztethető elképzelés abszolutizálására, fontos hangsúlyozni, hogy ez még a diplomáciai kapcsolatok kiépítésén dolgozó politikai elitben sem vált kizárólagossá, s még kevésbé történt meg a konfessziók keretei között élő szélesebb társadalmi rétegekben.

Az elmondottak alapján úgy képzeljük, hogy az igaz hitű prédikátorok fejedelmi udvartól nem távoli közegében születhettek meg az imádkozó II. Rákóczi Györgyöt megszólaltató költemények. A terjedelmesebb (151.) esetében Vilna mártírjainak és Leszno füstjének Comenius menekülését is felidéző mozzanata talán nem független az ekkor még életben lévő Mednyánszkytól sem. Erre a környezetre vallhat viszont a verset befejező látomás: a beszélő a fényes napban előbb három fényes tőrt figyelt meg, majd azt észlelte, hogy a nap közepéből eredő láng járja körül ezeket a fegyvereket. Megfejtése szerint a Krisztust jelképező nap mellett a három tőr a tengeren álló angyal szájából kiállóval azonosítható, míg a kis láng az a lelket szimbolizálja, amely erőt ad, s ebben az értelemben utalhat a harchoz szükséges fegyverekre (szablya, kopja, pajzs stb.) is. Látomás ez tehát, de biblikus, jobban kötődik az apokalipszis (10.5.) szövegéhez, mint a *Lux in tenebris*ben olvashatók többsége.

Hivatkozott irodalom

Balázs 2021 – Balázs Mihály, *Rimay kesergésétől Rákóczi kesergéséig = Magyar irodalomtörténet, Gépeskönyv*, Horváth Iván, Balázs Mihály, Bartók Zsófia Ágnes, Margócsy István, Bp., 2021. https://fbook.com/mi

Balázs 2024 – Balázs Mihály, *Miatyánk-paródia Montecuccoliról = Doromb, Közköltészeti Tanulmányok*, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., Reciti, 2024, 125–130.

Bibliografia polska, 1912 = *Bibliografia polska XIX stulecia*, red. Karol Estreicher, Tom 24, Kraków, 1912.

[28] Kármán 2011, passim.

Duffy 2009 – Duffy, Eamon, *Fires of Faith, Catholic England under Mary Tudor*, New Haven, Yale University Press, 2009.

El Kenz 2011 – El Kenz, David, *L'histoire des Martyrs (1554–1619) de Jean Crespin, Un témoignage du légalisme juridique de la minorité protestante = Justice et protestantisme, Chrétiens et Sociétés*, RESEA, 2011, 11–26.

Fazakas 2009 – Fazakas Gergely, *Bűnös-e a fejedelem? Imádságok és versek az 1657 utáni Rákóczi-propaganda kontextusában? = Szerencsének elegyes forgása, II. Rákóczi György és kora*, szerk. Kármán Gábor, Szabó András Péter, Bp., L'Harmattan, 2009, 425–449.

Jouanna 2013 – Jouanna, Arlette, *The Saint Bartholomew's Day Massacre, The Mysteries of a Crime of State*, Manchester, Manchester University Press, 2013.

Kármán 2011 – Kármán Gábor, *Erdélyi külpolitika a vesztfáliai béke után*, Bp., L'Harmattan, 2011.

Lubieniecki 1982 – Lubieniecki, Andrzej, *Poloneutychia*, oprac. Alina Linda et alia, Warszawa, Łódź, 1982.

Monok 1996 – Monok István, *A Rákóczi család könyvtárai 1588–1660*, Szeged, Scriptum, 1996 (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai, 1).

Németh 1997 – Németh S. Katalin, *Comenius elfelejtett propagandistái, Johann Jakob Redinger és Christian Hoburg = Irodalomtörténeti Közlemények*, 101(1997), 1–15.

Rákóczi-eposz, 1988 – Ismeretlen szerző, *Rákóczi-eposz*, sajtó alá rend. Szigeti Csaba, utószó Keserű Gizella, Bp., Európa Könyvkiadó, 1988.

RMKT VII/9. = *Régi Magyar Költők Tára, XVII. század*, VII/9. kötet, *A két Rákóczi György korának költészete*, sajtó alá rend. Varga Imre, Bp., Akadémiai, 1977.

RMKT XIV. = *Régi Magyar Költők Tára, XVIII. század*, XIV. kötet, *Közköltészet* 3. *A társadalmi élet költészete* 3/A, *Történelem és társadalom*, sajtó alá rend. Csörsz Rumen István, Küllős Imola, Bp., Universitas, 2013.

Rowley, Tol 2024 – Rowley, Matthew, Tol, Marietta van der, *David Pareus, The Politics of Opposing the Antichrist (1618) = A Global Sourcebook in Protestant Political Thought*, Vol. I. 1517–1660, London, New York, Routledge, 2024, 480–482.

Sárközi 2009 – Sárközi Gergely, *Álhírek és valóság, II. Rákóczi György lengyelországi hadjárata és tevékenysége Vitnyédi István leveleinek tükrében = Szerencsének elegyes forgása, II. Rákóczi György és kora*, szerk. Kármán Gábor, Szabó András Péter, Bp., L'Harmattan, 2009, 325–340.

Szilágyi 1890 – *Erdély és az északkeleti háború, Levelek és okiratok*, I. köt., közzéteszi Szilágyi Sándor, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1890.

Tazbir 1993 – Tazbir, Janusz, *Męczennik za wiarę – Franco de Franco* = Uő, *Reformacja w Polsce*, Książka i Wiedza, Warszawa, 1993, 94–105.

Viskolcz 2003 – Viskolcz Noémi, *Johannes Heinrich Bisterfeld (1605–1655), Bibliográfia – a Bisterfeld-könyvtár*, Bp., Szeged, OSZK, Scriptum, 2003 (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai, 6).

Weller 1885 – *Die Lieder des dreissigjährigen Krieges nach dem originalem abgedruckt*, zum ersten Male gesammelt von Emil Weller, Basel, 1855 (Retrografischer Nachdruck), Hildesheim, 1968.

Węgierski 1669 – Andreae Wengerscii *Libri quattuor Slavoniae reformatae 1669*, ed. Janusz Tazbir, Warszawa, PWN, 1973.

Werner 1892 – Werner, Richard Maria, *Das Vaterunser als gottesdienstliche Zeitlyrik*, = *Vierteljahrschrift für Literaturgeschichte*, 5(1892), 1–49.

https://doi.org/10.46403/Litteraeetamicitia.2026.109

Compendium etymologiae et syntaxis

Egy hazai kiadású kétnyelvű latin grammatika könyvészeti és kritikatörténeti vonatkozásai

Bartók István

A régiségben Magyarországon és Erdélyben kiadott irodalomelméleti kézikönyvek nemcsak a régió kritikatörténetéhez szolgálnak számos adalékkal, hanem a kiadástörténet nyomon követésével az egyes művek európai elterjedéséhez is. A hazai praeceptumirodalom ugyanis legtöbbször idegenben megjelent előzményekre épül, a betű szerinti utánnyomásoktól az önálló átdolgozásokig.

A retorikai és logikai összefoglalók mellett a grammatikai kompendiumok is megérdemlik a figyelmet. Nyelvtudomány-történeti jelentőségük mellett az irodalmi gondolkodásnak is értékes dokumentumai. A latin nyelvtanok sokszor mutatnak átfedéseket a retorikával és a poétikával: prozódiai, metrikai, műfajelméleti tudnivalókat is tartalmaznak. Az anyanyelvi művelődés szempontjából különösen fontosak a párhuzamos latin–népnyelvű összeállítások, hiszen a latin minták követése döntő mértékben hozzájárult a népnyelvű grammatikai irodalom alakulásához és az anyanyelv igényes használatához.

A következőkben tárgyalandó kiadvány egy Bártfán 1597-ben kiadott kétnyelvű, latin–német nyelvtan.[1] A nyomtatvány egyetlen ismert példányára Dankanits Ádám útmutatását követve Borsa Gedeon akadt a nagyszebeni álla-

[1] *Compendium etymologiae et syntaxis in usum gymnasii Gorlicensis editum*, opera Laurentii Ludovici Leoberg. Adiecta sunt gnorismata regularum in syntaxi usurpata a Valentino Trocedorfio in schola Goldberg, Bártfa, Jakob Klöss, 1597. (RMNy 794)

mi levéltárban. Ő tette közzé rövid leírását,[2] ennek nyomán került az RMNy-be.

Néhány korábbi adat nagy valószínűséggel erre a kötetre vonatkozhat. Bogár Judit említi ifjabb Buchholtz György naplója alapján, hogy idősebb Buchholtz György (1643–1725) „Szebenben Donatus nyelvtanából, Comenius *Vestibulum*ából, egy »Compendium Görlicense«-nek nevezett könyvből" tanult.[3] Okkal feltételezhető, hogy ez a *Compendium* bártfai kiadásának szebeni példánya volt. A szebeni kötet egy 19. századi katalógusban is felbukkan: a szuperintendensi könyvtár jegyzékében a szerkesztőjét Leoberg néven sorolták be a betűrendbe.[4]

A munkát és tágabb összefüggéseit Sára Balázs ismerteti rendkívül alapos tanulmányában.[5] Grammatikatörténeti áttekintésében a 15. század végétől vázolja az előzményeket, és a 17. század első harmadáig követi a diszciplína alakulását. Kitér a legjelentősebb szerzőkre és munkásságukra, ezekkel összevetve kijelöli a bártfai kiadvány helyét a német szerkesztésű latin nyelvtanok sorában. Bemutatja a közvetlen minta szerzőit; munkájukat a hagyomány és az utóélet vizsgálata alapján az érett és a késői humanizmus határán helyezi el.

A továbbiakban a legfontosabb tudnivalókat foglalom össze röviden, kiegészítve néhány korábban figyelembe nem vett könyvészeti adattal, majd kiemelem a kritikatörténet számára érdekes mozzanatokat. Ilyenek azok az elméleti fejtegetések és gyakorlati megoldások, amelyek a népnyelv használatára vonatkoznak a latintanításban.

Az első rész melanchthoniánus latin nyelvtanát (*Grammatica, Orthographia, Etymologia, Syntaxis*) a szerkesztő, Laurentius Ludovicus saját nevén tette közzé. A második részt, a kötet második felét kitevő, részletesen kidolgozott szintaxist – amint azt a címben is feltüntette – Valentinus Trotzendorf nyomán közölte.

A címlapon szereplő két szerző közül Valentin Friedland von Trotzendorf (1490–1556) a korábbi, tevékenysége a 16. század első felére tehető. Tanári pályáját 1516-ban Görlitzben kezdte. 1518-ban Wittenbergbe ment, ahol kapcsolatba került Philipp Melanchthonnal. 1523-ban Goldbergben (ma Złotoryja, Lengyelország) megszervezte iskoláját, amelyet néhány év kihagyással (1527–1531) haláláig vezetett. Az intézményt Németországból, Csehországból, Lengyelországból, Litvániából, Magyarországról és Erdélyből érkezett tanulók

[2] Borsa 1971, 211.

[3] Bogár 2009, 86.

[4] „Leoberg, Laur. Ludov. Compendium etymologiae et syntaxis… Adjecta sunt gnorismata regularum in syntaxi usurpata a Valent. Trocedorfio, Bartphae 1597". *Katalog der Bibliothek der evang. Landeskirche A. B. in Siebenbürgen,* hrsg. Landesconsistorium, Brassó, W. Krafft, 1889, 430.

[5] Sára 1999–2001, 159–181.

is látogatták.[6] Munkásságát elsősorban a neveléstörténeti szakirodalom tartja számon. Szempontunkból grammatikai munkái érdemelnek figyelmet.

A kötet másik szerzője, Laurentius Ludovicus (1536–1594), a görlitzi iskola rektora nagy tisztelője volt Trotzendorfnak. Halála után több művét kiadta, köztük latin nyelvtanokat is. Az egymásra épülő kötetek az Európa-szerte elterjedt gyakorlatnak megfelelően az alapfoktól a magasabb szintű ismeretekig rendszerezték a tudnivalókat, Donatustól kezdve Melanchthonon és Sturmon keresztül Trotzendorfig.

A latintanulás Donatus elemi nyelvtanával kezdődött. Egyik változatát a görlitzi iskola használatára Ludovicus is közzétette.[7] Magasabb fokon Melanchthon grammatikáját használták. Ludovicus kiadásában emellett megtalálhatók a szintaxisnak a bártfai kézikönyvből is ismert, Trotzendorf-féle szabályai. Első ismert kiadása 1592-ből származik.[8] A későbbi edíciókban Ludovicus ajánlásának kelte 1581. Az összeállítás igen népszerű lehetett: Görlitzben még a 17. század első felében is újra meg újra megjelentették. Fennmaradtak adatok pontosan nem datálható prágai nyomtatványokról is.[9]

Ludovicus szerkesztett egy porozódiai útmutatót iskolájának alsóbb osztályai számára,[10] előszót írt Martin Mylius Sturm nyomán összeállított kézikönyvéhez a periódusok tanulmányozásának hasznáról,[11] kiadta Hieronymus Vida poétikáját.[12] Grammatikai munkásságából megemlítendő még a diszciplína tanításáról és tanulásáról szóló beszéde.[13] Érdekessége, hogy a görlitzi gimná-

---

6 A Borsa Gedeon által hivatkozott forrás: Jöcher 1751, 1338. hasáb.

7 *Donati declinationum et coniugationum paradigmata, Adiecta puerili interpretatione, In usum Scholae Gorlicensis*, Frankfurt, 1568.

8 *Compendium praeceptionum grammaticarum Philippi Melanchthonis, In usum scholae Gorlicensis, Gnorismata regularum in syntaxi, et formae applicandi exempla, Omnia tradita, et feliciter usurpata Valentino Trocendorfio in schola Goldbergensis*, edita opera Laurentii Ludovici Leobergensis, Görlitz, Ambrosius Fritsch, 1592. (VD16 ZV 32464)

9 Daniel Adam z Veleslavína, 1589–1599, USTC 1919395; Jan Otmar Jakubův Dačický, 1580–1600, USTC 568046. Vö. Pišna 2014, 49–57.

10 *Compendium prosodiae in usum classium inferiorum scholae Gorlicensis, De periodis distinctionibus, calendis, nonis & idibus mensium numerandus*, Görlitz, Iohannes Rhamba, 1599. (VD16 ZV 9938)

11 *Doctrina de periodis ex scholis Sturmianis collecta, et ad methodum dialecticam redacta, atque edita in usum scholae Gorlicensis, Addita est oratio Ciceronis pro Archia ad eandem methodum examinata*, Görlitz, Ambrosius Fritsch, 1588. (VD16 ZV 11336)

12 *M. Hieronymi Vidae Cremonensis Poetae, et Albae Episcopi Poeticorum libri tres, ad Franciscum, Francisci regis Franciae filium, in usum scholae Gorlicensis iterum edita*, Adiecta praecipuorum capitum distinctione, per Laurentium Ludovicum Leobergensem, Görlitz, Ambrosius Fritsch, 1592. (VD16 ZV 31149)

13 *Oratio de ratione docendi discendique grammaticam, recitata in gymnasio Gorlicensi ab Alexandro Gisio Dantiscana, XVII. Calend. Jul. 1569*, Görlitz, Ambrosius Fritsch, 1570. (VD16 G 2123)

ziumban az egyetemi disputációk mintájára az anyagot Ludovicus előadásai nyomán – mintegy respondensként – egy diák, Alexander Gisius adta elő. Az oráció elismertségét igazolja, hogy később bekerült egy Sturm által szerkesztett gyűjteményes kötetbe is.[14]

A magyar könyv- és kritikatörténetet közvetlenebbül érinti az a német kiadvány, amelyiknek címe és tartalma csaknem pontosan megegyezik a bártfai nyomtatványéval, így nagy valószínűséggel tekinthetjük közvetlen mintájának. A legkorábbi ismert példány 1572-ből származik.[15] A magyar kutatás számára a bártfai kiadás az érdekesebb, ezért a továbbiakban abból idézek, annak a lapszámaira hivatkozva. Ezek a különböző szedés és tördelés miatt nem mindig egyeznek a görlitziével. Azokra az eltérésekre, amelyek nem tipográfiai okokból adódnak, a maguk helyén visszatérek.

Az egyes részek keletkezésére a kísérőszövegekből következtethetünk. A kötetbe Ludovicus két ajánlást és egy előszót írt. A Valentin Ritternek címzett első ajánlás az egész kötetet vezeti be, kelte a megjelenés éve, 1572. Ebben a szerkesztő a jelen kiadást a negyediknek nevezi.[16] Ezt követi a görlitzi iskola negyedik osztályos tanulóihoz szóló előszó, 1567-ből keltezve.

A kötet második fő részét, a Trotzendorf által rendszerezett szintaxist bevezető ajánlás címzettjei: Joachim Schmid, Georgius Schnitter és Joannes Emericus. Keltezése 1567. október. Ekkor készülhetett el Ludovicus átirata. A megfogalmazásból arra lehet következtetni, hogy ez nem is az első változat, mivel ez alkalommal a könyvecskének mintegy új arcát mutatja meg tanítványainak.[17] A szerkesztő azt is megemlíti, hogy a témát illetően Trotzendorf tekintélyére támaszkodik, aki már 30 évvel ezelőtt ezzel a módszerrel tanította a mondattant.[18]

A munka egy másik kiadásából az erfurti egyetemi könyvtárban őriznek egy erősen megrongálódott példányt, amelyiknek a címlapján az impresszum és a nyomdászjelvény a jelzetet tartalmazó cédulával le van ragasztva, így a nyomda és a kiadás helye nem állapítható meg. Annyit lehet tudni, hogy a 9. kiadás,

---

14 *Institutiones literatae sive de discendi atque docendi ratione*, Tomus tertius, Torun, Andreas Cotenius, 1588, 334–381.

15 *Compendium etymologiae et syntaxis, in usum gymnasii Gorlicensis, Editum opera Laurenti Ludovici Leoberg, Adiecta sunt gnorismata regularum in syntaxi, usurpata a Valentino Trocedorfio in schola Goldberg*, Görlitz, Ambrosius Fritsch, 1572. (VD16 L 3138)

16 „in quarta huius libelli editione", *Compendium* 1597, A2r.

17 „Cum novam quasi faciem libelli huius pueris nostris proposuisse videri possim: paucula quaedam duxi de consilio nostro hoc loco esse dicenda." *Uo.*, F2v.

18 „Habeo hac etiam in re auctoritatem D. TROCENDORFFII, qui pueros hac regularum in scribendo distinctione annis iam ante triginta annis uti voluit.". *Uo.*, F5v.

keletkezését 1581-re teszik.[19] Egy ellenőrizhetetlen bibliográfiai adat szerint a munkát a 17. században is kiadták.[20]

Összevetve az 1572. évi görlitzi és az 1597. évi bártfai kiadást, néhány kisebb-nagyobb eltérés alapján felvetődhet annak a lehetősége, hogy az utóbbi egy ma már nem ismert másik edíció alapján készülhetett. Hogy korábbi kiadások voltak, az az idézett hivatkozás („editio quarta") alapján biztosra vehető. Egy ilyen esetleges felhasználására utalnak a különbségek is.

A görlitzi kiadvány első ajánlásában az Euripidész-idézet csak görögül szerepel, a bártfai nyomtatványban azonban ott áll a latin fordítás is:

> Consueta saepe plus movere virium,
> Natura quam solere potest, deprendimus.[21]

Lehet persze, hogy a bártfai nyomdász a grammatika használóira gondolva érezte szükségesnek a könnyebben érthető változatot. Következhetett ugyanebből a megfontolásból egy lényegesebb tartalmi bővítés is. A görlitzi redakcióban az utolsó rész („De Grammatica constructione") végén a kötet a „Finis" szóval zárul. Az utána következő lapokon már csak a címlapon is szereplő „Grammatica ianua artium" feliratú embléma áll, majd a kolofon: „Excudebat Ambrosius Fritsch, Anno M. D. LXXII." A bártfai nyomtatványban ugyanez a rész ugyancsak a „Finis" szóval végződik,[22] de utána folytatódik a kötet: 21 lapon igeragozási táblázatok következnek.[23]

Ha nem feltétlenül a nyomdász leleményére gondolunk, hanem számításba veszünk egy mintául szolgáló, ma már ismeretlen kiadást, akkor elgondolkozhatunk a görlitzi tanulóknak szóló előszónak a bártfai edícióban szereplő 1567. évi keltezésén. Akár nyomdahiba is lehet a mintaként feltételezhető 1572. évi kiadás megfelelő helyén álló 1566 helyett. De nemcsak az évszám különbözik, hanem a megfogalmazás is:

> Görlitz, 1572: Gorlicii Calend. Februarii, Anno M.D. LXVI.[24]
> Bártfa, 1597: Gorlicii Lusatiorum. Calend. Febr. Anno 1567.[25]

---

19 *[Com]pen[di]um [ety]molo[giae] et syntaxis, [in] usum gymnasii Gorlicensis, Editum, opera [Lau]rentii Ludovici Leoberg, Adiecta sunt [gno]rismata regularum in syntaxi, usurpata a Valentino Trocedorfio in schola Goldbergensi*. (VD 16 ZV 29021)

20 *Compendium etymologiae et syntaxis in usum gymnasii Gorlicensis, Editum opera Laurentii Ludovici Leoberg, Adjecta sunt Gnorismata regularum in syntaxi, usurpata a Valentino Trocedorfio in schola Goldberg, Frankfurt, Andreas Eichorn, 1611.* Forrás: Bülow 1880, 352.

21 *Compendium* 1597, A3v.

22 *Uo.*, M6r.

23 „Coniugatio verborum" – *Uo.*, M6v–O3r.

24 *Compendium* 1572, A6v.

25 *Compendium* 1597, A6v.

A modern könyvészetben nem szerepel ilyen kiadás, de egy régebbi forrás alapján elképzelhető. Egy bibliográfiai adat ugyanis egy 1567. évi frankfurti kiadás egy példányának egykori lelőhelyét őrizte meg. Johann Gottlob Nimptsch boroszlói archidiakónus (1697–1769) könyvtárjegyzékben a különböző tartalmú, nyolcadrét formátumú könyvek között a 487. tételként így szerepel: „Laur. Ludovici Compendium Etymologiae et Syntaxis, Francof. 1567."[26]

Akármi is volt a bártfai nyomdász mintája, mindenképpen figyelmet érdemel a népnyelv használata. Ludovicus a szintaxis ajánlásában említi, hogy a könnyebb tanulhatóság érdekében szükségesnek tartja az anyanyelvi párhuzamokat. Ezért választotta az anyag előadásának ezt a módját. Akik ezt követik, habozás nélkül egyformán eligazodnak mind az anyanyelvben, mind a latinban. Számol a felmerülő kétségekkel is: nehézkesnek és megvalósíthatatlanak tűnik azokat a szakkifejezéseket visszaadni, amelyeknek nincs meg az elnevezésük a vulgáris nyelvben; az is előfordulhat, hogy a kitalált új kifejezéseket nem értik meg. Mégis gyakran igen hasznos ilyeneket használni, mivel a gyerekek könnyebben befogadják az anyanyelvük ismertebb szavait, mint a latinokat. Amennyire tehát lehetséges volt, nem esett nehezére a legáltalánosabb szabályokat anyanyelven is megadni, nehogy emiatt maradjon ki valami a tanulmányokból.[27]

A kötet mindkét részében a definíciók, szabályok és példák gyakran németül is szerepelnek. Egy példa a kétnyelvű definíciókra és szakkifejezésekre a kötet első részéből:

> Circa quod versatur Orthographia? Circa literas.
> Sie gehet mit dem Buchstaben.
> Quomodo dividuntur Literae? In Vocales et Consonantes.
> Etliche heissen Schaller, etliche Mitschaller.[28]

[26] *Bibliotheca Magistri Joannis Gottlob Nimptschii,* Boroszló, Joannes Michael Gampertus, 1770, 275.

[27] „Haec ipsa res coegit me ad certum verborum modum in ipsa interpretatione: quem discentes in vernacula lingua aeque ac in latina sine haesitatione sequerentur, ineptum plane adeoque absurdum est, reddere vocabula artis: quae appellationibus suis carent in nostra lingua, aut novitate ficta vulgo non intelliguntur. Non raro tamen quaedam haud incommode dici possunt: quae puerorum aures fortius feriunt notioribus vocibus vernaculae linguae, quam Latinae. Quantum ergo fieri potuit, ascribere ea etiam vernacula lingua regulis communioribus molestum non fuit: ne hac quoque parte deesse pateremur studium nostrum pueris." *Compendium* 1597, F4r.

[28] *Uo.*, A7v.

Egy másik példa a szintaxisból a szabályok és a példák kétnyelvű megfogalmazására:

> Adiectivum & Substantivum eodem genere, numero et casu coherent.
> Wenn man ein Adiectivum und Substantivum will zusammen setzen, so muss es also geschehen, das sie in dreyen accidentibus über einkommen, nemlich genere, numero et casu. Ut:
> Amicus certus in re certa cernitur.
> Ein guter freund wird erkant in unglück.[29]

A *syntaxis figurata* tárgyalása során előkerülnek retorikai-poétikai fogalmak, mint például *Appositio, Synthesis, Zeugma, Syllepsis, Prolepsis, Evocatio, Antiptosis, Enallage, Synecdoche.* És mindezek szabatos népnyelvű – német – meghatározásai és példái.

A vulgáris nyelvek használatát illetően a latin nyelvtanokban a nyugat-európai helyzethez képest nálunk némi fáziskésés mutatkozik. A hazai redakciók mintájául szolgáló külföldi kiadásokban – különösen Leonhard Culmann Donatus-átdolgozásaiban és Melanchthon grammatikáiban – a latin szövegrészek mellett következetesen ott állnak német megfelelőik: a definíciók és szabályok fordításai, magyarázatok és párhuzamos paradigmasorok. Itthon viszont az oktatásban sokáig az a felfogás érvényesült, mely szerint a latint csak a latin segítségével lehet és kell megtanulni, az iskolákban az anyanyelv használatát egyenesen tiltották.

Johann Honter latin grammatikájának krakkói edícióiban – a kiadó, Franciscus Mymerus Silesius jóvoltából – a latin anyagot lengyel értelmezések világítják meg. Ezek a brassói kiadásokból elmaradtak, ami érthető, hiszen ott nem volt szükség rájuk. Honter, aki maga is német anyanyelvű volt, a legfőbb mintájánál, Aventinusnál bőségesen található német magyarázatokat latinra fordítva közölte. Így tehát színtiszta latin grammatikával kívánta a brassói diákokat eligazítani a megtanulandó nyelv rejtelmeiben.

A Culmann és Melanchthon alapján készült hazai redakciókban el-elvétve előfordulnak német szövegrészek, magyar értelmezésekre legfeljebb egy-egy példa akad. Ezekhez képest figyelemre méltó, hogy a *Compendium* bártfai kiadása teljes mértékben átveszi a német párhuzamokat. A történelmi Magyarország városainak – az adott esetben Bártfának – német ajkú lakosságát figyelembe véve ez nagyon is indokolt.

A magyar értelmezéseket illetően rendkívül fontos az ugyancsak a század végén keletkezett, *Kolozsvári Grammatika* néven számontartott kézirat: ma-

[29] *Uo.*, F5v.

gyarul tárgyalja a latin nyelvtant, bőséges példaanyagot szolgáltatva arra nézvést, hogyan segítheti az anyanyelv a latin tanítását.[30]

A népnyelvű kiegészítések a latin grammatikákhoz nagyobb számban Magyarországon és Erdélyben a 17. században jelentek meg. Szélesebb körben a század második felétől terjedtek el a párhuzamos latin–népnyelvű feldolgozások. Az említetteken kívül más szerzők (Emmanuel Alvarus, Johannes Rhenius) latin nyelvtanait is sokszor kiadták német, magyar és cseh kiegészítésekkel, némelyeket még a 19. század közepén is. (Ebből is kitűnik, hogy Sylvester János latin–magyar grammatikája messze megelőzte korát.)

Összegzésként megállapíthatjuk: a bártfai kiadvány tartalma és megjelenésének ideje alapján fontos helyet foglal el a kétnyelvű latin grammatikák sorában: hazai vonatkozásban figyelemre méltó dokumentuma egy népnyelv használatának a latin elsajátításában.

Hivatkozott irodalom

Bogár 2009 – Bogár Judit, *Egy késmárki polihisztor élete és munkái feljegyzéseinek tükrében, Ifj. Buchholtz György naplója (1709–1737)*, Doktori (PhD) értekezés, Piliscsaba, PPKE BTK, Irodalomtudományi Doktori Iskola, Régi magyarországi irodalom műhely, 2009, 86.

Borsa 1971 – Borsa Gedeon, *Legújabban előkerült XVI. századi magyarországi, illetve magyar nyelvű nyomtatványok = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1968–1969*, Bp., OSZK, 1971, 207–216, 211.

Bülow 1880 – Bülow, G. von, *Beiträge zur Geschichte des Pommerischen Schulwesens im 16. Jahrhundert = Baltische Studien, Pommersche Jahrbücher für Landesgeschichte 30*, hrsg. von der Gesellschaft für Pommersche Geschichte, Altertumskunde und Kunst, Kiel, 1880, 329–412.

Jöcher 1751 – Jöcher, Christian Gottlieb, *Allgemeines Gelehrten-Lexicon*. Bd. IV., Lipcse, 1751.

Lőrinczi 2011 – Lőrinczi Réka, Észrevételek a Kolozsvári Grammatikáról = *Iskolák, iskolamesterek, diákok Erdélyben, Iskola- és oktatástörténeti tanulmányok*, szerk. Keszeg Vilmos, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2011, 176–193.

[30] Vö. Lőrinczi 2011, 176–193.

Pišna 2014 – Pišna, Jan, *Typografický popis tisků Melanchthonovy latinské gramatiky v české adaptaci Trojana Nigella = Bibliotheca Antiqua* 23, Olmütz, Vědecká Knihovna v Olomouci, 2014, 49–57.

RMNy – *Régi Magyarországi Nyomtatványok, 1473–1600*, összeáll. Borsa Gedeon, Hervay Ferenc, Holl Béla, Käfer István, Kelecsényi Ákos, Bp., Akadémiai, 1971.

Sára 2001 – Sára, Balázs, *Quid est grammatica? Cuius est grammatica?, Ein lateinisches Compendium aus dem 16. Jahrhundert zur Grammatica Latina des Aelius Donatus mit deutschen Kontextglossen = Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae*, Sectio Linguistica 24, red. István Szathmári, Bp., ELTE, 1999–2001, 159–181.

VD16 – Verzeichnis der im deutschen Sprachgebiet erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts der Bayerischen Staatsbibliothek

https://doi.org/10.46403/Litteraeetamicitia.2026.119

Kozmopoliták, hungarusok és az iróniahatár

Bene Sándor

Szirmay Antal országleíró parabolái közül az első éppenséggel a „külföldiek" által hangoztatott *Extra Hungariam non est vita* szállóigéje.[1] Nem véletlenül. Munkája 1804. január 1-jéről keltezett előszavában saját Magyarország-leírásának koncepcióját az erasmusi adagiumhagyományból eredezteti.[2] Az örök táblabíró szája sarkában bujkáló ironikus mosoly humanista eredetű, erasmusi mosoly: a hagyomány gyöngyszemeinek, mint a régmúlt narratológiai leleteinek igazságértéke éppen azért nagy, mert bizonyíthatatlanságuk ellenére makacsul tartják magukat a tradícióban. Szirmaynál a tradíció erejébe vetett hit valójában a modern szkepszist leplező álnaivitás; az egyetlen hiteles történelem a történelemről való magántudás és a mégoly bizonytalan, ám mégis létező közösségi emlékezet.

Dessewffy József *Bártfai levelei*ben[3] viszont ez az ironikus erasmusi hang már átfordult az új hungarusdiskurzus kritikai tónusába. Komoly változás alig két évtized alatt. Itt olvassuk az 1817. augusztus 15-ről keltezett tizenegyedik fejezetben:

„Csak úgy hazudnak azok, akik a magyarországi földmívelő sorsát a baroméhoz igyekeznek hasonlítani, mint azok, kik egész hazánkra alkalmaztatják ama régi mondást: »Extra Hungariam non est vita, si est vita, non est ita«. Itt is

[1] „Magyarországot széltében *európai Kánaán*nak mondják. Köztudomású róla azoknak a nemzeteknek a véleménye, amelyek megismerték a termékenységét: *Extra Hungariam non est vita, si est vita, non est ita*." Szirmay 2008, 46.

[2] „...ha a keresztényeknél ama Rotterdami Erasmus, az éleselméjű példabeszéd-gyűjtő nem átallotta, hogy ezekről a művelt világ számára egész értekezést tegyen közzé: melyik honfitársam vethetné szememre ezt a vállalkozásomat?" Szirmay 2008, 29–30. Az előszó mellett már művének a történelem humorát idéző címe is félreérthetetlenül utal e mintára: *Hungaria in parabolis, sive commentarii in adagia et dicteria Hungarorum [...] historico-iocose conscripti* (Szirmay 1804). Kiemelés: B. S.

[3] Dessewffy 1818.

középett esik az igazság. Bírok én mind boldogabb, mind boldogtalanabb környékeken, sőt többet a boldogabbakon, lelkem esmérete meggyőződése után mondhatom tehát: hogy az ország felföldi hegyköz részei kívánják meg, egy időtől fogva főképpen, a kormányszék dajkálkodását."[4]

A szövegrész egy párbeszéd következtetése, amelyet a szerző egy tót parasztemberrel folytat, aki nagyon gyakorlatiasan látja a saját helyzetét, pontosabban sorolja a problémákat, mint az értelmiségiek „száz akta rakásokbul"[5] (a papi tizedet, a soha helyben nem lakó földesúr hiányát, a vármegye megkövetelte újoncállítást stb.). A beszélgetés az erőltetett erdőirtás kapcsán indult, amelyet korlátozni kellene a meredek hegyoldalakon, hiszen az eső egy év alatt lemossa róluk a termőföldet, teljesen haszontalan tehát ilyen intenzív művelésre törekedni. A kritika egyértelműen a Kazinczy és Berzeviczy között folyó vita diskurzusába illeszkedik, és az elhamarkodott általánosításoktól igyekszik óvni a feleket, amikor az organikus, a helyi adottságokhoz illeszkedő (ma azt mondanánk: a környezettudatos, a fenntartható fejlődést preferáló) szemlélet mellett érvel, és javasolja figyelembe venni a tájegységek sajátosságait. De van egy tágabb kontextusa is, mégpedig éppen a hungarushagyomány (s a hozzá kapcsolódó kulturális, politikai beszédmódok) védelme. Dessewffy munkája ugyanis a Kazinczy Ferenccel fenntartott több évtizedes barátságának egyik próbaköve, mind esztétikai, mind ideológiai szempontból. Kazinczy neki címezte a híres – és lényegében soha el nem készülő, de részpublikációkban és a kiterjedt levelezésben fokozatosan ismertté váló – *Erdélyi levelek*et,[6] ő pedig közvetve erre válaszolt a legszűkebb körhöz tartozó Döbrentei Gábornak adresszált *Bártfai levelek*ben.

A soknyelvű, több nemzetiség által lakott város objektív részletességű leírása Dessewffynél jól kiszámított írói fogás, a „felesleges" tárgyak iránti toleranciájával egyetemben. Például a Kazinczy által kifogásolt[7] „gót cikornyák" a bártfai Szent Egyed-templom leírásában (együtt a város építészeti képének festésével) mesterien tömörítik és szervezik az egyébként szétesésre vagy erőltetett hozzátoldásra ítélt s mégis nélkülözhetetlen történeti bevezetést. (Ennek szerves beillesztését maga Kazinczy sehogyan sem tudta megoldani az *Erdélyi levelek*ben.) Dessewffy Bártfája „eltótosodott szász gyarmat (colonia)",[8] a város szenátorai ró-

4 A művet a továbbiakban a modern kiadásból idézem: Dessewffy 2004, 111.

5 Dessewffy 2004, 110.

6 A keletkezéstörténetről és a 16 (!) „kidolgozásról" tájékoztatnak Szabó Ágnes tanulmányértékű jegyzetei: Kazinczy 2013, 547–569.

7 Dessewfyy Józsefnek, 1818. szept. 18. Kazinczy *Levelezése XVI. köt.*, 1906, 141; idézi Vadern a 2013, 184.

8 Dessewffy 2004, 15.

mai eredetről fantáziálnak, miközben hosszú tógáik valószínűleg Károly Róbert idejéből, a vele érkezett itáliai telepesek révén honosodtak meg köztük. Kár is volt, mosolyodik el Dessewffy, „ezt a római eredetet ki nem nyomozni, és elő nem adni, miképpen váltak a rómaiak tótokká".[9] A különböző népek és nyelvek organikus összenövése vagy éppen párhuzamos létezése történeti tény, s mint ilyennek nagyon is megvan a maga önértéke – a szerző jól tudja, hogy a gót templom részletes leírása, akárcsak a sekrestyés által megmutatott, gazdagon díszített miseruhák (kazulák) felidézése (vagy a kötet függelékében közölt német nyelvű *Polizey-ordnung* reprodukálása)[10] e toleráns hungarusvilág szilárdságának legfőbb bizonyítékai és ideológiai tartóelemei. Ezért kommentálja a nevezetes miseruhák domborhímzését a tételmondattal: „Előttem mind tiszteletes, amit az idő megkímél. Nem tehetett ez ekkoráig legkisebb kárt sem bennek."[11]

A szászok megértő humorral kezelt eredetkeresése együtt jár nála a szlovákok empatikus nemzetkarakterológiai jellemzésével (a hegyek-völgyek közé szorított, mostoha körülmények elviselésére ítélt tót parasztot elnézve megállapítja: „annyi tűrő erő van benne, mint a magyarban cselekvő").[12] Láttuk, szívesen meg is hallgatja, ha teheti, a jogos panaszát. Az imént említett gazdasági tárgyú beszélgetés párja, prózapoétikailag mélyen átgondolt folytatása az utolsó, tizenkettedik levél romantikus fenségű (Tassót idéző) leírása a Bártfa környéki fenséges fenyveserdőről.[13] Dessewffynek gondja van rá, hogy ideológiailag célzatosan zárja le a művét. A mindent szabályozni akaró, mindenből profitot préselő ember sorvágással pusztítja az erdőséget – a természet viszont maga harcol a barbárság ellen. Az erdő felnövéséhez a fák vegyes társulására van szükség, s ennek összeállása időbe telik. Az eredmény, a „szépliteratúra" nyelvére átkódolva: a lélekemelő, fenséges élmény. S ahogy a fák nőnek, velük nőnek a törzsükbe vésett, különböző nyelvű feliratok – az idő lassan hieroglifákká nemesíti őket.[14] Aki ki tudja betűzni őket: az a hungarushagyomány jogos és igaz örököse.

Dessewffy munkájának viszonylagos sikertelensége s gyors feledésbe merülése nem a mű esztétikai értékének hiányaiból fakad,[15] hanem annak ered-

[9] Dessewffy 2004, 14.
[10] Dessewffy 1818, 186–200. Lőkös Péter magyar fordítása: Dessewffy 2004, 129–135.
[11] Dessewffy 2004, 21.
[12] Dessewffy 2004, 109.
[13] Dessewffy 2004, 116–126.
[14] „Nagy része tehát, kivált az idősb fenyvek, derekainak teliden-teli van hornyolásokkal. Mint valami düledékes egyiptomi templomban mulatám én nem egy ízben magamat, ez, mind külön nyelveken tett, mind pedig értelmekre nézve olykor valóságos hieroglifoszi írások olvasgatásával." Dessewffy 2004, 120.
[15] Az irodalmi kudarc történetét a legrészletesebben dolgozza fel Vaderna 2013, 167–175.

ménye, hogy a benne megrajzolt hungarusideál iránt megcsappant az érdeklődés. Irodalmon belül és kívül, a következő évtizedben már szinte mindenki a konfliktusok élezésében volt érdekelt, akár tudatosan tette, akár nem.

A *Bártfai levelek* megjelenésével szinte egy időben, 1818-ban került az olvasók elé Kazinczy Ferenc nagy vihart kavart mutatványszövege a készülő *Erdélyi levelek*ből: a szász vidéket és népet bemutató részlet, a *Tudományos Gyűjtemény*ben.[16] Ebben mintha Dessewffy toleráns megközelítésének a tökéletes ellentéte fogalmazódna meg. A műfajnak megfelelő könnyed stílusban ugyan, de módszeres és ideológiailag átgondolt bírálatot kap a szászok nyelve, öltözködése, fiziognómiája, társadalmi szokás- és viselkedésrendje, mindenekelőtt – vagy inkább mindennek összegzéseképpen – pedig a közös hazához, a magyar államhoz való viszonyuk, a természetes önzés és a közjogi privilégiumokkal alátámasztott bezárkózó „patriotizmusuk". Már az első érintkezés emlékei (a segesvári hetivásárban szerzett benyomások) árulkodóak: „A' physionomiák vadak; eggyet sem láttam, a' mit szépnek lehetne mondani."[17] A tulajdonképpeni „szász földre" csak ezután érkezik az utazó, rácsodálkozik a gondosan épített kőházakra, ám ezek leírása is visszájára fordul, amikor összeveti őket a vályogból vert, zsúppal fedett magyarországi falusi házakkal: „azok nekem kedvesebbek mint ezek a' czifra kőházak, mert ott lelket lelek, itt nem lelek" – a szászok„cultúrája a' – kőház."[18]

Az általános jómód titka: a közügyekre szükséges pénz saját haszonra fordítása. Az iskolák, a kórházak nem állnak jobban, mint a szegényebb magyar világban; a földesurak nem atyjai és pártfogói a szegény népnek, a prédikátorok kiemelkedő javadalma nem áll arányban a műveltséggel, könyvtárakra, közgyűjteményekre nem szánnak adományt. „A' negyvenezert vonó Predikátor hordat e' Tudós Újságokat, könyveket? társalkodása által annak szeretetét, a' mi által az ember nemesebbé vál, terjeszti e? szereti é azt a' hazát, melly őtet olly gazdagon fizeti, a' hogy negyven Vice Ispánjainak nem fizettetnek? 's mit teszen azon Vallásért, melly őtet illy gazdagon fizetteti?"[19]

A „mindenek boldogsága", a „nemzeti becsület", a valódi kultúra egyaránt hiányoznak. Az egész leírás arra irányul, hogy egyetlen alaptételt járjon körül és tudatosítson az olvasóban: a kultúra (a lélek és a szellem művelése) és a civilizáltság (beleértve az anyagi jólétet) nem járnak együtt szükségszerűen, az er-

A „rehabilitáció" későn érkezett, a művet a mai tudományosság kezdi értékén becsülni, vö. Radnai 2022, 94–95. Az újrafelfedezés kiindulópontja: Kósa 2004.

16 Kazinczy 1818, 91–112. A szöveg modern kiadása: Kazinczy 2013, 39–49.

17 Kazinczy 2013, 39.

18 Kazinczy 2013, 41.

19 Kazinczy 2013, 42.

délyi szászoknál meg különösképpen nem. A szász fejezet retorikai csúcspontja a befejezés, a Szászmeggyes környéki falvak leírása; ezek oly szépek, mintha csak Svájcban járna az utazó. A bennük lakó nép azonban válasz nélkül hagyja a hely nevéről érdeklődő „*nem-vad* Útast": „Négy szászt szólítottam meg, 's felelet nélkül hagya mind a' négy, a' Predikátor pedig elvoná magát ablaka mellől, midőn szekereinket a' ház előtt elhajtani látá. – Melly Medvefaj."[20]

Ez utóbbi minősítésen valóságos sajtóháború tört ki, barátai levélben figyelmeztették a várható heves reakciókra, majd érkeztek a röpirat terjedelmű szász válaszok. Kazinczy a későbbi kidolgozásokból a „medvefaj" kitételt elhagyta ugyan, de véleményének lényegén, a szászoknak címzett bírálat irányán nem változtatott. A durvaság fokmérőjévé vált kifejezés azután majd Vörösmarty hírhedt tótellenes epigrammájában tér vissza, talán éppen innen átemelve: „Medve hazádban nem hallani emberi szót. / »Krk, Szmrt, prszt –« Ne üvölts! mert elfúlsz tőle…"[21]

Az *Erdélyi levelek* erős szálakkal kapcsolódik Kazinczynak a Berzeviczyvel folytatott vitájához, hiszen a szászok bírálata módot ad a magyar rendi világ humánusabb viselkedésének dicséretére, a parasztokkal atyai módon, szeretettel bánó földesurak felemlegetésére.[22] Kazinczynál ezek a morális értékek felülírják a gazdaság vagy a társadalomszerkezet szempontjait. A szászok „vadak", az őket megfigyelő nemes utazó „nem-Vad", azaz kulturált ember. A *vadság* a természeti állapot maradéka; oka elsősorban az indulatok, az érzelmek kiművelésének, finomításának elmaradása, a faragatlan durvaság, az ösztönén felülkerekedése az emberen, a „szív vadsága".[23] A belőle való kivetkezés, a szabadulás tanulási folyamat: kulturális erőfeszítés eredménye.

Kazinczy ezekben az években olyan erősen koncentrál a problémakörre, hogy más típusú, akár filológiai munkáiban is felbukkannak ennek nyomai. Különösen érdekes például, amikor az 1816-ban általa gondozott Zrínyi-kiadásban az eredeti szöveg „váltság" szavát „vadságra" cseréli. A konjektúra mögött mélyen átgondolt, noha sajátosan „civilizatorikus" teológiai program állt. Tegyük egymás mellé a *Feszület-himnusz* eredeti, Zrínyi-féle szövegét és a Kazinczy-féle változatot:

---

[20] Kazinczy 2013, 48.

[21] A kritikai kiadásból kimaradt szöveg közölve: Szörényi 2002, 161–162.

[22] Alapvető tanulmány, amely az *Erdélyi levelek* szász fejezetének a Berzeviczy-vitával való szoros kapcsolatára rávilágított: Bíró 2010.

[23] Kiragadott példák: „…nagy-atyám a' legszelídebb, legemberibb szívü úr volt, de korának *vadsága* szerént rettentő káromkodású". Kazinczy 2009, 395. „Eperjesen töltött időm veszett idő volt volna, ha a' Tánczmester és eggy minden tekintetben tiszteletes leány Pataki *vadságomból* ki nem faragtak volna; 's ez is haszon." Kazinczy 2009, 462.

Uram, nem mi értünk sem mi erdemünkért,	Uram, nem mi értünk, sem mi erdemünkért
Hanem kegyelmez-meg magad irgalmáért,	Hanem kegyelmez meg magad irgalmáért!
Ne legyen heában hogy fiad ontott vért	Ne légyen heában, hogy fiad ontot vért
Köröszt fán mi ertünk, az mi **valtságunkért**.[24]	Köröszt fán mi ertünk, az mi **vadságunkért**![25]

Ami érvényes az egyénre, nemzetre, az érvényes lesz az egész emberiségre, hiszen amiképpen a Megváltót az emberek *vadsága* adta halálra, végső soron éppen a krisztusi áldozat tesz mindnyájunkat képessé a vadságtól való megváltódásra – vagyis az emberré válásra.

Ebben a kontextusban világos, hogy az *Erdélyi levelek* egyik nem titkolt célja – a sok egyéb között – éppen az, hogy bemutassa az ott lakó magyarság „nem-vad" voltát. Különösen árulkodó a Cserey Farkasról adott leírás, mivel fényt derít az útleírás legközvetlenebb, de jószerével végig rejtve maradó indítékáról: „Némelly külső országi Tudós és nem-Tudós azt hiszi, 's Schlözer után azt mondja, hogy Erdély az a' föld, a' hol véget ér az emberiség; nyilván azért, mert Erdélyen túl már Moldva fekszik; de midőn innen eggy Csereynek levele jut hozzájok, kénytelenek lesznek felkiáltani: *Et heic dii sunt!*"[26] A megfogalmazás többszörösen hárító-enyhítő: szerinte nem maga Schlözer, hanem az őt félreolvasó „némely tudós" gondolja csak így… A valóság azonban az, hogy mégis a nagy göttingeni tudóssal folytatott rejtett vita, vagy ha úgy tetszik, önigazoló magyarázkodás szervezi az *Erdélyi levelek* argumentációjának ezt a rétegét.

A vita mögött személyes motiváció is állhatott. Schlözernél ugyanis Kazinczy maga jelentkezett be, már évekkel korábban. Szeretett volna a bizalmába férkőzni, szellemi partnerré válni; ám udvarias, távolságtartó gesztuson túl egyéb biztatást nem kapott, Schlözer a párbeszédre, további kapcsolattartásra alkalmat kínáló felkérést (egykori tanítványa, Daniel Nitzsh posztumusz művének kiadását) elhárította.[27] A kísérletre akkor került sor, amikor a magyar érzelmű tudósok közül sokan, köztük Kazinczy jó emberei, éppen elfordultak az

[24] A kiadásban: https://rmk.hungaricana.hu/hu/view/RMK_I_842/?r=0&pg=327&layout=s (Megtekintés: 2026. március 9.); a kéziratban: https://mek.oszk.hu/02600/02676/pdf/pdf/10.pdf (Megtekintés: 2026. március 9.)

[25] Kazinczy 1817a, 150. – V. Ecsedy Judit szerint értelmetlen félreolvasásról, illetve félreírásról lehet szó: V. Ecsedy 1991, 239–240. Én inkább eszmetörténeti irányban keresem a magyarázatot: Bene 2026.

[26] Kazinczy 2013, 57.

[27] August Ludwig Schlözernek, 1809. február 25. Kazinczy, *Levelezés XXIV. köt.*, 2013: 82. Fordítás és kommentár: Kazinczy, *Levelezés XXIV. köt.*, 2013: 500–502.

európai közvéleményre nagy hatást gyakorló professzortól annak kimondottan magyarellenes előítéletei miatt, amelyek az erdélyi szászokról írott műve mellett az orosz „Nestor-krónika" kiadásában, az ahhoz fűzött magyarázataiban is megfogalmazódtak.[28] A magyarok a „szász könyv" beállítása szerint eredendően „vadak", minden újítás ellenségei.[29] A magyaroknak – más nomád népekhez hasonlóan – régen el kellett volna tűnniük a történelem színpadáról, s ezt csak korai királyaik betelepítő politikája akadályozta meg: érintkezésbe kerülve a fejlettebb civilizációs fokot képviselő szászokkal, eltanulták tőlük a túlélésüket lehetővé tevő eljárásokat (hadviselésben, építkezésben).

Kazinczy már eredetileg is úgy gondolta, ebben a koncepcióban túl nagy szerepet játszik a civilizáció anyagi és tárgyi vonatkozásainak hangsúlyozása. Mivel maga Schlözer nem adott alkalmat rá, hogy megvalósítsa a feltehetőleg vágyott közvetítő, egyensúlyozó szerepet, s kifogásait magának a professzornak adhassa elő, ezért a valahai göttingeni eminens tanuló, Schlözer-tanítvány Berzeviczy Gergely utilitarista, a magyar rendi alkotmányt elítélő művéről, a parasztok helyzetét tárgyaló monográfiáról[30] írt kritikát már 1809-ben, és a szerzővel magával folytatott baráti hangú, de élesen polemikus vitát későbbi levelezésében.[31] Sok mindenben egyetértenek, írja Berzeviczynek 1810 elején, „a' Nationalismust kivéve, mely nekem idolumom, és a' melly felől Te semmit nem tartasz".[32] Nyilván a mestert, Schlözert is arról győzködte volna, mint itt a tanítványt: a fő probléma nem a parasztság anyagi helyzete, és nem is általában a társadalom gazdasági fejlődése (hiszen ebben nincs az a barbár, aki ne értene egyet Berzeviczyvel), hanem az, ha ezt egy hamis, szűk látókörű kozmopolitizmus nevében tesszük, amely figyelmen kívül hagyja a nyelvi szempontot és vele a *költészet* civilizáló, humanizáló, az originális vadságot eltávoztató szerepét, [33] sőt gazdaságilag is megtérülő értékét.

Kazinczy a nemzeti nyelv és költészet, a tánc, a viselet, a történelem kultuszában a későbbiek során is olyan „megtisztult nationalismust" látott, amely „nem a mások megvetését tanítja, hanem a magunk szabados, forró szeretetét".

---

28 Nestor 1802.

29 „...melyik vad vetkőzi le önként vadságát?" Idézi: Bíró 2011, 172.

30 Berzeviczy 1809.

31 A vitáról: Miskolczy 2009–2010, 3. köt., 102–118; Miskolczy 2014, 55–62.

32 Berzeviczy Gergelynek, 1810. július 23. Kazinczy, *Levelezés XXII. köt.*, 1927: 254–259, itt: 258.

33 „...a história bizonyítja, hogy ha valahol a' *Jó* gyökeret vert, ott mindig a' *Szép* készítette az utat. Miért lenne ez minálunk másképpen? A poesis és mindaz, a' mi ezzel szorosabb vagy tágabb összeköttetésben vagyon, a' legszebb virága az emberi elménck, az pedig nyelv nélkül nem virágozhatik; – nyelv nélkül, mondom, s a' nyelv alatt minden nemzetnek *a' maga saját* nyelvét értem." *Uo.*, 256.

Erre a legfelső pontra azonban a nacionalizmus csak akkor juthat el, ha előbb a kozmopolitizmus oltása kiirtja belőle a „vadságot".[34] A szerb költőhöz, Lukijan Mušickihez írott híres sorait sokan idézték már: „Az én patriotizmusom nem ellenkezik a cosmopolitizmussal, s midőn a magyar nyelvnek virágzását ohajtom, midőn azt, amennyire tőlem kitelik, elősegéleni igyekszem, nem könyörgök azért az egeknek, hogy – más nyelveknek károkkal virágozzék az én nyelvem."[35]

A Berzeviczyvel folytatott, lassan elmérgesülő vita hátterében végig ott állt a példaképpel, a mesterrel való ellenkezés, a schlözeri kozmopolitizmus elvetése.[36] Erre utal az elhíresült (mert korabeli sajtónyilvánosságot kapott) 1817-es levélváltás is Joseph Hormayr báróval, amely fordulópontot jelez éppen a „kozmopolita" jelző használatában. (Ekkor jelent meg nyomtatásban is Hormayr lapjában a nyolc évvel korábban elkészült Berzeviczy-recenzió.)[37] A bírálat szerzői kommentárja így hangzik: Berzeviczy „...exoticai míveltsége miatt nem leli fel magát kénye szerint közöttünk, ő előtte a' Nemzetiség, semmi, mivel az, a' mint ő tartja valami félszegség, 's mivel minket Magyarokat (tulajdon szavaival akarok élni) Nemzetnek se néz. Ő cosmopolita, 's a' kereskedés, előtte legfőbb, ezért ő minden egyébről lemondana."[38] A báró nyugtázó mondata még erősebb és tételszerűbb: „Egészen szívemből van az kiirva, a' mit az Ur a' Nemzetiség és Cosmopolitismusról ír. Ezen utolsót halálban gyűlölöm. Megfojt ez egészen minden polgári, minden katonai virtust, 's csak azon nyomorulttak' mentsége, kik a' magok körökben semmi Jót 's Nagyot vagy véghez vinni nem tudnak, vagy nem akarnak. A' Nemzetiség tart fenn 's éleszt mindent."[39]

Az, hogy ez a rövid levélváltás magyar fordításban Döbrentei *Erdélyi Muzéum*ában is megjelent,[40] akár korszakhatárnak is tekinthető. Kazinczy ekkor lát

---

[34] A „hideg cosmopolitismus" egyetlen haszna: „megnemesíti a' vadságba csapó nationalismust, melly csak akkor tiszteletes, midőn e' főpontját eléré; a' megtisztult nationalismus nem a mások' megvetését tanítja, hanem a' magunk' szabados forró szeretetét". Kazinczy 1836, 256.

[35] Musiczky Lucziánnak, 1812. február 5. Kazinczy, *Levelezés IX. köt.*, 1899: 276.

[36] A Nestor-krónika előszavában a kozmopolitizmus a tudományos elfogulatlanságot kifejező kulcskategória – a „patriotizmus" pedig sajátos módon a német tudós kutatásait befogadó Oroszországhoz való hűséget jelentette. Nestor 1802, XVIII. (Vorbericht). Schlözer hasonló fesztelen elaszticitással használja a fogalompárt a kommentár második kötetének Stefan Stratimirović karlócai érsekhez címzett ajánlásában, ahol az érseket „mély kozmopolita tisztelettel" (*mit inniger kosmopolitischer Hochachtung*) kéri, hogy fogadja ajándékát azzal a „szláv patriotizmussal" (*slavonischen Patriotismus*), amellyel ő maga is megírta a kommentárt. „An Se Hochwürdigste Excellenz Herrn Stefan Stratimirovicz von Kulpin, Erzbischofen von Karlowitz, Metropoliten der Slavisch-Serbisch-Walachischen Nationen", Nestor 1802, sztlan.

[37] Az adatokhoz lásd még: Bíró 2010, 347.

[38] Joseph Hormayrnak, 1817. január 23. Kazinczy, *Levelezés XXIV. köt.*, 2013: 198.

[39] Hormayr Kazinczyhoz, 1817. február 20. Kazinczy, *Levelezés XXIV. köt.*, 2013: 199–200.

[40] Kazinczy 1817b, 189–190.

neki az *Erdélyi levelek* „dolgozásának", az antropológiai koncepció kialakításának. A magyarokkal szemben elfogult Schlözer bírálata a műben csak közvetve érvényesül, de minden írói eszközt megragad, hogy a nyugati és a hazai nyilvánosságban megszilárdult sztereotípiákat felforgassa. Erre éppen a szászokról írt provokatív rész publikálása kínálkozik a legjobb eszköznek: a Schlözer-féle szelíd ábrázatú,[41] dolgos nép toposzával szemben nála ezért lesz a szász fiziognómia „vad". A bihari hágótól Belgrádig és Pestig húzódó, „buján-termő" és megművelt mezők *fertilitas*-képével szembe kerül a „krajnai sivatagnak" tűnő mezőségi táj, ahol a szilaj, de nyílt magyar arcok helyett a „tartózkodó, alattomos, szolgai" pillantású oláh szekeresek tűnnek fel.[42] Ám mindez csak bevezetés a szász vidék kiváltságokat őrző, a közös magyar haza érdekeitől elzárkózó, civilizáltan önző „vadságáról" szóló leírás előtt. Többről van itt szó, mint a rendi alkotmány védelméről és valamiféle nemesi paternalista idill megképzéséről. A bevett, megszilárdult, a nyugati tudományosság által hitelesített véleményigazságok feltörési kísérletével, radikális felforgatással találkoztak az olvasók – akik aztán hiába várták a folytatást. Kazinczy túl sokat markolt, túl sokféle elvárásnak akart megfelelni az *Erdélyi levelek* publikálásával, s ez a megfelelésigény megakadályozta a végleges szerkezet és stílus kialakításában. Nem beszélve az allúziók mögöttes hálózatáról, ami csak azok számára vált érzékelhetővé, akiknek „volt fülük a halláshoz".[43]

Persze lehet ezt a másik oldalról is értékelni. Ha elkészül a vágyott kiadás, és a magyar mellett német fordításban is megjelenik, a legjelentősebb hozzászólások egyike lett volna az *Extra Hungariam*-vitához. Bizonyította volna, hogy *van* magyar élet a magyar határokon kívül is (ne feledjük: ekkor Erdély külön közigazgatás alatt álló terület, ide vág Kazinczy éles megjegyzése a mű bevezetésének első mondatában: „Magyarország nem ismeri Erdélyt").[44] Az imént kiemelt részlet végső soron sikeres stratégiája a meglévő politikai, kultúrpolitikai ellentétek esztétikai diskurzusba transzponálása volt, s üzenete egyértelmű: minden nemzet akkora területre jogosult, amekkorát a nyelvével és kultúrájával meg tud tölteni. Nagy kár érte, hogy ez a kultúrnemzet-stratégia csak provokatív szemelvényként jelenhetett meg, s nem került a nyilvánosság elé az egész mű terjedelmi arányaiban.

41 Bíró 2011, 174.

42 Kazinczy 2013, 50–51. Az *Erdélyi levelek* illeszkedése Kazinczy egyéb útleíró műveinek kontextusába további kutatásra érdemes; a kiindulópont: Fried 1996.

43 „...belé szövöm a' Munkába Religiói, Philosophiai, Aesthetikai, Philologiai, sőt még Politikai gondolkozásomat is, úgy legalább, hogy a' kinek a' hallásra füle van, érthesse." Kis Jánosnak, 1817. február 22. Kazinczy, *Levelezés XV. köt.*, 1905: 72.

44 Kazinczy 2013, 213.

Tanulságos, hogy a két vitapartner és barát mennyire eltérő utat járt be ezzel a kérdéssel kapcsolatban. Kazinczy a toleráns, kozmopolita hungarus álláspont felől indulva jutott el annak nemzeti szellemű kritikájáig. Dessewffy József a Berzeviczy-vita kezdetekor még harcos álláspontot képviselt, és keményen fogalmazott a magyar nyelv vezető szerepét kétségbe vonókkal, a tübingeni pályázat kiíróival szemben: „Vagy oroszokká vagy németekké kell válnunk előbb-utóbb, ha nem akarunk magyarokká egyesülni, és ha nemzetünket, nemzeti eredetünket, nemzeti javainkat fenn tartani nem akarjuk. […] Magyar-ország a Magyaroknak országa, a többi benne lakó nemzetségeknek tsupán lakhelye".[45] Az 1810-es országgyűlésen még ebben a szellemben érvelt a magyar nyelv ügye mellett[46] – pár év elteltével viszont a *Bártfai levelek*ben pozitív utópiát rajzolt az organikus összefejlődés lehetőségéről, a kölcsönös tolerancia, egyfajta „hungarus kozmopolitizmus" jegyében. Lehet persze úgy értelmezni a művet, hogy annak hátterében, mintegy mögöttes előfeltevésként, ott van a magyar nyelv vezető szerepének tézise. Tény azonban, hogy ha ott van, akkor ott is marad, a háttérben. Dessewffy könyve, bármennyire is vonzó alternatívát kínál a konfliktuózus Kazinczy-féle megközelítéssel szemben, végül is elegánsan ellép a legfontosabb kihívás mellett, és nem reagál a „nemzetiségeknek" a magyarokkal szembeni növekvő ellenérzéseire, sem pedig ezen érzések ideológiai hátterére (mondjuk úgy: kozmopolita támogatására) a művelt nyugati világban. Úgy tesz, mintha már meg is valósult volna az, ami pedig csak feladat lett volna: a hungarusideológián iskolázott kiművelt, „nem-vad" nemzeti szellem életre hívása és általános elfogadtatása.

Két szellemi habitus, két megközelítése ugyanannak a problémakörnek – miközben a két író szorosan együtt is működik. Talán csak árnyalatokban különböznek. Kinek is fontos ez? A fogalmak határai egymásba mosódnak, a finom distinkciók távolról nehezen kivehetők. Göttingen és Jéna messze voltak, onnan nem látszott a különbség a „vadságba csapó" nacionalizmus, illetve a kozmopolita idea által „megnemesített" nacionalizmus között. Ma sem látszik. De hát ki mást is érdekelnének ezek a finomságok, ha nem a mai hungarusokat (és hungarológusokat)? Egyedül nekik, azaz nekünk fontos, hogy megértsük és szomszédainknak is segítsünk megérteni az erasmusi iróniát (önirónia) Szirmay táblabíró úr mosolyában: „Extra Hungariam non est vita…". Enélkül vadak maradnánk mindnyájan, a szószerintiség túszai. Az igazi határ pedig itt húzódik: nem országrészek, nem nyelvek és népek, hanem vad és nem vad „útasok" között.

[45] Az írást közli: Miskolczy 2009, 312–325, itt: 318, 322.
[46] Ajkay 2010, 42–51.

Hivatkozott irodalom

Ajkay 2010 – Ajkay Alinka, *Dessewffy József és a Tübingai pályamű = Ragyogni és munkálni, Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről*, szerk. Debreczeni Attila, Gönczy Monika, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010, 42–51.

Bene 2026 – Bene Sándor, *Fűtől fáig, váltságtól vadságig, Kazinczy Ferenc Zrínyi-olvasata = És minden lágyan ellebeg... = In honorem Jankovics József*, szerk. Mercs István, Pintér Márta Zsuzsanna, Eger, EKKE, 2026 (Modus hodiernus, 15), 246–260.

Berzeviczy 1809 – Berzeviczy, Gregorius, *De conditione et indole rusticorum*, s. pp., J. Mariassy, 1809.

Bíró 2010 – Bíró Annamária, *Kazinczy esete a szászokkal = Ragyogni és munkálni, Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről*, szerk. Debreczeni Attila, Gönczy Monika, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010, 338–350.

Bíró 2011 – Bíró Annamária, *Nemzetek Erdélyben, August Ludwig Schlözer és Aranka György vitája*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2011 (Erdélyi Tudományos Füzetek, 272).

Dessewffy 1818 – Dessewffy József, *Bártfai levelek*, Sárospatak, Nádaskay András, 1818.

Dessewffy 2004 – Dessewffy József, *Bártfai levelek*, utószó Kósa László, sajtó alá rend. Kiss Csilla, Miskolc, Felsőmagyarországi Minerva, 2004.

V. Ecsedy – V. Ecsedy Judit, *Egy ismeretlen „Syrena"-variáns és Kazinczy, Adalékok Zrínyi Miklós „Adriai tengernek Syrenaia" c. művének kiadástörténetéhez = Irodalomtörténeti Közlemények*, 95(1991), 235–251.

Fried 1996 – Fried István, *Kazinczy Ferenc útleírásai* = Uő, *Az érzékeny neoklasszicista: Vizsgálódások Kazinczy Ferenc körül*, Sátoraljaújhely, Szeged, Kazinczy Ferenc Társaság, 1996, 115–128.

Kazinczy 1817a – Kazinczy Ferenc, kiad., *Zrínyinek minden munkáji, 1–2. köt.*, Pest, Trattner János Tamás, 1817.

Kazinczy 1817b – Kazinczy *Ferencz levele udvari tanácsos és ausztriai történetiró báró Hormayr úrhoz, Széphalom, 1817. január 13. – Báró Hormayr válasza Kazinczyhoz = Erdélyi Muzéum*, (1817/9), 189–190.

Kazinczy 1818 – Kazinczy Ferenc, *Az Erdélyi Szászok – Gubernátor Báró Bruckenthal Sámuelnek Bibliothecája = Tudományos Gyűjtemény*, 2(1818/8), 91–112.

Kazinczy 1836 – Kazinczy Ferenc, *A két levél, Elbeszélés* = Kazinczy Ferencz *Eredeti poetai munkái*, kiad. Bajza József, Schedel Ferenc, Buda, Magyar Királyi Egyetem, 1836 (Kazinczy Ferencz Eredeti Munkái, 1), 253–266.

Kazinczy 2009 – Kazinczy Ferenc, *Pályám emlékezete*, sajtó alá rend. Orbán László, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009 (Kazinczy Ferenc Művei: Első Osztály: Eredeti Művek).

Kazinczy 2013 – Kazinczy Ferenc, *Erdélyi levelek*, sajtó alá rend. Szabó Ágnes, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013 (Kazinczy Ferenc Művei: Első Osztály: Eredeti Művek).

Kazinczy, *Levelezés IX. köt.*, 1899 – Kazinczy Ferenc *Levelezése*, IX. köt., kiad. Váczy János, Bp., MTA, 1899 (Kazinczy Ferenc Összes Művei, 3. Osztály: Levelezés).

Kazinczy, *Levelezés XV. köt.*, 1905 – Kazinczy Ferenc *Levelezése*, XV. köt., kiad. Váczy János, Bp., MTA, 1905 (Kazinczy Ferenc Összes Művei, 3. Osztály: Levelezés).

Kazinczy, *Levelezés XVI. köt.*, 1906 – Kazinczy Ferenc *Levelezése*, XVI. köt., kiad. Váczy János, Bp., MTA, 1906 (Kazinczy Ferenc Összes Művei, 3. Osztály: Levelezés).

Kazinczy, *Levelezés XXII. köt.* 1927 – Kazinczy Ferenc *Levelezése*, XXII. köt., kiad. Harsányi István, Bp., MTA, 1927 (Kazinczy Ferenc Összes Művei, 3. Osztály: Levelezés)

Kazinczy, *Levelezés XXIV. köt.*, 2013 – Kazinczy Ferenc, *Levelezés XXIV. kötet (3. pótkötet)*, sajtó alá rend. Orbán László, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013 (Kazinczy Ferenc Művei: Harmadik Osztály: Levelezés).

Kósa 2004 – Kósa László, *Tizenharmadik levél a tizenkét bártfai levélről* = Dessewffy József, *Bártfai levelek*, utószó Kósa László, sajtó alá rend. Kiss Csilla, Miskolc, Felsőmagyarországi Minerva, 2004, 137–154.

Miskolczy 2009 – Miskolczy Ambrus, *„Eggy két szó a magyar nyelvről, literaturáról, és annak közönségessé tételéről s elterjesztéséről a hazában", Dessewffy József (kétszer is) elutasított értekezése a magyar nyelvről (1808, 1816)* = *Levéltári Közlemények*, 80(2009), 299–327.

Miskolczy 2009–2010 – Miskolczy Ambrus, *Kazinczy Ferenc útja a nyelvújítástól a politikai megújulásig*, 1–4, Bp., Lucidus, 2009–2010 (Kisebbségkutatás Könyvek).

Miskolczy 2014 – Miskolczy Ambrus, *Reformot! De hogyan? Kazinczy Ferenc és Berzeviczy Gergely furcsa vitája múltról, jelenről, jövőről* = Uő, *A múlt megszelídítése, Eszmetörténet és historiográfia határán*, Bp., Gondolat, 2014, 55–62.

Nestor 1802 – Nestor, *Russische Annalen in ihrer Slavonischen GrundSprache, Zweiter Theil*, verglichen, übersetzt und erklärt von August Ludwig Schlözer, Göttingen, Heinrich Dieterich, 1802.

Radnai 2022 – Radnai Dániel Szabolcs, *A fürdőlevél poétikája és szociológiája a 18–19. századi magyar irodalomban* = *Replika*, 126(2022), 89–107.

Szirmay 1804 – Szirmay, Antonius, *Hungaria in parabolis, sive commentarii in adagia et dicteria Hungarorum […] historico-iocose conscripti*, ed. Martinus Georgius Kovachich, Budae, Typis Regiae Universitatis Pestanae, 1804.

Szirmay 2008 – Szirmay Antal, *Magyarország szóképekben, Hungaria in parabolis*, sajtó alá rend. Csörsz Rumen István, Kolozsvár, Kriterion, 2008 (Téka).

Szörényi 2002 – Szörényi László, *„… Ha a magyar szóból a tót kimaradna", Rohonyi György Dugonics- és magyarellenes gúnyversének művelődéstörténeti háttere* = Uő, *Philologica Hungarolatina, Tanulmányok a magyarországi neolatin irodalomról*, Bp., Kortárs, 2002, 161–169.

Vaderna 2013 – Vaderna Gábor, *Élet és irodalom, Az irodalom társadalmi használata gróf Dessewfy József életművében*, Bp., Ráció, 2013 (Ligatura).

https://doi.org/10.46403/Litteraeetamicitia.2026.133

Páldi István újabb hollandiai munkája 1747-ből

Bujtás László Zsigmond

Páldi István (teljes nevén Páldi Székely István) munkásságáról, aki Tótfalusi Kis Miklós mellett a kolozsvári nyomdászat kiemelkedő alakja volt, számos közlemény látott már napvilágot.[1] Újabban V. Ecsedy Judit méltatta, részben hírt adva két, korábban ismeretlen hollandiai alkotásáról,[2] majd részletes tanulmányban összegezve munkásságát.[3] Ez utóbbi közleményében a szerző külön fejezetet szentel az erdélyi diák hollandiai munkáinak.[4]

Páldi hollandiai alkotásai között szokás számontartani ifj. Gyöngyösi Pál 1744-ben Leidenben készült portréját, amelyből Magyarországon[5] és Hollandiában[6] maradt fenn egy-egy példány. A metszetről két korai híradás áll rendelkezésünkre. Weszprémi István 1774-ben Gyöngyösi életrajzában[7] azt írja, hogy a nyomtatványt – amelyen a portré alatt egy-egy Gyöngyösit köszöntő, latin és holland nyelvű vers is található – Páldi „edidit" (a mű kétnyelvű kiadásában: bocsátotta ki),[8] és joggal, mert az egylapos nyomtatványon valóban ez olvasható: „Steph. Páldi edidit Lugd. Bat. Ao. 1744." Horányi Elek 1776-ban viszont azt állítja, hogy a képet Páldi rézbe metszette: „Icon, quam Chalcographus Hung. Steph. Páldi Amstelodami MDDCCXLIV aeri incidit."[9] Mindezt azért érdemes megemlíteni, mert felveti az a kérdést, hogy a holland nyelvű verset is Páldi ír-

1 Török 1888; Ferenczi 1896, 41–43; Kelemen 1910; Pataky 1951, 194–195; Herepei 1963, 178–179.
2 V. Ecsedy 2014.
3 V. Ecsedy 2015.
4 *Uo.*, 234–236.
5 Lelőhelye: Magyar Nemzeti Múzeum, Magyar Történelmi Képcsarnok (MTKcs.), 1554. Lásd Cennerné 1991, 58.
6 Lelőhelye: Amsterdam, Rijksmuseum, jelzete: RP-P-1896-A-19073.
7 Weszprémi 1960, 120–126.
8 *Uo.*, 124–125.
9 Horányi 1776, 61.

ta-e, vagy volt-e esetleg egy ismeretlen társa, aki azt készítette.[10] További, megválaszolásra váró kérdés, hogy az erdélyi diák a nyomtatványt melyik leideni nyomdásznál jelentette meg.

Páldi újonnan ismertté vált, Hollandiában készült alkotásai közül az egyik az utrechti egyetem épületét ábrázolja, míg a másik, egy másik allegorikus metszet Adriaan Reland, holland orientalista költeményei 1748-ban Utrechtben megjelent kiadásának címlapján látható.[11] Az első metszet valójában csak itthon számít újdonságnak, mivel a holland szakirodalom régóta ismeri, több ottani bibliográfia is regisztrálta, egyetemtörténeti munkákban is említik, sőt a múlt század 30-as éveiben Segesváry Lajos is hírt adott róla, de nem közölte.[12]

Az alig hatvan lapos kiadvány, amelynek címlapján Páldi előbb említett, az utrechti egyetem épütetét ábrázoló metszete látható,[13] azokat az eseményeket ismerteti, amelyek során az Utrechtben tanuló diákok köszöntötték IV. Vilmost, teljes nevén Vilmos Károly Henrik Friso (1711–1751) orániai herceget abból az alkalomból, hogy az 1747 nyarán Utrechtbe látogatott. Az utrechti látogatás egy hosszabb eseménysorozat része volt, amely abból az alkalomból jött létre, hogy Vilmost az akkori Hollandiát alkotó hét tartomány mindegyikében helytartónak (stadhouder) választották. Az eseményt az egyes városokban ünnepségek, többek között köszöntőbeszédek, felvonulások, tűzijátékok, majd az ünnepi alkalomra készült oratiók, költemények nyomtatott formában való megjelentetése és a történéseket ismertető kiadványok kísérték. Az eseménysorozat jelentőségét mutatja, hogy a több várost érintő út kapcsán a Hollandiában megjelent kiadványok retrospektív bibliográfiája[14] szerint százharmincnál több kiadvány született.

A szóban forgó kis kötet részletesen beszámolt arról is, hogy a városban tartózkodó diákok miként vették ki részüket az ünnepségekből, és külön, név szerint is megemlíti a menetben vonuló hét magyar diákot, köztük Páldit is.[15]

---

10 A Gyöngyösi-portré online elérhető változatának adatai szerint a nyomtatvány készítője Johannes van Vilsteren amszterdami festő-rajzoló, rézmetsző, igényes kiadványokat készítő művész, míg Páldi a kiadója: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Portret_van_Paulus_Gy%C3%B6ngy%C3%B6si,_RP-P-1896-A-19073.jpg (Megtekintés: 2025. 12. 21.) Az egylapos kiadványon viszont az előbbi leírással ellentétben nem található meg Van Vilsteren neve (Bas Nederveen, Rijksmuseum Amsterdam szíves közlése), ezért Van Vilsteren és Páldi esetleges kapcsolatát további kutatásoknak kell tisztázniuk.

11 V. Ecsedy 2014, 75; V. Ecsedy 2015, 235.

12 Segesváry 1935, 67.

13 Schagen 1747.

14 Short-Title Catalogue Netherlands (STCN).

15 Schagen 1747, 54.

A kiadványt a Besseling testvérek, Herman és Johannes utrechti könyvkereskedők és nyomdászok jelentették meg közösen. Kettejük közül az előbbi működött hosszabb ideig, 1741–1761 között,[16] míg testvére csak az 1747–1752, illetve az 1754–1759 közti években.[17] A jelenleg ismert nyomtatványok alapján jellemzően Herman jelentkezett önálló kiadványokkal, Johannes egy-két kivételtől eltekintve a testvérével közös kiadású nyomtatványokhoz adta a nevét. A szóban forgó kötetben arról is szó esik, hogy a megválasztott helytartó köszöntésére a városban tanuló diákok az ünnepi felvonuláson két zászlóval jelentek meg, ismerteti a zászlók szövegét, és közli azok képét, megemlítve, hogy azt a magyar diákok egyike metszette rézbe.[18]

1. kép: *Az utrechti diákok zászlói, Páldi István részmetszete (Schagen, Marten, Naeuwkeurige beschryving, Utrecht, 1747) (Utrechts Archief, catalogusnummer: 39535)*

A kép alatt ez áll: „Steph. Páldi del(ienavit) et sculp(sit)", vagyis a képeket Páldi tervezte és metszette.[19]

16 STCN: Besseling, Hermanus
17 STCN: Besseling, Johannes
18 Schagen 1747, 7–8.
19 A kép a 6. és 7. oldalak között helyezkedik el. A metszetet Segesváry a múlt század 30-as éveiben regisztrálta, de nem közölte. Segesváry 1935, 67.

A felső zászlón egy IV. Vilmost dicsőítő latin nyelvű felirat olvasható:

> „Wilhelmus Henricus Carolus Friso, Belgarum spes et deliciae, heroum maiorum soboles, stemmatae dignus, principum optimo, pacis, opulentiae et litterarum statori felicissimo, Wilhelmo Aurantio libens m(erito)q(ue) pos(uerunt) Academiae Traiectinae cives."
>
> Vagyis:
> „Vilmos Károly Henrik Friso, a hollandok reménysége és dicsősége, a nagy hősök leszámazottja, méltó az apák törzséhez. A hercegek legjobbikának, a béke, a bőség és a tudomány legdicsőbb oltalmazójának, Orániai Vilmosnak ajánlották ezt szívesen és örömmel az utrechti egyetem polgárai."

Az alsó kép felső részének központi részében levő keret a térdszalagrend francia nyelvű mottóját: „Honi soit qui mal y pense" („Rossz az, aki rosszat gondol") tartalmazza, ezt balról az Orániai–Nassau-ház címerállata, az oroszlán tartja, magában a keretben balra IV. Vilmos címere látható, ennek négy negyedében a dinasztia ősi birtokaira (Nassau, Katzenelnbogen, Vianden és Dietz) utaló oroszlánokkal, hasonlóan az előbbi négy negyed közé ékelődő ötödik címerhez, amelyben a kürtök a dinasztia további ősi birtokait (Châlons, Orange, Genf) jelképezik. A címert tetején a hercegi korona zárja le.

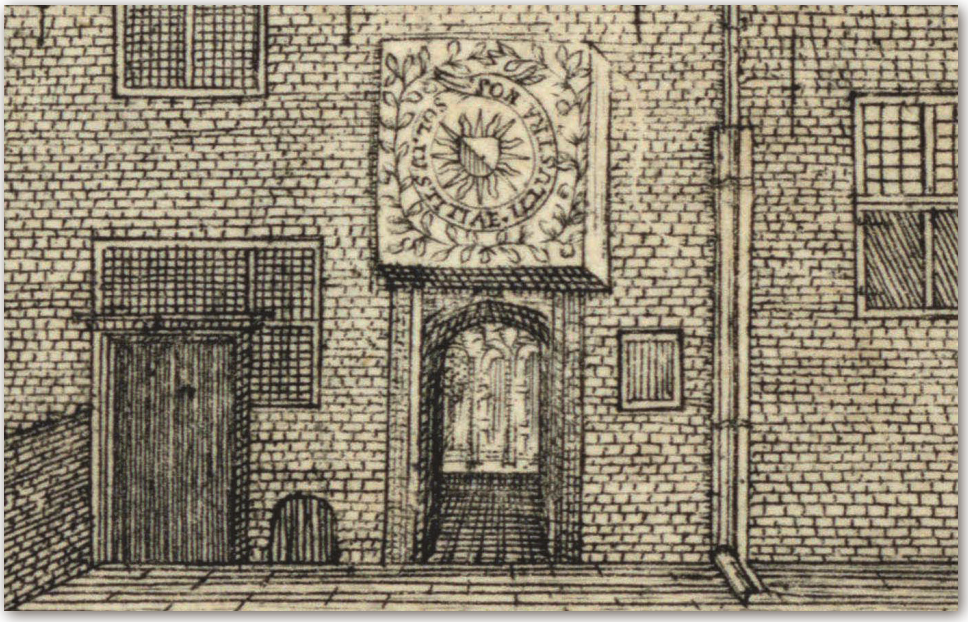
A kettős címert magába foglaló keretet jobbról a Brit Királyság egyik címerállata, a Skóciára utaló egyszarvú tartja, amely egyben Vilmos felesége, Hannoveri Anna (1709–1759) címerének is része volt. Az ő címerében az első negyedben levő oroszlánok Angliára, a másodikban a liliomok Franciaországra, a következőben a hárfa Írországra, az utolsóban az oroszlánok Angliára utalnak. A címert felül itt is hercegi korona határolja.

A hercegi pár kettős címere alatt, az előbbiekkel egy szalaggal összekötve egy pajzson Utrecht város címere látható, amelyet napsugarak vesznek körül, utalva az ottani egyetem jelmondatára: *Sol Iustitiae Illustra Nos*. (Ragyogj ránk, igazság napja!)[20] A képet a felső részt kivéve ágakat jelképező ornamentikus dísz keretezi, az ágak között megbújó narancsokkal, amelyek az Orániai–Nassau-ház nevének első tagjára (orange = narancs) utalnak.

A címert Páldi korábban említett, az utrechti egyetem épületét ábrázoló metszetén is megformázta, a bejárat felett azon is látható a város címere és az

[20] Vö. Malakiás 4:2: És feltámad néktek, a kik félitek az én nevemet, az igazságnak napja, és gyógyulás lesz az ő szárnyai alatt, és kimentek és ugrándoztok, mint a hízlalt tulkok. (Károli Gáspár fordítása.)

azt körülvevő jelzésszerű napsugarak, de azon az egyetem jelmondata nem a címer alatt van, hanem körbeveszi a címert, és az ornamentikus dísz az előbbieket tejesen körbeöleli.

2. kép: *Részlet az utrechti egyetem épületét ábrázoló képről (Schagen, Marten, Naeuwkeurige beschryving, Utrecht, 1747) (Utrechts Archief, catalogusnummer: 38041)*

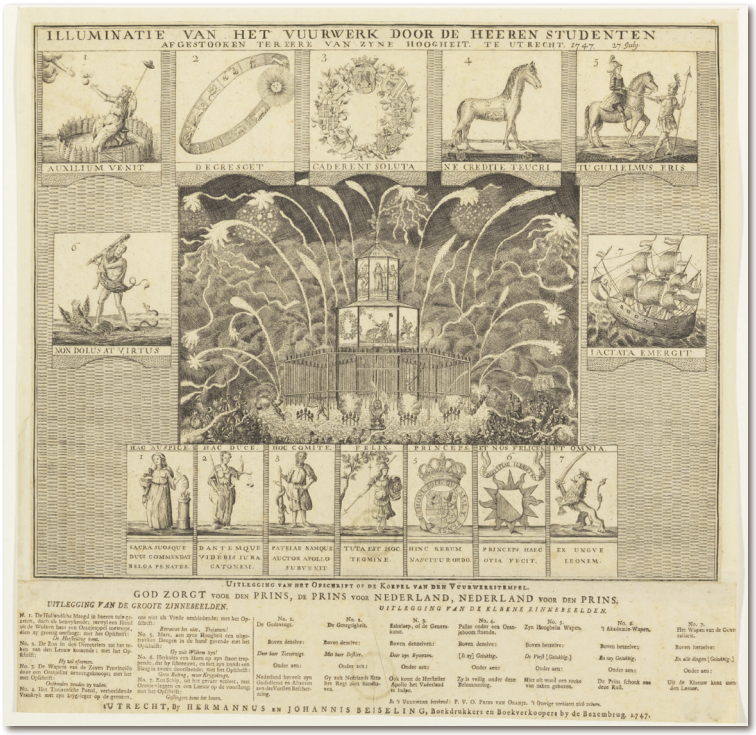
Kérdés, hogy az erdélyi diák miként kaphatott megbízást a kiadványt megjelentető Besseling testvérektől a címlapon látható és a zászlókat bemutató metszetek elkészítésére. Páldi 1747 februárjában még Leidenben volt,[21] és bár az utrechti egyetemre való beiratkozásának az egyetem anyakönyvében nincs nyoma, a metszeteit tartalmazó kötet a városban tanuló diákként említi.[22] Mivel a IV. Vilmost köszöntő utrechti ünnepség, amelyen Páldi is részt vett, 1747. július 27-én volt, az erdélyi diáknak az év februárja és júliusa között kellett a városba érkeznie.

A Páldi és a Besseling-nyomda közötti kapcsolat eddig nem kapott figyelmet, jóllehet Herman Besseling a Páldi metszeteit tartalmazó köteten kívül megjelentette a városban tartózkodó magyar diákok IV. Vilmos utrechti látogatását köszöntő hosszú, latin nyelvű költeményét is.[23] Ez arra utal, hogy volt

21 Ferenczi 1903.
22 Schagen 1747, 54.
23 Anonim, 1747. – Ezt a nyomtatványt a RMK III. 18. századi sorozata még nem regisztrálta.

kapcsolat a testvérpár és a magyar diákok között, vagy Páldinak köszönhetően, vagy fordítva: a magyar diákok ajánlották maguk közül Páldit a metszetek elkészítésére, de az is elképzelhető, hogy Besseling esetleg Páldi leideni nyomdászati tanulmányairól, sőt munkáiról[24] értesülve fogadta készséggel a nyomdászmesterséget tanuló erdélyi diákot.

A Páldi és Besseling közti kapcsolat jellegéhez szolgálhat adalékkal három másik, szintén a Besseling-nyomdához köthető metszet is. Az eddig tárgyalt kötetben szerepel egy másik kép is, amely azt a tűzijátékot ábrázolja, amelyet IV. Vilmos utrechti látogatása alkalmából a városban tanuló diákok terveztek és hoztak működésbe:

3. kép: *Az 1747-es utrechti tűzijátékot ábrázoló kép, ismeretlen alkotó rézmetszete (Schagen, Marten, Naeuwkeurige beschryving, Utrecht, 1747) (Utrechts Archief, catalogusnummer: 32402)*

Maga a tűzijáték a kép felső részében látható, mellette és alatta allegorikus rajzok és szövegek vannak.

Példánya a hágai Királyi Könyvtárban és az amszterdami Egyetemi Könyvtárban (STCN).

[24] Ferenczi 1903.

Bár a metszetet a bibliográfia, amely az évszázadok során a holland uralkodócsalád tagjainak különböző ünnepi eseményeken történt megjelenéseivel és temetésével kapcsolatos kiadványokat összegzi, Páldinak tulajdonítja[25] – nyilván abból kiindulva, hogy a zászlókat megjelenítő metszetet Páldi készítette –, ennek ellentmond, hogy az alkotás a zászlós metszettel ellentétben nincs szignálva.[26] Nincs is más adat arra, hogy az említett bibliográfián kívül bárki is Páldinak tulajdonítaná a metszetet. Páldi szerzősége ellen szól az is, hogy Besseling a tűzijátékot ábrázoló metszetet más változatban is megjelentette,[27] de Páldit egyiken sem tüntette fel a metszet készítőjeként, sőt mi több, a változatok egyikén sincs megadva a metszet készítőjének neve.[28]

Ha a magát a tűzijátékot ábrázoló képrész alatti képeket vesszük szemügyre, azt látjuk, hogy alatta is van két kép, amelyek közül az egyik (az 5. számú) IV. Vilmos címerét és a már korábban említett jelmondatot, a másik (a 6. számú) Utrecht város címerét és az ottani egyetem jelmondatát ábrázolja:

4a. kép: *IV. Vilmos címere, részlet*

[25] Landwehr 1971.

[26] A Páldi halála után elhangzott mindkét gyászbeszéd említi, hogy az erdélyi diák Hollandiában többek között kitanulta a „tűzi mesterséget", és hazatérte után, 1766-ban ifj. Teleki Ádám esküvőjére tűzijátékot készített. Pataky 1951, 194; V. Ecsedy 2015, 228, 231, 242. Páldit nyilván az Utrechtben látott ünnepélyes esemény is ösztönözhette, hogy elmélyedjen a tűzijáték-készítésben.

[27] A másik változaton a kötetbeli metszethez képest az allegorikus ábrák közötti tér üres, nem vonalkázott. Lelőhelye: Amsterdam, Rijksmuseum, jelzete: RP-P-OB-83.886. Fennmaradt egy harmadik változat is a tűzijátékról, ezen az ábrák közötti tér szintén üres, egy részük elrendezése viszont eltér a korábbin levőtől, és nem látható rajta Besseling impresszuma. Lelőhelye: Amsterdam, Rijksmuseum, jelzete: RP-P-OB-83.887.

[28] A Páldi metszeteit tartalmazó Schagen által készített kiadvány sem említi a metszet készítőjének nevét, csak a tűzijáték ötletgazdáját, illetve a tűzijáték és az ahhoz kapcsolódó allegorikus rajzok és szövegek kiötlőjét, Abraham Perrenot diákot. Schagen 1747, 39.

4b. kép: *Utrecht város címere az egyetem jelmondatával, részlet*

Páldi zászlós metszete és az előbb említett, tűzijáték alatti képek között vannak hasonlóságok, például a hercegi korona alsó peremének megformázása, az egyetem jelmondatánk szalagon való elhelyezése, de vannak különbségek is. Az egyik, hogy míg az erdélyi diák metszetén egy képen látható a hercegi pár kettős címere és alatta Utrecht város címere és az egyetem jelmondata, ez a két rész a tűzijátékot ábrázoló metszet alatti képek esetében különválik. Egy másik eltérés, hogy a tűzijáték alatt az egyik képen csak a hercegi pár férfitagjának, IV. Vilmosnak a címere látható. További különbség, hogy az utrechti egyetem jelmondatát tartalmazó szalag nem a címer alatt, hanem felette van, és egyik említett képen sem látható a Páldi metszetén meglevő, a szinte az egész képet körülvevő ornamentikus dísz.

Páldi és Besseling kapcsolatát illetően egy másik elgondolkodtató tény, hogy Herman Besseling nyomdájában ugyancsak 1747-ben jelent meg egy másik, szintén IV. Vilmos utrechti látogatásához kapcsolódó kiadvány, amely Johan van Eysden van Achlum holland költőnek az uralkodót dicsőítő, holland nyelvű költeményét tartalmazza.[29] Ebben a címlapot követő oldalon szintén IV. Vilmos címere látható, körülötte a Hollandiát alkotó hét tartomány címerével. Ezt nem Páldi, hanem Jan Caspar Philips[30] készítette, ami azt mutatja, hogy Besseling más metszetkészítőkkel is együttműködött.

[29] Eysden van Achlum 1747.

[30] Jan Caspar Philips (1690–1775) szülei Németországból települtek át Amszterdamba. Számos rézmetszetet készített, többek között az 1747-ben Utrechtben Willem Jan Reersnél megjelent magyar biblia címlapját is.

5. kép: *IV. Vilmos címere*
(Eysden van Achlum, Johan van, Eerspoor aan de Nederlanders, Utrecht, 1747)
(Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-OB-83.906)

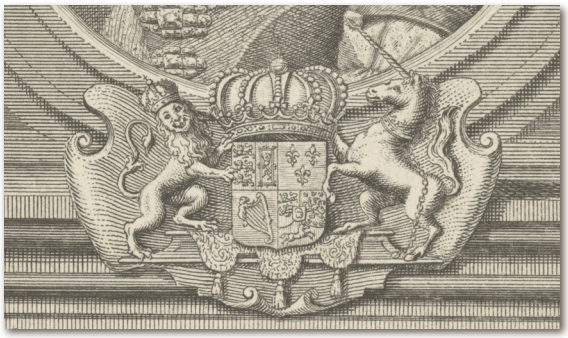
Ugyanez a címer jelent meg egy másik 1747-es kiadványban is, amelyet a Besseling testvérek két másik utrechti könyvkereskedővel, Willem és Willem Hendrik Kroonnal együtt adtak ki, és szintén IV. Vilmos utrechti látogatásához kapcsolódik, és Arnold Drakenborch (1684–1748) utrechti professzor eredetileg latinul előadott köszöntőbeszédének holland fordítását tartalmazza.[31]

A Besselingék műhelyében készült, itt bemutatott metszetek azt mutatják, hogy a műhelyben rendelkezésre álltak olyan részletgazdag metszetek, amelyek Páldi számára mintául szolgálhattak a zászlós metszet alsó részén látható kettős hercegi címer elkészítéséhez, ami nyilvánvalóan nagyobb kihívást jelentett számára, mint a kötet címlapján szereplő, az utrechti egyetem bejáratát ábrázoló metszet megalkotása.

Az eddig bemutatott címerek csak a hercegi pár férfitagjáét, IV. Vilmosét ábrázolják, nem az erdélyi diák metszetén látható kettős címert. Mivel Besseling nyomdájából jelenleg nem ismert olyan kiadvány, amelyen a pár női tagjának címere látható, az ezt inspiráló metszetet máshol kell keresni.

Hannoveri Anna, aki II. György brit király lánya volt, 1734-ben ment feleségül IV. Vilmoshoz. Az esküvőjük kapcsán, de magáról Annáról is készültek olyan nyomtatványok, amelyek arcképét és a címerét ábrázolják. Ilyen Wouter Jongmannak egy 1712 és 1744 közé datált metszete:

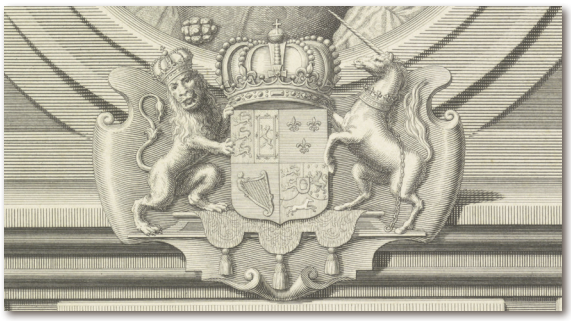
[31] Drakenborch 1747.

6. kép: *Hannoveri Anna címere, részlet a hercegnő portréját ábrázoló nyomtatványról (Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-OB-47.848)*

Az előbbi metszeten és a Páldi metszetén látható címer feltűnően sok hasonlóságot mutat: a bal oldalon levő oroszlán sörénye, a jobb oldalon levő egyszarvú hátán lelógó lánc, a két állat farkának kialakítása, a címer bal alsó negyedében levő hárfa és annak felső végződése, amely más, részletgazdagabb képeken egy női (sellőszerű) alakot formáz. Egy további hasonlóság már a különbségekhez vezet át: az oroszlán és az egyszarvú alsó lába az amszterdami metszeten egy emelvényen nyugszik, Páldién viszont, mivel nincs alattuk emelvény, az állatok lábai kissé sután a levegőben lógnak. Egy másik eltérés, hogy az egyszarvú felső lábának a kettős címer miatt szűkebbé vált hely miatt más a tartása, mint az amszterdami metszeten.

Fennmaradt egy másik metszet is 1734 előttről, amelyet a már említett Jan Caspar Philips készített, és rajta a hercegnő címere még jobban kivehető:[32]

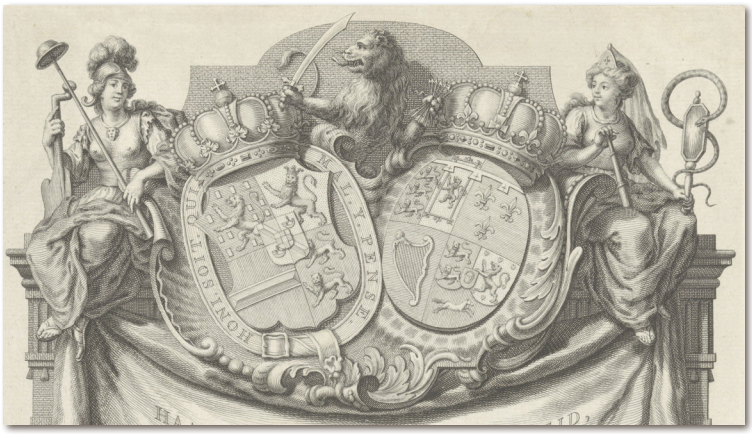

7. kép: *Hannoveri Anna címere, részlet a hercegnő portréját ábrázoló nyomtatványról (Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-OB-104.722)*

[32] A portré alatt látható felirat: „Anna van Bronswyk Luneburg" a hercegné származására utal, ugyanis a Hannoveri (Braunschweig-Lüneburg)-ház tagja volt.

A két előbbi metszettel való egybevetés fényt vet arra is, hogy Páldi miként próbálta meg egyesíteni a hercegi pár címereit. A két címert magába foglaló keret, benne a térdszalagrend mottójával, fontos része volt az Orániai–Nassau-ház címerének – az erdélyi diák metszetén ez fogta egybe a hercegi pár két tagjának címerét. Ahogy korábban láttuk, az oroszlán az Orániai–Nassau-ház címerének is része volt, így az erdélyi diák a Hannoveri Anna címerét bal oldalról tartó oroszlánt minden további nélkül megtarthatta. Páldi azonban még egy ennél fontosabb részletre is ügyelt. Míg az amszterdami metszeten a Hannoveri Anna címerét lezáró korona alsó peremén francia liliomok vannak, addig az utrechti metszeten az Orániai–Nassau-ház koronájának alsó peremén szereplő levelek láthatók, bennük egy-egy gyönggyel.

Ez a finom részlet akkor érthető igazán, ha megtekintjük V. Vilmos (IV. Vilmos fia) és Hannoveri Anna kettős címerét egy pár évvel későbbi, szintén Jan Caspar Philips által készített nyomtatványon, amelyen jól láthatók a két címer felett elhelyezkedő koronák alsó peremén levő eltérő díszek:

8. kép: *V. Vilmos és Hannoveri Anna kettős címere, részlet a kettejüket köszöntő nyomtatványról, 1752 (Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-OB-104.865)*

A Páldi-féle kettős címer és az itt bemutatott címerek egyezései azt mutatják, hogy az erdélyi diák ismerte IV. Vilmos és Hannoveri Anna korabeli címereit, és az így szerzett ismeretek birtokában egyesítette azokat egy metszeten.

Besseling 1747-ben megjelent kiadványait áttekintve érdemes még megemlíteni, hogy a magyar diákok már említett, IV. Vilmos köszöntésére írt költeményén kívül megjelent nála egy másik, hasonló tárgyú, szintén latin nyelvű vers is,[33] amely a címlap tanúsága szerint a magyarokénál néhány nappal korábban

[33] Perrenot 1747.

készült.[34] A szerző egy svájci származású diák, Abraham Perrenot (1726–1784) joghallgató, aki a IV. Vilmos tiszteletére rendezett tűzijátékhoz készült allegorikus rajzok és szövegek ötletgazdája volt.[35] Kézenfekvőnek tűnik a feltételezés, hogy ha Páldi és Perrenot diáktársként nem ismerték volna egymást, akár Besseling műhelyében is megismerkedhettek, mindenesetre erre enged következtetni, hogy amikor Perrenot a következő évben egy másik utrechti kiadónál, Hendrik Spruitnál kiadta Adriaan Reland költeményeit,[36] akkor a kiadvány címlapjához Páldi készíthette a bevezetőben már említett allegorikus metszetet.

Az eddigiek alapján joggal feltételezhető, hogy a Besseling testvérekkel, főleg Hermannal való kapcsolatnak köszönhetően Páldinak rálátása lehetett a műhelyükben folyamatban levő munkákra, zászlós metszete alsó, címeres részének elkészítéséhez mintákat is rendelkezésére bocsáthattak, és a velük való kapcsolat további kapukat nyithatott meg a nyomdásznak készülő erdélyi diák számára.

Az utrechti diákok zászlójának utóélete

Az utrechti diákok 1747-es zászlóinak emléke több későbbi kiadványban is felmerül, ezek részletes ismertetése meghaladná e közlemény kereteit, egyet közülük azonban érdemes kiemelni. A diákkötetről a következő év áprilisában recenzió jelent meg a *Maandelyke uittreksels of Boekzaal der geleerde waerelt* című korabeli folyóiratban,[37] amely az ismertetések mellett aktuális egyetemi és egyházi híreket is közölt. Ebben szintén említik a zászlókat ábrázoló metszetet és a magyar diákokat is, de Páldi és a diákok nevének említése nélkül.[38]

1766-ban az Orániai–Nassau-ház következő hercege, V. Vilmos látogatott el Utrechtbe. Az eddigiek alapján nem meglepő, hogy ez alkalomból is készült egy kiadvány,[39] ráadásul ugyanattól a szerzőtől, Maarten Schagentől, aki a Páldi metszeteit tartalmazó kötetet is írta. A korabeli diákok ez alkalommal is két zászlóval vonultak fel a herceg köszöntésére. Ezekről is maradt fenn metszet, Johannes van Hiltrop utrechti metsző munkája:[40]

---

34 A magyar diákok költeményét tartalmazó kiadvány címlapján ez áll: VII. Kal. Sextil (= július 26.), míg Perrenot-én XIV. Kal. Sextil (= július 19.).

35 Lásd a 28. jegyzetet.

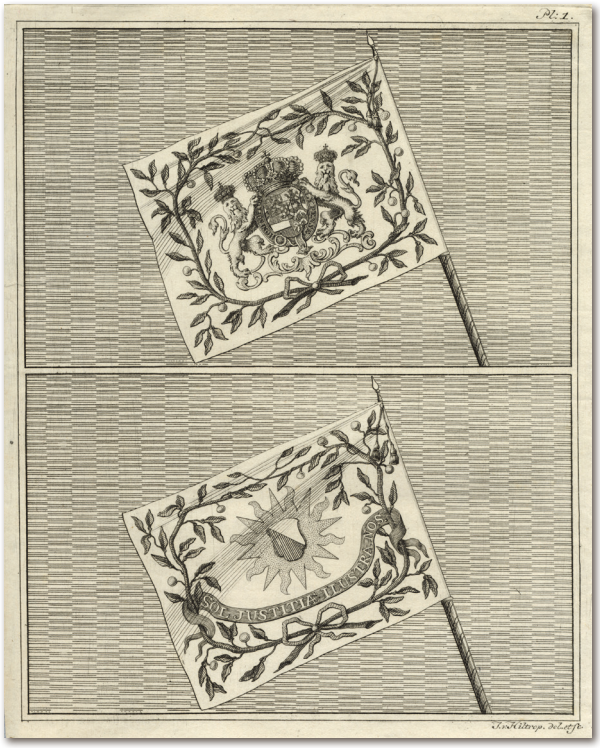
36 Reland 1748.

37 *Maandelyke uittreksels of Boekzaal*, 1748. április, 422–437.

38 *Uo*., 426–428.

39 Schagen 1766.

40 A rézmetszetet számontartja Landwehr bibliográfiája is. Landwehr 1971, 249. A rézmetszet az 1766-os kiadványban a 30. és 31. oldalak között található.

9. kép: *Az utrechti diákok zászlója 1766-ból*
(Schagen, Marten, Gedagtenis van Utrechts akademievreugde, Utrecht, 1766)
(Utrechts Archief, catalogusnummer: 39539)

A metszet kompozíciója hasonlít Páldi 1747-ben készült rézmetszetére, de vannak nyilvánvaló különbségek is. Az alapvető az, hogy a zászlók iránya fordított, és Van Hiltrop metszetén mindkét zászló csak egy-egy címert ábrázol, ezenkívül a felső részén csak a herceg címere látható, ami érthető, ugyanis V. Vilmos ekkor még nőtlen volt, csak a következő évben kötött házasságot. A két külön képből adódik, hogy nem volt szükség a hercegi címer és Utrecht város címerének és az egyetem jelmondatának szalaggal való összekötésére. További eltérés, hogy Páldi metszetén a képek háttere vonalkázott, Van Hiltropén világos, és az utóbbinál mindkét metszet felső részében jelképes fénysugár halad át. A különbségek ellenére a két metszet egyezik abban, hogy a címerek alatt Páldién is, Van Hiltropén is gazdag, ágakat és leveleket ábrázoló ornamentikus díszítés látható, amelynek két ága Van Hiltrop képeinek felső részében egymásba fonódik, és a levelek között mindkettőn megtalálhatók az ágakon a narancsok, bár számuk eltér. Ezeket látva nem zárható ki, hogy Van Hiltrop látta Páldi metszetét, annál is inkább, mivel a két a kiadvány megjelenése között csak 19 év telt

el, másrészt a két kiadvány szerzője azonos, ráadásul a két kötet ugyanabban a városban látott napvilágot.

Az utrechti diákok által a 18. században használt zászlók és a róluk készült metszetek története itt véget ér – Landwehr korábban említett bibliográfiája nem tud más olyan metszetről, amely a 18. század második felében az Orániai–Nassau-ház hercegeinek zászlóját ábrázolná. Páldi és Van Hiltrop metszetei viszont nem merültek teljesen feledésbe: 1914-ben egy utrechti egyetemtörténeti munkában együtt jelentek meg a könyvet illusztráló képmellékletek egyikeként.[41]

Páldi Istvánnak a fentebb bemutatott metszetén kívül nyilván voltak még egyéb, felfedezésre váró hollandiai munkái is. Az utrechti diákok zászlóit ábrázoló, részletgazdag alkotása addig is újabb adalékkal szolgál az erdélyi diák hollandiai tevékenységéhez.

Hivatkozott irodalom

STCN = Short-Title Catalogue Netherlands https://data.cerl.org/stcn/

Anonim 1747 – Anonim, *Serenissimo celsissimoqve principi Gvlielmo Carolo Henrico Frisoni [...] VII. Provinciarvm Vnitarvm gvbernatori [...], Qvvm Rheno-Traiecti fasces solemniter capesseret. Sacrvm esse volvervnt, Ex Hvngaria studiosi*, Utrecht, H. Besseling, [1747]. (Címleírás az STCN alapján.)

Cennerné 1991 – Cennerné Wilhelmb Gizella, *A grafikus portré a XVIII. századi magyarországi művészetben = Folia Historica*, 16(1991), 53–69.

Drakenborch 1747 – Drakenborch, Arnold, *Redevoering voor den doorluchtigsten vorst [...] Willem Karel Henrik Friso [...] toen zyne hoogheit tot stadhouder [...] van Utrecht ingehuldigd werd,* Utrecht, Willem és Henrik Kroon – Hermannus és Johannes Besseling, 1747. (Címleírás az STCN alapján.)

V. Ecsedy 2014 – V. Ecsedy Judit, *Kolozsvári nyomdászok Utrechtben és Bécsben = Magyar Grafika,* 58(2014/2), 74–75.

V. Ecsedy 2015 – V. Ecsedy Judit, *A magyar Bésaléel, Páldi Székely István kolozsvári nyomdász grafikai munkássága = „Kezembe vészem, olvasom és arról elmélkedem", Emlékkönyv Fekete Csaba születésének 75. és könyvtárosi működésének 50. évfordulójára*, szerk. Gáborjáni Szabó Botond et al., Debrecen, TtRE Gyűjteményei, 2015, 226–242 (Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények Kiadványai).

[41] Vredenburch 1914, VI. tábla [a 80. és 81. oldalak között].

Eysden van Achlum 1747 – Eysden van Achlum, Johan van, *Eerspoor aan de Nederlanders tot het verdedigen van hunne vryheid*, Utrecht, Hermannus Besseling, 1747. (Címleírás az STCN alapján.)

Ferenczi 1896 – Ferenczi Zoltán, *A kolozsvári nyomdászat története*, Kereskedelmi és Iparkamara, Kolozsvár, 1896.

Ferenczi 1903 – Ferenczi Zoltán, *Páldi István nyomdász levele br. Wesselényi Ferenc nagyenyedi főiskolai gondnokhoz Leydenből 1747. febr. 28. = Magyar Könyvszemle*, 11(1903), 95–96.

Herepei 1963 – Herepei János, *A XVI–XVIII. századbeli kolozsvári nyomdászok iskolai és szakmabeli végzettsége = Magyar Könyvszemle*, 79(1963), 169–185.

Horányi 1776 – Horányi, Alexius, *Memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum, pars II.*, Viennae, 1776.

Kelemen 1910 – Kelemen Lajos, *Páldi István rézmetsző = Művészet*, 9 (1910), 79–96.

Landwehr 1971 – Landwehr, John, *Splendid Ceremonies, State entries and royal funerals in the Low Countries, 1515–1791, A Bibliography*, Nieuwkoop, De Graaf, 1971.

Maandelyke uittreksels of Boekzaal – Maandelyke uittreksels of Boekzaal der geleerde waerelt, Amszterdam, több egymást követő kiadó, 1715–1811.

Pataky 1951 – Pataky Dénes, *A magyar rézmetszés története*, Bp., Közoktatásügyi Kiadóvállalat, 1951.

Perrenot – Perrenot, Abraham, *Serenissimo ac celsissimo principi Gulielmo Carolo Henrico Frisoni [...] Unitarum Septem Regionum gubernatori [...] carmen oblatvm*, Trajecti ad Rhenum, H. Besseling, 1747. (Címleírás az STCN alapján.)

Reland 1748 – Reland, Adriaan, *Poemata quae hactenus reperiri potuerunt, curante Abrahamo Perrenot*, Trajecti ad Rhenum, Hendrik Spruit, 1748.

Schagen 1747 – [Schagen, Marten], *Naeuwkeurige beschryving van alles wat de heeren studenten der Utrechtsche hooge schole verrigt hebben [...] by de [...] inhuldiginge van [...] Wilhem Karel Henrik Friso [...] tot stadhouder*, Utrecht, Hermannus en Johannes Besseling, 1747. (Címleírás az STCN alapján.)

Schagen 1766 – [Schagen, Marten], *Gedagtenis van Utrechts akademievreugde, betoond ter gelegenheit, dat [...] Willem de Vyfde [...] de verhevene waerdigheden van erfstadhouder, en oppergebiedvoerder [...] aenvaerdende [...] Utrecht en haere hooge school met zyne vorstelyke tegenwoordigheit verëerde*, Utrecht, Gysbert Tieme van Paddenburg és Abraham van Paddenburg, 1766. (Címleírás az STCN alapján.)

Segesváry 1935 – Segesváry Lajos, *Magyar református ifjak az utrechti egyetemen, 1636–1936*, Debrecen, Városi Nyomda, 1935 (Theologiai tanulmányok, 44).

Török 1888 – Török István, *Adalékok a kolozsvári ev. ref. kollégium nyomdavezetőinek életrajzához, 1. Páldi Székely István = Az Erdélyi Múzeum Egylet Bölcselet Nyelv és Történettudományi Szakosztályának Kiadványai*, 5(1888/3), 194–199.

Vredenburch 1914 – Vredenburch, Willem Carel Adrien van, *Schets van eene geschiedenis van het Utrechtsche studentenleven*, Utrecht, Oosthoek, 1914.

Weszprémi 1960 – Weszprémi István, *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza, Első száz*, Bp., Medicina, 1960 (Orvostörténeti könyvek = Libri Historiae Medicae).

https://doi.org/10.46403/Litteraeetamicitia.2026.149

Medizinische Bibliotheken in Ödenburg und in den Bergstädten im 17. Jahrhundert

Viliam Čičaj

Ziel unseres Beitrags ist die Erforschung der medizinischen Bibliotheken von einigen ungarischen Städten des 17. Jahrhunderts. Die medizinischen Fachkräfte gehörten zwar nicht zu einer bedeutenden Bevölkerungsgruppe in den Städten, spielten jedoch eine wichtige Rolle im gesellschaftlichen Leben jener Zeit. Zu dem Berufsfeld zählten Barbiere, Bäder, Wundarzten, Apotheker und Ärzte. Unsere Forschung führten wir in den niederungarischen Bergstädten durch: Neusohl (Banská Bystrica, Besztercebánya), Schemnitz (Banská Štiavnica, Selmecbánya), Kremnitz (Kremnica, Körmöcbánya) sowie im bedeutenden wirtschaftlichen und politischen Zentrum Westungarns, Ödenburg (Sopron). Bei der Rekonstruktion der Bibliotheken stützten wir uns auf veröffentlichten bürgerlichen Bücherverzeichnissen.[1] Inventarlisten oder Bücherverzeichnisse aus dieser Zeit haben ihre Vor- und Nachteile.[2]

*

In der Frühen Neuzeit war das medizinische Berufsfeld stark ständisch strukturiert und hierarchisch gegliedert. Es bestand eine scharfe Trennung zwischen akademisch gebildeten Ärzten und handwerklich organisierten Heilberufen, wie Bader, Barbiere, Chirurgen und Wundärzten. Diese Berufsgruppen benötigten keine höhere Schulbildung, sondern erhielten ihre Lehre in dem klassischen Zunftwesen. Aus Ödenburg hatten wir sechs Haushalte von Bürgern zur Verfügung, die den genannten Beruf ausübten und über Fachbücher verfügten.

[1] Materialien 13/3. und Materialien 18/1.
[2] Wittmann 1984, 313.

Im Nachlassverzeichnis von Sophie, der Ehefrau des Wundarzt Jacob Wolff, das am 21. Juli 1655 erstellt wurde, befanden sich mehr als 26 Bücher in ihrem Haushalt. Offenbar bestand kein großes Interesse an den Büchern, denn der Schreiber vermerkte allgemein: *„Mehr 26 andere große und kleine Bücher".*[3]

Etwas detailliertere Informationen liegen uns aus dem Nachlass der Witwe des Barbiers Johann Philipp Schlottner, Judit, geborene Seepacher, vor. Schlottner stammte aus Schlesien und hinterließ seiner Frau über 39 Bücher. Im Nachlassverzeichnis ist lediglich die Anzahl der Bücher nach Format angegeben. An Fachliteratur sind nur zwei medizinische Bücher im größten Folioformat und ein weiteres Anatomiebuch im selben Format aufgeführt.[4] Ein ähnlicher Fall findet man in der Bibliothek des Barbiers Hans Georg Akatsch und seiner Frau Maria vom 2. März 1680. Akatsch gelangte er bis Stettin während seiner Wanderjahre. 1666 erwarb er das Bürgerrecht in Ödenburg und heiratete die Witwe des evangelischen Predigers Daniel Jandicius von Wolf (Balf). Die Liste der Bücher zu seiner Tätigkeit enthielt lediglich eine sehr vage Angabe: *„Verschiedene Bücher und andere Bücher".*[5]

Die Bücher des Barbiers Christoph Sigmund Grüdebrikh, der vermutlich kein Bürgerrecht besaß, waren relativ bescheiden. Laut Inventar befanden sich in seinem Haushalt nur acht Bücher, darunter: *„3 geschriebene alte Artzney buch sind nicht geschetzt worden und Ein gedrukhtes Arzneybuch",* die nicht einmal bewertet wurden.[6] Dem Inventar vom 29. Mai 1713. zufolge besaß der Bader Christian Köller aus Wolf lediglich neun Bücher, von denen nur eines einen medizinischen Bezug hatte: ein medizinisches Buch namens *Barbatte*. Vermutlich handelte es sich dabei um ein Werk des italienischen Arztes Hieronymus Barbatte.[7]

Ein relativ detailliertes Bücherinventar vom 2. Mai 1699 dieser Gruppe von medizinischem Personal in Ödenburg ist erhalten geblieben. Interessanterweise betrifft es Fachpublikationen, die Caspar Cröpper gehörten, der als Barbiergeselle bezeichnet wurde und nicht einmal Bürger war. Er besaß über zwanzig Bücher. Im Nachlassinventar wurden sieben chirurgische Abhandlungen aufgeführt: *„7 chyrurgische getruckte"* Bücher. Selbstverständlich enthielt auch diese Liste nicht immer genaue Angaben zu den damaligen Autoren. Die Bibliothek umfasste zeitgenössische klassische Werke von Felix Würtz, Gabriele Fallopio, Caspar Bartholin und Johann Jessenius. Die Liste enthielt außerdem

3 Materialien 18/1, Nr. 292.
4 Materialien 18/1, Nr. 454.
5 Materialien 18/1, Nr. 533.
6 Materialien 18/1, Nr. 641.
7 Materialien 18/1, Nr. 679.

drei Werke des Augsburger Chirurgs Joseph Schmid. Caspar Cröpper hielt seine Aufzeichnungen in drei handgeschriebenen Rezeptbüchern fest – *„3 Lange geschribene Rezeptbücher"*.[8]

Aus den Bergstädten sind die Bücherlisten medizinischer Art relativ spärlich erhalten. In Kremnitz gab es den Bad- und Wundartz Georg Maier, der laut Inventar vom 4. August 1640 etwa 13 Bücher besaß.[9] Aus der Fachliteratur besaß er Werke von Christoph Wirsung, Ambrosius Pareus und Felix Würtz. Auch das pharmazeutische Werk von Tarquinius Schellenberg gehörte dazu. In seiner Bibliothek stießen wir auf eine Ausgabe des *Destilirbuchs*, das häufig von Walter Hermann Ryff verlegt wurde, es enthielt im Wesentlichen die Werke von Hieronymus Braunschweig. Dieses Buch war auch in der übrigen Stadtbevölkerung sehr beliebt. Wir fanden in seiner Bibliothek außerdem drei handschriftliche medizinische Bücher, die er für seine Praxis nutzte.

Maria Grundlins erster Ehemann war der Barbier Martin Wießner in Neusohl. Laut Inventar vom 4. Oktober 1690 umfasste sein Haushalt etwa 70 Bücher, welche im Inventar separat erfasst wurden.[10] Darunter waren die nicht näher bezeichneten Werke von Paracelsus und Daniel Sennert verzeichnet. Außerdem fanden sich hier Werke von Oswald Gabelkover, Johann Scultetus, Leonard Botalli, Malachias Geiger (übersetzt von Wilhelm Fabricius Huldanus) und das *Dispensatorium* Valerius Cordus. Auch die *Hausapothek* und das *Distilierbuch* waren hier aufgeführt. Im Erbteil seiner Frau sind die Ausgaben des *Distilierbuchs* von Hieronymus Braunschweig verzeichnet, die um 1532 zum ersten Mal vom Drucker Bartholomeus Grüninger in Straßburg gedruckt wurden. Wir konnten zudem Informationen über einen weiteren Barbier aus Neusohl, Johann Csernaczk, erhalten, der im Nachlassinventar vom 3. Mai 1691 als Schwiegersohn von Maria Badtin erwähnt wird. Seine Bücher waren jedoch nicht aufgeführt.[11]

Anhand der Fachliteratur lassen sich einige Bemerkungen zu den Bibliotheken von Wundarzten, Barbiere und Bader anstellen. Die Bibliotheken umfassten durchschnittlich etwa 20 Bücher, wobei Fachliteratur nur etwa die Hälfte ausmachte. Ein Vergleich der Bibliotheken in Ödenburg mit denen in Bergstädten ist nur anhand der Bibliotheken des Ödenburger Wundarztgesellen Caspar Cröpper (1699), des Kremnitzer Wundarzts und Bader Georg Maier (1640) und des Barbiers Martin Weißner (1690) aus Neusohl möglich. Am weitesten

[8] Materialien 18/1, Nr. 619.
[9] Materialien 13/3, Nr. 19.
[10] Materialien 13/3, Nr. 69.
[11] Materialien 13/3, Nr. 72.

verbreitet waren die Werke von Felix Würtz und Hieronymus Braunschweig, die in zwei Bibliotheken gefunden wurden. Werke anderer Autoren fanden sich jeweils in einem Exemplar pro Bibliothek. Ausnahmen bilden drei Werke von Joseph Schmid im Besitz von Caspar Cröpper. Eine gewisse Ähnlichkeit zeigt sich darin, dass diese Stadtbewohner auch über mehrere handgeschriebenen Bücher verfügten, in denen sie vermutlich Rezepte und Behandlungsanweisungen für ihre praktische Tätigkeit festhielten.

*

Eine weitere „Gesundheitsgruppe" bildeten in dieser Zeit die Apotheker. Über die Bibliotheken dieser Personen aus der genannten Zeitperiode, insbesondere aus Bergstädten, fehlen uns Daten, sodass wir uns mit Informationen aus Ödenburg begnügen müssen. Der Apotheker Peter Pellitz verkaufte sein Geschäft im Jahr 1624. Er hinterließ insgesamt 23 Bücher, aber nur ein Herbarium: *„Ain kreuter buch"*.[12] Ein weiterer Apotheker aus Ödenburg, Georg Soitgräber, stammte aus adligem Hause und starb im Jahr 1629. Er hinterließ seine Frau Barbara, geborene Polányi *Ain truechen voll mit bucher*.[13] Ähnlich verhielt es sich mit dem aus Krems stammenden *Apotheker* seines Nachlasses verzeichnete über 30 Buchtitel. Laut dem Inventar seiner Verlassenschaft Martin Pecher, der 1639 die Apotheke „Zum Goldenen Löwen" kaufte. 1654 vermachte er seinen Erben *„Ein große alt eingelegte truche voll mit allerhandt Medicinalischen Büchern"*.[14] Das Inventar vom 20. März 1674 besaß der Apotheker Johann Payr jedoch nur vier Bücher, darunter die *Pharmacopea Augustana*.[15]

Der aus Strehla an der Elbe stammende Apotheker Jeremias Oesterreicher besaß eine für seine Fachkenntnisse interessante Bibliothek. Vor seiner Ankunft in Ödenburg arbeitete er in Wien in der Apotheke „Zum Goldenen Löwen" und hinterließ im Jahr 1657 rund 66 Bücher. Davon ließen sich etwa 16 Titel der medizinischen Fachliteratur zuordnen. Neben allgemeinmedizinischen Werken von Andreas Vesalius, Johann Jacob Wecker, Benedetto Vettori, Wilhelm Fabricius Huldanus und Tobias Knobloch enthielt die Bibliothek auch eine relativ umfangreiche pharmazeutische Fachliteratur. Zu nennen sind hier Johann Poppes Werk über die chemische Medizin sowie die Kommentare Johann Agricolas dazu. Auch die Werke von Johann Rhenanus, Oswald Croll und

[12] Materialien 18/1, Nr. 114.
[13] Materialien 18/1, Nr. 137.
[14] Materialien 18/1, Nr. 279.
[15] Materialien 18/1, Nr. 494.

Angelus Sala über die Verwendung von Schwefelsäure in der Medizin behandelten das Gebiet der sogenannten chemischen Medizin. Zum Thema Pharmazie enthielt die Bibliothek Werke von Gregor Horst über pharmazeutische Experimente, das Apothekerhandbuch von Valerius Cordus, Werke von Pietro Andrea Mattioli über die Herstellung einfacher Arzneien, das *Herbarium* und die Medizin von Bartholomaeus Carrichter sowie die *Medulla destillatoria et medica* von Conrad Khunrath.[16]

Der Inhaber der Apotheke „Zum Schwarzen Elefant" in Ödenburg war um Jahr 1662 der Apotheker Gottfried Bischoff. Seine Frau Euphrosina war die Tochter des Bürgers Johann Jacob Rätsch. Bischoff stammte aus Neustadt in Polen. Seine Bibliothek umfasste 24 Bücher, von denen etwa sieben Titel medizinischer Fachliteratur waren. Darunter befanden sich auch das *Herbarium* von Adam Lonitzer, das medizinisch-pharmazeutische Lexikon von Friedrich Müller, das Buch über die Behandlung der Pest von Johann Hebenstreit, die medizinischen Abhandlungen von Joseph Du Chesne und *die Basilica chymica* von Oswald Croll. Selbstverständlich durften die Werke des Hieronymus Braunschweig (*Thesaurus Pauperum, Hauß Apotheck Guter gebräuchlicher Artzney*) nicht fehlen. Die Grundwerke jeder Bibliothek enthielten verschiedene Arzneimittellisten sowie Anleitungen und Rezepte zu deren Zubereitung. In diesen Fällen ist die Identifizierung der Werke sehr schwierig, da damals sie von vielen Autoren sowie verschiedenen städtischen und staatlichen Institutionen herausgegeben wurden. Ein Buch mit diesem Inhalt wurde im Nachlassinventar als *Specificatio aller Simplicium und Compositorum* eingetragen.[17]

*

Schließlich wollen wir uns noch die Bibliotheken der Ärzte ansehen, wobei die meisten Daten zu ihnen aus Ödenburg stammen. Auch diese Inventare wiesen ähnliche Probleme auf wie die andere: Teilweise hielten es die Stadtschreiber nicht für nötig, die Titel einzelner Bücher detaillierter zu erfassen. Laut dem Inventar von Jahr 1642 besaß der Ödenburger Stadtarzt Johann Georg Obele eine relativ umfangreiche Bibliothek.[18] Es ist sehr bedauerlich, dass der Sonderkatalog seiner 40 Bücher umfassenden Bibliothek nicht erhalten geblieben ist, und dass weitere 24 Exemplare aus unbekannten Gründen von Johann Nowak mitgenommen wurden. Lediglich ein Eintrag zum Buchtitel des *Herbarium*s

[16] Materialien 18/1, Nr. 322.
[17] Materialien 18/1, Nr. 576.
[18] Materialien 18/1, Nr. 135.

Jacobus Theodorus ist erhalten geblieben. Im Jahr 1649 besaß auch Johann Georg Ribstein, der an den Universitäten Leiden studiert hatte, eine große Bibliothek. Im Jahr 1645 promovierte er in Padua zum Doktor der Medizin. Nach seiner Rückkehr beging er Blutschande mit einer seiner Kusinen in Ödenburg, die während Kinderbettfieber starb. Aufgrund dieser schweren Straftat wurde sein Vermögen im Jahr 1649 beschlagnahmt.[19] Das Inventar, vermutlich seines konfiszierten Besitzes, gibt an, dass er *„In ainer Bücherstellen vngefehr bey 150 stuckh vnterschiedliche Büecher"* verfügte.[20]

Erhard Artner, gebürtig aus Ödenburg, studierte im Jahr 1608 ebenfalls Medizin in Tübingen. Dort veröffentlichte er auch zwei Dissertationen: *De cura sive curatione* (Tübingen, 1605) und *De testamentis ordinaris* (Tübingen, 1605). Nach dem Studium übte er seinen Beruf vermutlich nicht aus, sondern arbeitete als Stadtnotar.[21] Das Inventar seiner Bibliothek von Jahr 1651 verzeichnete 237 Bücher, darunter nur wenige medizinische Werke. Man kann annehmen, dass er die Bibliothek von seinem Vater geerbt hatte. An den medizinischen Fakultäten gab es überproportional viele Studenten aus Ödenburg, die nach ihrem Abschluss jedoch außerhalb der Stadt Anstellung fanden. Zu ihnen zählt Johann Baptist Föggler, der 1661 in Wittenberg seine Dissertation über Blutkreislauf veröffentlichte.[22]

Die Inventare der Bibliotheken der Ödenburger Ärzte enthielten ebenfalls sehr interessante Daten, die zur Erforschung der Medizingeschichte beitragen können. Das Band von Ödenburger Bibliotheken umfasste auch ein undatiertes Inventar der Bibliothek des Arztes Johannes Ribstein, dass die Herausgeber der Inventare auf etwa in Jahr 1629 datierten. Dies ist der Vater von dem oben erwähnten Johann Georg Ribstein, der wahrscheinlich 1629 verstorben ist und ein angesehener Bürger der Stadt war.[23] Das Inventar verzeichnete 194 Bücher, von denen 54 Titel der medizinischen Literatur zugeordnet werden können.[24]

Eidelius Gallus Pflueg studierte an den Universitäten Altdorf und Padua und praktizierte nach seiner Rückkehr als Arzt.[25] Sein Vater Johannes war Rechtsanwalt, und die Zusammensetzung der Bibliothek gemäß dem Inventar

19 Házi 1982, Nr. 8863.
20 Materialien 18/1, Nr. 188.
21 Materialien 18/1, Nr. 225.
22 Konrad Victor Schneider, Johann Baptist Föggler, *Disputatio Inauguralis De Phthisi Quam... In Celeberrima Wittebergensi Academia; Praeside... Dn. Conrado Victore Schneidero... Publico Eruditorum Examini subiicit Johannes Baptista Fögglerus, Sempronio Hungarus... Ad diem Mens. Mart. Anno 1661*, Wittebergae, Röhnerus, 1661.
23 Házi 1982, Nr. 8861.
24 Materialien 18/1, Nr. 58.
25 Materialien 18/1, Nr. 351.

vom 25. April 1658 entspricht eher dem Inhalt (Anzahl der juristischen Werke) der Bibliothek seines Vaters. Insgesamt umfasste sie 91 Bücher, von denen 18 Titel der medizinischen Literatur zugerechnet werden können. Am 4. August 1662 wurde ein weiteres Verzeichnis des Arztes erstellt, das mit dem Inventar von 1658 übereinstimmte, mit dem einzigen Unterschied, dass das Werk Pius Eneus Capritius *Libri duo Practicae Medicinalis Pij Aeneae Capritij Ferrariensis* hinzugefügt worden war.[26]

Abschließend sei noch die sehr schöne Bibliothek des Doktors Johann Heinrich Friedrich erwähnt, der vermutlich keine Stadtrechte beantragt hat.[27] Am 4. April 1667 wurde ein Inventar seiner 86 Bücher erstellt, darunter 19 medizinische Werke. Dieses Inventar ist allerdings unvollständig, da in kleineren Formaten lediglich die Anzahl der Bücher vermerkt ist: *„In Octavo Allerhandt bücher 20“*, und *„In Dueodecimo allerhandt bücher 21“*. Das Bücherinventar lässt darauf schließen, dass die Bibliotheken der Ödenburger Ärzte relativ spezialisiert waren. Andererseits zeigt sich eine große Vielfalt in ihrer Zusammensetzung, was darauf hindeutet, dass die Ärzte die Bücher vermutlich sehr individuell erworben haben. Am weitesten verbreitet waren Werke antiker Klassiker der Medizin, sowohl Ausgaben einzelner Werke als auch Kommentare verschiedener Autoren wie Averroës, Galenus, Hippokrates und anderer. Johannes Ribstein besaß in seiner Bibliothek vier Kommentare zu Galenus Werken von Giovanni Battista de Monte. Aus dem Bereich der modernen Medizin enthielten die Bibliotheken der Ödenburger Ärzte Werke zahlreicher bedeutender und namhafter Autoren: Johann Jacob Wecker, Leonello Vittori, Andreas Vesalius, Juan de Valverde, Lorenz Scholz, Walter Hermann Ryff, Thomas Reinesius, Paracelsus, Pietro Bairo, Daniel Sennert, Johann van Heurne, Justus Moller, Pieter van Foreest, Johann Poppe, Gabrielle Fallopio und Timothie Bright. Im Gegensatz zu den Bibliotheken der Wundärzte, Bader und Barbieren war die Fachliteratur der Chirurgie vergleichsweise schwach vertreten. Aus dem Bereich der Militärmedizin fanden sich Werke von Wilhelm Huldanus Fabricius, Schriften über die Heilwirkung von Bädern von Franz Fabricius sowie Abhandlungen von Alessandro Massario zur Behandlung der Pest. Eine besondere Gruppe innerhalb der Ärztebibliotheken bildeten verschiedene Herbarien von Leonhard Fuchs, Hieronymus Bock und Adam Lonitzer. Ebenso gab es Bücher über Pharmazie, Arzneibücher und Apotheken von Valerius Cordus, Joseph du Chesne (bekannt unter dem Namen Quercetanus), Georg Melich, Girolamo Mercuriale, Oswald Croll und anderen. Unter den Arzneibüchern befand sich auch die

[26] Materialien 18/1, Nr. 394.
[27] Materialien 18/1, Nr. 461.

bekannte und weit verbreitete *Pharmacopoea Augustana*, die in zahlreichen Auflagen und großen Stückzahlen erschien. Alchemistische Werke haben wir nicht zur zeitgenössischen medizinischen Fachliteratur gezählt, obwohl wir einige Werke aus diesem Bereich und ihren Beitrag zur Entwicklung der Medizin diskutieren könnten. Zu den populären und weit verbreiteten Werken zählten die Schriften von Leonhard Thurneysser, Martin Ruland, Paracelsus und anderen.[28]

Medizinische Bücher fanden sich nicht nur in den Bibliotheken von Heilkundlern, sondern auch in denen anderer Bewohner. Sie dienten hauptsächlich der Zubereitung bestimmter Medikamente oder der Behandlung bestimmter Krankheiten. Neben Herbarien stießen wir auf eine beträchtliche Anzahl sogenannter *Distillierbücher*.[29] Diese Art von Medizin diente auch der Erhaltung der Gesundheit der Bevölkerung.

Von den niederungarischen Bergstädten ist lediglich das Bücherverzeichnis des Neusohler Arztes (Physicus) Michal Gabriel Fromknecht de Sporwicz aus dem Jahr 1690 erhalten geblieben.[30] Das Inventar der Bibliothek war nicht vollständig, da die Liste etwa 170 Einträge umfasste, von denen einige ungeschrieben blieben: *„Unterschiedlich geschriebene Bücher in octauo De re medica et Philosophica"*. Er war vermutlich auch musikalisch begabt, da sein Nachlass auch Folgendes auflistete: *„Etliche Musicalische Bücher oder Teile"*. Er studierte an der Universität Wien, wo er im Jahr 1699 Glückwunschverse zu Ferdinand Friedrich Pocks Dissertation über den Blutkreislauf beisteuerte.[31] Wir haben jedoch etwa 90 Titel unter den im Inventar aufgeführten Büchern als medizinisch gekennzeichnet. Es ist anzumerken, dass bei der Erstellung des Inventars einige Titel mehrfach erfasst wurden, so beispielsweise Bücher von Lazarus Riviére, Lorenz Scholz, Johann Zwelfer, Pieter van Foreest und Thomas Bartholin. Die meisten Bücher der Bibliothek stammten von Daniel Sennert.

Im 17. Jahrhundert gab es in Neusohl ebenfalls eine interessante Bibliothek, die ab Jahr 1692 Heinrich Wyserl gehörte, der wie Fromknecht Angestellter der Bergkammer war.[32] Den Angaben zufolge war er weder in der Heilkunde tätig

---

28 Leonhard Thurneysser, *Magna Alchymia....* Cölln, Gymnicus, Berlin, Voltz, 1587.

29 Konrad Khunrath, *Medulla Destillatoria Et Medica...*, Hamburg, Bibliopolium Frobenianum, 1638.

30 Materialien 13/3, Nr. 71.

31 Paul de Sorbait, Ferdinand Friedrich Pock, *Dissertatio Medica De Circulatione Sanguinis, Cum Eiusdem Generatione, Qua... Pro Baccalaureatus Gradu Publicis Disquisitionibus Sub Praesidio... Pauli De Sorbait... A Ferdinando Friderico Pock, Nobili Austriaco Viennensi ... Propugnatur. In Auditorio D.D. Medicor: Die 13. Mensis Septembris...*, Viennae Austriae, Rickes, 1669.

32 Materialien 13/3, Nr. 79.

noch Arzt. Die Bücherliste umfasste 54 Einträge, davon 31 medizinische Titel. Sie stimmt nicht mit der Bibliothek von Michal Gabriel Fromknecht überein, dessen Liste aus dem Jahr 1690 stammt. Eine familiäre oder berufliche Verbindung zwischen den beiden kann jedoch nicht ausgeschlossen werden. Interessanterweise stießen wir in dieser Bibliothek auf ein Werk von William Harvey.[33] Es fand sich beispielsweise nicht in Fromknechts Bibliothek, obwohl Ferdinand Friedrich Pock, der das Werk gekannt haben musste, es in seiner Dissertation ebenfalls zitierte.

Am Ende unseres Beitrags versuchten wir, anhand der in den Inventaren der Ärztenachlässe der genannten Städte verzeichneten Bücherlisten einige Trends im städtischen Gesundheitswesen des 17. Jahrhunderts aufzuzeigen. Wir waren uns der damit verbundenen Schwierigkeiten bewusst. Trotz dieser Probleme konnten wir in den Bibliotheken der Ärzte der genannten Städte etwa 209 Angaben zu den Autoren medizinischer Buchtitel ermitteln. Die quantitative Vergleichsgrundlage bildete die Anzahl der registrierten Werke einzelner Autoren. Es lässt sich feststellen, dass bereits im 17. Jahrhundert die medizinischen Ansichten antiker Ärzte dominierten. Dies waren vor allem zwei Autoren: Galenus, dessen Werke in gesamten Bibliotheken in zehn Exemplaren verzeichnet waren – entweder als Ausgaben seiner gesammelten Werke oder als Kommentare verschiedener Autoren –, und Hippokratész mit fünf Exemplaren. Von den insgesamt aufgeführten Gegenständen gehörten sieben Titeln Daniel Sennert und Giovanni Battista de Monte. Die Werke von Johann Jacob Wecker waren in sechs Fällen verzeichnet. Neben Hippokrates haben wir in fünf Fällen die Titel von Autoren Joseph du Chesne, Jean Fernel, Pieter van Foreest und Leonhard Fuchs. In drei Fällen waren Thomas Bartholin, Caspar Bauhin, Lazarus Rivière und Martin Ruland aufgeführt. Für Vollständigkeit muss erwähnt sein, dass die Werke von 28 Autoren in jeweils zwei Fällen zu finden waren. Die übrigen Werke waren jeweils in einem Fall verzeichnet.

Unserer Ansicht nach zählen die Bücherlisten in den Verlassenschaftsinventaren des medizinischen Personals in Ödenburg und den niederungarischen Bergstädten zu den wichtigsten Quellen für die Erforschung der Geschichte von Heilkunde und Medizin im 17. Jahrhundert in diesem Teil Europas. Die Grundlagenforschung sollte sich vorrangig auf eine detaillierte Analyse des Zusammenhangs zwischen zeitgenössischer Theorie und der alltäglichen praktischen Tätigkeit einzelner Mediziner konzentrieren.

[33] William Harvey, *Exercitatio Anatomica De Motu Cordis et Sanguinis In Animalibus...*, Francofurti, Fitzerus, 1628.

Literatur

Házi 1982 – Házi Jenő, *Soproni polgárcsaládok 1355–1848*, 1–2. kötet, Bp., Akadémiai Kiadó, 1982.

Materialien 13/3. – *Magyarországi magánkönyvtárak, 3. köt., A bányavárosok olvasmányai (Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmecbánya) 1533–1750*, kiad. Viliam Čičaj, Keveházi Katalin, Monok István, Viskolcz Noémi, Bp., Szeged, OSZK, Scriptum Rt., 2003 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez = Materialien zur Geschichte der Geistesströmungen des 16–18. Jahrhunderts in Ungarn, Bd. 13/3).

Materialien 18/1. – *Lesestoffe in Westungarn. I.* Sopron (Ödenburg) 1535–1721, hg. von Tibor Grüll, Katalin Keveházi, József László Kovács, István Monok, Péter Ötvös, Katalin Szende, Szeged, Scriptum Kft., 1994 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez = Materialien zur Geschichte der Geistesströmungen des 16–18. Jahrhunderts in Ungarn, Bd. 18/1).

Wittmann 1984 – *Bücherkataloge als buchgeschichtliche Quellen in der frühen Neuzeit*, hg. von Reinhard Wittmann (Referate d. 6. Jahrenstreffens des Wolfenbütteler Arbeitskreises für Geschichte des Buchwesens vom 21. – 23. Oktober 1982. in der Herzog-August-Bibliothek), Wiesbaden, Harrassowitz, 1984.

https://doi.org/10.46403/Litteraeetamicitia.2026.159

Johannes Rezik eperjesi tanítványai

További források a 2015-ben megjelent eperjesi diáknévsorhoz

Csepregi Zoltán

Durovics Alex és Kónya Péter az eperjesi kollégium első fél évszázadának diáknévsorát másodlagos források, elsősorban alkalmi nyomtatványok alapján rekonstruálta, mivel a beiratkozási anyakönyvek csak 1731-től kezdve maradtak fenn. A 17. századi diákságot jól dokumentálják az iskoladrámák színlapjai, melyekből az 1668–1669-es évekre 327 nevet sikerült összegyűjteni.[1] Johannes Rezik rektori éveit (1705–1710) ezzel szemben – kicsit zavarba ejtően – három diák, Georgius Bárány, Samuel Matthaeides és Joannes Adamus Raymann képviseli a kézikönyvben, ezek az elszigetelt adatok a később hírnevet szerzett tanulók életrajzaiból származnak.[2]

A forráshelyzet ennél szerencsére lényegesebb jobb. 1707-ben is megjelent egy, az említettekhez hasonló iskolai színlap,[3] amely alapján 77 diákszereplő nevét Johann Samuel Klein már 1789-ben közölte,[4] Varga Imre pedig 1988-ban az egész szöveget kiadta.[5]

Az ismert Rezik-tanítványok seregét gyarapítják továbbá a greifswaldi egyetem ösztöndíjas hallgatói.[6] 1709-ben Rezik ajánlólevelével hárman érkeztek

---

1 Durovics, Kónya 2015, 148–163 (1–327. sz.). A források: RMNy 3405, 3555; Varga 1988, 112–119, 121–129. A kiadvány mégsem aknázza ki teljesen a 17. századi alkalmi iskolai nyomtatványokat, lásd például: RMNy 3410, 3443, 3520, 3578, 3661, 3698, 4422, 4428, 4492; Varga 1988, 133–135, 142–146; Csepregi 2024, 18–20.

2 Durovics, Kónya 2015, 163. (328–330. sz.) A Rezik-korszakról: Hörk 1896, C, 76–86; Durovics, Kónya 2015, 30–33.

3 Pigritius scholarum hostis ad Caucasum deportatus et […] Anno D. 1707. die Mart. 18. absoluto solenni Examine In Theatro repraesentatus, Bartfae, [1707]. RMK II. 2282.

4 Klein 1789, 374–376; Kónya, Csepregi (eds.), *Nachrichten*, 2021, 228–230.

5 Varga 1988, 148–151.

6 Szögi 2003, 129; Schmidt, Pohl (Hg.), *Matrikel*, 2004, 36, 41, 53, 55, 57. A XII. Károly-féle svéd királyi ösztöndíjakról: Hörk 1896, C, 72.

Pomerániába, Simon Galli, Johannes Sextius és Petrus Witzay (a sok néven emlegetett Kisviczay vagy Viczay Molnár Péter, a kollégium praeceptora, későbbi kassai lelkész),[7] illetve ugyanilyen ajánlást kapott tanárától a kisszebeni Georgius Hrabecius is, de ő nem érkezett meg ide, vagy nem szerepel a matrikulában. Az ajánlólevelek saját kezű fogalmazványként maradtak fenn Rezik iratai között, amelyeket Michael Rotaridesnek eredetiben sikerült megszereznie.[8] A Rotarides-gyűjtemény egyik számozatlan kolligátumában (ma a Hallei Magyar Könyvtár 36. sz. kézirata) a 326–381. lapokon találhatók ezek a Rezik rektorságához tartozó iratok, melyek bepillantást engednek az akkor *Collegium Rákóczianum*nak is nevezett iskola mindennapjaiba.[9]

A témánkba vágó leggazdagabb forrás ugyanebben a dokumentumgyűjteményben található a következő felirat alatt: *Series studiosorum Collegii Eperiessinensis a[nno] 1705–1710 scripsit Johannes Rezik*.[10] Ez a lista a Rezik igazgatása alatt álló teljes intézmény diákságát sorolja fel az elemistáktól a logikai osztály hallgatóiig. A névsor Rezik kezével és ugyancsak az ő javításaival, beszúrásaival és törléseivel készült, és 280 nevet tartalmaz. Valószínűleg egy lap hiányzik belőle (336v és 337r között) az 1709 októberétől decemberéig tartó időszak bejegyzéseivel.

A jegyzéket alább táblázatos formában közlöm. Az üresen maradt mezők a származási hely, az életkor és a felekezet esetében olyan hiányzó információkra utalnak, melyeket Rezik valószínűleg figyelmetlenségből nem jegyzett fel. Hiányzó vezeték- vagy keresztnévnél viszont ő a jegyzékben is üresen hagyja ilyenkor a helyet, mert maga sem tudja, mi a helyes adat. Van, hogy a rektor bizonytalan a keresztnévben (*Stephanus vel Nicolaus*), és van, hogy a diák családnevét nem ismeri (*donatista Petrus cognomen eius ignorat*).

A származási helyek szinte mind könnyen azonosíthatók, a távolabbi vagy többértelmű helyneveket Rezik kiegészítő adatokkal látja el (pl. vármegye megadása vagy *ad Cassoviam, ad Solnam*).

A kisgimnáziumi (*donatista* vagy *principista, grammatista, syntaxista*) és a nagygimnáziumi osztályokat (poétika, rhétorika, logika) többnyire pontosan jelöli meg Rezik, a gimnáziumi szint alatt azonban változatos meghatározásokkal sorolja be a beiratkozókat: *abecedarius, alphabetista, syllabizans, legens, minimista, parvista*.

A felekezeti adatok sem teljesen egyöntetűek, jóllehet a diákok túlnyomó többsége – néhány református és még kevesebb katolikus (*papista, pontificius*)

[7] Szögi 2003, 129 (1025–1027. sz.); Schmidt, Pohl (Hg.), *Matrikel*, 2004, 53.
[8] ULB Halle, Handschriftenabteilung, Ung. Ms. 36: 363–364; Pálfy 1965, 119.
[9] Csepregi 2000, 80–81. (3. sz.)
[10] ULB Halle, Handschriftenabteilung, Ung. Ms. 36: 326–338; Pálfy 1965, 119.

mellett – természetesen evangélikus. Rezik nyolc esetben feljegyzi, ha vegyes házasságból származik a tanuló, három esetben pedig növendéke áttérésére utal.

Az átírásban csúcsos zárójelben < > szerepelnek a scriptor által kihúzott, de még kiolvasható szavak. Néhány diákhoz terjedelmes megjegyzés is fűződik, ezeket itt helytakarékosságból elhagytam. A hónapok betűvel kiírt nevét arab számokkal helyettesítettem.

Családnév	*Keresztnév*	*Származás*	*Kor*	*Osztály*	*Felekezet, megjegyzés*
1705.10.					*[327r]*
Bartholomaeides	Johannes	Klenotzensis	16	poeta	Luther. pastoris filii
Bartholomaeides	Daniel	Klenotzensis	14	syntax.	Luther. pastoris filii
Bartholomaeides	Samuel	Klenotzensis	9	donat.	Luther. pastoris filii
Franc	Paulus	Peklanius	11	legens	Luther.
Telionke	Martinus	Berzevic.	13	donat.	Luth.
Culicius	Zacharias	Cibiniens.	13	donat.	Luth.
Porubski	Michael	Porubens. Nob. Hung.	17	syntax.	Luther.
Litsch	Johannes Georgius	Schemnitiensis	14	syntax.	Lutheranus
Gerhard	Johannes	Nob. Hung.	18	rhet.	Luther.
Gerhard	Georgius	Nob. Hung.	17	poet.	tres fratres sunt etiam Lutherani
Gerhard	Alexander	Nob. Hung.	14	syntax.	tres fratres sunt etiam Lutherani
Sümegi	Stephanus		18	poeta	servus Gerhardorum
Sextius	Johannes	Carponens.	19	rhet.	Lutheranus
Pothurnay	Matthias	Liptov. Nob. Hung.	18	<poe> grmt.	
Pothurnay	Johannes	Lipt. Nob. H.	17	poet.	
1706.01.					*[327v]*
Willianus	Petrus	Szent-Mihal.	14	donat.	Luth.
Kéhler	Paulus	<Barthp.> Nob. Hung.	14	syntax.	Luth.
Wahl	Franciscus	Eperiens.	14	synt.	Luther.
Kadaschi	Johannes	Eper.	12	legens	Luth.
Klein	Daniel	Eper.	9	legens	Luth.
Füzy	Gabriel	<Eper.> Nob. Hung.	11	legens	pater est Calvinianus, mater pontificia
1706					
Gazur	Johannes	Eper.	8	legens	Luth.
Kevith	Stephanus	Keresztesfalv.	18	gramat.	
Kochlacs	Sigismundus Wilhelmus	Cassov.	14	synt.	Luther.

Kochlacs	Johannes Adamus	Cassov.	10	donat.	Luther.
Struba	Michael	Kisegiensis ad Cassoviam	17	poeta	Lutheranus
Tyvader	Sigismundus	de Trucsan Nob. Hung.	19	rhetor	Lutheranus
Georgiades	Martinus	Schönvisiensis	12	donatista	Lutheranus
Borsy	Andreas	Lapis-Patak	9	donat.	Lutheran.
Borsy	Alexander	Lapis-Patak	7	legens	Lutheranus
Liptow	Johannes	Bartfensis	11	donat.	Lutheranus
					[328r]
Klein	Johannes	<Varalyen.> Eperien.	12	legens	Lutheranus
1706.02.					
Schwartz	Johannes	Eperien.	9	legens	pater est papista
Novatius	Andreas		17	syntaxista	Lutheranus
Murani	Martinus	Drienov.	12	syllabizans	Lutheranus
Kochantay	Michael	Eper.	8	legens	Luth.
Lubi	Georgius	Nob. Hung. ex comit. Lipt.	17	poeta	Lutheranus
Lubi	Johannes	Nob. Hung. ex comit. Lipt.	14	syntaxista	Lutheranus
Ossalitz	Franciscus	Mádensis Nob. Hungarus	12	grammat.	pater fuit Calvin., mater est pontif.
Richter	Johannes	Modrensis Nob. Hung.	18	syntax.	Lutheranus
Bodzasy	Stephanus	Debrecinensis	11	gramma-tista	Calvinianus
Stawar	Johannes	Mediensis	14	donat.	Lutheranus
					[328v]
Sylvay	Georgius	Mediens.	10	donat.	Lutheranus
<Georgiades>	<Martinus>	<Schönvisi-ensis>	12	<donat.>	<Luth.>
1706.03.					
Claudis	Martinus	Bathensis	19	rhetor	Lutheranus
Petri	Martinus	Giarmatiens	19	rhetor	Lutheranus
Vespillo	Georgius	Bathensis	16	grammat.	Luther.
Fitka	Johannes	Bathens.	14	gram.	Lutheranus
Reguli	Johannes	Bathens.	14	gram.	Luther.
Mihoky	Johannes	Zemberiensis	14	donatist.	Luther.
Varady	Michael	Nob. Hung.	14	syntaxista	pater erat Calvini-anus, hic factus est Lutheranus
Sartoris	Paulus				

Ketzeri	Emericus	Nob. Hung.	14	donatista	
Kostenski	Jacobus	Smelnicius	15	grammat.	
Krauß	Franciscus	Smelnicius	12	donatista	Luther.
					[329r]
Saarossy	Sebastianus	Nob. Hung.	7	syllabizans	Lutheranus
Pachmegyi	Stephanus	Nob. Hung.	14	syntaxista	Lutheranus
Cseschel	Paulus	Trenchiniensis	12	grammatista	Lutheranus
Sculteti	Georgius	Trenchiniensis	16	syntax.	Lutheranus
Csontosch	Andreas	Szent-Mihal.	8	syllabizans	Luther.
1706.04–05.					
Farkas	Matthias	Eperien.	9	alphabetista incipiens	Lutheranus
Plesko	Andreas	Berentinensis	11	donatista	Lutheranus
Pachmegyi	Johannes	Nob. Hung.	10	grammat.	Lutheranus
Cseselius	Adamus	Nob. Hung.	9	donat.	Lutheranus
Monchko	Andreas	Varalyiensis	9	syllabizans	Luther.
Fischer	Elias	Einsidlensis	6	syllabizans	Lutheranus
Opponi	Matthias	Eperiens.	6	syllabizans	Lutheranus
Zehrensky	Johannes	<Wallendorf> Olasiensis	12	donat.	Luther.
					[329v]
Franckenstein	Josephus Henricus	Olasiensis	8	minimista	Luther.
Lukaschowitz	Andreas	Eperiens.	7	abeced.	Lutheranus
1706.06–09. etc.					
Sipsay	Adamus	Eperiens.	6	syllabizans	Lutheranus
Tahy	Johannes	Brezoviens. Nob. Hung.	11	grammat.	Luther.
Szirmay	Ladislaus	Nob.	6	alphabetar.	Lutheranus
Maltzal	Michael	Eperien. Nobil.	7	syllabizans	Lutheranus
Görgöy	Ludovicus	Nob. Hung.	14	syntaxista	Luther.
Görgöy	Adamus	Nob. Hung.	11	grammatista	Lutheranus
Lyptay	Johannes	Trenchiniensis	11	donatista	Lutheran
1706					
Pauer	Gabriel	Nob. Hung.	7	syllabizans sic et minimista	Lutheranus
Ciriaky	Georgius	Eper.	6	minimista	Luth.
Spilenberger	Davidus	Eperiensis	6	minimista	Lutheranus
					[330r]
Schöfelder	Johannes	Eperien.	7	minimista	Lutheranus
Comaromy	Sigismundus	Eperien.	7	legens	pater est Calvinianus

Cyriaky	Georgius	Eper.	6	syllabizans s. minimista	Lutheranus
Lang	Sigismundus	Leutschoviensis	10	minimista	Lutheranus
Lüdstein	Sigismundus	Eperien.	7	minimista	Lutheranus
Martonffy	Augustus	Carponensis	20	logicus	Lutheranus
Högyesy	Georgius	Transdanub. ex comit. Castriferrei	22	orator	
Borgatay	Georgius	ex comit. Castriferr.	18		Lutheranus
Bobrik	Andreas	Schemnitziensis	14	syntaxista	Luther.
Barany	Georgius	Transdan.	20	logicus	Luther.
Banay	Sigismundus	Eperiens.	7	minimista	pater est Calvinianus, mater Luther.
Sedanitz	Andreas	Carponensis	15	grammat.	Lutheranus
Lehotsky	Gabriel	Cibiniensis	8	legens	Lutheranus
					[330v]
Lehotsky	Matthias	Cibiniensis	7	legens	Lutheranus
Jeszeniczky	Paulus	Senicensis	18	logicus	Lutheranus
Porubsky	Georgius	Arvensis ex Poruba Nobil.	14	syntaxista	Luther.
Porubsky	Matthias	Arvensis ex Poruba Nobil.	11	donat.	Luther.
Parniczky	Thomas	Arvens. ex Parnica Nobil.	12	grammat.	Luther.
Külbachius	Johannes	Mislaviensis	13	grammat.	Lutheranus
Frölich	Georgius	Mislaviensis	14	grammat.	Lutheran.
1706.11–12.					
Bielik	Daniel	Olassiensis	18	logicus	Lutheranus
Wallius	Georgius	Berzevic.	14	grammatista	Luther.
Graecus scilicet natione	Georgius		13	minimista, discit Hungarice	
Csiscko	Wilhelmus	Topschensis	12	gram.	Luther.
Soos	Ladislaus	Nob. Hung.	14	grammatista	Calvinianus
					[331r]
Soportzer	Johannes	Varallyensis	18	log.	Luth.
Eißdorfer	Johannes	Popradiensis	11	donatista	Luther.
Toportzer	Daniel	Popradiensis	12	gramm.	Lutheranus
Pruni	Johannes	Segnensis	17	poeta	Lutheranus
Pruni	Daniel	Segnensis	6	minimista	Luther.
Peschko	Daniel	Igloviens.	16	grammat.	Luther.

Murani	Martinus	Somoschiensis	13	donatista	Lutheranus
Przyscak	Andreas	Kujatoviensis	12	donatista	Lutheranus
Urmeny	Andreas	Kujatoviensis	12	donatista	Lutheranus
Medvecky	Martinus	Kys-Bisteriens.	17	syntax.	Lutheranus
Bartzay	Johannes	Nob. Hung.	17	poeta	Calvinianus
Bartzay	Ladislaus	Nob. Hung.	13	grammat.	Calvinianus
					[331v]
Püffelinus	Ferdinandus	Austriacus	12	donatista	
1707.01–02.					
Kesmarszky	Andreas	Varalyensis	15	poeta	Lutheranus
Görgey	Gabriel	N. Hung.	17	syntaxista	Lutheranus
Görgey	Jobus	N. Hung.	13	gramma-tista	Lutheranus
Emerich	Georgius	Eperien.	7	legens	Lutheranus
Lany	Daniel	Kesmarciensis	17	rhetor	Luther.
Szentkeresti	Daniel	Eperiensis	7	parvista	Luther.
					[332r]
Kys	Demeter	Sajovanensis	11	donatista	Calvinianus
Bugdos	Sigismundus	Kökömeziens.	14	grammat.	Luther.
Spilenberger	Daniel	Eperiensis	6	minimista	Lutheranus
Wächter	Johannes	Neocomiensis	12	donatista	Luther.
Bruchacs	Johannes	Bogdanensis	11	donat.	Luther.
Kryzowitz	Johannes	Radacensis	17	grammat.	Luther.
Bano	Emericus	N. Hung.	11	donat.	Luth.
Mokray	Johannes	Coniensiensis [?]	8	minimista	Luther.
Micovini	Samuel	Rostariensis	16	rhetor	Luther.
Strigner	Johannes	Rostariensis	16	rhetor	Luther.
Rohan	Johannes	Kalnicensis ex comit. Thur.	15	donatista	
1707.03–05.					
König	Johannes	Varalliensis	12	grammat.	Luther.
					[332v]
Millether	Johannes	Varall.	11	legens	Luther.
Báno	Johannes	Nob. Hung.	9	donat.	Luther.
Raktay	Johannes	Budimirens	8	minimista	Luther.
Motus	Ladislaus		6	minimista	Luther.
Berzewitzy	Franciscus	Nob. H.	8	minimista	Luther.
Backschy	Emericus	Nadaschiensis	14	grammat.	Lutheranus
Podhorny	Johannes	Kesmarciensis	14	grammat.	Luth.
Molitoris	Stephanus	Radaciensis	6	minimista	Luther.
Mihalko	Martinus	Eperien.	8	minimista	Luth,
Zamba	Michael	Zelmanek.	13	grammat.	Luther.
Molitoris	Johannes	Eperien.	8	minimista	Luther.

Görgey	Nicolaus	N. H.	15	poeta	Luther.
					[333r]
Horvath de Stansith	Emericus	Nob. Hung.	15	poeta	Luther.
Pruni	Daniel	Segnensis	7	minimista	Luther.
Piszko	Johannes	Bertinens.	9	minimista	Lutheranus
Laubstein	Andreas	Eper.	6	minimista	Lutheranus
Bahil	Georgius	Ochtinensis	18	poeta	Lutheranus
Curiani	Andreas		17	poeta	Lutheranus
Benedicti	Isaacus	Radacsensis	13	donatista	Lutheranus
1707.06–08.					
Casparides	Georgius	Nob. Hung. Carponensis	21	rhetor	Luther.
Dubowszky	Martinus	Leutschov.	17	rhetor	Luther.
Schürrmann	Samuel	Leutschov.	17	rhetor	Lutheranus
Pongratz	Georgius	N. H. Thurocens.	14	grammat.	
Kostolany		N. H. Cassoviensis	17	syntax.	Luther.
					[333v]
Bros	Johannes	Hanusfalvens.	16	donat.	Lutheranus
Thoma	Georgius	Hanusfalv.	14	donat.	Luther.
Tahy	Stephanus	N. H. Kukoviensis	13	grammat.	Lutheranus
Johannis	Paulus	Raclaviens.	12	donatista	Lutheranus
Raymann	Godofredus	Sanrothiensis	17	donatista	Luther.
Pap	Stephanus	Sovariens.	8	minimista	Lutheranus
Proczner	Daniel	Nagybanensis	11	donatista	Lutheranus
Schreiber	Daniel	Modrensis Nob. Hung.	18	poeta	Luther.
Boykowsky	Paulus	Modrensis	18	poeta	Luther.
Loschka	Georgius	Neostad. ad Solnam	18	poeta	Luther.
Tarnocy	Franciscus	Hruszaviensis	14	donatista	Luther.
Hencker	Johannes	Eperiensis	6	minimista	Luth.
					[334r]
Prybisch	Michael	Arvens. ex Dubowa Nobilis	15	grammat.	Luther.
Babinsky	Georgius	Arvens. Babinensis	14	grammat.	Lutheranus
Molitoris	Georgius	Ochtinens.	15	grammat.	Luth.
Adamy	Johannes	Ochtinens.	14	gramm.	Luth.
Bissadecky	Georgius	Septemtiliensis	12	donatista	Lutheranus
Schmidt	Johannes	Knütermacher Eperiens.	9	minimista	Luther.

Schmidt	Matthias	Knütermacher Eperiens.	7	minimista	Lutheranus
Lany	Andreas	Slanensis	18	logicus	Lutheranus
Strba	Daniel	Antalensis	20	rhet.	Lutheranus
Bartholomaeides	Adamus				
Palonyai	Johannes				
Bartholomaeides	Johannes				
Zary	Johannes	Hosuvesiensis	14	syntaxista	Luther.
Cubini	Casparus	Liptoviens. Nob. Hungar.	14	donatista	Lutheranus
					[334v]
Hankoczy	Johannes	Eper.	7	minimista	Lutheranus
Muzyk		Eper.	12	minimista	Lutheranus
	Johannes Jacobus	Leutschovien.	14	grammat.	Lutheranus
David	Georgius	N. H. Istobnens. ex comit. Arvensi	15	donatista	
Solkovius	Jacobus	Kesmarciens.	14	gramm.	Lutheranus
Paldiathy	Jacobus	Brezow.	19	logicus	Lutheranus
Anthal	Martinus	Nicopol.	18	rhet.	Luth.
Zdansky	Andreas	Teutolipcsens.	18	rhet.	Luth.
Bohurad	Martinus	Bertelefalv.	11	gram.	Lutheranus
Stankowitz	Michael	Trstenens.	13	grammat.	
Paulik	Johannes	Nagydobronensis	13	grammat.	Lutheranus
Szemerey	Gregorius	Semproniensis Nobilis Hungarus	18	rhetor	Lutheranus
Görgey	Balthasar	N. H. Bethlenfalvens. Scep.	16	poeta	Luther.
Pongratz	Casparus	N. H. Andrasfalv.	14	syntax.	Lutheranus factus ex pontificiis
					[335r]
Szőke	Johannes	Panitiensis ex comitatu Gömöriensi	21	log.	Luther.
Czigyany	Johannes	Panitensis	22	rhet.	Luther.
Kochny	Johannes	Krencsensis ex comit. Nitriens.	19	rhet.	Luth.
Novak	Andreas	Huszofalvens.	10	legens	Luth.
Smegmatoris	Georgius	Krencsens. ex comit. Nitriens.	15	donat.	Luther.
Millether	Johannes	Igloviens. N. H.	18	log.	Luther.
Lany	Johannes	Rosnaviens. N. H.	11	grammat.	Luther.

Ondreysky	Stephanus	Primocensis ex comit. Scep., qui natus est in Trenchiniensi	12	legens	Luth.
Baycsi	Gabriel	N. H. ex comit. Liptoviens.	11	grammat.	Luther.
Novaky	Andreas	Huszovitzensis	10	minimista	Luther.
Petren	Johannes	Strozensis	21	logicus	Luther.
					[335v]
Arlet	Samuel	Leutschov.	10	donatist.	Luther.
Arlet	Michael	Leutschovia	7	minimista	Lutheranus
Kunicsek	Thomas	Uhoransis ex comit. Neo-hrad.	21	log.	Luth.
Barosch	Johannes	Trenchiniensis	7	donatista	Luther.
Tarnoczy	Johannes	Nob. H. Szömeriens. ex comit Gömöriensi	16	gramm.	Luth.
Domky	Carolus	servus Schosyi	14	principista	Calvinist
Zay	Carolus	Alexandri Zay jam fatis functi filius, ac baronis ab Hellenbach filiae filius	14	synt.	crudioris mentis
Martonfy	Stephanus	Carponensis	18	logicus	Luther.
Kromiak	Ferdinandus		10		
Roth	Georgius	Ep. N. H. dni vicecomitis Mich Roth		syllabizans minimista	Lutheranus
Fejervari	Ladislaus	N. H. ex comit Sarossiensi	8	legens	Lutheran.
Barosch	Nicolaus	Trenciniens.	6	legens	Lutheran.
1709.06–08.					*[336r]*
Kirchmayer	Samuel	Rosnav.	15	synt.	Lutheranus
Roth	Michael	Rosnav.	16	grammat.	Lutheranus
Voglar	Georgius	Swedleriensis	26	grammat.	Lutheranus
Braxatoris	Johannes	Eperien.	13	donatista	Luther.
Woyziech	Georgius	Eper.	9	minimista	Luther.
	Petrus		13	donatista	Lutheranus
1709.07.					
Csurmann	Martinus	Eperiens.	10	legens	Luther.
Csurmann	Stephanus	Eperiens.	8	legens	Luth.
Naczensis	Michael	ex Nac	16	donat.	Lutheranus
Geschelius	Johannes Jeremias	Rosnav.	12	legens	Luther.

1709.08.					
Chorwath	Georgius	Neosol.	17	legens	Luth.
Topertzer	Johannes	Waraliens.	5	syllabizans	Luth.
Kajari	Stephanus	Jaurinensis	26	rhetor	Luther.
					[336v]
Korlaty	Johannes	Szent Mihalien.	14	grammat.	Luther.
Mattkowitz	Matthias	Acsensis ex comit Pestiensi	12	syntax.	Lutheranus
Perlaky	Samuel		20	logicus	Luther.
1709.09.					
Sepsy	Johannes	Libloviensis	10	donatista	Calvin. et matre pontificia
Blhaw	Johannes	Brezoviensis	18	rhet.	Luther.
Sartoris	Petrus	Lehotensis	16	poeta	Luther.
Holoi	Matthias	Brezoviens.	12	grammat.	Luth.
Valentini	Matthias	Kokaviens.	13	gram.	Luth.
Malatinsky	Matthias	Brezoviens.	12	princip.	Luth.
1709.10–12. [egy lap hiányzik]					
1710.01–03.					*[337r]*
Molitoris	Martinus	Kujatensis	13	minimista	Lutheranus
Grünblut	Casparus	Neocomiensis	18	logicus	Lutheranus
Darwasch	Johannes	N. H. fratres ex comitatu Baersiensi	16	rhet.	Calvinianus
Darwasch	Ladislaus	N. H. fratres ex comitatu Baersiensi	15	poeta	Calvinianus
Patay	Gabriel	N. H. Neosoliens.	15	poeta	Lutheranus
Polerecky	Andreas	Novisol.	8	minimista	Luther.
Gylany	Thomas	N. H. ex comit. Trenchiniensi	7	minimista	Lutheranus
Poray	Johannes	Transdanub. Vesprimensis	15	donatista	papista
Kacsinsky	Michael	Eperiensis	7	minimista	Luther.
Fabricius	Daniel	Oczoviensis	20	logicus	Luther.
					[337v]
Saarosiensis	Samuel	Oczoviensis	18	syntax.	Lutheranus
Fuchs	Johannes	Cibinien. vel Cassoviens.	11	donat.	Luth.
Nagy	Johannes	Radaczensis	14	donatista	Luther.
Szilvay	Georgius	Medesiens.	15	donat.	Lutheranus
Nagy	Stephanus	Radaczens.	10	minimista	Lutheranus

1710.04–05.					
Feyerwary	Sigismundus	N. H.	6	minimista	Lutheranus
Jeney	Andreas	Eperien.	7	minimista	Lutheranus
Smerczany	Emericus	Nob. Hung. ex comit. Liptov.	6	minimista	Luth.
Ondreysky	Stephanus		13	donatista	Lutheranus
					[338r]
Vogt	Christianus	Eperiens.	12	minimista	Luther.
Tarnoczy	Franciscus	N. H. ex comit. Gömeriensi	16	rhet.	Lutheranus
Nemessany	Balthasar	N. H. ex comitatu Saarossiensi	7	minimista	Luther.
Nemessany	Valentinus	N. H. ex eodem comit.	5	minimista	Luther.
Bonis	Franciscus	N. H. unius patris filii	13	syntax.	Calvinianus
Bonis	Michael	N. H. unius patris filii	12	syntax.	Calvinianus
Bonis	Stephanus	N. H. unius patris filii	11	grammat.	Calvinianus
Bonis	Andreas	N. H. unius patris filii	10	gramm.	Calvin.
Murani	Martinus	Szomoriens.	14	donat.	Calvinianus
Merkowitz	Andreas	ex Geraltowitz	13	minimista	Luther.
Wnickhew	Matthias	Tot Lipschensis ex comitatu Veterosoli	16	synt.	Luther.
Kis	Stephanus vel Nicolaus	Madensis	12	donatista	Calvinianus
Siney de Sinie	Nicolaus	H. N.	12	donatista	Luther.
Horvath	Paulus	Eper.	6	minimista	pater papista natus, sed qui refugit papismum
					[338v]
Dersöfy	Stephanus	N. H. domini Emerici Bezegi privignus	18	rhetor incipiens	Lutheranus
Bulowsky	Jonas	N. H.	18	rhetor	Lutheranus

Hivatkozott irodalom

ULB Halle = Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt zu Halle (Saale)

Csepregi 2000 – Csepregi Zoltán, *Magyar pietizmus 1700–1756, Tanulmány és forrásgyűjtemény a dunántúli pietizmus történetéhez*, Bp., TIE, 2000 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 36).

Csepregi 2024 – Csepregi Zoltán, *Evangélikus iskolázás Magyarországon a korai újkorban = Pedagógiatörténeti Szemle*, 6(2024), 5–27. https://doi.org/10.22309/PTSZEMLE.2024.1.2

Durovics, Kónya 2015 – Durovics Alex, Kónya *Péter, Az Eperjesi Kollégium felsőfokú hallgatói 1667–1850*, Bp., ELTE Egyetemi Levéltára, 2015 (Felsőoktatástörténeti kiadványok. Új sorozat, 11).

Hörk 1896 – Hörk *József*, *Az eperjesi ev. ker. collegium története*, Kassa, Bernovits, 1896.

Klein 1789 – Klein, Johann Samuel, *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften evangelischer Prediger in allen Gemeinen des Königreichs Ungarn*, I, Leipzig, Ofen, Diepold und Lindauer, 1789.

Kónya, Csepregi (eds.), *Nachrichten*, 2021 – *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften evangelischer Prediger in allen Gemeinen des Königreichs Ungarn*, I–II, eds. Peter Kónya, Zoltán Csepregi, Prešov, Vydavateľstvo Prešovskej Univerzity, 2021.

Pálfy 1965 – Pálfy Miklós, *Katalog der Handschriftensammlung der Hallenser Ungarischen Bibliothek*, Halle (Saale), Niemeyer, 1965 (Arbeiten aus der Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt in Halle a. d. Saale, 4).

Schmidt, Pohl (Hg.), *Matrikel*, 2004 – *Die Matrikel der Universität Greifswald und die Dekanatsbücher der theologischen, der juristischen und der philosophischen Fakultät 1700–1821,* Hg. Roderich Schmidt, Reinhard Pohl, I–III, Stuttgart, Steiner, 2004 (Beiträge zur Geschichte der Universität Greifswald, 6/1–3).

Szögi 2003 – Szögi László, *Magyarországi diákok lengyelországi és baltikumi egyetemeken és akadémiákon, 1526–1788*, Bp., ELTE Levéltára, 2003 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 9).

Varga 1988 – Varga Imre, *A magyarországi protestáns iskolai színjátszás forrásai és irodalma*, Bp., MTA Könyvtára, 1988.

https://doi.org/10.46403/Litteraeetamicitia.2026.173

Le message des livres

Un essai fort impressionniste sur les petits formats dédié à István Monok

Marisa Midori Deaecto

E quella a me : Nessum maggior dolore
che recordarsi del tempo felice
ne la miseria; e ciù sa 'l tuo dottore.
*Dante Alighieri (1265–1321)**

La mémoire des livres

La première visite d'une collection d'ouvrages rares marque toujours un grand événement. Les choses ne se font guère par hasard. Non. Il y a l'invitation. La prise de rendez-vous. L'attente. Et la découverte. En portugais, on dit « alumbramento ». Depuis 2009, mes visites suivent plus ou moins ce scénario.

La première fois, c'était à Rio de Janeiro. Nous étions à un congrès d'historiens du livre : Jean-Yves Mollier, Roger Chartier, Michel Melot, François Botrel et Frédéric Barbier. Ces professeurs étaient les stars du moment. Moi, jeune professeure engagée à l'Université de São Paulo. Frédéric Barbier était un nom important qui figurait dans les livres et dans une série d'articles sur la diffusion internationale de l'édition française, publiés dans *la* prestigieuse *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine*, que j'avais lus pendant mes recherches pour ma thèse. Mais c'était notre première rencontre. Les organisateurs du congrès avaient prévu une visite guidée de la Bibliothèque nationale pour les invités étrangers, je ne comptais donc pas participer au groupe. C'est Frédéric qui m'a invitée. Et ce fut la première d'une série de nombreuses invitations.

* Dante 1998, p. 53–54.

Deux ans plus tard, je l'ai retrouvé à Bucarest, en Roumanie. À cette occasion, la Bibliothèque métropolitaine promouvait un colloque international d'histoire du livre. C'était ma première rencontre avec István Monok. Le temps passait et, année après année, de nouvelles portes s'ouvraient. István et Frédéric m'ont appris que l'Europe centrale est un véritable trésor d'éditions précieuses, qui remontent à l'époque des manuscrits, mais aussi à la culture de l'imprimé. La Transylvanie recèle quelques trésors de la période de la Réforme, lorsque des émigrés de Saxe, convertis à la nouvelle foi, ont érigé dans cette région leurs temples, leurs séminaires et leurs premières imprimeries. Il existe bien sûr une forte présence de bibliothèques nobiliaires, qui reconstituent, au-delà des préférences locales, le répertoire des lectures et des éditions produites pendant l'Empire.

Il est évident que cet itinéraire comprenait les grands centres : Budapest, Vienne, Munich, Rome, Florence… Paris. Et ainsi, pendant dix ans, j'ai appris à contrôler mon anxiété, à sentir le craquement du parchemin, à apprécier les miniatures sophistiquées, à toucher le cuir souple des reliures… impossible ne pas penser au conseil de Richard de Bury (1287–1345), pour qui :

> Il faut d'abord manger le livre avec Ézéchiel, afin que l'intérieur adoucisse le ventre de la mémoire et que l'extérieur répande le doux parfum des épices ingérées, à la manière de la panthère rassasiée, dont l'haleine est convoitée par les animaux sauvages et tout le bétail (De Bury, 2007, pp. 43–44).

Il n'était qu'avec cet esprit qui s'est faite ma première visite à la Maison-Musée Ema Klabin, à São Paulo, dans le seul but de découvrir les livres qui allaient composer la magnifique exposition *La Parole Imprimée (1492–1671)*, sous le commissariat de Paulo de Freitas Costa. Mais cette fois-ci, sans la compagnie de mes deux grands amis.

À ce moment-là, le message des livres m'a semblé très clair : il était temps de formuler mes propres hypothèses. Sentir les livres avec ma propre peau et mon odorat. Déchiffrer dans leurs moindres gestes le sens de cette première rencontre. Je cherchais, enfin, « l'alumbramento ». Un parcours personnel que j'essaie maintenant à consigner dans ces lignes.

Dans ce bref essai sur les livres de petit format, les trajectoires de deux titres ont été découpées en fonction de la nature des éditions et de leurs formes d'appropriation. Il s'agit d'un choix tout à fait subjectif, motivé par le poids historique et/ou artistique des volumes conservés dans la collection. La clé interprétative qui traverse ces incursions très impressionnistes ne pouvait être autre que l'amour éveillé par les livres.

Un amour que je partage sous forme d'hommage à István Monok.

La bocca me basciò tutto tremante

La première édition de *la Comédie* de Dante a été imprimée à Foligno par Johannes Neumeister (s.d.-*vers* 1507) en 1472. Les origines de l'imprimeur sont incertaines, mais il est possible qu'il ait appris le nouvel art dans l'atelier de Gutenberg, à Mayence, et, à l›instar de ses contemporains, qu'il soit parti vers la péninsule italienne à la recherche d'une nouvelle clientèle (Barbier, 2023, p. 80). Le travail a été réalisé à la demande d'Evangelista Angelini de Trevi, comme l'indique le colophon. Un client exigeant, qui n'a pas épargné des ressources pour voir sortir des presses un volume prodigieux, imprimé sur du papier avec une belle typographie, 252 feuilles, in-4° (20 x 28,3 cm). Malgré un financement assuré, on ne peut s'empêcher d'être surpris par les caractères immodestes d'un livre imprimé par un professionnel qui, apparemment, n'était que « de passage » dans cette ville située à la périphérie des grands centres humanistes.

La tradition codicologique a reconnu à *la Comédie* l'épithète « divine » (Boccace, 2021), ce qui a certainement déterminé la générosité de certains de ses manuscrits, à l'instar de l'exemplaire commandé par Laurent de Médicis (1449–1492) à Sandro Botticelli (1445–1510)[1], vers 1480, donc après l'invention des caractères mobiles. Les premières éditions dans des formats portables ne tardèrent toutefois pas à apparaître. Nous avons ici un cas curieux : le passage du manuscrit à l'imprimé a favorisé une forme d'acculturation, dans laquelle l'ancien modèle d'écriture et de diffusion d'un texte canonique a cédé la place aux multiples possibilités offertes par l'apparition de *l'ars impressoria*, parmi lesquelles la publication d'œuvres classiques au format in-8°.

Tout aussi curieux est le fait que ce nouveau format corresponde à une pratique de lecture plus intime que le poète florentin avait déjà reconnue et notée dans l'un des passages les plus lyriques de son œuvre :

[1] Selon Henrique Piccinato Xavier : « Cent deux feuilles de peau de mouton, mesurant 32,5 centimètres de haut sur 47,5 de large, composent un curieux codex ; chaque feuille, sur son côté le plus dur et le plus sec (le côté de la peau opposé au contact avec la chair de l'animal) a reçu l'un des cent chants de *la Divine Comédie* de Dante Alighieri ; soit une moyenne de 99 vers par page, disposés en quatre colonnes et rédigés à la main dans une délicate calligraphie humaniste. L'autre côté de chaque feuille a vu sa surface souple soigneusement préparée, pour recevoir le tracé subtil de deux pointes métalliques. […] Grâce à la technique de la pointe d'argent (l'une des plus difficiles du dessin de la Renaissance car elle suppose un contrôle et une précision totale de la part de celui qui l'exécute), 102 dessins ont été réalisés. Ainsi, une fois relié, le codex de 204 pages, lorsqu'il était ouvert, présentait toujours, côte à côte, une page avec un chant complet et une autre page avec l'image qui lui correspondait » (Dante Alighieri, 2013, p. 517).

Noi leggiavamo un giorno per diletto
Di Lancialotto come amor lo strinse;
soli eravamo e sanza alcun sospetto.

Per piú fiate li occhi ci sospinse
Quella lettura, e scolorocci il viso;
ma solo un punto fu quel che ci vinse.

Quando leggemmo il disiato riso
Esser basciato da cotanto amante,
questi, che mai da me non fia diviso,

la bocca me basciò tutto tremante.

Passons à l'histoire. Paolo Malatesta et Francesca da Rimini partagent, entre soupirs et regards furtifs, la lecture du livre de Lancelot. Mais à un moment donné, la lecture s'est perdue : « En lisant le sourire désiré / être embrassé par un amant si parfait, / celui-ci, qui ne me sera jamais enlevé, / tremblant, m'a embrassé sur la bouche » (Alighieri, 1998, p. 52). Dans les vers du chant V de « L'Enfer », une scène assez courante, dans laquelle le plaisir de la lecture se transforme en désir vécu (et vif), est racontée avec une douleur lancinante. Paolo et Francesca, les adultères condamnés à flotter pour l'éternité dans le cercle des luxurieux, sans jamais pouvoir se toucher, se laissent séduire par le baiser que le chevalier, ami cher du roi Arthur, vole à la reine Guenièvre. Le baiser interdit du livre se matérialise dans l'expérience des amants-lecteurs. Et, à cet instant, le volume a été oublié.

Mais entre la lecture partagée et le baiser, il y a un livre. Comme l'a bien fait remarquer un jour un ami très gentil, il est difficile d'imaginer que le couple se soit laissé toucher pendant la lecture d'un livre enroulé peu pratique, ou même d'un codex monumental et lourd, peu propice à l'intimité partagée.

En effet, l'apparition des codex de petit format au bas Moyen Âge, c'est-à-dire, à l›époque de Dante, témoigne de pratiques de lecture très particulières, même si la forme du livre n'est pas nécessairement nouvelle. Notons que « dans l'un de ses célèbres *épigrammes*, Martial (38–104) conseille aux lecteurs désireux d'emporter leurs livres partout avec eux d'acheter ces nouveaux exemplaires compacts, écrits sur une peau, que l'on peut tenir d'une seule main » (Melot, 2012, p. 27), ou de les garder dans leurs poches.[2]

[2] À cet égard, la solution trouvée par le designer Gustavo Piqueira pour l'édition des *Épi-*

On trouve également des traces d'une appropriation chrétienne de ces mêmes codex. Vivant, comme elles vivaient, avec leurs libertés restreintes, les communautés qui suivaient les paroles et les exemples du Christ n'ont pas tardé à adopter les parchemins pliés pour propager leur foi. Laïcs ou religieux, ils reconnaissaient dans ces petits livres les avantages de la portabilité.

Les cataclysmes qui ont secoué la société après la chute de l'Empire romain ont relégué les petits formats à l'oubli, de sorte que les images de livres et de bibliothèques fixées dans l'iconographie de l'époque renvoient à des volumes épais et lourds, pour la plupart des textes sacrés ou juridiques. Ces codex, qui deviendront courants dans les bibliothèques universitaires, étaient généralement enchaînés aux tables de lecture. Les petits formats seront donc réhabilités dans une réalité diamétralement opposée, marquée par le dilettantisme et l'amour courtois.[3] Ainsi, les romans de chevalerie, aux temps primitifs, tout comme le *dolce stil nuovo*, dont Dante et Pétrarque (1304–1374) sont des exemples illustres, constituent un répertoire propice à l›exercice de nouvelles formes de lecture, liées à la découverte de nouvelles sensibilités. Les petits formats s'adaptent mieux au corps.

La collection d'Ema Klabin conserve une belle édition publiée par Aldo Manuzio (1449–1515) de *Le Terze Rime di Dante*, à Venise, en 1502. Un petit volume délicat in-8º (9 x 16 cm) imprimé avec de belles polices cursives (marque de l'éditeur). Cet exemplaire témoigne de la sagacité avec laquelle l'imprimeur-éditeur a recréé les livres de lecture intime, solitaire ou partagée, religieuse ou laïque, d'études ou d'amateurisme, grâce auxquels les Grecs, les Latins et les contemporains ont commencé à se diffuser. Tout comme Aldo Manuzio, les premiers imprimeurs ne feront que renforcer ce lien entre le contenant et le contenu, en recomposant avec des caractères mobiles un *corpus* littéraire ancré dans l'imaginaire des lecteurs depuis au moins deux siècles.

grammes de Martial, sous la forme de petits cahiers réunis et reliés entre deux plaques de papier *panama* est remarquable. *Cf.* Marco Valério Marcial, *Epigramas*, traduction, notes et postface de Rodrigo Garcia Lopes, São Paulo [Cotia] : Ateliê Editorial, 2017.

3 « À aucune autre époque, l'idéal de civilisation mondaine ne s'est autant amalgamé à l'idéal de l'amour féminin qu'entre le XIIe et le XVe siècle. Toutes les vertus chrétiennes et sociales, toute la structure des modes de vie, ont été intégrées dans le cadre du "véritable amour" par le système de l'amour courtois. La perspective érotique de la vie, qu'elle soit sous sa forme ancienne, purement courtoise, ou dans l'incarnation du *Roman de la Rose*, peut être assimilée à la scolastique, sa contemporaine. Toutes deux représentent la plus grande tentative de l'esprit médiéval de comprendre tout ce qui fait partie de la vie sous un seul point de vue » (Huizinga, 2010, p. 179).

Livre et dévotion

Et si ces pratiques de l'écriture et de la lecture ont persisté dans les milieux laïques, elles n'en ont pas été moins importantes dans le contexte religieux. Dans une très belle étude sur l'apparition de la lecture silencieuse à la fin du Moyen Âge, Paul Saenger met en lumière un certain Guibert de Nogent qui, au XIIe siècle, pouvait exprimer « des sentiments intimes qui n'avaient jamais été confiés au parchemin auparavant en raison de l'absence d'intimité, lorsque la rédaction dépendait de la dictée à un secrétaire » (Saenger, 1998, pp. 151–152). Or, cette forme d'appropriation sensualiste de l'écriture et du livre, motivée par la pratique de la lecture silencieuse, a conduit les moines cisterciens à considérer « le cœur comme le siège de l'esprit et [à voir] la lecture comme le principal instrument pour toucher les "sentiments du cœur" » (Saenger, 1998, pp. 150).

La tradition picturale de cette période sera prolifique en représentations de lecteurs surpris, dans leur intimité, avec de beaux codex enluminés. Au-delà du milieu monastique, à mesure que les villes et la vie courtoise s'épanouissaient, ces livres s'adaptèrent à des formats portables et à divers genres, permettant au lecteur d'exercer sa foi et ses pratiques méditatives à travers des missels, des bréviaires ou encore des célèbres livres d'heures.

Difficile de ne pas être ému devant le petit *Horae Beatae Mariae Virginis, cum Calendario* (Flandre, vers 1450–1500). Ce manuscrit richement illustré sur fin vélin se présente comme l'expression la plus aboutie d'artisans raffinés et conscients des préférences d'un public privilégié et non moins exigeant. En raison de ses dimensions réduites (8 x 12 cm), il s'agirait d'un volume destiné à une lecture intime, voire d'un objet que l'on porte sur soi, comme quelqu'un qui fait de ce livre un talisman.

La Flandre devient, au Moyen Âge tardif, un territoire fertile pour la production d'œuvres richement illustrées.[4] Et c'est sur ce territoire que l'on observe au moins deux tendances artistiques, voire deux écoles : celle des maîtres du *rinceaux d'or* (feuillages d'or), qui remonte à la tradition des premiers artistes ; et un style novateur, sous l'influence de Rogier Van der Weiden (1400–1464), artiste lié à la seigneurie de Bruxelles, et de Jan Van Eyck (1390–1441), qui a travaillé à Bruges, premier grand centre de production de manuscrits illustrés. Une présence si marquante qu'il est devenu courant de classer les miniatures

[4] Les Pays-Bas méridionaux constituent une véritable mosaïque de territoires annexés, au cours de trois générations, par les ducs de Bourgogne de la maison de Valois. Ce processus a débuté sous le règne de Philippe II, le Téméraire (1363–1404), qui fut succédé par Jean sans Peur (1404–1419), Philippe III le Bon (1419–1467) et par son petit-fils Charles le Téméraire (1467–1477), héritier d'un « État bourguignon » déjà consolidé.

flamandes en deux grands segments : l'un antérieur et l'autre postérieur à Van Eyck, dans lequel s'inscrit le trésor conservé dans la collection Ema Klabin.

Enfin, il convient de rappeler que la Flandre fut le berceau de *la devotio moderna* et de son *chef-d'œuvre*, *L'Imitatio Christi*, ouvrage résultant de la réunion de quatre petits traités attribués à Thomas de Kempis, qui commença à circuler dans les premières décennies du XVe siècle. Rédigé à partir de phrases courtes pour faciliter la méditation et la mémorisation, l'ouvrage s'appuie sur l'exemple de la vie du Christ, donc sur la certitude que les expériences terrestres constituent une forme d'exil.

> Son ton est méditatif et didactique, en aucun manière doctrinaire […] construit à partir d'une articulation subtile d'exemples, d'instructions, de prières et de sentences souvent lapidaires ; l'ouvrage se prête à une assimilation continue, tout en permettant des accès ponctuels et des parcours de lecture aléatoires. (Sordet, 2012, p. 20)

En un mot, un livre destiné à une lecture solitaire et sensualiste.

Le message des livres : épilogue

« *You kiss by the book* » (Tu embrasses selon le livre) dira une jeune fille enivrée par la découverte du premier amour, dans la célèbre passage de *Roméo et Juliette* (Acte 1, scène 5), de William Shakespeare (1564–1616). Mais que voulait dire le barde par-là ?

Les versions portugaises ont effacé la référence au livre dans les paroles de l'amante, laissant entendre l'idée d'un baiser effectué avec habileté et précision. Un baiser conforme aux normes. Juliette, au sommet de la puberté, faisait-elle référence à un manuel de conduite, comme le veulent certains interprètes ? Il ne semble pas du tout improbable que la jeune amoureuse ait éprouvé, à ce moment-là, des sensations connues uniquement dans les livres – pensons à Paolo et Francesca.

Ainsi, le plaisir de la lecture se confond avec le plaisir de posséder le livre… et même si les formes d'amour ne doivent pas nécessairement avoir un rapport étroit avec le format d'un exemplaire, il n'en est pas moins correct d'imaginer que les lectures pour le plaisir sont généralement réservées aux volumes portables.

La suggestion est venue d'un bibliothécaire, qui a attiré l'attention sur la nécessité d'accorder

> « […] une attention critique à d'autres formes d'évidence visuelle dans les livres eux-mêmes en tant que déterminants de sens, en particulier le rôle des conventions artistiques dans le choix de la taille et du style des caractères en fonction du thème, leur disposition sur la page pour plus de clarté ou d'emphase, les fonctions de l'espace blanc et de la décoration, la relation entre le format et la qualité du papier avec le genre et le public lecteur, etc. » (McKenzie, 2018, p. 15).

En d'autres termes, il n'y a pas de frontière très nette entre le contenant et le contenu. La matérialité doit être comprise comme une forme de textualité du livre. De manière analogue – et à titre de conclusion –, on peut penser que cette indéfinition des frontières entre la forme et le contenu s'étend également aux modalités de l›amour et à ses effets possibles (symptômes ?), indépendamment de l'objet aimé.

Richard de Bury (1287–1345), premier bibliophile assumé à l'automne de son existence, avoue avoir été pris d'un « amour violent depuis son enfance ». Cette affirmation surprend lorsqu›elle est tirée de la plume d›un religieux éminent, dont la vie a été marquée par la foi et l'érudition. L'auteur admet cet amour à travers l'expression *librorum u amor heneos*, ce qui a semblé étrange au traducteur de son précieux traité sur l'amour des livres, publié sous le titre explicite *Philobiblon*. C'est ce que raconte Marcelo Cid :

> […] le terme latin dit *heneos*, mot impénétrable jusqu'à ce que je trouve, sur Internet, l'intéressant article « Medieval Medicine and Arcite's Love Sickeness » (Médecine médiévale et le mal d'amour d'Arcite), de M. Ciavolella. L'auteur affirme que ce mot (qui apparaît chez Chaucer) a longtemps dérouté les traducteurs et qu'il ne peut être compris sans consulter les traités médicaux de l'époque, car « *heneos* est le nom scientifique de la maladie de l'amour », dont les symptômes dont souffrent les amoureux seraient, entre autres : l'incapacité de s'alimenter, la faiblesse, l'insomnie, la pâleur et une voix faible. (Certains lecteurs se souviendront qu'à un certain moment, le personnage d'Adso se décrit avec ces symptômes, faisant référence à des livres que Bury connaissait probablement, dans *Le Nom de la rose*, d'Umberto Eco) (De Bury, 2007, p. 98).

Tout porte à croire que l'évêque de Durham, lorsqu'il vante l'amour qu'il a découvert dans les livres pendant sa puberté, ne fait pas de distinction entre les symptômes provoqués par la découverte *d'eros*, l'amour si confusément expérimenté par le novice Adso de Melk, dans la fiction, et *philia*, l'amour dont il

parle dans son écrit. Comme l'enseigne l'auteur de *Six promenades dans les bois de la fiction*, la lecture est aussi labyrinthique que la bibliothèque (borgésienne) qu'il a fait ériger dans son beau roman se déroulant au XIVe siècle. Et tout aussi labyrinthique que le mystère même de l'amour. Mais dans ce cas, Umberto Eco (1932–2016) se contenterait de dire que l'interprétation appartient au lecteur.

En fin de compte, « les livres parlent toujours d'autres livres et toute histoire raconte une histoire déjà racontée » (Eco, 1985, p. 20). Et ce bref essai ne fait que confirmer la leçon du maître.

Merci, mon cher István Monok, pour tous ces voyages.

Références bibliographiques

A Palavra Impressa, Livros Raros da Biblioteca Ema Klabin, sous la direction et recherche de Paulo de Freitas Costa, préface de Celso Lafer, São Paulo : Fundação Cultural Ema Gordon Klabin, 2023.

Alighieri, 1998 – Alighieri, Dante, *La Divine Comédie*, édition bilingue, traduction et notes d'Italo Eugenio Mauro, São Paulo : Editora 34, 1998.

Alighieri, 2013 – *A Divina Comédia,* edição bilíngue, tradução e notas de João Tentino Ziller, Apresentação de João Adolfo Hansen, notas à Comédia de Botticelli por Henrique P. Xavier, São Paulo [Cotia]: Ateliê Editoria, 2013 (Coleção Clássicos Comentados).

Frédéric, 2023 – Barbier, Frédéric, *Les paysages de l'écriture et du livre*, traduit par Eliza Nazarian, [Cotia] : Ateliê Editorial, 2023 (Collection Bibliofilia).

Boccace, 2021 – Boccaccio, Giovanni, *Vie de Dante,* São Paulo : Companhia das Letras, 2021.

De Bury, 2007 – De Bury, Richard, *Philobiblon, ou l'ami du livre,* traduction et notes de Marcelo Cid, São Paulo [Cotia] : Ateliê Editorial, 2007.

Eco, 1985 – Eco, Umberto, *Post-scriptum au* Nom de la rose, 2e édition, Rio de Janeiro : Nova Fronteira, 1985.

Enric, Satué, *Aldo Manuzio, Éditeur, typographe, libraire*, São Paulo [Cotia] : Ateliê Editorial, 2004.

Huizinga, 2010 – Huizinga, Johan, *O Outono da Idade Média,* São Paulo : Cosac & Naify, 2010.

Marcial, 2017 – Marcial, Marco Valério, *Épigrammes*, traduction, notes et postface de Rodrigo Garcia Lopes, São Paulo [Cotia] : Ateliê Editorial, 2017.

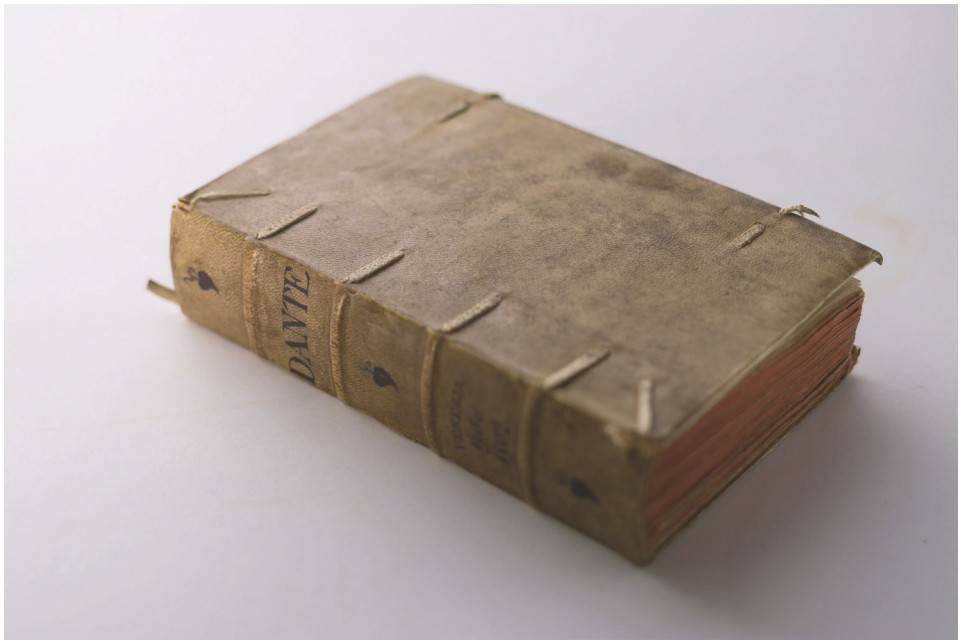
McKenzie, 2018 – Mckenzie, D. F., *Bibliographie et sociologie des textes*, São Paulo : Edusp, 2018.

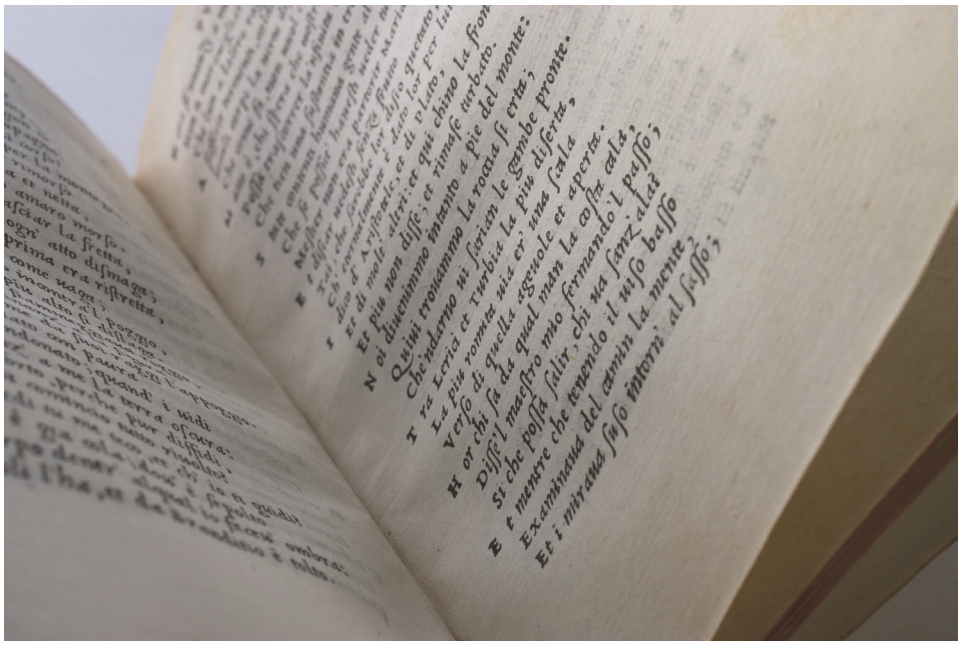
Melot, 2012 – Melot, Michel, *Livre,* Photographie de Nicolas Taffin, préface à l'édition brésilienne par Marisa Midori Deaecto, préface à l'édition française par Régis Debray, São Paulo [Cotia] : Ateliê Editorial, 2012.

Saenger, 1998 – Saenger, Paul, « La lecture dans les derniers siècles du Moyen Âge ». Dans : *Histoire de la lecture dans le monde occidental*, sous la direction de Guglielmo Cavallo et Roger Chartier, São Paulo, Ática, 1998.

Sordet, 2012 – Sordet, Yann, *Un succès de librairie européen, L'Imitatio Christi (1470–1850)*, Paris : Éditions de Cendres ; Bibliothèque Mazarine, 2012.

Vanwijnsberghe, Dominique, « La miniature "flamande", vers la cartographie fine d'une production transrégionale », Dans : *Miniatures Flamandes (1404–1482)*, sous la direction de Bernard Bousmanne et Thierry Delcourt, Paris : Bibliothèque nationale de France ; Bruxelles : Bibliothèque royale de Belgique, 2011.

Ill. 1-2: *Dante Alighieri, Le Terze Rime, Venise, Aldo Manuzio, 1502*

Ill. 3-4: *Horae Beatae Mariae Virginis, cum Calendario, Flandre, vers 1450–1500*

https://doi.org/10.46403/Litteraeetamicitia.2026.185

À la recherche de Mr X

Sur la restauration d'un lot de reliures de la Kaiserliche Universitäts- und Landesbibliothek[1]

Christophe Didier

La Bibliothèque nationale et universitaire de Strasbourg est la deuxième de France en termes d'importance et de variété des collections. Ses fonds antérieurs à 1918 sont estimés à 1100 000 volumes pour une collection totale d'environ 4,5 millions de documents, parmi lesquels environ 8 000 manuscrits et 2 120 incunables (ill. 1)[2]. Bien entendu, comme toute bibliothèque patrimoniale, elle ne manque pas de reliures remarquables (ill. 2). Et comme dans toute bibliothèque patrimoniale, la conservation, la restauration et la valorisation des reliures suscitent des activités récurrentes et mettent régulièrement celles-ci sur le devant de la scène[3]. Mais la question de la restauration prend, dans le cas de la BNU, une valeur particulière qui tient à l'histoire même et à la nature de notre collection. En effet, la BNU, l'ancienne Kaiserliche Universitäts- und Landesbibliothek (KULB), est une création relativement récente. Enfant de

1 Ce texte reprend, en l'élargissant, le contenu d'une conférence donnée lors des rencontres annuelles de l'Arbeitskreis für die Erfassung, Erschließung und Erhaltung historischer Bucheinbände (AEB), qui a eu lieu du 16 au 18 octobre 2025 à l'Universitätsbibliothek de Freiburg-im-Breisgau. L'auteur remercie Thierry Aubry, chef de l'atelier de conservation-restauration de la BNU, pour l'aide (scientifique autant que concernant les détails techniques) apportée lors de sa préparation et de sa rédaction.

2 Sans compter les collections spécifiques comme les affiches, les monnaies et médailles, les cartes et les objets divers issus des mondes anciens. Pour un aperçu sur cette richesse et cette diversité, on se reportera au catalogue de l'exposition Didier, Zeller (dir.), *Métamorphoses…*, 2015.

3 Sur quelques reliures remarquables de la BNU, voir par exemple Didier, Zeller (dir.), *Métamorphoses…*, 2015, p. 314 et suiv.

la guerre franco-prussienne de 1870, fondée après la destruction totale de la bibliothèque historique de la ville de Strasbourg pendant cette guerre[4], elle ne possède donc plus un fonds de reliures historiques qui serait étroitement lié à la ville ou à sa région (comme celui, par exemple et pour rester en Alsace, de la Bibliothèque municipale de Colmar). La seconde raison découle de la première : la refondation de la bibliothèque se fit au début largement grâce à un appel aux dons, qui trouva un écho très favorable. Par exemple, de nombreuses bibliothèques allemandes envoyèrent à Strasbourg des doubles issus de leurs propres collections. Mais comme on peut s'y attendre, quand on envoie un double, on ne choisit pas le plus bel exemplaire. Ainsi, de nombreux livres anciens qui ont intégré les fonds de la bibliothèque comportaient des reliures incomplètes ou abîmées (ill. 3). Quant aux provenances, on l'aura compris, elles sont très disparates et la BNU ne dispose donc pas d'un fonds de reliures homogène et historiquement cohérent. Ainsi, même si l'on a, par exemple, reconstitué au fil du temps un fonds d'éditions strasbourgeoises anciennes très complet, les reliures ne proviennent pas nécessairement de la région.

Il n'entre pas dans notre propos de retracer en détails l'histoire de la bibliothèque, mais nous devons au moins en évoquer brièvement les débuts. Lors de la guerre franco-prussienne de 1870, une bombe allemande détruit l'ancienne église des dominicains, qui hébergeait la bibliothèque de la ville de Strasbourg et celle du séminaire protestant. 300 000 volumes partent ainsi en fumée ; la collection est anéantie. Lorsque Strasbourg, après la fin de la guerre, redevient allemande, le nouveau gouvernement, appuyé par les instances supérieures de l'État, décide de la reconstruction de la bibliothèque. Il y est aidé par l'appel que lance le bibliothécaire des princes de Fürstenberg à Donaueschingen, Karl August Barack, dès le 30 octobre 1870, et qui trouve un écho considérable tant en Allemagne qu'à l'étranger : on dénombre ainsi en 1875 2 750 donateurs (dont 250 éditeurs), appartenant à 32 pays différents. En 1879, avec près de 400 000 volumes (issus aussi bien entendu d'achats), la KULB arrive au quatrième rang des bibliothèques allemandes. De 1895 à 1918, elle sera même la troisième en termes d'importance, derrière Berlin et Munich. Barack en fut le premier directeur, de 1871 à 1900.

Parmi les dons les plus importants figurent ceux de bibliothèques allemandes : ainsi, par exemple, une partie de la bibliothèque du monastère de Frenswegen en Westphalie est donnée en 1874 par le comte Ludwig zu Bentheim und Steinfurt[5] ; le don comprend 1 000 volumes, dont 37 manuscrits

4 Sur l'histoire de la BNU, voir Barbier (dir.), *Bibliothèques Strasbourg...*, 2015.

5 Voir à ce sujet Cosanne (beschr.), *Die Druckschriften...*, 1994.

et 109 incunables. Mais les particuliers donnent aussi, comme par exemple le libraire d'ancien Fidelis Butsch d'Augsbourg, qui cède environ 1 000 ouvrages et 50 incunables alsaciens. Quant à la bibliothèque universitaire de Königsberg, elle donne près de 10 000 doubles, dont 28 incunables[6]. D'autres villes ou institutions se montrent généreuses : sans vouloir les énumérer toutes, on se bornera à mentionner ici, pour ce qui est des dons d'incunables, les villes de Trier, Schweinfurt, Heilbronn, ou encore la bibliothèque universitaire de Göttingen.

Notre étude se concentrera sur une partie du corpus d'incunables de la BNU, qui a fait l'objet, depuis 2022, d'une campagne d'examen systématique de ses reliures par notre atelier de conservation-restauration, en vue d'organiser des opérations de restauration. Comme nous l'avons dit en introduction, les ouvrages sont souvent arrivés à la bibliothèque en mauvais état. Pour reprendre l'exemple déjà évoqué de la bibliothèque de Frenswegen (dont plusieurs ouvrages ont été étudiés au cours de la campagne), dans un échange épistolaire entre la Domänekammer de Burgsteinfurt et la KULB, on peut lire :

« Zu unserem Bedauern hat die Sammlung während ihres Domizils in Frenswegen vielfache Einbusse erlitten, unbefugte Benutzung und Misshandlung hat sie erdulden müssen, wie der Zustand mancher Bücher ergibt »[7].

Nul doute que ce constat valait aussi pour les incunables donnés par d'autres institutions ou par des particuliers. Il s'agissait donc, après leur arrivée à Strasbourg (à partir de 1874 pour ce qui concerne les ouvrages de Frenswegen), de les restaurer afin qu'ils puissent être offerts dans de bonnes conditions à la consultation. Quoique la nouvelle KULB ait été assez richement dotée, y compris en personnel (il s'agissait bien entendu, à l'époque, d'en faire une vitrine de Strasbourg, capitale reconquise du Reichsland Elsass-Lothringen)[8], il ne semble pas qu'elle ait disposé de son propre atelier de reliure (seul « un relieur » est mentionné dans les listes de personnel de l'époque). Elle a donc abondamment recouru aux services de relieurs extérieurs, de Strasbourg en premier lieu, mais aussi d'au-delà, les directeurs de la fin du 19e siècle se plaignant du peu de qualification des relieurs locaux[9].

---

6 Sur ce don de Königsberg, voir Didier 2012.

7 « À notre grand regret, la collection a subi, pendant son séjour à Frenswegen, des pertes de toute sorte, elle a dû faire l'objet d'usages intempestifs et de mauvais traitements, comme le montre l'état de plus d'un livre » (in Cosanne (beschr.), *Die Druckschriften...*, 1994, p. 21).

8 Vingt-quatre personnes dans les années de fondation, vingt-six dans les années 1900, trente-deux en 1914 (cf. Barbier (dir.), *Bibliothèques Strasbourg...*, 2015, p. 214-215).

9 Voir à ce sujet les dossiers d'archives, conservés à la BNU, concernant les relations avec les

Or il se trouve que la campagne d'examen systématique des reliures évoquée plus haut a mis en lumière des pratiques de restauration propres à la fin du 19e siècle et les questions qu'elles posent aujourd'hui. Ainsi, on a pu identifier toute une série de livres restaurés (ou plutôt réparés) de la même façon, vraisemblablement par le même relieur ou le même atelier. Les reliures ne sont pas signées, et rien dans les ouvrages ne permet d'identifier une personne ou un atelier précis. Nos collègues restaurateurs ont donc désigné ce travail comme celui de « Mr X »[10]. Les caractéristiques en sont les suivantes :

- demi-reliure systématique ;
- même peau (mouton) ;
- même point de sellier sur les coiffes (un bourrelet sur les tranchefiles maintenues par un point de sellier ; ill. 4-5) ;
- même roulette sur les plats (une signature du relieur ; ill. 6) ;
- mêmes nerfs fouettés (ill. 7).

On les retrouve très bien sur toute une série d'ouvrages, et la patte de Mr X est facilement reconnaissable une fois qu'on l'a identifiée, comme le montre l'exemple reproduit ici (ill. 8). Il s'agit là d'un travail en série (en témoigne le nombre d'ouvrages traités, qui ne se limite pas aux incunables[11]), destiné manifestement à rendre les livres à nouveau consultables sans les abîmer, et non d'une restauration « artistique » ou rétrospective. Le travail de Mr X est un travail de réparation, sans grand souci de la présentation. Ce travail s'est d'ailleurs borné aux reliures ; dans plus d'un ouvrage, l'intérieur aurait tout autant mérité l'attention, mais ce n'est pas ce qui a intéressé Mr X. Par ailleurs, sa méthode a pu varier : parfois, il a simplement posé le cuir d'apport sur le cuir d'œuvre (ou cuir d'origine), qui est donc toujours disponible en dessous. Mais le plus souvent, peut-être parce que le dos d'origine, les mors, les coiffes avaient

relieurs, et notamment une lettre d'Euting au relieur Eberhardt à Tübingen, datée du 8 janvier 1872, où il lui propose de venir travailler à la bibliothèque, les relieurs locaux se signalant par leur « lenteur et incapacité » et les ouvriers exerçant dans ce domaine étant « aussi rares que médiocres » (lettre conservée dans le dossier AL51, 130, pièce 20). L'affaire ne se fera finalement pas pour des raisons, entre autres, d'insuffisances de locaux.

10 Sur 900 ouvrages évalués, 63 ont été clairement identifiés comme réparés par l'atelier en question. D'autres ont été réparés à des périodes anciennes, avant, après ou en même temps, mais par d'autres « mains ». L'ensemble « réparations anciennes + Mr X » se porte à 140 ouvrages.

11 Quoiqu'aucune recherche systématique n'ait été faite pour les ouvrages imprimés après 1500, certains ont déjà été repérés dans les magasins, laissant penser que l'activité de Mr X a été importante, et a concerné tous types d'ouvrages, y compris ceux des fonds plus récents.

disparu ou étaient en trop mauvais état, Mr X les a enlevés, et ne subsiste donc aujourd'hui, sur les ouvrages, que le cuir du 19e siècle.

L'étude des reliures de Mr X, et plus généralement de celles entreprises lors de la période de fondation de la BNU, nous replace dans l'histoire plus générale de la restauration au 19e siècle. On sait en effet qu'à cette époque, surtout après les interventions de Viollet-le-Duc et les écrits qu'il a publiés, les restaurateurs comme les collectionneurs ont à cœur de reconstituer ce qu'ils imaginent (car les documents d'époque manquent souvent) être d'authentiques reliures médiévales – bref, de reconstituer ou de recréer des reliures ou des décors médiévaux idéalisés. On vit ainsi apparaître des reliures « rétrospectives » ou « à l'identique », qui parfois ont remplacé des reliures beaucoup plus anciennes, voire originales, mais dont l'esthétique était jugée insuffisante ou dépassée (ill. 9-10)[12]. Il n'entre pas dans notre propos de développer ce point, bien connu de toute façon. Mais il est tout aussi notoire qu'« une autre forme de réparation qui traverse les époques est la pose de pièces de cuir ou demi-reliures sur des dos d'ouvrages possédant déjà un matériau de recouvrement (ou dont le dos a été déposé à cette fin) et dont les mors sont fendus ou les plats détachés »[13]. C'est précisément ce qu'a réalisé Mr X, sans doute à la fois pour des raisons d'économie et aussi parce que la masse de documents à traiter était très importante (n'oublions pas le contexte de refondation de la bibliothèque).

De tels travaux, on l'a déjà souligné, n'ont pas forcément une grande valeur artistique ; ils n'en ont pas moins une valeur historique certaine, et constituent, en tant qu'un état du livre à un moment donné, une part de notre patrimoine. En effet, pour citer à nouveau T. Aubry et É. Laforest, « ces réparations, effectuées au fil du temps, convoquant les matériaux et les compétences artisanales de leur temps, relèvent parfois d'un haut degré de technicité […] Mais la plupart du temps, elles sont réalisées rapidement et sans souci de discrétion, principalement parce qu'elles sont appliquées sur des livres dont la fonction d'utilité était prépondérante. Circonscrites, ponctuelles ou en strates, elles sont souvent, et à juste titre, considérées aujourd'hui comme des témoignages du parcours historique de l'objet qu'il convient de conserver. Elles sont aussi fréquemment préférables à de nombreux travaux de "restauration", effectués au

12 Nous nous appuyons, dans l'emploi de ces définitions, sur les travaux récents de Aubry, Laforest 2025, dans un article publié sur le blog *Lieu de recherche* le 20 octobre 2025. Voir aussi, pour un travail de reconstitution de belles reliures rétrospectives destinées à « rhabiller » des ouvrages précieux dont les reliures d'origines avaient été jugées insuffisamment belles, le travail du relieur Louis-Joseph Cassasus dans les années 1830-1840 à la bibliothèque municipale de Rouen, étudié par Coralie Barbe (Barbe 2016).

13 Aubry, Laforest 2025.

cours des 19e et 20e siècles, en ceci que leur "retraitabilité" est plutôt satisfaisante et que l'intégrité de la structure sous-jacente est souvent conservée »[14].

Il est probable qu'on ne trouve pas avant longtemps l'identité de Mr X ; il faudrait pour cela un long travail de dépouillement d'archives (naturellement possible, et cet article peut se voir aussi comme une porte ouverte à des recherches futures). Mais ce n'est peut-être pas le plus important. Ce que l'atelier de conservation-restauration de la Bibliothèque nationale et universitaire a révélé et qui compte pour nous aujourd'hui, c'est bien l'histoire de ses pratiques, typiques de la fin du 19e siècle et du début du 20e, et celles-ci sont désormais documentées, y compris sur les livres eux-mêmes. Nous prendrons comme exemple un travail réalisé récemment par le chef de l'atelier de la BNU. Il s'agit dans ce cas d'un post-incunable, une édition de Juvénal de 1513 que nous reproduisons ici. Une observation attentive de l'ouvrage montre bien la présence du dos d'œuvre (la reliure d'origine) sous le dos d'apport (la restauration) du 19e siècle, réalisé avec un cuir de veau épais et rigide, décoré à froid. Dans la mesure où ce dernier gêne la consultation et la manipulation de l'ouvrage, il a été décidé de le déposer afin de redonner une plus grande intégrité historique au livre. Toutefois, ce dos d'apport présentant également un intérêt historique, il a été décidé de le conserver également, mais comme un élément amovible. Sa présence sur l'ouvrage montrera la strate du 19e siècle (qui sera visible en magasin et éventuellement lors d'une exposition), et sa dépose aisée laissera apparaître le livre dans sa configuration initiale (ill. 11-14).

Faire cohabiter les états successifs des restaurations (en l'occurrence, l'état du 16e et l'état du 19e siècle), en laissant bien visibles les marques de chaque étape, est donc ce qui guide aujourd'hui la démarche de l'atelier de conservation-restauration, suivant une méthodologie et une éthique aujourd'hui largement partagées par la profession. Dans ce cas précis, cette démarche était d'autant plus justifiée que l'apport du 19e siècle est intéressant aussi d'un point de vue artistique, la reliure ajoutée présentant un décor rétrospectif soigné. Mais même dans le cas des réparations de Mr X, lorsqu'elles sont venues remplacer des parties plus anciennes, on peut aujourd'hui parler d'objets historiques (quoique composites), surtout pour l'histoire de la Bibliothèque nationale et universitaire. C'est la raison pour laquelle elles sont aujourd'hui non seulement conservées, mais parfois aussi restaurées[15].

14 Aubry, Laforest 2025.

15 Bien entendu, l'atelier établit des priorités : la restauration d'une reliure abîmée d'époque aura un caractère d'urgence plus marqué que celle d'une reliure de la fin du 19e siècle. Mais l'urgence peut aussi concerner certains travaux de Mr X ; en effet, la peau de mouton utilisée au 19e siècle n'était pas toujours de qualité optimale, et s'est donc parfois abîmée plus vite.

C'est aussi une occasion, pour la bibliothèque, de rendre visible l'évolution des mentalités en matière de restauration des livres, et donc de rapport à notre patrimoine. Comme le soulignent T. Aubry et É. Laforest, les chartes et conventions internationales préconisant les bonnes pratiques déontologiques de conservation et de restauration se sont succédé puis la charte d'Athènes de 1931, et « les lignes directrices de ces textes préconisent le respect des matériaux constitutifs et celui du parcours matériel historique de l'ouvrage : la visibilité, l'innocuité, la « retraitabilité » et la transparence des protocoles de traitement sont dorénavant des requêtes obligatoires. Une documentation préalable exhaustive, en amont et en aval des opérations effectuée sur une reliure patrimoniale est requise, fournie par un corps professionnel récent – le restaurateur de livres – prenant progressivement ses distances avec l'artisan relieur »[16].

Ainsi, lorsque nous affirmions au début de cette étude que la Bibliothèque nationale et universitaire « ne posséd[ait] plus un fonds de reliures historiques qui serait étroitement lié à la ville ou à sa région », il faudrait sans doute nuancer le propos. En effet, nul doute que les travaux de Mr X ne soient devenus historiques, pour les raisons que l'on a dites ; ils font de toute façon désormais partie du patrimoine de la bibliothèque, et l'on pourrait même dire que comme tels, ils sont devenus des objets liés à l'histoire de la ville. Car la reconstruction de la bibliothèque et de ses collections prend place dans le cadre de l'élaboration de la « Neustadt », la ville nouvelle allemande édifiée entre 1871 et 1918, dont la BNU est un des monuments phares et qui est classée depuis 2017 au patrimoine mondial de l'UNESCO. Oui, la BNU a elle aussi des reliures historiques, des reliures qui nous parlent d'histoire et nous racontent aussi, à leur façon, celle de Strasbourg.

Références bibliographiques

Aubry, Laforest 2025 – Thierry Aubry et Éric Laforest, *« La destinée ou les multiples vies du livre médiéval »*, article publié sur le blog *Lieu de recherche* le 20 octobre 2025. https://bnu.hypotheses.org/29615

Barbe 2016 – Coralie Barbe, *La campagne de re-reliure des livres précieux de la bibliothèque municipale de Rouen : approche et restauration du livre au XIXe siècle. Traitement de six volumes issus de la campagne, sur la base d'une évaluation physique du corpus de reliures du XIXe siècle. Caractérisation*

[16] Aubry, Laforest 2025.

de l'état de dégradation des cuirs du XIXe siècle et proposition d'un cuir de réintégration. Mémoire de fin d'études de l'Institut national du patrimoine, Diplôme de restaurateur du patrimoine – Spécialité Arts graphiques et livre, 2016.

Barbier (dir.), *Bibliothèques Strasbourg...*, 2015 – *Bibliothèques Strasbourg origines XXIe siècle*, sous la dir. de Frédéric Barbier, Paris : Éditions des Cendres ; Strasbourg : BNU, 2015.

Cosanne (beschr.), *Die Druckschriften...*, 1994 – *Die Druckschriften der Klosterbibliothek Frenswegen*, beschrieben von Annette Cosanne, Wiesbaden, Harrassowitz, 1994.

Didier 2012 – Christophe Didier, *« Königsberg à Strasbourg : du don de livres au dépôt de mémoire »*, in *La Revue de la BNU,* n. 5, 2012.

Didier, Zeller (dir.), *Métamorphoses…*, 2015 – *Métamorphoses : un bâtiment, des collections*, sous la dir. de Christophe Didier et Madeleine Zeller, Strasbourg : BNU, 2015.

Légendes des illustrations :

Ill. 1 : Les magasins historiques de la bibliothèque, avec un aperçu sur quelques reliures qui y sont conservées

Ill. 2 : Un exemple de reliure historique : manuscrit de Bède le Vénérable, Liber florum compilatus…, 13e siècle (coll. BNU)

Ill. 3 : Exemple d'un ouvrage arrivé à la bibliothèque en mauvais état (avant restauration) (coll. BNU)

Ill. 4-5 : Point de sellier sur les coiffes (coll. BNU)

Ill. 6 : Roulette sur les plats (coll. BNU)
Ill. 7 : Nerfs fouettés (coll. BNU)

Ill. 8 : Exemple de demi-reliure réalisée par Mr X (coll. BNU)

Ill. 9-10 : Un exemple de restauration « à l'identique », réalisée dans les années quatre-vingt du 20e siècle (avec la couverture originelle conservée) (coll. BNU)

Ill. 11 : Un exemple de réparation à la manière de Mr X, rendue amovible : l'édition de 1513 de Juvénal (avant restauration) (coll. BNU)

Ill. 12 : L'édition de 1513 de Juvénal (après restauration, avec le dos amovible) (coll. BNU)

Ill. 13 : L'édition de 1513 de Juvénal : le dos d'œuvre originel et le dos d'apport du 19e siècle, rendu amovible (coll. BNU)

Ill. 14 : L'édition de 1513 de Juvénal : état du livre restauré (coll. BNU)

https://doi.org/10.46403/Litteraeetamicitia.2026.197

Anton Kurz bécsi ügynök Patachich Ádám könyvgyűjtési hálózatában[1]

Dóbék Ágnes

Bevezetés

Az 1770–1780-as évek között a magyarországi könyvtáralapító főpapok elsősorban a bécsi könyvpiacról vásároltak könyveket. Bécs központi szerepet játszott a Habsburg Birodalom könyvforgalmában, a városban számos könyvkereskedés és könyveladással is foglalkozó nyomda működött. Szoros kapcsolataik voltak a német könyvvásárokkal, főként Lipcsével, ezek határozták meg a könyvárakat és az irodalmi trendeket. A gyakran megrendezett aukciók szintén vonzották a vásárlókat.[2] A magyarországi könyvkereskedelem még nem kínált olyan lehetőségeket, amelyek felvették volna a versenyt a külföldi választékkal, így a pozsonyi és pesti könyvesboltokból történő vásárlás nem volt gyakori. Egyedül Johann Michael Weingand pesti kereskedő emelhető ki, akihez a püspökök és érsekek vásárlási szándékkal fordultak.[3] Az itáliai beszerzésekre a földrajzi távolság és a

[1] A tanulmány elkészítését az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíja tette lehetővé. Köszönöm továbbá Grócz Zitának és a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár többi munkatársának a kutatáshoz nyújtott segítséget.

[2] A 18. századi bécsi könyvkereskedelemről lásd: Bachleitner, Eybl, Fischer 2000, 103–174; Hupfer 2003; Frank, Frimmel 2008; Frimmel, Wögerbauer (hrsg.), *Kommunikation und Information*, 2009; Augustynowicz, Frimmel 2019.

[3] A Bajorországból származó Johann Michael Weingand 1770-ben szerzett könyvkereskedői jogot Pesten. Társa, Johann Georg Köpf halála után lemondott budai és kassai üzletéről, és csak a pestit vitte tovább. Főként külföldi munkákat értékesített, emellett kortárs és régebbi magyarországi tudós szerzők latin nyelvű műveit. A vevők a városi polgárság, az arisztokrata családok és az egyházi középréteg tagjai közül kerültek ki. A cég fennmaradt hagyatékának tanúsága szerint a kiterjedt nemzetközi kapcsolatokkal rendelkező Weingand kereskedőház Pest szellemi életét bekapcsolta az európai körforgásba: Bécs helyett Pesten is be lehetett szerezni az új külföldi műveket. Granasztói 2009, 68–96. Eszterházy Károly egri püspök

kevésbé kiépített kereskedelmi háló miatt kevesebb példát találunk, de mivel a főpapok többsége tanulmányai során éveket töltött Rómában, és később alkalmazott ott ágenst, onnan is rendeltek könyveket, csak kisebb mennyiségben. A német, holland, francia könyvpiacokkal Giuseppe Garampi bécsi pápai nunciuson keresztül kerültek kapcsolatba, aki Európa-szerte dolgozó könyvügynökei segítségével számos rendelést bonyolított le számukra.[4]

Patachich Ádám nagyváradi püspökként kezdte el gyarapítani könyvgyűjteményét, és kalocsai érsekké való kinevezése után folytatta az állomány bővítését. Törekedett arra, hogy könyvtárában a teológiai művek mellett a világi tudományok szinte minden ága képviselve legyen, ugyanakkor személyes érdeklődése is nyomot hagyott a gyűjteményen: könyvtáralapító kortársai – mint Eszterházy Károly egri és Szily János szombathelyi püspökök – könyvvásárlásaival összehasonlítva megfigyelhető, hogy Patachich különösen nagy gondot fordított a szépirodalmi művek és kották beszerzésére.[5]

Patachich Ádám könyvbeszerzői kapcsolathálója

Könyvvásárlásra vonatkozó levelezése összegyűjtve található meg a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár kéziratai között.[6] Ez alapján feltérképezhetők könyvbeszerzői kapcsolatai, amelyek kiterjedt hálózatot alkottak, Bécs, Pest és Róma piacaira összpontosulva. A hálózatban az elsődleges könyvbeszerzők közé tartoztak a könyvkereskedők és a könyvvásárlásra szakosodott ügynökök; utóbbiak kutatták fel a keresett műveket, követték nyomon az újdonságokat és figyelték a könyvaukciókat. Patachich Bécsből Joseph Hermann Krüchten könyvkereskedőtől vásárolt, aki azzal tűnt ki a bécsi piacon, hogy kottákat és kisnyomtatványokat, például színdarabokat is árult.[7] Pestről Johann Michael Weingandtól rendelt. Továbbá egy rendelését ismerjük Gabriel Nicolaus Raspe nürnbergi kereskedőtől. Bécsi könyvügynöke Anton Kurz, a könyvbeszerzésekben otthonosan mozgó világi pap. Ignaz Kibler bécsi illusztrátor Stájerországban kutatott ritka könyvek után az érsek megrendelésére, például az egyik jezsuita könyvtár anyagában rendezett árverésről egy antwerpeni többnyelvű bibliát ajánlott megvételre Patachichnak. Giuseppe Garampi Bécsből 1777-ben

például a pesti könyvkereskedők közül csak Weingandtól vásárolt a források alapján: Fejérdy, Soós (szerk.), *Giuseppe Garampi*, 2023, 100–101.

4 Soós 2006, 85–107.

5 Boros 1994; Fischerné Grócz 2005, 71–74; Lakatos 2019, 127–189.

6 KFK Ms. 447.

7 Frank, Frimmel 2008, 107.

ajánlotta fel szolgálatát mint könyvbeszerző az érseknek, és leveleiben könyvújdonságokról értesítette. A hálózat római résztvevői is meghatározóak voltak. Patachich Nagyváradról küldte Rómába tanulni Fogarassy Andrást, aki ottani évei alatt több könyvrendelést teljesített patrónusa számára: leveleiben Venanzio Monaldini római könyvkereskedőre hivatkozik mint beszerzési forrására. Fogarassy hazatérve követte Patachichot a kalocsai egyházmegyébe, és ott a könyvtár igazgatója, a könyvbeszerzés legfőbb irányítója lett. Francesco Antonio Zaccaria egykori jezsuita, teológus és irodalomtörténész nemcsak saját munkáinak előkészületeiről tájékoztatta az érseket, hanem római könyvújdonságok megjelenéséről is.

Ezek a személyek – a két kereskedőt, Krüchtent és Weingandot leszámítva – Patachich kalocsai érsekké való kinevezését követően kapcsolódtak be a könyvbeszerzés folyamatába. A további közreműködők, akik a szállítást és a kifizetéseket, levelek és könyvesládák továbbítását intézték, bécsi és római ágensek voltak. Fő feladatuk a világi és egyházi hírek továbbítása volt Bécsből és a pápai udvarból. A császárvárosban Bernáth György, Rómában Bartholomeo Pinto Poloni volt Patachich megbízottja. Az ágensek jellemzően több személy ügyintézőiként működtek, ez esetben Poloni még Szily Jánost, Bernáth Klimo Györgyöt szolgálta.[8] A kalocsai érsekkel váltott leveleikben csupán egy-egy sor utal könyvek küldésében való közreműködésükre. Bernáth számos kéziratos, részletes elszámolást küldött a vásárlásokról, ezeknek kontextusa – a vásárlás forrása – azonban jórészt ismeretlen. A hálózatba további személyek kapcsolhatók be, akikkel Patachich nem folytatott közvetlen levelezést, hanem a levelekben említés szintjén bukkannak fel mint közvetítők, tanácsadók. Ilyen volt például egy bizonyos Seidl úr Bécsben, aki szintén az érsek ügyeinek intézője volt.

Anton Kurz szerepe Patachich bécsi könyvbeszerzéseiben

Anton Kurz bécsi ügynök személyéről nem tudunk sokat. Világi pap volt, a bécsi udvar kötelékében dolgozott, emellett kapcsolatai révén több arisztokrata könyvügynökeként tevékenykedett. A magyar főpapok közül Patachich mellett több bécsi könyvaukción képviselte Szily János szombathelyi püspököt, és Szilyvel váltott leveleiben Andrássy Antal rozsnyói püspököt is ügyfeleként említi.[9] A könyvpiacon szerzett összeköttetéseit mutatja, hogy egyik levelében

[8] Dóbék 2025, 345; Dóbék 2026, 103.
[9] Dóbék 2025, 330.

ezt írta Patachichnak egy kérés teljesítése kapcsán: „biztos vagyok benne, hogy sikerrel járok, mivel naponta kapcsolatba lépek olyan emberekkel, akik ritka könyvekkel kereskednek".[10]

Patachich Ádámmal való együttműködése a fennmaradt levelek tanúsága szerint rövid ideig, 1782 májusa és októbere között tartott. Az első ismert, május 19-én kelt levelében arról tájékoztatja az érseket, hogy egy három héten át tartó aukció lezárult, amelyen végig jelen volt.[11] A nagyszámú vásárló miatt különösen a ritka és régi könyvek ára jelentősen megemelkedett, így lehetetlenné vált minden olyan kötet megszerzése, amelyet Patachich kívánt. A legfőbb versenytársak a császári könyvtár és Batthyány József prímás megbízottjai voltak, akik magas összegeket fizettek egy-egy könyvért – különösen a Magyarország történetére vonatkozó művekért –, így mások számára alig maradt esély a liciten. Emellett több tételt ugyan kedvező áron kínáltak, de azok olyan rossz állapotban voltak, hogy – mint írja – inkább szégyent, semmint dicsőséget hoztak volna a kalocsai könyvtárra. Mindezek ellenére sikerült megszereznie a kijelölt könyvek és a ritka, értékes kéziratok csaknem felét, ráadásul kedvező áron. A kéziratok értékének megítélésében Michael Denis, a bécsi irodalmi élet ismert alakja, költő és könyvtáros adott számára tanácsot a vásárlás előtt. Majd Kurz a megvásárolt köteteket ládákba csomagolta, mellékelve a pontos elszámolást – mintegy 700 forintnyi kiadással –, valamint, az érsek kérésére, a legkeresettebb könyvek eladási árainak jegyzékét is, hogy Patachich képet kaphasson a piaci viszonyokról és az aukciós árak alakulásáról.

Az aukciókon történő vásárlás a magyarországi főpapok számára az egyik legkedvezőbb módja volt könyvgyűjteményük gyarapításának, mivel ugyanazokat a műveket a kereskedők jóval magasabb áron kínálták. A bécsi licitekről szóló tudósítások rendszeresen megjelentek a helyi folyóiratok hasábjain, közülük a *Wiener Zeitung* volt a fő tájékozódási pont.[12] A könyvaukciók híre jóval az esemény előtt, több lapszámban megjelent, és jellemzően a következő információkat tartalmazta: az árverésre bocsátott gyűjtemény egykori tulajdonosa, tematikája, az aukció pontos helye és a könyvekről készült katalógus beszerzési helye. A hirdetésekben a hely szűkössége miatt rendszerint nem szerepeltek könyvadatok, vagy csak néhány könyv címét és kiadási évét tüntették fel a licitált kötetek közül. A könyvügynökök számára ez jelentette a licitekről szóló elsődleges információforrást. Az árverési katalógust elküldték ügyfeleik-

[10] Kurz Patachichnak, Bécs, 1782. június 18. KFK Ms. 447. No. 186. A latin nyelvű idézeteket itt és a továbbiakban saját fordításban közlöm.

[11] KFK Ms. 447. No. 198.

[12] Böhm 1953, 8–33.

nek, akik megjelölték a megvásárolni kívánt tételeket, majd az ügynökök ezek megszerzésére törekedtek. Az aukció pontos dátuma, amelyen Kurz Patachich megbízásából részt vett, nem szerepel a levelekben. Azonban az aukció fennmaradt katalógusán szerepel a dátum, emellett a május 19-i levél bevezető soraiból tudjuk, hogy a licit a keltezés előtt körülbelül három héttel kezdődött, így a *Wiener Zeitung* hirdetései között visszakereshető az időpontja és részletesebb leírása. A hirdetés szerint április 29-én és az azt követő napokon a Kohlmarkt 171. szám alatt, a Fehér Gólyához címzett házban került sor az árverésre. Egy nagy és rendkívül értékes gyűjtemény kerül kalapács alá, amely könyvekből, kéziratokból és térképekből áll, és készpénzért vásárolható meg a legmagasabb ajánlatot tevők számára.[13] A kollekció különféle tudományterületek művelői számára egyaránt kínál értékes darabokat. Számos nyelven találhatók benne művek különféle nyelven, sőt ősnyomtatványok is. Hogy az érdeklődők képet alkothassanak a kínálatról, a teljes könyvjegyzékből közöltek egy kisebb kivonatot. Ebben kiemelték többek között a következőket: régi kiadások Aldus Manutiustól és Henri Estienntől, például Xenophón, Hérodotosz, Újszövetség, bibliák Antwerpenből, Archimédész első kiadása, madarak illusztrációinak gyűjteménye fólió formátumban, egy latin Biblia a XIII. vagy XIV. századból, zsoltárok miniatúrákkal pergamenen a XV. századból.

Az árverés katalógusa fennmaradt a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtárban.[14] Címlapján megnevezik a gyűjteményt: *Bibliotheca Penkeriana*,[15] és 98 kézirat, 3119 nyomtatott könyv, valamint 36 térkép és atlasz szerepel a tételei között. A kutatók a kalocsai könyvtár több kéziratát ehhez a bécsi beszerzéshez kötik. Egy 15. századi, zsoltárokat tartalmazó pergamenkódexet, valamint egy Szent Pál leveleit őrző, gazdagon díszített kéziratot lehet azonosítani a Penkeriana-katalógus tételeivel.[16]

Kurz és Patachich levelezésében nem szerepel az aukción megvásárolt könyvek tételes listája, csupán néhány kötet címét említik. Kurz májusi levelére válaszolva az érsek kifejezi örömét, hogy jelentős mennyiségű könyvvel gazdagodik a könyvtár, és az árukat sem tartja túlzónak, főleg a vásárlók számához

[13] *Wiener Zeitung*, 1782. április 6.

[14] *Bibliotheca Penkeriana seu, catalogus librorum et manuscriptorum [...]*, Wien, zu finden im Geiserhof bey der Weltkugel im Buchgewölb. Jelzete: KFK D6264. A katalógusban ceruzás jelölések találhatók egyes tételek mellett, de nem tudjuk, hogy ezek kinek a kezéből származnak, és mit jelölnek. Annyi bizonyos, hogy nem a megvásárolt tételeket jelölik, mivel több beszerzett kötet mellett nincs jelzés.

[15] A bécsi magánkönyvtárak között nem találtam ilyen nevűt.

[16] Fischerné Grócz 2005, 72. A két kézirat leírása és könyvtári jelzete: *Psalterium cum canticis 1440 k.* Jelzet: Ms. 382.; *Glossa in epistolas beati Pauli 1250 k.* Jelzet: Ms. 371. Lásd: Boros 1989, 77–78.

képest.[17] Az ügynök május 22-én értesíti Patachichot, hogy a könyveket négy ládába csomagolva aznap reggel hajóval elindítja Pestre, ahova jó szél esetén öt nap múlva érkeznek meg.[18] A szállítmány körülbelül kétszáz fólió formátumú, százharminc quarto formátumú, valamint százhúsz octavo és kisebb kötetet tartalmaz. Az egyes számú ládában találhatók a kéziratok és szinte az összes ritkább könyv, valamint a katalógus, amelyben fel van tüntetve, hogy melyik könyv mennyibe került. Az ügynök hozzáteszi, hogy egy további kézirat van a ládákban: „A többi könyv között van egy kézirat is, amely öt, quarto formátumú kötetben tartalmazza Bourdaloue atya prédikációit, egykoron egyik papunk fordította magyar nyelvre. Azokat egy másik paptól kaptam, aki ugyan semmit sem kér értük, az Ön jóindulatától függ, hogy méltóztatik-e neki valamiféle tiszteletdíjat küldeni." Balogh József (1715–1771) jezsuita szerzetes fordította le ezeket a beszédeket, azonban nem adta ki.[19] Patachich megtartotta a kéziratokat, amelyeket ma is Kalocsán őriznek.[20]

A levél végén található elszámolásból kiderül, hogy a könyvek teljes költsége 568, a kéziratoké 113 forint volt. Ezentúl a vámot, a ládát és a szögeket, négy hordár munkáját és a hajóra rakodást kellett kifizetni.

Patachich június 1-jén írta Kurznak, hogy megérkezett a hajó a szállítmánnyal.[21] Az érsek átnézte a mellékelt katalógust, és bár örült az olcsón megszerzett könyveknek, megjegyezte, hogy azoknál a műveknél, amelyek ritkán vagy szinte egyáltalán nem szerezhetők be, elvárta volna, hogy Kurz nagyobb kitartást tanúsítson, és magasabb árat is adhatott volna értük. Több kötetet különösen hiányolt: a 13. vagy 14. századi latin Biblia-kódexet, kéziratokat, amelyek a törökök elleni háborúhoz kapcsolódnak, valamint 2 nyomtatott könyvet, Dubravius Bohémia történetét feldolgozó munkáját és Beatus Rhenanus *Rerum Germanicarum libri tres* című fő művét. Arra kéri Kurzot, hogy ezeket, de főképp a Dubravius-kötetet pótolja, ha lesz rá alkalma. Az ügynök elsőként a Bibliát igyekezett felkutatni, és a következő eredményre jutott: „Megkerestem a márkit, aki korábban megvette azt a kéziratos latin Bibliát, de hiába; semmilyen módon nem tudtam rávenni, hogy eladja nekem. Ezután Denishez fordultam, és hangot adtam az Ön csalódottságának amiatt, hogy nem sikerült megszerezni a Bibliát. Azt válaszolta, hogy ugyanannak a tulajdonosnak van egy másik Bibliája is, amely hasonlóan régi, és nem kevésbé elegáns, ám azt magának szeretné

17 Patachich Kurznak, Kalocsa, 1782 májusa. KFK Ms. 447. No. 196.
18 Kurz Patachichnak, Bécs, 1782. május 22. KFK Ms. 447. No. 197.
19 Szinnyei 1891, 471.
20 „Beszédek a titkokról [...]", magyar nyelvre fordította [...] Balogh József. I–VI. köt. Jelzet: KFK Ms. 493/1–6. Lásd: Boros 1989, 98.
21 Patachich Kurznak, Kalocsa, 1782. június 1. KFK Ms. 447. No. 195.

megtartani. Nem vesztegettem az időt, azonnal felkerestem, és meggyőztem, hogy adja el nekem. Végül 80 forintért nekem ígérte. Teljesen átnéztem; kiváló állapotban van, az első betűtől az utolsóig gyönyörűen írott, sőt arany betűkkel is díszített. Denis is úgy véli, hogy a XIII. vagy XIV. századból származik. Ezért, ha szeretné, hogy én vásároljam meg, értesítsen haladéktalanul."[22] Patachich a Biblia megvásárlását kérte, és örömét fejezte ki, hogy „könyvtára ezzel az irodalomtörténeti jelentőségű művel gyarapodik".[23] Kurz július 21-i jelentésében írta meg, hogy a kódexet Makó Pál, a budai egyetem tanára viszi el, aki ekkor már egy ideje Bécsben tartózkodott.[24] Makó további kiadványokat is átad majd az érseknek, ezeknek egy részét Kurz, másik részét maga Makó gyűjtötte össze. A jezsuita tudós indulása előtt Kurz a kívánt Dubravius-művet is meg tudta venni, így ezt is elküldte Makóval, aki július 29-én hagyta el Bécset.[25] A csomag megérkezéséről Patachich augusztus 17-én jelzett vissza, miután visszatért a trencséni gyógyfürdőből.[26] A Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár gyűjteményében ma két 13. századi Biblia-kódex található, ezek közül Kurz leírása alapján az Ms. 267 jelzetűvel lehet azonosítani az ügynök által Bécsben vásárolt Bibliát, mivel ez tartalmaz arany iniciálékat.[27]

Kurz kapcsolatban állt Heinrich Gottfried Bretschneiderrel, a budai, majd pesti egyetem első könyvtárigazgatójával is, aki szintén megbízta könyvek vásárlásával. Az áprilisi aukción számára is beszerzett több kötetet, ám a szállítás során két könyv tévedésből rossz ládába került: például egy, Patachichnak szánt Enea Silvio Piccolomini-kötet Bretschneider csomagjában kötött ki.[28] Bretschneider neve más alkalommal is előkerül a levelekben: júniusban egy könyvkatalógust rajta keresztül küldött el Kurz Patachichnak,[29] ebből az érsek végül nem rendelt, amit Bretschneideren keresztül üzent meg.[30]

Kurz 1782 szeptemberében újabb aukción vett részt a püspök megbízásából, ám a levelek nem tartalmaznak adatot sem a pontos időpontról, sem a megvásárolt könyvekről. Kurz – mivel Bécsen kívül tartózkodott – késve válaszolt az érsek szeptember 4-i levelére, amelyben kérte a vásárlást az aukción. Csak szeptember 27-én írta meg Patachichnak, hogy visszatérése után azonnal utánajárt

22 Kurz Patachichnak, Bécs, 1782. június 18. KFK Ms. 447. No. 194.
23 Patachich Kurznak, Kalocsa, 1782. július 6. KFK Ms. 447. No. 193.
24 Kurz Patachichnak, Bécs, 1782. július 21. KFK Ms. 447. No. 198.
25 Kurz Patachichnak, Bécs, 1782. július 29. KFK Ms. 447. No. 192.
26 Patachich Kurznak, Kalocsa, 1782. augusztus 17. KFK Ms. 447. No. 191.
27 Az azonosításhoz köszönöm Hende Fanni és Orsós Julianna, a HUN-REN–OSZK Fragmenta et Codices Kutatócsoport munkatársainak segítségét.
28 Kurz Patachichnak, Bécs, dátum nélkül. KFK Ms. 447. No. 187.
29 Kurz Patachichnak, Bécs, 1782. június 18. KFK Ms. 447. No. 194.
30 Kurz Patachichnak, Bécs, 1782. augusztus 30. KFK Ms. 447. No. 190.

a katalógusban megjelölt tételeknek, és valamennyit sikerült megvásárolnia, köztük több ritka darabot, amelyeket ismét hajón küldött el az érseknek.[31] A *Wiener Zeitung*ban az 1782. augusztus 31-i hirdetések közül kapcsolható egy ehhez az eseményhez. A tudósítás szerint a katalógus terjesztése szeptember 4-én, az aukció szeptember 11-én kezdődött, és a vásáron olyan művek szerepeltek, amelyek különösen megfelelhettek Patachich érdeklődésének: történeti, költészeti és kritikai könyvek, útleírások, számos víg- és szomorújáték, valamint kéziratos zeneművek. Az ügynök október végén érdeklődött, hogy a ládák megérkeztek-e, és egyúttal újabb katalógust küldött Patachich számára.[32] Ez az utolsó levél, amely ismert a levelezésükből.

Kurz közreműködésén keresztül tehát két jelentős könyvszállítmány érkezett Bécsből Patachich gyűjteményébe. Több típusú forrás alapján – levelek, aukciós hirdetések és katalógus – láthattuk, hogy az aukciókon való vásárlás milyen kiemelkedő jelentőségű volt a könyvgyűjtésben. Az ezeken való részvételhez Patachichnak olyan ügynökre volt szüksége, aki biztosította a folyamatos tájékozódást, közvetítést és egy-egy ritka kötet megszerzésekor a szakmai tanácsokat is. Kurz tevékenysége így nem csupán praktikus segítséget jelentett: szakértelme közvetlenül hozzájárult ahhoz, hogy Patachich Ádám könyvtára valóban európai léptékű gyűjteménnyé válhasson. Neve a könyvbeszerzési kapcsolatháló többi bécsi tagjának leveleiben is minden bizonnyal elő fog kerülni mint közvetítő.

Hivatkozott irodalom

KFK – Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár

Augustynowicz, Frimmel 2019 – Augustynowicz, Christoph, Frimmel, Johannes, *Der Buchdrucker Maria Theresias, Johann Thomas Trattner (1719–1798) und sein Medienimperium*, Wiesbaden, Harrassowitz, 2019.

Bachleitner, Eybl, Fischer 2000 – Bachleitner, Norbert, Eybl, Franz M., Fischer, Ernst, *Geschichte des Buchhandels in Österreich,* Wiesbaden, Otto Harrassowitz Verlag, 2000.

Boros 1989 – Boros István, *A Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár kéziratkatalógusa, 1850 előtti kéziratok*, Bp., OSZK, 1989.

Boros 1994 – Boros István, *A Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár*, Bp., Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár, Balassi, 1994.

[31] Kurz Patachichnak, Bécs, 1782. szeptember 27. KFK Ms. 447. No. 189.

[32] Kurz Patachichnak, Bécs, 1782. október 27. KFK Ms. 447. No. 186.

Böhm 1953 – Böhm, Wilhelm, *Geschichte der Wiener Zeitung, 250 Jahre Wiener Zeitung, 1703–1953, Eine Festschrift*, Wien, Österreichische Staatsdruckerei, 1953.

Dóbék 2025 – Dóbék Ágnes, *Szily János szombathelyi püspök könyvbeszerzési stratégiái, Vásárlások a bécsi, pozsonyi és pesti könyvpiacokon (1781–1793) = Magyar Könyvszemle*, 141(2025), 3, 325–354. https://doi.org/10.17167/mksz.2025.3.325-354

Dóbék 2026 – Dóbék Ágnes, *Olasz személyek közreműködése Klimo György könyvgyűjtésében = 250 éves a Klimo Könyvtár: Tudomány és kutatás a Klimo Könyvtárban: A 2024. október 17-én rendezett tudományos konferencia tanulmányai, Pécs, PTE Könyvtár és Tudásközpont*, szerk. Dezső Krisztina, Méreg Martin, Pécs, 2026, 100–117.

Fejérdy, Soós (szerk.), *Giuseppe Garampi*, 2023 – *Giuseppe Garampi és az egri Eszterházy-könyvtár gyarapítása, 1776–1790*, sajtó alá rend, szerk., bev., jegyz. Fejérdy András, Soós István, Bp., Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Líceum Kiadó–HUN-REN BTK, Történettudományi Intézet, 2023.

Fischerné Grócz 2005 – Fischerné Grócz Zita, *Patachich Ádám könyvtára = Patachich Ádám érsek emléke*, szerk. Lakatos Adél, Kalocsa, Kalocsai Főszékesegyházi Levéltár, 2005, 71–74.

Frank, Frimmel 2008 – Frank, Peter R., Frimmel, Johannes, *Buchwesen in Wien 1750–1850, Kommentiertes Verzeichnis der Buchdrucker, Buchhändler und Verlege*, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2008.

Frimmel, Wögerbauer (hrsg.), *Kommunikation und Information*, 2009 – *Kommunikation und Information im 18. Jahrhundert*, hrsg. von Johannes Frimmel, Michael Wögerbauer, Wiesbaden, Harrasowitz, 2009.

Granasztói 2009 – Granasztói Olga, *Francia könyvek magyar olvasói, A tiltott irodalom fogadtatása Magyarországon, 1770–1810*, Bp., OSZK, Universitas, 2009.

Hupfer 2003 – Hupfer, Georg, *Zur Geschichte des antiquarischen Buchhandels*, Diplomarbeit, Universität Wien, 2003.

Lakatos 2019 – Lakatos Adél, *Patachich Ádám (1716–1784) tudomány- és művészetpártoló tevékenysége nagyváradi püspöksége és kalocsai érseksége idején = Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 31(2019), 1–2, 127–189.

Soós 2006 – Soós István, *Giuseppe Garampi érsek, pápai nuncius magyarországi és erdélyi levelezése = Magyarországi tudósok levelezése a 18. században, Tanulmányok*, szerk. Szelestei Nagy László, Bp., Szenal, 2006, 85–107.

Szinnyei 1891 – Szinnyei József, *Magyar írók élete és munkái.* I., Bp., Hornyánszky, 1891.

Wiener Zeitung, 1782

https://doi.org/10.46403/Litteraeetamicitia.2026.207

Négyszáz év magyar betűmintái

V. Ecsedy Judit

Az a négyszáz év, amelynek magyar betűmintáit az alábbiakban jegyzékbe foglaltam, az 1589-es évvel kezdődik, az 1992-es évvel zárul, és 139 tételt tartalmaz. Bár a betűminták megjelenése folyamatos, két időszakot mégis kiemelhetünk, amikor rövid időn belül több nyomda is elkészítette a maga mintakönyvét: az 1770–1790-es évek és azon belül is a pozsonyi nyomdák említendők külön. Ezek jellegzetességeit részletesen tárgyalta Szentkúty Pál. A másik időszak az 1920-as évek, amikor a sorban megjelenő betű- és díszmintakönyveket bizonyára a kor új művészeti irányai, a szecesszió, az art deco és a modernizmus inspirálták. Elég a Kner, Tevan, Dobay, Dolesch, Réthy és más nyomdák igényesen összeállított mintakönyvére gondolnunk.

Munkámhoz elsősorban Haiman György és Nagy Zoltán mindössze két példányban készült gépiratát, *A magyar betűminták gyűjteményét*[1] használtam, amelynek egyik példányát Haiman György az Országos Széchényi Könyvtárnak ajándékozta. Különösen értékesek azok a megjegyzések, amelyeket Haiman György, a Kner család tagja fűzött egyes tételekhez. Munkám másik ihletője Szentkúty Pál már említett *Régi hazai nyomdák mintakönyvei* című gyűjteménye volt.[2] A jegyzékben több olyan betűminta is helyet kapott, amelyet aukciók, árverések hirdettek, és amelyek jelenlegi lelőhelye, tulajdonosa nem ismert: ilyenkor az aukciós ház linkét közöltem.

E forrásmunkákhoz képest még mintegy negyven új, eddig nem ismert tételt sikerült jegyzékbe vennem. Csak néhány példa: Haiman György még nem tudhatott Tótfalusi Kis Miklós grúz mintalapjáról, amelyet Dán Róbert 1980-ban fedezett fel Amsterdamban (***5***). Nem volt ismert a szakirodalomban a magyaróvári Czeh nyomda egyetlen példányban meglévő díszösszeállítása (***45***), amelyet a család leszármazottja, Helle Mária 1998-ban publikált.

[1] Haiman, Nagy Z. [1977].
[2] Szentkúty 1940.

Azt hihetnénk, hogy a gépi, majd számítógépes szedés-nyomtatás végképp eltüntette a betűmintakönyv műfaját, de meglepődve tapasztaljuk, hogy még az 1980-as, 1990-es években is vállalkoztak nyomdák több száz lap terjedelmű betűmintakönyveik bemutatására.

Ezt a 400 évet átívelő korszakot a 18. században latin nyelvű betűmintakönyvek sora jelzi, mindegyikük az azonos *Specimen characterum...* címmel kezdődik. Az első magyar nyelvű betűmintakönyv a Landerer–Heckenast nyomdáé 1813-ból *Legújabb íráspróbák...* címmel (***25***).

Talán meg kell indokolni, hogy miért szerepelnek bécsi betűmintakönyvek is a jegyzékben. Johann Thomas von Trattner udvari könyvnyomtató betűöntödéje olyan sok hazai nyomda beszerzési forrásául szolgált, hogy ez indokolja szereplését a jegyzékben (***9***), amellett, hogy rokona Pesten volt nyomdatulajdonos. A bécsi Joseph von Kurzböck illír udvari tipográfiájának mintakönyve pedig Kaprontzai Ádám erdélyi betűmetsző alkotásait mutatja be (***14***). Nagyon valószínű, hogy a Kurzböck-nyomda későbbi, francia nyelvű mintakönyve is tartalmazza Kurzböck egzotikus betűinek egy részét (***19***). Kaprontzai Ádám a hazai nyomdászat történetébe mint az első nagyenyedi és az első marosvásárhelyi nyomda alapítója írta be nevét. Tótfalusi Kis Miklós betűinek utóéletét Telegdi Pap Sámuel 1723-as kolozsvári mintalapja bizonyítja (***6***). Egy későbbi neves betűmetszőnknek, Bikfalvi Falka Sámuelnek a betűit az Egyetemi Nyomda 1814-es és 1824-es mintakönyve őrizte meg számunkra (***26, 28***).

A leírások felépítése: cím, nyomda / nyomdász neve, példányok lelőhelye, esetleg megjegyzés, bibliográfiai hivatkozások. Adatgyűjtő munkámat többen segítették. Köszönetet mondok Matusek-Faludi Viktóriának, a *Magyar Grafika* főszerkesztőjének, Novotny Erzsébetnek, az ANY Biztonsági Nyomda Nyrt. munkatársának, nyomdatörténeti kutatónak, Kis Krisztián Bálint tanár, könyvtörténész, gyűjtőnek, Haiman Ágnesnek, édesapja, Haiman György hagyatéka őrzőjének, Nagy Zoltánnak, az Országos Széchényi Könyvtár nyugalmazott osztályvezetőjének, édesapja hagyatéka gondozójának, Bányai Rékának, a marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtár munkatársának és a gyomai Kner Nyomdai Múzeumnak.

400 év magyar betűmintái – jegyzék

1 *Credo*, Bartphae 1589, Sultzer. 1 fol. 135x89 mm – Lőcse, Levéltár és OSZK fotó
Salomon Sultzer betűöntő mintalapja.
RMNy 622

2 Ferenczffi Lőrinc: *Diversa forma typorum*. Wien ante 1640, [22] fol. – 8° haránt – OSZK RMK II. 2054b
Hasonmás kiadása: Holl Béla, *Ferenczffy* Lőrinc*, Egy magyar könyvkiadó a XVII. században*, Bp., Magyar Helikon, 1980 melléklete.
Betűminta füzet Ferenczffy Lőrinc bécsi nyomdájának betű- és cifra-készletéről, készült Bécsben 1640 előtt.
Haiman Gy., Nagy Z. 1.

3 *Syllabus characterum omnium Latinorum et Germanicorum*. Posonij 1652, typ. Societatis Jesu – Példány nem maradt fenn.
Korabeli hivatkozás szerint a pozsonyi jezsuita kollégiumi nyomda latin és német betűiről mintalap készült.
RMNy 2436A

4 *Tótfalusi Kis Miklós amszterdami betűmintalapja*, Amstelodam (1684) 450x370 mm – MNL OL Hatfaludy cs. p. 311. XXXIX. 4. csomó, nyomtatványok
Cím nélkül, a betűminták alatt készítőjének neve: „Begeert iemandt Af-slagen of Matryzen van deeze Letters, nu eerst gesneden door Nikolaas Kis, addresseere zich aan den voorn. Meester, woonende t'Amsterdam, op d'Achter Burgwal, over de Brouwery van de Zwaan, ten huize van Warner Warnersz. zal de zelve voor een redelyke prys bekomen".
Reprodukció: *Erdélyi féniks, Misztótfalusi Kis Miklós öröksége*, bev. tanulmány Jakó Zsigmond, Bukarest, Kriterion, 1974 melléklete és Haiman György, *Tótfalusi Kis Miklós* a betűművész és a tipográfus, Bp., Magyar Helikon, 1972, I. melléklete.
Haiman Gy., Nagy Z. 2

5 *Tótfalusi Kis Miklós grúz mintalapja*. [Amsterdam 1687] [1] fol. 310x220 mm – Amsterdam Universiteits-Bibliothek Manuscript Coll. Ms Cq 102
Reprodukció: Dán Róbert, *Tótfalusi grúz betűiről = Magyar Könyvszemle*, 96(1980/4), 396–399.

6 Telegdi Pap Sámuel: *Specimen typorum quor. matrices prostant apud haeredes Nicolai Kis de M. Tótfalu*. (Claudiopoli die 6. Jan 1723) [1] fol. 385x290 mm – OSZK RMK I. 786i és MTA KIK Bibliogr. Qu 260
Telegdi Pap Sámuel betűmintája Tótfalusi Kis Miklós betűivel.[3]

[3] Szentkúty Pál említi mint akkor már nyoma veszett, de egykor az MTA Könyvtárában nyil-

Reprodukció: Haiman György, *Tótfalusi Kis Miklós a betűművész és a tipográfus*, Bp., Magyar Helikon 1972, II. melléklete.
Szentkúty (tévesen) mint az első, nyoma veszett magyar betűmintakönyvet említi.
Szentkúty 29, Haiman Gy., Nagy Z. 3

7 Landerer, Johann Michael: *Specimen diversorum characterum seu typorum probatissimorum, quibus Typographia Posoniensis ornata est, secundum suas differentias propositum* (Posonii 1754) [6] fol. – 8° – OSZK Hung. l. 3612
Petrik II. 539

8 Landerer, Johann Michael: *Specimen diversorum characterum seu typorum probatissimorum, quibus Typographia Posoniensis ornata est, secundum suas differentias propositum*. (Posonii 1759) [6] fol. – 8° – OSZK 408.288
Petrik IX. 273

9 Trattner, Johann Thomas: *Specimen characterum Latinorum existentium in Caesarea ac Regio-aulica typorum fusura apud Joannem Thomam Trattner*. Vindobonae 1760, 84 fol. – OSZK 82.465, Pécs EK
Haiman Gy., Nagy Z. 4

10 Landerer, Catharina*: Specimen characterum existentium in Typographia Privilegiata Catharinae Landerer viduae*. Budae 1770, Catharina Landerer. [8] fol. – 8° – OSZK Graph 166g, ELTE KK Gc 4r 18 (hiány)
Petrik VII. 295, Szentkúty 67–70, Haiman Gy., Nagy Z. 5

11 Landerer, Johann Michael: *Specimen characterum in neo-erecta Typorum Fusura Posonii apud Joannem Michaelem Landerer typographum existentium* (Posonii 1770, Johann Michael Landerer) [28] fol. – 8° – OSZK Graph 530, 173.673 (koll. 22), SzE 09/807, Esztergom FK 7738 (hiány)
Petrik II. 539, Petrik III. 419, Szentkúty 63–67, Haiman Gy., Nagy Z. 6–7

12 Akadémiai nyomda, Nagyszombat*. Specimen characterum sue literarum id est: typorum Latinorum probatissimorum secundum suas differentias exhibitorum, qui Tyrnaviae in Collegii Soc. Jesu Officina Fusoria formantur, atque*

vántartott első magyar betűmintakönyvet: *Specimen typorum quoum matrices prostant apud haeredes Nicolai Kis de M. Tótfalu*, Claudiopoli die 6. Januarii 1723, per Sam. Pap Telegdi typogr. In 4°

pro ornamento edendorum librorum ad proprium usum prostant – (Abdruck der deutschen und slawakischen Schriften, welche in der Tyrnaurischen Schriftgüßerey des Kollegiums der Gesellschaft Jesu zum eigenen Gebrauch verfertiget werden). Tyrnaviae 1773 (Typographia Collegii Soc. Jesu) [38] fol. – 2° – MNL OL M. Kamarai. L. E 152, Irreg. Collegium Tyrnav. 1773, 21a (kézírásos kiegészítésekkel), Pannonhalma FK 53.A.55.875, ELTE KK és Levéltár Misc. I. 2° 11 (38), és Vegyes iratok I/a-III. Alapítólevelek 1773. dec. 18, Debrecen EK 759.717
Petrik V. 17, Petrik IX. 414, Szentkúty 35–46, Haiman Gy., Nagy Z. 8

13 Engel, Johann Joseph: *Specimen characterum Latinorum, Hungaricorum et Bosniaco-Croaticorum existentium in neo-erecta Typographia apud Joannem Josephum Engel, Caes. Reg. Priv. Episc. typograhum.* Quinque-Ecclesiis 1773 [8] fol. – 4° – OSZK Graph 132
Petrik III. 419, Szentkúty 71–74, Haiman Gy., Nagy Z. 9

14 Kaprontzai, Adamus: *Characteres typograhici, quos e clementissima sacritissimae suae Caesareo-Regiae et apostolicae Majestatis annuentia in Typographia Caesareo-Regia Aulica Linguarum Illyrico-Orientalium apul Josephum Kurzböck institutus ab anno 1772 usque ad annum 1774. sculpsit et omnimode praeparavit Adamus Kaprontzai Transylvano-Hungarus*. Vindobonae 1774 (Josephus Kurzböck). [7] fol. – 8° – OSZK Not. Libr. 982, OSZK 627.020 (ajándék a marosvásárhelyi Református kollégiumtól 1901-ben) Marosvásárhely, Teleki-Bolyai Kvt. Bo-233, MTA Bibliogr. Qu 89 (hiány 1976-ban)
Haiman Gy., Nagy Z. 10

15 Patzkó, Franz August: *Specimen characterum seu typorum Latinorum quibus Typographia Francisci August. Patzkó typographi Posoniensis ornata est. – (Abdruck derjenigen deutschen Schriften welche in der Patzkóischen Buchdruckerey in Preßburg befindlich sind).* (Posonii) 1777 (Franz August Patzkó) [32] fol. – 8° – OSZK 284.540, Pozsony, Lyceálná Kn. L I. 10
Petrik III. 419, Szentkúty 75–78, Haiman Gy., Nagy Z. 11

16 Barth, Johann: *Schriftprobe derer in der Barthischen Schriftgiesserey befindlichen Schriften in Herrmannstadt.* (Hermannstadt) [1777] (Barth) [Johann] [1] fol. – 637x390 mm – MNL OL Helytartótanácsi Lt. C 43 Acta secundum referentes, 1782 Fabiankovics Nr 55, 4. sz. melléklet.
Közölte: Pavercsik Ilona, *Weber Simon Péter nyomdájának alapításáról = Crescit eundo, Tisztelgő tanulmányok V. Ecsedy Judit 65.* születésnapjára, szerk. Simon Melinda, Perger Péter, Bp., Argumentum, 2011 (A Magyar Könyvszemle

és a MOKKA-R Egyesület füzetei, 4), 171–182.
Petrik IX. 65

17 Weber, Simon Peter: *Specimen typorum neo-erectae typographiae Simonis Petri Weber.* Posonii 1783 (Simon Peter Weber). [24] fol. – 8° – OSZK Graph 709, FSzEK 091/448 (beragasztott dúcnyomatokkal, a nyomda házi példánya lehetett), Esztergom FK 4369 (hiány), Budapest, Evangélikus Országos Könyvtár P 1072, Martin, SNK SD 43876, Pozsony, Lyceálná Kn. L I. 11
Petrik IV. 88, Szentkúty 79–82, Haiman Gy., Nagy Z. 12

18 Landerer, Catharina: *Specimen characterum existentium in Typographia privilegiata Catharinae Landerer viduae* (Budae 1785) [8] lev. – Martin, SNK SD 48.249
Petrik VII. 295

19 *Epreuve des caracteres de la Fonderie Imp. R. des Sieurs Noble de Kurzbek, Mansfeld et Cotta*. A Vienne, Dans l' Imprimerie antique de Joseph noble de Kurzbek 1786. [19] lev. – ELTE KK Gc 76
Haiman György megjegyzése: „Feltehető, hogy ez a mintakönyv is tartalmaz Kaprontzai Ádám által metszett typusokat."
Haiman Gy., Nagy Z. 13

20 Mühlsteffen, Johann Theophil: *Specimen characterum Latinorum existentium in Typographia Joan. Teoph. Mühlsteffen – (Abdruck derjenigen deutschen Schriften, welche bey Johann Gottlieb Mühlsteffen Buchdruckern befindlich sind).* (Cibinii 1787, Johann Theophil Mühlsteffen) [33] fol. – 8° – OSZK Not. Libr 1292
Petrik III. 419, Szentkúty 87–90, Haiman Gy., Nagy Z. 14

21 Oderlitzky, Anton: *Specimen characterum seu typorum Latinorum quibus Typographia Antonii Oderlitzky typographi Posoniensis ornata est – Abdruck derjenigen deutschen Schriften, welche in der Oderlitzkyschen Buchdruckerey in Preßburg befindlich sind).* (Posonii 1792, Anton Oderlitzky) [19] fol. – 8° – OSZK 199.322
Petrik III. 419, Haiman Gy., Nagy Z. 15

22 Zocher, Anton: *Specimen characterum Latinorum Graecorum, Hebraicorum et variorum ornamentorum existentium apud Antonium Zocher Posonii – (Abdruck der sämmtlichen Schriften bey Anton Zocher Schriftgießer)* (Preßburg

1795) [22] fol. – 8° – OSZK Graph 237
Petrik IV. 7, Szentkúty 91–93, Haiman Gy., Nagy Z. 16

23 *Szentes József sárospataki nyomdájának díszítményei* [Sárospatak, 1807–1817] – Példánya nem ismert.
Szentes József sárospataki nyomdájának díszítményeit 2 lap terjedelemben, az eredeti mintalapok lelőhelyének megjelölése nélkül közli reprodukcióban: Takács Béla, A *sárospataki nyomda története*, Bp., M. Helikon 1978, 84–85, OSZK MD 37.926

24 *Erőss Gábor betűmintái*, Debrecen [1800 és 1810 között], [2] lev.
Hasonmását közölte: Tóth Béla, *A debreceni rézmetsző diákok*, Bp., Magyar Helikon, 1976, 50–51, de a betűminták lelőhelyét nem közli.

25 *Legújabb íráspróbák Landerer és Heckenast pesti Könyvnyomó-Intézetéből. Kiadatott Augustus 1813*. (Pest 1813) 29, 2 lev. – 2° – OSZK Not. libr. 277m
A címlapon Gutenberg mellszobrát és körülötte nyomdai eszközöket ábrázoló metszet.

26 *Schriftproben der Königlichen Ungarischen Universitäts-Buchdruckerei zu Ofen* (Ofen 1814) [16] fol. – 8°. – OSZK 295.875, ELTE KK Gc 23, Somogyi K., Szeged I.a.306
Petrik III. 333, Szentkúty 46–53, Haiman Gy., Nagy Z. 17

27 Zocher, Anton: *Schriftproben von Anton Zocher Schriftgiesser und Graveur in Pest*. (Pest 1817) 40 p. – 8° – OSZK Graph 720
Petrik III. 888, Szentkúty 91–93, Haiman Gy., Nagy Z. 18

28 *Proben aus der Schriftgiesserey der Königlichen Ungarischen Universitäts-Buchdruckerey*. Ofen 1824, 50 p. – 4° – OSZK Graph 186, ELTE KK Gc 4r 1, MTA KIK Bibl.O.1835 (hiányos), magántulajdon: Haiman György
Haiman György említi ennek variánsát is, amelyben egy 4 lap terjedelmű „Einfassungen" című fejezet is benne van.
Szentkúty 53–62, Haiman Gy., Nagy Z. 19–20

29 *Verzierungen in Abgüssen für die Pressen der Königlichen Ungarischen Universitäts-Buchdruckerey*. Ofen 1824, [97] fol. – 4° – OSZK Graph 228, ELTE KK Rar. Hung. 669 és Gc 9 (hiány), magántulajdon: Haiman György
Szentkúty 53–62, Haiman Gy., Nagy Z. 21

30 *Landerer'sche Buchdruckerei: Probeblatt I–III.* Pest [1830] [3] fol. – Magyar Nemzeti Múzeum Újkor O. Udgy 1968. 33.1–3 fotómásolat
Haiman Gy., Nagy Z. 22

31 *A' Kolosvári királyi Lyceum Könyvnyomó Intézetében található betűk próbanyomásai* (Kolozsvár, Lyceumi ny.) 1837. 68 p. – Marosvásárhely, Teleki-Bolyai Kvt. Bo-656

32 *A Trattner Nyomda betűmintakönyve*, Pest 1837 után, német nyelven. – Példány nem ismert.
Említi: Takács Béla, *A debreceni nyomda mintakönyve*, (Debrecen) [Alföldi nyomda], 1991, 8.

33 *Betűalak mutatvány sora a Magyar Királyi Egyetemi Könyvnyomtató Intézete. Betű és Czimkép-tábla öntőjéből*. Buda 1842. [132] fol. – 4° – Nyomdai Dolgozók Szaksz. Kvt 21.38 (0830) → Szily Kálmán Technikum, Budapest (Tótfalusi Iskola) könyvtára
Haiman Gy., Nagy Z. 23

34 *Schriftgieszerei der Königl. ung. Universitaets-Buchdruckerey* (Ofen) 1842 körül. [36] lev. – 4° – MTA KIK Bibl.O.1835
Haiman Gy., Nagy Z. 24

35 *A' Maros Vásárhelyi E[v] R[ef] Fö Oskola könyvnyomo intézetében található betük proba nyomásai*. 1842. [35] p. – Marosvásárhely, Teleki-Bolyai kvt. Bq-323
Legújabb íráspróbák Landerer és Heckenast Pesti könyvnyomó Intézetéből, Pest 1843. augusztus. Pest (1843) [1] 29 [2] fol. OSZK Not. Libr. 277m
Haiman Gy., Nagy Z. 25

36 *Lepacskolt metszvények mintája Landerer és Heckenast Könyvnyomó-Intézetéből*. Pest 1845 július. Pest 1845. [2] 44 [9] fol. – 4° – OSZK Not. Libr. 277m
A címlapon fametszet Typographie felirattal, nyomdai jelvénnyel és Gutenberg-portréval.
Haiman Gy., Nagy Z. 25

37 *Mutatvány Beimel József és Kozma Vazul Betű- és Stereotyp-Öntőjéből. I. szállítvány*. Pest 1846. [5] 17 [1] fol. – 4° – OSZK 264.633
Haiman Gy., Nagy Z. 26

38 *Betű-mutatvány Réthy Lipót nyomdájából.* Szarvas 1847 körül [6] fol. – 4° – Békés Megyei Levéltár
Hasonmás kiadása: Petőcz Károly, *Réthy Lipót szarvasi nyomdája,* Békéscsaba, Kner ny., 1986. 74 p., 2. sz. melléklet. (A Kner Nyomdaipari Múzeum füzetei, 11) OSZK MC 87.565 Haiman Gy., Nagy Z. 27

39 *Írásmutatvány Eisenfels és Emich Könyvnyomtató-Intézetéből. Első szállítvány – Schriftproben aus der Buchdruckerei von Eisenfels [und] Emich. Erste Lieferung.* Pest 1851, 44 fol. – 4° – FSzEK B 655/108, Esztergom FK 19.960 (hiány 1949 óta), Budapest Piarista KK
Haiman Gy., Nagy Z. 28

40 *Betümutatvány Kek László gyorssajtóval ellátott könyvnyomdájából.* Balassa-Gyarmat 1856. [12] fol. 4° – OSZK Graph 163
Petrik II. 355, Haiman Gy., Nagy Z. 29

41 *Előleges betűminták Kertész József könyvnyomdájából Pesten – Schriftproben aus der Buchdruckerei des Josef Kertész in Pest.* Pest 1863. [2] 176 fol. – 4° – OSZK Graph 163, ELTE KK Eb 4r 482
Haiman Gy., Nagy Z. 30

42 *A Maros-vásárhelyi Evang. Református Főtanoda újonnan berendezett könyvnyomdájának mutatvány-könyve, melyben a könyvnyomdában létező mindenféle betünemek, diszes körzetek, jelvények és finom lineák láthatók.* Maros-vásárhelytt 1869, nyomtatja Imreh Sándor az Evang. Reform. Főiskola betűivel. 87 p. – 8° – Marosvásárhely, Teleki-Bolyai kvt. Bq 324

43 *Betűminták a Csanád-Egyházmegyei Könyvnyomdából, Temesvárott.* Temesvár 1874. [42] fol. – 4° – OSZK Graph 112
Haiman Gy., Nagy Z. 31

44 *Betűminták Siegler Károlyné nyomdájából.* Komárom 1874. [26] fol. – 8° – Pannonhalma FK 37.c.H. 13.
Haiman Gy., Nagy Z. 32

45 *Czeh Sándor magyaróvári nyomdász-kiadó illusztrációinak mintakönyve az 1836–1875 közötti évekből.* (Magyaróvár) 107 fol. – Mosonmagyaróvár, Hansági Múzeum, Helytörténeti gyűjtemény
Hasonmás kiadása: Helle Mária, *Czéh Sándor magyaróvári nyomdász-kiadó*

illusztrációinak mintakönyve az 1836–1875 közötti évekből, Bp., Balassi (Gyoma, Kner ny.), 1998. 108 t. OSZK ME 15.383

46 *A Marosvásárhelyi Evang. Református Főtanoda újonnan berendezett Könyvnyomdájának mutatvány-könyve melyben a könyvnyomdában létező mindenféle betűnemek, diszes körzetek, jelvények és finom lineák megtekinthetők*. Maros-Vásárhelytt 1880, Nyomtatta Imreh Sándor az Evang. Reform. Főtanoda betűivel. 49 fol. – 4° – Nyomdai Dolgozók Szaksz. Kvt. 21.13 (1815) → Szily Kálmán Technikum, Budapest (Tótfalusi Iskola) könyvtára
A betűmintakönyvben „Megjegyzés" alatt a következő nyomtatott szöveg: „Van továbbá egy, a két kézi vassajtóhoz rézből öntött tégely (Tigel) melynek magassága 26, szélessége pedig 41 cm. – Ez azon megbarnult fasajtó tégelye, mely a főiskolai kertben épült nyomdahelyiség padlására van elhelyezve, s melyen Kaprontzai Ádám kezdte meg nyomdai működését a városban 1786-ban."
Haiman Gy., Nagy Z. 33

47 *A szabad királyi Debrecen város 327 éves nyomdájának minta könyve, 1. kiadás*. Debrecen 1885. [3] 178 fol. – 4° – OSZK Not. Libr. 40, Debrecen TREK A244s
Haiman Gy., Nagy Z. 34

48 *Betűminták Hornyánszky Viktor Könyvnyomdájából* I. kötet. Budapest 1890 [115] fol. – 4° – OSZK Not. Libr. 139, MTA KIK Bibliogr. Qu 106, Debrecen EK B 655.769 A könyvtáblán: „Alapíttatott 1863. V-ik kerület Arany János utca 1. A Magyar Tudományos Akadémia bérházában"
Haiman Gy., Nagy Z. 35

49 Hornyánszky Viktor: *Tájékoztató a Könyvnyomtató Intézettel érintkező írók és könyvkiadók számára (a Hornyánszky-féle Könyvnyomda 25 éves fennállásának emlékére).* Budapest 1890. [4] 64 [4] p. – 4° – MTA KIK Bibliogr. Qu 106, Debrecen EK 655.769
Haiman Gy., Nagy Z. 36

50 *Betűminta Kner Izidor Könyvnyomdájából. Első sorozat*. Gyoma 1890. [1] fol., 502x418 mm
Egyleveles, fekete és színes nyomással. – Magántulajdon: Haiman György.
Hasonmás kiadása: Lévay Botondné, Haiman György, *A Kner nyomda kiadványainak tükrében 1882–1944*, Bp., Akadémiai, 1982, 1–2. köt. A 2. kötet: *Betűminták és nyomdai díszek hasonmásai,* 1. sz. melléklet. – MTA KIK 504.916

és 627.794, OSZK MD 41.724
Haiman Gy., Nagy Z. 37

51 *Bakos István Könyvnyomdájának betűmintája Szolnokon.* Alapíttatott 1867-ben. Szolnok [1890 körül] – Verseghy Ferenc Könyvtár, Szolnok 655 B 15 (hiányos) Az 1867-es év a cég jászberényi alapítására vonatkozik. Szolnokra 1879-ben települt át.[4]

52 *Első Magyar Betűöntöde R.T. – Erste Ungarische Schriftgiesserei AG. [Betűminták]* Budapest [1890 után] [174] t. – 4° – OSZK Kisnyomtatványtár D 32

53 *Kner Izidor könyvnyomdája: II. Körzetek, ábrák és díszítmények. Mintalap*. Gyoma [1890 után] [1] fol. – 371x297 mm
Egyleveles, fekete nyomás. Magántulajdon: Haiman György.
Hasonmás kiadása: Lévay Botondné, Haiman György, *A Kner nyomda kiadványainak tükrében 1882–1944*, Bp., Akadémiai, 1982, 1–2. köt. A 2. kötet: *Betűminták és nyomdai díszek hasonmásai*, 2. sz. melléklet [1] fol. 300x3470 mm. – MTA KIK 504.916 és 627.794, OSZK MD 41.724
Haiman Gy., Nagy Z. 38

54 *Első Magyar Betűöntöde Részvény-Társaság: Betűminták – Erste Ungarische Schriftgiesserei Actien-Gesellschaft: Schriftproben*. Budapest [1895]. 130 fol. – 4° – Debrecen TREK 3-4791, FSzEK B 655/22 Budapest gyűjtemény, Nyomdai Dolgozók Szakszerv. Kvt. 21.2 (0794) → Szily Kálmán Technikum, Budapest (Tótfalusi Iskola) könyvtára és magántulajdon: Nagy Zoltán
Pontos kiadási dátumát megállapítja: Magyar Nyomdászat 1895. novemberi szám 161. lapon méltatja a kiadást.
Haiman Gy., Nagy Z. 40

55 *Kner Izidor Könyvnyomdája: Legújabb betűminták, körzetek, díszítmények, nyomtatványminták.* Gyoma 1895. [25] fol. – 8° – Debrecen EK Kner 751 (Bölcsészettud. kvt. Kner 1.259) Magántulajdon: Haiman György
Hasonmás kiadása: Lévay Botondné, Haiman György, *A Kner nyomda kiadványainak tükrében 1882–1944*, Bp., Akadémiai, 1982, 1–2. köt. A 2. kötet: *Betűminták és nyomdai díszek hasonmásai*, 367 p. – MTA KIK 504.916 és 627.794, OSZK MD 41.724
Haiman Gy., Nagy Z. 41

[4] Kis Krisztián Bálint szíves közlése.

56 *Neumayer Ede Könyvnyomdája: Betűminták*. Budapest [1896?] [128] fol. – 8° – OSZK Not. Libr. 1145.m., MTA KIK Bibliogr. O. 869
Haiman Gy., Nagy Z. 42

57 *A Váczi Királyi Országos Fegyintézet Könyvnyomdája: Betűmintakönyv*. Vác [1895] [8] fol. – 8° – Vak Bottyán Múzeum, Vác 59.7
Lásd erről: Holl Béla, *A kétszáz éves váci* könyv, *1772–1972,* Bp., Magyar Helikon, Európa, 1973, 106.
Haiman Gy., Nagy Z, 43

58 *Rózsa Kálmán és neje Könyvnyomdája: Mintakönyv 1838–1898.* (Budapest, 1898 után) 55 p. – 8° – Nyomdai Dolgozók Szakszerv. Kvt. 16.3 (0632) → Szily Kálmán Technikum, Budapest (Tótfalusi Iskola) könyvtára
A címlapon Gutenberget ábrázoló klisé.
Haiman Gy., Nagy Z. 44

59 *Újabb betűminták Fischer és Mika Betűöntödéjéből.* Budapest [1899 után] [194] fol. – 8° – Magántulajdon: Haiman György
Haiman Gy., Nagy Z. 45

60 *Betűminták a Légrády Testvérek Könyv- és Kőnyomdai Műintézetéből*. Budapest [1899 után] 22, 171 p. – 8° – Magántulajdon: Haiman György, FSzEK Központi Raktár 6, 8-30043 év nélküli, 231 p.
Haiman Gy., Nagy Z. 46

61 *Pécsi Irodalmi és Könyvnyomdai Részvénytársaság: Betűminták*. Pécs [1899?] [148] fol. – 4° – Nyomdai Dolgozók Szakszerv. Kvt. 16.13 (0642) → Szily Kálmán Technikum, Budapest (Tótfalusi Iskola) könyvtára
Haiman Gy., Nagy Z. 47

62 *Hornyánszky Viktor Császári és Királyi Udvari Könyvnyomdája: Betűminták*. Budapest (1900) [298] fol. – 8° – OSZK Not. Libr. 932 t, MTA KIK 273.931, FSzEK B 655/253
Haiman Gy., Nagy Z. 48

63 *Első Magyar Betűöntöde Részvény Társaság Rézlineagyár: Betűminták – Messinglinienfabrik Erste Ungarische Schriftgiesserei Action-Gesellschaft. Második kiad*. Budapest [1900 után] [28] fol. – 4° – MOME Könyvművészeti Gyűjtemény VI. 739/H 58, magántulajdon: Nagy Zoltán

Magyar és német nyelven. A címlapon a magyar címer griffekkel.
Haiman Gy., Nagy Z. 49

64 *Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság: Betűminták.* Budapest [1900 után] 386 p., 48 t. – 8° – OSZK 401.834, Magyar Iparműv. Főiskola Kvt. 584 R
Haiman Gy., Nagy Z. 50

65 *Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság: Könyvnyomdai betűminták* [Budapest] 1901. 160 fol. – 8° – OSZK 248.125, FSzEK Bq 655/251
Haiman Gy., Nagy Z. 51

66 *Budapest Székesfőváros Házinyomda betűmintái 1901 évről.* Budapest (1901), 92 p. – 4° – FSzEK Bq 655/251
Haiman Gy., Nagy Z. 52

67 *Szent-László Könyvnyomda: Betűminták.* Budapest 1901. [8] 60 p. – 8° – ELTE KK Gc 5058
Haiman Gy., Nagy Z. 53

68 [Kner Izidor]: *A Kner-nyomda 1902. évi betűmintája – Néhány szó a betűkről*. Gyoma 1902 [4] lev. – 4° – Magántulajdon: Haiman György
Haiman György megjegyzése: „A betűminta az alábbi kiadványban jelent meg: *Kalászok és kévék. Modern anthologia.* Gyoma 1902, nyomtatta Kner Izidor könyvnyomdász. A betűminták a 89–96. lapokat foglalják el."
Hasonmás kiadása: Lévay Botondné, Haiman György, *A Kner nyomda kiadványainak tükrében 1882–1944*, Bp., Akadémiai, 1982, 1–2. köt. A 2. kötet: *Betűminták és nyomdai díszek hasonmásai,* 367 p. – MTA KIK 504.916 és 627.794, OSZK MD 41.724
Haiman Gy., Nagy Z. 54

69 *Első Magyar Betűöntöde Részvény-Társaság Rézlineagyár – Messinglinienfabrik. Erste Ungarische Schriftgiesserei Actien-Gesellschaft [Betűmintakönyv]* Budapest [1902?] [14] fol. – 8° – FSzEK Bq 655/76, Kner Nyomdaipari Múzeum, Gyoma BG 65
Haiman Gy., Nagy Z. 55

70 *(Hungária Könyvnyomda és Kiadó-Üzlet) [Betűmintakönyv]* Budapest 1904 után [297] fol. – 8° – Magántulajdon: Haiman György
Haiman Gy., Nagy Z. 56

71 *Betűminta – Schriftproben. Első Magyar Betűöntöde Rt.* Budapest [1905] [322] p. – 4° – OSZK 292.340
Haiman Gy., Nagy Z. 57

72 *Erste Ungarische Schriftgiesserei und Messinglinien-Fabrik Actien-Gesellschaft: Muster-Buch.* Budapest 1905 után. 32 lev. – 4° – Magántulajdon: Nagy Zoltán
Haiman Gy., Nagy Z. 39

73 *Kertész József Könyvnyomdája: Betűminták.* Budapest 1906. 176 p. – 8° – MTA KIK Bibl. Qu 342, OSZK Not. Libr. 139a (1964-ben hiány) és OSZK 303.237
Haiman György megjegyzése: „ez utóbbi címlapja eltér az MTA példányától".
Haiman Gy., Nagy Z. 58

74 *Légrády Testvérek Könyvnyomdai Műintézetének betűmintái.* (Budapest) [1906 körül] 336 p., belső címlap nélkül. – Magántulajdon: Kis Krisztián Bálint
A „Régikönyvek" aukciós ház szerint 1906 körül készült, belső használatra: https://www.regikonyvek.hu/aukcio/tetel/teszt-legrady-testverek-konyvnyomdai-muintezetenek-betumintai-legrady-testverek

75 *Első Magyar Betűöntöde Részvény-Társaság: Betűminták. – Erste Ungarische Schriftgiesserei Actien-Gesellswchaft: Schriftproben.* Budapest (1907) [130] fol. – 4° – FSzEK Bq 655/91
Haiman Gy., Nagy Z. 59

76 *Első Magyar Betűöntöde Részvény-Társaság: Betűminták – Erste Ungarische Schriftgiesserei Actien-Gesellschaft: Schriftproben.* Budapest [1907 körül] [113] fol. – 4° – OSZK 407.915, Magántulajdon: Nagy Zoltán
Haiman György megjegyzése: „Variánsa a fenti tételnek: nem található meg benne a címlap előtti üzleti tájékoztató, valamint az első fejezet 6 levéllel bővebb, az utolsó 14 levéllel kevesebb."
Haiman György az OSZK-példányt nem ismerte.
Haiman Gy., Nagy Z. 60

77 *Betűminták Dolesch József Könyvnyomdájából.* Szarvas [1907?] [18] fol. – 8° – OSZK 302.435
Haiman Gy., Nagy Z. 61

78 *Első Magyar Betűöntöde Részvény-Társaság: Betűminták – Erste Ungarische Schriftgiesserei Actien-Gesellschaft: Schriftproben*. Budapest 1910 [24] fol. – 4° – Magántulajdon: Nagy Zoltán
Haiman Gy., Nagy Z. 62

79 *Első Magyar Betűöntöde Részvény-Társaság Rézlineagyár: [Betűmintalapok. Góliát antikva]* Budapest [1910–1914] [4] fol. – 8° – Magántulajdon: Nagy Zoltán
Haiman Gy., Nagy Z. 63

80 *Vágvölgyi Papírgyár Részvénytársaság: betűmintakönyv*. Budapest [1912 körül], [47] t., ill. – 4° – OSZK Kisnyomtatványtár D 16

81 *Betű és körzet minták Br. Drechsel Géza könyvnyomdájában Békésen.* Összeállította Münich Béla okl. gazdász. (Békés) [1913 előtt] 36 p., 1 melléklet 162x245 mm. – Magántulajdon: Szabó Ferenc[5]
Hasonmás kiadása Szabó Ferenc unikum példánya alapján: Szabó Ferenc, *A békési Drechsel nyomda történetének vázlata, 1895–1920*. – Petőcz Károly, *Drechsel Géza nyomdájának mintakönyve,* Békéscsaba, Gyoma, Kner ny., 1989 (A Kner Nyomdaipari Múzeum füzetei, 13), OSZK MC 108.558

82 *Demártsik Ferencz Orosháza Házinyomda, könyvkötészet: Betűminta és emlékkönyv 1895–1913, 18 éves nyomdászságomnak emlékéül*. (Orosháza 1913), [19] lev. – 4° – Magántulajdon: Szabó Ferenc
Hasonmás kiadása Szabó Ferenc unikum példánya alapján in: Petőcz Károly, *Az orosházi Demartsik nyomda az 1913. évi emlékkönyve alapján*, Gyoma, Kner Nyomdaipari Múzeum, 1994 (A Kner Nyomdaipari Múzeum füzetei, 25), 49–86. OSZK MC 116.188

83 *Betűmintakönyv Kaszás Sándor nyomdai műintézetéből*. Szekszárd [1914 után] 43 p. – haránt 8° – OSZK Kisnyomtatványtár B 326

84 *[Athenaeum Betűminták*, Budapest 1914 után] – lelőhelye ismeretlen
Haiman Gy., Nagy Z. 87

[5] Feltehetően Szabó Ferenc az, aki „1985-ben a gyulai ócskapiacon megvásárolt betű- és körzetmintát […] hasonmásban közreadta". Vö. Szabó F., Petőcz 1989, 21.

85 *Dobay János Könyvnyomdája: Betűminta (Klisék, körzetek, Anker-körzet).* Gyula 1915, [3] 74 [34] fol., 42 mell. – 8° – ELTE KK Gc 4r 4214, Magántulajdon: Hunyadvári András, Gyula
Hasonmás kiadása: *A Dobay-nyomda [Gyula] betűminta könyve 1–2. rész*, A tanulmányt írta Petőcz Károly, Békéscsaba, Gyoma, Kner ny., 1988 (A Kner Nyomdaipari Múzeum 14. és 15. füzete).
OSZK Könyvtári Intézet Szakkönyvtára 3-13958
Haiman Gy., Nagy Z. 64

86 *Budapest Székesfőváros Házinyomdája: Betűminták*. Budapest [1917] 283 p. 220x280 mm – FSzEK Bq 655/8
Haiman Gy., Nagy Z. 79

87 *Első Magyar Betűöntöde R.-T. Betűmintakönyv*. [Budapest 1920?] [56] fol. – 8° – OSZK 301.728
Az OSZK-katalógus szerint kiadási éve [1922]
Haiman Gy., Nagy Z. 65

88 *Légrády Testvérek Könyvnyomdai Műintézete Betűmintái*. Budapest [1920 után] 231 p. – 8° – FSzEK 8-30043 és Magántulajdon: Haiman György
Haiman Gy., Nagy Z. 66

89 *Kozma Lajos: Tipográfiai díszítmények: készültek Kner Izidor könyvnyomdája részére*. Gyoma [Kner nyomda] 1920–1929. 21 t. – 2° – OSZK Kisnyomtatványtár Alb. E 254 (Kner Imre 1934-ben kelt kéziratos ajánlásával a borító belső oldalán), Kner Nyomdai Múzeum, Gyoma (néhány lap)
Hasonmás kiadása: Lévay Botondné, Haiman György, *A Kner nyomda kiadványainak tükrében 1882–1944*, Bp., Akadémiai, 1982, 1–2. köt. A 2. kötet: *Betűminták és nyomdai díszek hasonmásai,* 367 p., a 101–135. lapon Kozma Lajos könyvdíszei – MTA KIK 504.916 és 627.794, OSZK MD 41.724

90 *Neue Bahnen ungarischer Buchkunst. Emerich Kner: Über die Aufgaben der Verlegers. – Ludwig Kozma: Randbemerkungen eines ungarischen Buchkünstlers*. Gyoma 1922, Kner ny. 19, 1 p. – 2° (Beilage zum Archiv für Buchgewerbe) – Kner Nyomdai Múzeum, Gyoma R/884
Kozma Lajos könyvdíszeivel

91 *Kner Izidor Könyvnyomdája Gyoma: Házi betűmintakönyv, Gyoma 1923. november 1.* Gyoma 1923. [11] fol. – 4° – Magántulajdon: Haiman György, Debrecen EK Kner 1.258 és OSZK 418.311 (e két utóbbi példányról Haiman György nem tudott)
Haiman György megjegyzése: Tervezte és szedte Kner Albert.
Hasonmás kiadása: Lévay Botondné, Haiman György, A *Kner nyomda kiadványainak tükrében 1882–1944*, Bp., Akadémiai, 1982. 1–2. köt. A 2. kötet: *Betűminták és nyomdai díszek hasonmásai,* 367 p. – MTA KIK 504.916 és 627.794, OSZK MD 41.724
Haiman Gy., Nagy Z. 67

92 *Bravour Säculum Reform-Grotesk [Betűminta*] Első Magyar Betűöntöde RT. Budapest [1924] 22 p., ill. – 4°– OSZK Kisnyomtatványtár D 18

93 *Bravour Reform-Grotesk Säculum [Betűminta]* Első Magyar Betűöntöde R-T. Budapest [1925] 16 p., ill. – 4° – OSZK Kisnyomtatványtár D 17

94 *Pápay Ernő Műintézete: Betűmintakönyv*. Budapest 1925 – Nyomdai Dolgozók Szakszervezeti Kvt. 16.31 (0659) → Szily Kálmán Technikum, Budapest (Tótfalusi Iskola) könyvtára és OSZK Kisnyomtatványtár C 405 (ez utóbbi példányt Haiman György nem ismerte)
Haiman Gy., Nagy Z. 68

95 *Debrecen szabad Királyi Város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda-Vállalata: Mintakönyv*. Debrecen 1926 [16] fol. – 8°, címlap arany nyomással – OSZK 621.285 és magántulajdon: Haiman György
Hasonmás kiadása: Takács Béla, *A debreceni nyomda mintakönyve*, (Debrecen), [Alföldi Nyomda], 1991, OSZK MC 112.523
Haiman Gy., Nagy Z. 69

96 *Tevan nyomda és Könyvkiadó Vállalat Békéscsaba: Betűmintakönyv*. [1. rész] Készült 1926. évben. [40] p. Borítón: *Tevan nyomda betűmintái*. – Magántulajdon: Svecz András[6]
Hasonmás kiadása az unikum példány alapján: Gaál Endre, *A Tevan nyomda betűmintái, A mintakönyv hasonmásával*, Békéscsaba, Kner ny., 1985, 29 [40] p. – 8° (A Kner Nyomdaipari Múzeum füzetei, 8) OSZK MC 85.951
Petőcz Károly, *A Dobay-nyomda [Gyula] betűminta könyve 1. r.*, Békéscsaba,

[6] Svecz András, Tevan Andor egykori szedő-grafikusa.

Gyoma, 1988, p. 5. szerint ez a Tevan-nyomda betűmintáinak első része, második része 1935 körül, év nélkül jelent meg, ez utóbbiból jelenleg nincs ismert példány.

97 *Kapisztrán-Nyomda, Vác: Betűminta-könyv. A Kapisztrán Nyomda betűmintái*. Vác (1928), 68 p., 8 t. – 8° – OSZK 289.983, Debrecen EK B 003216
Haiman Gy., Nagy Z. 70

98 *Adastra: [Betűminta] Első Magyar Betűöntöde R-T. – Erste Ungarische Schriftgiesserei AG.* Budapest 1928 [16] t. – OSZK Kisnyomtatványtár D 19

99 *Első Magyar Betűöntöde RT. – Erste Ungarische Schriftgiesserei AG [Betűminták]* Budapest [1928 után] 202x283 mm, lelőhelye ismeretlen
Haiman Gy., Nagy Z. 88

100 *Világosság Könyvnyomda R. T. Betűmintakönyv*. Budapest 1929. 247 lev. 160x236 mm – Debrecen EK B 655.538
Haiman Gy., Nagy Z. 71

101 *Betűminta Szénásy Béla Nyomdai Műintézet, Budapest.* Budapest [193?] [36] lev. – 4° – OSZK 264.870
Haiman Gy., Nagy Z. 83

102 *A Királyi Magyar Egyetemi Nyomda betűi*. Budapest [1930 után] 2, 159 lev. 231x311 mm – Magántulajdon: Haiman György
Haiman Gy., Nagy Z. 72

103 *Hungária Hírlapnyomda Részvénytársaság betűmintakönyv: kéziszedés*. Budapest [1930 után] [180] t. – 8° – OSZK Kisnyomtatványtár C 5.164

104 *Hungária Hírlapnyomda Részvénytársaság: betűminta könyv: gépszedés*. Budapest [1930 után] 120 t. – 4° – OSZK Kisnyomtatványtár C 568

105 *Athenaeum Irodalmi és Nyomdai RT. [Betűmintakönyv*] Budapest [1931 után] 296 lev. 159x236 mm – Magántulajdon: Haiman György
Haiman Gy., Nagy Z. 73

106 *Debreceni Tisza István Tudomány Egyetemi Nyomda: Betűminták*. Debrecen 1932. – Debrecen EK B 655.806 és Debrecen TREK 2-7762 (ez utóbbi példányt Haiman Gy., Nagy Z. nem ismerte)
Haiman Gy., Nagy Z. 74

107 *Tevan-nyomda betűmint*ái [2. rész] [Békéscsaba 1935 körül]
Példány nem ismert, említi: Petőcz Károly, *A Dobay-nyomda [Gyula] betűminta könyve, I. r.*, Békéscsaba, Gyoma, 1988, 5.

108 *Budapest Székesfőváros Házinyomdája Betűmintakönyve* (Budapest 1938) [370] fol. – 8° – Magántulajdon: Haiman György
Haiman Gy., Nagy Z. 75

109 *Debreceni M. Kir. Tisza István Tudományegyetemi Nyomda: Betűminták*. Debrecen 1938. 28 [12] fol. – 8° – Nyomdai Dolgozók Szaksz. Kvt 21.33 (0825) → Szily Kálmán Technikum, Budapest (Tótfalusi Iskola) könyvtára
Debrecen EK 50.314o és 655.805
Haiman Gy., Nagy Z. 76

110 *Kner Izidor Könyvnyomdája: Betűmintakönyv. A gépek leltára*. Gyoma 1941. 21 p., VII, 190 t.
Címlapján: Cégtulajdonosok: Kner Imre és Kner Endre. A vállalat fennállásának hatvanadik évfordulójára. Tervezte és Szedte Malatinszky Lajos. A 21 lap terjedelmű bevezető tanulmányt írta Kner Imre, *A nyomda épületeinek, gépeinek és betűinek története*. – OSZK 254.104 (hiány), Debrecen EK Kner 245, Kner 1.258, Kner Nyomdai Múzeum, Gyoma, Magántulajdon: Haiman György
Hasonmás kiadása: Lévay Botondné, Haiman György, *A Kner nyomda kiadványainak tükrében 1882–1944*, Bp., Akadémiai, 1982, 1–2. köt. A 2. kötet: *Betűminták és nyomdai díszek hasonmásai*, 367 p. – MTA KIK 504.916 és 627.794, OSZK MD 41.724
Haiman Gy., Nagy Z. 77

111 *Radics Vilmos Könyvnyomtató Műhelye bemutatja néhány nyomtatványát. [Betűmintakönyv]*. Budapest 1944. [28] fol., 10 t. – 8° – OSZK 155.537, Nyomdai Dolgozók Szakszerv. Kvt → Szily Kálmán Technikum, Budapest (Tótfalusi Iskola) könyvtára és magántulajdon: Nagy Zoltán
Haiman Gy., Nagy Z. 78

112 Egyetemi ny., Buda 18?? – OSZK 2 lev., Magántulajdon: Szántó Tibor. 6 lev.
Haiman Gy., Nagy Z. 84

113 Bagó Márton és Fia Budapest 19?? – FSzEK B 655/24
Haiman Gy., Nagy Z. 85

114 *Stephaneum Könyvnyomda [Betűminták]* Budapest 19?? – Magántulajdon: Haiman György
Haiman Gy., Nagy Z. 86

115 *Budapest Székesfőváros Házinyomdája: Betűminták*. Budapest 19?? Lelőhelye nem ismert.
Haiman Gy., Nagy Z. 89

116 *[Debrecen Szabad Királyi Város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda-Vállalata: Betűmintakönyv]* Debrecen 1937. 132 fol. – 8° – Magántulajdon: Haiman György
Címlap, cégszöveg nélkül, a hiányzó adatok Haiman György közlése nyomán.
Haiman Gy., Nagy Z. 80

117 *Révai Testvérek Irodalmi Intézet RT. Gépszedő Osztályának betűmintái*. Budapest [1937] [67] fol. – 8° – Magántulajdon: Haiman György
Haiman Gy., Nagy Z. 81-82

118 *A Pesti Lloyd Társulat könyvnyomdájának betűmintakönyve*. Budapest 1940. [143] p. – 4° – ELTE BTK Kari Könyvtár 20254

119 *Légrády Testvérek könyvnyomdai műintézetének betűmintái*. Bp. [1944], 231 p. – OSZK Kissnyomtatványtár C 2.994

120 *Budapesti Szikra Nyomda Betűminták*. [1950 körül] 58 p.
https://www.muzeumantikvarium.hu/item/budapesti-szikra-nyomda-bet-mintak?set_lang=en

121 Csongrád megyei Nyomdaipari Vállalat betűmintakönyve Szeged 1954. március. Szeged, 1954 [szztlan levelek] Kis Krisztián Bálint

122 *a b c d. Betűmintakönyv. Szolnoki Nyomda Vállalat*, Szolnok é. n. [1955 után] 105 p. – Magántulajdon: Kis Krisztián Bálint

123 *Az M. N. Térképészeti Intézet betűmintakönyve. A nyomdai betűk térképészeti használatára.* Budapest 1960. 64 p. – 4°
https://www.antikvarium.hu/konyv/az-m-n-terkepeszeti-intezet-betumintakonyve-a-nyomdai-betuk-terkepeszeti-hasznalatara-620708-0

124 *Betűmintakönyv. Első Magyar Betűöntöde,* 2. kiad. 1964. [72] lev. – OSZK XC 136.907

125 *Révay Nyomda Budapest Betűminták*. Budapest 1968. 256 p. – 4° – MTA KIK 439.071

126 *Betűmintakönyv [Budapest] Kossuth nyomda* 1970, 172 lev. – OSZK XC 138.564

127 *Szegedi nyomda betűmintakönyve*. Szeged 1971, 146 p. – Szeged KK XB 61407

128 *Betűmintakönyv – Athenaeum Nyomda.* Budapest 1973. 166 p.
https://moly.hu/konyvek/betumintakonyv-athenaeum-nyomda

129 *Betűmintakönyv, Magyar Újságírók Országos Szöv*etsége. [1977], [71] lev. – OSZK MC 74.210 és Szeged KK B 80784

130 *Betűmintakönyv, Fényszedés. Budapest, Franklin nyomda* 1980, 1–2. köt. – OSZK MB 90.959/1-2. MTA KIK 851.277, Szeged KK és Debrecen EK A/K 806.144

131 *Betűminta-könyv, Vác, Kapisztrán ny*. [1980] 68 p., 9 t. – 4° – Szeged KK, jelzet nélkül (régi jelzet 01736)

132 *Franklin Nyomda Betűmintakönyv I–II.,* Budapest 1980, 1360 p. – 4°
https://www.regikonyvek.hu/kiadas/betumintakonyv-i-franklin-nyomda?srsltid=AfmBOoqWnN-71jvTh23y9KuE3rjP1Jfjy7o8RapvqrfZL8TfKsTCsOT4

133 *A, B, C, D [betűmintakönyv] Nyomdaipari Grafikai Vállalat*, Betűöntöde [Budapest 1983], [100] lev., ill., haránt – OSZK E 10.617

134 *Betűmintakönyv. Nyomdaipari Fényszedő [Monotype Lasercom.],* Budapest 1984, Kossuth ny., 238 p.– OSZK MD 43.837 és Debrecen EK A/K 631.431

135 *Betűmintakönyv, Pannon nyomda* [Veszprém 1985], 191 p. – OSZK MB 100.557

136 *Betűmintakönyv. Generalart* [Készítette] (Összeáll. Szula Julianna, Oláh Sándor, Győry Endre) Generalart [Budapest] 1986, [32] p., ill. – OSZK XD 74.061

137 *Betűminták Fényszedő Központ* [tervezte Grausz Péter] Budapest. Budapest 1990, 288 p. – 2° – MTA KIK 355.194, Szeged KK XD 803, Debrecen EK, Bölcsészettud. Kvt. 1.104.593

138 *A Téka könyvértékesítő nyomdaüzem betűmintái* (összeáll. Balla Endre) Budapest 1991, 158 p. – OSZK MC 112.116 és Debrecen EK K 956.829

139 *Betűmintakönyv, Trükk Reklámstúdió,* Budapest [Miskolc] Borsodi ny. 1992, 80 p. – OSZK MD 60.071

Rövidítések

Debrecen EK	Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár
Debrecen TREK	Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár, Debrecen
ELTE KK	Eötvös Loránd Tudományegyetem Központi Könyvtár és Levéltár, Budapest
Esztergom FK	Főszékesegyházi Könyvtár, Esztergom
FSzEK	Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest
MNL OL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár, Budapest
MOME	Moholy-Nagy Művészeti Egyetem, Budapest
MTA KIK	Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Budapest
OSZK	Országos Széchényi Könyvtár, Budapest
Pannonhalma FK	Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár

SNK	Slovenská národná knižnica, Martin
Somogyi K.	Somogyi Károly Városi és Megyei Könyvtár, Szeged
Szeged KK	Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Könyvtár és Levéltár, Szeged

Hivatkozott irodalom

Haiman, Nagy Z. [1977] – Haiman György, Nagy Zoltán, *A magyar betűminták gyűjteménye*, Bp., [1977], 1–4. köt., gépirat, OSZK 7.693/1–4.

RMNy – *Régi Magyarországi Nyomtatványok, 1473–1600*, összeáll. Borsa Gedeon, Hervay Ferenc, Holl Béla, Käfer István, Kelecsényi Ákos, Bp., Akadémiai, 1971. – *Régi Magyarországi Nyomtatványok, 1636–1655*, összeáll. Heltai János, Holl Béla, Pavercsik Ilona, P. Vásárhelyi Judit, közrem. Dörnyei Sándor, V. Ecsedy Judit, Käfer István, szerk. Heltai János, Bp., Akadémiai, 2000.

RMK – Szabó Károly, *Régi Magyar Könyvtár, 2. köt., Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*, Bp., MTA, 1885. – Szabó Károly, Hellebrant Árpád, *Régi Magyar Könyvtár, 3. köt., Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve*, Bp., MTA, 1896.

Petrik II. – *Magyarország bibliographiája, 1712–1860, 2. köt. Gy–O*, összeáll. Petrik Géza, Bp., Dobrowsky, 1890.

Petrik III. – *Magyarország bibliographiája, 1712–1860, 3. köt. Ö–Z*, összeáll. Petrik Géza, Bp., Dobrowsky, 1891.

Petrik IV. – *Magyarország bibliographiája, 1712–1860, 4. köt., Pótlék [A–Z]*, összeáll. Petrik Géza, Bp., Dobrowsky, 1892.

Petrik V. – *Magyarország bibliographiája, 1712–1860, 5. köt., Pótlások Petrik Géza Magyarország bibliographiája 1712–1860 c. művének 1–4. kötetéhez. Az 1712–1800 között megjelent magyarországi (és külföldi magyar nyelvű) nyomtatványok*, szerk. Komjáthy Miklósné, Bp., OSZK, 1971.

Petrik VII. – *Magyarország bibliographiája, 1712–1860, 7. köt., Pótlások Petrik Géza Magyarország bibliographiája 1712–1860 c. művéhez. 1701–1800 között megjelent magyarországi (és külföldi magyar nyelvű) nyomtatványok*, összeáll. Bayer Lászlóné, Fajcsek Magda, Komjáthy Miklósné, Pavercsik Ilona, P. Vásárhelyi Judit, V. Ecsedy Judit, szerk. Pavercsik Ilona, Bp., OSZK, 1989.

Petrik IX. – *Magyarország bibliographiája, 1712–1860, IX. köt. Pótlások Petrik Géza Magyarország bibliográphiája 1712–1860 című művéhez. 1701–1800 között megjelent magyarországi (és külföldi magyar nyelvű) nyomtatványok*, összeáll. és szerk. Kovács Eszter, V. Ecsedy Judit, Bp., OSZK, 2017.

Szabó F., Petőcz 1989 – Szabó Ferenc, *A békési Drechsel nyomda történetének vázlata, 1895–1920.* – Petőcz Károly, *Drechsel Géza nyomdájának mintakönyve,* Békéscsaba, Gyoma, Kner Ny., 1989 (A Kner Nyomdaipari Múzeum füzetei, 13).

Szentkúty 1940 – Szentkúty Pál, *Régi hazai nyomdák mintakönyvei, Adalékok a magyar betű és a nyomdai „cifra" történetéhez*, Bp., A Magyar Bibliophil Társaság kiadása, 1940.

https://doi.org/10.46403/Litteraeetamicitia.2026.231

A nagyváradi Béres Károly (később Kálvin) Nyomda

Emődi András

1938-ban Nagyváradon a város „református nyomdája" egy közel hatszáz oldalas könyvet nyújtott az olvasóközönség kezébe, Szikszai György *Keresztyéni tanítások és imádságok* című munkájának, a hazai protestáns kegyességi irodalom egyik alapművének sokadik kiadását. Egy vidéki parókiális könyvtár maradványait átnézve bukkantunk rá e vaskos műnek arra a példányára, mely egykor éppen a könyvet nyomtató tipográfus tulajdonában volt. Előzéklapjára a váradi egyház tudós lelkésze, a Királyhágómelléki Egyházkerület főjegyzője írt magvas, méltató sorokat:

> „A nagyváradi református egyház történetében a reformátori könyveket nyomó Hoffhalterek, a Váradi Bibliát nyomtató Szenczi Kertész Ábrahám neve mellé méltán sorakozik Béres Károly a Kálvin Nyomdával, a nagy összeomlás után több egyházi lap, iratterjesztési füzetek, kiadványok, énekeskönyvek, s legutóbb a Szikszai Keresztyéni Tanítások és Imádságok kinyomatásával. Orando et laborando. Nagyvárad, 1938. július hó. Csernák Béla egyh. ker. főjegyző."

Csernák e sorokkal el is helyezte Béres Károly műhelyét a váradi nyomdászat történetében, ahol valóban, 1660 után egészen az első világháború végéig nem működött református érdekeltségű tipográfia.

E huszadik századi nyomdáról, mely kezdetben az alapító tipográfus Béres Károly nevét, majd a Kálvin elnevezést viselte, eddig is jelentek meg ismertetések. Ezek elsősorban a váradi református sajtó első világháború utáni történetébe, illetve a Királyhágómelléki Református Egyházkerület megalakulásának és első két évtizedének eseménysorozatába illesztették mondanivalójukat.[1]

[1] Visky 2005, 76–91; Visky 2007, 251–265; Visky 2021, 447–460; Pálfi 2013, 117–146; Pálfi

Nyomdatörténeti munkák lényegében nem foglalkoztak e tipográfiával,[2] így a mai napig a két világháború közötti romániai magyar könyvtermelésnek és időszaki sajtónak a repertóriumai szolgáltak használható forrásul.[3] Közleményünk a jelzett publikációk néhány pontatlan adatát és tévedését hivatott korrigálni, célzott adatgyűjtés nyomán új keretbe helyezné e nagyváradi nyomda négy évtizedes működését.

Alapítók, tulajdonosok, a nyomda nevei

Nagyváradon a 19–20. század fordulója utáni években több mint egy tucatnyi tipográfia működött, ezek közül a Berger Sámuel-, a Láng József-, a Lászky Ármin-, a Sonnenfeld Adolf- és a Szent László-nyomdák voltak a nevesebbek.

A Láng József-féle nyomdában kezdte tipográfusi pályafutását Béres Károly, aki 1882. február 17-én született Nagyvárad-Újvároson, egy jónevű református csizmadiamester fiaként. A városban protestáns tanintézet nem működött, a községi elemi és polgári fiúiskolákban tanult.[4] Tanulmányait vélhetően az iparostanonc-iskola kurzusain fejezhette be. Legkésőbb 1896/1897-től nyomdásztanonc volt, ugyanis 1900. május 1-jén szabadult fel.[5] A Láng-nyomdában a legendás hírű Veress Gyula művezető keze alatt tanulta a szakmát, erről ő maga emlékezett meg.[6] Béres 1901 januárjában már szervezőbizottsági tag volt egy jótékonysági nyomdászbálon, és már abban az évben a Magyarországi Könyvnyomdászok és Betűöntők Szakegyesülete nagyváradi fiókjának tagja, rövidesen választmányi tagja, majd jegyzője (1902/1903, 1907/1908) és számvizsgálója (1907) lett. 1904 augusztusától a Magyarországi Könyvnyomdászok és Betűöntők Segélyző Egyesületének tagjai közé lépett, a nagyváradi fiók alelnökévé 1908-ban választották.[7] Nem sikerült kinyomoznunk Béres 1901–1909 közötti működésének helyszíneit, vélhetően Láng József nyomdájában dolgozott.

2014, 133–148.

2 Tavaszi 2015, 95. (A Béres-féle nyomdáról téves adatokkal.)

3 Monoki 1941; Monoki 1997.

4 *Nagyvárad*, 1893, 42; *Uo*., 1893, 1894, 66; Apja Béres Károly, anyja Doszpoly Julianna.

5 *Typographia*, 1904. augusztus 12.

6 Ötven év munkája a szedőteremben = *Magyar Lapok*, 1939. március 2.; *Bensőséges melegséggel ünnepelték meg Veress Gyula művezető 50 éves jubileumát*, *Magyar Lapok*, 1939. március 7.

7 *Szabadság*, 1901. január 23.; *Typographia*, 1901. október 4., 1902. április 4., 1903. április 17., 1904. április 15., 1904. augusztus 12., 1907. március 1., 1907. május 31., 1908. február 21., 1908. május 8.

1909. március 12-én a nagyváradi törvényszék 6984. számú végzésével „Béres és Held" néven közkereseti társaságot jegyzett be, az üzlet neme a könyvnyomdaipar volt. Béres Károly és Held Pál nagyváradi nyomdászok március 1-jén alapították kisüzemüket.[8] A nyomdaműhely 1909-ben Nagyvárad huszonkettedik tipográfiai műhelyeként kezdte meg működését.[9] A körösgyéresi születésű (1884) Held Pál ugyancsak Nagyváradon szabadult fel 1902. január 4-én. 1906-ban a Laszky-, 1908-ban a Boros-féle nyomdákban dolgozott.[10] A néhány fennmaradt számla, kifizetési bizonylat és a szaklapokban elszórt információk arra utalnak, hogy a cég irányítása Béres kezében volt, és valóban, annak megszűnése után a Béres és Held kvázi jogutódja Béres Károly nyomdája lett, megtartva a tipográfia helyiségeit is. Talány számunkra, hogy a nyolc esztendeig fennálló (1909–1917) cég összes ismert számlájának és levélpapírjának fejlécén miért szerepel az 1905-ös alapítási év.[11] A nyomdász évkönyvek és a Magyar Könyvszemle adatai sem Béres, sem Held tekintetében nem jeleznek tulajdonosi minőséget 1909 előtt, illetve nem tudtunk következtetni egy esetleges nyomdaátvételi aktusra sem. 1912. június 16-án tartották a Vidéki Nyomdatulajdonosok Országos Szövetsége nagyváradi kerületi központjának az alakuló ülését, ahol Béres képviselte a tipográfiát. 1918-ig a békéltető bizottság tagja volt.[12]

A két tulajdonos között 1917 első felében kenyértörésre került sor, nyilván a háborús állapotok okozta gazdasági nehézségek okán. A csődön kívüli kényszeregyezség nyomán a felek különváltak, a hitelezők mintegy 11.000 korona tartozást jeleztek. A nagyváradi törvényszék 1917. november 15-én jegyezte be a Béres és Held cég megszűnését.[13] Rövidesen mindketten önálló nyomdát alapítottak. Held Pál egy jelentéktelen tipográfia egyedüli tulajdonosa lett, mely az 1920-as évek elején az Úri utca 3. szám alatt működött,[14] de az 1944. évi nyomdaipari évkönyv is számontartotta mint Nagyvárad tizenhét nyomdaműhelyének egyikét.

---

8 *Központi Értesítő*, 1909/25, 621.

9 *Magyar Könyvszemle*, 1910/1, melléklet: 18.

10 *Typographia*, 1902. február 7., 1906. szeptember 21., 1908. szeptember 25.

11 Levéltárosi munkánk során a Királyhágómelléki Református Egyházkerület Levéltárában (Nagyvárad) (a továbbiakban KRE Lvt.) és számos vidéki egyházközség irattárában összesen több mint kétszázötven számlát, bizonylatot, levélpapírt stb. azonosítottunk a Béres-féle nyomda létezésének teljes időszakából (1909–1948). Az ezeken szereplő információk elsőrendű fontosságúaknak bizonyultak. Az egyes lelőhelyeket e közleményben nem hivatkozzuk.

12 *Nyomdaipar*, 1912. augusztus 28., 1913. július 23., 1916. augusztus 15., 1918. május 1.

13 *Magyar Kereskedők Lapja*, 1917. február 2., április 28., május 26.; *Központi Értesítő*, 1917/99, 2160.

14 Árujegy adata.

Béres Károly 1917 novemberében alapította a nevét viselő új tipográfiáját, november 29-én már új vállalkozásának fejlécével ellátott árujegyzéket és számlát használt.[15] Held költözött, Béres tartotta meg a nyomda helyiségeit. A Vidéki Nyomdatulajdonosok Országos Szövetsége 1918. március 25-én Budapesten tartotta igazgatóválasztmányi ülését, melyen a váradi Láng József elnökölt. Ekkor jelentették be Béres Károly csatlakozását is.[16]

Tipográfusunk az újvárosi iparos közegben nőtt fel, a református egyházhoz közel álló családban. Az 1920-as évek elejétől kezdve presbiteri tisztséget viselt a nagyváradi egyházközségben, a Református Kör vezetőségi tagja is volt. 1912 után a Béres és Held-, 1917 után a Béres-nyomda készítette a bihari egyházmegye jegyzőkönyveit és számos egyéb egyházi hivatali nyomtatványt, Sulyok István lelkész-esperessel (későbbi püspökkel) ekkortól eredeztethető szorosabb kapcsolata. A főhatalomváltás után megalakuló Királyhágómelléki Református Egyházkerületnek, illetve a nagyváradi egyházközségnek sem nyomdája, sem kiadója, sem sajtóterméke, sem önálló iratterjesztése nem volt. E helyzeten kívánt változtatni az egyházi vezetés, 1920-ban így került képbe több síkon is a Béres-nyomda.[17] Bár tényleges tulajdonjogi kapcsolat sosem jött létre a nyomda és az egyház között, de facto 1942-ig (az egyházkerület kényszerű felszámolásáig) Béres Károly nyomdája volt a református egyház „hivatalos" tipográfiája, kezdetben az egyházi nyomtatványok, református felekezeti iskolai tankönyvek kiadója és bizományosa is. A református egyházi megrendelések révén, emellett saját ambíciói és az egyháza iránt tanúsított messzemenő elkötelezettsége okán lett a két háború közötti időszak egyik legjelentősebb nagyváradi tipográfiája a Béres-féle műhely.

A nagy gazdasági világválság hullámai e nyomdát is utolérték. 1930 első napjaiban a sajtóban mint nagy meglepetést tálalták fizetésképtelenségét, rövidesen a kényszeregyezségi eljárás megindítását kérte a nagyváradi törvényszéknél. A cég költségvetési hiánya nem volt túlzottan nagy, így végül Béres 1930. március 8-án visszavonta kérelmét.[18] A következő év elején még *Béres Károly könyvnyomdája* szerepel a kiadványok impresszumában.

A tizennégy esztendeje fennálló tipográfia az addigi formában nem működhetett tovább. 1931. február hó közepe és május első hete között az egyházkerület összes periodikuma – melyeket addig Béres nyomtatott – *Gutenberg Nyomda (Sas passage)* impresszummal jelent meg, és bár a külalak tekinteté-

15 Vö. *Magyar Könyvszemle*, 1918/1–2, 128.
16 *Nyomdaipar*, 1918. június 15.
17 Straub (Rácz) 2021, 115–117; Emődi 2024, 5–7.
18 *Ellenzék*, 1930. január 12.; *Nagyváradi Napló*, 1930. január 11., 1930. március 09.; *Keleti Újság*, 1930. január 12.

ben teljes mértékben igyekeztek az addigi tipográfiai formákat követni, a használt betűkészleten felfedezhető némi változás. Béres folyamatosan jelen lévő reklámjai eltűntek a kiadványokból. E három hónapig sem tartó átmeneti időszakból mindössze két számlát sikerült azonosítanunk. A Gutenberg-nyomda fejléces kontóin Béres Sándor és Román Károly hitelesítő aláírásai láthatók. E tipográfiáról vajmi keveset tudunk, 1930-ban alakult mint szakszervezeti nyomda, e fenti epizódot követően pedig új tulajdonosokhoz került.[19]

1931. május 9-től a református kiadványokon immár *Kálvin könyvnyomda, Oradea – Nagyvárad* impresszum látható. Rögtön a legelső reklámok és a számlák fejlécei tisztázták az átmenet lényegét is, egy feltételezhető feltőkésítés nyomán új tulajdonosi kör felállását: *Kálvin könyvnyomda. Cégtulajdonosok: Béres Károly, Béres Sándor, Román Károly*. A nyomda régi helyén folytatta tevékenységét, és családi vállalkozássá lett. Az 1920-as évek derekától már minden fejléces iratán az 1909 szerepel mint alapítási év.

Béres Sándor az addigi egyedüli tulajdonos öccse volt, 1892. április 24-én született, és nyomdásztanoncként 1908. október 3-án szabadult fel Nagyváradon.[20] Mint szedő még abban a hónapban tagja lett a segélyegyletnek. A háború éveiben a Magyarországi Könyvnyomdászok és Betűöntők Szakegyesülete helyi csoportjának volt a jegyzője. Forrásaink nem fedték fel, hogy korábban mely nyomdákban dolgozott.

Román Károly is a szűkebb családhoz tartozott, anyai részről unokatestvére volt Béreséknek, ám náluk jóval fiatalabb, 1900. március 10-én született Váradon.[21] Nyomdászinasként és tanoncként unokabátyja tipográfiájában tanult és dolgozott, már 1912 decemberében (majd 1913 és 1914 folyamán is) aláírt Béres és Held-féle számlákat. 1918. január 20-án szabadult fel mint szedő.[22] Biztosra vehető, hogy már akkortól vagy legkésőbb az 1920-as évek elejétől Béres Károly nyomdájában tevékenykedett. A művészi vénával megáldott ifjú már ipariskolai tanuló korában elsajátította a sokszorosító grafika technikáit és a könyvjegykészítés fortélyait. A Béres-, majd a Kálvin-nyomda későbbi grafikai arculata nagyrészt az ő ízlése szerint alakult. A húszas évek végétől nemzetközi hírnevet szerző ex libris-tervező és -gyűjtő lett, akkortól már következetesen a Radványi Román Károly (művész)nevet használta.[23]

1931 decemberében az egyházkerület hivatalos lapjában *A Kálvin-könyvnyomda (azelőtt Béres-féle nyomda)* címmel híranyag jelent meg, mely a ti-

19 Tavaszi 2015, 98.
20 *Typographia*, 1908. október 23. és további lapszámok.
21 Apja Román Pál csizmadiamester, anyja Doszpoly Mária.
22 *Typographia*, 1918. március 1.
23 Gábor 1975, 38–39; Barabás (szerk.), *Radványi*, 2002, 7–8.

pográfia nemrég felvett új nevével egybecsengően és a *„nyomdát a magyar református egyháznak!"* felkiáltással tette közhírré, hogy a vállalkozás részvénytársasággá óhajtana átalakulni.[24] A következő lapszámban már világos programot hirdetett az egyházkerület, mely szerint a Kálvin Könyvnyomda néven megalakulandó rt. 600.000 lejes alaptőkével összesen 600 részvényt bocsátana ki. A terv szerint a jelenlegi tulajdonosok a mintegy 750.000 lej értékűre becsült nyomdát minden felszerelésével együtt 200 részvényért adnák át az új tulajdonosi körnek, aki átvállalná a tartozásokat. A részvényjegyzés határidejét eleinte 1932. január 30-ára rögzítették, majd többször is kitolták. A legfőbb szándék az volt, hogy minél több részvényt az egyházkerület, illetve református egyházmegyék, egyházközségek és testületek jegyezzenek. Végül hiábavalónak bizonyult a hónapokon át tartó buzdítás és az a megállapítás, mely szerint *a nyomda a reformáció legsajátabb és egyik legdrágább öröksége*, a nehéz pénzügyi helyzetben, részben a kishitűség és szűklátókörűség okán a terv megbukott, a meghirdetett 400 részvényből 140 lelt gazdára. A jegyzésbe (200 részvény erejéig) megpróbálták bevonni az erdélyi egyházkerületet is, ám ők azzal hárították el a kérést, hogy már le vannak kötelezve a kolozsvári Minerva nyomdaipari vállalatnál. Rövidesen *A kövek kiáltanak* és *Kálvinista szégyen* címmel cikkeztek az illetékesek, a sikertelenség után olyan megállapítás is született lelkész tollából, mely szerint a bukás *„olyan leverő szegénységi bizonyítványa nem református szegénységünknek, hanem református álmosságunknak, magunkban nem bízásunknak, amelyre kerületi közgyűlésen kell reagálni"*. A május végi közgyűlésen ugyan elvi határozat született arról, hogy a részvények 34 százalékát maga az egyházkerület jegyezné, a szándék lekerült a napirendről.[25] A Kálvin-nyomda tulajdonosai továbbra is a Béres testvérek és Radványi Román Károly maradtak, ám egyre csak növekvő termelésüket nagyrészt a református egyház megrendelései biztosították. Az 1930-as évek a nyomda működésében a csúcsot jelentették.[26]

A Királyhágómelléki Református Egyházkerületet 1941. december 31-én feloszlatták, és az észak-erdélyi részek (és abban Nagyvárad) visszatértek a debreceni Tiszántúli Református Egyházkerület joghatósága alá, a kerületi ki-

[24] *Reformátusok Lapja*, 1931. december 10.

[25] Az egész folyamat: *Reformátusok Lapja*, 1931. december 10., 1931. december 20., 1932. január 10., 1932. január 20., 1932, február 1., 1932. február 10., 1932. február 20., 1932. március 1., 1932. április 10., 1932. május 20., 1932. június 1., 1932. június 10.; *A Királyhágómelléki Református Egyházkerület… 1932. május 25–26. napjain tartott … közgyűlésének … jegyzőkönyve*, Nagyvárad, Kálvin ny., 1932, 36–37, I. melléklet IX–X.

[26] Téves az a megállapítás, mely szerint az egyházkerület a tipográfiának részvényesévé vált: Viski 2007, 264; Viski 2021, 460.

adványok, periodikumok megszűntek. A Kálvin-nyomda elvesztette megrendeléseinek javát, a debreceni központ nem tartott igényt Béresék munkájára. 1944 őszéig ugyan megmaradtak a nagyváradi egyházközség rendelései, és a városnak is dolgoztak,[27] de egyértelműen leszállópályára került a tipográfia.

Béres Károly 1941 után, a magyar adminisztráció visszatérését követően a nagyváradi nyomdásziparosok elnöke lett, őt 1944 májusában Radványi Román Károly váltotta e tisztségben.[28]

1944. október 12-én a nagyváradi kishíd körüli harcokban Béres Sándor mint tartalékos honvéd meghalt, így a továbbiakban a nyomdának két tulajdonosa maradt. Az azonosított számlákon, aprónyomtatványokon 1946–1948 között *Tipografia Béres și Radványi – Oradea* szerepel. A református egyház az anyagi túlélésért küzdött, erőit az újjáalakítandó egyházkerület körüli viták kötötték le, a kiadói tevékenység lényegében megszűnt. A két világháború között a kerületi és egyházközségi hivatali nyomtatványoknak igen széles palettája volt (kivétel nélkül Béres/Kálvin-termékek), ezek helyét 1945 után az írógépelt és indigóval sokszorosított, igénytelen kiállítású kéziratok vették át. Kivételesen, néhány hivatali aprónyomtatványt továbbra is Béresék készítettek, az időben utolsó termék egy pénztári befizetési igazolás 1948-as dátummal.

A Béres és Radványi Nyomda 1948 decemberében fizetett utoljára lakbért az egyháztól bérelt helyiségekért, az 1949. januári–márciusi nyugtákat utólag megsemmisítették az *„államosítás folytán az üzlet [nyomda] megszűnt"* pontosítással.[29]

Béres Károly már a húszas évektől kezdve jelentős közéleti szerepeket vállalt,[30] Radványi Román Károlynak pedig elsősorban a grafikusi tevékenysége

---

[27] Példának okáért Nagyvárad éves költségvetéseinek 1941–1944 közötti fólió méretű füzeteit Béresék nyomták.

[28] *Erdélyi Néplap*, 1944. június 1.

[29] KRE Lvt. I.b., 11. doboz.

[30] A korszak helyi és országos sajtóanyagából (*Ellenzék, Encián, Erdélyi Lapok, Erdélyi Néplap, Estilap, Keleti Újság, Központi Értesítő, Magyar Lapok, Nagyvárad, Nagyváradi Napló*) kigyűjtve: Református Kör (1928–, pénztáros, vezetőségi tag), Magyar Párt (1929–1933, nagyváradi intézőbizottsági és közgyűlési tag), Nagyváradi Ipartestület (1933–, tag; 1941– ipartestületi szék alelnöke), Sasok Turistaegyesület (1935–1940, alelnök, társelnök, örökös tiszteletbeli elnök), Református Hitelszövetkezet (1936–, igazgatósági tag), Országos Magyar Iparos Egyesület (1940–, közgyűlési tag), Szamostartományi Grafikai Céh nagyváradi szakosztálya (1940, tagozati elnök), Nagyváradi Sebes-Körös Hitel és Takarékszövetkezet (1941–, igazgatósági tag), Erdélyi Párt (1941–, Bihar vm. részéről országos intézőbizottsági tag), Nagyváradi Törvényhatósági Bizottság (1941–1944, tag), Magyar Turista Egyesület (1941–, nagyváradi szakosztály tiszteletbeli tagja), Nagyváradi Kereskedő-Tanonciskola (1942, felügyelőbizottsági tag).

kiemelkedő.[31] Béres Károly 1954-ben, Radványi Román Károly 1957-ben halt meg, mindketten szülővárosukban, Nagyváradon.[32]

A nyomdaműhely működésének helyszínei

1909-ben a Béres és Held Nyomdát a Rákóczi (Fő) út 14. szám alatt lévő Bárdos-féle házban, közvetlenül az Apolló palota mellett rendezték be. Az 1917. évi szétváláskor a Béres Károly Nyomda helyben maradt. A főhatalomváltás után az utca hivatalos elnevezése Regele Ferdinand (Ferdinánd király) lett.[33]

1926. április 10. és 20. között, a nyomda és az egyház közötti egyre szorosabb munkakapcsolat jegyében a tipográfia átköltözött a Református Tanítónőképző Intézet épületének alagsori helyiségeibe, a Nagy Sándor utca (Aurel Lazăr, néha a Iosif Vulcan utcához sorolva) 14. szám alá.[34] Béres mindvégig szerződéses alapon, bérfizetés mellett használta azokat.

1940 februárjában, még a román uralom idején az egyházkerület nyugdíjintézete a készpénztőkéjét ingatlanba fektette, megvásárolta a Kossuth utca 3. szám alatti kétemeletes bérházat. Annak udvari földszintjén évek óta a Tipografia Administrativă nevű, Ciortin Ioan vezette nyomda működött. A magyar uralom bejöttével, 1940 szeptemberétől az üzem egy Juhász István nevű – nem nyomdász képesítésű – vállalkozó kezébe került (Biharmegyei Nyomda néven), kinek 1941. május 1-jén járt le a bérleti szerződése. Béresék már 1940 októberében jelezték az igényüket e helyiségekre, a Nagy Sándor utcai alagsori műhely ugyanis szűkössé vált, és a leánynevelő intézet is igényt tartott azokra. A nyomda így 1941. május hó közepén átköltözött fennállásának harmadik és utolsó telephelyére, ahol Béresék évi 40.000 lejt fizettek az egyháznak bérleti díjként. 1942-ben, az egyházkerület felszámolása okán a bérházat értékesíteni szerették

[31] Ugyanazon forrásokból (továbbá *Bihari Napló, Fáklya*): Nagyváradi Szépművészeti Társulat (1932–, tag), Magyar Exlibrisgyűjtők és Grafikabarátok Egyesülete (1932–, tag), több nemzetközi ex libris egyesületnek tagja, Sasok Turistaegyesület (1935–1940, tag, túraosztály-vezető, fotószakosztály-vezető, alelnök), a nagyváradi képzőművészek szakszervezetének titkára (1944–?), a nagyváradi városi képzőművészeti iskola grafikatanára, majd igazgatója (1945–1948), a nagyváradi múzeum képzőművészeti osztályának vezetője (1948).

[32] Béres Károly személyével kapcsolatban az a hajmeresztő, téves állítás fogalmazódott meg – értelmezhetetlen szövegkontextusban –, hogy 1942-ben bebörtönözték (Pálfi 2014, 143; Pálfi 2013, 144.). A köztiszteletben álló tipográfus ebben az időszakban a városi törvényhatóság és számos intézmény vezetőségi tagja volt!

[33] Számlák, fejléces levélpapírok, reklámanyagok adata.

[34] *Egyházi- és Iskolai Szemle*, 1926. április 10, 1926. április 24. (teljes oldalas keretes reklám!), 1926. május 15.

volna, ám az adásvételt a kolozsvári hadtestparancsnokság és a Honvédelmi Minisztérium megakadályozta, az ajánlattevők ugyanis váradi zsidó polgárok voltak. A Kossuth utcai bérlemény két, egyenként 9 x 6 méteres helyiségből állt, az egyik szedőteremként, a másik gépteremként hasznosult. Belmagasságuk 4,5 m volt, acélcsőbe fektetett ipari árammal és villanyvezetékekkel, továbbá a nagysúlyú gépek rögzítésére alkalmas betonburkolattal rendelkezett. A harminckilenc évet megért Béres (Kálvin) -tipográfiát 1948 végén államosították, az épületnek 1949 őszén ugyanaz lett a sorsa.[35]

A tipográfia tevékenységi köre, termékei, példányszámok

A nyomda négy évtizedes működése során változatos grafikai kivitelű számlákat, levélpapírokat állított elő saját használatra.[36] Az ezeken szereplő információk, továbbá az általuk nyomtatott egyházi periodikumokban, illetve az egyházkerület hivatalos lapjának hasábjain elhelyezett számtalan keretes reklám és felhívás igen jól dokumentálja a nyomda szerteágazó tevékenységi körét: *könyvnyomda*, *villanyerőre berendezett könyv- és műnyomda*, *nyomdai műintézet*, *tankönyvkiadó vállalat*, *könyvkötészet*, *papírraktár*, *lithográfiai munkák*, *doboz és üzleti könyvek készítése*, *tömöntőde*.

A Béres és Held Nyomda termékeinek teljes skáláját nem ismerjük, az vélhetően csekély volt a háborút megelőző és az 1914 utáni évek gazdasági nyomorának köszönhetően. A források, könyvtári katalógusok mindösszesen egytucatnyi könyvcímet társítanak a tipográfiához az 1909–1917 közötti időszakból, ugyanakkor számolnunk kell az akkori akadozó kötelespéldány-szolgáltatással, a bibliográfiai kutatás számára még lappangó (és már elpusztult) alkalmi nyomtatványokkal. Példaként megemlítjük a Bihari Református Egyházmegye számára nyomtatott közgyűlési jegyzőkönyveket. Három rövid életű periodikumról tudunk, melyeket időnként náluk nyomtattak (*Nagyváradi Munkás Újság* 1910, *Polgárok Lapja* 1910, *Bélyeggyűjtők Lapja* 1911, *A Jog* 1911).[37]

Leszögezhető, hogy 1919 után az 1942-ig terjedő bő két évtized alatt a nyomda fő megrendelője a református egyház volt, a termelés java feléjük irányult. Az egyházkerület és a közel kétszáz egyházközsége által kötelezően rendszeresített összes hivatali nyomtatványt a Béres-, majd a Kálvin-nyomda készítette.

---

35 KRE Lvt. IV.a./8, 9. doboz.; *Uo*., I.b., 11. doboz.

36 Lásd a 11. lábjegyzetet.

37 *Magyar Könyvszemle*, mellékletek az 1911. és 1912. évfolyamokhoz (*A hazai időszaki sajtó…*); számlákon lévő adatok.

A Királyhágómelléki Református Egyházkerület 1920. évi megalakulása után a Béres-nyomda az egyház hivatalos lapjának (az 1928. évi első számig) és számos más kiadványának, többek között közgyűlési jegyzőkönyveinek, vallástani kézikönyveinek, naptárainak, énekeskönyveinek a szerződéses kiadója volt. Ezzel felülmúlhatatlan érdemeket szerzett a református egyház sajtóéletének megteremtésében és megerősödésében. Az egyházkerület 1923. április 11-én kelt 57. számú határozatával a Béres-nyomdát *„a Kerület tulajdonát képező vallástani kézikönyvek kiadásával és főbizományosságával"* bízta meg. Ez alkalommal Béres a nyomtatványraktárát könyvkereskedéssel és papír-írószer árudával is kibővítette.[38] Az egyházkerület önálló iratterjesztése az 1930-as évek derekától jelentős mértékben megerősödött, így Béreséket tehermentesíteni tudták e kifejezetten kereskedelminek minősülő tevékenység alól.

Folyamatos elfoglaltságot jelentett a négy, nagy példányszámban megjelenő református periodikum (*Egyházi- és Iskolai Szemle* 1921–1926, *Reformátusok Lapja* 1927–1941, *Református Híradó* 1921–1944, *Református Jövő* 1933–1940), az évi egy kalendárium (*Református Árvaházi Képes Naptár* 1927–1947), illetve két füzetsorozat (*Református Könyvtár* 1936–1941, *Református Gyermekkönyvtár* 1935–1941) előkészítése és nyomtatása.[39] Ugyanakkor más megrendelők számára is nyomtattak periodikumokat (*Erdélyi Magyar Tanító* 1933–1940, *Baptista Ifjúság* 1936, *Szentlélek Egyházközség* 1937, az utóbbi kettő esetében csak néhány számot).[40]

A Béreséknél megjelenő egyházi periodikumok példányszámaira vonatkozó számos forrást tudtunk azonosítani.[41] A püspökség hivatalos lapjai 500–1.000 példányszámban jelentek meg: az *Egyházi- és Iskolai Szemle* 1921–1926 között kéthetente, többnyire 6–8 oldalon, negyedrét méretben, majd a *Reformátusok Lapja* 1927–1941 között eleinte kéthetente, majd havi háromszor, 12 oldalon, nyolcadrét formátumban.[42] A *Református Híradó* 1921–1944 között heti rendszerességgel jelent meg 4–8 oldalon, negyedrét méretben, 750–1.200 példányszámban nyomták.[43] Az 1933–1941 között kéthetente megjelenő *Református Jövő* című néplapot kezdetben 2.500, második évfolyamában már 6–7.000,

38 *Egyházi- és Iskolai Szemle*, 1923. augusztus 25.

39 E lapokról részletesen: Visky 2005.; Emődi 2024; a digitalizált periodikumok (és az azokban előforduló és említett számtalan nyomdai reklámanyag): https://www.krek.ro/index.php?old=lt-anyag&id=16 (Megtekintés: 2026. március 4.)

40 Monoki 1941.

41 Elsősorban: KRE Lvt. I.b., KRE Lvt. IV.a./7. és a periodikumokban megjelent híradások.

42 Emődi 2024 8–11; A *Reformátusok Lapja* digitalizált számai: https://www.krek.ro/index.php?old=hir&id=1248 (Megtekintés: 2026. március 4.)

43 Digitalizált lapszámai: https://www.krek.ro/index.php?old=hir&id=1241 (Megtekintés: 2026. március 4.)

megszűnése előtt 9.000 példányban nyomták, 16 oldalon, nagy nyolcadrét méretben. Az 1935. évi iratterjesztési jelentés szerint a lap kiadása hazai viszonylatban kiemelkedő teljesítmény volt, abban az évben több mint 210.000 példányt nyomtattak Béresék, összesen 3.472.000 oldalon, és ez a szám csak növekedett 1941-ig.[44] Az egyházkerület évente megjelenő kalendáriuma (*Református Árvaházi Képes Naptár* 1927–1948) induláskor közel 5.000, majd mindvégig 12.000 példányban jelent meg, nyolcadrétben, többnyire 8–10 ív terjedelemmel.[45] Az 1936–1941 között általában havi rendszerességgel megjelenő *Református Könyvtár* füzetsorozatnak összesen 79 száma jelent meg, egyenként 1–2.000 példányszámban, 4–5 ív terjedelemben. A *Református Gyermekkönyvtár* (1935–1941) ugyancsak havi rendszerességgel megjelenő füzeteit 5.000 példányban nyomták, 16 oldalas terjedelemben.[46]

Felhívnánk a figyelmet néhány bibliográfiailag ismeretlen és igen nagy példányszámban megjelent Béres-nyomtatványra. A *Magyar Református Naptár az 1923. évre* c., több mint száz oldalas kalendárium tízezer példányban készült.[47] Egyetlen fennmaradt közgyűjteményi példányát sem ismerjük az egyházkerület számára többrendben, alkalmanként ugyancsak tízezer példányban nyomtatott énekeskönyveknek, közülük néhányat Monoki repertóriuma sem tart számon. E félezer oldalas kiadványok előállítása komoly előkészületeket igényelt. A Béres (Kálvin) -nyomdában készült a hangjegy nélküli kisbetűs (1925, 1928) és nagybetűs (1926),[48] továbbá a kisbetűs kottás (1936, 1938) énekeskönyv.[49]

Már említettük, hogy két évtized leforgása alatt a Béres (Kálvin) -nyomda megbecsülhetetlen mennyiségű hivatali nyomtatványt készített az egyházkerület és a több mint száznyolcvan református egyházközség számára. A már a húszas évek közepétől külön jegyzékekben közzétett és kötelezően rendelendő közigazgatási, vagyonkezelési és iskolai nyomtatványoknak több mint hatvan fajtája volt. 1940-ben 100.000 hivatali nyomtatvány volt készleten, az 1941-ben

---

44 KRE Lvt. I.b. (iratterjesztési jelentések).

45 Digitalizált kötetei: https://www.krek.ro/index.php?old=hir&id=1238 (Megtekintés: 2026. március 4.); KRE Lvt. I.b. (iratterjesztési jelentések)

46 KRE Lvt. I.b. (iratterjesztési jelentések) és a kiadványokon lévő adatok.

47 Emődi 2023, 524–526.

48 *Egyházi- és Iskolai Szemle*, 1925. szeptember 12., 1925. november 7., 1925. december 26., 1926. június 5.; *Református Lapja*, 1928. február 4.

49 *Református Lapja*, 1936. július 1., 1936. augusztus 20.; *A Királyhágómelléki Református Egyházkerület … 1936 november hó 25-én … tartott … közgyűlésének … jegyzőkönyve*, Nagyvárad, 1937, 67 sz.; *A Királyhágómelléki Református Egyházkerület … 1938 november hó 22 és 23-ik napjain tartott … közgyűlésének … jegyzőkönyve*, Nagyvárad, 1939, 87 sz.; KRE Lvt. I.b. (iratterjesztési jelentés az 1938. évre).

megszűnt püspökség maradék leltárában 4.300 pengő értéket képviselt ez a tétel.[50]

Több kiadásban és többezer példányszámban készültek a konfirmációi emléklapok és emlékkönyvek.[51] Színes könyvjelzőkből 1936-ban (újranyomásként) hét típus készült, összesen 10.500 példányban. A négyoldalas traktátusokat tartalmazó Evangéliumi Lapocskákat 1940-ben 120.000 példányban készültek kinyomtatni.[52]

Monoki István repertóriuma 186 könyvcímet társít a Béres (Kálvin) -nyomdához, és ezzel a két háború közötti időszak legtermékenyebb váradi tipográfiájának hihetnénk, ám hozzátesszük, hogy e számban benne foglaltatnak a már említett kisméretű, néhány ívre terjedő füzetek is, ami jelentősen árnyalja a statisztikai adatokat. Ettől függetlenül a váradi élmezőnyhöz tartozott a református nyomda, a termelés mennyiségét tekintve mindenképpen.[53] Ugyanakkor többezer példányszámban nyomtatott kiadványaik közül több is bibliográfiailag ismeretlen, a repertóriumban nem szerepelnek!

Kitérnénk néhány cím megjelenési példányszámára. Czina Sándor *Betűkert, ábécés könyv református iskolák részére* c. tankönyvének első kiadását, melyet 1933-ban, 152 oldalon 10.000 példányban jelentetett meg a Kálvin-nyomda, nem ismerte Monoki repertóriuma. Ugyanakkora példányszámban jelent meg 1938-ban a második kiadás.[54] Csernák Béla *A református egyház Nagyváradon* című monográfiájának 1934. évi megjelenését a váradi egyházközség támogatta, 18 ív terjedelemmel 400 példányban hagyta el a sajtót.[55] A bevezető sorainkban említett Szikszai-féle, majd hatszáz oldalas, 41 ív terjedelmű imádságoskönyvet 1938-ban 2.000 példányban adták ki. Az egyházkerület saját kiadásában megjelent iskolai vallástani kézikönyvei közül Tőkés Gyula 68 oldalas egyháztörténetéből 1938-ban ugyancsak 2.000 példány készült. A 366 oldalas *Istenes énekek* c. 1939-ben megjelent kiadványból egy esztendő elteltével még több mint 1.400 darab volt készleten. A Kálvin-nyomda 1940 augusztusában egy 96 oldalas, hat ív terjedelmű énekeskönyv 5.000 példányban való nyomtatására tett ajánlatot.[56]

---

50 Az iskolai nyomtatványok, pl. a *Reformátusok Lapja* 1931. augusztus 10-i számának mellékletében; A közigazgatási és vagyonkezelési iratok pontos lajstromai: KRE Lvt. I.b.

51 *Egyházi- és Iskolai Szemle*, 1924. március 8., április 5. és 1925. március 14. (híradás az első és második kiadásáról, az első bibliográfiailag ismeretlen); egy későbbi kiadás keretes reklámját lásd: *Reformátusok Lapja*, 1937. április 10; A KRE Lvt. egy 1940-es kiadású emlékkönyvet őriz.

52 KRE Lvt. I.b.

53 Monoki 1997.

54 KRE Lvt. I.b.

55 KRE Lvt. IV.a./7. (a Kálvin ny. számláján lévő adatok).

56 KRE Lvt. I.b. (iratterjesztési jelentések 1936–1941, nyomdai szerződések is).

A Béres (Kálvin) -nyomda a könyvek és füzetek, továbbá a periodikumok és egyházi aprónyomtatványok sokasága mellett az idők során megrendelésre *mindenféle hivatalos, kereskedelmi és magánnyomtatványokat*, *levélpapírt*, *borítékot*, *számlát*, *jegyzéket*, *esküvői és mulatsági meghívót*, *eljegyzési kártyákat*, *névjegyeket*, *cégkártyákat*, *táblázatokat*, árjegyzékeket, *brosúrákat*, *zárszámadásokat*, üzleti könyveket, *falragaszokat* is készített.[57] Béres Károly és Radványi Román Károly a természetjárás és fényképezés elkötelezettjei voltak, nem véletlen, hogy 1934-től tipográfiájukban nyomtatták a *Turista Élet* című országos jelentőségű folyóiratot, melynek legtöbb számát Radványi illusztrálta. E váradi folyóirat fennmaradt példányai igazi kuriózumnak számítanak, utolsó száma 1936 júniusában jelent meg.[58]

A nyomda személyzete, felszereltsége

A Nyomdász Évkönyv és Útikalauz 1911–1918 közötti, majd az 1943. évi számai jelentik az egyetlen támpontot e kérdés tekintetében. A Béres és Held-időszakban két, időnként három nyomógéppel rendelkezett a nyomda, az akkori tulajdonosok (Béres Károly és Held Pál) voltak a szakképzett személyzet, Román Károly még szedőtanonc volt. Egy vagy két munkásnő segítette az összehordást, hajtogatást, vágást, csomagolást. A kortársi visszaemlékezések szerint a tipográfia fénykorában – a harmincas években – ugyancsak az akkori három szakképzett tulajdonos látta el a gépmesteri és a tördelői feladatokat, ezenfelül Béres Károly vitte az adminisztráció terheit, Radványi Román Károly pedig a grafikai feladatokkal járó többletmunkát. Ekkor hat kéziszedője volt a nyomdának, ez jelenthette a csúcsot.[59] Szedőgépet sosem használt a nyomda. Az 1942. évi adatok szerint egy gépmester, négy szedő, egy szedőtanonc és két női segédmunkás dolgozott a három nyomógéppel rendelkező műhelyben.[60]

[57] Keretes hirdetések, reklámok szövegeiből tallózva.

[58] A *Turista Élet* a Papp Lajos szerkesztette *Biharország* folytatásaként jelent meg; *Keleti Újság*, 1934. szeptember 14.; *Erdélyi Lapok*, 1934. november 10.; *Erdélyi Szemle*, 1934. november 1.

[59] Radványi 2010.

[60] *Nyomdász évkönyv* [é. n.], 78.

Béres Károly betűmintakönyve

A nyomda 1926. évi első költözésekor Béres Károlynak az egyházkerület hivatalos lapjában megjelenő teljes oldalas hirdetményéből tudhatta meg a közönség, hogy *„ez alkalommal könyvnyomdámat a legújabb betűanyagokkal kiegészítettem, gépeimet átjavíttattam, melyek segítségével azon kellemes helyzetben vagyok, hogy a legkényesebb igényt is kielégítő nyomtatványokat tudok szállítani”.*[61] A kiadványokban megjelenő betűtípusok és nyomdai díszek ismeretében megállapítható, hogy az 1920-as évek második felétől igen stabil grafikai arculattal rendelkezett a nyomda, munkáik jó része akár impresszum hiányában is felismerhető.

2023 júliusában a tipográfia vélhetően egyetlen példányban fennmaradt betűmintakönyvét sikerült felfedeznünk.[62] Címlapján ez áll: *Béres Károly Könyvnyomdája. Betümintakönyv. Oradea–Nagyvárad, strada I. Vulcan (Nagy Sándor-utca) 14*. Ennek alapján 1926 májusát követően, de 1931 márciusa előtt jelent meg. A *Dolmen* és *Zierdolmen* betűtípusok mutatványszövegében lévő *1929*, illetve *1929 november* valószínűleg nyomtatása évét, időszakát jelöli. Mindenképpen a tipográfia 1926. évi költözése és a nyomdai felszerelés megújítása utáni készletet, a Kálvin-nyomda működésének időszakára is teljességgel érvényes állapotot tükrözi. A betűmintakönyv 60 számozatlan lapot, a címlapot és 59 mintalapot tartalmaz, minden lap hátoldala (verzója) üres. Mérete 145 x 218 mm, enyhén körülvágott. A tulajdonképpeni betűmintakönyv 33 mintalapnyi, a három óriásbetű (fabetű) -típust tartalmazó lap kivételével a mutatványszövegek egységesen kék színnel nyomott léniakeretben találhatók. Ugyanilyen keretben 11 lapon körzetek és léniák, vegyes díszítmények, törtszámok, matematikai jelek, mutató kezek, zárójelek bemutatása következik. Végül 15 lapon kliséket sorakoztat fel, ezek egyetlen lap kivételével erőteljesebben körülvágottak, mint a keretes lapok, sejthetően utólag fűzték hozzá a betűmintakönyvhöz. E klisékészletet a nyomda alig használta, elsősorban számlák, meghívók, reklámanyagok, egyéb aprónyomtatványok megrendelésekor, néhány elemét a Láng-nyomda korábbi használatában véltünk felfedezni, ott, ahol Béres Károly a szakmát tanulta. Az egyetlen kivételnek tekinthető lapon a Béres (Kálvin) -nyomda számos kiadványában megfigyelhető fába metszett egyedi nyomdadíszek láthatók. Összességében tehát 45 mintalap tükrözi a nyomda folyama-

[61] *Egyházi- és Iskolai Szemle*, 1926. április 24.

[62] Béres Károly könyvhagyatékának egy csekély töredéke a dél-bihari Tenke református egyházközségének könyvtárában maradt fenn, annak selejtezésre ítélt állományában. A könyvanyag átnézésekor bukkantunk rá a betűmintakönyvet is tartalmazó, meglazult kötésben lévő kolligátumkötetre. A kötet előzéklapján Béres Károly egyik ismert könyvjegye látható.

tos használatában lévő betűkészletet és díszítőelemeket. Számos kiadványt és azoknak borítólapjait Radványi Román Károly egyedi fa- és linómetszetei díszítették, az utóbbiak sok esetben többszínnyomásosak voltak.

A betűmintakönyv részletes bemutatására és elemzésére e helyen nem vállalkozhatunk, mégis annyit jeleznénk, hogy 158 betűtípust és 12 óriásbetűt (fabetűt) tartalmaz, ezzel a nagyobb tipográfiák készleteit közelíti. A 158 betűtípus 36 betűfajtához tartozik, az egyes fokozatokhoz a betű nagyságától függően 1–4 sornyi mutatványszöveg tartozik. Több betűfajta a román nyelvű szövegek szedéséhez szükséges karaktereket is tartalmaz. A német nyelvterületen működő betűöntödékből származó betűfajták neveit betűhíven közöljük, zárójelben a hozzájuk tartozó fokozatok (méretek) számával:

Wellington Antiqua (8 f.); Halbfette Wellington Antiqua (9 f.); Román Antiqua (6 f.); Halbfette Román Antiqua (2 f.); Halbfette Sorbonne (4 f.); Babenberg (9 f.); Írógép betű (1 f.); Írott betűk (2 f.); Cursiv (dűlt) betűk: Römische világos (4 f.), Römische halbfette (4 f.), Artemis cursiv (2 f.); Victoria grotesque (3 f.); Mercur (6 f.); Desdemona (3 f.); Othello (4 f.); Secessiós Grotesque (2 f.); Brunhilda (3 f.); Schmale (Keskeny) írások (6 f.); Schmale Renaissance (2 f.); Hansaman (5 f.); Breite halbfette Antiqua (3 f.); Mágnás írás (2 f.); Breite halbfette Grotesk (4 f.); Petit Circular Antiqua (1 f.); Reingold (2 f.); Text Winer Verzal (1 f.); 5 cicerós Ádám Antiqua (1 f.); 8 cicerós Luther írás (1 f.); Mönch Antiqua (4 f.); Mönch cursiv (6 f.); Breite Koralle (9 f.); Halbfette Koralle (10 f.); Breite fette Koralle (10 f.); Dolmen (7 f.); Zierdolmen (6 f.); Reclama (6 f.)

Körzetek és léniák típusai:
Plakát körzet; Anker körzet A., B., C.; Delphi-Schmuck; Szürke léniák; Tomy körzet A., B.; Virág körzet; Rosalinda körzet; Fantázia léniák; Markant körzet; Táblázat- és körzet léniák; Perforáló léniák

A történeti Magyarország területéről a kezdetektől a második világháborúig mintegy száz betűmintakönyvet ismerünk, ezek közül több mint nyolcvan 19. és 20. századi. A kutatás jelenlegi állása szerint az utóbbiak közül mindössze húsz a vidéki tipográfiáké, a Béres Károly-féle betűmintakönyv e ritka forrástípus sorát gyarapítja.[63]

[63] A betűmintakönyvekről lásd V. Ecsedy Judit tanulmányát e Monok István előtt tisztelgő kötetben; a Béres-féle betűmintakönyvnek a KRE Lvt.-ban őrzött unikum példányáról az MTA Könyvtára számára hasonmás készült Monok István köszöntése alkalmával.

Hivatkozott irodalom

KRE Lvt. – Királyhágómelléki Református Egyházkerület Levéltára

Barabás (szerk.), *Radványi*, 2002 – *Radványi Károly kisgrafikái,* szerk. Barabás Zoltán, Nagyvárad, Királyhágómelléki Református Egyházkerület, 2002.

Bensőséges melegséggel ünnepelték meg Veress Gyula művezető 50 éves jubileumát = Magyar Lapok, 1939. március 7.

Bihari Napló

Biharország

Egyházi- és Iskolai Szemle, 1923–1926

Ellenzék, 1930

Emődi 2023 – Emődi András, *A Királyhágómelléki Református Egyházkerület legkorábbi naptárai, kalendáriumai = Református Szemle*, 116(2023), 5, 524–526.

Emődi 2024 – Emődi András, *Az Egyházi- és Iskolai Szemle (Nagyvárad 1921–1926) repertóriuma*, Nagyvárad, 2024.

Encián

Erdélyi Lapok

Erdélyi Néplap, 1944

Erdélyi Szemle, 1934, 1944

Estilap

Fáklya

Gábor 1975 – Gábor Dénes, *Könyvjegyművészek. Radványi-Román Károly (1900–1957) = Művelődés*, 28(1975), 3, 38–39.

Keleti Újság, 1930, 1934

A Királyhágómelléki Református Egyházkerület… 1932. május 25–26. napjain tartott … közgyűlésének … jegyzőkönyve, Nagyvárad, Kálvin ny., 1932.

A Királyhágómelléki Református Egyházkerület … 1936 november hó 25-én … tartott … közgyűlésének … jegyzőkönyve, Nagyvárad, 1937.

A Királyhágómelléki Református Egyházkerület … 1938 november hó 22 és 23-ik napjain tartott … közgyűlésének … jegyzőkönyve, Nagyvárad, 1939.

Központi Értesítő

Központi Értesítő, 1909, 1917

KRE 100 2021 – *KRE 100. Tanulmányok a Királyhágómelléki Református Egyházkerület megalakulásának századik* évfordulójára, szerk. Emődi András, Nagyvárad, KRE, 2021.

Magyar Kereskedők Lapja, 1917

Magyar Könyvszemle, 1910, 1911, 1912, 1918

Magyar Lapok

Monoki 1941 – Monoki István, *A magyar időszaki sajtó a román uralom alatt 1919–1940*, Bp., MNM, OSZK, 1941. (online: https://monokirepertorium.adatbank.ro/)

Monoki 1997 – Monoki István, *Magyar könyvtermelés Romániában 1919–1940*, sajtó alá rend. Dávid Gyula, Jancsik Pál, Kolozsvár, Bp., EME, OSZK, 1997. (online: https://monoki.adatbank.ro/)

Nagyvárad 1893 – *Nagyvárad város községi polgári fiú- és leány- iskoláinak értesítője… 1892*, Nagyvárad, 1893.

Nagyvárad

Nagyváradi Napló, 1930

Nyomdaipar, 1912, 1913, 1916, 1918

Nyomdász évkönyv [é. n.] – *Nyomdász évkönyv és útikalauz 1943*, Bp., [é. n.]

Ötven év munkája a szedőteremben = Magyar Lapok, 1939. március 2.

Pálfi 2013 – Pálfi József, *A média fejlődéstörténete egy poszt-trianoni egyháztestben, Egyházi sajtó a Királyhágómelléki Református Egyházkerületben 1920–1942 között = Időn* és *tereken át, Tanulmányok az egyház* életéről és *szolgálatáról*, szerk. Lévai Attila, Szentendre, 2013, 117–146.

Pálfi 2014 – Pálfi József, *A váradi nyomdászat kátékiadványai = Református Szemle*, (2014/2), 133–148.

Radványi 2010 – Ifj. Radványi Károly, *Királyhágómelléki sajtómúlt = Harangszó*, 2010. augusztus 7.

Református Lapja, 1931, 1932, 1936, 1937

Straub (Rácz) 2021 – Straub (Rácz) Etelka, *A Királyhágómelléki Református Egyházkerület megalakulása (1920–1939) = KRE 100*, 2021, 115–117.

Szabadság, 1901

Tavaszi 2015 – Tavaszi Hajnal, *Adalékok a nagyváradi nyomdászat történetéhez (3.), Nyomdász hírlaptulajdonosok és hírlapíró nyomdatulajdonosok = Várad*, 14(2015), 5, 80–100.

Turista Élet

Typographia, 1901, 1902, 1908, 1918

Visky 2005 – Visky István, *Adalékok a Királyhágómelléki Református Egyházkerület sajtótörténetéhez (1921–1940) = Várad*, 4(2005), No. 6, 76–91.

Visky 2007 – Visky István, *A Királyhágómelléki Református Egyházkerület sajtótevékenysége 1920–1941 között = Mediárium*, (2007), No. 3–4, 251–265.

Visky 2021 – Visky István, *A nagyváradi református Kálvin nyomda története = KRE 100, Tanulmányok a Királyhágómelléki Református Egyházkerület megalakulásának századik* évfordulójára, szerk. Emődi András, Nagyvárad, KRE, 2021, 447–460.

Képek

1. kép: *1910 – Béres és Held Ny., számla fejléce*

2. kép: *1913 – Béres és Held Ny., reklám*

BÉRES KÁROLY NAGYVÁRAD

NYOMDAI MŰINTÉZET * TÖMÖNTŐDE * PAPIRRAKTÁR * KÖNYVKÖTÉSZET

HELYI ÉS VIDÉKI TELEFON: 6-24. SZ.

ALAPITTATOTT: AZ 1905-IK ÉVBEN

GIRÓ-SZÁMLA: A NAGYVÁRADI HITELBANK RT-NÁL

CHEQUE-SZÁMLA: A MAGY. KIR. POSTATAKARÉKNÁL

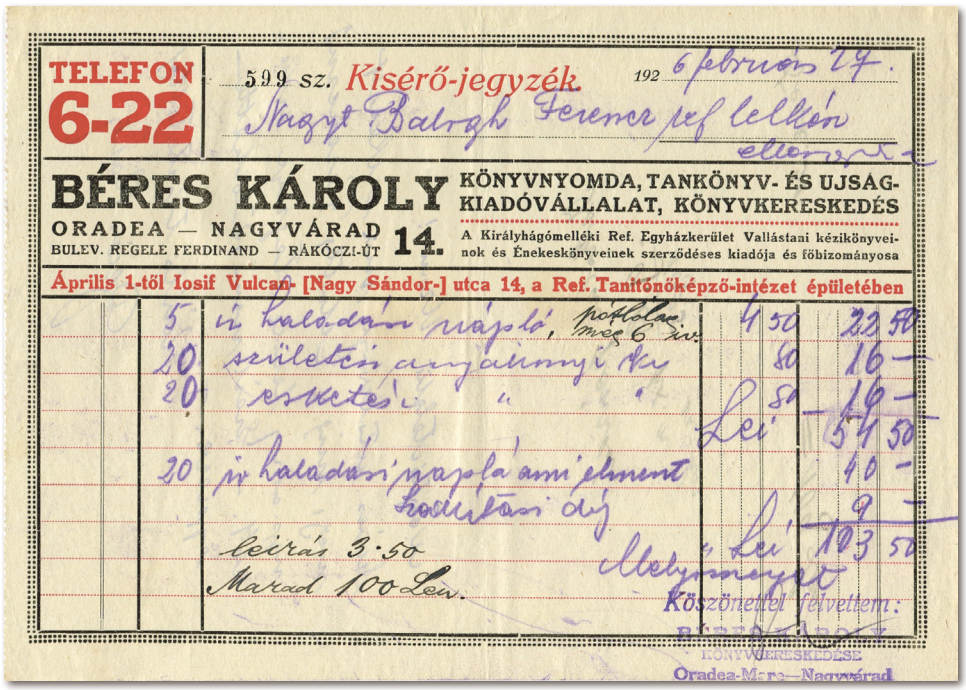
Számla.

NAGYVÁRAD 1917 Decz 31.
RÁKÓCZI-UT 14. SZÁM

Nagyjtsd. és Tekl. Református Egyház
Helyben.

Darab	Lap	Megnevezés	K	f	K	f
1		Könyv kötés a Ref. Egy=				

3. kép: *1917 – Béres Ny., számla fejléce*

TELEFON 6-22

599 sz. Kisérő-jegyzék. 192 6 február 27.

Nagyt. Balogh Ferencz ref. lelkész elemi

BÉRES KÁROLY
ORADEA — NAGYVÁRAD
BULEV. REGELE FERDINAND — RÁKÓCZI-ÚT 14.

KÖNYVNYOMDA, TANKÖNYV- ÉS UJSÁG-KIADÓVÁLLALAT, KÖNYVKERESKEDÉS

A Királyhágómelléki Ref. Egyházkerület Vallástani kézikönyveinek és Énekeskönyveinek szerződéses kiadója és főbizományosa

Április 1-től Iosif Vulcan- [Nagy Sándor-] utca 14, a Ref. Tanitónőképző-intézet épületében

5		ir. halad. napló, postolás mes. 6 iv.	4	50	22 50
20		születési anyakönyvi ív		80	16 —
20		esketési " "		80	16 —
			Lei		54 50
20		ir. halad. napló ami elment			10 —
		kocsitási díj			9 —
		leirás 3.50			
		Marad 100 Lei.	Lei		103 50

Köszönettel fölvettem:

KÖNYVKERESKEDÉSE
Oradea-Mare—Nagyvárad

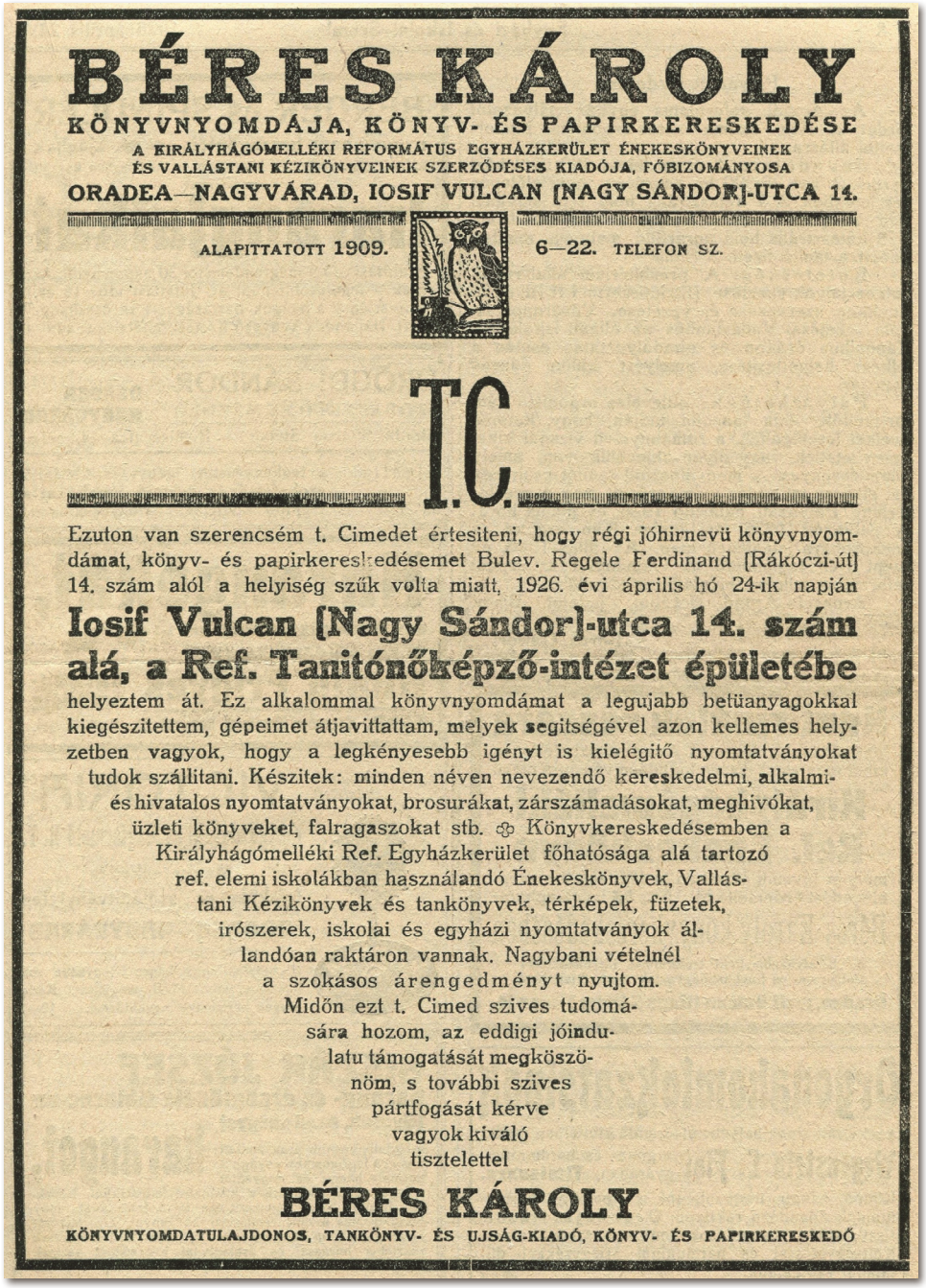
4. kép: *1925 (a) – Béres Ny., kísérőjegyzék*

BÉRES KÁROLY KÖNYVNYOMDA, PAPIRRAKTÁR
ALAPITTATOTT 1905
TELEFON: 6-24
ORADEA-MARE
NAGYVÁRAD
AZ „EGYHÁZI ÉS ISKOLAI SZEMLE" KIADÓHIVATALA
STRADA REGELE FERDINAND — VOLT RÁKÓCZI-ÚT 14. SZÁM
SZÁMLA
ORADEA-MARE, NAGYVÁRAD, 192 5 Jan. 8.
Nagytiszt. Református Egyház Érvénd
Darab | Lap | A tárgy megnevezése | Ár | Összeg
1-pár Királyi arckép 70—
1 drb Európa térképe 100—
Lei: 170—
Fizetve
Portólevonásokat nem fogadok el
Fizetendő Oradea-Mare — Nagyváradon
TIPOGRAFIA CAROL BERES ORADEA-MARE
Köszönettel tolvajom BÉRES KÁROLY KÖNYVNYOMDÁJA

5. kép: *1925 (b) – Béres Ny., számla*

BÉRES KÁROLY
Oradea-Mare
Nagy-Várad
B-dul Regele Ferdinand (Rákóczi-út :: Fő-utca) 14
Alapittatott: az 1909. évben.
KÖNYVNYOMDA, KÖNYV- ÉS ÚJSÁG-KIADÓVÁLLALAT, TANKÖNYV RAKTÁR
A Királyhágómelléki Református Egyházkerület vallástani kézikönyveinek kiadója és főbizományosa
Az „EGYHÁZI ÉS ISKOLAI SZEMLE" kiadója
TELEFON 6-22 SZÁM
Oradea-Mare, Nagyvárad, 192 5/1 20.
Számla Nagytiszt. Ref. Egyház Páti.
szám.
Egységár | Összeg
Lei | b | Lei | b
Tobán 5 csomagban.

6. kép: *1925 (c) – Béres Ny., számla fejléce*

BÉRES KÁROLY

KÖNYVNYOMDÁJA, KÖNYV- ÉS PAPIRKERESKEDÉSE

A KIRÁLYHÁGÓMELLÉKI REFORMÁTUS EGYHÁZKERÜLET ÉNEKESKÖNYVEINEK ÉS VALLÁSTANI KÉZIKÖNYVEINEK SZERZŐDÉSES KIADÓJA, FŐBIZOMÁNYOSA

ORADEA—NAGYVÁRAD, IOSIF VULCAN [NAGY SÁNDOR]-UTCA 14.

ALAPITTATOTT 1909. 6—22. TELEFON SZ.

T.C.

Ezuton van szerencsém t. Cimedet értesiteni, hogy régi jóhirnevü könyvnyomdámat, könyv- és papirkereskedésemet Bulev. Regele Ferdinand [Rákóczi-út] 14. szám alól a helyiség szük volta miatt, 1926. évi április hó 24-ik napján

Iosif Vulcan [Nagy Sándor]-utca 14. szám alá, a Ref. Tanitónőképző-intézet épületébe

helyeztem át. Ez alkalommal könyvnyomdámat a legujabb betüanyagokkal kiegészitettem, gépeimet átjavittattam, melyek segitségével azon kellemes helyzetben vagyok, hogy a legkényesebb igényt is kielégitő nyomtatványokat tudok szállitani. Készitek: minden néven nevezendő kereskedelmi, alkalmi- és hivatalos nyomtatványokat, brosurákat, zárszámadásokat, meghivókat, üzleti könyveket, falragaszokat stb. ✿ Könyvkereskedésemben a Királyhágómelléki Ref. Egyházkerület főhatósága alá tartozó ref. elemi iskolákban használandó Énekeskönyvek, Vallástani Kézikönyvek és tankönyvek, térképek, füzetek, irószerek, iskolai és egyházi nyomtatványok állandóan raktáron vannak. Nagybani vételnél a szokásos árengedményt nyujtom.

Midőn ezt t. Cimed szives tudomására hozom, az eddigi jóindulatu támogatását megköszönöm, s további szives pártfogását kérve vagyok kiváló tisztelettel

BÉRES KÁROLY

KÖNYVNYOMDATULAJDONOS, TANKÖNYV- ÉS UJSÁG-KIADÓ, KÖNYV- ÉS PAPIRKERESKEDŐ

7. kép: *1926 (a) – Hirdetmény a Béres Ny. költözéséről*

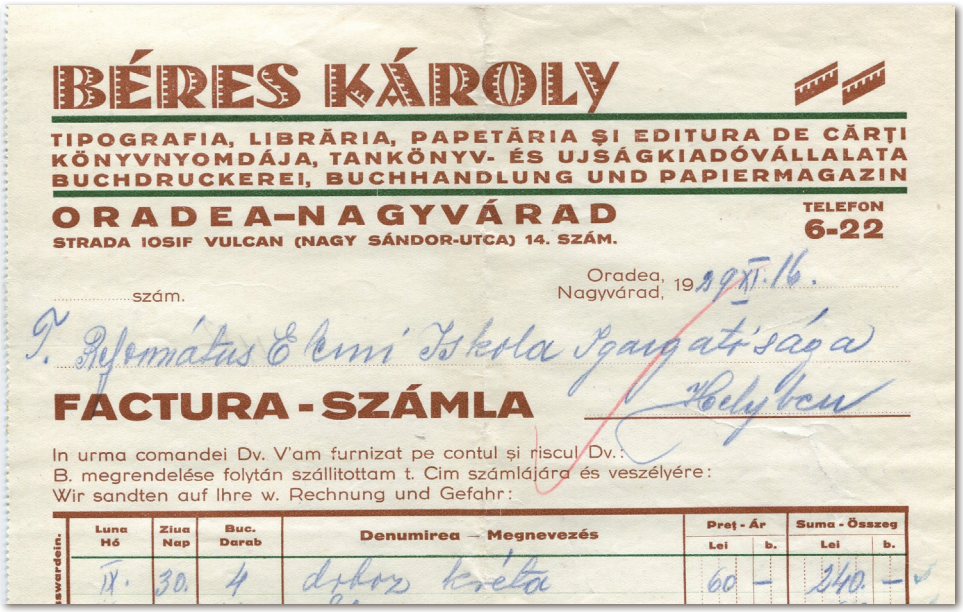
8. kép: *1926 (b) – A Béres Ny. címere*

9. kép: *1927 – Béres Ny., reklám*

10. kép: *1928 – Újsághirdetmény*

11. kép: *1929 – Béres Ny., számla fejléce*

BÉRES KÁROLY

KÖNYVNYOMDA, KÖNYV-, PAPIRKERESKEDÉS, KÖNYVKIADÓVÁLLALAT
a Királyhágómelléki Református Egyházkerület középiskolai Vallástani kézikönyveinek, iskolai nyomtatványainak és kisbetüs Énekeskönyveinek kiadója és bizományosa

ORADEA–NAGYVÁRAD

Str. Iosif Vulcan [Nagy Sándor-utca] 14. ⊨ Ref. Leánynevelő-intézet épület.

Az uj iskolai törvény rendelkezéseinek megfelelő román-magyar szövegü

iskolai nyomtatványok

melyek 6077. és 11986—1927. szám alatt államilag approbálva vannak, a Főtiszt. és Mélt. Egyházkerületi Bizottság idevonatkozó rendelete szerint — mivel ezek approbáltak és a törvény utasitásainak teljesen megfelelnek — **kizárólag cégemtől szerezhetők be.** Ezek ulánnyomása tilos és más mintákkal nem helyettesithetők.

E nyomtatványok legjobb minőségü famentes papirra vannak nyomtatva s azok

árát leszállitottuk.

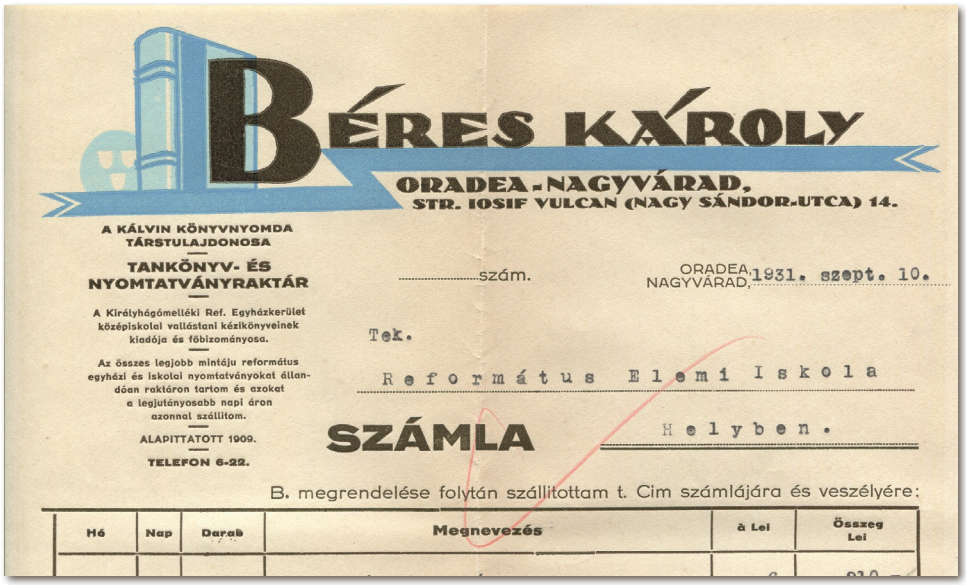
Registru şcolar de primire — Felvételi napló, küliv 12 tanuló részére	Lei	6.—
Ugyanaz — beliv 24 tanuló részére	„	6.—
Declaraţie—Recunoştinţă—Adeverinţă (Nyilatkozat-Elismervény Igazolvány) **a beiratáshoz, legjobb minta**	„	—.50
Matricola — Anyakönyv 4 tanuló részére	„	6.—
Registrul de clasificaţie şi absente — Mulasztási és előmeneteli napló 6 tanuló részére	„	6.—
Fedél az anyakönyvhöz és mulasztási naplóhoz, erős karton papirból	„	10.—
Tananyag kimutatás (haladási napló)	„	3.—
Adeverinţă — Igazolvány a középiskolai és ipariskolai beiratáshoz	„	1.—
Aviz şcolar — Értesitő könyvecske (legujabb minta)	„	8.—
Aviz — Értesitő lap	„	1.—
Buget — (Költségvetés román szöveggel)	„	7.—
Költségvetés magyar szöveggel	„	7.—
Orariu — Kitöltött órarend az **osztatlan** elemi iskolák részére	„	30.—
Fali leltár, darabonként	„	2.—
Registru jurnal partidă de cassa — Pénztár napló	„	240.—
Jurnal de cassa — Pénztár napló, ive	„	3.—
Registru de bonuri — Utalvány könyv (100 lappal)	„	40.—
Registru chitanţier — Nyugtakönyv (100 lappal)	„	40.—
Személyi törzslap	„	8.—
Act de angajament — Egyezségi okmány	„	2.—
Kimutatás a tanszemélyzetről	„	2.—
Kimutatás a használandó tankönyvekről	„	2.—
Stat de plată — Fizetési jegyzék	„	5.—
Iktató-könyv, iskolák részére	„	80.—
Postakönyv	„	80.—
Kimutatás a 3 napnál többet mulasztókról	„	1.50
Házirend református tanulók részére	„	15.—
Haladást mutató iráslapok, magyar, német, vagy dictandó vonalzással	„	1.—

Iskolai nyomtatványokból az előirt mennyiségel kivánatra be is költetem a legjulányosabb napi áron. — **Az iskolai nyomtatványokból 10% engedményt adok.**

Csomagolásért az egyházkerület által megállapitott 2 százalékot és a szállitás diját felszámitom. RENDELÉSEKET CSAKIS KÉSZPÉNZFIZETÉS VAGY UTÁNVÉT MELLETT a beérkezés napján expediálok. — Hitelre való kéréseknek eleget nem tehetek.

A hivatalos tankönyvjegyzéket idejében közölni fogjuk.

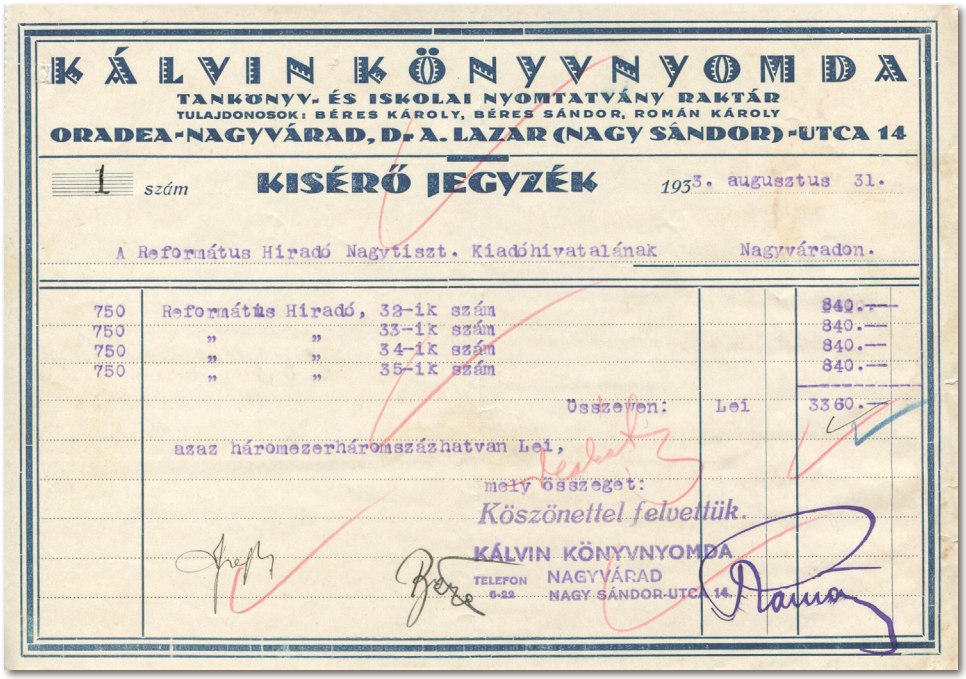
12. kép: *1930 – Béres Ny., Könyv- és Papírkereskedés,* árjegyzék

BÉRES KÁROLY
ORADEA - NAGYVÁRAD,
STR. IOSIF VULCAN (NAGY SÁNDOR-UTCA) 14.
A KÁLVIN KÖNYVNYOMDA TÁRSTULAJDONOSA
TANKÖNYV- ÉS NYOMTATVÁNYRAKTÁR
A Királyhágómelléki Ref. Egyházkerület középiskolai vallástani kézikönyveinek kiadója és főbizományosa.
Az összes legjobb mintáju református egyházi és iskolai nyomtatványokat állandóan raktáron tartom és azokat a legjutányosabb napi áron azonnal szállitom.
ALAPITTATOTT 1909.
TELEFON 6-22.
.....szám.
ORADEA, NAGYVÁRAD, 1931. szept. 10.
Tek.
Református Elemi Iskola
SZÁMLA
Helyben.
B. megrendelése folytán szállítottam t. Cim számlájára és veszélyére:
Hó | Nap | Darab | Megnevezés | à Lei | Összeg Lei

13. kép: *1931 (a) – Béres Ny., számla fejléce*

KÁLVIN KÖNYVNYOMDA
ORADEA - NAGYVÁRAD,
STR. IOSIF VULCAN (NAGY SÁNDOR-UTCA) 14.
CÉGTULAJDONOSOK:
BÉRES KÁROLY
BÉRES SÁNDOR
ROMÁN KÁROLY
TELEFON 6-22
.....szám.
ORADEA, NAGYVÁRAD, 1931. nov. 23.
Tek. Református Leánygymnázium Igazgatóságának
FACTURA - SZÁMLA
Nagyvárad.
In urma comandei Dv. V'am furnizat pe contul şi riscul Dv.:
B. megrendelése folytán szállítottam t. Cim számlájára és veszélyére:
Luna Hó | Ziua Nap | Buc. Darab | Denumirea – Megnevezés | à Lei | Suma - Összeg Lei

14. kép: *1931 (b) – Kálvin Ny., számla fejléce*

KÁLVIN KÖNYVNYOMDA
TANKÖNYV- ÉS ISKOLAI NYOMTATVÁNY RAKTÁR
TULAJDONOSOK: BÉRES KÁROLY, BÉRES SÁNDOR, ROMÁN KÁROLY
ORADEA-NAGYVÁRAD, Dr. A. LAZAR (NAGY SÁNDOR)-UTCA 14

1 szám **KISÉRŐ JEGYZÉK** 1933. augusztus 31.

A Református Hiradó Nagytiszt. Kiadóhivatalának Nagyváradon.

750	Református Hiradó, 32-ik szám		840.—
750	„ „ 33-ik szám		840.—
750	„ „ 34-ik szám		840.—
750	„ „ 35-ik szám		840.—
	Összesen:	Lei	3360.—

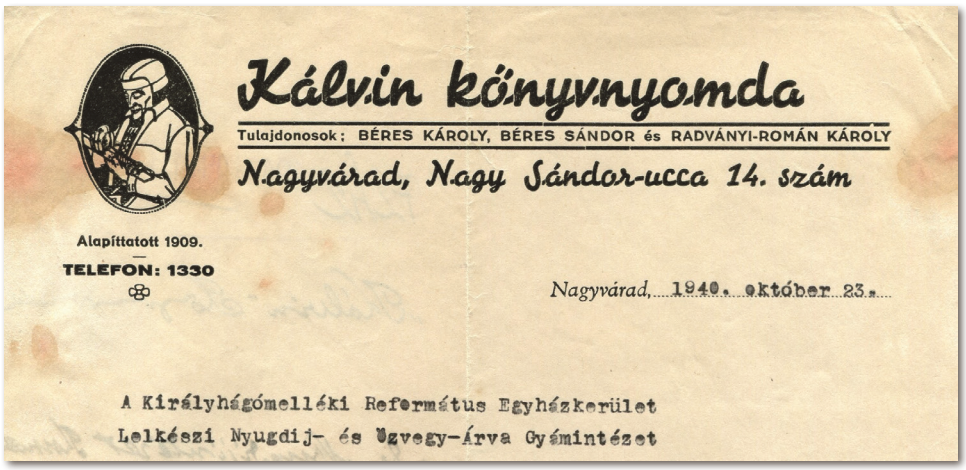
azaz háromezerháromszázhatvan Lei,

mely összeget:

Köszönettel felvettük.

KÁLVIN KÖNYVNYOMDA
TELEFON 6-22 NAGYVÁRAD NAGY SÁNDOR-UTCA 14.

15. kép: *1933 – Kálvin Ny., kísérőjegyzék*

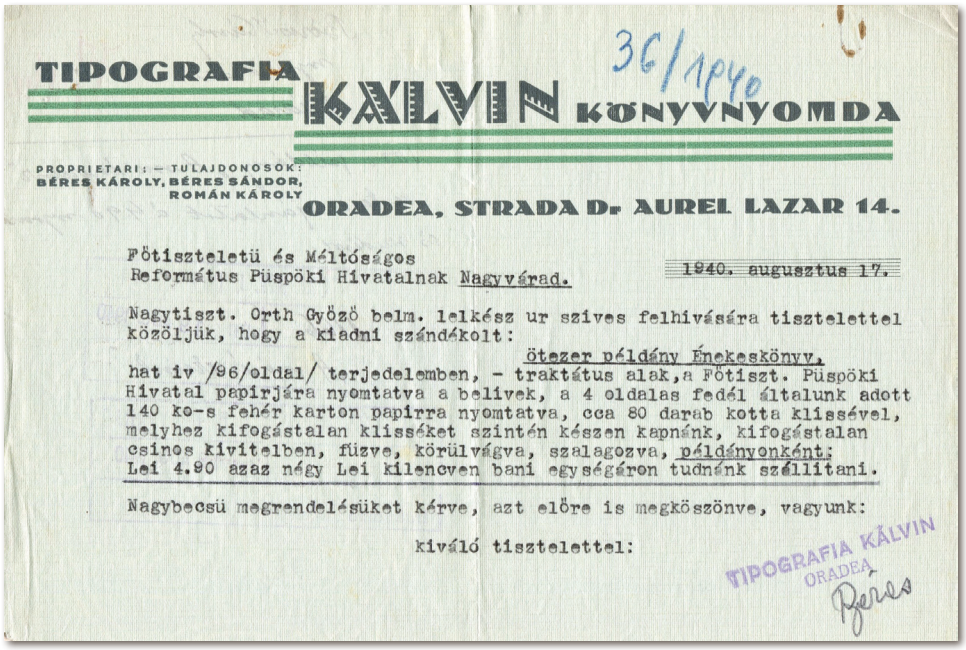
Kálvin könyvnyomda
Tulajdonosok: BÉRES KÁROLY, BÉRES SÁNDOR és RADVÁNYI-ROMÁN KÁROLY
Nagyvárad, Nagy Sándor-ucca 14. szám

Alapíttatott 1909.
TELEFON: 1330

Nagyvárad, 1940. október 23.

A Királyhágómelléki Református Egyházkerület
Lelkészi Nyugdij- és Özvegy-Árva Gyámintézet

16. kép: *1940 (a) – Kálvin Ny., levélpapír fejléce*

TIPOGRAFIA KÁLVIN KÖNYVNYOMDA

36/1940

PROPRIETARI: — TULAJDONOSOK:
BÉRES KÁROLY, BÉRES SÁNDOR,
ROMÁN KÁROLY

ORADEA, STRADA Dr. AUREL LAZAR 14.

Főtiszteletü és Méltóságos
Református Püspöki Hivatalnak Nagyvárad.

1940. augusztus 17.

Nagytiszt. Orth Győző belm. lelkész ur szives felhivására tisztelettel közöljük, hogy a kiadni szándékolt:

ötezer példány Énekeskönyv,

hat iv /96/oldal/ terjedelemben, - traktátus alak, a Főtiszt. Püspöki Hivatal papirjára nyomtatva a belivek, a 4 oldalas fedél általunk adott 140 ko-s fehér karton papirra nyomtatva, cca 80 darab kotta klissével, melyhez kifogástalan klissséket szintén készen kapnánk, kifogástalan csinos kivitelben, füzve, körülvágva, szalagozva, példányonként: Lei 4.90 azaz négy Lei kilencven bani egységáron tudnánk szállitani.

Nagybecsü megrendelésüket kérve, azt előre is megköszönve, vagyunk:

kiváló tisztelettel:

TIPOGRAFIA KÁLVIN ORADEA
Béres

17. kép: *1940 (b) – Kálvin Ny., levélpapír*

KÁLVIN
KÖNYVNYOMDA

Cégtulajdonosok:
BÉRES KÁROLY
BÉRES SÁNDOR
ROMÁN KÁROLY

Telefon 13-30

Telefon 13-30

Nagyvárad, Nagy Sándor-u. 14
a Református Leánynevelő-intézet épületéből
május hó közepén
ELKÖLTÖZÖTT
Kossuth Lajos-utca
3 szám alá, a Református Lelkészi Nyugdíjintézet bérházába
(Biharmegyei Takarékpénztár épülete)

18. kép: *1941 (a) – hirdetmény a Béres Ny. költözéséről*

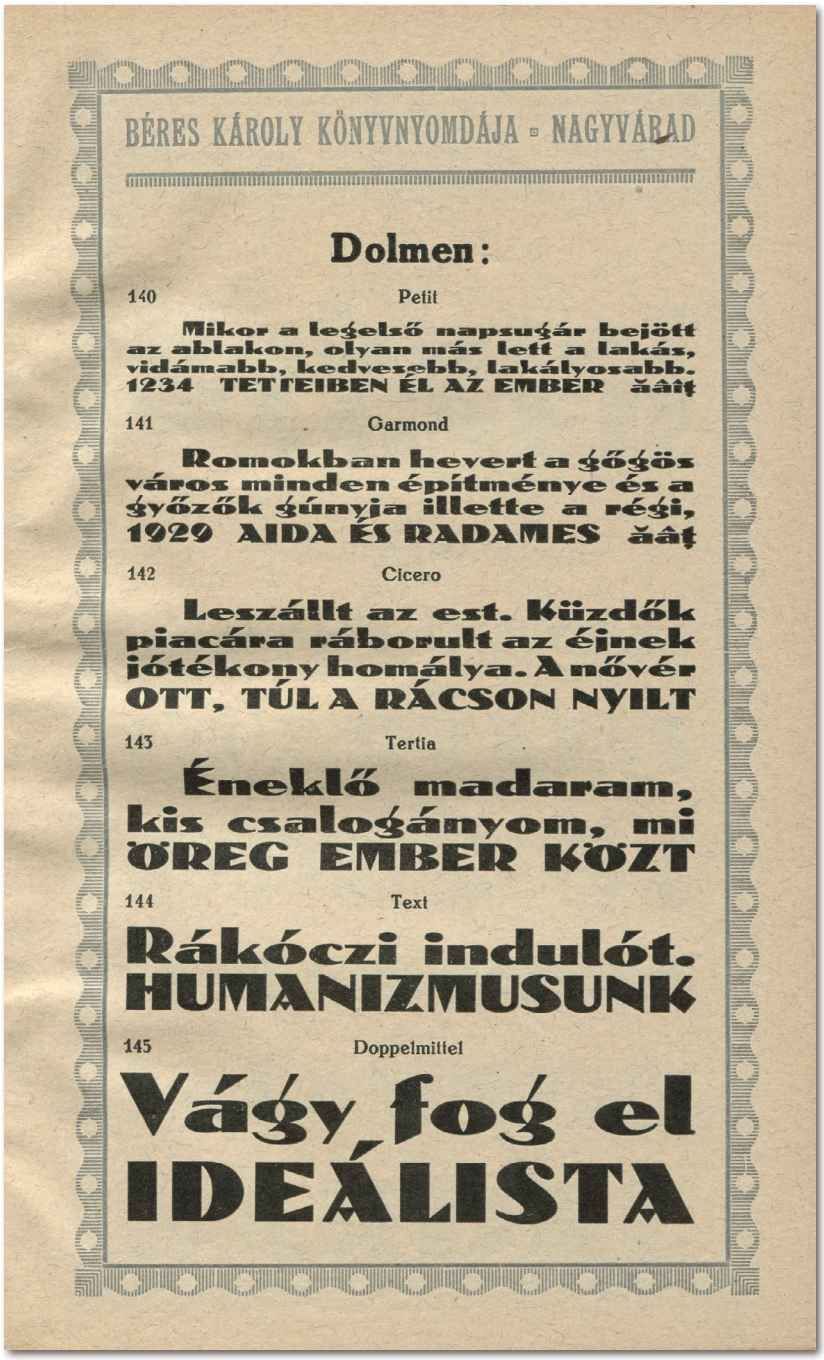
19. kép: *1941 (b) – A Kálvin Ny. címere egy nyomtatvány borítóján*

20. kép: *1942 – Kálvin Ny., számla*

21. kép: *Betűmintakönyv 1 – a Béres Ny. betűmintakönyvének címoldala*

BÉRES KÁROLY KÖNYVNYOMDÁJA ▫ NAGYVÁRAD

Dolmen:

140 Petit

Mikor a legelső napsugár bejött az ablakon, olyan más lett a lakás, vidámabb, kedvesebb, lakályosabb. 1234 TETTEIBEN ÉL AZ EMBER ăâîţ

141 Garmond

Romokban hevert a gőgös város minden építménye és a győzők gúnyja illette a régi, 1929 AIDA ÉS RADAMES ăâţ

142 Cicero

Leszállt az est. Küzdők piacára ráborult az éjnek jótékony homálya. A nővér OTT, TÚL A RÁCSON NYILT

143 Tertia

Éneklő madaram, kis csalogányom, mi ÖREG EMBER KÖZT

144 Text

Rákóczi indulót. HUMANIZMUSUNK

145 Doppelmittel

Vágy fog el IDEÁLISTA

22. kép: *Betűmintakönyv 2 – a betűmintakönyv egy oldala*

https://doi.org/10.46403/Litteraeetamicitia.2026.261

„Das französische Traplier-Spiel”

Egy 1670-es beszélgetésjáték tanulságai

G. Etényi Nóra

A Staats- und Universitätsbibliothek Hamburg Carl von Ossietzky nagy volumenű és sokrétű kézirattára napjainkig őrzi a kora újkori művelt városi polgárok szenvedélyes kéziratgyűjtési szokásainak emlékét, lenyomatát.[1] A Hanza-város 17–18. századi kulturális elitje nemcsak közvetlenül Hamburg történetének fordulópontjaira, mindennapi életére vonatkozó kéziratokat, városi krónikákat írta és gyűjtötte, amint ez az identitásformáló tevékenység a Német-római Birodalom sok jelentős birodalmi városában megragadható, hanem igyekeztek beszerezni más városokból, döntéshozási színterekről származó kéziratos anyagokat is.[2] Tudósok és művészek írásai mellett a nemzetközi politikai erőviszonyokat bemutató ismeretanyag iránt is élénken érdeklődtek a tehetős gyűjtők. Hamburg a 17. század második felében a Német-római Birodalom egyik legdinamikusabban megújuló városa, gazdasági prosperitás, az újdonságok iránti igény, kulturális nyitottság egyaránt jellemezte a nagy forgalmú kikötővárost, az alsószász kerület központját.[3] 1658-tól működött a Johann Rist által alapított „Elbschwanenorden” irodalmi társaság, s a műveltségigényt növelte Georg Greflinger is.[4] Hamburgi tudósok tízezer kötetes könyv- és kéziratgyűjteményeket hagytak a városra.[5]

---

1 Staats- und Universitätsbibliothek Hamburg Carl von Ossietzky Kézirattárában 2025 májusában az ELTE Erasmus-ösztöndíjával kutathattam, Prof. Dr. Robert Zopf igazgató s Dr. Katrin Janz-Wenig segítségével, ezúton is köszönöm.

2 Lohse 1968.

3 Steiger, Richter (Hrsg.), *Hamburg*, 2012; Krieger 2012, 797–829.

4 Garber 2012, 13–43; Berghaus 1985, 1–14.

5 Mulsow 2012, 45–63; Raabe 1977.

A hamburgi kiadványokban megragadható az északi régión túlnyúló, itáliai, spanyol, portugál s gyarmati területekre is kiterjedő külpolitikai, gazdasági hírek intenzív beáramlása. A nyomtatott kultúrára közvetlen és erős a németalföldi és angol hatás, implicit a francia befolyás. Hamburg egyszerre vált a hetilapkiadás fellegvárává[6] és a felhalmozott értékes információt új módon tezauráló kiadványok mintaadó centrumává, amint azt a hivatásos író, szerkesztő, kompilátor, Eberhard Werner Happel (1647–1690) történeti művei, tudományos újságjai, a *Relationes Curiosae* (1683–1680) s regényei bizonyítják.[7] 1696-tól a hamburgi kiadók kötelespéldányokat adtak a városi könyvtárnak. A Ratsbibliothek már 1479-től nyilvános könyvtárrá vált. 1735-től kereskedelmi könyvtárat (Commerzbibliothek) is létrehoztak nyomtatványokkal és kéziratos naplókkal, úti beszámolókkal, gazdasági iratokkal.

A városi polgárok a Német-római Birodalom bel- és külpolitikai működésére vonatkozó diplomáciai levelezések, a regensburgi állandó birodalmi gyűlésről származó jelentések mellett 16-17. századi gúnyverseket, politikai kríziseket bemutató beszélgetésjátékokat is gyűjtöttek. Egy vaskos kéziratkötetbe 1570 körüli pasquillusok mellett 1630 és 1710 között papírra vetett pamfletek kerültek. Egy, a Német-római Birodalom viszonyait bemutató beszélgetésjáték végén pontos adatokkal szerepel, hogy Frankfurtban, 1666. március 13/23-án jegyezték fel.[8]

A kéziratok egy része a híres bibliofiltől, Zacharias Conrad von Uffenbachtól (1683–1734) Frankfurt am Mainból származtak Hamburgba, de a kötetbe Johann Friedrich Schletzer (1635–1659) brandenburgi tanácsos hagyatéka is bekerült, aki 1659-ig londoni rezidensként jutott értékes információkhoz. A 25 000 könyvet és sok keleti kéziratot beszerző hamburgi Johann Christoph Wolf (1683–1739) a 18. század elején vette meg Uffenbach gyűjteményét. Az Uffenbach család első nevezetes tagja, Philipp Uffenbach (1566–1636) festőként és metszőként szerzett presztízst és 1598-tól polgárjogot Frankfurt am Mainban, 1596-ban Eger látképét is elkészítette.[9] De Zacharias Conrad testvérét, Johann Friderich von Uffenbach (1687–1769) utazót is számontartják természettudományos gyűjteményéért.

Több szempontból különleges egy majd száz „megszólalást" összegző 1670-es pamfletkézirat, melyben az európai hatalmi tényezők között a magyar politikai elit képviselői is megjelentek.[10] Az aktuális európai változásokat allegorikus

6 Böning 2005, 105–134.
7 Tamássy-Lénárt 2016.
8 Staats- und Universitätsbibliothek Hamburg (StUBH) Cod. Hist 43. Sammelband zur Deutsche Geschichte N. 10. New Piquet-Spiel 313–315.
9 Opitz 2015.
10 StUBH Cod. Hist 43. Sammelband zur Deutsche Geschichte N. 13. Französisch Trapelier-

jelenetben bemutató pamfletek gyakran használták a sok nézőpont exponálására lehetőséget nyújtó kártyajátékformát, jelezve, hogy nemcsak nagy gazdasági és katonai potenciállal lehet tényezővé válni, hanem szövetséges kisebb hatalomként is. A csapdára és vadászatra utaló társasjáték sokrétű értelmezési keretként hangsúlyozta a gyors átrendeződést, a forgandó szerencsét s a stratégiai és taktikai képességek értékét. A szatirikus hangvétel a kellő távolságtartásra figyelmeztette a jelenséget megfigyelő olvasókat.[11] A „Traplier-Spiel”-t nagy összegekkel, több pénznemben (schilling, dukát, dénár) játszották a fiktív résztvevők, kártyákkal és figurákkal egyaránt manőverezve a képzeletbeli játéktáblán. Az allegorikus jelenetekre építő német kiadású szarkasztikus publicisztikák az 1670-es években rendszeresen használtak francia játékokat keretként, így is jelezve Franciaország meghatározó szerepét az európai politikában, majd XIV. Lajos kedvező megítélésének gyors változását.[12]

A vesztfáliai békekötés után Franciaország jelentős birodalmi befolyását a „béke őre” szerep legitimálta. Az Oszmán Birodalom elleni háborúba való tengeri és szárazföldi bekapcsolódás is erősítette a pozitív képet. A várható spanyol örökösödési konfliktusban a francia igények egyre nyíltabb képviselete, a pireneusi békekötés után XIV. Lajos Mária Teréziával, IV. Fülöp spanyol király első lányával 1660-ban kötött házassága, majd a Spanyol-Németalföldért indított devolúciós háború (1667–1668) gyorsan szertefoszlatta az európai hatalmi egyensúly reményét, sőt a Hollandia elleni 1672 és 1679 közti háború idején már a Franciaország „univerzális monarchiára” való törekvésével szembeni fellépés jelent meg közös európai célkitűzésként a birodalmi diskurzusokban, sokszor holland vagy hollandnak nevezett kiadványok nyomán.

A kéziratos pamflet tájékozott szerzője otthonosan mozgott a diplomácia világában. Művében I. Lipót politikáját legitimálta. A beszélgetésjáték császár figurája hol az elit meggondolatlan lépéseitől szenvedő alattvalókra hívta fel a figyelmet, hol a franca politika fondorlataira, de az is kitűnt, hogy csak kevés pénzt tud felvonultatni, s kezdetben szűk körűként mérte fel a résztvevőket. A szerző a Habsburg-dinasztia érdekeit láttatva összegezte a Spanyol Királyság „hosszú és sok veszteséggel járó” küzdelmét Franciaországgal szemben, s ezzel összefüggésben Portugália 1640 után növekvő befolyására is utalt. A kézirat azt is kiemelte, hogy VI. Alfonz (1656–1683) uralkodásra képtelen, s ezért testvére, II. Péter (1683–1706) az ország irányítása mellett a feleségét, a „francia ajándékot”, Savoya-Neumours-i Mária Franciskát is átvette.

Spiel 329–342.

11 G. Tényi 2013, 67–92.

12 Wrede 2004.

A pamflet összetett módon mutatta be több ország belpolitikai problémáit, főként a Magyar és a Lengyel Királyság esetében hangsúlyozta a francia politikai érdekek megjelenésének veszélyeit. A szöveg külön „francia frakció" jelenlétét emelte ki Lengyelországban, név szerint említve az 1674–1686 közt követté kinevezett francia ágenst, „Bethun"-t, François Gaston de Béthune-t (1638–1692). 1665 áprilisától 1668 júliusáig Pierre de Bonzi béziers-i püspök francia ágensként fogta vissza II. János Kázmér lengyel király (1648–1668) lemondási szándékát.[13]

Az északi hatalmi átrendeződés aktuális erőviszonyai azonban nem jelentek meg részletesen a szövegben, mindössze Moszkva, a tatárok, a kozákok, Svédország és Dánia szerepe került elő röviden és elnagyoltan. Svédország esetében éppen a Franciaországgal való hosszú együttműködés utáni váltás bontakozott ki, a pamflet visszautalt „Triple-pártként" az Angliával, Hollandiával 1668 januárjában megkötött hármas szövetségre. A kézirat magas nívójú információi nemcsak bekövetkezett, hanem az aktuális változásokra is rámutattak, jelezve a Hollandia elleni francia támadás előkészületeit s az emiatt átalakuló szövetségeket.[14]

A Német-római Birodalom aktuális állapota több aspektusból is reálisan bontakozott ki a rövid utalásokból. A jórészt a török elleni összefogás érdekében Johann Philipp von Schönborn mainzi érsek által 1658-ban létrehozott, de Franciaország által is erősen támogatott Rajnai Szövetség[15] felbomlása – bár nevesítés nélkül – sokféle módon megjelent. A pamfletben az egyházi választófejedelmek, az „örök" birodalmi gyűlés helyszíne, Regensburg, s az egységében is megjelenített Német-római Birodalom szintén a francia befolyás térvesztését összegezte. Ferdinand Maria bajor választófejedelem feleségét, Savoyai Henrietta Adelheidet (1636–1676) sokrétű francia királyi rokonsága miatt franciának nevezte a szarkasztikus elemzés, mely szerint a bajor udvar mégis inkább távolodott XIV. Lajostól, míg a szöveg szerint mindvégig császárhű politikát folytatott a szász és a brandenburgi választófejedelem. Heidelberg esetében Pfalzi Frigyes rövid „téli királyságára" utaló pár sornyi gúnyos szöveg a harmincéves háború nagy krízisét idézte fel. A pamflet Lotaringia alapvető érdekeként emelte ki a császári oldalhoz való tartozást, arra utalva, hogy 1670 áprilisában francia seregek szállták meg a Lotaringiai Hercegséget. A szöveg többször utalt Münsterre és Christoph Bernhard von Galen (1606–1678), a münsteri püspök-herceg Franciaország felé irányuló politikájára, de nem emlékezett meg

[13] Tusor 2021, 30–32; Béranger 1967, 287.
[14] Malettke, 2012, 347–361.
[15] R. Várkonyi 1975; R. Várkonyi 2010a, 202–228; R. Várkonyi 2010b, 269–310.

arról, hogy 1664-ben jelen volt a török háborúban, csak az Erfurt városával való konfliktusról.

A pamflet azt is érzékeltette, hogy a Német-római Birodalomban 1663–1664 nagy kihívása után a török elleni küzdelem kikerült a kulcsproblémák közül, bár a Kréta szigetéért küzdő Velence helyzetéről esett pár szó, mert Kandia vára 1669. szeptember 6-án kapitulált. A diplomáciai jelentésekkel egybevágóan értékelő fiktív jelenet szerint az Oszmán Birodalom is belátja az erőgyűjtés fontosságát,[16] „belső monológjában" és nyilvánosan „megszólalva". A pamfletben az 1670. április 29-én megválasztott, 1670. május 11-én koronázott X. Kelemen pápa (1670–1676) alakja is megjelent, utalva a pápaság török elleni küzdelmet Lengyelországban segítő koncepciójára, ami 1672-re válik manifesztté, de már korábban is megragadható, melyet X. Kelemen pápa már Emilio Altieriként, IX. Kelemen pápa lengyel nunciusaként képviselt.[17]

A kéziraton nem szerepel évszám, de a szövegből – jórészt éppen a magyar vonatkozásokból – kikövetkeztethető, hogy 1670 késő nyarán íródott. Az aktuális politikai krízis hamar kitűnt, elsők között „kapott szót" az 1670. április 18-án Bécsben letartóztatott Zrínyi Péter, Frangepán Ferenc és az 1670. július 3-án elfogott Hans Erasmus Tattenbach (1631–1671). A keresztneveket nem adta meg a kiadvány, de jelezte a Zrínyi Péter és Frangepán Ferenc, valamint a Zrínyi Péter és Rákóczi Ferenc közötti rokoni viszonyt. A főúri szervezkedés meghatározó politikusai között nem jelent meg az 1667-ben elhunyt Wesselényi Ferenc nádor (1655–1667) alakja. Az 1670. szeptember 3-án letartóztatott Nádasdy Ferenc országbíró szerepe sem került be a pamfletbe. Nincs utalás a magyar egyházi főméltóságokra, sem az 1663-1664 közötti török elleni háborúra. A szöveg a „királyok játékával királyságot remélő" Zrínyi Péterre fókuszál, többször említve Zrínyi „pártját". A felső-magyarországi protestánsok felekezeti sérelmei is megjelentek, reálisan láttatva a Rákóczi Ferenc mögött felsorakozó protestáns köznemesség jelentőségét.[18] Ernst Rüdiger von Starhemberg (1638–1701) gróf neve is szerepelt, aki ekkor ezredesként szolgált Felső-Magyarországon, s akinek 1670. április 7-i elfogatása volt északon a jeladás a felkelés kirobbantására. A pamfletben név nélkül, az uralkodóhoz hű politika is megjelent.

A pamfletszerző jólértesültségére világít rá Jacques Bretel de Grémonville (1625–1686) bécsi francia követ, rendkívüli megbízott megjelenítése. A fiktív beszélgetés többször mutatott rá Grémonville és Zrínyi Péter együttműködé-

16 Özgür 2016, 99–127.
17 Tusor 2004, 67.
18 R. Várkonyi 2002, 423–460.

sére. Grémonville a francia orientáció lehetőségét képviselte az 1664 őszén kibontakozó krízisben, elsőként Lippay György esztergomi érsekkel (1642–1666) kapcsolatba lépve, aki válogatott szófordulatokkal álcázva, de XIV. Lajos oltalmát kereste a Magyar Királyság számára a vasvári békekötés után,[19] bár Lippay György hamar kételkedni kezdett a francia diplomácia megbízhatóságában.[20] Zrínyi Péter kezdetben a Velencéből Lengyelországba küldött Pierre de Bonzi béziers-i püspökkel folytatott titkos tárgyalást, majd Bécsben Grémonville követtel is. A pamfletben a játékos forma kétértelműségével merült fel Zrínyi Péter királlyá választásának lehetősége, amit de Bonzi is fölvetett a jelentései szerint.[21] A pamflet lényeglátóan azt hangsúlyozta, hogy XIV. Lajos zavartkeltő időnyerésre törekszik a közép-európai térségben.[22]

A szellemes pamfletet nyomtatásban is közzétették, formailag több változatban, ám minden alkalommal jelöletlen a szerző és a kiadási hely. A VD17 több példányt tart számon.[23] Három kiadvány címlapján szerepel az 1670-es évszám, három változat 1671-es.[24] Két 1670-es példány[25] mellett egy 1671-es kiadású Münchenben őrzött változat szövegét tekintve teljesen egyezik, bár sűrűbb szedésű változat. Wolfenbüttelből ismert egy 1670-es variáns, mely kisebb betűmérettel szintén sűrű szedésű, de megtartja az áttekinthetőséget, külön sorral jelezve a „megszólalót".[26] Két 1671-es példány szedése az 1670-es wolfenbüttelihez hasonlít.[27]

A keretjáték sok szereplője egyezik egy 1672-ben Hollandiában kiadott, majd németre fordított röplapéval.[28] A képen négy szimbolikus alak láható, míg a szöveg 36 politikai tényezőt jelenített meg Svédországtól Portugáliáig, Angliától Velencéig, köztük az Erdélyi Fejedelemséget s Hamburgot is. Egy másik variánson a cím kiemelte az államelméleti problémákat.[29]

Nincs nyoma annak, hogy a „Traplier-Spiel"-t Hamburgban vagy Frankfurtban kiadták. Hamburgban gyorsan nőtt a magyar vonatkozású kiadványok

19 Tusor 2021, 15–22.
20 Béranger 1967, 282–283, 287.
21 Tusor 2021, 21; Béranger 1967, 280.
22 Béranger 1967, 282–287; Tóth 2017, 294–296; Duindam 2003, 232.
23 Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts.
24 Das Frantzösche Traplier-Spiel, München, 1671, Bayerische Staatsbibliothek (BSBM) Res 4 Eur 370, 20.
25 BSBM 4. EUR 282, Bamberg, Staatsbibliothek 22 B 5–6.
26 Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek QuN 229 (33).
27 Herzogin Anna Amalia Bibliothek Weimar, T 3: 10, Darmstadt Universitäts- und Landesbibliothek Gü 10706.
28 Paas 2010, 65, P-2975.
29 *Uo*., 66, P-2976.

száma a 17. század utolsó harmadában. Nádasdy Ferenc, Zrínyi Péter és Frangepán Ferenc 1671. április 30-i bécsi, illetve bécsújhelyi kivégzésének részletes összegzését Gottfried Schultze hamburgi kiadó (1643–1686) tette közzé, amint jelezte, egy 1671 májusi bécsi nyomtatvány nyomán.[30] A Pozsonyban kivégzett Bónis Ferenc neve nem kerül bele a „Trapelier-Spiel"-be. Erasmus Tattenbachot 1671. december elsején végezték ki. Az 1671-es kiadványok sem tértek ki a kivégzésekre, bár már az 1670-es változatban is előkerül, hogy Zrínyi, Frangepán és Tattenbach a fejével játszik.

Frankfurt am Main a 17. század közepéig számított a magyar vonatkozású kiadványok egyik délnémet fellegvárának. Az 1664-es hadi eseményekről készült német röplapok 10%-a Frankfurt am Mainból származott,[31] a jónevű Abraham Aubry kiadó tizennégy nívós röplapot tett közzé. Több képes beszámolón megadta a nevét Johann Georg Schleder (1597–1685) szerkesztő.[32] 1665-ben a Frankfurt am Mainban és Nürnbergben Daniel Fievet (1653–1673) és Paul Fürst által kiadott „Ortelius redivivus" kínált sok érdemi információt.[33] A Jacobus Francus álnév alatt 1588-tól 1806-ig félévenként közzétett nagy renoméjú, frankfurti vásári füzet 1671-ben metszetet is kiadott Nádasdy Ferenc, Zrínyi Péter és Frangepán Ferenc kivégzéséről.[34]

A pamflet kéziratos változata hosszabb a nyomtatott variációknál, a szereplők többször szólalnak meg, bár jórészt a mondatok egyszerűsítéséből fakadt a kiadványok rövidülése. A kéziratban gyakoribb a játék menetére való kétértelmű célzás. Nincs releváns különbség a gondolatmenetben, de a kézirat többször utal a hatalomgyakorlás morális kihívásaira, a döntéshozás felelősségére, a hírnévre. I. Lipót neve csak a kéziratban olvasható, a nyomtatott formában császár. Néhány név szerint említett jelentős politikus és katona csak a kéziratban fordul elő. A kéziratban a francia király utáni második szereplőként Sagan hercege bizonygatja I. Lipóthoz való hűségét. A Sziléziához tartozó hercegség címét III. Ferdinánd adományozta 1646-ban Wenzel Eusebius von Lobkowicz (1609–1677) cseh arisztokratának, aki a Hadi Tanács élén (1649–1665), majd főudvarmesterként, 1657-től Titkos Tanács tagjaként nagyívű karriert futott be. 1674. október 16-án azonban el kellett hagynia a császári udvart a XIV. Lajossal

30 *Ausführliche und Warhaftige Beschreibung, Wie es mit denen Criminal-Processen, und darauff erfolgten Executionen, wider die drey Grafen Frantzen Nadasdi, Peter von Zrin und Frantz Christophen Frangepani eigentlich hergange*n, Hamburg, bey Gottfried Schultze, den 20. May 1671.

31 G. Eténi 2017, 256.

32 Paas 2017, 316–364.

33 Mayern 1665.

34 *Relationis Historicae Semestralis continuatio*... Autumnalis 1673, 74–75. BSBM 4 Eph. pol 32/1679–1684.

való együttműködést kereső politikája miatt. Az éles szemű pamfletszerző már jóval a politikai bukás előtt jelezte a francia orientációjú politika tarthatatlanságát Bécsben. Zrínyi Péter letartóztatásakor 1670 áprilisában a birtokokat feldúló,[35] majd Felső-Magyarországra vezényelt Paris Spankau (1610–1675) császári tábornok neve is csak a kéziratban olvasható.

A nyomtatott változatban sok az egyértelműen nem azonosítható célzás. A „császárhű magyarok" Rákóczi Ferenchez szólva „Maledetta Razza"-ként egy mindvégig hamisan játszó „végzetes fajta nőszemélyt" is említenek, névvel nem jelölve, hogy Rákóczi Ferenc feleségére, Zrínyi Ilonára, vagy anyjára, Báthory Zsófiára vonatkozik-e az utalás, aki a fiát ki tudta menteni a megtorlás alól, de amint a szövegben a magyarországi protestánsok kiemelik, a felekezeti viszonyokat erőteljesen befolyásolta. Johann von Sporck (1600–1679) felső-magyarországi főparancsnok katonai szerepe is megjelent a szövegben. Szintén homályos utalás található a műben Zrínyi Péter és Frangepán Ferenc s a bécsi Herrengasse és a Kärtner kapu kapcsán, bár Tattenbach esetében egyértelmű, hogy a szöveg szerint Graz környéki birtokait félti a veszélyes akció miatt. A Zrínyi család sokáig élvezte a Freyung mellett, a Herrengassen álló Zrínyi-palota császári udvarhoz való térbeli közelségének előnyét, de Zrínyi Miklós 1650-ben eladta,[36] így nem egyértelmű az utalás 1670-ben. 1513-tól az alsó-ausztriai rendek palotája is ott található.

A császári udvar viszonyai között és Bécsben is otthonosan mozgó szerző akár lehetett diplomata is, hiszen éppen az 1670-es években keletkezett franciaellenes pamfletek kapcsán mutatható ki Franz Paul Freiherr von Lisola (1613–1674) intenzív röpiratírói tevékenysége.[37] Valószínűbb azonban, hogy a szerző egy, a Német-római Birodalom belső viszonyait jól ismerő ágens. A szöveg készülhetett Frankfurt am Mainban is, hiszen a birodalmi város az 1670-es években a franciaellenes holland propaganda fontos közvetítő központjaként működött. A legrészletesebb kéziratvariánsról elképzelhető, hogy nem másolat, hanem szerzői példány, s ezért is tartották oly nagy becsben a feltehetőleg eredetileg frankfurti, majd a hamburgi gyűjtők.

[35] *Bibliotheca Zriniana*, 1991, 13.
[36] Schmidt 2014, 62–78; Opll, Scheutz 2014, 120.
[37] Baumanns 1994, 24–28.

Hivatkozott irodalom

Baumanns 1994 – Baumanns, Markus, *Das publizistische Werk, Der kaiserlichen Diplomaten Franz Paul Freiherr von Lisola (1613–1674), Ein Beitrag zum Verhältnis von Absolutischem Staat Öffentlichkeit und Mächtepolitik in der frühen Neuzeit*, Berlin, 1994, 24–28.

Berghaus 1985 – Berghaus, Günther, *Georg Greflinger als Journalist und historisch-politischer Schriftsteller = Wolfenbütteler Barock-Nachrichten*, 12(1985), 1–14.

Béranger 1967 – Béranger, Jean, *Francia-magyar kapcsolatok a Wesselényi-összeesküvés idején (1664–1668) = Történelmi Szemle*, 10(1967/3), 275–291.

Böning 2005 – Böning, Holger, *Weltaneignung durch ein neues Publikum, Zeitungen und Zeitschriften als Medientypen der Moderne* = Burkhardt, Johannes, Werckstetter, Christine, *Kommunikation und Medien in der Führen Neuzeit*, München, 2005, 105–134.

Duindam 2003 – Duindam, Jeroen, *Vienna and Versailles, The Courts of Europe's Dynastic Rivals (1550-1780)*, Cambridge, Cambridge University Press 2003, 232.

Bibliotheca Zriniana, 1991 – *A Bibliotheca Zriniana története és állománya*, írták és összeáll. Hausner Gábor, Klaniczay Tibor, Kovács Sándor Iván, Monok István, Orlovszky Géza, Bp., Argumentum, Zrínyi, 1991 (Zrínyi-könyvtár, 4).

Garber 2012 – Garber, Klaus, *Hamburg – nicht nur ein Sonderfall der deutschen Geschichte, Eine Betrachtung zur Literatur der Frühen Neuzeit und ihren geschichtlichen Voraussetzungen* = Steiger, Richter (Hrsg.), *Hamburg*, 2012, 13–43.

G. Eténvi 2013 – G. Eténvi Nóra, *A kártyajáték mint politikai szimbólum a kora újkorban = Sic itur ad Astra*, 63(2013), 67–92.

G. Eténvi 2017 – G. Eténvi Nóra, *Hírnév és politika, A hadvezér és államférfi Zrínyi Miklós híre a Német-római Birodalomban = Határok fölött, Tanulmányok a költő, katona, államférfi Zrínyi Miklósról*, szerk. Bene Sándor, Fodor Pál, Hausner Gábor, Padányi József, Bp., MTA BTK, 2017, 241–260.

Krieger 2012 – Krieger, Martin, *Hamburg = Handbuch kultureller Zentren der Frühen Neuzeit, Städte und Residenzen im alten deutschen Sprachraum*, Bd. 2., Hg. von Adam Wolfgang, Siegrid Westphal, Claudius Sitting, et al., Münster, [s. typ.], 2012, 797–829.

Lohse 1968 – Lohse, Brigitte, *Die historischen Handschriften der Staats- und Universitätsbibliothek Hamburg Cod. 1-100.*, Hamburg, Hauswedell, 1968.

Malettke, 2012 – Malettke, Klaus, *Hegemonie – multipolares System – Gleichgewicht, Internationale Beziehungen 1648/1659-1713/1714, Handbuch der Geschichte der Internationalen Beziehungen*, Band 3., Paderborn, München, Wien, Zürich, Ferdinand Schöningh Verlag, 2012.

Mayern 1665 – Mayern, Martin, *Ortelius Redivivus et Continuatus Oder Ungarische Kriegs-Empörungen, Historische Beschreibung von die 1607 bis an der 1665 Jahr vermehret*, Frankfurt am Main, Nürnberg, Fievet Fürst, 1665.

Mulsow 2012 – Mulsow, Martin, *Entwicklung einer Tatsachenkultur, Die Hamburger Gelehrten und ihre Praktiken 1650–1750* = Steiger, Richter (Hrsg.), *Hamburg*, 2012, 45–63.

Opitz 2015 – Opitz, Ursula, *Die Illustrationen Philipp Uffenbachs für die Frankfurter Messrelationen*, 2015. www.academia.edu/12137573

Opll, Scheutz 2014 – Opll, Ferdinand, Scheutz, Martin, *Der Schlierbach-Plan des Job Hartmann von Enenkel, Ein Plan der Stadt Wien aus dem frühen 17. Jahrhunderts*, Wien, Böhlau, 2014, 120.

Özgür 2016 – Özgür Kolcak, *Walter Leslie Habsburg-követ látogatása a Portán, Diplomáciatörténeti adalékok (1665–1666) = Aetas*, 31(2016/3), 99–127.

Paas 2010 – Paas, John Roger, *The German political Broadsheet 1600–1700*, Vol. 10, 1671–1682, Wiesbaden, Harrassowitz, 2010.

Paas 2017 – Paas, John Roger, *Johann Georg Schleder (1597–1685) Journalist, Chronickler and Broadsheet Writer = Broadsheets, Single-Sheet Publishing in the First Age of Print*, ed. Andrew Pettegree, Leiden, Brill, 2017, 316–364.

Raabe 1977 – Raabe, Paul, *Öffentliche und Privatbibliotheken im 17. und 18. Jahrhundert*, Bremen, Wolfenbüttel, Jacobi-Verlag, 1977.

R. Várkonyi 1975 – R. Várkonyi Ágnes, *Török világ és magyar külpolitika*, Bp., Magvető, 1975 (Gyorsuló idő).

R. Várkonyi 2002 – R. Várkonyi Ágnes, *A Wesselényi-szervezkedés történetéhez 1664–1671 = Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*, szerk. Fodor Pál, Pálffy Géza, Tóth István György, Bp., MTA TKI Gazdaság- és Társadalomtudományi Kutatócsoportja, 2002 (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek, 2), 423–460.

R. Várkonyi 2010a – R. Várkonyi Ágnes, *A közvetítő Johann Philipp von Schönborn és a török háború (1657–1664)* = Uő, *Európa Zrínyije, Válogatott tanulmányok*, Bp., Argumentum, 2010, 202–228.

R. Várkonyi 2010b – R. Várkonyi Ágnes, *Egyetemes játéktér – magyar politika* = Uő, *Európa Zrínyije, Válogatott tanulmányok*, Bp., Argumentum, 2010, 269–310.

Schmidt 2014 – Schmidt Péter, *A Zrínyi család házai Bécsben = Költő, hadvezér, államférfi, Zrínyi Miklós 1620–1664*, szerk. Rostás Tibor, Bp., Szépművészeti Múzeum, Magyar Nemzeti Galéria, 2014 (A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai, 2014/6), 62–78.

Steiger, Richter (Hrsg.), *Hamburg*, 2012 – *Hamburg, Eine Metropolregion zwischen Frühen Neuzeit und Aufklärung*, Hrsg. Johann Anselm Steiger, Sandra Richter, Berlin, Akad. Verl., 2012.

Tamássy-Lénárt 2016 – Tamássy-Lénárt Orsolya, *Der Ungarische Kriegs-Roman, Medien, Wissen und Fremdwahrnehmung bei Eberhard Werner Happel*, Wien, New Academic Press, 2016 (Mitteleuropäische Geschichte und Kultur – Studienreihe, 1).

Tóth 2017 – Tóth Ferenc, *Zrínyi és a franciák Magyarországon 1664-ben = Határok fölött, Tanulmányok a költő, katona, államférfi Zrínyi Miklósról*. szerk. Padányi József, Bene Sándor, Fodor Pál, Hausner Gábor, Bp., MTA BTK, 2017, 289–298.

Tusor 2004 – Tusor Péter, *A barokk pápaság 1600–1700*, Bp., Gondolat, 2004, 67.

Tusor 2021 – Tusor Péter, *„Pour les intérêts d' un si grand Roi?", Lippay György esztergomi érsek és a „Wesselényi-összeesküvés" = Egyháztörténeti Szemle*, XXII(2021/4), 7–42.

Wrede 2004 – Wrede, Martin, *Das Reich und seine Feinde, Politische Feindbilder in der Reichspatriotischen Publizistik zwischen Westfälischen Frieden und siebenjährigen Krieg*, Mainz, Philipp von Zabern, 2004.

https://doi.org/10.46403/Litteraeetamicitia.2026.273

Salamonfai és rátki Rátky József (1717–1781) középfokú iskoláztatása

Fazekas István

Még az 1990-es évek elején, a Magyar Országos Levéltár levéltárosaként figyeltem fel az egyik raktárlátogatás során egy vaskos kötetre az Esterházy család hercegi ága levéltárának vegyes iratai között.[1] Amikor kézbevettem és belelapoztam, kiderült, hogy az 1000 oldal feletti, negyedrét kötet egy naplót rejt magában, amelynek szerzőjét nem volt nehéz azonosítani, salamonfai és rátki Rátky Józsefről van szó (1717–1781), a kőszegi kerületi tábla későbbi ülnökéről. A napló az 1743–1745 közötti évek eseményeit tartalmazza, a szerző azonban az 1729–1742 közötti évek fontosabb történéseit is összefoglalja mintegy felvezetésképpen. Az ünnepelt előtt ez alkalommal a naplóíró tanulmányi éveinek bemutatásával szeretnék tisztelegni, bemutatva azt, hogy egy vidéki birtokos nemes előtt milyen képzési lehetőségek nyíltak meg.

A Zala megyei Rátk vagy Ráta településről származó Rátky (Ráttky, Ráthky) család a 16. század végén szerzett birtokot beházasodás révén a Sopron megyei Salamonfán.[2] Az 1717-ben született Rátky József már a két ágra szétvált család negyedik generációjához tartozott, amely Sopron megyében élt. A családtagok az idők folyamán házassági kapcsolataik révén beilleszkedtek a nyugat-magyarországi nemességbe.[3] A szokásos nemesi életformák közül a katonáskodás, illetve a megyei igazgatásban való tisztségvállalás jellemezte őket,

[1] Mai jelzete: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Bp.) P 113 Esterházy család hercegi ágának levéltára, Vegyes iratok IV-B-29 Ráthky József naplója (1729–1745) [továbbiakban: Rátky-napló].

[2] Pozsonyi 2002, 183.

[3] Házassági kapcsolatok szövődtek a telekesi Török, a Béri Balogh, a Rimanóczy, a taplánfalvi Polányi családdal. Lásd a fentebb idézett tanulmány végén közölt genealógiai táblát. Pozsonyi 2002, 206.

így például a dédapa, Rátky György, Batthyány I. Ádám dunántúli főkapitány vicegenerálisa volt egy ideig (1631–1637), unokaöccse, György, Sopron megye alispánja (1669–1672).[4] Az utolsó előtti generáció két tagja is csatlakozott a II. Rákóczi Ferenc vezette kuruc mozgalomhoz, Rátky Dániel (1674–1744) és Rátky György (1680 k.–1742).[5] Közülük utóbbit tartja inkább számon a történettudomány, aki francia szolgálatba állva ott egészen a tábornokságig vitte.[6] A tanulmány szempontjából azonban az elsőként megnevezett Rátky Dániel ezredesnek van jelentősége, aki 1711. május 1-jén aláírta a szatmári békét, majd hazatért birtokaira, élete hátralévő évtizedeiben a vidéki gazdálkodó nemes életét élte.[7] Tisztséget nem viselt, bár 1725-ben alispánjelölt volt, ami a helyi nemesi társadalomban elfoglalt helyét mutatja.[8] Haláláig Sopron megyei salamonfai, gereblyéni, gyalókai, mihályi, szarkaföldi, undi, vadosfai birtokain gazdálkodott.[9] Családot is alapított, 1715. augusztus 6-án házasságot kötött taplánfalvi Polányi Jusztinával. A frigyből három felnőttkort megért gyermek született: Klára (1716), József (1717), Magdolna (1718).[10] A továbbiakban József tanulmányairól lesz szó.[11]

Az apa, Rátky Dániel iskoláztatásáról egyelőre csupán annyi biztos információ áll rendelkezésre, hogy szülei, Rátky Menyhért és Lőrinczfalvai Zsusanna (!), illetve testvére, Ferenc halálával teljesen elárvulva a soproni evangélikus gimnáziumba került.[12] A gimnázium elvégzése után a korabeli nemesifjak szokásos pályáját követve előbb a Batthyány család udvarában, majd Esterházy Pál nádor udvarában szolgált. A szervitori szolgálat helyett egy idő után a katonáskodást, úgy látszik, előbbrevalónak ítélte meg, és belépett az egykori Mehmed Csolak bég, új nevén Leopold Freiherr von Zungaberg által szervezett magyar huszárezredbe, ahol egészen a kapitányi rangig jutott. Ez 1702 körül történhetett.[13] Császári katonáskodása nem nyúlhatott túl hosszúra, mert 1704

4 Balogh 2020; Dominkovits 2005, 882.
5 Heckenast 2005, 358–359.
6 Zachar 1984, 142–170.
7 Lukinich (kiad.), *A szatmári béke…*, 1925, 425; Mészáros 2012, 890.
8 Dominkovits 1997, 72.
9 Pozsonyi 2002, 189.
10 Rátky-napló, pag. 3–4.
11 A naplóban röviden a két lány neveltetéséről is olvashatunk. Klára Győrbe került az orsolyita apácákhoz, míg Magdolnát bizonyos Kollaisz úrnőhöz adták Sopronba, hogy német nyelvet, hímzést tanuljon, idegen szokásokkal ismerkedjen. Rátky-napló, pag. 5.
12 Rátky Dániel temetésén jákfai Horváth István kőszegi plébános mondott búcsúbeszédet a család által adott adatok alapján, amelyeket röviden a naplóíró is összefoglalt. Rátky-napló, pag. 401.
13 Csonkabég 1702-ben kapott megbízást egy magyar huszárezred felállítására, amely a felső-rajnai hadszíntéren harcolt, de maga a bég 1703 őszén fogságba esett, ezredét később más

decemberében már kuruc ezereskapitányként említik a Dunántúlon.[14] Az apa iskoláztatása, befutott pályájának számbavétele azért is fontos, mert a gyermekek tanulmányai mögött általában szülői elképzelések húzódnak meg, amelyek legalábbis részben saját tapasztalatra épülnek. Rátky Dániel esetében további fontos tapasztalatokat jelenthettek a II. Rákóczi Ferenc udvarában eltöltött évek (1705–1709), amelyek hozzájárulhattak a műveltség, a tanultság jelentőségének felismeréséhez. Időközben még egy fontos változásról kell megemlékezni. Az evangélikusnak született és evangélikusként nevelkedett Rátky Dániel valamikor, valószínűleg valamelyik dunántúli nagyúr udvarában, katolizált.

A gyermek Rátky József az alapismereteket otthon, a Salamonfával szomszédos Zsira (Salamonfa ma Zsira része) iskolájában szerezte meg, amelynek ekkor Guszár Mihály személyében jól felkészült tanítója volt, róla a legnagyobb tisztelet hangján emlékezett meg egykori tanítványa.[15] Méltán. A zsirai tanító alapos munkáját mutatja, hogy amikor arra került sor, hogy a kis Rátky nyilvános iskolába kerüljön, a kőszegi jezsuiták őt nem az egyik előkészítő tanulócsoportba osztották be (*declinista*), nem is a kettéosztott kezdő osztály első osztályába (*parva minor*), hanem annak felső részébe (*parva major*). Akár még magasabb osztályban is kezdhetett volna, de a biztos alapok érdekében atyja inkább az alacsonyabb osztályt választotta. Guszár maga a korszak sok falusi tanítójától eltérően komoly képzettséggel rendelkezett, hiszen tanulmányait ő is Kőszegen végezte 1609–1703 között, ahol a teljes gimnázumot kijárta.[16] Hosszabb tanítói gyakorlattal is rendelkezett az 1720-as évek végére, hiszen már a locsmándi esperesség 1714. évi vizitációjában zsirai tanítóként kerül megnevezésre.[17]

Az iskolamester 1728 szeptemberében bekövetkezett halála után döntött úgy Rátky Dániel, hogy fiát nyilvános iskolába adja. A kínálkozó lehetőségek közül Sopronnal és Győrrel szemben a lakóhelyhez, Salamonfához legközelebbi, attól mindössze 15 kilométerre fekvő Kőszeget választotta, ahol 1677 óta mű-

alakulatokba olvasztották. Csonkabég személyére: Teply, 1972; Heckenast 2005, 470–471.

14 Heckenast 2005, 388.

15 Rátky-napló, pag. 5–6.

16 Guszár Mihály 1699 és 1703 között a kőszegi jezsuita gimnáziumban végezte tanulmányait a principista osztálytól kezdve. Lásd a kőszegi jezsuita gimnázium anyakönyvét, amely 1689–1776 között tartalmazza a diákok névsorát: *Nomina praefectorum, professorum et discipulorum archiepiscopalis Gymnasii Societatis Jesu Ginsii. Ab anno 1689...* (Kőszegi Városi Múzeum, Könyvtár és Levéltár, A Kőszegi Bencés Rendi Gimnázium levéltára) [továbbiakban: Cat. Gins.] fol. 32v, 35r, 37r, 40r, 42r.

17 Győri Egyházmegyei Gyűjteményi Központ Győri Püspöki Levéltár Egyházlátogatási jegyzőkönyv 23. köt. fol. 23. Visitatio districtus inferioris Locsmandiensis, pag. 10–11. (Visi plébánia).

ködött jezsuita gimnázium, 1692 óta teljes hatosztályos képzést nyújtva.[18] Az 1720-as városi tűzvész okozta súlyos károkat, amelyben a teljes jezsuita komplexum leégett, és utána két évig nem folyt az iskolában tanítás, az 1728/1729-es tanévre már kiheverte az iskola, és egyre nagyobb vonzóerőt gyakorolt a környék tanulni vágyó ifjúságára. Az 1730-as években már 400 tanuló feletti éves beiratkozásokkal rendelkezett.[19]

Rátky öt évet töltött a kőszegi gimnáziumban 1728 novemberétől 1733 szeptemberéig bezárólag.[20] A *parva major* osztálytól egészen a *poetica* osztályig bezárólag végezte itt tanulmányait. Képességeit bizonyítja, hogy évente új osztályba léphetett, nem került sor esetében osztályismétlésre, amely eszközzel pedig sűrűn éltek a jezsuiták a kevés haladást felmutató diákokkal szemben. Rátky életkörülményei tanulmányai során folyamatosan változtak: évente más tanár oktatta, máshol lakott, és más *praeceptor* (magántanító) segítette tanulmányait. Feljegyezte jezsuita tanárai nevét: az 1728/1729-es tanévben a *parva major* osztályban Fodor Mihály, 1729/1730-ban a *principia* osztályban Pais István, 1730/1731-ben a *grammatica* osztályban Kövér András, 1731/1732-ben a *syntaxis* osztályban Réff Mihály, 1732/1733-ban a *poetica* osztályban Franz Pfanzelter oktatta.[21] A jezsuita oktatási gyakorlathoz igazodva még mindannyian tanulmányaik közben voltak: Fodor éppen túl volt még csak a noviciátuson, Pais és Réff már befejezte a filozófiai tanulmányait, míg Kövér és a stájerországi születésű Pfanzelter már a teológiai tanulmányait is elvégezte. Tanárairól hosszabban nem emlékezett meg, legfeljebb egy-egy jelzőt kaptak, mint például Fodor (*vir literarissimus*) vagy Kövér (*vir integer*).

Nem jellemezte állandóság Rátky József városi lakhatását sem, szállásait folyamatosan váltotta. Az első évben idősebb Lósy Jánosnál lakott, majd egy gombkötőmester adott helyet neki, a harmadik évre László János iskolamesterhez költözött, akit egy üvegesnél foglalt szállás követett, végül az utolsó évben három Esterházy grófi csemete társaságában a kőszegi várban lakott. Ugyanígy változtak azok a magántanítók, akik őt a napi tananyag elsajátításában segítették. A *praeceptorok* következetesen a gimnázium végzős, retorikus diákjai közül kerültek ki: 1729/1729 Büki Boldizsár, 1729/1730 Szalay István (a „sánta"),

[18] Pacher 1894/1895, 129–131, 140. A kőszegi jezsuitákról: Borossay 2020, 37–54. Lásd még: Szelestei N. 2008, 161–182.

[19] Pacher 1894/1895, 140.

[20] Az ismertetett kőszegi évek a napló alábbi oldalain találhatók: Rátky-napló, pag. 7–14. (Az apparátus tehermentesítése érdekében a továbbiakban a kőszegi diákévek egyes eseményei külön-külön nem kerülnek hivatkozásra.)

[21] Az egyes jezsuiták életrajzi adatai: Fodor Mihály (1709–1775): Lukács 1987–1988, I. 350; Pais István (1706–1736): uo. II. 1134; Kövér András (1699–1765): uo. II. 785; Réff (Rieff) Mihály (1704–1756): uo. III. 1381; Franz Pfanzelter (1703–1757): uo. II. 1207.

1730/1731 Kázmér Mihály, 1731/1732 Villoter Ferenc (János), 1732/1733 Szabár Mihály.[22] A jezsuita iskola ugyan ingyenes volt, tandíjat nem kellett fizetni, a megélhetési költségek fedezéséről azonban mindenkinek magának kellett gondoskodni. A kisebb diákok mellett való magántanítóskodás nem egy rászoruló, tehetséges diák számára tette lehetővé tanulmányai folytatását. 1733-ban, amikor Rátky a *poeta* osztály tanulója volt, nemcsak *praeceptor* állt mellette, hanem *praefectus* is Sághy Mihály, egy fiatal világi pap személyében.[23] Prefektust általában főúri neveltetési gyakorlatban szoktak alkalmazni, amikor egy több személyből álló mini udvartartást kellett összefogni, és nemegyszer több gyermek neveltetését kellett irányítani.[24] Mivel ebben az évben Rátky József együtt lakott a fentebb már említett három Eszterházy gróffal, könnyen lehet, hogy a prefektus Sághy Mihály igazából Esterházy János (1691–1744) gróf fiainak a nevelését irányította.[25] A *praeceptorok* közül később ketten felsőfokú tanulmányokat is végeztek, ami azt mutatja, hogy jó szemmel választott segítőt fia mellé Rátky Dániel. Szalay István a nagyszombati egyetemen a filozófiai kurzust végezte el, tanulmányai végén doktori fokozatot is szerzett, Kázmér Mihály a budai akadémiát látogatta, igaz, csak egy évig.[26] Későbbi pályájuk még feltárásra vár, egyedül Kázmér Mihály esetébe ismert ügyvédi működés.[27]

Az egyes tanévek kapcsán Rátky József többször egy-egy emlékezetes élményét is megörökítette. Így 1729-ben a márciusban szokásban volt gergelyjárásról emlékezett meg, amely a korabeli diákélet fontos eseménye volt: egyik évben a főpap, majd a következő évben a király szerepét kapta meg.[28] A következő tanévben (1729/1730) több élmény is érte. Előbb szüleivel és rokonával,

---

22 Büki Boldizsár: 1722–1726 között a syntaxis osztályig bezárólag Győrben tanult (Fazekas, Kádár, Kökényesi 2020, Nr. 12479), az 1726/1727-es tanévtől poeta, majd rhetor Kőszegen, utóbbit ismételte is (Cat. Gins. fol. 104v, 108r, 111v). Szalay István: 1723–1730 között végig Kőszegen tanult (Cat. Gins. fol. 100r, 102r, 105r, 108v, 111v, 115r). Kázmér Mihály: 1727–1730 között Győrben tanult (a Vas megyei Meszlényből származott, Fazekas, Kádár, Kökényesi 2020, Nr. 13326). Mivel az 1730/31-es tanévről hiányoznak a kőszegi matrikulából a bejegyzések, így kőszegi tanulmányainak egyetlen nyoma Rátky visszaemlékezése. Villoter Ferenc (János): 1726–1732 között tanult a kőszegi gimnáziumban (Cat. Gins. fol. 103v, 107r, 110r, 112v, 116r, 119v). Szabár Mihály: 1727–1730 között tanult Kőszegen, 1731/1732-ben és 1732/1733-ban nem bukkan fel a matrikulában, de az 1733/1734-es tanévben rhetorként újra Kőszegen írják be (Cat. Gyns. fol. 110v, 113r, 116v, 128r).

23 Sághy személyére: Bedy 1939, 66.

24 Fazekas 1996, 94–97.

25 Eszterházy 1901, 204–206.

26 Szalay István tanulmányaira: Kmety, Szögi, Varga 2021, Nr. 5643 (a Vas megyei Toronyból származott). Kázmér személyére: Varga 2022, Nr. 366.

27 Rátky-napló, pag. 232–233.

28 A gergelyjárásról: Bálint 1977, I. 246–252; Mészáros 1975, 587–603; Mészáros 1979, 527–530.

Vitalisné Rátky Krisztinával a nyugat-magyarországi magyar nemesség kedvelt zarándokhelyét, a máriacelli kegyhelyet látogatta meg.[29] Farsang idején szüleivel Bécsbe utazott, ahol Acsády Ádám (1680–1744) veszprémi püspököt, magyar udvari kancellárt látogatták meg.[30] Acsády püspök és a Rátkyak között szemlátomást szoros kapcsolat állt fenn, amelynek eredője és jellege egyelőre még nem világos. Az 1730-as évben még Nagyszombatba is eljutott, szintén szülei kíséretében. Ugyancsak ebben az évben felvették a Mária-kongregációba, amelynek két évvel később titkára is lett (1731/1732). A Mária-kongregációba való bekapcsolódása, majd tisztségvállalása azt jelzi, hogy a fiatal Rátky József a diákság jezsuiták által támogatásra érdemes, kiemelt csoportjához tartozott.[31]

Viszonylag keveset tudunk meg diáktársairól. László Jánosnál az 1730/1731-es tanév során egy ideig együtt lakott Tallián Gáborral[32] és Lengyel Lajossal.[33] Amikor 1731/32-ben a Mária-kongregáció titkára volt, a vicerektori tisztet gróf Erdődy Miklós látta el.[34] Név szerint említi lakótársait a kőszegi várban, a család cseszneki ágából származó három Esterházy testvért, Imrét, Mihályt, Dánielt.[35] A napló alapján úgy tűnik, hogy Esterházy János és Rátky Dániel között is szorosabb kapcsolat állt fent, amely Józsefre is átöröklődött. Sajnos a kapcsolat kezdete egyelőre nehezen megragadható. Talán még arra időre megy vissza, amikor mindketten kurucok voltak. Esterházy János később Sopron vármegyében élt, 1725–1734 között a megye adminisztátora is volt Esterházy Pál Antal herceg kiskorúsága idején.[36] A két fél közötti szoros kapcsolatot jelzi, hogy Esterházy János és felesége, Berényi Borbála volt a keresztszülője a Rátky házaspár fiatalon elhalt ikerpárjának.[37]

A gimnáziumi anyakönyv alapján az osztálylétszámok 50–70 fő között mozogtak, lassan apadó tendenciát mutatva. Ugyanakkor minden évben komoly mozgás figyelhető meg a diákok között, amely végül az induló osztály alapos átformálódásához vezetett. Az 1728/1729-es *parva major* osztály 70 diákjából

[29] Máriacell jelentőségéről a magyar katolicizmus életében lásd az alábbi kötet tanulmányait: Farbaky, Serfőző (szerk.), *Mariazell és Magyarország*, 2004.

[30] Személyére: Petrák 1949.

[31] A Mária-kongregációkról: Kádár 2014, 1251–1259.

[32] 1726/1727 principista, 1728/1729-ben a syntaxista osztály tanulója (Cat. Gyns. fol. 106v, 112r).

[33] 1728–1733 között a teljes gimnáziumot Kőszegen járta végig, 1733-ban rhetor (Cat. Gyns. fol. 110r, 113r, 116r, 120r, 123v).

[34] Erdődy Miklós (1719–1757) csak a syntaxista osztályt látogatta Kőszegen, igaz, azt kétszer is járta, 1732-ben és 1733-ban is (Cat. Gyns. 120v, 124r).

[35] Esterházy Mihály (1722–1744), Imre (1722–1793) és Dániel (1723–1759) 1733–1736 között több évet töltöttek Kőszegen, az alsóbb osztályokat látogatták itt. Cat. Gins. passim.

[36] Eszterházy 1901, 204–205.

[37] Rátky-napló, pag. 4.

csupán 14 fő maradt az 1732/33-a tanév 50 fős *poetica* osztályára. Sajnos az osztályon belüli változások mélységi elemzését lehetetlenné teszi, hogy a kőszegi matrikula a puszta neveken túl nem tartalmaz további adatokat a diákokról. Az osztályközösség nagymértékű változása két dologgal függ össze. Egyrészt a jezsuita oktatási gyakorlat a felsőbb osztályba lépést csak akkor támogatta, ha a tanuló az éves tananyagot elsajátította, és tudásáról a tanév végén sorra kerülő vizsgán sikeresen számot is adott. A másik ok a diákok nagyfokú mobilitásában rejlik. A korabeli iskolalátogatási gyakorlathoz hozzátartozott, hogy a diákok sűrűn váltottak iskolát. Ez alsóbb osztályoknál is gyakorlatban volt, de méginkább megfigyelhető az utolsó évfolyam, a retorika esetében, amelyet gyakran kétszer jártak a diákok. Ennek a gyakorlatnak eshetett áldozatul Rátky József, akit édesapja másik iskolába küldött a retorika osztály elvégzésére.

Rátky Dániel választása Sopronra esett.[38] Az iskolaváltás logikáját illetően egyelőre sötétben tapogatózunk. Sok diákot a megélhetési kényszer vitte rá az iskolaváltásra. Másokat talán egy eltérő nyelvi-társadalmi környezet megismerése motiválta. Az első lehetőség a tehetős nemes családból származó Rátky esetében kizárható, a második is nehezen elképzelhető okként, legalábbis mai fejjel, mert Kőszeg és Sopron erősen hasonlított egymásra. Igaz, Sopron nagyobb város volt – az 1720-as országos összeírást feldolgozó Acsády Ignác 5486 fős lakossággal számolt Sopron esetében, míg Kőszeg lakóinak a száma 3164 volt számításai alapján –, de mégiscsak sok mindenben azonos környezetet kínált a két város, alapvetőleg mindkét város multikonfesszionális, lényegében német anyanyelvű szabad királyi város volt.[39] Talán az édesapa ezzel a váltással kívánta előkészíteni fiát a felsőfokú tanulmányok kapcsán menthetetlenül szükséges váltásra, ráadásul már egy távolabb fekvő városban kellett költöznie. Sopron alkalmas volt arra, hogy kibillentse a diákot a már megismert környezetből, ugyanakkor belátható távolságon belül maradt a család mégiscsak egyetlen fiúgyermeke (Salamonfa és Sopron távolsága mintegy 40 kilométer).

A döntést elősegíthette, hogy nem Rátky József volt az első diák, aki Kőszegről Sopronba ment, mint ahogy fordítva is tapasztalható mozgás. A két, egymáshoz közel fekvő jezsuita gimnázium között szoros kapcsolat állt fent. A kőszegi matrikula még feldolgozás alatt áll, a soproni diákadatbázisnak pedig csupán az első változata készült el, de máris látható komoly oda-vissza mozgás a két iskola között.[40] Így 1733 őszén Kőszegről nem egyedül Rátky József

[38] A soproni év leírása: Rátky-napló, pag. 15–17.

[39] Acsády 1896, 38*–39.*

[40] Boda, Fazekas, Szádoczki, Ternovácz 2025. https://leveltar.jezsuita.hu/hu/node/2180 (Megtekintés: 2026. január 10.) A soproni gimnázium diákságáról fontos még: Dominkovits 2002.

érkezett Sopronba, a 29 fős soproni *retorica* osztályban Rátky Józsefen kívül három, talán négy régi kőszegi osztálytárs is ott ült Fonovich János, Kiss Ferenc, Simaházi János, Tallján István személyében.[41] Közülük a később jezsuitának állt Fonovich egyben a *korrepetitor/praeceptor* feladatot is ellátta Rátky mellett.[42] Az otthonosság érzését erősíthette, hogy az alatta lévő poeta osztályban is voltak ismerős arcok: Hári Ignác, Lendvai Ferenc, Pataki István az előző évben még Kőszegen koptatták a iskolapadot.[43] Utóbbiak nem kerülnek a rövid, Sopronról készített feljegyzésben megemlítésre. A naplóíró világlátásáról sokat elárul, hogy ismét csak a főnemes osztály- és iskolatársakról történik említés: az osztálytárs Sigray Lajos[44] és Johann Wilhelm Scheller[45] bárókról, a syntaxist látogató két Széchényi grófról, Lászlóról[46] és Zsigmondról,[47] illetve az ugyanott tanuló Szapáry István grófról.[48]

Rátky szállása ezúttal Kolleisz Ignác soproni harmincadellenőrnél és feleségénél, Rosty Teréziánál volt. A soproni tanév élményeivel is elég szűkmarkúan bánt a visszaemlékező. Felemlegette a Sopronbánfalvára és a környező szőlőkbe tett kirándulásokat, az akkor éppen felállított és a környéken elhelyezett Hávor-ezred kapitányánál, Horváth Ignácnál tett látogatásokat. Végezetül megemlékezett a Sümegen, Acsády veszprémi püspöknél töltött húsvéti ünnepről.

---

41 Fonovich János: 1731/1732 sytaxista, 1732/1733 poeta Kőszegen (Cat. Gins. fol. 120r, 123v), előtte 1729–1731 között Sopronban tanult, és 1734-ben oda tért vissza a retorica osztályba (Boda, Fazekas, Szádoczki, Ternovácz 2025, Nr. 02332), Kiss Ferenc 1729–1733 között tanult Kőszegen (Cat. Gins. fol. 113v, 116v, 120v, 123v.), 1734-ben a retoricát Sopronban végezte (Boda, Fazekas, Szádoczki, Ternovácz 2025, Nr. 02790), Tallián István 1727–1729 (1730?) között volt Kőszegen, ahova 1733-ban újra visszatért a poeta osztályba (Cat. Gins. fol. 107v, 111r, 117r, 124r), majd az utolsó évre Sopronba ment (Boda, Fazekas, Szádoczki, Ternovácz 2025, Nr. 02793). Talán Simaházi János is az osztálytársak közé sorolható, aki 1729–1733 között tanul Kőszegen (Cat. Gins. fol. 113v, 117r, 120v, 123v). Azonosítása kérdéses, mert az 1732/33-as tanévben felbukkan Sopronban is egy Simaházi (poeta), 1733/1734-ben rhetor (Boda, Fazekas, Szádoczki, Ternovácz 2025, Nr. 02698).

42 Fonovich 1734. október 27-én Sopronban lépett be a jezsuita rendbe (Lukács 1987–1988, II. 353).

43 Hári Ignác 1728–1733 között járt Kőszegen (Cat. Gins. fol. 111r, 114r, 117r, 121r 127r), majd Sopron következett (Boda, Fazekas, Szádoczki, Ternovácz 2025, Nr. 02802). Lendvai Ferenc 1731–1733 között tanult Kőszegen a grammatika és syntaxista osztályban (Cat. Gins. fol. 121r, 124), tanulmányait Sopronban fejezte be (Boda, Fazekas, Szádoczki, Ternovácz 2025, Nr. 01803). Pataki István 1727–1733 között járt Kőszegen (Cat. Gins. fol. 107v, 111r, 113v, 116v 120v, 124r), majd a poetikát Sopronban járta (Boda, Fazekas, Szádoczki, Ternovácz 2025, Nr. 02807).

44 1729–1734 között tanult a soproni gimnáziumban (uo., Nr. 02357).

45 1733–1735 között a humanitas két felső osztályát járta Sopronban (uo. Nr. 02697).

46 1729–1736 között tanul a soproni gimnáziumban, végigjárta a teljes képzést (uo., Nr. 02356).

47 1729–1736 között tanul a soproni gimnáziumban, végigjárta a teljes képzést (uo., Nr. 02362).

48 Két évig tanult Sopronban, 1733/1734-ben syntaxista, 1734/1735-ben poeta (uo., Nr. 01813).

Az iskola befejezését követően pedig két korábbi iskolatársnál, Erdődy Miklós grófnál és Sigray Lajos bárónál tett látogatást.

Eddig egy teljesen szabványos nemesi iskolalátogatási gyakorlattal ismerkedtünk meg, és ezen a ponton véget is érhettek volna Rátky József tanulmányai, hiszen a kor gimnáziuma, protestáns és katolikus változatában egyaránt, biztosította azt az alapképzettséget, amely egy sikeres hivatali karrier alapját képezte. A diákok középiskolai tanulmányaik során a latin nyelvet olyan szinte sajátították el, hogy gond nélkül képesek voltak rajta fogalmazni. A jezsuita felügyelet pedig hozzájárult egy fegyelmezett személyiség felépítéséhez, aminek jó hasznát láthatták hivatali működésük során. Az egyes pályák speciális ismereteit ekkoriban még nem iskolában, hanem a gyakorlati képzés során lehetett elsajátítani. A hazai jogászok többsége esetében is így történt. Rátky képzése azonban más úton indult el. A budai jezsuita akadémiára iratkozott be 1734 őszén, ahol két évet töltött el, a képzés teljes idejét.[49] A filozófiai képzés alapvetőleg csak arra szolgált, hogy részt vehessen a bécsi egyetem jogi karán folyó képzésben. 1734 novembere és 1736 augusztusa között Johann Chionni professzor római jogi előadásait hallgatta, illetve némi kánonjogot is tanult.[50] A beiratkozás szót szándékosan kerültem az előbb, mert sem az egyetem főanyakönyvében, sem a jogi kar anyakönyvében nincs nyoma sem Rátky Józsefnek, sem az általa megnevezett tanulótársaknak.[51] Az egyetemi tanulmányok befejezése után a hazai jog megismerése céljából galántai Fekete György, a későbbi országbíró mellé került gyakornoknak (1739–1740).[52] Elméleti és gyakorlati jogi ismeretei képesítették arra, hogy 1756-ban a kőszegi kerületi táblára számfeletti ülnöki kinevezést nyerjen, és 1777-i bezárólag ott két évtizedes bírói működést folytasson.[53] Rátky József tanulmányainak számbavétele azért is izgalmas, mert felhívja arra a figyelmet, hogy a hazai jogtudó értelmiségnek minden bizonnyal nagyobb része rendelkezett egyetemi szintű jogi ismeretekkel, mint ami az egyetemi anyakönyvek alapján feltételezhető.[54]

[49] Rátky-napló, pag. 18–24. Varga 2022, Nr. 744.
[50] Rátky-napló, pag. 24–33.
[51] *Die Matrikel der Universität Wien*, 2011; Universitätsarchiv Wien J 6 Acta Facultatis Juridicae 1633–1740. Név szerint említett társak: Haller László gróf, Palásthy Ferenc, Dőry Ádám.
[52] Rátky-napló, pag. 35–38.
[53] Csergheő 1824, 17.
[54] P. Szabó, 2016.

Hivatkozott irodalom

Acsády 1896 – Acsády Ignác, *Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában 1720–1721*, Bp., Athenaeum, 1896 (Magyar Statisztikai Közlemények, új folyam, XII).

Bálint 1977 – Bálint Sándor, *Ünnepi kalendárium I–II.*, Bp., Szent István Társulat, 1977.

Balogh 2020 – Balogh Máté, *Két úr között, Észrevételek salamonfai Ráttky György Batthyány I. Ádámhoz írt leveleivel kapcsolatban = Történelmi kalandozások térben és időben*, szerk. J. Ujváry Zsuzsanna, Bp., Szent István Társulat, 2020, 27–38.

Bedy 1939 – Bedy Vince, *A pápóci prépostság és perjelség története*, Győr, Győregyházmegyei Alap Nyomdája, 1939 (Győregyházmegye múltjából, 6).

Boda, Fazekas, Szádoczki, Ternovácz 2025 – Boda Attila, Fazekas István, Szádoczki Vera, Ternovácz Bálint, *A soproni jezsuita gimnázium diáksága, Anyakönyvi adattár (1707–1773)*, Bp., Jézus Társasága Magyarországi Rendtartományának Levéltára, 2025 https://leveltar.jezsuita.hu/hu/node/2180 (Megtekintés: 2026. január 10.).

Borossay 2020 – Borossay Katalin, *Historia domus Ginsiensis seu Keüszeög Societatis Iesu, A kőszegi jezsuiták háztörténete, Egy reménybeli szövegkiadás elé = Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 32(2020), 37–54.

Csergheő 1824 – Csergheő, Franciscus, *Historia tabulae districtualis Transdanubianae*, Sopronii, Typis Catharinae Kultsár, 1824.

Dominkovits 1997 – Dominkovits Péter, *Egy középfokú oktatási intézmény a vármegyei hivatalviselő elit képzésében, Adatok a soproni jezsuita gimnáziumnak a vármegyei tisztikar iskoláztatásában betöltött szerepéhez a XVIII. század első harmadában = Iskola és társadalom*, szerk. Sasfi Csaba, Zalaegerszeg 1997 (Zalai Gyűjtemény, 41), 65–78.

Dominkovits 2005 – Dominkovits Péter, *A rendi jogok védelmezője – a központi utasítások végrehajtója, A 17. századi magyar vármegye = Századok*, 139(2005) 855–888.

Dominkovits 2020 – Dominkovits Péter, *Sopron a 18. század egyik regionális oktatási központja = A város térben és időben, Sopron kapcsolatrendszerének változásai, Konferencia Sopron szabad királyi város 725 évéről*, szerk. Turbuly Éva, Sopron, 2002, 123–170.

Eszterházy 1901 – Eszterházy János, *Az Eszterházy család és oldalágainak leírása*, Bp., Athanaeum, 1901.

Farbaky, Serfőző (szerk.), *Mariazell és Magyarország*, 2004 – *Mariazell és Magyarország, Egy zarándokhely emlékezete, Kiállítás a Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeumában 2004. május 28. – szeptember 12.*, szerk. Farbaky Péter, Serfőző Szabolcs, Bp., Budapesti Történeti Múzeum, 2004.

Fazekas 1996 – Fazekas István, *Batthyány Ádám és gyermekei = Gyermek a kora újkori Magyarországon, „adott Isten hozzánk való szeretetéből egy kis fraucimmerecskét nekünk", Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*, szerk. Péter Katalin, Bp., MTA Történettudományi Intézete, 1996, 91–114.

Fazekas, Kádár, Kökényesi 2020 – Fazekas István, Kádár Zsófia, Kökényesi Zsolt, *A győri jezsuita gimnázium diáksága, Anyakönyvi adattár (1630–1773)*, I–II., Bp., Jézus Társasága Magyarországi Rendtartományának Levéltára, 2020 (Katolikus iskoláztatás a kora újkori Magyarországon, I).

Heckenast 2005 – Heckenast Gusztáv, *Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban? Életrajzi adattár*, Bp., História, MTA Történettudományi Intézete, 2005 (História Könyvtár Kronológiák 8).

Kádár 2014 – Kádár Zsófia, *Jezsuita vezetésű vallásos társulatok Magyarországon a 17. században (1582–1671) = Századok*, 148(2014), 1229–1292.

Kmety, Szögi, Varga 2021 – Kmety Adrien, Szögi László, Varga Júlia, *A nagyszombati egyetem bölcsész és teológus növendékei I. 1635–1735. II. 1737–1777*, Esztergom, Prímási Levéltár, ELTE Egyetemi Könyvtára és Levéltára, 2021 (Felsőoktatástörténeti kiadványok, új sorozat 22/1–2, Strigonium antiquum IX/1–2).

Lukács 1987–1988 – Lukács, Ladislaus, *Catalogus generalis seu nomenclator biographicus Provinciae Austriae*, I–III, Romae, Institutum Historicum S. I., 1987–1988.

Lukinich (kiad.), *A szatmári béke...*, 1925 – *A szatmári béke és okirattára*, közzétette, történeti bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta Lukinich Imre, Bp., 1925 (Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris. Magyarország újabbkori történetének forrásai, Hivatalos iratok és levelek).

Die Matrikel der Universität Wien, 2011 – *Die Matrikel der Universität Wien*, Bd. VII. 1715/1716–1745/1746, bearb. von Ulrike Denk, Nina Knieling, Thomas Maisel und Astrid Steindl, Wien, Köln, Weimar, Oldenbourg, Böhlau, 2011 (Publikationen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung VI. Reihe Quellen zur Geschichte der Universität Wien 1. Abt. Die Matrikel der Universität Wien).

Mészáros 1975 – Mészáros István, *Iskolatörténeti adatok a gergelyjárás keletkezéstörténetéhez = Ethnographia*, 86(1975), 587–603.

Mészáros 1979 – Mészáros István, *Adalékok a gergelyjárás történeti hátteréhez = Ethnographia*, 90(1979), 527–530.

Mészáros 2012 – Mészáros Kálmán, *A szatmári béke aláírói és további sorsuk = Századok*, 146(2012), 887–911.

Pacher 1895 – Pacher Donát, *A kőszegi gymnasium története = A Pannonhalmi Sz.-Benedek-Rend kőszegi gymnasiumának értesítője 1894/1895. iskolai évről*, Kőszeg 1895, 7–141.

Petrák 1949 – Petrák Mihály, *Acsády Ádám veszprémi püspöksége, 1725–1744*, Veszprém, 1949 (A veszprémi egyházmegye múltjából, 13).

Pozsonyi 2002 – Pozsonyi József, *A rátki és salamonfai Rátky család történetének megválaszolatlan kérdései = Arrabona*, 40(2002), 185–211.

P. Szabó 2016 – P. Szabó Béla, *Egy be nem végzett feladat, Külföldi egyetemjárás és hazai jogi kutúra a korai újkorban = Iustum Aequum Salutae*, 12(2016), 111–120.

Szelestei 2008 – Szelestei N. László, *Kőszeg rekatolizálása* = Uő, *Rekatolizáció és barokk áhítat*, Bp., METEM, 2008 (METEM-könyvek, 64), 161–182.

Teply 1972 – Teply, Karl, *Mehmed Çolak-Beğ. – Leopold von Zungaberg = Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, 80(1972), 113–155. https://doi.org/10.7767/miog.1972.80.12.113

Varga 2022 – Varga Júlia, *A budai és pesti felsőoktatás intézményeinek hallgatói 1713–1784*, Bp., Budapest Főváros Levéltára, Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtára és Levéltára, 2022 (Felsőoktatástörténeti kiadványok, új sorozat 25, Budapest Történetének Forrásai 15).

Zachar 1894 – Zachar József, *Idegen hadakban*, Bp., Magvető Könyvkiadó, 1984 (Nemzet és Emlékezet).

https://doi.org/10.46403/Litteraeetamicitia.2026.285

Ismeretlen nyelvemlék

Szalai Béla-féle ráolvasás (16. század első negyede)

Haader Lea – Ilyefalvi Emese – Madas Edit

Szalai Béla (1940–2026) kiváló mérnök, egyszersmind páratlan felkészültségű műgyűjtő, a magyar régiség fáradhatatlan búvára volt. Gyűjteménye nemzeti kincs. Számos értékes könyve mellett háromkötetes metszetkatalógusa gyűjtők, könyves szakemberek, történészek, város- és művészettörténészek számára egyaránt nélkülözhetetlen kézikönyv.[1]

2016-ban került a látóterébe e 16. század eleji ráolvasás egy délvidéki gyűjtőnél. Miután megállapítást nyert, hogy egy fontos, ismeretlen nyelvemlékről van szó, nem kis fáradozás árán 2018 nyarán sikerült megvásárolnia egy töredékes latin oklevéllel együtt. A két dokumentum korábbi őrzési helye ismeretlen, de feltehetően azonos volt. Szalai Béla a becses darabot jelképes áron felajánlotta az Országos Széchényi Könyvtárnak, mely a nyelvemléket az oklevéllel együtt megvette, és azt – meghálálva a nagylelkű gesztust – róla nevezte el. A magyar nyelvemlék MNY 82, az oklevél MNY 82a jelzetet kapott.

A ráolvasás külső leírása. Anyaga vízjel nélküli papír: 169×169 mm. Eredetileg vízszintesen hat, függőlegesen öt részbe volt hajtva, most a jobb oldali és az legalsó kb. 30–30 mm-es csík hiányzik. A hajtások mentén lyukak keletkeztek, jobb széle szakadozott, a lyukakat szakszerűen restaurálták. Az írástükör 140×135 mm, jobb széléről a leszakadt lapszéllel együtt minden sorból néhány betű is elveszett. Írása 16. század eleji kurzívba hajló basztarda. A levél verzó

[1] Szalai 2006. 2024-ig négy kiegészítéssel. 2021-től megjelenő új katalógussorozata – *A magyar történelem kortárs metszeteken* – a történelmi eseményeket, illetve a kronológiai rendet követi. 2025-ig nyolc kötete jelent meg, az 1514-től 1699-ig tartó korszakokat átfogva, az MTA KIK, olykor az OSZK-val közös kiadásában: Szalai 2021a, Szalai 2021b, Szalai 2022, Szalai 2023a, Szalai 2023b, Szalai 2024, Szalai 2025a, Szalai 2025b. Szalai Béla egyéb díjai mellett 2023-ban Magyar Örökség díjban részesült.

oldala beíratlan, rajta a jelzet (MNY 82) és a fekete, szögletes gyarapítási pecsét: *Orsz. Széchényi Könyvtár* Kézirattár *Sz. 14/2019*. A ráolvasást összehajtva, nyakba akasztva viselték, nagysága 35×48 mm volt.

Az oklevéltöredék leírása. Anyaga ugyancsak vízjel nélküli papír:147×140 mm. Ez is össze volt hajtva, függőlegesen hat részbe, vízszintesen ketté. Az oklevél bal szélét az utolsó hajtásnál levágták, egy 28 mm-es csík hiányzik belőle. A levélen a hajtások mentén barna vízfoltok vannak, de az egész levél barnás ázásnyomokkal teli. Nagysága összehajtva 73×28 mm volt. Az oklevél 1522-re datált, írása gótikus kurzív. Jobbágytelkek és jobbágyok átruházásáról szól, legalább 27 részben megcsonkult horvát névvel (pl. Nicolaus Bedekowicz nobilis, Paulus Segricz, Valentinus Dianesycz, Emericus Futhak, Mathey Ban, Fraymany Lowrenchecz in Gerbawecz, Valentinus Myksecz in Alsewcz etc.).

A ráolvasás keletkezési helye ismeretlen, de előkerülése és a vele együtt őrzött oklevél alapján Horvátországban, talán Zágráb környékén használták, ahol szerencsés módon fenn is maradt.

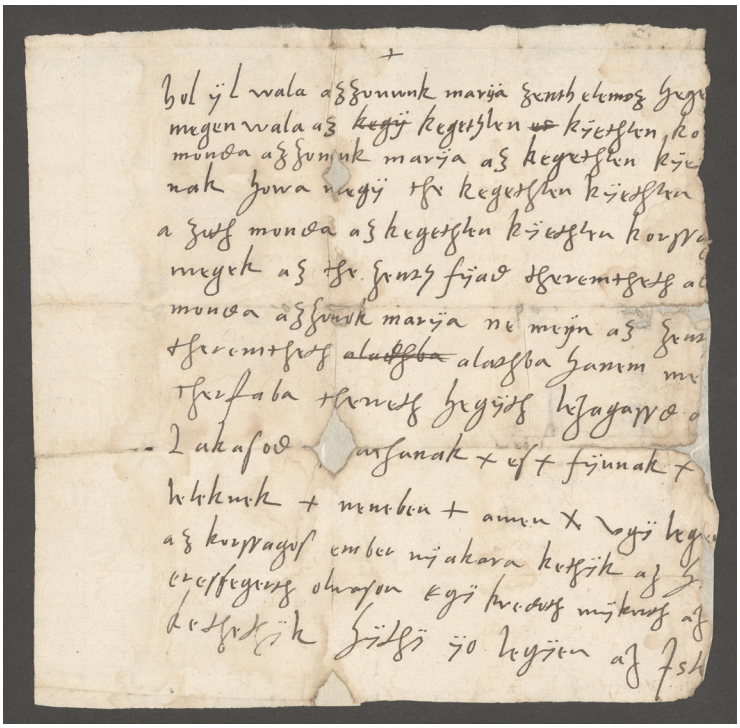
Madas Edit

A Szalai Béla által megtalált 16. század eleji magyar nyelvű ráolvasás a jelenleg ismert ráolvasáskorpusz (kb. 6500 szöveg) tekintetében kimagasló értékkel bír. A 16. század első feléből alig néhány tucatnyi ráolvasással rendelkezünk (kb. 42), de az egész 16. századból összesen is csak kb. 84 szöveg ismert.[2] A nyelvemlék a „Szent és a gonosz találkozása" (Begegnung mit dem Bösen/Begegnungssegen) típusú ráolvasások közé sorolható, mely egy Európa-szerte ismert epikus szövegtípus.[3] Az európai elterjedtség ellenére azonban csak igen kevés magyar nyelvű szöveget ismerünk írott forrásból, a 19. század előtti folklórgyűjteséket megelőző időszakból. A Szalai Béla-féle ráolvasáson kívül mindössze 9 ilyen típusú szöveg ismert 1578 és 1759 között, és ami ennél is figyelemreméltóbb, hogy e 9 szöveg egyikében sem Szűz Mária a szent, aki találkozik a betegséggel. Szűz Mária szerepeltetésével viszont kb. félszáz szöveget ismerünk 20. századi folklórgyűjtésekből, főként Szeged környékéről, valamint gyimesi és moldvai csángó és székely adatközlőktől. A ráolvasások terjedéséhez, értelmezéséhez így elengedhetetlenül fontos, új történeti adat a Szalai Béla-féle ráolvasás.

Ilyefalvi Emese

[2] Ilyefalvi 2014.

[3] A típusról bővebben: Pócs 2014, 709–713.

Kép: *A Szalai Béla-féle ráolvasás, OSZK, MNY 82*

Betű szerinti átírása:

hol ÿl wala azzonunk marÿa zenth elemoz hege[n]
megen wala az <kegÿ> kegethlen <es> kÿethlen ko[rssag]
monda azzon[u]nk marÿa az kegethlen kÿe[thlen korssag]
nak howa megÿ the kegethlen kÿethlen [korssag]
a zoth monda az kegethlen kÿethlen korssag
megek az the zenth fÿad theremtheth al[athba]
monda azzonok marÿa ne meÿn az zent […]
theremtheth <aladhba> alathba hanem me[yn]
cherfaba theweth hegÿth lezagassd [o...]
lakasod [+] athanak + es + fÿunak + [es +]
leleknek + neueben + amen + vgÿ legen
az korssagos ember nÿakara kethÿk az h[yty]
eressegerth oluason egÿ kredoth mÿkorth az
kethethÿk hÿtÿ ÿo legÿen az Iste[n…]

Mai helyesírás szerinti átírása:

Hol il (ül) vala Asszonyunk Mária Szent Elemosz hegyen,
megyen vala az kegyetlen kietlen kórság.
Monda Asszonyunk Mária az kegyetlen kietlen kó[rság-]
nak: Hova mégy te kegyetlen kietlen [kórság?]
A szót monda az kegyetlen kietlen kórsá[g:]
Megyek az te Szent Fiad teremtett ál[latba.]
Monda Asszonyunk Mária: Ne menj az Szent […]
teremtett állatba, hanem menj
cserfába, tövét, hegyét leszaggasd [ott?...]
lakásod. + Atyának + és + Fiúnak + [és +]
Léleknek + nevében + Amen. Úgy legyen.
Az kórságos ember nyakára kötik az hite
erősségéért, olvasson egy Credót, mikor az
köttetik, hite jó legyen az Iste[nnek?].

A ráolvasás hangjelölése a 16. század elejinél jóval korábbi időre mutat. Ennek a szövegben két jele látszik: a /gy/ és az /ny/ fonémák jelölési módja. A /gy/ jele következetesen a *g,* ha utána palatális magánhangzó áll *(heg[en]megen kegethlen, megek, hegÿth),* míg a szóvégen *gy (megÿ, vgÿ)*. Ez a fajta megoszlás már Anonymusnál jelen van.[4] Jelen esetben érvényesítése annyira következetes, hogy a rendszerből kiugró (de a leíró saját hangjelölésének nyilván természetesebb) *gy*+palatális jelölést *(kegÿ)* törli. (Azt, hogy *kegyitlen*t akarhatott volna írni, sem az etimológia és a szó alakváltozatai, sem a szövegkörnyezet esetleges indukáló hatása nem támogatja.) Ebből a törlésből két következtetés adódhat: a jelen ráolvasás szigorúan szakrálisnak felfogott, valamint másolt szöveg. A másik archaikus hangjelölés az /ny/ hang *yn* jelölése *(meÿn).* A palatalizálást jelentő magánhangzó előrevetése szintén a korai megoldáskeresések egyike. Ez a két jelölési sajátosság az 1380 körülre datált Königsbergi szójegyzékben található együtt,[5] amiből arra lehet következtetni, hogy e ráolvasás mintapéldánya is körülbelül a 14. század második felére, végére tehető. Ugyanezt jól támogatja a szöveg illabialitása *(ÿl, theweth, kethÿk, eressegerth, kethetÿk)* is, valamint a helyhatározói eredetű *hol* kötőszó időhatározói használata.[6]

[4] Kniezsa 1952, 80.
[5] Kniezsa 1952, 95.
[6] Párhuzamok találhatók az ÓMS-ban és a CzechK. 46 és 62. lapjain; vö. Haader 1991, 735.

Figyelemre méltó eltérés a szigorúan vett ráolvasás és az utána található „használati utasítás" hangjelölésében, hogy a fentebb mondottak ez utóbbiban nem érvényesek: *nyakara, legyen.* Szokatlan a *Credo* kiejtés szerinti írásmódja *(kredoth)*, valamint a *Mária* névben az *y* következetes használata *(marÿa)*. Ezek erősen eltérnek az egyházi(as) vagy az azt ismerő írásbeliség gyakorlatától.

Haader Lea

Hivatkozott irodalom

CzechK – Czeh-kódex
MNY – Magyar Nyelvemlék
MTA KIK – Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ
ÓMS – Ómagyar Mária-siralom
OSZK – Országos Széchényi Könyvtár

Haader 1991 – Haader Lea, *Az alárendelő mondatok, Az alanyi, állítmányi, tárgyi és határozói mellékmondatok = A magyar nyelv történeti nyelvtana, A korai ómagyar kor és előzményei*, szerk. E. Abaffy Erzsébet, Rácz Endre, Bp., Akadémiai, 1991, 728–741.

Ilyefalvi 2014 – Ilyefalvi Emese, *Ráolvasások, Gyűjtemény a történeti forrásokból (1488–1850)*, Bp., Balassi, 2014 (A magyar folklór szövegvilága, 2/B).

Kniezsa 1952 – Kniezsa István, *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*, Bp., Akadémiai, 1952.

Pócs 2014 – Pócs Éva, *Ráolvasások, Gyűjtemény a legújabb korból (1851–2021)*, Bp., Balassi, 2014 (A magyar folklór szövegvilága, 2/A).

Szalai 2006 – Szalai Béla, *Magyar várak, városok, falvak metszeteken 1515–1800*, I–III. köt., Bp., Múzeum Antikvárium, 2006.

Szalai 2021a – Szalai Béla, *Így tudták, így hitték, így képzelték, A magyar történelem kortárs metszeteken 1514–1592*, Bp., MTA KIK, 2021.

Szalai 2021b – Szalai Béla, *A tizenötéves háború metszeteken 1593–1603*, Bp., Magyarságkutató Intézet, 2021.

Szalai 2022 – Szalai Béla, *Ad jobbat az Isten, A magyar történelem kortárs metszeteken 1604–1660*, Bp., MTA KIK, 2022.

Szalai 2023a – Szalai Béla, *Két császár is ront már minket, A magyar történelem kortárs metszeteken 1666–1684*, Bp., MTA KIK, OSZK, 2023.

Szalai 2023b – Szalai Béla, *Az ősi bátorságra emlékezzetek!, A magyar történelem kortárs metszeteken 1660–1665*, Bp., MTA KIK, OSZK, 2023.

Szalai 2024 – Szalai Béla, *Most van az ideje a hadakozásnak, A magyar történelem kortárs metszeteken 1685–1686*, I–II. köt., MTA KIK, OSZK, 2024.
Szalai 2025a – Szalai Béla, *Elcsendesül a hadak útja, A magyar történelem kortárs metszeteken 1689–1699*, MTA KIK, OSZK, 2025.
Szalai 2025b – Szalai Béla, *Mindenhol beszélik a török futását, A magyar történelem kortárs metszeteken 1687–1688*, MTA KIK, OSZK, 2025.

https://doi.org/10.46403/Litteraeetamicitia.2026.291

Mosyk István síteri református lelkész könyvjegyzéke 1750-ből[1]

Hegyi Ádám

Monok István 2003-ban megjelent összefoglaló munkájában még azt írta, hogy az 1550 és 1720 közötti időszakból a Királyi Magyarországról, illetve Erdélyből 20-20 református lelkészi könyvtár jegyzéke maradt fenn.[2] 2008-ban pedig a Hollandiában a 17-18. század fordulóján tanult kálvinista lelkészek gyűjteményeit elemezte.[3] Azóta újabb és újabb jegyzékek kerülnek elő, mint például 2011-ben Pataki István görgényszentimrei prédikátoré.[4] Az olvasmánytörténeti kutatócsoport arra törekszik, hogy 1526-tól 1750-ig a Kárpát-medencében keletkezett összes könyvjegyzéket regisztrálja. A *Könyvtártörténeti Füzetek* nevű sorozatban ezért közreadják a könyvjegyzékek adatait.[5] Az eddig 15 kötetben publikált *Füzetek* nem ismerik Mosyk István síteri kálvinista lelkipásztor 1750-ben készült könyvjegyzékét, aki Németalföldön gyűjtött könyveit próbálta meg hazahozni, ezért egy újabb adalékkal szeretnénk a református papság könyvkultúrájának történetéhez hozzájárulni.

A könyvjegyzék a Helytartótanács vallásügyi bizottságának jelentései között maradt fenn.[6] A két *Carolina resolutio* kihirdetése után a Magyar Királyság központi végrehajtó szervében, a Helytartótanácsban önálló ügyosztályt hoztak létre az úgynevezett akatolikus egyházak felügyeletének céljára. Az ügyosztály feladata volt a római katolikus egyház érdekeinek megvédése, ezért a protestánsok és a görögkeletiek kötelesek voltak ezen a bizottságon keresztül intéz-

[1] A tanulmány megírását a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal K-145896 számú témapályázata támogatta.

[2] Madas, Monok 2003, 168–169.

[3] Monok 2008.

[4] Ősz 2011.

[5] KtF 1981–2022.

[6] MNL OL Helytartótanácsi Levéltár, *Relationes et protocolla consiliariorum* C 19 1750. október 26/a.

ni a napi működéshez szükséges dolgaikat. Többek között templomépítéssel, vegyes házasságokkal, zsinatokkal és külföldről behozott protestáns könyvek ellenőrzésével foglalkozott az ügyosztály.[7] Mosyk könyveit a külföldön megvásárolt művek ellenőrzése során írták össze.

A jelentés tartalmazza a Harmincadhivatal által lefoglalt könyvek jegyzékét, Palitsch (Palics) Ignác káplán-revizor jelentését, Mosyk István síteri lelkész kérvényét és Althann Mihály Károly váci püspök javaslatát. Egyik iraton sem szerepel keltezés, egyedül az iratcsomó külzetén található dátum, amelyből megállapítható, hogy az 1750. október 26-án érkezett meg a vallásügyi bizottsághoz, és november 26-án tárgyalták azt.

Palitsch Ignác jelentésében ismerteti Mosyk kérvényét, amely során kitér arra, hogy a református lelkész szerint a lefoglalt könyvek nem tiltottak. Mosyk instanciájában ehhez hasonlóan szintén azzal érvel, hogy a svájci hitvallást tanító művek nem tiltottak, ezért kéri a tőle két évvel ezelőtt elkobzott könyvek visszaadását. Althann püspök viszont további vizsgálatot rendel el, és kötelezi a prédikátort arra, hogy bizonyítsa be, valóban nem tiltottak-e a jegyzékben szereplő könyvek.

Nagyon keveset tudunk viszont Mosyk életéről és németalföldi tanulmányairól.[8] Az biztos, hogy 1734. április 24-én iratkozott be a debreceni kollégiumba,[9] és ezt követően 1745-ben útlevélkérelmet adott be a Helytartótanácshoz azért, mert Utrechtben szeretett volna továbbtanulni. A beadványából kiderül, hogy Pest vármegyei származású volt, és 1745. szeptember 13-án megkapta az uralkodói engedélyt a hollandiai utazásra.[10] A peregrinációs adattárakban viszont nincs nyoma sem németalföldi, sem más protestáns országban folytatott tanulmányainak.[11] Ráadásul sem emlékkönyve, sem emlékkönyvbejegyzése nem maradt fenn.[12] Hollandiai tanulmányaira egyedül útlevélkérelméből és lefoglalt könyveiből következtethetünk.

A vallásügyi bizottság irataiban ugyan nem említik, hogy Mosyk Németalföldről tért haza, egyedül ő maga utal arra, hogy két évvel ezelőtt – vagyis 1748-ban – lefoglalták könyveit. Mivel a könyvjegyzék címfejéből az is kiderül, hogy a Harmincadhivatal kobozta el a köteteit, ezért a külföldi peregrináció majdnem bizonyos, hogy megtörtént, hiszen a harmincadhelyek voltak kötelesek

7 Felhő, Vörös, 1961, 72, 127–130.
8 Az iratokban a neve Mosyk, Mosik, Mosih alakban tűnik föl.
9 Szabadi 2013, 416.
10 MNL OL Helytartótanácsi Levéltár, *Acta studiosorum acatholicorum* C 41 Beadvány 1745. 07. 27., Fogalmazvány 1745. 08. 17. Királyi rendelet 1745.09.13.
11 Bozzay, Ladányi 2007; Hegyi, Szögi 2016; Gömöri 2005; Tar 2004; Szögi 2003.
12 IAA – RAA.

az országba beérkező könyveket ellenőrizni.[13] Ráadásul az útlevélkérelem és a lefoglalás között eltelt három év megfelel annak az időintervallumnak, amelyet a protestáns diákok általában külföldön töltöttek a 18. században.[14]

Mosyk további életútjáról is igen keveset tudunk. Síteri lelkészségéről egyedül a Helytartótanácshoz benyújtott kérelméből értesülünk, mert ebben „in possessione Süterin i[llustrisisme] co[mi]t[a]tu Bihariensi existentis V[erbi] D[ivini] Minister" megnevezéssel illeti önmagát. A zsinati iratokban viszont nincs nyoma annak, hogy ordinálták volna, és a síteri egyház történetével foglalkozó szakirodalom sem tud Mosyk szolgálatáról.[15] 1753-ban már biztosan nem tartózkodott a faluban, mert ebben az évben Bojti Pál lelkipásztor nyitotta meg a gyülekezet első anyakönyvét.[16] A Bihari Református Egyházmegyében viszont több egyházközség esetében is bizonyítható, hogy azokban lelkipásztorként működött. 1763-ban Fugyivásárhelyen (Oşorhei), 1776-ban Nyüveden (Niuved), 1778-ban Magyarkakucson (Cacuciu Nou) említ az egyházmegyei jegyzőkönyv egy Mosyk István nevű prédikátort.[17]

Síter (Şişterea) Bihar megyében, a Réz-hegység lábánál, az Almás- és a Kösmő-patakok által közrefogott területen található. A falu a 18. században homogén református település volt, a katolikusok lelkigondozását csak 1788-ban tudták legelőször megszervezni, de még ekkor sem tudtak ott plébániát alapítani.[18] Középkori temploma viszont freskókkal volt gazdagon díszítve.[19] Amikor Mosyk a könyveit próbálta meg a Helytartótanácstól visszaszerezni, akár helyi vizsgálatot is elrendelhettek volna, és a vallásügyi bizottság figyelmét ekkor könnyen felkelthette volna egy katolikus eredetű templom. Jelenlegi adataink szerint erre valószínűleg azért nem került sor, mert 1734-ben sem vették észre a lelkészpénztár munkatársai azt.[20] Egy falusi református lelkész műveltségét viszont megismerhetjük Mosyk könyvjegyzékéből.

A 18. század első felében a kálvinista prédikátorok könyvkultúráját egyszerre jellemezte az ortodoxia, a kartezianizmus, a coccejanizmus, a pietizmus és a többi teológiai irányzat ismerete, de ez nem feltétlenül jelentette azt, hogy azoknak követőivé váltak. Sokkal inkább gyakorlati szempontok vezérelték

13 Felhő, Vörös 1961, 219, 226.
14 Szögi 2022, 81–87.
15 Barcsa 1908, 327; Tóth 1894.
16 Sámi 1985.
17 Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, Bihar-Érmelléki egyházmegye iratai, *Közgyűlési jegyzőkönyv 1729–1785*, I.30.a.2. Köszönöm Zsigmond Attilának, hogy felhívta a figyelmem ezekre az adatokra.
18 Emődi, Lángi 2004, 205.
19 Hunyadi 1794, fol. Mm2r, Mm3r; Rómer 1874, 135–138.
20 Bónisné Wallon 1973, 35.

őket könyvtáruk tartalmának összeállításakor.[21] Például a Hollandiában tanuló diákok túlnyomó többsége bibliakommentárokat, prédikációs gyűjteményeket, kegyességi műveket, loci communeseket vásárolt meg. A falusi-mezővárosi lelkészek számára ezek a művek számítottak alapvetőnek, mert munkájuk során ezeket tudták felhasználni.[22] Azok a prédikátorok, akik speciálisabb gyűjteményt állítottak össze, általában alkottak is: bibliafilológiai, történeti, természettudományi, filozófiai vagy orientalisztikai területen fejtették ki tevékenységüket.[23]

Mosyk István gyűjteménye kicsi volt, könyvjegyzékén összesen 28 művet soroltak fel 33 példányban. A jegyzék szűkszavúsága miatt nem lehet pontosan azonosítani az egyes kötetek kiadási adatait. Az összeírás latinul készült, nagyon valószínű, hogy a könyvei is latin nyelvűek voltak. Ezt bizonyítja, hogy az azonosítható művek Johann Arndt és Kálvin munkáit (22., 26. tétel) kivéve csak latinul jelentek meg. Mosyk könyvjegyzékén reformátorok, ortodox kálvinisták és a coccejanizmus könyvei mellett prédikációgyűjtemények, evangélikus teológusok, valamint a puritanizmus és a humanizmus egy-egy műve is megtalálható.

Összesen két reformátor könyvét találjuk meg Mosyk könyvtárában. A svájci reformáció legismertebb képviselőjének, Kálvinnak egy prédikációs kötetét szerezte meg a síteri lelkipásztor (26. tétel). A Kárpát-medencében a hitviták során a kora újkorban igen sokszor hivatkoztak Kálvin teológiai műveire, és nyomtatott prédikációi is eljutottak az országba, ezért egyáltalán nem meglepő, hogy Mosyk is rendelkezett egy kötettel.[24] A berni reformátor, Benedikt Aretius több kommentárt is írt az Újszövetség könyveihez. Mosyknak az Apostolok cselekedeteihez írt kommentárja volt meg (4. tétel). Kálvin recepciójához hasonlóan Aretius is népszerű volt a református lelkészek között, így például a zempléni esperes, Miskolci Csulyak István tulajdonában is volt egy kommentárja.[25]

A református ortodoxiát képviseli a gyűjteményben Hieronymus Zanchius és Raphael Eglinus kolligátuma (10. tétel), valamint a gályarab prédikátorok zürichi segítője, Johann Heinrich Heidegger (13. tétel), és Marcus Friedrich Wendelin (27. tétel). Mindegyik szerzőről elmondható, hogy jelentőst hatást gyakoroltak a magyarországi református egyházra, mert prédikációkban,[26] kol-

21 Monok 2009, 42–43.
22 Monok 2008, 1032; Ősz 2011, 672.
23 Monok 2012, 219.
24 Oláh 2020, 40–77; Ősz 2014, 401–402.
25 Oláh 2022, 56.
26 Csorba 2008, 130.

légiumi szabályzatokban,[27] külföldi tanulmányok alatt[28] gyakran visszaköszönnek az általuk képviselt tanok. A puritanizmussal, a kartezianizmussal és a coccejanizmussal folytatott viták során rendszeresen hivatkoztak rájuk.[29]

A Mosyk könyvjegyzékében szereplő lutheránus szerzők sok tekintetben közel álltak a fentebb említett ortodoxokhoz, ugyanis elutasították a kartezianizmust. Így például Johann Heinrich Ursin (23. tétel) regensburgi esperes cáfolta Descartes tanait.[30] Polykarp Leyser (2. tétel) 1577-től wittenbergi professzorként a magyarországi alumnusokkal is kapcsolatba került, legismertebb közülük Újfalvi Imre.[31] Mindezen túl Leyser művei több hazai gyűjteménybe is bekerültek.[32] Johann Georg Dorsche (22. tétel) és Daniel Cramer (21. tétel) wittenbergi, illetve strasbourgi professzorok szintén közkedveltek voltak a Kárpát-medencében.[33]

A 18. században Hollandiában és Erdélyben a coccejanizmus alapvetően meghatározta a teológiai gondolkodást, mert a teológiák tanárainak többsége szimpatizált ezzel az irányzattal.[34] Coccejus gondolatait a magyarországi peregrinusok is jól ismerték. Egyetemi tanulmányaik során meg kellett ismerniük még akkor is, ha nem értettek azzal egyet. 1665-ben például Eszéki István Coccejus tételeit cáfolta a megigazulásról.[35] Az 1730-as években Erdély és Hollandia között annyira aktívak voltak a teológiai kapcsolatok, hogy a coccejanizmus aktuális vitái igen rövid időn belül eljutottak a Kárpát-medencébe: 1734-ben Antonius Driessen több erdélyi lelkészt azzal vádolt, hogy Hermann Venema hatására remonstráns tanokat hirdetnek, és az erdélyi egyházkerület kénytelen volt ezeket az állításokat cáfolni.[36]

Mosyk könyvjegyzékén összesen tíz tétel köthető a coccejanizmushoz. Az irányzat névadójának, Johannes Coccejusnak két műve volt meg neki: egy bibliakommentár és a szövetségtannal foglalkozó kötet (3., 15. tétel). Salomon van Til leideni professzor, Campegius Vitringa franekeri tanár, Jacob Alting groningeni orientalista, Friedrich Adolf Lampe utrechti egyháztörténész és Wilhelm Momma a 17-18. század fordulóján a coccejanizmus képviselőinek számítottak (1., 6., 7., 8., 9., 12., 14. tétel). Mindegyikük igen ismert volt a Kárpát-meden-

27 Köblös 2007, 76.
28 Imre 2012, 202–203.
29 Szabó G. 1943, 34–54, 58–73, 78–93, 101–132.
30 Oláh 2022, 164.
31 Szabó A. 2017, 67–68.
32 Soltészné 1997, 355–356.
33 Csepregi 2000, 43.
34 Graaf 1979, 126–127.
35 Asselt 2001, 282; Zoványi 1890, 117.
36 Kolumbán 2012, 416.

cében. Köztudott Lampe szerepe Debreceni Ember Pál egyháztörténetének kiadásában, de azt is tudjuk, hogy Debreceni Ember a debreceni kollégiumban Momma műveiből tanult.[37] A Coccejust cáfoló[38] könyvek közül csak Peter van Mastricht teológiai kézikönyve szerepel a jegyzéken (5. tétel). Figyelembe kell viszont azt vennünk, hogy a Mosyk jegyzékén lévő coccejanus művek opera omniák, kommentárok és gyakorlati teológiai kézikönyvek, vagyis Mosyk a kortárs holland teológia felfogását figyelembe véve lelkészi munkájához szükséges könyvtárat állított össze.

A mindennapi lelkipásztori szolgálathoz Mosyk további négy könyvet tudott a gyűjteményéből használni. Johann Habermann 16. századi lutheránus teológus, jénai és wittenbergi professzor egy népszerű, a 19. századig sokszor kiadott imakönyv szerzője volt,[39] egyik kiadása Mosyknak is megvolt (24. tétel). Magától értetődik, hogy egy prédikátor katekizmusokat is forgat. A könyvjegyzéken szerepel egy latin nyelvű katekizmus is (16. tétel). Hendrik van Diest mintaprédikációi igen közkedveltek voltak, 1637-ben Nagyváradon is megjelentek.[40] Feltételezhető, hogy Mosyknak nem a magyar, hanem valamelyik holland kiadás volt meg, mert a könyvjegyzéke külföldön vásárolt köteteket tartalmazott (25. tétel). François du Jon konkordanciája az igehirdetésekre való felkészülést segíthette (11. tétel).

A puritanizmust mindösszesen egyetlen egy szerző képviseli, William Ames (17., 18. tétel) angol teológus és franekeri professzor. Ames a franekeri egyetemen magyar diákokkal szoros kapcsolatot ápolt, és nagy szerepe van abban, hogy a puritanizmus elterjedt Magyarországon.[41] Mosyk könyvtárában a humanizmusnak is csak egy, bár jelentős szerzője található meg: Erasmus *Enchiridion militis Christiani* (20. tétel) című műve.

Összefoglalva a következőket állapíthatjuk meg. Mosyk gyűjteményének túlnyomó része a kortárs németalföldi református teológia hatását mutatja. Mindezen túl a kálvinista és részben a lutheránus ortodoxia műveit szerezte meg. Abból a szempontból korszerűnek tarthatjuk a bibliotékáját, hogy a kortárs teológia szerzőit vásárolta meg. Nem törekedett viszont arra, hogy egy-egy teológiai kérdésben alaposabban elmélyedjen, mert mind a coccejanus, mind az ortodox szerzőktől bibliakommentárokat, prédikációkat és egyéb kézikönyveket, nem pedig speciális műveket szerzett meg Ez a könyvtár egy falusi-mezővárosi lelkész munkáját tudta támogatni, tudományos tevékenység folytatására nem volt alkalmas.

37 Csorba 2017, 111–112.
38 Asselt 2001, 4
39 Oláh 2022, 191.
40 Bartók 1998, 195.
41 Petrőczi 2006, 119–121.

Függelék

Specificatio librorum in tricesima detentorum[42]
In folio

1. Jacobi Alting Operum Tomus 2-dus, 3-tius, 4-tus et 5-tus
Alting, Jacob: Opera omnia theologica, analytica, exegetica, practica, problematica et philologica, 1–5 Tom. Amstelaedami, excudit G. Borstius, 1685–1687. – HPB DE-601.GVK.147042879

2. Chemnitii Lyseri et Gerhardi Harmonia 4. evangelistarum 2 volumina
Chemnitz, Martin; Leyser, Polykarp; Gerhard, Johann: Harmonia quatuor evangelistarum, a theologis celeberrimis, D. Martino Chemnitio primum inchoata, D. Polycarpo Lysero post continuata; atque D. Johanne Gerhardo tandem felicissime absoluta. Justo commentario illustrata etc. Tom. I–II. Genevae, ex typ. Petri Chouët Sen. 1645. – HPB DE-601.GVK.36036263X
Több kiadása is ismert.

3. Coccejus in Ezechielem et Jeremiam 1 volumen
Coccejus, Johannes: Opera omnia In tomo tertio continentur Commentarius in prophetiam et threnos Jeremiae. Commentarius in prophetiam Ezechielis. Amstelodami, Someren, 1673.
Több kiadása is ismert: 1689, 1701.[43]

4. Aretius in Acta apostolorum
Aretius, Benedikt: Commentarii in sacram Actuum Apostolicorum historiam. Morgiis, excud. Ioannes Le Preux, illustrissimorum dominorum bernensium typographus, 1584. – DOI: 10.3931/e-rara-1604
Több kiadása is ismert.

In quarto

5. Mastricht Theologia practica
Mastricht, Peter van: Theoretico-Practica theologia, qua, per Capita Theologica, pars dogmatica, elenchtica et practica, perpetua symbibasei conjugantur.

[42] MNL OL C 19 1750. október 26/a.
[43] Asselt 2001, 31.

Amstelodami, Boom et Vidua, 1682. – HPB DE-601.GVK.187302367
Több kiadása is ismert.

6. Salamonis van Till Theologia paracletica
Til, Salomon van: Theologia paracletica Variae conciones propheticae, emblematicae, dogmaticae, et nec non nova skiagraphia theologiae paracletica. Trajecti ad Rhenum, apud Jacob van Poolsum, 1724. – HPB DE-601.GVK.143763997

7. Salamonis van Till in Malachiam, Habac[uc] et canticum Mosis
Til, Salomon van: Salomonis van Til Theol. Dordrac. Phosphorus Propheticus seu Mosis et Habakuki Vaticinia: Novo ad istius Canticum et hujus librum Propheticum Commentario illustrata, et cum justa rerum historia accuratius collata; hisce accedit Dissertatio Paradoxa Theologico-Chronologica de Anno, Mense et Die Nati Christi. Lugduni Batavorum, Luchtmans, 1700. – HPB FR-341725201.SUDOC.165080531

8. Salamonis van Till Homiliae catecheticae et festales
Til, Salomon van: Homiliae catecheticae et festales; ut et plurimae ad infantiam ac passionem Christi spectantes; nec non quae pertinent ad decalogum. Trajecti ad Rhenum, apud Jacobum van Poolsum, 1714. – HPB DE-601.GVK.244810338
Több kiadása is ismert.

9. Lampe in Johan evangelistam, editio Belgica tribus tomis
Lampe, Friedrich Adolf: Commentarius analytico-exegeticus tam literalis quam realis Evangelii secundum Ioannem. Amstelodami, Schoonenburg, 1724–1726, 1–3. vol. – HPB DE-601.GVK.146680391
Több kiadása is ismert.

10. Zanchius in Hoseam et Eglinus in apocalypsin 1 tomus
Zanchius, Hieronymus: In Hoseam primum et difficillimum inter eos, quos minores vocant, prophetam commentarius. Neustadt/Haardt, apud haer. Wilhelmi Harnisii, 1600. – VD16 Z 75

Eglinus, Raphael: Prophetia halieutica nova et admiranda, ad Danielis et Sacrae Apocalypseos calculum chronographicum, divina ope nunc primum in lucem productum, revocat: Qua et Apocalypseos et totius Ecclesiae militantis status notis et characteribus ... praemonstratur. Tiguri, [s. typ.], 1598. – VD16

E 597
Valószínűleg kolligátumról van szó, ezért szerepel a tételben két mű.

11. Francisci Junii Parallellorum locorum explicatio
Du Jon, François: Sacrorum parallelorum libri tres, id est comparatio locorum scripturae sacrae, qui ex Testamento Vetere in Novo adducuntur. Heidelbergae, Hieronymus Commelinus, 1588. – VD16 D 2899
Ismert kiadásvariánsa: VD16 ZV 4796

12. Mommae Oeconomia
Momma, Wilhelm: Oeconomia temporum demonstrata. Lugduni Batavorum, Lopes de Haro, 1668. – HPB DE-601.GVK.150309082
Több kiadásban többféle címmel is megjelent „Oeconomia" című mű.

In octavo

13. Heideggeri Enchiridion Biblicum
Heidegger, Johann Heinrich: Enchiridion Biblicum Succinctius: Quo Analysis singulorum V. et N. T. Librorum compendiose exhibetur; Memoriae promptius iuvandae gratia, ex diffusiori paulo Opere contractum. Tiguri, Gessnerus, 1680. – VD17 3:605385Y
Több kiadása is ismert.

14. Vitringae Typus theologiae practicae
Vitringa, Campegius: Typus Theologiae Practicae sive de Vita Spirituali, ejusque affectationibus, Commentatio. Franequerae, apud Wibium Bleck Bibliopolam, 1716. – HPB DE-601.GVK.143489933
Több kiadása is ismert.

15. Coccejus de Faedere et testamento Dei
Coccejus, Johannes: Collationes de foedere et testamento Dei: Ad illustrandam methodum et analogian doctrinae pietatis in Scripturis traditam. Franekerae, Ideardus Balck, 1648. – HPB DE-601.GVK.150205236
Több kiadása is ismert.

16. Catechesis Latina cum notis
Talán: Laurentius, Jacobus: Catechesis Heidelbergensis Orthodoxa: Contra censuram et ut ipse vocat. Amstelredami, sumtibus Henrici Laurentii, 1625. –

HPB DE-604.VK.BV012124908
A tételt nem lehet egyértelműen azonosítani, mert a kora újkorban nagy számban jelentek meg latin nyelvű katekizmusok.

17. Amesius in psalmos
Ames, William: Lectiones in omnes psalmos Davidis. Amsterdami, Guil. Blavius, 1635. – HPB DE-601.GVK.151910715
Több kiadása is ismert.

In duodecimo

18. Amesii Casus conscientiae
Ames, William: De conscientia et eius iure, vel casibus libri quinque. Amstelodami, Jo. Jansonius, 1630. – HPB DE-601.GVK.151910677
Több kiadása is ismert.

19. Horologium theologicum Ryssenii
Rijssen, Leonard van: Horologium theologicum, demonstrans quomodo S.S. theologia ab attento et assiduo studioso semestri spatio commode addisci possit ... cui addita est, nova ... explicatio characteris Bestiae, Nominis et numeri 666 ... autore Leonardo Rijssenio. Lugd. Batavor., apud Fredericum Haaring, [s. a]. – HPB UK-LAMBETHANA.01.117868

20. Erasmi Enchiridion militis christiani
Erasmus, Desiderius: Enchiridion Erasmi Roterodami Germani de milite Christiano. Lypsi, in aedibus Valentini Schumans, 1515. – VD16 E 2744
Több kiadása is ismert.

21. Crammeri Hortulus precum
Cramer, Daniel: Flores Fragrantissimi meditiationum precumq[ue] sacrarum: Ex Hortulo Animae Veteri. Hamburgi, ex Bibliopolio Frobeniano, 1611. – VD17 23:649157P

22. Derschaeus[!] de vero Christianismo
Arndt, Johann; Dorsche, Johann Georg: De Vero Christianismo Libri Quatuor Latine Versi, Nunc Accurato Studio Revisi, Et Cum Adnotationibus, Adhuc Ineditis, Theologi Celeberrimi Io. Georg. Dorschei, D. Editi A Io. Georgio Pritio, D. Lipsiae, sumtibus Gleditschii Senioris, 1704. – VD18 12919535

Több latin és német nyelvű kiadása is ismert.

23. Ursini Arboretum Biblicum
Ursin, Johann Heinrich: Johannis Henrici Ursini, Ecclesiae Ratisponensis Superintendentis Arboretum Biblicum In quo Arbores et frutices passim in S. Literis occurrentes, Notis Philologicis, Philosophicis, Theologicis, exponuntur, et illustrantur. Norimbergae, Tauberus–Gerhardus, 1663. – VD17 3:305400G
Több kiadása is ismert.

24. Avenarii Preces
Habermann, Johann: Preces Christianae omnis status, conditionis et vocationis Christianis hominibus, in plaerisque tribulationibus et angustijs usui existentes ... Collectae iamdudum et Germanice conscriptae per M. Iohannem Avenarium. Argentorati, apud Bernhardum Iobinum, 1575. – VD16 ZV 7187
Több kiadása is ismert.

25. Diest Conciones funebres
Diest, Hendrik van: Praxeos sacrae specimen quo continentur selectae aliquot conciones poenitantialis, funebres, praeparatoriae ad s. coenam et aliae miscellaneae, habitae olim in ecclesia reformata Emricensi. Hardervici, excud. Nicolaus à Wieringen, [1637]. – HPB DE-601.GVK.244809674
Több kiadása is ismert, Magyarországon is megjelent: RMNy 2500.

26. Calvin Conciones
Calvin, Jean: Ioannis Calvini Homiliae Sive Conciones VII. Haru[m] concionu[m] argume[n]ta, et ipsam versionis ration[e]m Praefationes co[m]monstrabu[n]t. [Genève], Crispin, 1556. – HPB DE-601.GVK.30342172X
Kálvin prédikációinak számos kiadása létezik, ezért a tétel pontos azonosítása nem lehetséges.

27. Vendelini Philosophia moralis
Wendelin, Marcus Friedrich: Philosophia Moralis: Praeceptis Succinctis Methodice comprehensa: Commentariis theoreticis et practicis e priscis Theologis, Philosophis, Oratoribus, Historicis et Poetis plene illustrata: Insuperque septem quaestionum moralium centuriis et epimetro logice libereque asserta et absoluta. Francofurti, Kleinius, 1647. – VD17 3:004292K
Későbbi kiadása: VD17 39:136828N

In summa volumina: 33.

Hivatkozott irodalom

IAA RAA – *Inscriptiones Alborum Amicorum*, DOI: 10.14232/iaa. *Repertorium Alborum Amicorum*, https://raa.gf-franken.de/de/startseite.html (Utolsó megtekintés: 2025. 12. 20.)

MNL OL – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár

Asselt 2001 – Asselt, Willem J. van, *The federal theology of Johannes Coccejus*, Leiden, Boston, London, Brill, 2001 (Studies in the history of christian thought, 100).

Barcsa 1908 – Barcsa János, *A Tiszántúli Református Egyházkerület történelme, 2. köt., 1711–1822*, Debrecen, Debreczen sz. kir. város Könyvnyomda-Vállalata, 1908.

Bartók 1998 – Bartók István, *„Sokkal magyarabbúl szólhatnánk és írhatnánk", Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Bp., Akadémiai, Universitas, 1998 (Irodalomtudomány és kritika).

Bónisné Wallon 1973 – Bónisné Wallon Emma, *Acta cassae parochorum, egyházmegyék szerint besorolt iratok, 4. füzet, Nagyváradi, munkácsi, besztercebányai, nyitrai, pécsi, rozsnyói, szombathelyi és szepesi egyházmegye 1733–1779*, Bp., MTA Művészettörténeti Kutatócsoport, 1973.

Bozzay, Ladányi 2007 – Bozzay Réka, Ladányi Sándor, *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918*, Bp., ELTE Levéltára, 2007 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 15).

Csepregi 2000 – Csepregi Zoltán, *Magyar pietizmus 1700–1756*, Bp., Teológiai Irodalmi Egyesület, 2000 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 36).

Csorba 2008 – Csorba Dávid, *„A sovány lelket meg-szépíteni", Debreceni prédikátorok 1657–1711*, Debrecen, Hernád, 2008 (Nemzet, egyház, művelődés).

Csorba 2017 – Csorba Dávid, *A kálvinista Collegiumok régimódi oktatási modellje, avagy a kooperatív tanulás előképe = Sárospataki Füzetek*, 21(2017), 107–119.

Emődi, Lángi 2004 – Emődi Tamás, Lángi József, *A síteri református templom építészettörténeti és falkép-restaurátori kutatása = Arhitectura religioasă medievală din Transilvania 3.*, szerk. Daniela-Rusu Marcu-Istrate, Adrian Andrei, Szőcs Péter Levente, Satu Mare, Muzeului Sătmărean, 2004, 203–237.

Felhő, Vörös 1961 – Felhő Ibolya, Vörös Antal, *A Helytartótanácsi Levéltár*, Bp., Akadémiai, 1961, (A Magyar Országos Levéltár kiadványai I., Levéltári leltárak, 3).

Gömöri 2005 – Gömöri György, *Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken 1526–1789*, Bp., ELTE Levéltára, 2005 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 14).

Graaf 1979 – Graaf, Gerrit Hendrik van de, *A németalföldi akadémiák és az erdélyi protestantizmus a 18. században*, Kolozsvár, Egyetemi Fokú Protestáns Teológiai Intézet, 1979.

Hegyi, Szögi 2016 – Hegyi Ádám, Szögi László, *Magyarországi diákok svájci egyetemeken* és főiskolákon 1526–*1919*, Bp., ELTE Levéltára, 2016 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 23).

Hunyadi 1794 – Hunyadi Ferenc, *Keresztyén archivarius*, I., Vátzon, Máramarossi Gottlieb Antalnál, 1794.

Imre 2012 – Imre Mihály, *A marburgi magyar peregrináció és a Verbesserungswerk kapcsolata* = Imre Mihály, *Az isteni és az emberi szó párbeszéde*, Debrecen, Hernád, 2012 (Nemzet, egyház, művelődés, 7), 197–213.

Kolumbán 2012 – Kolumbán Vilmos József, *Holland irányzatok és erdélyi követőik* = *Református Szemle*, 105(2012/4), 404–422.

Köblös 2007 – Köblös József, *Törvényalkotási folyamat a pápai kollégiumban a XVIII. század végéig* = *Acta Papansia*, 7(2007), 73–82. https://doi.org/10.55954/AP.2007.1-2.73

KtF I–XV. – *Könyvtártörténeti füzetek*, szerk. Monok István, I–XV. köt., Szeged–Bp., 1981–2022.

Madas, Monok 2003 – Madas Edit, Monok István, *A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1800-ig*, Bp., Balassi, 2003.

Monok 2008 – Monok István, *Magyar diákok olvasmányai hollandiai diákéveik alatt a 17–18. század fordulóján* = *„Nem sűlyed az emberiség!" Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*, főszerk. Jankovics József, Bp., MTA ITI, 2008, 1025–1034.

Monok 2009 – Monok István, *Református könyvgyűjtők, református gyűjtemények a kora újkori Magyarországon* = *Kálvin hagyománya, Református kulturális örökség a Duna mentén*, szerk. Farbaky Péter, Kiss Réka. Bp., Budapesti Történeti Múzeum, 2009, 42–46.

Monok 2012 – Monok István, *Minister reformatus doctus, Bod Péter, és a vele kortárs református értelmiség műveltsége* = *Theologiai Szemle*, Ú. f. 55(2012), 218–223.

Oláh 2020 – Oláh Róbert, *Kálvin műveinek recepciója a 16–17. századi Magyarországon*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 2020 (Református művelődéstörténeti füzetek, 9).

Oláh 2022 – Oláh Róbert, *Miskolci Csulyak István és Tofeus Mihály könyves műveltsége*, Sárospatak, Hernád, 2022 (Hit és kultúra, 7).

Ősz 2011 – Ősz Sándor Előd, *Ismeretlen lelkészi könyvtár a 17. század végéről = Református Szemle*, 104(2011/6), 659–684.

Ősz 2014 – Ősz Sándor Előd, *Bibliotheca Calviniana Transylvanica*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2014 (Erdélyi református egyháztörténeti füzetek, 21).

Petrőczi 2006 – Petrőczi Éva, *Pengeváltás nélkül – Miskolci Csulyak Gáspár és Telkibányai István vitája a puritanizmusról* = Petrőczi *Éva*, *Puritánia*, Bp., Universitas, 2006 (Historia litteraria, 20), 110–122.

Rómer 1874 – Rómer Ferenc Flóris, *Régi falképek Magyarországon*, Bp., Eggenberger, 1874, (Monumenta Hungariae Archeologica).

Sámi 1985 – Sámi Mihály, *A Síteri Református Egyházközség és műemléktemplom rövid története = Református Szemle*, 78(1985/1), 34–36.

Soltészné 1997 – Soltész Zoltánné, *Egy 1580. évi Augustana Confessio-kiadás reneszánsz kötése és possessorai = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve (1991–1993)*, Bp., 1997, 349–364.

Szabadi 2013 – Szabadi István, *Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Levéltárában*, I., Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 2013.

Szabó A. 2017 – Szabó András, *Coetus Ungaricus, A wittenbergi magyar diákság 1555–1613*, Bp., Balassi, 2017 (Humanizmus és reformáció, 37).

Szabó G. 1943 – Szabó Géza, *A magyar református orthodoxia*, Bp., Balás László, 1943 (A középdunai protestantizmus könyvtára, Magyar és szlovák sorozat, 5).

Szögi 2003 – Szögi László, *Magyarországi diákok lengyelországi és baltikumi egyetemeken és akadémiákon 1526–1788,* Bp., ELTE Levéltára, 2003 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 9).

Szögi 2022 – Szögi László, *Peregrinatio academica*, Bp., ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, 2022 (Felsőoktatástörténeti kiadványok, 26).

Tar 2004 – Tar Attila, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon 1694–1789*, Bp., ELTE Levéltára, 2004 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 11).

Tóth 1894 – Tóth Sámuel, *Adalékok a tiszántúli ev. reformált egyházkerület történetéhez*, 1–2. köt., Debrecen, Város Könyvnyomdája, 1894.

Zoványi 1890 – Zoványi Jenő, *A coccejanismus története,* Bp., Hornyánszky Viktor, 1890.

https://doi.org/10.46403/Litteraeetamicitia.2026.305

Egy elképzelt, a bibliográfiai adattudományról szóló képzés vázlata[1]

Király Péter

A bibliográfiai adattudomány egy viszonylag friss interdiszciplináris kutatási terület, amely a könyvtártudomány vagy tágasabban a közgyűjteményi tudományterületek, a történet- és társadalomtudomány, valamint az informatika bizonyos összetevőinek metszéspontján található. A bibliográfiai adattudomány célkitűzése, hogy (tipikusan, de nem kizárólagosan) nagyszámú, szerencsés esetben az adott témát érintő összes bibliográfiai rekordot tartalmazó adatforrásokra (pl. nemzeti bibliográfiákra) és az adattudomány módszertanára támaszkodva korábban rejtett vagy csak elszórt adatokkal igazolható, esetleg csak sejtett történeti, illetve gyűjteményi trendeket állapítson meg. Néhány példa a szakterület kutatási kérdéseire:

- Milyen volt a 17. századi német jogi disszertációk térbeli eloszlása és prozopográfiája?[2]
- Milyen fokú interdiszciplinaritás figyelhető meg filozófiai disszertációk metaadatai alapján?[3]

[1] A vázlat a Tolonen et al. 2023-ban kifejtett munkafolyamat továbbgondolása. Köszönettel tartozom a témáról való együttgondolkodásért Maróthy Szilviának (független kutató), Kokas Károlynak (Szegedi Tudományegyetem), Káldos Jánosnak (Országos Széchényi Könyvtár) és Thomas Wallningnak (Universität Wien), valamint Julia Damerow-nak (Arizona State University) a tanácsaiért és a Damerow, Nelson, Hernandez 2025-ért.

[2] Hessbrüggen-Walter 2025.

[3] Hessbrüggen-Walter 2024.

- Különböző régiókban hogyan változott a könyv formátuma és nyelve az időben?[4]
- Milyen az adott nyelvről készült fordítások mintázata, hogyan változott, melyek voltak adott korban a szupercentrális, a centrális és a perifériku nyelvek?[5]
- Milyen hatása van a kiadóknak a szépirodalom egészére?[6]
- Milyen profilja volt különféle könyvgyűjteményeknek?
- Van-e a könyv tartalma és formátuma között összefüggés?[7]
- Hogyan változtak a műfaji arányok?[8]
- Mennyi nyom nélkül elpusztult régi kiadvány lehetett?[9]
- Hogyan vizsgálható a művek befogadása bibliográfiai adatok segítségével?[10]
- Milyen a közgyűjteményi adatok minősége, és milyen javítási stratégiákat lehet kidolgozni?[11]
- Hogyan segítik (vagy nehezítik) a közgyűjteményi adatok, adatszerkezetek és szabványok a fenti kérdések megválaszolását, milyen fejlesztési lehetőségeket javasol a kutatás a közgyűjteményei szabványosítás során?[12]

Bár a digitális bölcsészet oktatása az utóbbi években dinamikusan fejlődött, ezen belül a bibliográfiai források számítógépes elemzése sajnos alig jelenik meg, ahogyan ehhez hasonlóan hiányzik a könyvtártudományi és az informatikai oktatásból is. Ezt a hiányt javaslatom szerint egy új informális szakképzéssel lehetne orvosolni, amely azokat szólítja meg, akik érdeklődnek a fenti kérdések némelyike iránt, és akiknek már van az érintett tudományterületek valamelyikén (pl. könyvtártudomány, művelődéstörténet, irodalomszociológia, informatika) megszerzett ismerete. A könyvtári bibliográfiai szabványokra épülő rekordok elemzése valószínűleg a könyvtári képzésben sem lenne érdektelen. A képzés formája lehet akár nyári egyetem vagy több egyetemi szak által közösen indított szeminárium/tanfolyam. A képzés résztvevői lehetnének egyetemisták, illetve praktizáló szakemberek is.

4 Lahti et al. 2019.
5 Heilbron 1999.
6 Bourdieu 2008.
7 Lahti et al. 2019.
8 Király, Kiséry 2025.
9 Farkas, Káldos, Király 2025.
10 Szemes, Dobás 2025.
11 Király 2019.
12 Király et al. 2025.

A tananyag rövid vázlata:

1) A bibliográfiai adattudomány célkitűzése
2) Elméleti modellek
   a) Tudományos elméletek és modellek (Darnton és követői, Bourdieu, a kvantitatív történetírás, a történeti események informatikai modelljei – Thibodeau és Thaller)
   b) Közgyűjteményi adatmodellek (a mű-kifejezési mód-manifesztáció-példány modell és elágazásai, ontológiák, levéltári adatmodellek)
3) Az adatelemzés munkafolyamata
   a) Az adatok beszerzése. A bibliográfiai adatok és adatforrások főbb típusai (könyvtári katalógusok, tudományos publikációk adatbázisai, kutatásiadat-repozitóriumok, történeti források). Az adatok beszerzésének módszerei (szabványok, könyvtárakban használatos programozói interfészek és eszközök), tudnivalók az adatszerkezetről (metaadatsémák és szerializációs formátumok), a felhasználás feltételei.
   b) Az adatok érvényességének vizsgálata. Műszaki érvényesség (XML-, JSON-érvényességvizsgálat) és az adattartalom minőségellenőrzése.
   c) Előfeldolgozás. Formátumok, adatstruktúrák, konvertálás és az adatvesztés ellenőrzése.
   d) Az adatok harmonizálása (normalizálás és adatgazdagítás). Az adatok reprodukálható módon történő átalakítása kvantitatív bölcsészeti elemzésre alkalmas adathalmazzá.
   e) Adatelemzés és adatvizualizáció programozás (Python, R) és céleszközök segítségével.
   f) Az eredmények közreadása. Szoftver és kutatási adat publikálása az újrafelhasználhatóságra is figyelemmel.
4) A kutatás után: a tágabb kontextus. Szakmai közösségek, konferenciák, folyóiratok, továbbképzési lehetőségek.

Jelen tanulmány mindebből pusztán az adatelemzés munkafolyamatának vázlatára szorítkozik.

A tananyag súlyát az adatelemzési munkafolyamatról szóló rész alkotja. A munkafolyamatban hat egymásra épülő szakaszt különböztetünk meg: az adatok beszerzését, előfeldolgozását, az adatharmonizációt, az elemzést, a validációt és végül a disszeminációt. A fenti szakaszok nem feltétlenül jelennek meg minden kutatás során. Az észt nemzeti könyvtár leírta azon adatpublikációs munkafolyamatát,[13] amelynek a célja, hogy a kutatás számára elérhetővé te-

[13] Kruusmaa, Tinits, Nemvalts 2025.

gyék az észt nemzeti bibliográfiát. Az adatokat a katalógus OAI-PMH-felületén keresztül szerzik be, majd a MARCXML-formátumot táblázatos formátummá alakítják, amelyet külső adatforrások segítségével harmonizálnak és adatgazdagítanak, majd a folyamatot dokumentálva publikálják. Ebből a folyamatból maga az elemzés hiányzik, ezt – reményeik szerint – majd a kutatók fogják elvégezni, és nem a könyvtár. A rendelkezésre álló adatok és módszerek azonban visszahatnak, behatárolják a kutatási kérdéseket. Például ha a fordításokat szeretnénk tanulmányozni, de az adatbázisunkból hiányoznak a fordítókra vonatkozó adatok vagy a fordítás meglétére utaló tulajdonságok, akkor más adatforrásokhoz kell fordulni – feltéve, hogy adott időszakra és nyelvpárra ez rendelkezésre áll. Hasonlóképpen: a tipográfiai sajátosságok (szedéstükör, hasábok száma és mérete, betűtípusok) elemzéséhez rendelkeznünk kell az oldalak digitális fényképével, de ha csak a teljes szövegű állományhoz férünk hozzá, módosítanunk kell a kérdésfelvetést. Bizonyos kérdések nagyon komoly vagy specializált számítógépes hátteret igényelnek. Ezek a feltételek nem mindig derülnek ki a kutatás elején. Fontos, hogy a kutató hívja fel az adatgazda közgyűjtemény figyelmét az általa tapasztalt – az adatokkal és az adatszerkezetekkel kapcsolatos – problémákra:[14] a párbeszéd segít megérteni az adatokkal kapcsolatos elvárások különbözőségét, és hosszabb távon elvezethet a közgyűjteményi adatok szélesebb körű használatához.

3. a) Digitális adatokat három fő módon lehet beszerezni. A legkényelmesebb az, ha ezek letölthető fájlként (például újrafelhasználható kutatási adatként) rendelkezésre állnak. A QA Catalogue fejlesztése közben gyűjtöm és megosztom az ilyen forrásokról szóló információkat,[15] de ez a fajta adatmegosztás viszonylag ritka. Gyakoribb, hogy az adatforrásokat valamilyen programozói interfészen keresztül lehet elérni. A leggyakoribb interfészekhez (OAI-PMH, Z39.50, SRW/SRU, SPARQL) különféle alkalmazások is elérhetőek, nem feltétlenül kell programozni, ugyanakkor időt kell szánni az interfészek intézményspecifikus beállításainak és paramétereinek tanulmányozására. Végül gyakori eset, hogy egyetlen korábbi lehetőség nem adott. Ekkor a weboldal HTML-forrásából nyerjük ki az adatokat, feltételezve, hogy a tipográfiai formázások következesen jelölnek bizonyos szemantikus elemeket[16] – de ez esetben érdemes konzultálni a weboldal üzemeltetőjével, hogy nincs-e más,

[14] Emellett az ad hoc problémabejelentés mellett a bibliográfiai adattudományban jelen vannak az adatok minőségére és az adatszerkezetekre összpontosító kutatások is.

[15] https://pkiraly.github.io/qa-catalogue/where-can-I-get-MARC-records.html (Megtekintés: 2026. március 26.)

[16] Király 2025.

az oldalon nem dokumentált lehetőség. Bármelyik megoldást választjuk, győződjünk meg, hogy az adatok licensze megengedi-e az újrafelhasználást. Az adatok letöltése után az első lépés azok beolvasása. Különféle bibliográfiai formátumok esetében elérhetőek ezeket támogató programkönyvtárak, a MARC21 esetében például Java, Python, Go, JavaScript, R, PHP és más programozási nyelvekre. A könyvtörténeti kutatások esetében négy nagy adatforrástípussal számolhatunk: könyvtári katalógusokkal (például nemzeti könyvtárak vagy általános közös katalógusok mellett olyan, kimondottan régi könyves katalógusokkal is, mint amilyen a XVI., XVII. és XVIII. századi német nyelvű könyveket regisztráló VD16-, VD17- és VD18-sorozat, ennek olasz párja az EDIT16-, a Heritage of the Printed Book adatbázis), digitális könyvtárak katalógusaival (Europeana, Gallica, Német Digitális Könyvtár, Magyar Elektronikus Könyvtár, HathiTrust), szakirodalmi adatbázisokkal és kutatási adatrepozitóriumokkal (DataCite, Zenodo, OpenAlex, Open Citation), végül digitalizált (könyv)történeti források adatbázisaival (a Société Typographique de Neuchâtel adatbázisa, a XVIII. századi holland aukciós könyvkatalógusok adatbázisa, a MEDIATE, vagy az Eruditio).

3. b) Az adatok szabályosságát és minőségét két módon szokás ellenőrizni: léteznek ugyan az adatok struktúráját leíró sémák, illetve olyan programok, amelyekkel ellenőrizni lehet, hogy a dokumentum megfelel-e ezen sémáknak, ugyanakkor a legtöbbször ezek a sémák kizárólag egy általános struktúra leírására korlátozódnak (például egy MARC-rekordban kontroll- és adatmezők találhatók, az utóbbiban indikátorok és almezők lehetnek), vagyis csak az adatok legkülsőbb rétegét érintik. Érdemes tehát további ellenőrzést végezni – vagy adott formátum esetében rendelkezésre álló célszoftverrel, vagy az úgynevezett feltáró adatelemzés (Exploratory Data Analysis) módszertanával. A legegyszerűbb az úgynevezett teljességvizsgálat, mellyel azt nézzük meg, hogy az adatbázisban milyen adatelemek és milyen arányban találhatók.[17] Az elemzések tárgyát képező fontosabb adatelemek tartalmát is érdemes megvizsgálni, formai és tartalmi szempontból mennyire egységesek: ugyanaz a személy vagy földrajzi név vajon hány alakban fordul elő, vagy hogyan rögzítették a dátumokat. Adott adatelemben előforduló értékekről készített gyakorisági listát böngészve képet kapunk az adatok természetéről és az feldolgozás további lépéseiben követendő harmonizációs feladatokról. Az ilyen lista lehet kódolt, például a Harald Klinke a Museum of Modern Art adatbázisában található dátumokat formátumminták szerint csoportosította (négy szám, négy szám-négy szám, négy szám-két

[17] Kruusmaa, Tinits, Nemvalts 2025.

szám stb.), így a sok egyéni dátum helyett egy jobban áttekinthető mintalistát kapott.[18]

3. c) Az előfeldolgozás során a beolvasott fájlokat olyan adatstruktúrává alakítjuk, melyek bemenetként alkalmasabban a szokásos adatelemzési módszerekkel való feldolgozásra (a Python esetében a legelterjedtebb a Pandas, az R esetében a Tibble „adatkeret"). Előfordulhat, hogy nem minden adatot transzformálunk, hanem csak bizonyos rekordokat (például egy nemzeti bibliográfiából csak a XVII. századi könyveket) vagy bizonyos adatelemeket (például kihagyjuk a könyvtári azonosítókat és más adminisztratív adatelemeket).

3. d) A mások által gondozott adatok ritkán felelnek meg minden szempontból pont annak az elemzési célnak, amelyre készülünk, az adatok számunkra fontos körét harmonizálni kell, azaz normalizálni (egységesíteni, az ellentmondásokat feloldani, bizonyos adattípusokat – például szöveges változókat numerikussá – konvertálni) és adatgazdagítani (derivált adatokat, például oldalszámokat számítani, külső adatforrásokból adatokat importálni). Az alábbiakban négy ilyen harmonizálási lépést vizsgálunk meg: a dátumok, helynevek, személyek és fogalmak harmonizálását. A dátumok nem csak a MoMe-gyűjteményben mutatnak nagyfokú változatosságot, szinte bármelyik könyvtári katalógusban találunk olyan dátumokat, amelyek eltérnek a programok számára könnyen kezelhető formátumtól. Például római számokkal („MDCCLXXX. [1780]") vagy szöveges formában („druk janvier 2016."), uralkodói évek szerint („Meiji 40") vagy más időszámítás szerint megadott dátumokat tartalmaznak. További problémát jelent a bizonytalan dátumok kezelése (pl. „18--" és „18uu" a könyvtári katalógusokban egyaránt azt jelenti, hogy XIX. századi kiadásról van szó). A változatosság miatt az átalakítás nem triviális, de az sem, hogy végül is mire alakítsuk a dátumokat. Különféle megközelítések léteznek egyes részterületeken (lásd például a levéltári szabványokat vagy az Europeana gyakorlatát). Legfrissebb javaslatként a DHTech-közösség által létrehozott *undate* Python programkönyvtár[19] a következő adatelemeket tárolja: a dátum forrásban szereplő változatlan formáját, az időszámítási rendszert, a dátum pontosságát, a legkorábbi és a legkésőbbi normalizált dátumot és az időtartamot – vagyis itt a dátum az egységes visszakeresés érdekében minden esetben egy időtartomány. A helynevek esetén külső helynévtárak állnak rendelkezésre az azonosításhoz és esetlegesen a térképi ábrázoláshoz vagy a nyelvi változatok megjelenítéséhez

[18] https://x.com/HxxxKxxx/status/1066805548866289664 (Megtekintés: 2026. március 12.)
[19] Koeser et al. 2025.

szükséges adatok letöltéséhez. A legfontosabbak között említhetjük a CERL Thesaurust,[20] a Getty Thesaurus of Geographic Namest[21] és a Geonamest,[22] melyeket API-kon keresztül lehet lekérdezni. Bár ezek gazdag, sok forrásból és alapos ellenőrzéssel épített adatbázisok, a gyakorlat azt mutatja, hogy szinte minden bibliográfiai forrásban fogunk találni olyan névalakot, melyeket ezen szolgáltatások nem ismernek fel, ezért ezeket némi nem automatizált kézi adatfinomítással lehet beépíteni a saját adatbázisunkba. A személyek esetében ugyanezt az eljárást lehet követni, de természetesen más szolgáltatásokat igénybe véve: VIAF (Virtual International Authority File),[23] a CERL Thesaurus[24] személynévanyaga, ISNI (International Standard Name Identifier),[25] Wikidata.[26] Fontos megjegyezni, hogy egy tetszőleges adatbázisban természetesen jóval több személynév lehet, mint földrajzi név, ezért a találati arány valószínűleg kisebb is lesz. A fogalmak világa sokkal változatosabb, mint a földrajzi és személyneveké. Bár vannak univerzális fogalmi szótárak (tudásszervező rendszerek), szinte nincs olyan könyvtári katalógus, amelynek a rekordjaiban kizárólag egyetlen szótár fogalmait találnánk. Konkrét szótárak helyett a BARTOC nevű szolgáltatás (Basic Register of Thesauri, Ontologies and Classification)[27] használatát javasoljuk a kutatási kérdéseknek leginkább megfelelő szolgáltatás megtalálására. A harmonizálással kapcsolatban elengedhetetlen a pontatlan, hiányos, szubjektív és bizonytalan adatok kategóriáit megemlíteni.[28] A pontatlan adatra és kezelésére a dátum esetében láttunk példát. Hiányos adat az, amikor nem ismerjük az összes részletet, például nincs feltüntetve egy mű összes szerzője, vagy egy tárgy birtoklástörténetében lyukak vannak. Néhány adatot ki tudunk ugyan következtetni, ám nagyon nehéz a nem létezőket leírni. A szubjektív adat a provenienciára utal, vagyis hogy kié a szóban forgó állítás. Az ilyen állítások sokszor hipotetikusak és akár ellentmondók is lehetnek. Végül bizonytalan adat az, amikor az állítás igazságtartalma kétséges. A korábban idézett elméletek egyik fontos része, hogy a múlt konstruált, a források értelmezése az értelmező korábbi ismereteitől is függ, ebből következően a történelmi információs rendszerekben szükségszerűen meg kell engedni az egymásnak ellentmondó interpretációk egymás melletti szereplését, továbbá a

20 https://data.cerl.org/thesaurus/
21 https://www.getty.edu/research/tools/vocabularies/tgn/index.html
22 https://geonames.org
23 https://viaf.org/
24 https://data.cerl.org/thesaurus/
25 https://isni.org/
26 https://wikidata.org
27 https://bartoc.org
28 Mariani 2023.

kétértékű (igaz-hamis) logika helyett a bizonytalanságokat valószínűségi értékekkel lehetne leírni.[29] Például „Alexandre Dumas" (ha más információ nem áll rendelkezésre) feloldható az idősebb és az ifjabb íróra is – az előbbire nagyobb valószínűséggel, aminek az értékét az adatbázisban rögzíthetjük, és például a keresési találatok sorba rendezése során használhatjuk.

3. e) A munkafolyamat leglátványosabb fázisa az adatelemzés.[30] Itt a kutató a saját kutatási kérdéseit fordítja le a felhasznált eszközök kínálta műveletekre. Az elemzésekben kétfajta adatot használnak, egyfelől az adatharmonizációs lépések után rendelkezésre álló eredeti vagy gazdagított adatokat (cím, kiadási hely, nyelv, oldalszám), másfelől olyan számított adatokat, melyek ezek elemzésére épülnek (többek között betűtípus és -méret, a nyomtatvány készítéséhez felhasznált papír mennyisége, szavak száma, egy lakosra jutó nyomtatott szavak száma). Az adatelemzési módszerek a bibliográfiai adattudományra nézve nem egyediek, ezek olyan általános módszerek, melyekre rendelkezésre állnak általános és (kisebb mértékben) speciálisan bölcsészeti adattudományi tananyagok,[31] valamint a kvantitatív történettudomány tankönyvei.[32] A tananyag természetesen nem ölelhet fel minden szóba jöhető adattudományi fogást, de egy-egy példán keresztül ismertetnie kell a szakág eddigi története során leggyakrabban előforduló eljárásokat (a statisztika alapjai, idősoros elemzések, adatvizualizáció beleértve a térképi ábrázolást, szövegelemzés, hálózatelemzés).

3. f) A munkafolyamat utolsó lépése az eredmények terjesztése, amelybe beleértendők a hagyományos publikálási módok (tanulmány, könyv, konferencia-előadás) mellett újabb megközelítések, úgymint a folyamatban használt szoftverek, illetve generált adatok, valamint a kimondottan ezekre fókuszáló adat- és szoftvertanulmányok publikálása, blogolás és mikroblogolás, a prezentációs diák és felvételek közreadása, valamint a szakmai szervezetekben való részvétel. Külön ki szeretném hangsúlyozni az adatok speciális megosztásának a jelentőségét. Képzeljük el a következő esetet: egy kutató sok munkával adatgazdagított egy népszerű, sok kutatási potenciállal rendelkező, közgyűjtemény által gondozott adatforrást. Később egy másik kutató is szeretné bevonni a ku-

[29] Thaller 2020.

[30] Lásd egyebek mellett a kutatási kérdések apropóján idézett szakirodalmat.

[31] Néhány ezek közül: Karsdorp, Kestemont, Riddell 2021; Klinke 2025; Taylor, Tilton 2024; Bátorfy 2024; valamint a *Programming Historian* oldal: https://programminghistorian.org

[32] Lemercier, Zalc 2019; Feinstein, Thomas 2002; Hudson, Ishizu 2016.

tatásába ugyanazt az adatbázist. Ha nem tud az előző kutató munkájáról, akkor az adatgazdagítást ő is kezdheti elölről. De még ha az első kutató publikálta is a maga adatgazdagítását, sokkal valószínűbb, hogy a következő kutatók az eredeti adatbázist fogják megtalálni. Ezt megelőzendő szükséges lenne, hogy a kutatók az általuk módosított adatokat visszajuttassák az eredeti adatforrásba. Szerencsére a MARC21-ben a 2022-es, 34. módosítással[33] bevezetett (és mostanra a mezők többségében elérhető) adatproveniencia almező segítségével megkülönböztethető a könyvtár, illetve a kutató által rögzített adat, ami elvi gyógyír lehet a könyvtár jogos igényére, hogy felelősséget vállaljon a saját adataiért. A kutató tehát az élettudományokban a laboratóriumi mérések publikálásának mintájára nanopublikációk segítségével egy-egy adatgazdagítási lépést meg tud osztani a könyvtárral, amely ezeket be tudja építeni a katalógusba anélkül, hogy saját felelősségvállalása és így hitelessége sérülne, a második kutató pedig már az adatgazdagított változaton dolgozhat. A vízió megvalósításához természetesen a felek közti kommunikáció szabványosítására is szükség van, amiben a kutatói közösség játszhatja a koordinátori szerepet.

Technikai módszertan. A tananyag metodológiailag elég széles területet ölel fel, amelynek nincs egyetlen szakértője, ezért a részterületek szakértőinek összefogására van szükség. Az írásához egy olyan platform használatát javaslom, amely lehetővé teszi a közös szerkesztést. Más, hasonló kezdeményezésekhez (DHTech, Programming Historian stb.) hasonlóan a végső fázisban az anyagokat célszerű Git-alapú platformra és ott kezelhető formátumba (pl. markdown) áthelyezni és automatizálni a publikációs formátumokba (HTML, PDF, epub) való átalakítás folyamatát. Az elkészült tananyagrészeket archiválni kell olyan repozitóriumban, ahol biztosított a változatok kezelése, és állandó azonosítót (DOI) is kapnak. A programozási gyakorlatokhoz a böngészőben szerkeszthető és futtatható Jupyter notebookokat is létrehozunk, és azokat egy végrehajtást lehetővé tevő platformon helyezzük el.

Célközönség. A tananyag olyan hallgatók és gyakorló szakemberek számára készül, akik szeretnének megismerkedni a könyvtörténet digitális módszereivel, illetve a bibliográfiai adattudománnyal, vagyis elsősorban a következő területeken alkalmazható: a) digitális bölcsészet, b) közgyűjteményi tanulmányok (könyvtár- és információs tudomány, levéltártan, muzeológia), c) informatika. Minden képzési alkalmat kissé hozzá kell igazítani a tényleges célközönség igé-

[33] https://www.loc.gov/marc/up34bibliographic/bdapndxg.html (Megtekintés: 2026. március 12.)

nyeihez, például a metaadatok szabványait eleve ismerő metaadat-szakértők képzésénél ehelyett több helyet kell szentelni a digitális módszereknek, míg az informatikusok képzésénél a bibliográfiai adatok programozásának sajátosságait kell bemutatni.

Minőségértékelés és fenntarthatóság. A digitális módszerek gyorsan változnak, és nagy az esélye annak, hogy a tananyag megírása idején releváns rész néhány évvel később már elavultnak számító eszközökön vagy módszereken alapul. A készítőknek el kell dönteniük, hogy mit kezdjenek az elavult részekkel. A Programming Historian például kidolgozott egy tananyag-kivonási elvet.[34] Fontos az is, hogy megakadályozzuk a gyors elavulást, ezért követni kell a terület legjobb gyakorlatait, például az ő útmutatóikat.[35] A tananyag hosszú távú karbantartásának kulcsa a rendszeres használata, a kidolgozóinak tehát elkötelezettek kell lenniük abban, hogy a tananyagot alkalmazzák a tanítás során, így garantálják annak rendszeres felülvizsgálatát.

Együttműködés. A tananyagfejlesztési időszak utolsó szakaszában érdemes felvenni a kapcsolatot potenciális oktatási partnerekkel: egyrészt egyetemekkel, másrészt informális oktatási kezdeményezésekkel, mint például a Programming Historian, a DHTech oktatási munkacsoportja,[36] a LIBER Adattudomány a könyvtárakban munkacsoportja,[37] a Library Carpentry,[38] a GLAM Labs[39] és a Kutatási Szoftverek Fejlesztése[40] közösségek. Fontolóra lehet venni az anyag adaptálását és beépítését néhány ilyen kezdeményezésbe.

[34] https://programminghistorian.org/en/lesson-retirement-policy (Megtekintés: 2026. március 9.)

[35] Sustainable Writing: https://programminghistorian.org/en/author-guidelines#sustainable-writing, Reviewer Guidelines for Assessing Lesson Sustainability: https://programminghistorian.org/en/reviewer-guidelines#sustainability, Editor Guidelines for Fostering Lesson Sustainability: https://programminghistorian.org/en/editor-guidelines#c-sustainability--internationalization-review.

[36] DHTech DHTech Training & Education Working Group, https://dh-tech.github.io/wg-education-training/

[37] LIBER Data Science in Libraries Working Group, https://libereurope.eu/working-group/liber-data-science-in-libraries-working-group/

[38] https://librarycarpentry.org/

[39] https://www.glamlabs.io/

[40] Research Software Engineering, https://society-rse.org/, https://us-rse.org/, https://de-rse.org/

Hivatkozott irodalom

Bátorfy 2024 – Bátorfy Attila, *Adatvizualizáció, Elmélet, rendszer, módszer, Bevezetés az adatok grafikus ábrázolásának elméletébe és gyakorlatába*, Bp., ELTE Eötvös Kiadó, 2024.

Bourdieu 2008 – Bourdieu, Pierre, *A Conservative Revolution in Publishing = Translation Studies*, 1(2008/2), 123–153. https://doi.org/10.1080/14781700802113465

Damerow, Nelson, Hernandez 2025 – Damerow, Julia, Nelson, David Ragnar, Hernandez, Jose, *Developing Training and Education Resources for Research Software Engineering in DH = Anthology of Computers and the Humanities*, 2(2025), 13–18. https://doi.org/10.63744/X9dgVaDTvJHY

Farkas, Káldos, Király 2025 – Farkas Gábor Farkas, Káldos János, Király Péter, *A régi magyarországi kiadványok „sötét anyaga" = Magyar Könyvszemle*, 124(2025), 226–266. https://doi.org/10.17167/MKSZ.2025.2.226-266

Feinstein, Thomas 2002 – Feinstein, Charles, Thomas, Mark, *Making History Count, A Primer in Quantitative Methods for Historians*, Cambridge, Cambridge University Press, 2002.

Heilbron 1999 – Heilbron, Johan, *Towards a Sociology of Translation, Book Translations as a Cultural World-System = European Journal of Social Theory*, 2(1999/4), 429–444. https://doi.org/10.1177/136843199002004002

Hessbrüggen-Walter 2024 – Hessbrüggen-Walter, Stefan, *Interdisciplinarity in the 17th Century?, A Co-Occurrence Analysis of Early Modern German Dissertation Titles = Synthese*, 203(2024/2), 1–19. https://doi.org/10.1007/s11229-024-04494-2

Hessbrüggen-Walter 2025 – Hessbrüggen-Walter, Stefan, *Early Modern Dissertations in French Libraries, The EMDFL Dataset = Journal of Open Humanities Data*, 11(2025/36), 1–15. https://doi.org/10.5334/johd.307

Hudson, Ishizu 2016 – Hudson, Pat, Ishizu, Mina, *History by Numbers, An introduction to quantitative approaches*, 2nd ed., Bloomsbury, 2016.

Karsdorp, Kestemont, Riddell 2021 – Karsdorp, Folgert, Kestemont, Mike, Riddell, Allen, *Humanities Data Analysis, Case Studies with Python*, Princeton, Oxford, Princeton University Press, 2021.

Király 2019 – Király, Péter, *Measuring metadata quality*, PhD dissertation, University of Göttingen, 2019. https://doi.org/10.13140/RG.2.2.33177.77920

Király 2025 – Király, Péter, *Fetching Index Translationum = Bibliographic Data blog*, 2025. https://bibliodata.substack.com/p/fetching-index-translationum

Király, Kiséry 2025 – Király, Péter, Kiséry, András, *'Mór Jókai, alas,' The most successful Hungarian writer, A quantitative analysis = Patterns of Translation blog*, 2025. https://translationpatterns.substack.com/p/mor-jokai-alas-the-most-successful

Király et al. 2025 – Király, Péter, Umerle, Tomasz, Malínek, Vojtěch, Herden, Elzbieta, Koper, Beata, Colavizza, Giovanni, Jagersma, Rindert, Lahti, Leo, Lindemann, David, Łubocki, Jakub Maciej, Milanova, Alexandra, Péter, Róbert, Rissler-Pipka, Nanette, Siwecka, Dorota, Romanello, Matteo, Roszkowski, Marcin, Tolonen, Mikko, Vimr, Ondřej, *Effects of Open Science and the Digital Transformation on the Bibliographical Data Landscape = Library Catalogues as Data, Research, Practice and Usage*, eds. Paul Gooding, Melissa Terras, Sarah Ames, Facet Publishing, 2025, 19–44.

Klinke 2025 – Klinke, Harald, *Cultural Data Science, An Introduction to R*, Cham, Springer, 2025.

Koeser et al. 2025 – Koeser, Rebecca Sutton, Damerow, Julia, Casties, Robert, Crawford, Cole, *Undate, Humanistic Dates for Computation. Because Reality Is Frequently Inaccurate = Computational Humanities Research*, 1(2025), 1–9. https://doi.org/10.1017/chr.2025.10006

Kruusmaa, Tinits, Nemvalts 2025 – Kruusmaa, Krister, Tinits, Peeter, Nemvalts, Laura, *Curated Bibliographic Data, The Case of the Estonian National Bibliography = Journal of Open Humanities Data*, 11(2025), 1–15. https://doi.org/10.5334/johd.280

Lahti et al. 2019 – Lahti, Leo, Marjanen, Jani, Roivainen, Hege, Tolonen, Mikko, *Bibliographic Data Science and the History of the Book (c. 1500–1800) = Cataloging & Classification Quarterly*, 57(2019/1), 5–23. https://doi.org/10.1080/01639374.2018.1543747

Lemercier, Zalc 2019 – Lemercier, Claire, Zalc, Claire, *Quantitative Methods in the Humanities. An Introduction*, Charlottesville, London, University of Virginia Press, 2019.

Mariani 2023 – Mariani, Fabio, *Introducing VISU, Vagueness, Incompleteness, Subjectivity, and Uncertainty in Art Provenance Data = Proceedings of the Workshop on Computational Methods in the Humanities*, (2022), Vol-3602. Workshop Proceedings, 2023. 63–84. https://ceur-ws.org/Vol-3602/paper5.pdf

Szemes, Dobás 2025 – Szemes Botond, Dobás Kata, *A visegrádi országok digitális irodalmi emlékezete, Wikipedia, Wikidata – a regionális irodalomtörténet új alakzatai = Irodalomtörténeti Közlemények*, 129(2025/2), 191–212. https://doi.org/10.56232/itk.2025.2.04

Taylor, Tilton 2024 – Taylor, Arnold, Tilton, Lauren, *Humanities Data in R. Exploring Networks, Geospatial Data, Images, and Text*, 2nd edition, Cham, Springer, 2024.

Thaller 2020 – Thaller, Manfred, *On vagueness and uncertainty in historical data = Ivory Tower blog*, 2020. https://ivorytower.hypotheses.org/88

Tolonen et al. 2023 – Tolonen, Mikko, Vimr, Ondřej, Király, Péter, Panušková, Charlotte, *Bibliographical Data Science, From Catalogues to Research Data = Social Sciences & Humanities Open Marketplace*, 2023. https://marketplace.sshopencloud.eu/workflow/tE2HiC

https://doi.org/10.46403/Litteraeetamicitia.2026.319

Mikor járt hajdútáncot Esterházy Pál a császárné előtt?*

Király Péter

Művelődéstörténeti írásaink szerzői a hajdútánc kapcsán rendszeresen szóba hozzák Esterházy Pál visszaemlékezését, miszerint 1647-ben az ifjú császárné, Maria Leopoldine kívánságára Pozsonyban magyar táncokat mutatott be:

> „volt az országnak gyülése in anno 1647 Posomban, az hová engem is elvitetett bátyám, Esterhás László uram. [...] Ugyanazon gyülésben koronáztatott meg Ferdinandus Quartus az magyarországi királyságra, a káptalan szentegyházában, a hol a sok tolongás között engem épen elnyomnak vala a sok nép, hanem Hofman Pál püspök uram, ki igen magas ember vala, fölkapván ölébe, úgy vitt ki a szentegyházból, ugyanakkor menvén ki az új király is a clerussal s a többi urakkal.
>
> Azon gyülésben Leopoldina császárné magyar táncot kévánt látni, engem azért fölvitetvén az várban, ott köllött táncolnom az magyarországi kisasszonyokkal az császár és császárné előtt. Volt penig akkor igen jó táncos kisasszony, Esteras Rebeka, szegény Esteras Pál uram leánya […] azzal köllött az oláh táncot járnom. […] Annakutánna két mezételen karddal köllött a hajdutáncot járnom, kinek igen mestere voltam akkor. Azon tánc igen tetszett az császárnak s az császárnénak; voltak penig muzsikások, Forgách Ádám uramé, az hegedüst Hanzlinak hitták."[1]

Az esemény időpontja – gondolhatjuk – világos, hiszen maga Esterházy írja, hogy IV. Ferdinánd magyar királlyá való koronázásának idején, vagyis 1647. június 16. táján történt. Bizonyára a személyes közlés ténye magyarázza, hogy az

* Az írás korábbi változata 2014-ben megjelent az időközben elérhetetlen obeliscus.hu internetes oldalon (szerk. Viskolcz Noémi).

1 Esterházy 1989, 311–312; Korábban idézi: Bubics, Merényi 1895, 86.

évszámot a tudományos és népszerűsítő munkák szerzői immár több mint egy évszázada bármi kétely nélkül megismétlik.[2] Noha sokan megbíztak az életútját papírra vető Esterházyban, ennek ellenére nyilvánvalóan tévedett a pozsonyi események leírásában. Miként jónéhány más esetben már kiderült, ezúttal is kétségtelen, hogy az időpontok és időtartamok megadásában notóriusan megbízhatatlan Esterházyt megcsalta az emlékezete.

Berényi László figyelmeztet arra, hogy a nádor: „a számokkal, különösen a dátumokkal, már gyermekkorától kezdve hadilábon állt. Így hát élete néhány olyan fontos eseményének, mint például saját esküvőjének dátumát többször is elhibázza."[3] De nem csak azt tévesztette el. A latin nyelvű családi naplójában Franciska Jozefa leányának (1686–1688) halálát egy évvel korábbra teszi,[4] miként a magyar nyelvű családi naplóban József Antal fiának (1688–1721) születését is 1687-re antedatálta.[5] Még meglepőbb, hogy tévedett hőn szeretett első feleségének, a halála után felmagasztalt Esterházy Orsolyának az életkorában: „Harminckilencz esztendős korában holt meg". Esterházy Orsolya azonban a halálakor már betöltötte a 41. életévét.[6] Szinte természetesnek vehető tehát, hogy a Nádasdy Ferenc országbíró és az ifjú Esterházy németországi útját utólag leíró, *Itinerarium in Germaniam* címet viselő kéziratának az adatai eltérnek a megállapítható valós időrendtől.[7] Az viszont mégiscsak meglepő, hogy Esterházy úgy fabulálja nővérének, Anna Júliának egy üdvlövés során történt gyermekkori balesetét, mintha jelen lett volna, noha az esemény még a születése előtt történt.[8]

Ebbe a felsorolásba – ha úgy tetszik, „hibajegyzékbe" – jól beleillik annak megállapítása, hogy az 1647-es koronázással és a hajdútánccal kapcsolatos visszaemlékezésben is tévedett a nádor: valójában két pozsonyi eseményt kapcsolt egybe, mintha azok egy időben történtek volna. A koronázási tumultushoz hozzácsatolta a királyné előtti hajdútáncát, amire azonban nem kerülhetett sor 1647 júniusában, hanem csakis két évvel később, az 1649. január 25. és június 3. között megtartott pozsonyi gyűlés idején. A magyarázat egyszerű: 1647-ben

---

2 Lásd pl. Frankel [Fabó] 1904; Mohl 1924; Réthei Prikkel 1925; Szabolcsi 1959, 171; Esterházy 1989 [1990!], 7; Martin 1990, 540; Felföldi 2000, 290.

3 Berényi 2014, 419.

4 MNL OL P 125, Az Esterházy család hercegi ágának levéltára, Pál nádor iratai, Nr. 11887; Thököly Éva 1688. április 4-én kelt végrendeletében (MNL OL P 108, Rep. 41. Fasc f. Nr. 324/2) két még akkor életben lévő leányát említi: „Teresia és Franciska Leányim". Franciska Josefa 1688. április 25-én hunyt el. Lásd: Weiss 1980, 267.

5 Szilágyi 1888, 221.

6 Szilágyi 1888, 219.

7 Király 2015, 417–434.

8 Viskolcz 2015, 876.

Esterházy azért nem táncolhatott a császárné előtt, mert akire *Leopoldina császárné* elnevezéssel utalt, a Habsburg-család tiroli ágából származó Maria Leopoldine főhercegnő, csak 1648. július 2-án lett III. Ferdinánd császár felesége. Névtévesztésre pedig ez esetben azért nem gondolhatnánk, mert III. Ferdinánd első felesége, Maria Anna 1646-ban már meghalt. A fiuk, IV. Ferdinánd magyar királlyá való koronázásának az évében, 1647-ben a császár még özvegy volt.

Az uralkodó második házassága nem tartott sokáig. Bő egy évvel az esküvő után, 1649 augusztusában az akkor tizenhét éves Maria Leopoldine belehalt a gyermekszülésbe. Mindebből következik, hogy az Esterházy által említett táncbemutatóra csakis az 1649-es pozsonyi országgyűlés idején kerülhetett sor.

Hivatkozott irodalom

MNL OL – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár

Berényi 2014 – Berényi László, *Esterházyak, Egy ezeréves család története*, II., Fertőd, EKKF, 2014.

Bubics, Merényi 1895 – Bubics Zsigmond, Merényi Lajos, *Herczeg Esterházy Pál nádor*, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1895.

Esterházy 1989 – Esterházy Pál, *Harmonia caelestis (1711)*, szerk., bev. Sas Ágnes, Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 1989, (Musicalia Danubiana, 10).

Esterházy 1989 – *Esterházy Pál visszaemlékezése ifjúkorára (1635–1653)* = Esterházy Pál, *Mars Hungaricus*, sajtó alá rend. Iványi Emma, bev., szerk. Hausner Gábor, Bp., Zrínyi, 1989, 305–320.

Felföldi 200 – Felföldi László, *Tánctörténet* = *Magyar Kódex*, 3. köt., *Szultán és császár birodalmában, Magyarország művelődéstörténete 1526–1790*, főszerk. Szentpéteri József, szerk. Ács Pál et al., Bp., Kossuth, 2000, 289–294. (A kötet CD-ROM-változata: *Kereszt és Félhold [1526–1699], A török kor Magyarországon*).

Frankel [Fabó] 1904 – Frankel [Fabó] Bertalan, *Régi magyar táncok* = *Budapesti Hírlap*, 1904. augusztus 6.

Király 2015 – Király Péter, *Itinerarium in Germaniam 1653, Nádasdy Ferenc és Esterházy Pál regensburgi útja az újabb ismeretek tükrében* = *Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás*, szerk. Ács Pál, mtárs Buzási Enikő, Bp., Reciti, 2015, 417–434.

Martin 1990 – Martin György, *Táncok a 16–17. században* = *Magyarország zenetörténete*, II., (1541–1686), szerk. Bárdos Kornél, Bp., Akadémiai, 1990, 530–544.

Mohl 1924 – Mohl Adolf, *Herceg Esterházy Pál nádorispán*, Sopron, Soproni Sajtóváll., 1924.

Réthei Prikkel 1925 – Réthei Prikkel Marián, *A magyarság táncai*, Bp., Studium, 1925. (Reprint: Bp., ÁKV, 1985.)

Szabolcsi 1959 – Szabolcsi Bence, *A XVI. század magyar tánczenéje* = Szabolcsi Bence, *A Magyar zene évszázadai*, I., Bp., Zeneműkiadó, 1959, 157–183.

Szilágyi 1888 – *Az Esterházyak családi naplója*, kiad. Szilágyi Sándor = *Történelmi Tár*, 11(1888), 209–224.

Viskolcz 2015 – Viskolcz Noémi, *Esterházy Anna Júlia (1630–1669)* = *Századok*, 149(2015), 873–903.

Weiss 1980 – Weiss, Michael OFM, *Die Geschichte des Franziskanerklosters zum hl. Michael in Eisenstadt, 1630–1980*, gépirat, Eisenstadt, 1980.

https://doi.org/10.46403/Litteraeetamicitia.2026.323

Rendhagyó könyv(tár)történet

Egy illusztrált Martin Boregk-kötet tanulságai

N. Kis Tímea

Ahogy az ünnepelt kolléga intett egy elhamarkodott következtetés után: nem elég látnunk, figyelnünk is kell, hacsak nem akarjuk becsapni magunkat és remélt olvasóinkat a túlontúl nyilvánvaló tényszerűségek kritika nélküli elfogadásával. Pontosan ez jutott eszembe, amikor egy véletlennek – és a Google digitalizációs programjának – köszönhetően megpillantottam a cseh történész, Martin Boregk *Behmische Chronica* című, 1587-ben Wittenbergben kiadott kötetének[1] egy, a londoni British Libraryben őrzött példányát,[2] abban ugyanis közel kétszáz metszetet találtam. Habár az eredeti kiadványokat nem díszítették illusztrációk, ezt a példányt valamikor újrakötötték, kiegészítve a szövegrészletek tartalmát követő képekkel – könyvtáros legyen a talpán, aki minderről precíz leírást készít. Mint kiderült: a digitalizálás nem sikerült tökéletesen, a több mint ezer oldalasra duzzadt kötet két egységre bontva olvasható az interneten, az illusztrációk digitális állományai pedig részben összekeveredtek, részben hiányoznak. A metszetek pontos számáról és a kötet felépítésről tehát azt követően nyerhettem pontos adatokat, hogy személyesen is megvizsgáltam azt.

A könyv provenienciáját illetően csupán annyi adat áll a rendelkezésünkre, hogy az 1813 és 1885 között került a British Museum könyvtárába, onnan pedig a British Library állományába.[3] A kötetet azóta restaurálták, egyes lapjait japánpapírral erősítették meg, új kötést is kapott, ám szerencsére a régi, szerény kiképzésű bőr kötéstáblát is megőrizték, középmezőjében egy aranyozott

[1] Boregk 1587; VD16 ZV 2271
[2] London, British Library, Rare Books & Music Department, jelzete: 1314.l.1.
[3] *British Museum* 1885, 138.

supralibrosszal. Ennek pálmakoszorúval övezett, homokórákkal és koponyákkal díszített körívében egy ruhátlan, kezét egy koponyán nyugtató fiatalember látható, fölötte a könyvet újraköttető volt tulajdonos monogramjával: egy L és egy tükrözött L betű közé illesztett A betűvel. Azonosítást segítő, rangot jelölő attribútum azonban nem jelenik meg a supralibroson, a tulajdonost tehát inkább a nemesi ranggal nem rendelkező, tanult világi értelmiségiek között érdemes keresni. *(1. kép)*

1. kép: *A Martin Boregk-kötet supralibrosa*

Az újrakötés technikai részletei

Az újrakötés során a szöveget tehát közel kétszáz metszettel egészítették ki, melyek közül harminchárom portré, tizenhat város- vagy várábrázolás, illetve egy magyar vonatkozású térkép. Legnagyobbrészt különböző méretű portrék, veduták és térképek, de Kronenburg várának alaprajza,[4] illetve egy vélhetően tézislap (pontosabban annak egy nyomólemeznyi csonka példánya)[5] is megtalál-

[4] Boregk 1587, 592. Eredetileg megjelent: Zeiler 1649, 24–25.

[5] Alsó részén csonka címer sisakdísze látszik egy ágaskodó, koronás, kétfarkú oroszlánnal, mely a Cseh Királyság címerét idézi; az oroszlánt két tülök övezi.

ható közöttük, melyek zömmel egy-egy metszetsorozat tagjai, ritkábban önálló, egylapos aprónyomtatványok; ezeket a könyvkötő az eredeti kiadványokból kiemelve a Boregk-kötet lapjai közé fűzte. Ez az elrendezés esetlegesnek tűnhet, valójában azonban nem példa nélküli: észrevehetően a Matthäus Merian-féle *Topographia Germaniae*-sorozat köteteinek szerkesztési elvét követi, melyek számos későbbi topográfiai jellegű kiadvány alapjául szolgáltak: ezekben is különböző méretű, nagyságuk szerint csoportokba rendezett veduták, térképek, illetve váralaprajzok gazdagították a Martin Zeiler által írott szövegeket.

A kivitelezés módja egyértelművé teszi, hogy gondosan megtervezett és kivitelezett átalakításról beszélhetünk. A geográfiai vonatkozású metszeteket keretelés nélkül illesztették a kötet lapjai közé: ha nagyobb méretűek voltak, önálló lapként vagy lappárként, ha kisebbek, akkor pedig kettesével vagy hármasával kerültek egy oldalra úgy, hogy a könyvkötő üres papírokat illesztett a lapok közé, melyekbe a metszetek méretének megfelelő nyílásokat vágott körülbelül öt mm ráhagyással, ezekbe ragasztva a képeket.

A portrék kötetbe helyezése más módon történt, a könyvkötő (és a megrendelő) ezekre kiemelt figyelmet fordított. Az arcképeket egy, a különböző méretű rézmetszetekhez jól illeszkedő, modulálható, külön e kötethez tervezett architekturális kereteléssel látta el, melybe minden metszetet el lehetett helyezni a legkisebbtől a legnagyobb méretig úgy, hogy a keret a portréval harmonikus egységbe kerüljön. A kötéstechnika ebben az esetben is hasonló volt a kisebb méretű vedutákéhoz: a portrékat is ragasztással erősítették a keretelés lapjához, szintén a metszetek méretének megfelelő ablak kivágásával. A lapokat azelőtt kötötték a szöveg közé, hogy a metszeteket az ablakok helyére ragasztották volna, ezt jelzi, hogy esetenként a szöveg lenyomatot képezett a ragasztás mentén a lapok hátoldalán.[6] A portrékra irányuló kiemelt figyelmet az is jelzi, hogy sokkal finomabb papírra nyomtatták a keretelést, mint amilyet a ragasztott veduták kötetbe illesztéséhez felhasználtak.

A metszeteket tartalmazó lapokat a beköttetést követően tintával, jellemzően, de nem következetesen az utolsó szöveges oldalszámhoz igazítva sorszámozták, illetve egy, a kötet végéhez illesztett, kézzel írott, német nyelvű regiszterben fel is sorolták azokat. Az újrakötés során nem csupán a kronológiai, hanem az esztétikai kívánalmaknak is meg akart felelni a könyvkötő; az uralkodói portrék esetén például, ha azok egymással szemközti oldalpárra kerültek, az uralkodásuk dátumát figyelmen kívül hagyva felcserélte a személyeket, hogy azok egymás felé fordulva, befelé tekintsenek.[7]

6 I. Boleszláv, 51. sz.; I. Vencel, 45. sz.; Aba Sámuel, 74. sz.; Orseolo Péter, 75. sz.

7 Boregk 1587, 16, 17, 188.

A nürnbergi kérdés

Tekintve, hogy a könyv provenienciájáról, illetve az újraköttetés időpontjáról nincs információ, a megoldáshoz az egyes metszetek kiadási helyének és időpontjának meghatározása vezetett közelebb, a Boregk-kötettel kapcsolatos munkálatok ugyanis kizárólag a legkésőbbi kiadású metszet megjelenése után kezdődhettek el.

E vizsgálatok során kiderült, hogy az egyes városokat, illetve nagyobb földrajzi egységeket bemutató egész vagy duplaoldalas rézmetszetek meghatározó része nürnbergi eredetű alkotás a XVII. század második felétől a végéig. Nürnberget a helyi művész, Lucas Schnitzer 1650 körül kiadott rézmetszetét felhasználva mutatták be,[8] ahogy a Magyar Királyságot, Erdélyt a délvidéki területekkel együtt ábrázoló térképet is e településen jelentette meg Johann Hoffmann (1629–1698) 1686-ban.[9] A Cseh Királyságot bemutató, szintén nürnbergi kiadású térkép datálható ezek közül a legkésőbbre: Johann Georg Mauritius Vogt (1669–1730) ciszterci szerzetes rajzolta, és Johann Zieger (1646–1706) jelentette meg Johann Alexander Böner metszésében 1700 körül *Bohemia in suas Partes Geograph. Distincta* címmel.[10] A kisebb méretű, magyar vonatkozású vár- és városábrázolások nagyrészt szintén két nürnbergi kiadvány metszetillusztrációira, Erasmus Francisci *Annehmliche Merkwürdigkeiten derer an ober und unter der Donau gelegenen Königreiche* címmel 1685-ben,[11] illetve az erdélyi szász történetíró Georg Krekwitz *Totius Regni Hungariae … descriptio* címmel szintén ebben az évben megjelent kötetére[12] vezethetők vissza.

Hogy a metszetek kiválasztása nem korlátozódott csupán nürnbergi kiadványokra, Bécs[13] és Pozsony[14] ábrázolása a jó példa: mindkettőt Augsburgban nyomtatták 1685-ben, ahogy a Johann Philipp Steudner-féle Róma-látképet is.[15] Az is megfigyelhető, hogy a Matthäus Merian-féle frankfurti kiadású, grandió-

8 Boregk 1587, 283.

9 Boregk 1587, 413. *Hungaria, Transylvania, Wallachia, Moldavia, Croatia, Dalmatia, Bosnia, Servia et Thrachia,* in Müller 1686, on.

10 Svatoš 1997.

11 Például Tokaj városának, illetve várának ábrázolása (Boregk 1587, 675.) Johann von Maurer metszésében megjelent: Francisci 1685, 252.

12 Például Várpalota és Veszprém (Boregk 1587, 679.), illetve Győr és Gyula (Boregk 1587, 682.), lásd: Krekwitz, 1685, 1686,² 221, 601, 642, 878.

13 Boregk 1587, 645. Jacob Koppmayer metszeteként *Der Statt Wien in Ostereich* címmel Johann Christoph Wagner *Delineatio Provinciarum Pannoniae* című kötetében jelent meg 1684-ben Augsburgban (Wagner 1684, on.)

14 Presburg (Boregk 1587, 303.): szintén Wagner 1684-es idézett kötetében jelent meg (Wagner 1684, on.).

15 Roma (Boregk 1587, 318.)

zus *Topographia Germaniae*-sorozat több kötetéből is emeltek át különböző méretű metszeteket a Boregk-könyvbe.[16]

Ugyanez a tendencia figyelhető meg a portrésorozatok esetén is. A kötetben található képmások döntő többségét kitevő cseh, lengyel és magyar uralkodói, illetve szász választófejedelmi portrék legnagyobbrészt szintén nürnbergi kiadású rézmetszetek: a csehek és a magyarok esetén Johann Christoph Beer,[17] a lengyelek esetén Johann Melesander,[18] a szász választófejedelmek esetén Sigmund von Birken által[19] írott könyvből emelték át azokat. E rendkívül népszerűvé váló, az uralkodói portrék mellett rövid, prózában írt életrajzokat tartalmazó német nyelvű köteteket a nürnbergi könyv- és műkereskedő Johann Hoffmann adta ki 1668 és 1785 között. A Hoffmann állandó munkatársának számító, jénai és altdorfi iskolázottságú Beer elsősorban történeti-földrajzi vonatkozású kötetek szerzőjeként ismert, de részt vett Szenci Molnár Albert szótára 1708-as nürnbergi kiadásának munkálataiban is.[20] A magyar és a cseh hercegek, valamint királyok életrajza mellett ő írta meg a francia,[21] a spanyol,[22] az angol,[23] az itáliai,[24] illetve az osztrák[25] uralkodók rövid életrajzát is, mindegyiket rézmetszetű portrékkal kiegészítve.

A huszita hadvezérek: Jan Žižka, illetve Procopius Rasus (Andreas Prokop) képmása korábbi: Johann Conrad Klüpfel metszésében a *Hussiten Krieg* című kötetben jelentek meg 1624-ben Nürnbergben;[26] a többi portré, mint I. Vilmos orániai herceg, Rotterdami Erasmus vagy éppen II. Rudolf medaillonba

16 Melk (Boregk 1587, 204.) és Wels (Boregk 1587, 633.) vedutája a *Topographia provinciarum Austriacarum Austriae, Styriae, Carinthiae, Carniolae, Tyrolis* etc. című kötetből (1649), Königslutter am Elm pedig a *Topographia und Eigentliche Beschreibung Der Vornembsten Stäte, Schlösser auch anderer Plätze und Örter in denen Hertzogthümer[n] Braunschweig und Lüneburg* (1654) című kötetből származik. Érdekesség, hogy Karinthia, Stíria és Alsó-Ausztria térképe (Boregk 1587, 226.) viszont nem a *Topographia provinciarum Austriacarum Austriae* című kötetből lett átemelve, az ugyanis Johann Baptist Suttinger közreműködésével készült. E térképet az augsburgi Bernhard Vogel (1683–1737) újrametszette és szignálta is, a Boregk-kötetbe ezt a verziót illesztették be.

17 Beer 1685; Beer 1683.

18 Melesander 1684.

19 Birken 1677. Sigmund von Birkenhez fontos adalék, hogy ő fordította németre a *Mausoleum* szövegeit Nádasdy Ferenc 1662. évi megrendelésére (*Mausoleum* 2015, 315.)

20 Szenci Molnár 1708. RMK I. 1749.

21 Beer 1668.

22 Beer 1678.

23 Beer 1676.

24 Ez esetben Beer fordítói feladatokat látott el. Tesauro, Beer 1686.

25 Beer 1695.

26 Boregk 1587, 352, 378. Lásd: Theobald 1624, 228, 298. Zacharias Theobald, *Hussiten Krieg, darinnen begriffen, das Leben, die Lehr, der Todt M. Johannis Hussii...*, Nuremberg, Simon Halbmayer, 1624.

foglalt képmása, a XVII. század második felére datálható alkotás. A legkorábbi sorozat, melyre a későbbiekben részletesen kitérek, a XVI. század második felére datálható, végül a legkésőbb, a XVIII. század első harmadában jelent meg Lipcsében a huszita választott prágai püspök, Jan Rokycana mellképe Martin Bernigeroth (1670–1733) metszésében,[27] a Boreg-kötetbe illesztett metszetek tehát közel kétszáz évet ölelnek fel.

A *terminus post quem* ezáltal a *Bohemia in suas Partes Geograph. Distincta*-térkép, illetve a Martin Bernigeroth-féle, Jan Rokycanát ábrázoló rézmetszet kiadási dátumához igazodik, utóbbira 1690 és 1733 között került sor (pontos dátumát nem ismerjük, de a portrésorozat öt tagja 1710-ben már megjelent[28]). A könyv újraköttetésére ennek megfelelően a XVIII. század első vagy középső harmadában kerülhetett sor, vélhetően német nyelvterületen, és tekintve a metszetek döntő többségének kiadási helyét, nagy biztonsággal Nürnberghez vagy a környékéhez köthetően. E tekintetben a XVIII. század középső harmadára datálható, a *Vanitas* szellemiségét és a pálmakoszorúval a szellemi kiválóságot egyaránt tükröző supralibros is a segítségünkre lehet, LAL betűkből álló monogrammal ugyanis csupán egy olyan Nürnberghez köthető személy azonosítható a XVIII. században, aki a tudós értelmiség világi tagja volt, és aki megengedhette magának, hogy e minőségében portrét készítsenek róla: ő pedig a hersbrucki születésű Albert Lorenz Lederer, aki az altdorfi egyetemen teológiát végzett 1705-ben,[29] majd tanítóként 1757-ben hunyt el a Nürnberg környéki Schwarzenbruckban, így a kötet tulajdonosa vélhetően ő volt.[30]

A XVI. századi portrék

A harminchárom magyar vonatkozású portré közül harminc német nyelvű képaláírással kiegészített uralkodói arckép nem tartogat különösebb izgalmakat, azok ugyanis jól ismertek: Johann Azelt rézmetszeteinek, melyek a korábban említett *Der Hertzogen und Königen in Hungarn* című kötetben jelentek meg

[27] Boregk 1587, 393.

[28] Okolitsányi 1710. Kiadói kolligátum. RMK III. 4721

[29] Értekezése nyomtatásban is megjelent: Lederer 1705. Más kiadvány az ő szerzőségében nem ismert.

[30] Az érvet a Georg Wolfgang Panzer-féle *Verzeichnis von Nürnbergischen Portraiten aus allen Ständen* című, 1790-ben kiadott kötet adataira alapozom, mely az addig megjelent nürnbergi személyekről készített metszetek leírását tartalmazza 276 oldalon keresztül, tehát reprezentatív mennyiségű adatból levont következtetésről van szó, ennek ellenére a megállapítás csupán megalapozott hipotézisként kezelendő. (Panzer 1790.)

1683-ban,[31] előképe a Ferenczffy Lőrinc[32] magyar királyi kancelláriai titkár által megrendelt metszetsorozat, melyet miután Nádasdy Ferenc a kiadatlan nyomólemezeket megszerezte Giovanni Bucellinitől, a pozsonyi jezsuita kollégium rektorától, Nürnbergben jelentette meg a *Mausoleum*ban 1664-ben.[33] A másik három, a XVI. század második felére datálható magyar vonatkozású portré I. Mátyás királyt[34] *(2. kép)*, a szigetvári hős Zrínyi Miklóst[35] *(3. kép)*, illetve lengyel királyként Báthory Istvánt[36] *(4. kép)* ábrázolja; metszőjük azonos személy volt, akit ismeretlennek jegyeznek a hazai és nemzetközi közgyűjtemények.

---

31 Beer 1683; Rózsa 1973, 74.

32 Holl 1980.

33 *Mausoleum* 1664. Hasonmás kiadása: *Nádasdy* 1991. Kiadástörténetéhez: Rózsa 1973; Viskolcz 2007; Fajt, Tüskés 2025.

34 Boregk 1587, 543. Mérete: 13,4x10,5 cm. Balogh 1925, 257–258; Balogh 1940, 490, 510. A Mátyás-metszet előképe a humanista Paolo Giovio nocerai püspök comói villájában kiállított, Andrea Mantegna által festett portré volt, mely napjainkra már csak másolatokból ismert; Balogh Jolán német művész alkotásaként a XVI. század második felére datálta. (Balogh 1925, 257–258; Balogh 1940, 451–456.) Ennek szűkebb kivágatú másolata Tobias Stimmer fametszeteként a comói *Musaeum* képtárát bemutató kiadványokban jelent meg: egy terjedelmesebb, a Giovio által 1546-ban metszetillusztrációk nélkül közreadott katalógus szövegrészleteit felhasználva dedicatiókat és az elogiumok mellett bővebb életrajzi adatokat is tartalmazó (Giovio 1577a), illetve egy, az utóbbit elhagyó, provinciálisabb metszetkeretelésű kötetben (Giovio 1577b); mindkettő 1577-ben jelent meg Bázelban, Pietro Perna kiadásában. Balogh Jolán úgy vélte: a Boregk-kötetben is látható Mátyás-metszet úgy készülhetett, hogy a német művész kiegészítette az eredeti profilarcot, és az uralkodó kezébe szegfűt adott, de a módosítások iránya valójában nem azonosítható: a Giovio-féle arcképgyűjtemény festett vagy metszett másolati példányai közül ugyanis számos éppen a redukció nyomait viseli magán, ahogy erre már Balogh Jolán is felhívta a figyelmet (Balogh 1925, 250–252). Habár a *Elogia virorum literis illustrium* előszavát jegyző Pietro Perna, illetve a *Musæi Ioviani imagines artifice manu ad viuum expressæ* esetén a marburgi filológus, Theobald Müller is hangsúlyozta, hogy a Stimmer-metszetek a Comóban akkor még megtekinthető portrék másolásával készültek, egyértelmű, hogy a Perna-kötetek metszeteinek, illetve a Cosimo de' Medici által még Giovio életében megrendelt és Cristofano dell'Altissimo által elkészített 284 firenzei portrémásolatnak a készítése során több esetben módosítottak a képkivágaton, sőt a kompozíción is, hogy azok egységesebb megjelenésűek legyenek, az elogiumoknak (és Giovio elképzeléseinek) megfelelően elsősorban az arcokra irányítva a figyelmet. Andrea Doria genovai haditengerészeti parancsnok metszett portréjának közvetlen előzménye például az Agnolo Bronzino által őt Neptunuszként megfestett olajkép, melyen Doria a kezében háromágú szigonnyal, míg a Stimmer-metszeten evezőlapáttal jelenik meg. Hogy az egységesítés igénye nem csupán a Perna-féle kötetekben érhető tetten, a firenzei portrémásolatok esetén is megfigyelhető: a luccai condottierónak, Castruccio Castracaninak például Stimmer metszetén egy profilt forduló, páncélt viselő derékképe látható, mely vélhetően egy lovasportré kivágata, míg a Medici-gyűjteménybe került másolati példány mellkép, és egy, a páncélzat helyett köpenyt viselő férfit ábrázol.

35 Boregk 1587, 684. App. M22. Cennerné Wilhemb 1997, Kat. A8; a Zrínyi-ikonográfiáról részletesebben: G. Etényi 2017, 227–230.

36 Boregk 1587, 689. App. M42, Hollstein 1986, 58.

2. kép: *Hunyadi Mátyás*

E három derékképhez a művész személyének azonossága okán további nyolc rézmetszet társítható a *Behmische Chronica* kiegészített kötetében, ezek I. Frigyes, I. Miksa és V. Károly német-római császárt, I. Móric és János Frigyes szász választófejedelmet, a francia–lengyel uralkodó III. Henriket, Husz Jánost, illetve Juan Luis Vives-et ábrázolják.

E portrék közül a Husz Jánost ábrázoló kiemelt figyelmet érdemel, melynek előképe a Johann Agricola által írott *Wahrhaffte Bildnis etlicher gelarten Menner* című kötetben jelent meg 1562-ben,[37] a nürnbergi Erhard Schön fametszetét alapul véve – ugyanis e képmást, ahogy az Agricola-kötet többi portréját is, a szintén nürnbergi Balthasar Jenichen (1550 előtt–1621 előtt) is rézbe metszette 1565-ben.[38] Az ő portrésorozatának, mely a reformáció jelentős személyiségeit mutatja be, a Husz-arcképen kívül még 36 tétele ismert.[39] E sorozatnak a Boregk-kötet tizenegy metszetével megközelítőleg azonos méretű,[40] szignálatlan,

[37] Agricola 1562a, B.
[38] Hollstein 1986, 76. Nr. 204.
[39] Hollstein 1986, 72.
[40] Méretük: 13x10,5 cm. Hollstein 1986, 80.

datálatlan variánsai, köztük a Boregk-kötetben látható Husz János-portré, valamikor a XVI. század második felében szintén elkészültek.[41] Jenichen a szász választófejedelmek arcképét is rézbe metszette, mely egyes tételeinek szintén ismert a Boregk-féle tizenegy metszettel rokonítható verziója,[42] ahogy ezektől független jeles uralkodókat, humanistákat és tudósokat ábrázoló példányai is.[43] A Boregk-kötet említett metszetei eredetileg tehát egy jóval több tételből álló sorozat részei voltak, amelyek későbbi számbavétele alapvető fontosságú a tizenegy arckép tágabb kontextusba helyezéséhez.

Balthasar Jenichen életútjáról meglehetősen hiányosak az információink. Virgil Solis tanítványaként, majd özvegyét 1564-ben feleségül véve dolgozott Nürnbergben az 1621 előtt bekövetkezett haláláig.[44] A metsző életműve mennyiségét tekintve jelentős,[45] kvalitását tekintve viszont rendkívül heterogén, ezért Georg Kaspar Nagler 1838-ban azt is felvetette, hogy a BI szignójú metszetek valójában két művész munkái lehetnek,[46] ezt azonban Andreas Andresen,[47] majd Ilse O'Dell-Franke[48] is cáfolta. E különbségeket talán egy népesebb műhely okozhatta, ahol a segédek munkájára is a mester szignója került.[49] Habár Jenichen életművében bibliai, allegorikus és ostromjelenetek is megtalálhatók, az életmű meghatározó részét a portrék teszik ki, melyek jellemzően mell- és derékképek; ezek rendszerint előképek után készültek különböző (jobbára kisebb) méretben uralkodókról, egyházi személyekről, tudósokról, illetve nürnbergi patríciusokról.[50] Jenichen egy adott személyről

41 Hollstein 1986, 80.

42 Frigyes, János és János Frigyes választófejedelem, illetve János Vilmos herceg, Hollstein 1986, 86.

43 Például I. Frigyes dán király: ÖNB Bildarchiv und Graphiksammlung, POR 0034928; I. Frigyes brandenburgi választófejedelem: Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, Inv.no. A25455; II. Henrik francia király: British Museum nr.1893,0411.41; V. Albert bajor herceg (a nyilvántartásban is Balthasar Jenichen műveként azonosítva): Amsterdam, Rijksmuseum RP-P-2016-758. Lásd még például Johann Sturm, Pietro Bembo, Willibald Pirckheimer és Jacob Milich portréit. Hollstein 1986, 80.

44 Hollstein 1986, 9; O'Dell-Franke 1977, 23–25.

45 A Hollstein-féle katalógus 327 metszetét sorolta fel. Hollstein 1986, 9–108.

46 Nagler 1838, 407.

47 A kvalitásosabb metszeteket Bartholomäus Jamnitzer művének tartva, ő azonban már 1559-ben elhunyt. Andresen 1872, 119.

48 O'Dell-Franke 1977, 24.

49 Andresen 1872, 119–120.

50 Az általa másolt metszetek között kortársaira, Hans Sebald Behamra és Jost Ammanra érdemes utalni; Johann Agricola portrékötetteiben nagy számban találhatók meg a Jenichen-metszetek előképei, l. Agricola 1562a; Agricola 1562b, Agricola 1563. Jenichen egyházi személyiségeket bemutató portrésorozatát pedig Tobias Stimmer, illetve Robert Boissard metszette újra.

több ugyanolyan vagy hasonló beállítású, de kivitelezését tekintve akár különböző kvalitású portrét is megjelentetett, mint az 1565-ben BI monogrammal kiadott két Erasmus Sarcerius-portré, melyek szintén azt sejtetik, hogy a műhelygyakorlatot váltották sikeresen pénzre olyan népszerű témájú metszetek esetén, amelyeket huzamosabb ideig és nagy példányszámban lehetett árusítani.

A Boregk-kötetbe illesztett portrékat dinamikus profilozással, de a technikai tudás végességével (például a karok rövidülésének, a testrészek egymáshoz viszonyított arányának esetlegességével) készítették el, és mindegyiket latin nyelvű, metszett feliratokkal látták el, melyek az ábrázolt nevét, illetve titulusát tartalmazzák – V. Károly portréja esetén hibásan, mivel az egyik V betűnek a tükörképe szerepel a kép alatt.[51] A metszőnek magyar vonatkozású arcképei közül eddig egy egész alakos portréja ismert, mely szintén a szigeti Zrínyi Miklóst ábrázolja;[52] a nevezett Báthory István-portrét pedig Jenichen alkotásaként már Wilhelm Eduard Drugulin is leírta 1860-ban, igen ritkának jellemezve azt.[53] Ezek alapján tehát megalapozottan valószínűsíthető, hogy e tizenegy arckép metszője Balthasar Jenichen vagy az ő műhelye volt.

További kérdésként merül fel, hogy a Boregk-krónika újraköttetése során a XVI. század második felében megjelent metszeteket használták fel, vagy a nyomólemezek újbóli használatba vételével nyomtatták ki azokat már a művész halálát követően. Vélhetően az utóbbi történt, ugyanis a beragasztott tizenegy metszet egyikének sem sérült (gyűrött, szakadt vagy piszkolódott) a felülete vagy a széle. Azonban az is megfigyelhető, hogy a levonatok készítésekor a rézlemezek többsége már sérült volt, az I. Frigyest ábrázoló metszeten például függőleges, az I. Mátyás királyt bemutató képen pedig vízszintes karcolásnyomok találhatók, melyeket a szakszerűtlen tárolás okozott. Mivel ez a közgyűjteményekben őrzött további példányok esetén is megfigyelhető, biztosra vehető, hogy a nyomólemezeket csak a metsző halála után kezdték el használni. Ismert, hogy özvegye 1621-ben adta el Jenichen összesen körülbelül 67 kg súlyú nyomólemezeit Paul II. Behaim von Schwarzenbach helyi szenátor-kereskedőnek, ezt követően azok további sorsa ismeretlen.[54]

A tanulság ebből az esetből, hogy a könyveket – különösen amennyiben a használatnak egyedi lenyomatai azonosíthatók benne – valóban nem szabad

---

51 Ez a hiba több Jenichen-metszeten is megfigyelhető, például Joachim Camerarius vagy Philipp Wagner portréja esetén.

52 Hollstein 1986, 68.

53 Drugulin 1860, 335. Nr. 20214.

54 „1 Ctr. 20 Pfd. umb 50 Fl. kumbt das Pfundt umb 25 kr," tehát egy center (bécsi mázsa, kb. 56 kg) és 20 Pfund (bécsi font, kb. 11 kg) értékben. Andresen 1872, 118.; Schmidt 1881, 766.

függetleníteni az olvasóiktól, ez esetben pedig kifejezetten a tulajdonosától. E kiegészített Boregk-kötet azért is izgalmas, mivel úgy lehet rá tekinteni, mint egy XVIII. századi világi értelmiségi magángyűjteményének (könyvtárának és metszetgyűjteményének) képekkel készített jegyzékére. Ez nélkülözi ugyan a jegyzékszerű összeírások egzakt adatait, melyek az olvasmánytörténeti kutatások elsődleges forrásainak tekinthetők, de a metszetek számbavételével legalább részleteiben így is rekonstruálható, milyen történeti-földrajzi vonatkozású kiadványokkal vagy legalább azokról való pontos ismeretekkel, olvasottsággal rendelkezett az egykori tulajdonos. Ez természetesen továbbra sem magyarázza, miért kellett a vizsgálat során azonosított kötetek példányait megcsonkítani, hogy ennyire gazdagon díszíthessenek velük egyetlen kiadványt, de ennek a rejtélynek a megoldásához még ez a hevenyészett könyvtörténeti kutatás is kevésnek bizonyul.

3. kép: *Zrínyi Miklós, a szigetvári hős*

Hivatkozott irodalom

ÖNB = Österreichische Nationalbibliothek

Agricola 1562a – Agricola, Johann, *Warhaffte Bildnis etlicher gelarten Menner, durch welche Gott aus unaussprechlicher Gnaden, die reine Lehr des heiligen Evangelii, nötige Sprachen und andere löbliche und nütze Künste, zu dieser letzten zeit der Welt, widerumb erwecket*, Wittenberg, Gabriel Schnellboltz, 1562.

Agricola 1562b – Agricola, Johann, *Warhaffte Bildnis etlicher Hochlöblicher Fürsten vnd Herren, welche zu der zeit, da die heilige Göttliche Schrifft, so durch Menschen satzunge vertunckelt gewesen, Durch Gottes gnaden wider an Tag komen ist, Regieret vnd gelebet haben*, Wittenberg, Gabriel Schnellboltz, 1562.

Agricola 1563 – Agricola, Johann, *Illustrissimorum Ducum Saxoniae praestantium sapientia, virtute et rerum fortiter ac utiliter gestarum gloria heroum vivae effigies ab A. 842–1563*, Wittenberg, Gabriel Schnellboltz, 1563.

Andresen 1872 – Andresen, Andreas, *Balthasar Jenichen = Der deutsche peintre-graveur: oder, die deutschen Maler als Kupferstecher nach ihrem leben und ihren werken, Zweiter Band*, Leipzig, Alexander Danz, 1872, 118–203.

Balogh 1925 – Balogh Jolán, *Mantegna magyar vonatkozású portréi = Századok*, 59(1925/7–8), 234–263.

Balogh 1940 – Balogh Jolán, *Mátyás király arcképei = Mátyás király emlékkönyv, I. köt.*, szerk. Lukinich Imre, Bp., Franklin, 1940, 435–548.

Beer 1668 – [Beer, Johann Christoph], *Der Könige in Franckreich Leben, Regierung und Absterben, Aus bewehrten Frantzösischen Geschicht-Schreibern übersetzet Und sambt ihren Bildnüssen nach Boissevins Conterfäten ans Liecht gegeben*, Nuremberg, Johann Hoffmann, 1668.

Beer 1676 – [Beer, Johann Christoph], *Kurtzer Entwurff dess Lebens der Könige in Engelland, von der Zeit an, als die Sachsen und Angeln sich derselben Insul bemächtiget, biss auf die jetzige Regierung*, Nuremberg, Johann Hoffmann, 1676.

Beer 1678 – [Beer, Johann Christoph], *Der Könige in Hispanien Leben, Regierung und Absterben, Von dem ersten König Athanarico an, biß auf den itzt-regierenden König Carln den II.*, Nuremberg, Johann Hoffmann, 1678.

Beer 1683 – [Beer, Johann Christoph], *Der Hertzogen und Königen in Hungarn Leben, Regierung und Absterben. Von dem ersten Herzogen Keve an, biß auf den iztregirenden König Leopold den I.*, Nuremberg, Johann Hoffmann, Christian Sigmund Froberger, 1683.

Beer 1685 – [Beer, Johann Christoph], *Der Hertzogen und Königen in Böhmen Leben, Regierung und Absterben*, Nuremberg, Johann Hoffmann, 1685.

Beer 1695 – [Beer, Johann Christoph], *Der durchleuchtigsten Erz-Herzogen zu Österreich Leben, Regierung und Groß-Thaten*, Nürnberg, Martin Endter, 1695.

Birken 1677 – Birken, Sigmund von, *Chur- und fürstlicher sächsischer Helden-Saal*, Nuremberg, Johann Hoffmann, Christoph Gerhard, 1677.

Boregk 1587 – Boregk, Martin, *Behmische Chronica, darinnen ordentliche, wahrhafte, eigentliche und richtige Beschreibung des ... Königreichs Böhmen Ankunft, Namen, Herkommen ... zusammengetragen und verfasset*, Wittenberg, Zacharias Krafft, 1587.

British Museum 1885 – *British Museum, Catalogue of Printed Books*, London, William Clowes and Sons, 1885.

Cennerné Wilhemb 1997 – Cennerné Wilhemb Gizella, *A Zrínyi-család ikonográfiája*, Bp., Balassi, 1997.

Drugulin 1860 – Drugulin, Wilhelm Eduard, *Allgemeiner Portrait-Katalog, Erster Theil*, Leipzig, 1860.

Fajt, Tüskés 2025 – Fajt, Anita, Tüskés, Gábor, *Geschichtsfiktion, Patriotismus und Selbstrepräsentation in Sigmund von Birkens Mausoleum der Hungarischen Könige (1664) = Lyriker – Übersetzer – Korrespondent Neue Studien zu Sigmund von Birken (1626-1681)*, Hg. von Wilhelm Kühlmann, Hartmut Laufhütte, Passau, Ralph Schuster Verlag, 2025, 289–346.

Francisci 1685 – Francisci, Erasmus, *Annehmliche Merkwürdigkeiten derer an ober und unter der Donau gelegenen Königreiche*, Nuremberg, Johann Hoffmann, 1685.

G. EténYi 2017 – G. Etényi Nóra, *Toposztól a hírértékig, A várháborúk eseményei korabeli német nyomtatványokban = Studia Agriensia*, 35(2017), 207–241.

Giovio 1577a – Giovio, Paolo, *Elogia virorum literis illustrium*, Basileae, Pietro Perna, 1577.

Giovio 1577b – Giovio, Paolo, *Musæi Ioviani imagines artifice manu ad viuum expressæ. Non minore industria Theobaldi Mulleri Marpurgensis musis illustratæ*, Basileae, Pietro Perna, 1577.

Holl 1980 – Holl Béla, *Ferenczffy Lőrinc, Egy magyar könyvkiadó a XVII. században*, Bp., Magyar Helikon, 1980.

Hollstein 1986 – Hollstein, Friedrich Wilhelm Heinrich, *Hollstein's German Engravings, Etchings and Woodcuts 1400–1700, Vol. XV B. Balthasar Jenichen to David Kandel*, Blaricum, A.L.van Gendt B.V., 1986.

Krekwitz 1686 – Krekwitz, Georg, *Totius Regni Hungariae… descriptio*, Frankfurt am Main, Nuremberg, Leonard Loschge, Johann Philipp Andreas, 1685.

Lederer 1705 – Lederer, Albert Lorenz, *Divaricationes Novatorias, Ob Neglectam Scriptvræ Panarmoniam circa triplex Bibliothecæ Theologicæ repositorium admissas, emendandi studio subinnuent, notabunt ac perstringent Altdorfi[i] d. 4. Febr. MDCCV Præses Christophorvs Sonntag, SS. Th. D. ejusdemq[ue] primarius & Græcæ Lingvæ Professor, Ecclesiæ Antistes & h.t. Facultatis suæ Decanus, & Respondens Albertvs Lavrentivs Lederer, Hersprucco-Noricus*, Altdorfii, J.G. Kohlesius, 1705.

Mausoleum 1664 – *Mausoleum Potentissimorum Gloriosissimorum Regni Apostolici Regum et Primorum militantis Ungariae ducum*, Norimbergae, Michael & Johann Endter, 1664.

Mausoleum 1991 – *Mausoleum potentissimorum ac gloriosissimorum Regni Apostolici regum et primorum militantis Ungariae ducum. Nürnberg, 1664.*, facs. kiad., közzéteszi Kőszeghy Péter, kísérőtanulmány Rózsa György, Bp., Akadémiai, 1991 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 24).

Melesander 1684 – Melesander, Johann, *Schau-Platz polnischer Tapfferkeit oder der…polnischen Könige und Fürsten*, Nuremberg, Christian Sigmund Froberg, Johann Hoffmann, 1684.

Müller 1686 – Müller, Johann Ulrich, *Pannoniens Kriegs- und Friedens-Begebnüsse*, Nürnberg, Johann Hoffmann, 1686.

Nagler 1838 – Nagler, Georg Kaspar, *Neues allgemeines Künstler-Lexicon, Sechter Band*, München, E. A. Fleischmann, 1838.

O'Dell-Franke 1977 – O'Dell-Franke, Ilse, *Kupferstiche und Radierungen aus der Werkstatt Virgil Solis*, Wiesbaden, Steiner, 1977.

Okolitsányi 1710 – Okolitsányi Pál, *Historia diplomatica de statu religionis evangelicae in Hungaria in tres periodos distincta*, [Frankfurt am Main], s. typ., 1710.

Panzer 1790 – Panzer, Georg Wolfgang, *Verzeichnis von Nürnbergischen Portraiten aus allen Ständen*, Nürnberg, gedruckt mit Bielingschen Schriften, 1790.

Rózsa 1973 – Rózsa György, *Magyar történetábrázolás a XVII. században*, Bp., Akadémiai, 1973.

Schmidt 1881 – Schmidt, Wilhelm, *Balthasar Jenichen = Allgemeine Deutsche Biographie 13*, Leipzig, Duncker und Humblot, 1881, 766–767.

Svatoš 1997 – Svatoš, Martin, *P. Mauritius Vogt OCist, ein Böhmischer Patriot und Gelehrter der Barockzeit aus Francken = Jahrbuch für fränkische Landesforschung*, 57(1997), 163–180.

Szenci Molnár 1708 – Szenci Molnár Albert, *Dictionarium quadrilingue Latino-Ungarico-Graeco-Germanicum: innumeris vocibus, phrasibus, formulis loquendi, et proverbiis … indiceque Graeco et Germanico … dua-*

bus partibus distinctum ... autoribus Alberto Molnar Szenciensi et Johanne Christophoro Beer, Noribergae, Martin Endter, 1708.

Tesauro, Beer 1686 – [Tesauro, Emanuele, Beer, Johann Christoph], *Der Könige in Italien Leben Regierung Thaten und Absterben: Das auf 700. Jahr berechnete Reich der Gothen und Langobarden, Dann Auch derer übrigen aus andern Nationen erwehlten Regenten von Alarico an biß auf Ardoinum und Henricum II.*, Nürnberg, Johann Hoffmann, Johann Burchard Mylius, 1686.

Theobald 1624 – Theobald, Zacharias, *Hussiten Krieg, darinnen begriffen, das Leben, die Lehr, der Todt M. Johannis Hussii...*, Nuremberg, Simon Halbmayer, 1624.

Viskolcz 2007 – Viskolcz, Noémi, *Ungarische Königsbilder in Nürnberg im 17. Jahrhundert. Ein Rechtsstreit über die Königsbilder des „Mausoleum" = Ungarn-Jahrbuch*, 28(2005–2007), 361–368.

Wagner 1684 – Wagner, Johann Christoph, *Delineatio provinciarum Pannoniae et Imperii Turcici in Oriente*, Augspurg, Jacob Koppmayer, 1684.

Zeiler 1649 – Zeiler, Martin, *Topographia provinciarum austriacarum Austriae, Styriae, Carinthiae, Carniolae, Tyrolis*, Franckfurt am Mayn, Matthäus Merian, 1649.

4. kép: *Báthory István lengyel király*

https://doi.org/10.46403/Litteraeetamicitia.2026.339

Zrednai (Vitéz) János verse V. László halálára (*Sideribus patriis…*)

Kiss Farkas Gábor

A Bajor Állami Könyvtár clm 19651 jelzetű kéziratában a 8^{v} folión az alábbi bejegyzés olvasható:

Subsequens subtile epitafium dictauit dominus episcopus waradiensis pro domino ladislao olim rege vngarie et bohemie ac duce austrie qui obiit prage die S. Clementis[1]

Sideribus [syderibus] patrijs rutilum[2] par sidus in orbe
Vix iactis[3] radijs[4] destinor occidere [mors]
Morte Ladislaus rex dux ruo fata secutus
Viuo virtute me prohibente mori
Moribus etatem superans decus arcis auorum
Vinco [quia mansit virgo] pudicicie nobilitate patres
Cesaris [Karoli imperatoris regis behemie] ossa[5] nepos abaui[6] premo proxima busto[7] [sepulchro]
Qui tituli [regis bohemie] fueram, sum tumulique comes.[8]

---

1 A clm 19651 Ulrich Greimolttól származó tartalomjegyzékében így szerepel: „Epitaphium quod dictavit dominus Episcopus Waradiensis pro domino Ladislao olim rege Vngarie." A Melk, cod. 1647, 176v felirata: „Epitafium ladislai regis quod dictavit episcopus Waradiensis." A versre anonimként hivatkozik Walther 1969, n. 18178, és Lhotsky 1963, 357.

2 A clm 19651 tévedésből *rutulum*-ot ír.

3 Karlsruhe, Ettenheim-Münster 28; clm 418 és clm 11715 kéziratokban *partis* szerepel.

4 „[visus] eminus manens totum simul iactis radiis intuetur": Boëthius, *Consolatio Philosophiae* 5, pr. 4.

5 „defensa et gemitu Caesaris ossa mea": Propertius 4, 11, 58 (Cornelia a sírból beszél, mint egy csonthalom).

6 clm 418: abavo.

7 „si te forte meo ducet via proxima busto": Propertius 2, 1, 61.

8 tituli… tumulique comes: Walther 1969, n. 7695, l. 11: „Ut thalami tumulique comes nec morte revellar".

Magyarul:
Az alábbi, míves epitáfiumot a váradi püspök úr költötte László úr, Magyarország és Csehország néhai királya, Ausztria fejedelme számára, aki Szent Kelemen napján hunyt el Prágában.

Az atyai csillagokhoz hasonlóan, a világban vöröslő csillagként
Alig vetettem első sugaraimat, sorsom a halál lett.
Én, László király és fejedelem, elbukom követvén halálommal végzetem,
De erényem révén élek, mert az nem enged meghalnom.
Erkölcsömmel túlszárnyalom koromat, mint őseim várának éke,[9]
Szüzességem nemessége révén felülmúlom szüleimet,
Dédapám, a császár közeli csontjain fekszem, én a dédunoka a sírban,
Akinek egykor csak címében voltam, most már sírjában is társa vagyok.

Formahű fordításban:
Párja a csillag[czillag]-atyáknak, rőtlő csillag, a földön
épp csak felragyogott fényem, a végzet elért.
Meghalok, én, László, a király, bétöltve a sorsom,
élek erényemben, mely halnom nem hagy,
erkölccsel koromat – mint dísz, várán eleimnek – ,
s szűzi nemességgel múlva felül[mivel szűz maradt] szüleim.
Császár-dédapa[Károly császár, cseh király] csontjai mellett fekszem[sírban], utódként.
Címben[cseh királyi] csak voltam – sírban a társa vagyok. (ford. Farkas Flóra)

Az ifjú V. László halála olyan „médiaesemény" volt, amely nagy visszhangot keltett a kortárs közép-európai közvéleményben.[10] Az uralkodó, akinek a leendő pápa, Enea Silvio Piccolomini írt tankönyvet, és akinek a sorsával és gyámság alóli kiszabadulásával évek óta foglalkozott az európai politikai és kulturális elit, váratlanul hunyt el, és ezzel a francia királlyal kötött dinasztikus házasság lehetősége is elveszett.[11] Haláláról számos költői mű emlékezett meg, köztük Gregorius Tifernas epitáfiuma is, amely már 1474-ben megjelent nyomtatásban,[12] Bernhard von Kraiburg pedig hosszú, erősen retorizált siratólevélben búcsúztatta el az uralkodót.[13] Zrednai János egy Várdai István kalocsai

9 Utalás arra, hogy a Habsburg-dinasztia elnevezése a svájci Habsburg várára vezethető vissza. Így V. László, a Habsburg-dinasztia tagja, ősei várának ékessége lehet.
10 Fasbender 2010, 375–390. A haláleset körülményeiről: Urbánek 1924; Palacky 1856.
11 Györkös 2013, 285.
12 Walther 1969, n. 8532. Lásd: Boda 1998, 13–23.
13 Chmel 1850, 663–666 (a München, clm 4016, f. 42–45 alapján; másik kézirata Wien, Österr.

érsekhez és Pálóczi László országbíróhoz írt levélben siratta el a királyt halála másnapján, 1457. november 24-én, röviden leírva a király gyors megbetegedését és váratlan halálát.[14] Zrednai levele a végzetnek tulajdonítja a király halálát, szembeállítva a világi hatalom nagyságát a végzettel, amelynek a világ ura is engedni kényszerül („vidi oppressum fati dominio dominatorem tanti orbis"), a király arcának szépségét a halál sápadtságával („faciem illam speciosam … palore mortis occupatam"), és ártatlanságát azzal, hogy a túlélők bűneiért szenvedett el büntetést („dignas peccatis nostris, sed se indignas penas ferentem"). A siralmakat egy „O" felkiáltással fejezi be az emberi állapot nyomorúságáról: „O vere miserabilis humana condicio!" A megdöbbenés és fájdalom kifejezésére hasonlóan erős retorikát használnak a kortársak: Enea Silvio Piccolomini egy hónappal későbbi, december 20-i levele szintén jajgatással érzékelteti a meghiúsult remények miatt érzett veszteséget („O inanes nostras cogitationes, o caducam fallacemque spem"),[15] Bernhard von Kraiburg pedig – az eseményeket Zrednaihoz hasonlóan a fátumnak tulajdonítva – egyenként siratja el a birodalom népeit, amelyek nyelvei közt zűrzavar támad majd, és az országok fővárosait („Wienna…", „O Praga misera", „O viduata Buda").[16]

A váradi püspöknek tulajdonított verses epitáfiumról joggal feltételezhető, hogy nem sokkal V. László halála után keletkezett. Két kézirata is megörökíti, hogy a váradi püspök költötte („dictavit") ezt a magas stílusban írt („subtilis", talán *sublimis* helyett) költeményt. Mivel a váradi püspök V. László halálának idején, 1445 és 1465 között Zrednai (Vitéz) János volt e két kézirat szerint, feltételezhető, hogy a humanista váradi püspök egyetlen ismert költeményével állunk szemben. A vers szerzője tudja már, hogy hova temették a királyt – közvetlenül IV. Károly császár mellé, a Szent Vitus-székesegyházba –, de ez nem jelenti azt, hogy jóval később írta volna versét. V. László temetése a járványtól való félelem miatt (Zrednai levele is említi a király testén a pestises *apostémát*!)[17] szokatlanul hamar, halála után két nappal, 1457. november 25-én lezajlott.[18] Így azon még Zrednai (Vitéz) János is részt vehetett, és a temetés helyszínét is világosan megjelölhette versében. Megerősíti szerzőségét az is, hogy ugyanúgy a fátum hatalmának tulajdonítja a király váratlan halálát, mint november 24-én

Nationalbibl., 3520, ff. 13v–17v).

14 Iohannes de Zredna 1980, 201. A levelet Csapodiné Gárdonyi 1979, 369–372 (a Zágráb, Arhiv Hrvatske Akademije Znanosti i Umjetnosti, II. b. 3. alapján).

15 Piccolomini 2024, 558–559. (Nr. 894).

16 Chmel 1850, 665.

17 „oborto pestifero apostemate", Iohannes de Zredna 1980, 201.

18 Nodl 2023, 84. A király hirtelen halála a modern kutatások szerint leukémiás megbetegedés miatt következett be.

írt levele; igaz, a közvetlen kortársak nagy része is a fátumot hibáztatta a király haláláért. Zrednai (Vitéz) János szoros kapcsolatban állt a királlyal – 1456-ban is kancellárként a király mellett tartózkodott,[19] és a király neveléséért is felelős volt,[20] így fájdalma személyesen is indokolt.

Mivel Zrednai (Vitéz) Jánostól nem ismerünk más verses szöveget, amelyekkel összehasonlítva szerzősége megerősítést nyerhetne, ezért érdemes megvizsgálni a vers szöveghagyományát is. Az epitáfiumot összesen hét kézirat hagyományozza:

1. Karlsruhe, Badische Landesbibliothek, Ettenheim-Münster, ms. 28, f. 231^{r}.[21] *(1. ábra)*
2. Melk, Stiftsbibliothek, cod. 751/2, f. 349^{v}.[22] *(2. ábra)*
3. Melk, Stiftsbibliothek, cod. 1647, f. 176^{v}. *(3. ábra)*
4. München, Bayerische Staatsbibliothek, clm 418, 135^{r}.[23]

---

[19] Fraknói 1890, 128–129. További párhuzam mutatható ki Zrednai 1452-ben írt, V. Lászlót köszöntő beszédével, ahol azt írja, hogy Lászlónak az uralkodás során a felmenői nyomdokán kell járnia („Quin pocius et etate hinc in posterum et usu doctus te regem natum rei publice memoremque nominis aui imitatoremque maiorum insinues, …"). Ez egybecseng a „moribus etatem superans decus arcis avorum / Vinco" sorokkal. Erről lásd: Illés 2023, 68.

[20] Ennek szép bizonyítéka az az 1454. augusztus 2-i, Prágából írt két Zrednai-levél, amelyben V. László nevében Borso d'Estét és Alfonz nápolyi királyt kérte arra, hogy „római vagy más királyok" történetére vonatkozó könyveket küldjenek neki („librum aliquem vel libros, unum videlicet aut duos, qui vetera Romanorum, seu aliorum principum egregia et virtuosa gesta, et alia antiquorum studia solidius et gravius comprimunt"). Iohannes de Zredna 1980, 194–195. A levél Estéknek küldött változata fennmaradt Zrednai János kancellári jegyzetével („lecta et correcta Jo E Waradiensis"). (Archivio di Stato di Modena, ASE / Cancelleria, Sezione estero / CPE / Ungheria e Boemia / b. 1622, 1, fasc. 1, Ladislao V a Borso d'Este, no. 1; DF 295606). Venturi 2022, 415–420.

[21] Preisendanz 1973, 15, 91. A másolat nem tartalmaz interlineáris megjegyzéseket, felirata „Aliud eiusdem" (sc. epitaphium Ladislai). Köszönöm Beate Ehlignek, hogy a kézirat másolatát elküldte.

[22] Christine Glaßner a melki német nyelvű kéziratok katalógusában a cod. 751/2 leírásában feltételesen Zrednai verseként azonosította a költeményt a cod. 1647 bejegyzése alapján. Itt köszönöm meg Christine Glaßner segítségét a melki kéziratmásolatok megszerzésében. Glassner 2016, 271–279.

[23] Lásd: Sottili 1969, 413. A kódexet Hartmann Schedel másolta. Ebbe a „Memorabilienbuch"-nak nevezett gyűjteménybe Schedel az utazásai és tanulmányai során figyelemre érdemesnek tartott rövidebb műveket jegyezte fel. A miszcellánea közvetlenül a László-epitáfiumokat megelőző részét, Sigismund Gossembrot és neje fogadalmi képének feliratát az augsburgi Szent Móric-templom kápolnájában (135r: „In Augusta in capella ecclesie sancti Mauricii"), egy közeli, rákövetkező részét, Gasparino Barzizza orációját és Petrus Luder adhortatióját pedig csakugyan Augsburgban, 1463. május 8–9-én másolta Schedel (f. 153r: „Anno lxiii in Augusta 8o ydus May"; f. 158v: „Anno lxiii in augusta 7o ydus May"). A kódex több szövege az augsburgi Sigismund Gossembrot könyvtárából származik, emiatt valószínűsíthető, hogy a Zrednai (Vitéz)-epitáfiumhoz is Gossembrotnál jutott hozzá Schedel,

5. München, Bayerische Staatsbibliothek, clm 11715, f. 211[r-v].[24]
6. München, Bayerische Staatsbibliothek, clm 19651, f. 8[v].[25] *(4. ábra)*
7. Wien, Österreichische Nationalbibliothek, cod. 4453, 332[r].[26]

E hét kézirat közül kettő, a melki cod. 1647 és a müncheni clm 19651 tartalmazza azt a bejegyzést, amely a vers szerzőjét a váradi püspökkel azonosítja, és ezenkívül a müncheni kézirat szövegmagyarázó jegyzeteket is tartalmaz. A két kézirat között valószínűleg közvetlen kapcsolat van: a melki cod. 1647 másolója Johann Schlitpacher (de Weilheim), a melki bencés reformmozgalom fő képviselője,[27] a müncheni clm 19651-ben pedig e verset és a kódex nagy részét is az az Ulrich Greimolt írta le, aki később, 1495-ben a kódexet a tegernseei bencéseknek adta (1r: „Anno domini MCCCCLXXXXVo obiit venerabilis vir dominus Vldalricus Greymolt de Weilhaym et hic obtulit pro fratribus in Tegernsee hunc librum").[28] Greimolt jó kapcsolatban állt Schlitpacherrel: mindketten Weilheimben töltötték gyerekkorukat, és Greimolt a clm 19651 egyik bejegyzése szerint Schlitpachert kérte meg 1452-ben, hogy másolja le neki Aeneas Silvius Piccolomini értekezését, a „Tractatus pro rege Ladislao"-t, azaz a *De educatione liberorum*ot, és az ma is Schlitpacher másolatában és ajánlásával található a kódexben (10r–21v).[29] Schlitpacher maga is írt egy Lászlót dicsérő akroszticho-nos latin verset 1448. április 18-án, amikor a nyolcéves király részére egy díszes, az imádkozó Lászlót ábrázoló iniciáléval díszített Donatus-kötetet másoltak, bízva abban, hogy az ifjú király előbb-utóbb császár lesz:

azaz 1463-ban, Augsburgban másolhatta. A sírversek Leonardo Bruniét, Giuliano Cesariniét, Lodovico de Romáét követik, Petrarcáét („Frigida Francisci lapis…") és Orbán pápáét („Urbanus calvus iacet") előzik meg. A kézirat több versét kiadta: Schlosser 1896, 91–100. A kódex keletkezéséről: Wattenbach 1871, 364; Wirth 1974, 4–76; Stolz 2005, 296.

24 *Catalogus* 1876, IV/2, 32. A kézirat a pollingi ágostonos kanonokoktól származik, a Zrednai-epitáfiumot 1466 előtt jegyezték bele. Ez abból derül ki, hogy a „Machmet paganos a fide" (212r) és a „Portugalis princeps et filia regis" (212v) kezdetű epigrammákat Nicolaus Ruff 1466-ban már a Zrednai-epigramma után jegyezte be a kéziratba. Vö. fol. 212v: „Scripsit Nicolaus Ruff de Günzburg alias dictus Wagner plebanus in Naw et in Vlma cappellanus. Cappellanus commensalis fui anno domini 1466 mihi valde graciose, cuius anima requiescat in pace. Eodem anno […] in termis eram in Baden infra Wiennam et Novam Civitatem. Eodem anno sua serenitas disposuit mihi altare unum in Rutlingen et plebaniam." Közli (pontatlanul) Pez 1721, xviii; Cf. Bouveret 1965, 26.

25 Buttinger, Smirnova 2022.

26 A kéziratot részletesen leírta és a verset is (névtelenként) kiadta: Denis 1802, col. 1942.

27 Sigloch 1930.

28 Greimolt és a tegernseei kolostor szoros kapcsolatáról: Redlich 1931, 32, 66–67.

29 Fürbeth 2011, 246; Büttinger, Smirnova 2022.

Laude puer dignum, rex[ungarie] inclite, te venerandum,
Acclamant patrum tituli geniture:
Divi natale regales atque ducales
Illustris [insignis] Stephanus[ungarie] rex, Ladislaus et almus
Sigismundus avus, Karolus proavus, quia tales
Laurea Cesarea claros dedit imperiales.
Albertus genitor tuus omni laude [ac virtute] refertus
Verus dilector cleri, Domini quoque cultor [iuris quoque tutor], [[aliter: miserator, pacis]]
Successor[species] cuius, fias imitator et eius
Regum ceu[sicut] Iuda, David monent imitanda
Ezechie sic Ase, Josaphatque Josie.
Xenia Donati[talis liber] qui[monachi mellicenses] dant, rex [dux[austrie]], sint tibi grati:
Metrorum prima te retinent capita. 18 Aprilis 1448.[30]

Így Schlitpacher érdeklődése Zrednai epitáfiuma iránt érthető, mivel a melki bencések reményei ezáltal szertefoszlottak, és korábban is figyelemmel kísérte az V. László körüli politikai csatározásokat: 1455-ben például Bernard von Kraiburg számolt be neki a törökellenes háborús tervekről.[31] Elképzelhető, hogy Schlitpacher és Zrednai ismerték is egymást Bécsből, egyetemi tanulmányaik idejéből.[32] Zrednai verse esetében azonban nem Schlitpacher lehetett az információforrás, mivel Greimolt másolatának felirata tartalmazza a halál pontos dátumát, és a versek fölé jegyzeteket is írt, így talán tőle kerülhetett a kevesebb információt tartalmazó Schlitpacher-kódexbe a szöveg. Azt, hogy a Greimolt-kódex versbejegyzése valamiképp kötődik Schlitpacherhez, az is sejteti, hogy közvetlenül a Zrednai-vers alatt Schlitpacher epitáfiuma olvasható, amelyet később írt be Greimolt kéziratába. Nem tudjuk, hogy mikor másolta le Schlitpacher vagy Greimolt a verset. Schlitpacher egyik levelének alján, amelyet Jakob von Breslau írt neki 1458. aug. 31-én, található egy feljegyzés a „De

30 Schlitpacher saját kezű fogalmazványa: Melk, cod. 662, 154v; saját kezű tisztázata: Melk, cod. 1605, 92v. A szögletes zárójelek Schlitpacher első fogalmazványát tartalmazzák a cod. 662-ből, emelt betűvel pedig glosszáit közlöm ugyanonnan. A verset az V. László részére készült, díszes Donatus-grammatikába is bemásolták dedikációs versként, Schlitpacher végleges szövegével: Bécs, ÖNB, cod. 23*, 44v. A Donatus-kötetről: Rischpler 2009, 28, 32. Schlitpacher írt László tiszteletére egy akrosztichonos Szent Katalin-verset is 1450-ben (inc. *Laudandi meriti tu regis filia Costi*, Melk, cod. 1605, 92v).

31 Hubalek 1963, 229.

32 Schlitpacher 1429–1436 között tanított Bécsben, Zrednai János 1434 áprilisában iratkozott be az egyetemre: Hubalek 1963, 34–35, 80.

litera Y" című költeményről (inc. Dextrum ramum pytagorice littere),[33] amely Greimolt müncheni kódexében közvetlenül Zrednai verse előtt (8r) szerepel – így nem kizárt, hogy a „De litera Y" és Zrednai János versének másolása valamiképp összefügg, és talán 1458-hoz kapcsolódik.

A fennmaradó öt kézirat által nyújtott szövegtörténeti érveket is érdemes figyelembe venni. A müncheni clm 11715 a pollingi ágostonos kanonokoktól került a Bajor Állami Könyvtárba, és ennek elülső fedéllapja szerint a kézirat eredeti tulajdonosa, az augsburgi kanonok Nicolaus Ruff 1483-ban hunyt el. Ebben a 211v-n található két V. László-epitáfium: a *Natales Pannonia fert, curam Austria, crevit* kezdetű, amely a clm 418-ban és a karlsruhei kéziratban is szerepel, illetve a Zrednai (Vitéz) Jánosnak tulajdonított epigramma. A következő lapon, a 212r-en viszont már egy Sigmund Gossembrottól származó epigramma olvasható (inc. *Summe parens ac tu summi patris optima proles*), ami alapján Karl Schädle a megelőző két László-epitáfiumot is Gossembrotnak tulajdonította.[34] Ennek azonban nincs alapja, mert Gossembrot verse teljesen más tárgyú (az augsburgi Szent Móric-templom kápolnájának általa és felesége által megrendelt fogadalmi képéről írt vers), az ezt követő vers pedig Portugáliai Eleonóra 1467-ben bekövetkezett halálára készült,[35] tehát teljesen független V. Lászlótól. Egyértelmű, hogy a kéziratnak ebben a részében nem Gossembrot versei, hanem történetileg összes nem kapcsolódó epitáfiumok lettek összemásolva Nicolaus Ruff által.[36] A clm 11715 tanúságtétele azonban fontos, mert azt mutatja, hogy a vers már 1466-ben is annyira elterjedt volt, hogy Langenau és Ulm környékén lemásolták, a Gossembrottal való kapcsolat pedig arra utalhat, hogy Ruffhoz is tőle kerülhetett az epigramma, ahogy Schedelhez is a clm 418-ban 1463 környékén. Ugyanez a két V. László-epitáfium található meg a karlsruhei kéziratban (Ett.-Münst. ms. 28) és Hartmann Schedel gyűjteményében, a clm 418-ban, és a három kézirat összetartozását az is bizonyítja, hogy csak ezekben olvasható a vers 2. sorában *iactis* helyett *partis* szövegváltozat. Jól körvonalazódik ebből az az egyháziakból (Ruff) és világiakból (Hartmann Schedel) álló közeg a délnémet területen Augsburg környékén, akik V. László epitáfiumát másolták, talán Gossembrot példányából, akivel Schedel és Ruff is kapcsolatban állt.

---

33 Hubalek 1963, 238.

34 Schädle 1938, 5.

35 „Epithavium [!] serenissime principesse et dne dne leonore romanorum imperatricis illustrissimi principis dni dni alfoncii [margón: conthoralis friderici imperatoris tercii] portugalis regis filia cuius ego Nicolaus Ruff de Ginczburg alias dictus wagner plebanus in Naw et in Vlma cappellanus, cappellanus commensalis fui anno Dni millesimoquadringentesimo sexagesimo sexto michi valde graciosa, cuius anima requiescat in pace. Eodem anno cum in termis eram in Baden infra Viennam et Novam Civitatem…" (clm 11715, 212v).

36 Ezt már Paul Joachimsohn is így gondolta: Joachimsohn 1894, 304.

Némiképp más irányt képvisel a bécsi cod. 4453, amely a Bécs melletti Hainburgból származó Johannes Göldner kézirata volt (†1482), és azt halálakor a bécsi egyetem Rózsa-bursájára hagyta, ahonnan a régi egyetemi könyvtárba, majd az Osztrák Nemzeti Könyvtárba került. Ahogy a korabeli német panaszdal is megemlíti (*Ach durch got vernempt die klag…*), a bécsiek különösen megsiratták a király halálát („zu Wien wol in die stat,// do wainten frawen wol und die man"),[37] és Göldner kézirata szerint az egyetemi közegben is elterjedt. A két melki kézirat mindkét közeghez kapcsolódik, hiszen Schlitpacher mind a bécsi egyetemi világgal, mind pedig a délnémet bencésekkel szoros kapcsolatban állt.

A vers legfontosabb inspirálója a Helpis (Boëthius állítólagos első felesége) számára írt sírfelirat lehet, amely a középkorban a római Szent Péter-bazilika porticusában állt.[38] Zrednai epitáfiumának zárósora a *titulus* és a *tumulus* szavak paronomosiájával játszik: aki eddig *titulus*ban voltam csak társa IV. Károlynak, most már *tumulus*ban (sírjában) is az leszek. A „tumulique comes", a „sírjában is társ" kifejezés hasonló szójátékkal Helpis epitáfiumában fordul elő, ahol nem *titulus*, hanem *thalamus* szerepel a *tumulus* párjaként.

Ne qua manus *bustum* violet, nisi forte iugalis
Haec iterum cupiat iungere membra suis;
Ut thalami tumulique comes nec morte revellar,
Et socios vitae nectat uterque cinis.[39]

Ezt erősíti az is, hogy Helpis versében is előfordul a *bustum* szó egy sorral korábban. Mivel Helpis sírversét gyakran hagyományozták a középkori *Consolatio philosophiae*-kéziratok, Zrednai könnyen találkozhatott vele akár iskolai olvasmányai során is. Ráadásul a vers második sorának „iactis radiis" kifejezése is adatolható a *Consolatio philosophiae*ból („[visus] eminus manens totum simul iactis radiis intuetur": Boeth. *Cons. Phil.* 5, pr. 4.). Tágabb értelemben további inspirációként számontarthatjuk Enea Silvio Piccolomini költői gyakorlatát, aki számos epitáfiumot írt ókori (Epikurosz, Cicero) és kortárs (Leonardo Bruni, Emmanuele Crisolora, V. Márton pápa) személyiségekről. Különösen a kortárs személyek esetében alkalmazza gyakran a sírból megszólaló elhunyt prosopopoeiáját (pl. Crisolora, Iulianus Romanus, Branda da Castiglione, Francesco Piccolpasso esetében).[40] Így tehát Zrednai (Vitéz) János egyetlen ismert

[37] Müller 1974, 185.
[38] Lásd: Kaylor 2012, 4–5; Stevenson 2005, 474–476.
[39] Diehl 1927, 217–218, nr. 3484; Walther 1969, 7695, ll. 9–12.
[40] Piccolomini 1994, 53, 84, 87, 88 stb.

költői műve által is kapcsolatba hozható Piccolomini munkásságával, akinek tevékenysége meghatározó volt számára a humanizmus más területein is. Feltételezhető Boëthius-olvasmányai pedig arra figyelmeztetnek, hogy a késő ókori filozófust, akit Ivanicsi Pál „Boecius noster"-ként emleget a leveleskönyv kommentárjában,[41] figyelembe kell venni műveltsége feltérképezésénél.[42]

Hivatkozott irodalom

Boda 1998 – Boda Miklós, *Janus Pannonius olasz kortársa, Gregorius Tifernas V. László-epitáfiumáról = Janus Pannonius és a humanista irodalmi hagyomány*, szerk. Jankovits László, Kecskeméti Gábor, Pécs, JPTE, 1998, 13–23.

Bouveret 1965 – Bénédictins de Bouveret de, *Colophons de manuscrits occidentaux des origines au XVIe siècle*, tome I: *Colophons signés, A–D*, Fribourg, Éditions Universitaires, 1965.

Buttinger, Smirnova 2022 – Buttinger, Sabine, Smirnova, Viktoria, *München, Bayerische Staatsbibliothek, clm 19651*, 2022; https://resolver.staatsbibliothek-berlin.de/HSP00066B9000000000 (Megtekintés: 2025. december 27.)

Catalogus 1876 – *Catalogus codicum Latinorum Bibliothecae Regiae Monacensis, codices num. 11001–15028 complectens*, ed. Carolus Halm et al., München, Bibliotheca regia, 1876.

Chmel 1850 – Chmel, Joseph, *Bericht über die von ihm im Frühjahr und Sommer 1850 unternommene literarische Reise = Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch-historische Klasse*, 5(1850), 663–666.

Csapodi-Gárdonyi 1984 – Csapodi-Gárdonyi, Klára, *Die Bibliothek des Johannes Vitéz*, Bp., MTA, 1984.

Csapodiné Gárdonyi 1979 – Csapodiné Gárdonyi Klára, *Vitéz János ismeretlen levele egy 1471 körül keletkezett kéziratban = Magyar Könyvszemle*, 95(1979), 369–372.

Denis 1802 – Denis, Michael, *Codices manuscripti Bibliothecae Palatinae Vindobonensis Latini aliarumque Occidentis Linguarum*, vol. II, pars III, Wien, Trattner, 1802.

41 Iohannes de Zredna 1980, 42.

42 Vö. Kiss F. 2016, 354–365. Csapodiné Gárdonyi Klára már utalt erre, de pusztán az alapján, hogy Boëthius műve közismert volt, emiatt Zrednai Jánosnak is biztosan megvolt. Csapodi-Gárdonyi 1984, 89.

Diehl 1927 – Diehl, Ernst, *Inscriptiones Latinae Christianae veteres*, Berlin, Weidmann, II, 1927.

Fasbender 2010 – Fasbender, Christoph, *„Ach durch Got vernempt die Klag", Der Tod des Ladislaus Postumus, Königs von Ungarn und Böhmen, als mediales Ereignis = Daphnis*, 39(2010), 375–390. https://doi.org/10.1163/18796583-90000806

Fraknói 1890 – Fraknói Vilmos, *Cardinal Joannes Carvajal's Legationen in Ungarn, 1448–1461 = Ungarische Revue*, 10(1890), 1–18, 124–143, 399–425.

Fürbeth 2011 – Fürbeth, Frank, *Johannes Hartlib, Untersuchungen zu Leben und Werk*, Berlin, De Gruyter, 2011.

Glassner 2016 – Glassner, Christine, *Katalog der deutschen Handschriften des 15. und 16. Jahrhunderts des Benediktinerstiftes Melk, Katalog- und Registerband*, Wien, Verlag der ÖAW, 2016. https://doi.org/10.1553/0x00346d90

Györkös 2013 – Györkös Attila, *V. László francia házassági terve, Diplomáciai fordulat 1457-ben? = Francia–magyar kapcsolatok a középkorban*, szerk. Györkös Attila, Kiss Gergely, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013, 271–290.

Hubalek 1963 – Hubalek, Franz, *Aus dem Briefwechsel des Johannes Schlitpacher von Weilheim, Der Kodex 1767 der Stiftsbibliothek Melk*, Diss. Univ. Wien, 1963.

Illés 2023 – Illés Kornél, *Zrednai Vitéz János és a hatalomgyakorlás rendszere, Két politikai beszéd tanulságai = Micae Mediaevales XII*, ed. Hunyadi Sándor, Illés Kornél, Rudolf Veronika, Bp., ELTE BTK TDI, 2023, 65–75.

Iohannes de Zredna 1980 – Iohannes Vitéz de Zredna, *Opera quae supersunt*, ed. Iván Boronkai, Bp., Akadémiai, 1980 (Epistolae variae, 23).

Joachimsohn 1894 – Joachimsohn, Paul, *Aus der Bibliothek Sigismund Gossembrots = Centralblatt für Bibliothekswesen,* 11(1894), 249–268, 297–307.

Kaylor 2012 – Kaylor, Noel Harold, Jr., *Introduction, The Times, Life and Work of Boethius = A Companion to Boethius in the Middle Ages*, ed. Noel Harold Kaylor Jr., Philip Edward Phillips, Leiden, Brill, 2012. https://doi.org/10.1163/9789004225381

Kiss F. 2016 – Kiss Farkas Gábor, *Boëthius Besztercén = Magyar Könyvszemle*, 132(2016), 354–365. https://doi.org/10.17167/MKSZ.2016.3.354

Lhotsky 1963 – Lhotsky, Alphons, *Quellenkunde zur mittelalterlichen Geschichte Österreichs*, Graz-Köln, Böhlau, 1963. https://doi.org/10.7767/boehlau.9783205110712

Müller 1974 – *Politische Lyrik des deutsche Mittelalters, Texte II, Von Heinrich von Mügeln bis Michel Beheim, Von Karl. IV bis Friedrich III.*, Hg. Ulrich Müller, Göpingen, Kümmerle, 1974.

Nodl 2023 –Nodl, Martin, *The funeral of Ladislaus the Posthumous, Between the Profane and the Sacred = Forum Historiae*, 17(2023), 76–88. https://doi.org/10.31577/forhist.2023.17.1.6

Palacky 1856 – Palacky, Franz, *Zeugenverhör über den Tod König Ladislaw's von Ungarn und Böhmen im Jahre 1457*, Prag, Calve, 1856.

Pez 1721 – Pez, Bernardus, *Thesaurus anecdotorum novissimus*, Tom. 1., Augsburg, Veith, 1721.

Piccolomini 2024 – *Collected Letters of Enea Silvio Piccolomini*, ed. and transl. by Michael von Cotta-Schönberg. Vol. 9: Letters December 1456-1458 (nos. 685-911). Preliminary version. 2024. https://hal.science/hal-04563666v2 (Megtekintés: 2026. március 9.)

Piccolomini 1994 – Eneas Silvius Piccolomini – Pius II, *Carmina*, ed. Adrianus van Heck, Róma, Biblioteca Apostolica Vaticana, 1994.

Preisendanz 1973 – Preisendanz, Karl, *Die Handschriften der Landesbibliothek Karlsruhe,* Bd. 9., *Die Handschriften des Klosters Ettenheim-Münster*, Wiesbaden, Harrassowitz, 1973.

Redlich 1931 – Redlich, Virgil, *Tegernsee und die deutsche Geistesgeschichte im 15. Jahrhundert*, München, Verlag der Kommission für bayerische Landesgeschichte, 1931.

Rischpler 2009 – Rischpler, Susanne, *Der Illuminator Michael*, Purkersdorf, Hollinek, 2009.

Schädle 1938 – Schädle, Karl, *Sigmund Gossembrot, ein Augsburger Kaufmann, Patrizier und Frühhumanist*, Diss. Univ. München 1938.

Schlosser 1896 – Schlosser, Julius von, *Giusto's Fresken in Padua und die Vorläufer der Stanza della Segnatura = Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses*, 17(1896), 91–100.

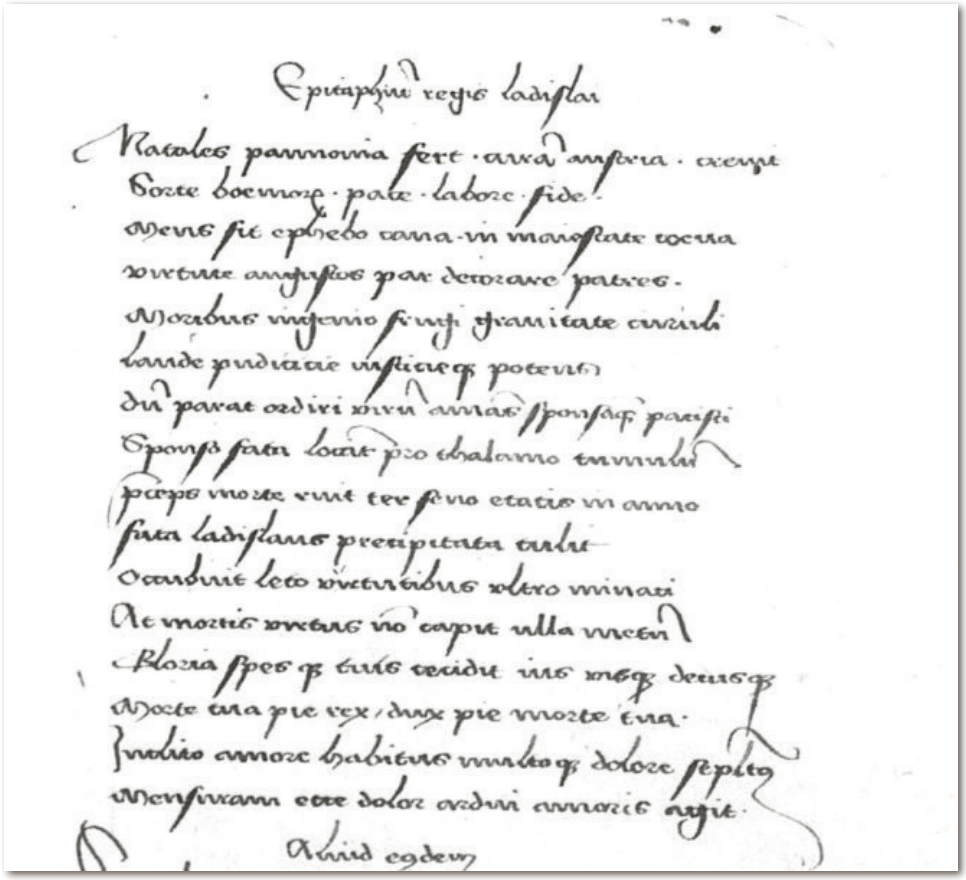
Sigloch 1930 – Sigloch, Franz, *Johann Schlitpacher von Weilheim, der bedeutendste Vertreter der Melker Reformbewegung*, Diss. Univ. Wien, 1930.

Sottili 1969 – Sottili, Agostino, *I codici del Petrarca nella Germania occidentale III: München, Bayerische Staatsbibliothek = Italia medievale e umanistica*, 12(1969), 335–476.

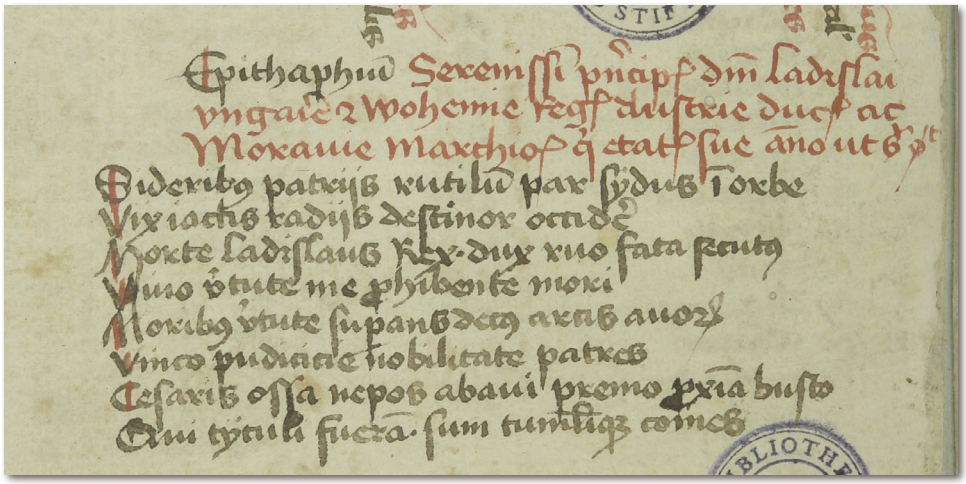
Stevenson 2005 – Stevenson, Jane, *Women Latin Poets, Language, Gender and Authority from the Antiquity to the Eighteenth Century*, Oxford, Oxford University Press, 2005. https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198185024.001.0001

Stolz 2005 – Stolz, Michael, *Wege des Wissens, Zur Konventionalität mittelalterlicher Artes-Bildlichkeit = Literatur und Wandmalerei II, Konventionalität und Konversation*, Tübingen, Niemeyer, 2005, 273–302. https://doi.org/10.1515/9783110916126.273

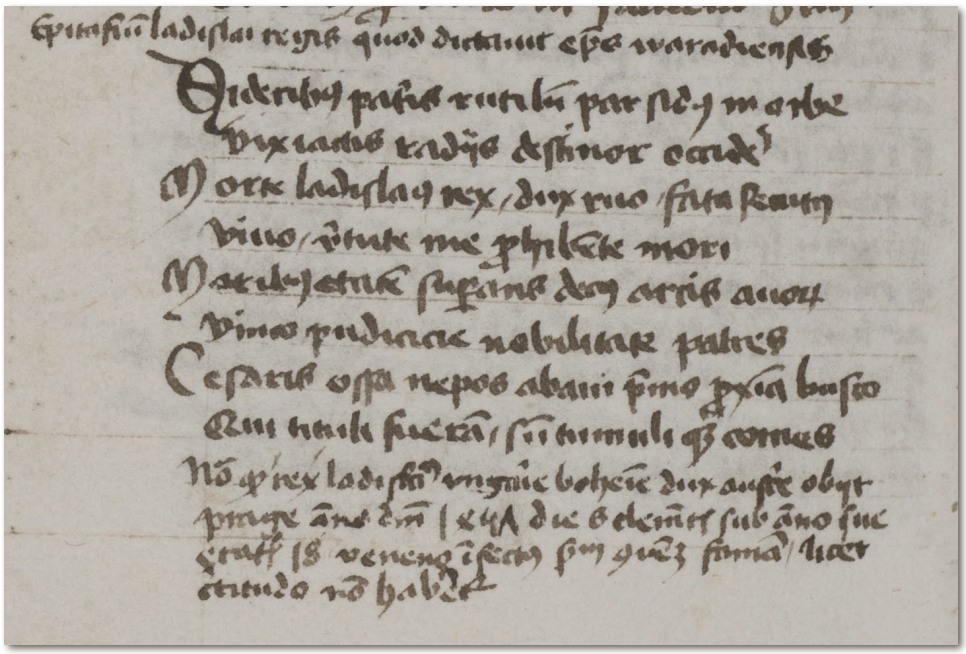
Urbánek 1924 – Urbánek, Rudolf, *Konec Ladislava Pohrobka*, Prága, Česká akademia věd, 1924.
Venturi 2022 – Venturi, Anna Rosa, *I codici corviniani della Biblioteca Estense = Verbum*, 23(2022), 2, 415–420.
Walther 1969 – Walther, Walther, *Initia carminum ac versuum Medii Aevi posterioris Latinorum*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1969.
Wattenbach 1871 – Wattenbach, Wilhelm, *Hartmann Schedel als Humanist = Forschungen zur deutschen Geschichte*, 11(1871), 364.
Wirth 1974 – Wirth, Karl-August, *Eine bekannte Quellenhandschrift – neu gelesen = Münchner Jahrbuch der bildenden Kunst*, 3. Folge, 25(1974), 4–76.

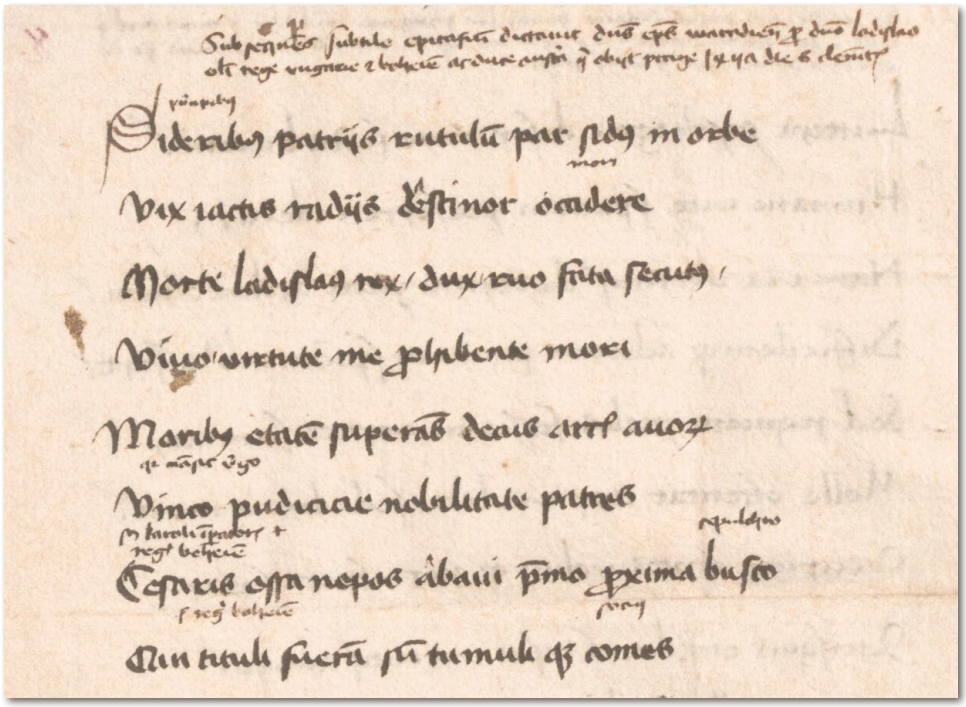
1. kép: *Epitaphium regis Ladislai (Karlsruhe, E.M. 28, 231r.)*

2. kép: *Epitaphium serenissimi principis domini Ladislai Vngarie et Wohemie regis, Austrie ducis et Morauie marchionis qui etatis sue anno ut supra [?] obiit (Melk, cod. 751/2, 349v.)*

3. kép: *Epitafium regis Ladislai quod dictauit episcopus Waradiensis (Melk, cod. 1647, 176v.)*

4. kép: *Subsequens subtile epitafium dictauit dominus episcopus Waradiensis domino Ladislao, olim regi Ungarie et Bohemie ac duci Austrie qui obiit Prage 1457 die S. Clementis (München, StB, clm 19651, 8v.)*

https://doi.org/10.46403/Litteraeetamicitia.2026.353

A Bethlen Gábornak ajánlott *Itinerarium catholicum*

Kovács András

1969-ben hívta fel a figyelmet Kovács Sándor Iván és Kulcsár Péter egy kétségtelenül Bethlen Gábor fejedelem 1658-ban elpusztult könyvtárából származó kötet possessorbejegyzéseire. Az *Itinerarium catholicum* című, 1616-ban Debrecenben névtelenül megjelent vitairatnak ezt a példányát az MTA Könyvtára őrzi.[1] Nemcsak kézzel írt ajánlása, hanem viszonylag szerény bőrkötésébe nyomott supralibrosa is egyértelműen tanúskodik a tulajdonos személyéről.

A bennünket érdeklő ajánlásnak az idézett szerzők által közölt szövege a következő:

> „Illustrissimo ac Potentissimo Prin-/cipi, Gabrieli Bethlen, DEj/ gratia Principi Transsylvaniae/ Partiu(m) \ Regni Hungariae D(omi)no/ ac Siculorum Comiti etc: Fidei/ Orthodoxae Defensori acer-/rimo, Ecclesiarumq(ue) Chr(ist)i Nu-/tritio aeterna memoria digno:/ D(omi)no suo clementissimo, Author/ operis istius levidensis, amimo [!]/ gratissimo, humiliter ac demisse/ Dicat et offert. 19: July/ Anno Salutiferi Partus. 1618."
>
> Azaz:
> „A leghíresebb és leghatalmasabb fejedelemnek, Bethlen Gábornak, Isten kegyelméből Erdély fejedelmének, a Magyarországi Részek urának és a székelyek ispánjának stb., az igaz hit szenvedélyes védelmezőjének, Krisztus egyházai örök emlékezetre méltó táplálójának, legkegyelmesebb urának szenteli és ajánlja e jelentéktelen mű leghálásabb lelkű, alázatos és bátortalan szerzője. Az Üdvösséghozó születésének 1618. évében, július 19-én."

[1] RMNy 1104. MTA KIK RM I 8° 24 (régi: MTA Kvt. RMIr. O. 24. sz.) Leírása: Kovács, Kulcsár 1969.

A bőrbe kötött könyvtáblákat zsinórdísz kereteli; virág-, gránátalma-, illetve levéldísszel ékesített középmezejét pedig egymást metsző lécek határolják. A középmező fölötti sávban a rövidített I(llustrissimo) P(rincipi) T(ransilvaniae) G(abrieli) B(ethlen) felirat a megajándékozott vagy inkább az új tulajdonos (Illustrissimi Principis…) nevére és címeire, az alsó sávba nyomott 16//18-as évszám pedig a kötés készítésének, illetve az ajándékozásnak egybeeső esztendejére utal.

A fentebb idézett közlemény szerzői a Bod Pétertől származó hagyományos vélekedésnek megfelelően annak idején még Alvinczi Péter kassai lelkészt, a nagy fejedelem bizalmasát és tanácsadóját tekintették a kötet szerzőjének, így kínálta magát az a következtetés is, hogy a nem túl díszes, de igényes, fejedelemnek ajándékozott tiszteletpéldány egészbőr kötését is Kassán készíthették.

Negyedszázad elteltével, 1994-ben Heltai János vette ismét szemügyre a kötetbe foglalt vitairat szövegét, s megállapította, hogy az Alvinczi Péter műve nem lehet, Rozsondai Marianne szakértői véleményére hivatkozva pedig akkor már azt is állíthatta, hogy a kötés sem Kassán, de Erdélyben sem készülhetett.[2] Néhány év elteltével, egy 2001-ben megjelent tanulmányában pedig részletesebben is kifejtette az *Itinerarium*mal és az *Itinerarius*szal kapcsolatos véleményét, s immár egy másik, a marosvásárhelyi Teleki-Tékában őrzött *Itinerarium*-példány közel kortársi bejegyzése alapján meggyőzően azonosította a szerzőt is Szegedi P(astoris) Dániel (megh. 1620. július 21.) tokaji, olaszliszkai, majd debreceni lelkész személyével.[3] A szerző életútjával kapcsolatban kiemelte, hogy az ő-ző nyelvjárást beszélő, nevéről ítélve is szegedi származású, lelkész családban született fiatalember Debrecenben végzett iskoláit követően, 1597-ben Bodrogkeresztúron volt rektor. Onnan indult peregrinációjára, 1598-tól előbb Wittenbergben, majd Heidelbergben tanult.

Ezekhez az adatokhoz még hozzátehetjük, hogy Heidelbergben augusztusban anyagilag is segítette a beteg Szenci Molnár Albertet.[4] Ugyanabban az évben és ugyanott hanaui, Junius–Tremellius által kiadott Bibliát is vásárolt magának.[5]

A következő évben, 1599. május 12-én David Pareus elnöklete alatt vitatkozott is Heidelbergben a közbenjáró Krisztus témájában.[6] Hazatérése után, 1603

---

2 Heltai 1994, 117–136.

3 Heltai 2001.

4 Szenci Molnár 1984, 96.

5 Sipos 1991, 13–14.

6 Pap (Pastoris) Dániel, Szegedi. IV. PROBLEMATA DE OF- | FICIO CHRISTI MEDIATORIS. | Respondente | DANIELE SZEGEDINO Vngaro. | 12. Maij. 1599. \ [Heidelbergae. Impensis Jonae Rhodii. Typis Johannis Lancelloti. 1611.] 8°. Lásd: Köblös 1908, 331. 142. sz.

körül a váradi iskola rektora volt.[7] 1607 őszétől Tokajban, 1611-től Olaszliszkán volt első pap. Állását azonban 1614–1615 fordulóján, előttünk ismeretlen okokból, zsinati végzés alapján elvesztette.[8]

Rákóczi György és Lorántffi Zsuzsanna jóvoltából 1617 őszéig Sárospatakon időzött. 1617 decemberétől lett debreceni prédikátor. Ugyanabban az évben jelent meg Debrecenben Milotai (Nyilas) Istvánnak *Az mennyei tudomány szerint való irtovány* című munkája,[9] melynek „Elől járó beszéd"-e után három terjedelmes vers köszönti a szerzőt. Az elsőt *Epigrammata* címmel éppen a város újonnan választott prédikátora, Szegedi P. Dániel /Daniel Pa(storis) Zeghedinus írta.[10]

Heltai János új eredményeit követően jutott nyugvópontra a könyvkötés eredetére vonatkozó tudásunk is: Rozsondai Marianne sorolta be alapos elemzés eredményeként ezt a munkát a Debrecenben működött Lipsiai Rheda Pál-féle nyomda környezetében készült könyvkötések közé.[11]

Az új lelkésznek és parókiájának patrónusa 1618-ra már egész Debrecen új, az enyingi Török István elhunytával kihalt birtokoscsaládot követő földesura,[12] Bethlen Gábor erdélyi fejedelem lett. Kétségtelen tehát, hogy az *Itinerarius* ajándékaként került a szóban forgó kötet az erdélyi fejedelmi patrónus könyvtárába. Az ajándékozás mikéntjére azonban nem könnyű választ találni.

Az ajándékkönyv átadása általában a szerzőre hárul, így a dedikáció kelte körüli napokban vagy a fejedelmet kellene Debrecen környékén találnunk, vagy a szerzőt a fejedelmi székvárosban. Az előbbi lehetőséget kizárhatjuk, mert a fejedelem ezekben a napokban éppen Gyulafehérvárról levelezett, de a Gyulafehérvárra tartó debreceni lelkész nevét sem leljük fel a kolozsvári városi számadáskönyvekben, pedig a fejedelem által birtokolt mezőváros lelkészének utazásával kapcsolatos költségekkel bizonyára a *Fejedelem diversája*ban számoltak volna el az ottani sáfárok. A felvetett kérdés megoldását, úgy vélem, mégis a dedikáció keltezése körüli napok kolozsvári számadásai kínálják.

1618. július 10-én ugyanis Szatmárról Gyulafehérvárra vivő útjában Kolozsvárott is megszállt Milotai Nyilas István (1571–1623) tiszántúli református püspök, akit Bethlen Gábor fejedelem udvari papságra hívott. A fejedelmi út-

[7] Sipos 1991, 13–14.
[8] Szenci Molnár 1984, 148.
[9] RMK I. 474 = RMNy 1132
[10] Tóth 1979, 57.
[11] Rozsondai 2019, 296. Kétségtelen, hogy akaratlanul, a jóval korábban megfogalmazott katalóguscédula automatikus átvétele miatt szerepel összefoglalásában még mindig tévesen Alvinczi Péter a könyv szerzőjeként.
[12] Kis 1893 27; Bölcskei 1988, 11, 14. jegyz.; Papp 2014, 544, 57. jegyz.

levél szövegéből és az általa ellátott utasoktól maguktól származó értesüléseit összegezve a kolozsvári sáfárpolgár azt is feljegyezte, hogy a püspök kíséretében nyolc deák volt. Az akkori utazási viszonyok közepette ez a lovasszekéren utazó kis küldöttség Kolozsvárt elhagyva legalább még kétszer, előbb Tordán, majd pedig Nagyenyeden is megszállt, így 13-án estére érkezhetett be a fejedelmi székvárosba. A fejedelem érkezésük másnapján, 14-én, esetleg harmadnap fogadhatta őket kihallgatáson, hazaútjában Kolozsvárra ugyanis július 18-án érkezett az újonnan kinevezett udvari pap, időközben meg is szaporodott, immár tizenegy főre duzzadt, ugyancsak deákoknak titulált kíséretével – tudjuk meg a kolozsvári sáfár rájuk vonatkozó újabb bejegyzéseiből.[13] Milotai Nyilas István kísérői, a kor szokásai szerint valóban deákok, az általa Szatmáron létrehozott nevezetes iskola tanulói lehettek.

A kolozsvári sáfárpolgár elszámolásának az időrendjéből kikövetkeztethető adatok alapján úgy vélem, hogy ezzel az utazással függ össze az előbb idézett, a fejedelmi audiencia valóságos idejétől eltérő, 4-5 nappal későbbre keltezett ajánlás is. A „legjelentéktelenebb mű hálás, alázatos és bátortalan", magát sem az ajánlásban, sem a vitairat szövegében meg nem nevező szerzője, Szegedi P. Dániel tehát július 19-i kelettel, a hely megnevezése nélkül, egy nappal azután ajánlotta művét patrónusának, hogy a tiszántúli püspök és deákokból álló, Gyulafehérvárról hazafelé tartó kísérete Kolozsváron megszállt. A püspök gyulafehérvári utazásának a dátuma éppúgy, mint az ajánlás keltezése, hibás nem lehet, de időbeni közelségük alapján azt kell gyanítanunk, hogy a tiszántúli püspökség legjelentősebb kálvinista egyházi központjai egyikének, a fejedelmi birtokhoz tartozó Debrecennek valamiképpen szintén képviseltetnie kellett magát a tartomány udvari tisztségre meghívott püspöke kíséretében, s tisztelegnie a várost immár teljes egészében birtokló földesúr, egyházuk fejedelmi patrónusa előtt. Tiszántúli püspökből udvari lelkésszé előlépő heidelbergiánus elvbarátjára vagy az őt kísérő debreceni, esetleg szatmári diákokra bízhatta tehát jó előre városa földesurának, egyháza patrónusának, fejedelmének szánt könyvajándékát a szerző.

A fentebb vázolt, könyvészeti adatokból adódó s az 1618. évhez köthető eseménysor több tekintetben is jelentős mozzanatot jelöl Bethlen Gábornak a fejedelmi könyvtárral kapcsolatos szándékaival kapcsolatban.

[13] „1618. 10. Julii Juta Szakmarrol az puspeok, Vrunk hozattia be papjának, Mylotai Istuant …, niolcz Deák is uelle. – 1618. júl. 18. Juta Fejeruarrol 11 Deak, mellyek az puspeokeot kesertek vissza Zakmárra…" Herepei 1965, 67.

Ugyanabból az évből származhat ugyanis az a fejedelem címerével díszített lemez, amelynek a lenyomata a Sárospatakon őrzött *Exequiae*-kolligátum 1624-es bőrkötésén maradt fenn.[14] Ezt a bélyegzőt már Szentimrei Mihály is 1620 előttre keltezte.[15] További heraldikai érvek és közvetlen írott források tanúsága alapján keltezését annyiban pontosíthatjuk, hogy Bethlen Gábor címerének ez a változata 1618-ban készülhetett, rajza ugyanis a fejedelmi kancellária harmadik, 1617-ben Bécsben rendelt, 1618-as feliratú ama tipáriumával rokonítható, amely félreértésekből adódóan csak 1619 májusában került használatba.[16] Még közelebbi egyezést mutat a szóban forgó lemez a fejedelem 1619-ben Gyulafehérvárott vert pénzeivel.[17] Ezek a gyulafehérvári (A.I.) verdejegyű, illetve CM vésnökjegyű (?) érmék[18] csupán a korona részleteiben, illetve a családi címerpajzs körvonalaiban mutatnak jelentéktelen eltéréseket. Egyezésük szinte tökéletes, bizonyosra vehetjük, hogy az érmék vésnöke és a lemez készítője ugyanazon minta, előrajz alapján dolgozott, s így a kötésdísz az érmék verőtövével egy időben, talán azonos helyen, esetleg azonos kéz által készülhetett. A lemez keltezésének felső határa elméletileg akár 1620 augusztusáig, a fejedelem címerének változásáig tágítható, de elkészültét az alsó határhoz kapcsolja a fentebb említett pénzérmék hasonlósága, valamint a gyulafehérvári pénzverőház létrehozása.[19] Minthogy pedig a szebeni országgyűlés már 1618 áprilisában köszönetét nyilvánította a fejedelemnek, hogy „idegen országokból mindenféle jó pénznek formáját és figuráját" szerezte be,[20] a lemez készítését időben is a verőtövek érkezéséhez köthetjük.

Ennek a supralibros lemeznek a felhasználója pedig kétségtelenül a Kolozsvárott legalább 1614-től 1624-ben bekövetkezett elhunytáig működő Löffler (Löfflerer) Joachim (Könyvkötő Joachim, Német Compactor Joachim) volt,[21] a lemez feltételezhetően 1618-as elkészítése pedig nem lehet független a fejedelmi megrendelő reprezentatív könyvkötések iránti igényétől.

---

14 RMNy 1306, 1307, a Tiszántúli Református Egyházkerület Tudományos Könyvtára, Sárospatak; leírása: Szentimrei 1974.

15 Szentimrei 1974, 32.

16 Kovács 2001; Kovács 2024, különösen 144, 17. jegyz., 148–150.

17 A lemezen a jobb oldali pajzs kétszer vágott, felül Nap- és Hold-arc, középen a vármegyék növekvő sasmadara, alul damaszkozás látható, míg a pecséten a vármegyék jelvénye fölött csak Nap-arcot, a bal oldali pajzson a szász bástyák fölött pedig Hold-arcot figyelhetünk meg.

18 Huszár 1995, 303, 314, 371, 401.

19 Kovács 2016, 184–185.

20 Szilágyi (szerk.) *EOE*, 1881, 478. 6. cikk.

21 Kohn, Zsakó 1911, 296; Herepei 1971, 468–470; Herepei 1988, 101–103. A Löffler Joachimra vonatkozó adatok újabb összefoglalása: Kovács 1986; Rozsondai 2019, 312.

A Heidelbergben tanult Pareus-tanítványoknak a fejedelmi könyvesházhoz való viszonyát szerintem egy későbbi adat is megvilágítja. A tiszántúli református püspökből udvari lelkésszé előlépett Milotai Nyilas István 1623-ban kelt végrendeletében fejedelmére, tehát a fejedelem által létrehozott könyvesházra hagyta a saját könyvtárának egyik értékes sorozatát: *„1. Az én kegyelmes uramnak hagyom a Bibliotheca Patrumot"*[22] – írta, valószínűleg az egyházatyák korabeli kiadásainak egyikét, talán a Margaurin de la Bigne (1546–1589) sorbonne-i teológiaprofesszor által szerkesztett mű 1585-ös, nyolckötetes, illetve 1589-ben másodszor kiadott és bővített, immár kilenckötetes, ugyancsak Párizsban megjelent gyűjteményét.

Tekintettel arra, hogy ennek a fejedelmi könyvesháznak sem az 1600-as évek elején elpusztult Gyulafehérváron, sem a romos, lakhatatlan fejedelmi palotában fennmaradt kézzelfogható előzményére nem támaszkodhatott 1614 után a fejedelem, arra kell gondolnunk, hogy az idézett 1618-as történések, éppen a fejedelmi székváros és a palota helyreállítására és lakhatóvá tételére törekvő építkezések végén,[23] lényegében keltezik is a fejedelmi könyvtár létrejöttét, amelynek állományát így az elsők között gazdagíthatta a debreceni lelkész ajándéka. Ebben a környezetben kell értelmeznünk a kortársak összehangzó dicséreteit is.

A legkorábbi közülük Háportoni Forró Pál 1619 decemberében fogalmazott panegirikuszában található: „Melyekhez [ti. a deáki tudományokhoz] való nagy szeretetit felséged ezzel is megmutatta, hogy Gyulafehérváratt székes helyében mindenféle bölcs könyvekkel bővelkedő bibliothécát emeltetett, mely dologban felséged is az nagy hírrel-névvel tündöklő Mátyás királynak dicsíretes példáját követte, ki az tisztességes tudományoknak nagy szeretője és böcsüllője lévén, Budán … regnáltában azont cselekedte …"[24] Milotai Nyilas István, akinek az udvari lelkészi meghívásából gondolatmenetünk kiindult, néhány évvel később, 1622-ben értékelte a fejedelem tettét: „… olyan nagy szorgalmatossággal szerzé itt Gyulafejérvárban amaz szép bibliothécát, és hogy mostan is fő gondja vagyon az könyveknek keresésére és egybenszerzésére, több az felséged méltóságos nevére szentelt könyveknek nagy költséggel való kibocsáttatására."[25] Áttekintésünket – a fejedelem uralkodásának éveire korlátozva figyelmünket – Szenci Molnár Albertnek 1624. böjtmás hónap 13. napján, Hanauban kelt ajánlásával zárhatjuk: „Hogy felséged az isteni tiszteletnek megtartását és job-

[22] Illésy 1892, 100.
[23] Kovács 2014, 638.
[24] Háportoni Forró 1980, 285; Monok 1988. Hasonmás: *Az felseges fejedelemnek*, 4.
[25] Melotai 1980, 288.

bítását szíve szerint kívánja, bizonsága annak az fejérvári gymnasium építése és öregbítése, az fejedelmi bibliothékának gyűjtése, és ez Németországbéli akadémiákból is tudós embereknek odahívatala."[26] Ő már későbbi, 1618 utáni fejleményekre, a gimnázium fejlesztésére és a németországi akadémiákról meghívott tanárokra is kitér.[27]

Hivatkozott irodalom

Bölcskei 1988 – Bölcskei Gusztáv, *A kezdetektől a váradi iskola beolvasztásáig = A Debreceni Református Kollégium története*, szerk. Barcza József, Bp., A Magyar Református Egyház Zsinati Irodája, 1988, 9–37.

Háportoni Forró 1980 – Háportoni Forró *Pál ajánlólevele Quintus Curtius fordításához = Bethlen Gábor emlékezete,* szerk. Makkai László, Bp., Magyar Helikon, 1980, 279–284.

Heltai 1994 – Heltai János, *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*, Bp., Balassi, 1994 (Humanizmus és Reformáció, 21).

Heltai 2001 – Heltai János, *Rövid esettanulmány az irodalomtörténetírás működési mechanizmusáról (Az Itinerarium Catholicum valódi szerzője) = Kabdebó Lóránt köszöntése 65. születésnapja alkalmából,* szerk. Bessenyei József, Ferenczi László, Kovács Viktor, Pálfi Ágnes, Miskolc, Miskolci Egyetem BK, 2001, 236–241.

Herepei 1965 – Herepei János, *Milotai Nyilas István* = Uő, *Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében*, *Herepei* János cikkei, szerk. Keserű Bálint, Bp., Szeged, JATE Magyar Irodalomtörténeti Intézet, MTA Irodalomtörténeti Intézet, 1965 (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 1), 66–70.

Herepei 1971 – Herepei János, *Lofflerer Joachim könyvkötő = Művelődési törekvések a század második felében, Herepei* János cikkei, szerk. Keserű Bálint, Bp., Szeged, JATE Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, MTA Irodalomtudományi Intézet, 1971 (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 3), 468–470.

Herepei 1988 – Herepei János, *A házsongárdi temető régi sírkövei, Adatok Kolozsvár művelődéstörténetéhez*, sajtó alá rend. Balassa Iván, Herner János, Keserű Bálint, Bp., Akadémiai, 1988.

[26] Szenci Molnár 1980, 297.

[27] Kovács 2014, 643.

Huszár 1995 – Huszár Lajos, *Az Erdélyi Fejedelemség pénzverése*, sajtó alá rend. Rádóczy Gyula, Bp., Akadémiai, 1995.

Illésy 1892 – Illésy János, *Milotai Nyilas István végrendelete = Irodalomtudományi Közlemények*, 2(1892/1), 98–101.

Kis 1883 – Kis Bálint, *Az enyingi Török család = Turul, A Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság Közlönye*, 11(1893), 22–27.

Kohn, Zsakó 1911 – Kohn Hillel, Zsakó Gyula, *A kolozsvári házsongárdi temető sírkövei = Erdélyi Múzeum*, 28(1911), 284–303.

Kovács 1986 – Kovács András, *Bethlen Gábor fejedelem kolozsvári könyvkötői = Emlékkönyv Jakó Zsigmond 70. születésnapjára*, kézirat, Jakó Zsigmond könyvtára, Kolozsvár, 1986.

Kovács 2001 – Kovács András, *Pecsétek vallomása, Bethlen Gábor fejedelem pecséteiről = Korunk,* 12(2001/7), 27–37.

Kovács 2014 – Kovács András, *Bethlen Gábor fejedelem és székvárosa = Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene, A Bethlen Gábor trónra lépésének 400. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai*, szerk. Dáné Veronka, Horn Ildikó, Lupescu Makó Mária, Oborni Teréz, Rüsz-Fogarasi Enikő, Sipos Gábor, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2014, 635–646.

Kovács 2016 – Kovács András, *A gyulafehérvári fejedelmi nyomda és szomszédsága = Testimonio litterarum, Tanulmányok Jakó Zsigmond tiszteletére*, szerk. Dáné Veronka, Lupescuné Makó Mária, Sipos, Gábor, Kolozsvár, EME, 2016, 179–188.

Kovács 2024 – Kovács András, *Bethlen Gábor fejedelem pecsétjeiről = Pecsétek a múló időben*, szerk. Nagy Róbert Miklós, Izsán Csaba, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, 2024 (Erdélyi Évszázadok, A Kolozsvári Magyar Történeti Intézet Évkönyve, 9), 139–159.

Kovács, Kulcsár 1969 – Kovács Sándor Iván, Kulcsár Péter, *Bethlen Gábor könyvtárának újabban előkerült darabja = Magyar Könyvszemle*, 85(1969/4), 376–377.

Köblös 1908 – Köblös Zoltán, *Adalékok a Régi Magyar Könyvtárhoz, VII. közlemény = Erdélyi Múzeum*, 3(25) (1908/6), 328–336.

Melotai 1980 – Nyilas István, *A Speculum trinitatis előljáró beszéde = Bethlen Gábor emlékezete*, szerk. Makkai László, Bp., Magyar Helikon, 1980, 285–293.

Monok 1988 – Monok István, *Háportoni Forró Pál élete és művei* = Háportoni Forró Pál, *Qvintvs Cvrtivsnak az Nagy Sandornak macedonok kiralyanak viseltetet dolgairol irattatot historiaia*, Debrecen, 1619 (RMK I, 485 – RMNy 1174), hasonmás kiad., kiad. Kőszeghy Péter, tan., jegyz. Monok István, Bp., Akadémiai, 1988 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 18).

Papp 2014 – Papp Klára, *Várad, Debrecen és Kassa szerepe Bethlen Gábor fejedelemsége idején, = Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene*, *A Bethlen Gábor trónra lépésének 400. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai*, szerk. Dáné Veronka, Horn Ildikó, Lupescu Makó Mária, Oborni Teréz, Rüsz-Fogarasi Enikő, Sipos Gábor, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2014, 537–547.

Rozsondai 2019 – Rozsondai Marianne, *A magyar könyvkötés a gótikától a művészkönyvekig,* Bp., MTA Könyvtár és Információs Központ, Kossuth, 2019.

Sipos 1991 – Sipos Gábor, *A kolozsvári Református Kollégium könyvtára a XVII. században*, szerk. Monok István, Szeged, Scriptum, 1991 (Olvasmánytörténeti Dolgozatok, 1).

Szenci Molnár 1980 – Szenci Molnár Albert, *Dedicáló levél Calvinus Institutiójának fordításához = Bethlen Gábor emlékezete*, szerk. Makkai László, Bp., Magyar Helikon, 1980, 295–297.

Szenci Molnár 1984 – Molnár Albert, *Napló és más írások,* szerk. Benkő Samu, Bukarest, Kriterion, 1984.

Szentimrei 1974 – Szentimrei Mihály, *Bethlen Gábor fejedelmi könyvtárának egy darabja Sárospatakon = Magyar Könyvszemle*, 90(1974), 29–39.

Szilágyi (szerk.), *EOE*, 1881 – *Erdélyi Országgyűlési Emlékek (1614–1621) VII*, szerk. Szilágyi Sándor, Bp., MTA Történelmi Bizottsága, 1881 (Magyar Történelmi Emlékek, 3).

Tóth 1979 – Tóth Béla, *Latin nyelvű költészet Debrecenben a XVII. században = Studia Litteraria*, 17(1979), 51–70.

1. kép: *Bethlen Gábor bécsi pecsétje, 1618*

2. kép: *Bethlen Gábor tallérja, 1619*

3. kép: *Bethlen Gábor supralibrosa, a könyvkötés részlete*

https://doi.org/10.46403/Litteraeetamicitia.2026.363

Vörös Mihály, *Kapitány Sárvári Jánosnak és Támár török kisasszonynak szárazon és tengeren esett története* (1812)[1]

Kőszeghy Péter

I. Ki volt Vörös Mihály?

Nemesi rangú hódmezővásárhelyi asztalosmester, aki saját magáról azt írta, hogy mindösszesen tíz hónapig járt iskolába.[2] Öt fiúgyermeke a középosztálybeli értelmiségbe tartozott, László fia pedig kora egyik legjelesebb vízmérnöke volt. Ez apjuk segítsége nélkül aligha lett volna lehetséges.

Születési évének meghatározása, bár a művek szempontjából ennek nincs különösebb jelentősége, filológiai vígjáték. Eckhardt Sándor szerint 1750-ben született.[3] Mint írja, ezt „egy neves geológus, Bendefy László (Hidrológiai Tájékoztató, 1968. június)" állapította meg. Ezzel szemben a hivatkozott cikkben ez olvasható: „Hódmezővásárhelyen született 1760 táján, és 1820 körül ugyanott halt meg."

Valószínűleg Eckhardt tekintélyének köszönhetően az 1750-es születési évet említi a legtöbb folyóiratbeli írás, Kőszegfalvi Ferenc tanulmánya, továbbá a Magyar Életrajzi Lexikon.[4]

Bendefy László később módosította adatait, szerinte Vörös Mihály 1753 júniusában született.[5] Szentmártoni Szabó Géza megállapítása szerint az anya-

[1] Vörös 2025.

[2] „Mert csak tíz holnapig jártam oskolákat, / Kevéssé esmértem a szelíd Múzsákat" – olvasható Vörös Mihály másik művében, *A bajnokok Vég-Gyula várában* utolsó versszakában.

[3] Eckhardt 1969, 456.

[4] Kőszegfalvi 1983, 100; Továbbá: Kenyeres (főszerk.), *MÉL*, 1982, 1014

[5] Bendefy 1975, 209.

könyv olvasata téves, helyesen: „Anno 1753 júniusában kereszteltetett: Varró [tehát nem Veres v Vörös!] István f[ia] Mihály."[6]

Nemes Vörös István és öccse, nemes Vörös János, hódmezővásárhelyi szomszédok,[7] a Bars megyei Ágóról költöztek[8] Hódmezővásárhelyre. Ebből azonban nem feltétlenül következik – mint Szentmártoni Szabó gondolja –, hogy Vörös János fia, Vörös Mihály Ágón született. Az Ágóról Hódmezővásárhelyre költözés idejéről semmit nem tudunk. Szentmártoni Szabó megállapítása szerint nemes Vörös István 1752-ban született Mihály nevű fia nem lehet azonos a szerzővel, hiszen 1795-ben már meghalt.[9] Ez igaz. De ha tudjuk a nyilván idősebb Vörös Mihály (Vörös István fia) születési évét (hódmezővásárhelyi adatokból), a nála nyilvánvalóan fiatalabb (Vörös János fia) Vörös Mihály ágói születését mi bizonyítja?

A kérdés legjobb szakértője, Szentmártoni Szabó Géza a *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*ban Vörös Mihály születését 1754-re tette,[10] később ezt 1758-ra változtatta.[11] Kétségtelen, az adatok ellentmondásosak. Esküvőjekor (1779. február) húszévesnek, halálakor (1830) hetvenhat évesnek mondott férfiúnak nem lehet azonos a születési dátuma. De honnan lehet tudni, hogy melyik adat a helyes?[12]

---

6 Vörös 2005.

7 Tárkány Szűcs 1961, 367.

8 Barna, Sümeghy 1913 (1998), 224–225. Erre az adatra elsőként Szentmártoni Szabó Géza figyelt fel.

9 Vörös 2005, 104. (Szentmártoni Szabó Géza utószava.)

10 Szentmártoni Szabó 2012, 105. – A hódmezővásárhelyi halotti anyakönyv tartalmazza a halál dátumát (1830) és az elhunyt életkorát (76). 1830–76 = 1754.

11 A Szentmártoni Szabó Géza kiadásában megjelent *Kapitány Sárvári Jánosnak…* fülszövegben ismét 1774, ez valószínűleg sajtóhiba.

12 Engedtessék meg egy kis kekeckedés. Természetesen világos, hogy plusz-mínusz egy év nem számít: valaki már akkor életkort vél váltani, amikor az előzőt betölti, van, aki csak akkor, amikor már túl van az évfordulón. De azért érdekes, hogy Szabó Kata (Vörös Mihály felesége), ha az esküvő alkalmával, 1779-ben 18 éves volt, 1761-ben kellett, hogy szülessen, ha halálakor – 1830-ban – 71 éves, 1759-ben látta meg a napvilágot. Ez két év különbség. Ha Vörös Mihály az esküvőjekor 20 éves, 1759-ben született. Ha a halálakor 76, akkor 1754-ben. Ha 72, 1758-ban. Ugyanakkor mind Szabó Kata esküvője, mind halála februárra esik, Tehát ő nemigen lehet 71, csak 70 éves, mármint ha esküvőjekor 18 volt. Ezeken az adatokon alapszik a születés/halál megállapítása: Vörös Mihály (1758–1830). Az adatokat lásd: Vörös 2005, 104: itt halálakor Vörös Mihály 73 éves, a szintén általa kiadott *Sárvári Jánosnak…* kötetben (Vörös 2025, 82.) már 72.

II. Művei

Aránylag – legalábbis a 19. században, a 20 század elején – ismert műve *A bajnokok vég Gyula várában, irattatott a Hód vize partján nemes Vörös Mihály által* címen jelent meg, először Szegeden, 1807-ben, majd számos alkalomkor.[13] Az irodalomtörténészek szerint széles körű hatást gyakorolt a kortárs és a későbbi irodalomra, hatott Arany *Toldi*jára,[14] s voltak helyek, ahol kívülről fújták. Mint Eckhardt írja: „Toronyi Tamás hőskölteménye ma is él a békési nép között. Szundy Károly közli velem, hogy a megye egyik eldugott falujában, Gádoroson, egy paraszt-molnár meg egy paraszt vendéglős folyékonyan el tudja mondani a költemény két-három énekét."[15]

Másik, eme írás címében említett műve azonban kéziratban maradt, egészen mostanáig, amikor Szentmártoni Szabó Géza kiadta. Kéziratban maradt, de nem volt teljesen ismeretlen.

1931-ben Kósa János munkanélküli kőművessegéddel és kézirat-könyv gyűjtővel készül riport. Ebben olvashatjuk: „Egy lúdtollal pergamenre írt kötetet húz elő. 212[16] évvel ezelőtt körmölték. Címe: »kapitány Sárvári Jánosnak és Támár török kisasszonynak szárazon és vízen esett története«. Pikáns történet. Hódmezővásárhelyen vette Kósa János. Van neki több hasonló régi könyve kutyabőr kötésben."[17]

III. A román (amelyet a korban sokféleképp hívtak, románnak a legritkábban)

A 18. század végi, 19. század eleji románt sem az irodalomtörténet, sem a kortársak nem sorolták a magas irodalomba, meglehetősen általános volt az a vélemény, hogy igen népszerű,[18] ám értéktelen.

Béres Norbert pontosan fogalmaz: „Közismert, hogy a régi századforduló a magyar nyelvű szépprózа térhódításának, a románok számszerű gyarapodásának kiemelkedő időszaka. Miközben a keresztény morál primátusát féltő

[13] Utoljára Szentmártoni Szabó Géza kiadásában: Vörös 2005.

[14] Komlovszki 1965, 585–596; Komlovszki 1992, 13–20.

[15] Eckhardt 1952, 68; Eckhardt 1965, 598.

[16] Sajtóhiba lehet, 112-t akarhattak írni, azaz az irat 1819-ben készült. Talán azonos a Babek antikvárium 2016-ban tartott árverésén elkelt kézirattal, amelyet a katalógus szerint 1813-ban másoltak, és a kéziraton az „N. Vörös Mihályé 1819" bejegyzés olvasható.

[17] *Kecskeméti Közlöny*, 1931. augusztus 30., 195. szám, 5. (Az újságban sajtóhibából 9.)

[18] A legtöbb román/regény Magyarországon 1730–1840 között 1808-ban jelent meg. Vö. https://regeny-lendulet.iti.btk.mta.hu/regeny_Chart_chart.php (Megtekintés: 2026. március 8.)

egyházi gondolkodók, s a régi tudós műveltségű literátorok pálcát törtek a károsnak minősített műfaj fölött, a román minden korabeli tömegnyomtatvány keresettségét és népszerűségét túlszárnyalta."[19]

1798-ban Landerer Ferenc kassai nyomdász elindítja a *Rózsa Szín Gyűjtemény*t, amely „a tisztelt szép Nemnek vagyon szentelve". Landerer Mihály pozsonyi románsorozata, a *Téli és Nyári Könyvtár* pedig a tudós férfiúkat csalogatja, kiadványait a „tudós Olvasóimnak", a „drága Magyar tudós Publikumnak" stb. ajánlja.[20] Eggenberger József kiadásában 1806-ban indul az *Eredeti Magyar Románok*. A Hazai Tudósításokban erről így ír: „Nagy ditsőségére válik az a' Magyar Nemzetnek, ha az idegen munkák ízetlen fordításaik által nem haggya már tovább magát vezetéken hordoztatni, mint a' járni tanúló gyermek. (…)." Az első kötet szerzője, Ilosvay Sámuel hasonlóképp fogalmaz: „A' mi Nemzetünk, Karikliát, Kártigámot, Kassandrát régen gyönyörködve forgatja (…) De vallyon, nem volna é ezen Munkák' foganatossága nagyobb, ha a' Hazai Történetekből választott Tárgyakat, a' feltüzesültt képzelődés, úgy festené hazafiui érzékenységgel az olvasó előtt, hogy gyönyörködtetése közben Nemzeti érzést is gerjesztene?"[21] Az írja ezt, akinek a műve németből való fordítás![22] A sorozat következő kötete Verseghy Ferenc *Báró Külneki Gilméta kisasszony, és Aranypataki György* című műve, amely szintén fordítás/átdolgozás.[23]

Látható: a csinos hölgyek, a bölcs férfiúk és a magyar hazafiak egyaránt számíthattak románokra – bár az utóbbiak is csak fordításokra.

A románok lebecsüléséhez tehát nagymértékben hozzájárult, hogy azokat szinte kivétel nélkül idegen nyelvből fordították le vagy dolgozták át.

Vörös művének elkészültéig (1812) mintegy 200 korábbi románról tudunk. Nézzük ezek közül a *nem fordításból* készült műveket. Császár Elemér Dugonics *Etelká*jának megjelenésétől, 1788-tól számítja az eredeti magyar regény kezdetét,[24] de ez sajátos felfogása az eredetiségnek. Császár nem hallgatja el jogos kétségeit: „Etelkát is abból a kútfőből merítette, amelyet állandóan használt, a német irodalomból. (…) Az Etelka még így is magyar regény ugyan, s a magyarságnak összehasonlíthatatlanul több köze van hozzá, mint a Kassánd-

19 Béres 2018, 283.
20 Béres 2018, 285.
21 Béres 2018, 288.
22 Forrása August Heinrich Julius Lafontaine *Die Familie von Halden* című műve (Berlin, 1797).
23 Forrása Friederike Helene Unger *Karoline von Lichtfeld, Eine Geschichte in zwei Theilen* (Berlin, 1787) című regénye, amely Isabelle de Montolieu *Caroline de Lichtfield* (Montolieu, 1786) munkájából készült.
24 Császár 1939, 25: „Dugonicsnak 1788-ban megjelent Etelkája előtt nem találunk eredeti magyar regényt."

rához vagy akár a Kartigámhoz, de nem eredeti regény és nem igazi regény."[25] György Lajos ugyanígy gondolja: „Kétségtelen, hogy Etelka is átdolgozás (…) egy kései, szentimentalizmussal átitatott heroikus német románnak a fordítása vagy átdolgozása".[26] A fentiek alapján az *Etelká*t kizárhatjuk.

Kármán József *Fanni hagyományai* (1794) kétségtelenül eredeti mű, ám sem a címadásban, sem a lírai szövegben nem a román hagyományait folytatja. A román egyik sajátossága, hogy a címnek egyfajta figyelemfelkeltő, reklámnak is tekinthető tartalmi kivonatnak kell lenni:[27] a *Kapitány Sárvári Jánosnak és Támár török kisasszonynak szárazon és vízen esett története* megfelel ennek az elvárásnak, a *Fanni hagyományai* ebből a szempontból semmitmondó, egy sokkal modernebb szemlélet szülötte, a magyar szentimentális regény első terméke. Jellemző, hogy szélesebb körben csak az 1840-es években lesz ismertté, Toldy Ferencnek köszönhetően.[28] Bessenyei György *Tarimenes utazása* (1804) ugyancsak korábban íródott és eredeti, azonban a vicces nevű szereplőkkel teletűzdelt fantasztikus útiregény, államregény a 19. században ismeretlen maradt, 1930 májusában jelent meg először.

Attól, hogy a szerző eredetinek állítja be munkáját, még messze nem biztos, hogy az. „Mintegy 65 olyan románt számlálhatunk össze, amely szándékosan vagy szándéktalanul, de elhallgatta, hogy idegenből készült szószerinti átültetés"[29]– állapítja meg György Lajos, akinek román-bibliográfiája alapján mindössze az alábbi munkák jöhetnek szóba, s ezeknél sem teljesen kizárt az idegen forrás használata:[30]

1. Perecsényi Nagy László, *Orithia Magyar Amazon Története*, Pozsonyban és Pesten, Füskuti Länderer Mihálynál, 1804.

---

[25] Császár 1939, 44.

[26] György 1941, 267.

[27] Vö. György 1941, 20.

[28] Kármánnak az *Uránia*ban név nélkül megjelent műveit – nem csak a *Fanni hagyományai*t – fél évszázadra elfelejtik.

[29] György 1941, 94.

[30] Töredékekkel, olyan forrásokkal, ahol sem a szerző, sem forrása nem ismert, továbbá *románnak nem tekinthető* anekdotákkal, szatírákkal, nevelő művekkel, példabeszédekkel, röpiratszerűségekkel, elbeszélésekkel, a magyarokhoz nem köthető, ismeretlen forrású, de nyilván fordításból készült írásokkal stb. nem foglalkozom. Nem azért, mert nem fontosak, de messze meghaladnák e tanulmány kereteit.

A szerző a könyv bevezetésében azt állítja, hogy románja eredeti magyar mű. Nem kell más nemzetek „öszve fritzellt darabjait lefordítani, midőn szélesen terjedtt tündérséggel végben vitt 's betsülettel nékünk Maradékoknak általadott honnyi Példázatok, és igaz, betses Tselekedetek, kiterjesztett karokkal, térséges Mezeikre várnak".[31]

2. Holosovszky Imre, *Az Udvari Szerelem, vagy az ifjú László magyar királynak szerelmes viszontagságai*. Pest, Kiss István kiadása, 1808.

Szerzője írja: „Önnön képzelődésem kipótolta a régiségnek hejánosságát s módosabb köntösbe öltöztette, ezért hiszem, senki sem fog gúnyolódni... A félszeg magyarka pedig magának tulajdonítsa hibául, ha talán mese-szabású költeménynek találja mívemet".[32]

3. Szekér Aloysius Joachim, *Magyar Robinzon vagy is Újvári és Miskei Magyar Vitézeknek viszontagságai, és azoknak és Világ külömbféle részeiben történt tsodálatos esetei (…)*, Pest, Hartleben Konrád Adolf kiadása, 1808.

A kalandos történet némileg hasonlít Vörös románjára. A szerző „[a]zzal a céllal írta munkáját, hogy a nyugati népek mellett nagyon elmaradt magyar közönség s különösen a »tyúkültető« gazdaasszonyok tudatába élvezetes alakban hasznos ismereteket csempésszen".[33]

4. Dobai György, *A' Bakonyi Történetek. Vagyis a' Szerentsétlenségből származott Szerentse*, Pest, Kiss István kiadása, 1809.

Azt mondhatjuk, hogy Vörös románja egyike a legkorábbi, nem idegen nyelvből fordított – igaz, kéziratban maradt – műveknek.[34] Egészen bizonyosan nem fordítás, lévén az asztalosmester nem tudott nyelveket, de az is igaz, hogy Vörös olvasta és felhasználta a kor – más nyelvből fordított – románjait és számos más forrást. A korabeli románok közismert toposzai nála is előfordulnak.

Például a kalandos keleti, déli utazások (kalózok stb.);[35] a kedves elvesztése, majd előkerülése; a különböző nemzetiségű szereplők magyar származása; az, hogy a keresztény ember a török fogságban felveszi a mohamedán hitet, és török főember lesz; a családtagok váratlan felbukkanása; a rablók foglyai között rokonok, ismerősök vannak; a halottnak hittek élők.

---

[31] György 1941, 340.

[32] György 1941, 373.

[33] Idézi: György 1941, 380.

[34] E felvetés ugyanakkor nem számol a többi (mintegy huszonöt ismert) kéziratban maradt románnal.

[35] Nem véletlen, hogy Vörös románja címének *(„... **szárazon és tengeren esett története**")* egy részletéhez igen hasonló az egyik Münchausen-román címe: *Báró de Manx' lengyelorsz. confed. generálisnak **a' tengeren, és szárazon tett utazásai** (…)*, Pozsonyban és Pesten, Füskuti Landerer Mihálynál, 1805. Vö. György 1941, 345.

IV. Források, a cselekmény sajátosságai

Szentmártoni Szabó Géza vetette fel utószavában, hogy a mű forrása Péchy Simon útinaplója lehetett. Ezt a Péchy s a regény főhőse, Sárvári bejárta nagyjából azonos útból gondolta. Péchy diáriuma a gyergyószentmiklósi templom 18. század eleji osztrák felprédálásakor elveszett; de Péchy Simon leányági utóda, Orbán Elek (aki a Székelyföld monográfusának, Orbán Balázsnak a felmenője) még rendelkezett az egykori kancellár peregrinációs naplójával, amelyet végrendeletében vázlatosan ismertetett.[36] Eszerint Péchy nem nyugaton (mint szinte minden peregrinus), hanem keleten kezdte el tanulmányait, és hosszabb időt töltött Bukarestben (Havasalföld), majd ennél is huzamosabb ideig tartózkodott Konstantinápolyban, ahol a zsidó nyelv és vallásos irodalom tanulmányozásával foglalatoskodott. Ezután Karthágó (Észak-Afrika), Nápoly és Róma következett, majd Spanyolország, Portugália és Franciaország. Mindezek után tért vissza 1594 tájt Erdélybe. S ez valóban nagyon hasonló ahhoz az úthoz, amelyet a regény szereplői bejárnak.[37]

Engem azonban nem elsősorban ez győzött meg arról, hogy az egyik forrás valóban Péchy naplója vagy annak vázlatos ismerete lehetett. Azért nem, mert hasonló kalandos utak számos románban előfordulnak. Hanem a sajátos, filoszemita zsidózás.

Péchy Simon, Bethlen Gábor kancellárja, 1621-ben lett kegyvesztett, fogságot is szenvedett. 1624-ben szabadulva szenterzsébeti jószágára vonult vissza, s a szombatosságot igyekezett terjeszteni. Emiatt I. Rákóczi György 1638 nyarán elfogatta, s kénytelen volt 1639 májusában – álságosan – áttérni a református hitre. Bukása előtt (még kancellárként) ingadozott az unitárius hit, melyet látszólag vallott, s melynek szertartásai szerint feleségét temették, a zsidózó szombatosság közt, amelyre Eössi tanította, s azon határozottan zsidó irány közt, amelyet később képviselt.

Kemény János önéletírásában joggal emeli ki, hogy Péchy mint Bethlen Gábor „főkancelláriusa és csaknem factotumja (...) fő zsidó ember, de nem csak unitárius, hanem ugyan zsidó tévelygésbeli ember vala".[38] Tény, Péchy már ifjúkorában készített olyan hadiparancsot, mely a talmud egyik tételével fordul a hadsereghez, ez alighanem páratlan a korban.[39]

---

[36] Torma 1891, 489: Péchy Simon naplójáról.

[37] Vörös Mihály – talán – családi iratokkal is rendelkezhetett Péchyről. A Vörös családnak 1655-ben nemességet szerző Vörös István kortársa volt Kemény Jánosnak (1607–1662) és Péchy Simonnak (1565–70 k.–1642 k.).

[38] Kemény 1856, 9.

[39] Guttmann, Harmos 1914, 6: „Hadi parancsában egy talmudi tétellel fordul a hadsereghez."

Bizonyos, hogy Vörös több forrást is felhasznált,[40] Péchy legendás útja és személye talán az egyik. A sajátos zsidó kötődés – egy református férfiútól! – azonban tény.

Támár – a női főszereplő neve, zsidó tulajdonnév, jelentése: pálma. A Bibliában négyszer fordul elő.

Kálep/Káleb – zsidó szó, a regényben többek közt ebben a kontextusban fordul elő: „…az én Kálep kis zsidómat elküldöttem, hogy kémlelje ki, hogy az én feleségem…" stb.[41] Ez azt bizonyítaná, hogy *Vörös tudott héberül*, ugyanis a Káleb kutatót, kémlelőt jelent. Ez merőben valószínűtlen. Egy olyan forrásból vehette át, ahol annak írója jól ismerte a héber nyelvet. Péchy nagy nyelvtehetség volt, a családi hagyomány szerint tizenkét idegen nyelvet beszélt, sokat – és magas színvonalon – fordított héberből.

Izsák – szintén a Bibliából, a héber Yiṣḥāq (יִצְחָק) névből származik, eredeti jelentése: nevetni fog. Egy részlet Izsákról: „két **zsidó** belép a házba, alig pillantotta meg Sárvári és Támár, az egyiknek a nyakába estek. Atyám! Atyám! Kedves atyám, honnét küldöttek most ilyen jókor az egek? Fiam – így felel a **zsidó** – lesz idő annak megbeszélésére" stb.[42] A **zsidó,** azaz Izsák úr**,** aki keresztény magyar anyától és apától született, Sárvári nevelőapja, Támár apja. Mitől zsidó? Attól, hogy kereskedőnek álcázza magát, s így bujkál az őt üldöző törökök elől?

És felbukkannak életrajzi párhuzamok Péchy és a regény szereplői között. A románban Ibrahim pasa (mohamedán, ám magyarként, keresztényként született) fogadott fia Izsák (mohamedán, ám magyarként, keresztényként született), Izsáknak fogadott fia Sárvári János. Mintha Sárvári lenne Péchy Simon,[43] és nevelőapja, Izsák (aki a románban zsidónak neveztetik) lenne Eössi András.[44]

Annak a népmondának, amely Péchyről a bukása után terjedt – s amelyből egy szó sem igaz! –, az volt a célja, hogy az egykori főkancellár szombatosságát megmagyarázza. A megoldás: „cherchez la femme!" Ugyanis Péchy Simon első nejének[45] halála után állítólag gyakran ment Marosvásárhelyre, ahol beleszeretett egy nagyváradi zsidó Eszter nevű bájos leányába, ki érzelmeit viszonozta.

---

40 Például szinte szó szerint idézi Ibrahim zászlós aga Pisky István tihanyi várkapitányhoz írt levelét.

41 Vörös 2025, 11.

42 Vörös 2025, 64–65.

43 Mint tudjuk, zsidó, na nem származását tekintve, de szombatista, akit a kortársak egyszerűen zsidóztak.

44 Aki a szombatosság alapelveit meghatározta, és aki megteremtette annak dogmatikáját: de vallásos rendszerének részletes kidolgozása és gyakorlati kivitele már jobbára fogadott fia, a héberből fordító Péchy műve.

45 Péchy felesége Kornis Farkas (†1602) lánya, Kornis Judit (†1621), aki 1603 után lett Péchy Simon felesége.

A zsidó apa, hogy e viszonynak véget vessen, leányát több rabbi kíséretében Nagyváradra küldte. Péchy útközben megrohanta a leány kísérőit, a szép Esztert elragadta, szenterzsébeti udvarházába vitte, ahol megesküdtek. Zsidó feleségét a kereszténységnek akarta megnyerni, de Eszter bájai jobban hatottak: Péchy zsidó hitre tért, és gazdag ajándékaival a jobbágyait is rábírta a zsidóság elfogadására. (Mindezt mint népi emlékezetet Orbán Balázs jegyezte fel.[46]) A történet majdnem ugyanígy ott van Kemény Zsigmond *Rajongók*jában. Ha valami jellemzi Vörös művét, akkor az a *szerelem/szeretet hatására történő vallás-identitás változtatás*. Ez leggyakrabban az úr leánya és szolgálója[47] közötti szerelem.

Hasonló hölgylopás Vörösnél is leíratik, amikor is Boillo herceg elrabolja Támárt. Az a Boillo, aki látszólag nagyon más, mint Péchy, dúsgazdagnak születik, de a körülmények szegény rablóvá teszik. Péchy egy szűcsmester fia, fokozatosan emelkedik a ranglétrán, egészen a kancellárságig. Akkor mi a közös? A lebukás utáni más mentalitás. Nem csak Boillo volt gazember, a maga módján Péchy is: visszaélt hatalmával, a vagyon volt számára a legfontosabb. Ám bukásuk után, életük második felében mindketten megváltoznak: Boillóból szentéletű szerzetes és püspök lesz, Péchyből a szombatos vallás terjesztője, vagyonos főúrból bölcs teológus.

Útja során Sárvári találkozik Kőszegi Lázárral (a Lázár is héber eredetű férfinév, jelentése „Isten segít"), régi barátjával, aki Magyarországról menekülve hűségesen szolgálta az őt Máltára vivő urát. Ura halála után feleségül vette annak „görög szertartású", Magdolna nevű leányát. A más vallás semmi gondot nem okozott.

Báró Deligné asszony életrajza is sajátos. Eredeti neve: Török Éva, amely magyar név, bár a Török vezetéknév megfontolandó. Első férje Izsák bég. Tőle született akkor még Achmétának[48] – később Veronikának – nevezett leánya. Veronika felnőttként nem érti a török beszédet, csak a franciát, s magyarból törökké lett apa gyermekeként az ifjú Lefonteine gróf felesége – és francia – lesz.

Báró Deligne asszony úgy tudja, hogy férje, Izsák Székesfehérvár védelmében elesett. Báró Deligne úr leányával együtt fogságba ejti, és Franciaországba viteti, beleszeret, és feleségül veszi. Az asszony megtanul franciául, és kereszt-

[46] Orbán 1868, XXX. (Küsmöd-vize völgye), https://mek.oszk.hu/04800/04804/html/45.html (Megtekintés: 2025. 10. 10.)

[47] Ez a korban népszerű toposz lehetett, Kemény Zsigmond *A Rajongók*jában a főszereplő, a „szárdisi angyal", avagy Szőke Pista, másnéven Laczkó István is az örökbefogadója lányát veszi feleségül.

[48] Ilyen név – tudtommal – nincs. (Egy kisvárost hívnak így Grúzia keleti részén.) Valószínűleg az Ahmed név sajátos nőiesítése.

tény lesz. A férje az a Deligne, aki Izsák katonáit mind egy szálig felkoncoltatta. Ez nem okoz problémát.

A Deligne, azaz de Ligne név nem véletlen. Charles-Joseph de Ligne (1735–1814) Vörös Mihály kortársa. Nem báró, hanem herceg, nem francia, hanem belga. Régi németalföldi nemesi dinasztiából származott, családja a 15. század óta szolgálta a Habsburgokat, tábornagy, diplomata, önéletrajzíró. Vörös Mihály korában Magyarországon rendkívül népszerű férfi, egy darabig Budán is élt.[49]

Számos életrajz is van a műben, ilyenek hangzanak el Baholai Imrétől, Kőszegi Lázártól, Báró Deligné asszonytól, Izsák bégtől.

Az ellentmondás, a történeti tévedés sem kevés.

Baholai Imre mondja: „A gyakorta való csatázásaink miatt igen elhullottak magyar vitézeink, úgyhogy Szentgrótnál és Szentgotthárdnál csak egynéhányonknak lehetett tulajdonítani azt a győzedelmet" – majd név szerint emlékezik vitéz társaira. A szentgotthárdi csata 1664. augusztus elsején volt, korábbi itteni csatáról én nem tudok.[50] Szentgrótot (ma: Zalaszentgrót) 1561-ben valóban megtámadta Szinán pasa, ám a magyarok győztek, Szinán fejét a sümegi vár falára akasztották. A két esemény között 103 év telt el, ezt elég nehézkes egy ember életrajzába illeszteni. Tegyük hozzá, mindeközben a román Székesfehérvár elfoglalásával kezdődik, s ez 1601-ben volt.

A régi fényes Korvin (?) famíliából származik Boillo herceg, akinek apja az olasz király főméltósága. Itáliában ekkor még nem volt királyság. Szent Hippolitus van, de Szent Hippolita nincs, ilyen apácarend sem. Szent Izidor-rend sincs. Pisky kapitányt nem a török öli meg, önként távozik Tihanyból, mivel nem kap elegendő zsoldot.

A kétszeres körülmetélés elcsalása során szó esik kellően lefizetett keresztanyáról és keresztapáról. Mohamedánoknál keresztapa, keresztanya? Lehetne még sorolni.

Sajátos, hogy a keresztény vallás mint valami egység jelenik meg: nincsenek katolikusok, evangélikusok, reformátusok, netán szombatosok, csak keresztények.

---

[49] Néhány írás róla Vörös Mihály korából: HMNT 3. kötet (1790), MH 1794. február 18., 14. szám, MH 1794. május 9., 37. szám stb. Testvére, De Ligne Eufémia gróf Pálffy János felesége volt. Vö. *Jelenkor*, 1835. október 14. szerda, 82. szám, 649–651.

[50] A Rákóczi-szabadságharc idején, 1704-ben és 1705-ben voltak még Szentgotthárdnál csaták, melyben a kurucok győzték le a császáriakat.

Vörös Mihály asztalos úr magyarul, közvetlen külföldi források nélkül, ám számos korabeli és nem korabeli írásból merítve írt regényének – jelen terjedelemben – csak néhány sajátosságát tudtam felvillantani.

Csavaros történet. Kár, hogy Jókai nem ismerte. Remek regényt írt volna belőle!

Hivatkozott irodalom

Barna, Sümeghy 1913 – Barna János, Sümeghy Dezső, *Nemes családok Csanádvármegyében*, Makó, Gaál ny., 1993. 224–225. (Reprint: Bp., 1998.)

Bendefy 1975 – Bendefy László, *Adalékok Vörös Mihály népköltő személyének ismeretéhez = Békési Élet*, 10(1975), 209–215.

Béres 2018 – Béres Norbert, *„Román, 's mi jobb a' Románnál" – a román népszerűsítésének stratégiáiról = Magyar Könyvszemle*, 134(2018/3), 283–299.

Császár 1939 – Császár Elemér, *A magyar regény története*, 2., átdolg. kiad, Bp., Egyetemi Nyomda, 1939.

Eckhardt 1952 – Eckhardt Sándor, *Egy régi magyar hősi ének a ponyván = Irodalomtörténet*, 40(1952), 58–68.

Eckhardt 1965 – Eckhardt Sándor, *Toronyi Tamás = Irodalomtörténeti Közlemények*, 69(1965), 597–598.

Eckhardt 1969 – Eckhardt Sándor, *Ki volt Vörös Mihály? = Irodalomtörténeti Közlemények*, 73(1969), 456.

Guttmann, Harmos 1914 – Guttmann Mihály, Harmos Sándor, *Péchi Simon szombatos imádságoskönyve*, Bp., Lampert, 1914.

György 1941 – György Lajos, *A magyar regény előzményei*, Bp., MTA, 1941.

HMNT 1790 – *Hadi és más nevezetes történetek*, szerk. Görög Demeter, 3. köt., Bécs, 1790.

Jelenkor, 1835

Kecskeméti Közlöny, 1931

Kemény 1856 – *Kemény János erdélyi fejedelem önéletírása*, kiad. Szalay László, Pest, 1856.

Kenyeres (főszerk.), *MÉL*, 1982 – *Magyar Életrajzi Lexikon*, jav., átdolg. kiad., főszerk. Kenyeres Ágnes, 2. köt., L–Z, Bp., Akadémiai, 1982.

Komlovszki 1965 – Komlovszki Tibor, *Arany Toldija és egy népies hősi ének = Irodalomtörténeti Közlemények*, 69(1965), 585–596,

Komlovszki 1992 – Komlovszki Tibor, *Toldi és a gyulai vitézek = Irodalomismeret*, (1992), 13–20.

Kőszegfalvi 1983 – Kőszegfalvi Ferenc, *Vörös Mihály éneke a gyulai vár hőseiről = Békési Élet*, 18(1983), 100–102.

Lafontaine 1797 – Lafontaine, August Heinrich Julius, *Die Familie von Halden*, Berlin, 1797.

MH 1794 – *Magyar Hírmondó*, szerk. Görög Demeter, 1794.

Montolieu 1786 – Montolieu, Isabelle de, *Caroline de Lichtfield*, Montolieu 1786.

Orbán 1868 – Orbán Balázs, *A Székelyföld leírása,* Pest, 1868.

Szentmártoni Szabó 2012 – Szentmártoni Szabó Géza, *Vörös Mihály*, in *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*, főszerk. Kőszeghy Péter, XIII. köt., Bp., Balassi, 2012, 15–16.

Tárkány Szűcs 1961 – Tárkány Szűcs Ernő, *Vásárhelyi testamentumok*, Bp., Közgazdasági és Jogi könyvkiadó, 1961.

Torma 1891 – Torma Károly, *Egy érdekes végrendelet a XVIII. századból = Magyar Történelmi Tár*, 14. (1891) 481–504.

Unger 1787 – Unger, Friederike Helene, *Karoline von Lichtfeld, Eine Geschichte in zwei Theilen*, Berlin, 1787.

Uránia

Vörös 2005 – Vörös Mihály, *A bajnokok Vég-Gyula várában*, sajtó alá rend. Szentmártoni Szabó Géza, Gyula, Békés Megyei Levéltár, 2005 (Gyulai füzetek, 15).

Vörös 2025 – Vörös Mihály, *Kapitány Sárvári Jánosnak és Támár török kisasszonynak szárazon és tengeren esett története* (1812), sajtó alá rend., utószó Szentmártoni Szabó Géza, Bp., Cédrus Művészeti Alapítvány, 2025.

https://doi.org/10.46403/Litteraeetamicitia.2026.375

Egy ismeretlen késő középkori obszerváns ferences formulagyűjtemény két levele

Gabriele Rangoni magyarországi működésének kezdeteihez

Lauf Judit – Molnár Antal

Egy újra felfedezett kultúrtörténeti forráscsoport: a késő középkori szerzetesi formuláskönyvek

2022-ben jelent meg Rómában, a ferences rend római történeti munkaközösségének (Frati Editori Quaracchi, Fondazione Collegio San Bonaventura) kiadásában, a nagy múltú *Analecta Franciscana*-sorozat XIX. köteteként a magyarországi obszerváns ferences vikária, majd 1517-től provincia 16. század első felében összeállított formuláskönyveinek, pontosabban két teljes formuláskönyvnek és két kisebb formulagyűjteménynek, összesen 878 iratnak a kritikai kiadása.[1] A forrásokat őrző kéziratok közül hármat az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában, egyet pedig a Gyöngyösi Ferences Könyvtárban őriznek. A legkorábbi datált levelek 1451-ben íródtak, a legkésőbbi keltezés 1554-ből származik. A keltezett és az adatok alapján datálható levelek legnagyobb része a 16. század első másfél évtizedéből (elsősorban az 1506–1515 közötti időszakból), illetve az 1531–1535 közötti évekből maradt ránk.

[1] Molnár 2022. A forrástípus rövid ismertetése magyarul: Molnár 2016. Az alábbiakban ezek alapján foglaljuk össze a magyarországi obszerváns ferences formuláskönyvekkel kapcsolatos legfontosabb tudnivalókat. A kötetről megjelent 24 recenzió közül az egyik legalaposabb és leginkább széles kontextusú ismertetést az ünnepelt írta: Monok 2023.

A szerzetesrendi reformok mindig a szervezet központosítását jelentették, ami az írásbeli kommunikáció rendszeresebbé és formalizáltabbá tételéhez vezetett, ez a folyamat tette szükségessé a levelezőkönyvek összeállítását. A magyarországi szerzetesrendek dokumentumai között egy 14. századi ferences formulagyűjtemény mellett a 16. század elejéről egy premontrei és három pálos formulagyűjteményt ismerünk. Az egyházi intézmények közül a leginkább központosított szervezettel, legkiterjedtebb intézményhálózattal az obszerváns ferencesek rendelkeztek, egyértelmű tehát, hogy az ő írásbeli kommunikációjuk volt a leginkább sokrétű, tehát logikus módon ők használták a legtöbb levélminta-gyűjteményt is. Az obszerváns ferences adminisztratív írásbeliség magyarországi emlékeinek legközelebbi kontextusát a rend európai kéziratos dokumentációja képezi. A ferences provenienciájú kódexek és hivatalos iratok szerkezete, tartalmi és formai jellemzői Európa-szerte lényegében megegyeztek. A magyarországi dokumentáció ennek az egységes írásbeli produkciónak a szerves részét képezte. Az európai ferences formulagyűjtemények között mindössze négy önálló formuláskönyvet ismerünk, a kisebb terjedelmű levélminta-összeállításokat általában vegyes tartalmú kötetekbe másolták be, olykor csak egy-két levelet. A ferences hivatali írásbeliség alapvető irattípusai és formái korán kialakultak, a rendalapítás után rövidesen megkezdődött az egységes írásbeli kommunikációra való törekvés. A 13-14. század fordulójától kezdve maradtak ránk iratminta-gyűjtemények, amelyek tematikai és szerkezeti szempontból nagyon hasonlítottak egymásra. A formuláriumok virágkora a 15. századi obszerváns reformokhoz köthető.

A nemzetközi összehasonlítás alapján egyértelmű: a magyarországi levelezésanyag a legnagyobb terjedelmű eddig megjelent ferences levélminta-gyűjtemény. A kutatás számára ismert mintegy 25 ferences formulárium anyagából összesen megközelítőleg 550 levélminta teljes szövege látott napvilágot. A 2022-ben megjelent kötetben közzétett 878 levél tehát az eddig nyomtatásban megjelent teljes európai korpusz legalább másfélszerese. A formulagyűjtemények összeállításának belső törvényszerűségei miatt olyan irattípusokról és olyan témákban írott levelekről készült másolat, amelyek az adott közösség életének jellemző és fontos részét jelentették. Emiatt a formulagyűjtemények minden más, esetlegesen fennmaradt forrásnál plasztikusabb képet nyújtanak az adott intézmény életéről. A formuláskönyvekbe sokszor eredeti dokumentumokat másoltak be, és az esetek egy részében nem törölték a konkrét adatokat. Ilyenkor a dokumentumok számos információt tartalmaznak az egyes kolostorok vagy rendtagok történetéről: rendtörténeti eseményekre, építkezésekre, adományokra, konkrét kapcsolatokra, egyes személyek pályájára vonatkozóan.

Egy obszerváns ferences formulagyűjtemény-töredék és őrzőkötete: a késő középkori laibachi ferences könyvkötő műhely nyomában

Mint a fentiekben jeleztük, a levélminták leginkább jellemző fennmaradási módja nem a vaskos, homogén tartalmú formuláskönyvek, hanem a különböző, leginkább rendkormányzati vagy pasztorális segédkönyvekbe bemásolt néhány, legfeljebb egy-két tucatnyi levél vagy levélrészlet volt. Számos ilyen kisebb összeállítást ismerünk európai és amerikai könyvtárakból.[2] Ez a tanulság ösztönözte jelen írás második szerzőjét, Molnár Antalt arra, hogy a kiemelkedően gazdag magyarországi anyagot ilyen jellegű elszórt, kisebb összeállítások felkutatásával gyarapítsa. Ennek érdekében 2019 nyarán a Magyar Ferences Levéltár szóba jöhető kéziratainak, illetve a Magyar Ferences Könyvtár és a Gyöngyösi Ferences Könyvtár ősnyomtatványainak és antikváinak átnézésével próbált kötetekbe bemásolt leveleket felkutatni – eredménytelenül. Sok izgalmas és a kutatás számára eddig ismeretlen (jogi, liturgikus vagy történeti) könyvbejegyzés bukkant elő, de levél, formula egyetlen egy sem.

Logikusan adódik viszont egy másik lehetőség, amely éppen a magyarországi középkori kéziratok fennmaradásának jellegzetességei és az emlékanyag kutatástörténetének sajátos iránya miatt több eredménnyel kecsegtethet. Elszórt levélformulákat, akár komolyabb gyűjtemény torzóit a hazai kódextöredék-kutatás európai viszonylatban is kiemelkedő eredményei miatt, elsősorban a régi könyvek kötéseiből kibontott fragmentumokból remélhetünk. Erre az első példa az említett kötet megjelenése után egy évvel bukkant fel. A tanulmány első szerzője, Lauf Judit 2023-ban egy ősnyomtatvány kötésének makulatúrái között egy késő középkori ferences formulagyűjtemény egyetlen fólióját, annak rektóján és verzóján egy-egy ferences levelet azonosított.

Az Országos Széchényi Könyvtárban 2008-ban restaurálták azt az 1492-ben Velencében kiadott ősnyomtatványt, amely Antonius Andreas *Scriptum in artem veterem Aristotelis* című művét tartalmazza (jelzete: *Inc. 224*).[3] Kötése 15. századi, vaknyomásos gótikus kötés. Barkázatától megfosztott fehér (ún. nubuk) bőrből készült. Az elő- és háttábla díszítése eltérő. A háttáblája egyszerűbb, az előtábla díszítése vaknyomásos rombuszháló, melynek osztásaiba egyes bélyegzőt nyomtak. Háromféle egyes bélyegzővel díszítették a kötetet, egy ötszirmú, szabadon álló rozettával és egy stilizált, tulipánszerű, összetett, kvalitásos virágbélyegzővel. A háttábla közepére egy nagyobb rozetta került. Az Alpoktól délre eső területekre jellemzően a kötés négy ponton záródik, fehér

[2] Ilyen kisebb összeállításokra példák: Molnár 2022, 45–49.

[3] Andreas 1492.

bőrszalaggal. A gerincre egy, feltételezhetően a gyűjteményre jellemző világos színű bőrt húztak, tintával írt címfelirattal, könyvtári jelzettel (*X*, későbbi jelzet: *29*). Az előtáblán korabeli írásnyomok. A bőrt kemény papírtáblákra húzták, amelyeket összekasírozott makulatúrákból készítettek.[4] A restaurálás során a kötésből 19 darab kéziratos és 8 darab, három különböző műből fönnmaradt ősnyomtatvány-töredéket áztattak ki (*RNyT Ősnyomtatvány-töredék Gyűjtemény: 49*). Mivel a kéziratos papírtöredékek között van két pergamen kódextöredék, amelyek egy 14. századi ferences konstitúcióból kerültek ki, ezért a teljes kéziratos anyag az OSZK Kézirattárának Kódextöredék-gyűjteményébe került, és a *Fragm. B 81*-es jelzetet kapta.[5]

Az OSZK kódextöredékeit a Fragmenta et Codices Kutatócsoport dolgozza fel. A fragmentumok kodikológiai leírása nemcsak a töredékek szűken vett tartalmi és formai leírásaira szorítkozik, hanem minden másra kiterjed, ami hasznos információval szolgálhat ahhoz, hogy esetleg választ kaphassunk azokra a kérdésekre, hol írhatták és hol használhatták azokat a kódexeket, amelyekből a fragmentumok kikerültek. A makulatúráknak ebben fontos szerep jut, hiszen ezek az anyagok a könyvkötő műhelyben együtt és egyszerre voltak jelen az általunk vizsgált kódextöredékekkel. Minden papírt, amely a könyvkötő keze ügyébe került, és már meghaladottnak, értéktelen „szemétnek" ítélt, azt még alkalmasnak tartotta a kötéstáblák megerősítésére. Mivel mi az eltűnt idő nyomában járunk, esetünkben a „szemét" sok esetben a múlt megismerésének ismeretlen láncszemét, hiánypótló dokumentumát tartogatja. Ennek a fentebb említett ősnyomtatványnak a sok-sok makulatúrája közül került elő az a kisméretű, szélein szakadozott papír fólió (120x105 mm), amelynek rektóján és verzóján egy-egy levél olvasható, ezek közül az egyiknek a végén egy helységnév (*e Czanadino … Ungarie*) és egy évszám (*1455*) található, a szövegben pedig Kapisztrán János nevét említik. A Magyar Királysághoz köthető személy- és helységnév különösen felkeltette az érdeklődésünket. A másik levél végének szövege sajnos a papír szakadozottsága miatt hiányzik. Bastarda currens írással készült, egyhasábos írástükör (*110x80 mm), rubrikált. A két levél vizsgálata során arra a következtetésre jutottunk, hogy ez a könyvkötő által makulatúraként felhasznált papírlap egy ferences formuláriumból vagy nagyobb valószínűséggel egy vegyes tartalmú, rendkormányzati és pasztorális segédkönyvként használt kódexből való. Pontosan olyan típusú gyűjteményből, mint amilyenekben az európai formulák jelentős része fennmaradt. Jelen tanulmány

[4] A kötés leírását Tóth Zsuzsa készítette.

[5] A Fragm. B 81-es jelzetű töredék részletes kodikológiai leírása az OSZK Fragm. B jelzetű töredékeinek leírását tartalmazó, megjelenés előtt álló katalógusban lesz olvasható.

elsődleges célja ezeknek a leveleknek a közlése és keletkezésük kontextusának lehetséges feltárása.

Mindezek előtt azonban érdemes visszatérni arra a kérdésre, hogy hol köthették Antonius Andreas *Scriptum in artem veterem Aristotelis* című művét, amelyből a formuláriumtöredék kikerült. A kérdésre határozott válasz nem adható, mégis érdemes összefoglalni az idevágó adatokat, mert ez a formulárium lehetséges provenienciáját, illetve használati helyét megvilágíthatja. A formuláriumtöredék mellett van egy darab egy fólió terjedelmű jogi töredék. Mérete hasonló a leveleket tartalmazó fólióéhoz (130x115 mm), írástükre ugyancsak egyhasábos (*110x75 mm, szöveghiánnyal, mert a felső széle leszakadt), kánonjogi szöveget tartalmaz a súlyos bűnök alóli feloldozásokkal kapcsolatos kánoni korlátokról. Ez is 15. századi bastarda currens írással íródott, de nem a formuláriumot másoló írnok kezével. A két töredék méretének hasonlósága miatt nem zárható ki, hogy ugyanabból a kódexből való, mint a formulárium itt ismertetett két levele. E két levélen és a pergamenre írt ferences konstitúción kívül a kézírásos makulatúrák között találkozunk még Gregorius Magnus *Moralia in Iob* című művével (3 duplafólió töredéke, 15. század) és Jézus Krisztus passiótörténetének kutatásra váró szövegével (1 fólió + 3 félbevágott és 2 csík duplafóliókból + 1 szélein szakadozott apró töredék egy fólióból, 14/15. század). Ezeken kívül van még egy igen kis terjedelmű, egyelőre meghatározhatatlan szövegmaradvány (1 duplafólió keskeny csíkja, 14/15. század) és 4 különböző méretű papírcsíkokon áthúzott szövegek, az egyiknek a tetején „registrum super […]" felirattal (14/15. század). Mindebből kiviláglik, hogy gazdag és a papírok tartalmát vizsgálva széles spektrumot felölelő anyag állt a könyvkötő rendelkezésére. A kötésbe került makulatúrákat bár különböző személyek írták, mégis egységes képet sugallanak. Különösen, ha vizsgálódásunkba bevonjuk a fentebb említett őrzőkönyvet és annak possessorbejegyzéseit.

Szempontunkból figyelmet érdemel, hogy a töredékeket makulatúraként őrző könyv szerzője épp egy ferences szerzetes volt. A könyvben két, Laibachhoz (Ljubljanához) köthető possessorbejegyzés szerepel. Az egyik a *Scriptum in artem veterem Aristotelis* szövegének incipitje fölött a felső margón: „pro loco de Assumpcione Marie In Labaco 1508." A másik ennél jóval későbbi, 17. századi beírás a címoldalon: „Conventus Labacensis fratrum minorum S. Francisci Reformatorum."[6] A könyv kötéstáblájából kikerült kódextöredéket

[6] A régi laibachi ferences kolostor és a hozzá tartozó Mária mennybevétele templom nem a mai helyén, vagyis az ágostonosok korábbi kolostorában és templomában, hanem a Vodnikov trg-en állt. A kolostort 1491-ben vették át az obszervánsok, könyvtára ma is az egyik legjelentősebb egyházi könyvtár Ljubljanában. Kos 1955, 29–31; Mlinarič 2000; Bogataj 2023.

és makulatúrákat vizsgálva az az érzése támad a kutatónak, mintha egy középkori ferences kolostor könyveit, iratait forgatná, ahol a rendi szabályzat és formulárium nélkülözhetetlen volt. Hova kerülhetett volna máshova egy ilyen egységes ferences anyag, ha nem egy ferences kolostor könyvkötő műhelyébe. Minden rendelkezésünkre álló adatot számba és figyelembe véve kirajzolódni látszik a laibachi ferences kolostor egykori, 16. század eleji könyvkötő műhelye, és ezzel együtt bepillantást nyerünk az ott élő ferencesek által használt könyveknek, iratoknak azon szeletébe, melyeket ők maguk egy idő után nem tartottak fontosnak tovább őrizni. Talán közrejátszhatott ebben a folyamatban a könyvnyomtatás térhódítása, hiszen a kéziratok mellett – amint a tanulmány elején említettük – a műhelyben makulatúraként három ősnyomtatványnak a töredékei is fennmaradtak, jelezve a nyomtatott könyvek rohamos terjedését. Addig, amíg más könyvek gótikus kötésein nem sikerül azonosítani azokat a könyvkötéshez használt egyes bélyegzőket, amelyek a ferences formulatöredék őrzőkötetét díszítik, az itt elmondott nyomós érvek ellenére csak némi bizonytalansággal állítható, hogy a formulárium két levele a laibachi ferences kolostorban őrződött meg.

A levelek történeti tanulságai: Kapisztrán János és Gabriele Rangoni erőfeszítései az obszerváns reform védelmében

Mint a közel másfélezer nyomtatásban hozzáférhető ferences levélmintából világosan kitűnik, a fogalmazást segítő szövegek másolói csupán az esetek kisebb részében tartották meg a levelekben szereplő konkrét adatokat (személy- és helyneveket, dátumokat), a legtöbbször törölték, néha pedig kifejezetten megváltoztatták azokat. Amennyiben viszont ezek az információk bennmaradtak a levelekben, nagyon fontos fogódzókat nyújtanak az iratok történeti kontextusának meghatározásához. Nincs ez másképp a két levelünk esetében sem. Az első levélben két helynév (Róma és Csanád), két személynév (Kapisztrán János és egy Kristóf nevű rendtartományi komisszárius) és egy dátum (1455. szeptember 17.) szerepel, a másodikban egyetlen konkrét adat sem. Ennek ellenére a rendelkezésre álló adatok és a levelek tartalmi elemei alapján viszonylag magabiztosan meg tudjuk határozni a két dokumentum történeti hátterét, sőt szerzőjét is.

Nézzük az első levél tartalmát. A levélíró a címzettekhez sietett, majd Kapisztrán János utasítására Rómába indult, nem törődve a viszontagságokkal, szükség esetén akár a halált is vállalva; a veszélyes útra egyedül az obszerváns ferences *familia* közös java érdekében szánta el magát. Mivel küldetésének a Szentszéknél komoly tétje volt, és mindannyiuk üdvét érintette, ezért kérte:

Kapisztrán parancsa értelmében is naponta imádkozzanak a szándékára, hogy Isten teljesítse kérésüket rendjük díszére és hasznára. A misékben és a magánimákban naponta a reggeli ima után legalább öt Miatyánkot mondjanak el, más rendeltetésű imáikat halasszák el vagy erre a célra változtassák át. Szükségleteikben a rendtartomány komisszáriusa, Kristóf testvér lesz a segítségükre. A levelet Csanádról, Rácország határairól és Magyarország végeiről küldte 1455-ben, Szent Ferenc stigmatizációjának ünnepén, azaz szeptember 17-én.

A keltezés és Kapisztrán említése egyértelműen elhelyezi levelünket az obszerváns ferencesek hazai és európai történetében. Kapisztrán magyarországi küldetése során Himfi Péter csanádi püspök hívására 1455. szeptember közepén ért Csanádra.[7] Érkezése után nem sokkal, szeptember 17-én két levelet írt Rómába, egyet III. Kallixtusz pápának, egyet pedig Domenico Capranica bíborosnak, az obszerváns ferencesek protektorának. A pápához írott levelének első felében beszámolt a török veszélyről, illetve a Brankovics György szerb despota és II. Mehmed szultán között kötött békéről, és kérte felhatalmazásai megerősítését. Levelének második felében, akárcsak a bíboros-protektorhoz intézett kérelmében, az obszerváns ferencesek önállóságának megőrzéséért folyamodott.[8] Ez utóbbit ugyanis nagymértékben veszélyeztették a konventuális rendfőnök, Giacomo da Mozzanica egységtörekvései, különösen IV. Jenő *Ut sacra* kezdetű, az obszervánsok önállóságát kimondó bullája (1446) visszavonásának érdekében kifejtett tevékenysége, illetve az új pápa tartózkodó álláspontja az obszerváns reformtörekvésekkel szemben. A küzdelmek során a rendfőnök egyenesen bullahamisítással vádolta meg Kapisztránt a Szentszéknél, akit rendtársai a vészhelyzetre való tekintettel vissza akartak hívni Itáliába az 1455. novemberi assisi nagykáptalanra (*capitulum generalissimum*). Kapisztrán hazatérése Dél-Magyarországról minden szempontból esélytelen volt, viszont az obszervánsokat fenyegető veszélyek miatt egész életművét veszélyeztetve érezte. Szorult helyzetében ragadott tollat, és írta meg hosszú és elkeseredett hangvételű levelét a pápához, amelyet életrajzírója, Johannes Hofer méltán hasonlított a legnagyobb „pápalevelekhez": Clairvaux-i Szent Bernát vagy Sienai Szent Katalin írásaihoz, amelyekkel Európa lánglelkű szentjei a pápákat kötelességeikre emlékeztették.[9]

---

7 Bölcskey II, 1924, 249–250; Juhász 1947, 40–42.

8 A két levél modern kritikai kiadása: Galamb (ed.), *Correspondence II*, 2023, 218–230. A korábbi kiadások a pápához írott levelet szeptember 23-ra, a Capranica bíboroshoz írottat pedig szeptember 18-ra datálták, de az újabb kutatások mindkét levél dátumát szeptember 17-re korrigálták. Vö. Piana II, 1979, 60–62; Wadding 1932, 328.

9 Hofer II, 1965, 336–344. A vitákra vonatkozó iratokra lásd: Wadding 1932, *passim ad annos* 1455–1456.

A fentebb elmondottak fényében újraolvasva levelünket teljesen egyértelmű, hogy annak szerzője nem más, mint az a szerzetes, aki Kapisztránnak a pápához és a bíboroshoz írott leveleit Rómába vitte. A követségbe induló barát levele Kapisztrán (immár helyesen datált) leveleivel egyazon napon kelt Csanádon, az ő utasítására indult Rómába a rend súlyos ügyeit a Szentszéknél intézni. Ennyi információ önmagában is elégedettséggel töltheti el a kutatót, már csak azért is, hiszen ezzel az abruzzói prédikátor egyik legfontosabb leveléhez kapcsolódik a makulatúrában fennmaradt kicsiny levelünk. De ne álljunk meg itt, hanem tegyük fel a kérdést: ki lehetett Kapisztrán római követe és így a levél szerzője? Szerepel ugyanis még egy név a levélben, egy bizonyos Kristóf testvér, aki a címzetteket komisszáriusként segíteni fogja – ezt a szálat is érdemes tovább követni, ugyanis pontosan a levélíró személyéhez fog elvezetni. Kapisztrán környezetében ismerünk egy Kristófot, mégpedig későbbi életrajzíróját, Cristoforo Picinelli da Varesét, ő egyike volt annak a tizenkét fiatal barátnak, akik Kapisztránt 1451-ben közép-európai missziójára elkísérték, és akik az ekkor a Lengyelországot és Ausztriát is magába foglaló csehországi obszerváns ferences vikáriát megalapították.[10] 1453-ban a boroszlói káptalanon vikáriussá választották, kulcsszerepe volt a rend lengyelországi és sziléziai expanziójában. Egy év múlva betegsége miatt lemondott, a káptalan elődjét, Gabriele Rangonit (a magyar szakirodalomban Veronai Gábort), későbbi egri püspököt és bíborost választotta meg utódjául.[11] Cristoforo da Varese a következő évtized végéig dolgozott Közép-Európában az obszerváns ferences misszió egyik vezéregyéniségeként.[12] A levélben emlegetett rendtartományi (pontosabban helynökségi) komisszárius minden bizonnyal ő lehetett, aki a levélíró távollétében a barátok működését irányítja.

Ezzel lényegében elérkeztünk a szerző személyéhez is. Nyilvánvaló, hogy Kapisztrán küldötte Rómába, akinek a rend súlyos ügyeiben kellett tárgyalni a pápával, bíborossal és a rendi vezetéssel, nem lehetett egy egyszerű ferences barát, hanem csakis a római közegben otthonosan mozgó, vezető beosztású szerzetes, akinek a helyettese távollétében az emlegetett fra Cristoforo, azaz a korábbi osztrák–cseh vikárius lett. Vagyis emberünk nem lehet más, mint az osztrák–cseh vikária 1454-ben megválasztott elöljárója, a közép-európai misszió vezéregyénisége, Gabriele Rangoni.[13] Rangoni 1454-ben Kapisztrán kísé-

[10] Életrajza: Piazzoni 1985.

[11] Ezekről az eseményekről a rendtartományi krónikák számolnak be: Komorowo 1888, 165–176; Ablauff de Rheno 2024, 34; Kalous, Ptáčková (ed.), *Chronica fratrum Minorum*, 2025, 75–76.

[12] Hlaváček 2011, 46–49. és *passim ad indices*.

[13] Életrajzára lásd: De Blasi 2016; Kristóf 2019. Az osztrák–cseh obszerváns ferences vi-

retében a frankfurti birodalmi gyűlésen járt, 1455 pünkösdjén részt vett az obszervánsok bolognai káptalanján, innét tért vissza a vikáriájába, amire levelének elején utalt.[14] 1455 nyarán ugyanis több levelet is kapott Bolognában, amelyeket Kapisztrán számára kellett átadnia.[15] Bolognából 1455. július 15-én Kapisztránhoz írott levelében ő maga is közelgő hazatéréséről tudósított. Levelének meglehetősen komplikált latinsága sok hasonlóságot mutat az általunk bemutatott és kiadott két levél sokszor konfúz és modoros fogalmazásmódjával.[16] Rangoni nem maradt tehát Itáliában, hanem Bolognából hazasietett Ausztriába, majd Kapisztrán után ment a hírekkel és levelekkel Dél-Magyarországra, aki viszont azonnal visszaküldte Rómába. A sok utazás utáni újabb római út miatti fáradságot és talán méltatlankodást érezzük a levél sorai mögött. Rangoni 1455 őszi római követségéről tanúskodnak Marchiai Jakab és Domenico Capranica bíboros 1455 decemberében kelt levelei, amelyeket a Magyarországra visszatérő Rangoninak kellett Kapisztránnak átadnia.[17]

A szerző, a címzettek és a levél keletkezési körülményei a második levél rejtélyét is megoldják. Az ellenségei feletti győzelmen és szerencsés hazatérésén örvendező levélíró minden bizonnyal ugyancsak Rangoni volt, míg a címzettek szintén az osztrák–cseh vikária szerzetesei, a valószínűsíthető dátum pedig 1456 áprilisa, amikor a barát Budára érkezett.[18] Az 1455. novemberi assisi nagykáptalan, majd az azt követő *Illius cuius in pace* kezdetű bulla (1456. február 2.) kompromisszumos eredményeket hozott ugyan mindkét fél számára, de a konventuálisoknak tett engedmények ellenére az obszervánsok meg tudták őrizni belső autonómiájukat, ami biztosította a reform további expanziójának lehetőségét is.[19] A kiindulóponthoz, vagyis a teljes beolvasztás lehetőségéhez képest ez mindenképpen komoly eredménynek számított, indokoltnak tekinthető tehát Rangoni diadalittas győzelmi jelentése rendtársai számára. Kapisztránnal többet viszont nem találkozott, hiszen a nándorfe-

káriát 1452-ben állította fel V. Miklós pápa, amely a lengyel területeket is magába foglalta. A nemzeti konfliktusok miatt 1467-ben önálló osztrák és lengyel vikáriák alakultak meg. Hlaváček 2011, 28–29.

14 Kalous, Ptáčková (ed.), *Chronica fratrum Minorum*, 2025, 79; Hlaváček 2011, 137; Kristóf 2019, 67.

15 Hlaváček 2011, 137–138; Galamb (ed.), *Correspondence II*, 2023, 159, 172.

16 Galamb (ed.), *Correspondence II*, 2023, 186. Itt mondunk köszönetet Neumann Tibornak a közölt forrás értelmezésében nyújtott önzetlen segítségéért.

17 Galamb (ed.), *Correspondence II*, 2023, 252, 254. Rangoni visszatéréséről ír még Giovanni Battista Tagliacarne is 1456. február 5-én kelt levelében. Galamb (ed.), *Correspondence II*, 2023, 269.

18 Hlaváček 2011, 138; Kristóf 2019, 67.

19 Sella 2001, 148–153.

hérvári hős újlaki halálos ágyáról küldte üdvözletét Rangoninak és Cristoforo da Varesének Bécsbe.[20]

A makulatúrából előkerült, egykori ferences formulagyűjteményhez tartozó, sérülten fennmaradt fólió tehát minden másnál szemléletesebben bizonyítja, hogy a két kutatási irány: a kódextöredékek és a formuláskönyvek kutatása milyen gyümölcsöző lehet a történetírás számára, és olykor kifejezetten jelentős személyek és fontos események pontosabb ismeretéhez is hozzájárulhat. Az itt bemutatott és kiadott töredékek a magyar és európai történelem olyan jelentős személyeinek életrajzát pontosították, mint Kapisztrán János vagy még inkább a levélíróként azonosított Gabriele Rangoni. A két aprócska levél a későbbi pápai legátus, püspök és bíboros korai magyarországi tevékenységének fontos részleteit tisztázza, és kibékíti a régebbi és újabb szakirodalom között feszülő ellentétet Rangoni 1455–1456. évi magyarországi tartózkodásával kapcsolatban.[21] Emellett a címzettek kiléte sem érdektelen, hiszen amennyiben feltételezésünk helyes, és Rangoni az osztrák–cseh vikária atyáinak írta a leveleket, akkor a fólió egy olyan, formulagyűjteményt is tartalmazó vegyes tartalmú kánonjogi kéziratból származik, amelyet osztrák területen használtak, és egy ausztriai kolostorból kerülhetett később a laibachi ferencesek könyvtárába. Bízunk benne, hogy a váratlanul és véletlenül, a szerzők és remélhetőleg az ünnepelt nagy örömére előkerült töredék további hasonló kutakodásra ösztönzi az utánunk következő kutatógenerációkat is.

Források

1.

Verende in Christo pater. Salutatione premissa. Properaveram quam cito apud vos constitui, et eciam ex Dei voluntate ac reverendissimi patris nostri fratris Iohannis de Capistrano statuta deliberacione Romam peto, expositurus, quod relinquebatur, corpusculo eciam usque ad mortem, si opus fuerit, pro communi bono tocius familie nostre, pro quo solo a me tam ardua via aggreditur[22]. Quod reliquum est, obsecro vos, ut apud omnes patres et fratres, qui vobiscum sunt, sicut excusatum, sic et sepe commendatum faciatis. Quia vero negotia, pro quibus mittor, gravissima sunt apud sedem apostolicam, et nostram omnium salutem concernencia, eciam ex mandato predicti patris nostri non postponatis,

[20] Hofer II, 1965, 416.
[21] Vö. Kristóf 2019, 67–68.
[22] aggreditur] aggeditur

quin cottidie specialem oracionem cantare faciatis secundum intencionem nostram, ut dominus Deus, quod iuste et honeste poscimus, elargiatur[23], quia si facere dignatur, maximum nobis donum et decus et religioni utile erit. Videtur itaque mihi, ut preter speciales oraciones[24] unusquisque et in missis et in suis oracionibus, saltem quinque 'pater noster' cottidie post matutinum in caritate dicatis in cruce, si vero pro alia commissione[25] alique dicitis, aut ad aliam horam id transferatis, aut in hoc commutetis. Habetis venerabilem patrem et fratrem nostrum, fratrem Christophorum commissarium in provinciam, quia omnibus necessitatibus subvenit. Valete, ut obsecravi[26], dignemini omnes orare pro me. E Czanadino, in confinio Rassie et finibus Ungarie, in die sacrorum stigmatum beatissimi patris nostri Francisci 1455. [1455. szeptember 17.]

2.

Salvete patres, avete fratres et omnes in Cristo Ihesu dilectissimi. Congaudete, nam sospites reversi ex diuturno itinere alme pacis ramum rettulimus, gaudisque[27] certaminis triumphum hoste subacto reportavimus, dum et attrito pipere transeuncium nares implentur, suavitatis odore evacuato, quod falsum gestabat affectum et male blandientis vissere[28] propalatur versucia, quia videlicet super omnia veritas omnisque virtus, congressum[29] victoriam consequitur. Nunc ergo pro viribus agite et succinti[30] lumbos praestrictis verubus, succisis importunis eloquiis, expulsis ociis, amputatis indignis affectibus ceterisque viciorum subactis impulsibus, et petre, que Jhesus Cristus est, allisis parvulis ad graciarum vos acciones querite, ad redendas eciam si referre non possumus, aus<cul>tate ad obsequia eius, qui vos liberavit a ferarum incursibus. Vos convertite domini nostri Ihesu Cristi, in eius virtute anima nostra erepta est de laqueo venancium, qui apud se precibus locum non reliquit, qui servis suis fidelibus[31] affuit et primus in aciem propugnavit, ipsi gloria, laus, ipsi latria et pietas immensa reddatur, ne, quod absit, ingratitudo tantum subsequatur officium. Obsecro vos, patres obscess[… …]que vos fratres et leticia cordis mei p[… …]ores sumite doc[…].

23 elargiatur] elrargiri
24 oraciones] oraciones quas
25 commissione *lectio dubia*
26 obsecravi *lectio dubia*
27 *lege* gaudiis
28 *lege* viscere
29 *intellige* super congressum
30 *lege* succincti
31 fidelibus] fideles

Hivatkozott irodalom

Ablauff de Rheno 2024 – Ablauff de Rheno, Eberhard, *Cronica, De novella plantatione provincie Austrie, Bohemie et Polonie quoad fratres Minores de Observantia*, ed. by Antonín Kalous and Jana Svobodová, Roma, Viella, 2024 (Franciscans and Europe: history, identity, memory, 1).

Andreas 1492 – Andreas, Antonius, *Scriptum in artem veterem Aristotelis et in divisiones Boethii*, ed. Johannes Maria Mapellus [Venezia, Bonetus Locatellus, pro Octaviano Scoto, post 3. Nov. 1492]. (CIH175, GW 1671)

Bogataj 2023 – Bogataj, Jan Dominik, *Franciscan Library and Museum with Pinacoteca in Ljubljana = Clotho*, 5(2023/2), 151–158. https://doi.org/10.4312/clotho.5.2.151-158

Bölcskey 1923–1924 – Bölcskey Ödön, *Capistranói Szent János élete és kora*, I–III., Székesfehérvár, Debreczenyi István Könyvnyomdája, 1923–1924.

DBI = *Dizionario Biografico degli Italiani*, 1–, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana, 1960– .

De Blasi 2016 – De Blasi, *Guido, Rangoni, Gabriele, detto Gabriele da Verona = DBI* 86, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana, 2016. https://www.treccani.it/enciclopedia/rangoni-gabriele-detto-gabriele-da-verona_(Dizionario-Biografico)/ (Megtekintés: 2026. március 4.)

Hlaváček 2011 – Hlaváček, Petr, *Die böhmischen Franziskaner im ausgehenden Mittelalter, Studien zur Kirchen- und Kulturgeschichte Ostmitteleuropas*, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2011 (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa, 40).

Hofer 1964–1965² – Hofer, Johannes, *Johannes Kapistran, Ein Leben im Kampf um die Reform der Kirche*, I–II, Romae, Heidelberg, Editiones Franciscanae, H. Kehrle Verlag, 1964–1965² (Bibliotheca Franciscana, 1–2)

Juhász 1947 – Juhász Kálmán, *A csanádi püspökség története (1434–1500)*, Makó, Szeged, Szent Gellért-Nyomda, 1947. (Csanádvármegyei Könyvtár, 42).

Kalous, Ptáčková (ed.), *Chronica fratrum Minorum*, 2025 – *Chronica fratrum Minorum de Observantia provinciae Bohemiae, 1, Medieval Observant Chronicle, 1440s–1553*, ed. by Antonín Kalous, Kateřina Ptáčková, Roma, Viella, 2025. (Franciscans and Europe: history, identity, memory, 2).

Komorowo 1888 – Komorowo, Ioannes de, *Memoriale Ordinis Fratrum Minorum*, hrsg. von Xawery Liske, Antoni Lorkiewicz = *Monumenta Poloniae Historica*, V, Lwów, Nakł. Akademii Umiejętności, 1888, 1–418.

Kos 1955 – Kos, Milko, *Srednjeveška Ljubljana, Topografski opis mesta i okolice*, Ljubljana, Kronika: časops za slovensko krajevno zgodovino, 1955.

Kristóf 2019 – Kristóf Ilona, *Gabriele Rangone (Veronai Gábor) pályája*

(1410/20–1486) = Mátyás király és az egyház, szerk. Fedeles Tamás, Pécs, Pécsi Tudományegyetem Egyháztörténeti Kutatóközpont, 2019 (Thesaurus Historiae Ecclesiasticae in Universitate Quinquecclesiensi, 10), 65–82.

Mlinarič 2000 – Mlinarič, Jože, *Frančiškanski samostan od ustanovitve okoli leta 1240 do preselitve leta 1784 = Frančiškani v Ljubljani, Samostan, cerkev in župnija Marijinega oznanjenja*, ed. Silvin Krajnc, Ljubljana, Samostan in župnija Marijinega oznanjenja, 2000, 81–148.

Molnár 2016 – Molnár Antal, *Magyarországi obszerváns ferences formuláskönyvek a 16. század elejéről = Episcopus, Archiabbas Benedictinus, Historicus Ecclesiae, Tanulmányok Várszegi Asztrik 70. születésnapjára*, szerk. Somorjai Ádám, Zombori István, Bp., METEM, 2016 (METEM-könyvek, 85), 203–212.

Molnár 2022 – Molnár, Antal, *Die Formelsammlungen der Franziskaner-Observanten in Ungarn (ca. 1451–1554)*, Roma, Frati editori di Quaracchi, Fondazione Collegio San Bonaventura, 2022 (Analecta Franciscana, XIX. Nova Series. Documenta et studia, 7).

Monok 2023 – Monok István, *Molnár Antal, Die Formelsammlungen der Franziskaner-Observanten in Ungarn (ca. 1450–1554), Roma, Frati editori di Quaracchi, (Analecta Franciscana, XIX. Nova Series, Documenta et Studia, 7), XLIX. 773 p. = Magyar Könyvszemle*, 139(2023), 133–137. https://doi.org/10.17167/mksz.2023.1.133-137

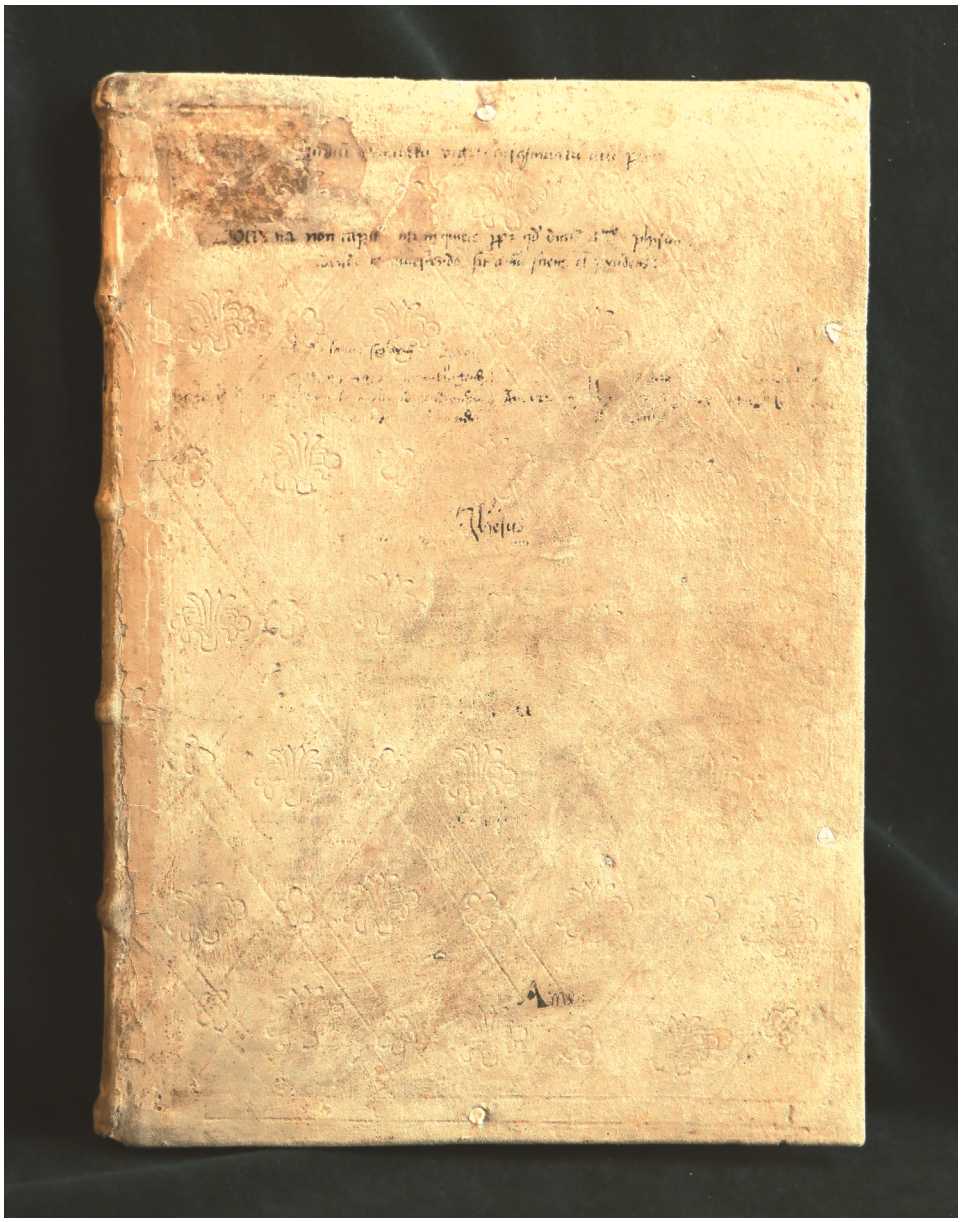
Piana 1978 – Piana, Celestino, *Scritti polemici fra Conventuali ed Osservanti a metá del '400 con la partecipazione dei giuristi secolari = Archivum Franciscanum Historicum*, 71(1978), 339–405, 72(1979), 37–105.

Piazzoni 1985 – Piazzoni, Ambrogio Maria, *Cristoforo da Varese = DBI* 31, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana, 1985, https://www.treccani.it/enciclopedia/cristoforo-da-varese_%28Dizionario-Biografico%29/ (Megtekintés: 2026. február 26.)

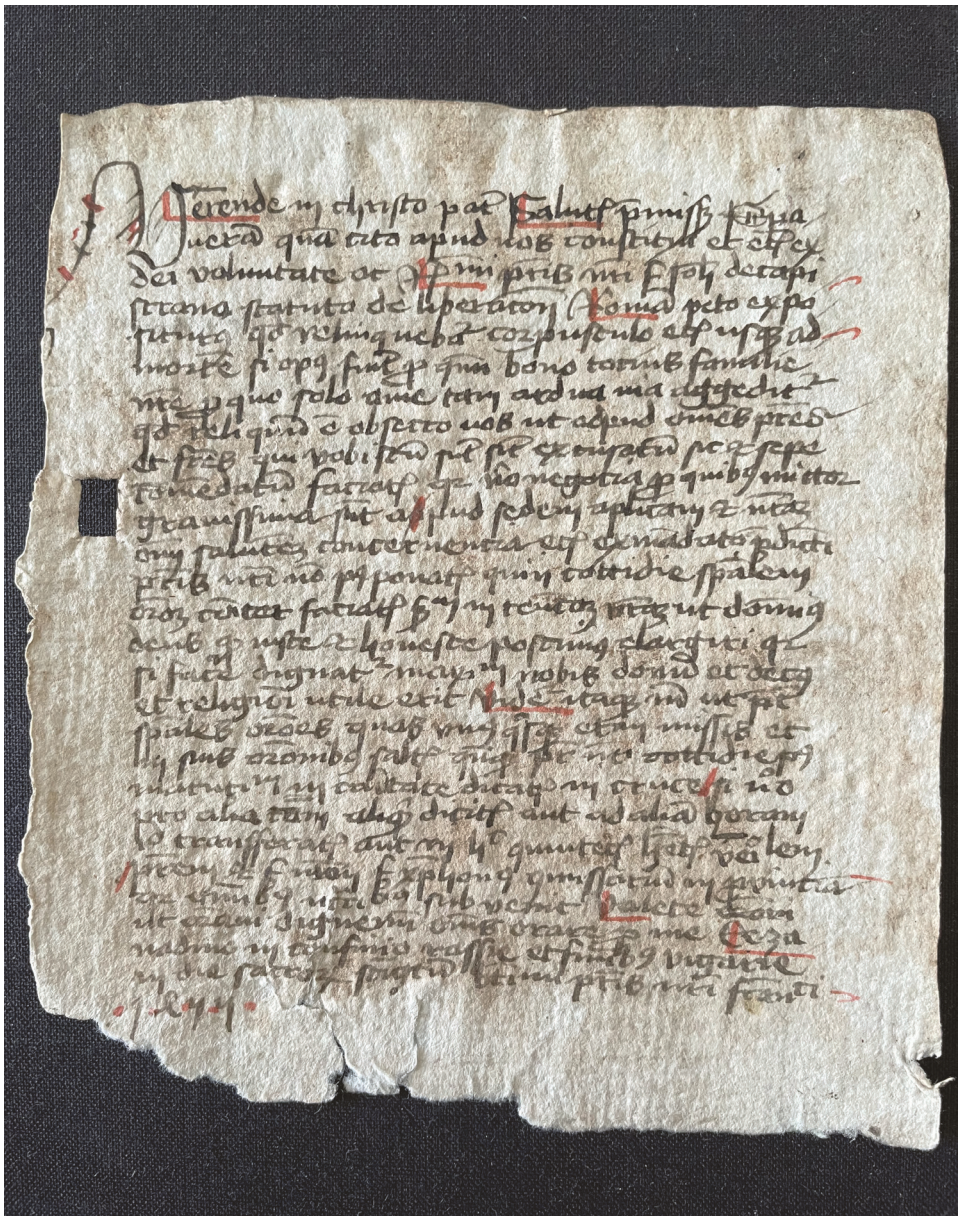
Sella 2001 – Sella, Pacifico, *Leone X e la definitiva divisione dell'Ordine dei Minori (O.Min.), La bolla* Ite vos *(29 Maggio 1517)*, Grottaferrata, Frati Editori di Quaracchi, 2001 (Analecta Franciscana, XIV).

Galamb (ed.), *Correspondence*, 2023 – *The Correspondence of John of Capestrano, II, Letters Exchanged during His Stay in the Kingdom of Hungary (1455–1456) and with Hungarian Recipients Beforehand (1451–1455)*, ed. by György Galamb, in coll. with Iulian Mihai Damian, Ottó Gecser, Balázs Kertész, Bp., Szeged, Research Centre for the Humanities, Institute of History, University of Szeged, 2023.

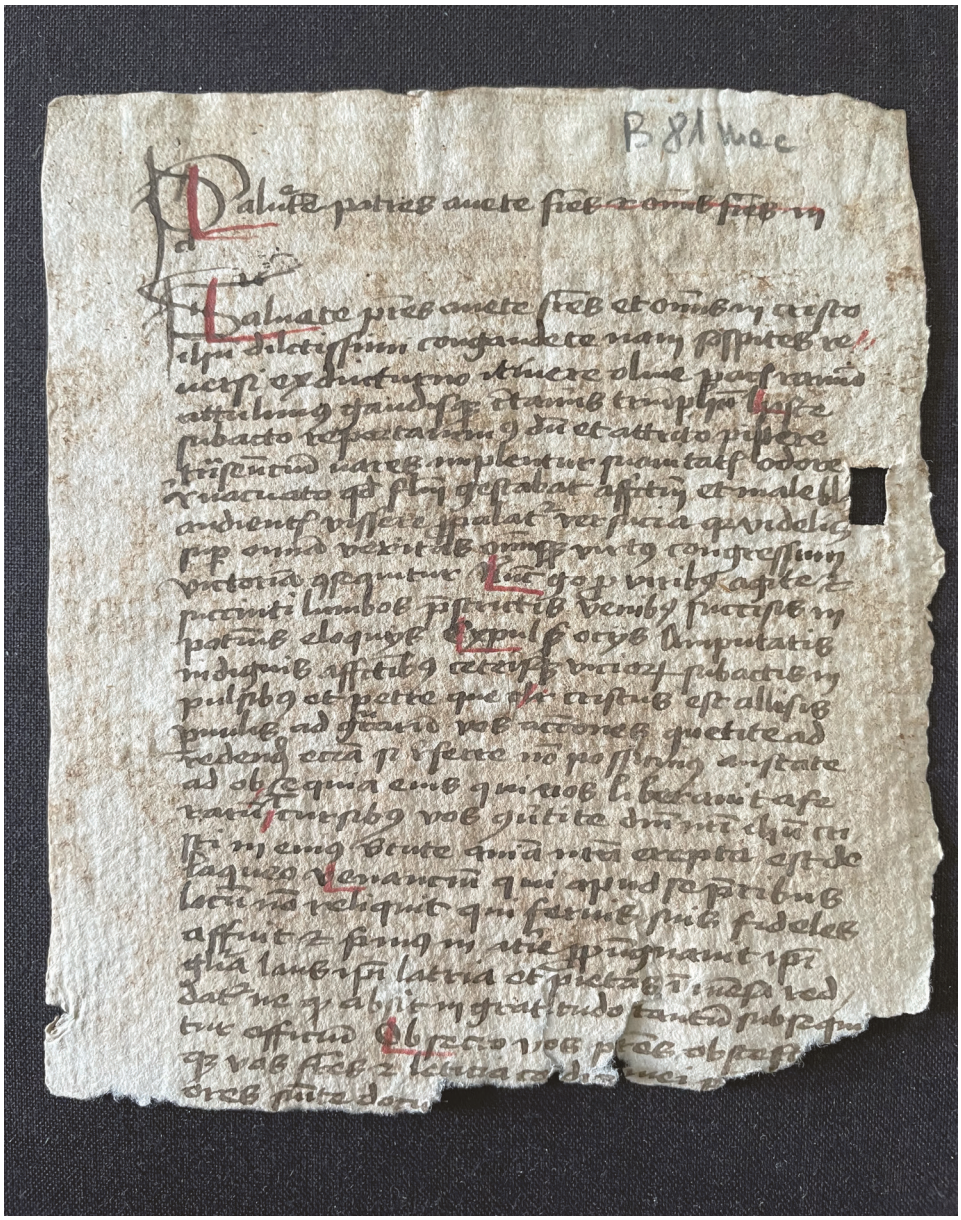
Wadding 1932 – Wadding, Lucas, *Annales minorum seu trium Ordinum a S. Francisco institutorum*, XII (1448–1456), ed. tertia, Ad Claras Aquas (Quaracchi), 1932.

1. kép: *Antonius Andreas, Scriptum in artem veterem Aristotelis (Velence, 1492) kötése Budapest, OSZK Inc. 224*

2. kép: *Gabriele Rangoni 1. levele, Csanád, 1455. szeptember 17. Budapest, OSZK Kézirattár Fragm. B 81 mac. 1.*

3. kép: *Gabriele Rangoni 2. levele, 1456 áprilisa*
OSZK Kézirattár Fragm. B 81 mac. 1.

https://doi.org/10.46403/Litteraeetamicitia.2026.391

Antikvabetűs feliratok a Magyar Tudományos Akadémia dísztermének Lotz-falképein

Mikó Árpád

A Magyar Tudományos Akadémia alapításának kétszázadik évfordulójára restaurálták az Akadémia palotájának dísztermét.[1] Megtisztították, konzerválták és esztétikailag helyreállították az allegorikus szekkókat, restaurálták a stukkók festését és aranyozását. A legfeltűnőbb változás az 1954-ben felszerelt csillárok eltávolítása volt. A mennyezet közepére eredetileg a Magyar Királyság címerét festették, ezt most sikerült feltárni és helyreállítani. Ez volt eredetileg is a mennyezetdekoráció hangsúlyos, központi eleme.[2]

A díszterem valamennyi fala és a mennyezete eredetileg fehéren maradt, de Friedrich August Stüler terve szerint a mennyezet geometriája (stukkókeretekkel) lényegében a mai beosztást mutatta. Az Akadémia többször nekifogott, hogy a termet a magyar irodalom története jeles eseményeinek képeivel ékesíttesse, de ehhez mindig hiányzott a pénz. Több próbálkozás után végül Lotz Károlyt bízták meg a munkával, aki akkor Budapesten már középületek sorában festett nagyméretű falképciklusokat. Egyúttal felkérték Schickedanz Albertet, hogy készítse el a díszterem mennyezetének és oldalfalainak – az itáliai késő reneszánszt idéző – stukkódekorációját, egységként koncipiálva az allegorikus festményeket és keretezésüket. Schickedanztól a díszterem két festésterve maradt ránk, az egyiken a mennyezetre több kompozíciót képzelt el, és a földszinten további képeket; a másikon a mennyezeten csak hármat, de az első emeleten

[1] A szöveg eredetileg előadásként hangzott el 2025. november 7-én a Magyar Tudományos Akadémia dísztermében, az MTA 200. évfordulójára rendezett előadás-sorozat keretében. Ez itt jelentős mértékben átírt, jegyzetekkel kísért változat.

[2] Összefoglalóan, röviden: Mikó 2025. A falképek és a stukkók restaurálásáról részletesen: Veres, Verebes 2025. A címer feltárásáról, dokumentációs képekkel kísérve: *Uo.*, 250–251.

és a földszinten is egész képmezőket irányozott elő. Ami végül megvalósult, az utóbbi visszafogott változata lett.[3]

A mennyezeten az országcímer két oldalára a Költészet és a Tudomány allegorikus alakja került, az ablakok fölé a különböző tudományágakat jelképező nőalakok és kísérő figurák. A két végfalra festette Lotz a fő képeket. Az egyik Szent István királlyal a középpontban a középkort, a másik Mátyás királlyal középütt a reneszánsz és a barokk kort jelenítette meg. Utóbbit Lotz 1891-ben szignálta, ez a ciklus befejezésének dátuma.

Egy sokalakos történelmi tablót látva mindig izgalmas kérdés, hogy kit ábrázolnak a figurák. Először a kortárs Keleti Gusztáv foglalkozott a szereplőkkel 1888-ban, amikor a nyugati fal hármasképe elkészült.[4] Ezt követően Divald Kornél nevezett meg – a vázlatok és a kartonok leírása alapján, sajnos másodkézből – sokat a két nagy méretű triptichon alakjai közül.[5] 1938-ban Ybl Ervin, amikor Lotz monográfiáját – az életmű tételes ismertetésével – publikálta, szintén identifikálta a figurák zömét.[6] Aki azóta elemezte a képeket, a meghatározásokat általában átvette az elődöktől.[7] A pontos azonosításokat olykor feliratok teszik lehetővé – ezekkel foglalkozunk most.

Szent István áll középütt, jobbján Szent Imre térdel, mellette Szent Gellért, akit abban az időben az *Intelmek* szerzőjének tartottak.[8] A bal oldali kép közepén Könyves Kálmán, a jobb oldali középpontjában pedig az Anjou-uralkodó, Nagy Lajos alakja magasodik. A kép bal oldalán Julianus barát, vele szemben, a kép másik sarkában a krónikaírók, akik mindannyian a szájhagyományra figyelnek, aki beszédesen gesztikuláló aggastyánként megszemélyesítve a lépcsőn hever.

Úgy tűnik fel, hogy nincs – talán nem is volt – leírva a szereplők „kottája". Vagy eddig nem találtuk meg. Bizonyos figurák és jelenetek azonban egyértelműen azonosíthatók, ha megnézzük a falképen olvasható feliratokat is. Nincs belőlük sok. Ezeket szisztematikusan még nem közölték. Kérdés, hogy feltárásuk hozzájárul-e a kompozíciók pontosabb értelmezéséhez.

A Könyves Kálmán-képen a király egy jókora fóliánsra mutatva akadályozza meg a boszorkánynak tartott nő megégetését. A fóliáns szövege olvashatatlan,

---

3 Az utóbbi időben legrészletesebben, átfogóan: Bojtos 2012. Ugyanő elemezte a művészettörténeti kézikönyv 19. századi kötetében a képeket: Bojtos 2018.

4 Keleti 1888.

5 Divald 1917, 39. Divald Térey Gáborra hivatkozik, de a Téreyről szóló alapos monográfia sem ismer ilyen művet: Radványi 2006.

6 Ybl 1938, 245–266.

7 Így például: Sinkó 1995, 177–178, 1.8–9. sz.; Gábor 1996, 99–101; Kemény 2010; Kemény 2015, 118–125, 138–139. (72. sz.) (Gellér Katalin). Legújabban Bojtos Anikó írásai, az adatokat lásd a 3. jegyzetben.

8 Keleti 1888, 47.

festői krikszkrakszok jelölik a szöveg képét, de nem indokolatlan, hogy egy törvénykönyvet lássunk benne – bár a korabeli törvénygyűjtemények aligha voltak ekkora méretűek. A nagy nyitott könyvtől balra további könyvek láthatók, s az egyik nyitva is van, és sötét borítótábláján olvasható, kapitálisokkal írva: DE / STRIGIS. A szöveg könnyen befejezhető, mert a király első törvénykönyvének 57. fejezetéből való: „De strigis vero, quae non sunt ne ulla questio fiat..." („A boszorkányokról pedig, mivelhogy nincsenek, semmi emlékezet ne legyen").[9] Lotz képén mintegy önállóan „könyvesítve" van a híres passzus, de ennek nincs filológiai jelentősége. A nagy méretű és a sok kisebb könyv együttese viszont Könyves Kálmán király attribútuma, mert feltehetően Lotz kortársai is tudták, hogy a magyar *könyv* szó első datálható előfordulása a király ragadványnevében van, Kézai latin szövegében így, magyarul.[10] Keleti Gusztáv kiemelte, hogy Lotz Kálmán királyt erőteljes férfialaknak ábrázolta, és nem vett tudomást a krónikás hagyomány megörökítette púpos, sánta, szőrös uralkodó ellenszenves képéről.[11]

A másik szélső képen, amelynek Nagy Lajos király áll a középpontjában, újabb feliratok tűnnek elő. A bal oldalon álló domonkos szerzetest Julianus baráttal azonosították mindig, ami nem nehéz, ha szemügyre vesszük a kezében lévő vaskos könyv nagybetűs feliratát: DE F[AC]TO / MAG[NA]E / HUN[GARIAE]. Az idézet megegyezik azzal a szöveggel, amely a falképeket előkészítő bizottság egyik jegyzőkönyvében olvasható (1873. május 21.).[12] A szöveg korrekt – a jóval később készült kritikai kiadás szerinti – címe: *De facto Ungariae Magnae* (Nagy-Magyarország dolgáról), vagyis a Julianus első útjáról készült rövid jelentés, amelyet Riccardus fráter írt; itt ez is önálló könyvvé formálva.[13] A Julianus mellett álló másik domonkos szerzetes bizonyára Gerhardus; négyen indultak el, de csak kettejük nevét ismerjük.

---

9 Bak, Bónis, Swenney (ed.), *Decreta Regni*, 1999, 29. (LVII.). A *striga* szó értelmezéséről *Uo*., 92. 48. j. Az itt idézett magyar fordítás: Márkus (szerk.), *Magyar törvénytár*, 1899, 113. (Nagy Gyula fordítása.)

10 „*Qunwes* enim Kalman est vocatus, cum libros habebat…" – Szamota, Zolnai 1902–1906, 537; Benkő (főszerk.), *A magyar nyelv*, 1970, 614; Kézai szövege: Szentpétery (kiad.), *Scriptores Rerum Hungaricarum*, 1937, I., 182; Gombos 1938, III., 2151.

11 Keleti 1888, 47. Kálmán király *Képes Krónika*-beli ábrázolásának értelmezése: Marosi 1995, 52.

12 Megegyezik a II. osztály által kiküldött bizottság 1873. május 21-én tartott ülésének jegyzőkönyvében olvasható szöveggel: Bojtos 2012, 127. A forrás – a jegyzőkönyv – csak azt az egy szöveget hozza: MTA KIK Kézirattár, RAL 500/1888.

13 Szentpétery (kiad.), *Scriptores Rerum Hungaricarum*, 1937, I. 535–542. Magyarul: Györffy (kiad.), *Napkelet felfedezése*, 1965, 39–44. (Györffy György fordítása)

A kompozíció másik oldalán a krónikaírók láthatók. A vörös ruhás, őszszakállú, mellkeresztet viselő főpap Keleti Gusztáv szerint talán Anonymus.[14] Hozzátehetjük: jobb keze alól egy papírlap kandikál ki, amelyen ez a szöveg olvasható: GES[TA] Hun[garorum], vagyis a Névtelen művének hagyományos címe.[15] Ámde Kézai munkájának is ugyanez a címe. Az ülő figura körül álló négy alak kiléte is bizonytalan. Keleti Gusztáv szerint itt van „Kun László udvari papja" (vagyis Kézai Simon), Spalatói Tamás és „a Márk krónika szerzője" (vagyis Kálti Márk), valamint Thuróczy János. Egyedül Thuróczy világi személy, a többiek mind klerikusok. Az infulát viselő pap a háttérben valószínűleg Tamás spalatói esperes (akit érsekké is választottak), s akinek munkája, a salonai és spalatói főpapok története a magyarországi tatárjárás egyik fontos forrása.[16] A jobboldalt álló alak típusa, ruházata erősen emlékeztet a Képes Krónika írnokfigurájára.[17] Ha a sötét ruhás fiatal klerikus Anonymus, akkor a vörös ruhás figura lehetne Kézai. Mindez azonban egyelőre csak találgatás, bár talán nem haszontalan.

A jobb szélen álló világi öltözetű férfiú kezében rotulus van, amelyen a CHR[onic]ON / UNGARORUM felirat olvasható. Valóban lehetne Thuróczy János, akinek két nyomtatott kiadásban is megjelent műve *Chronica Hungarorum* címen ismeretes. De miért a görögös címadás? Thuróczynak persze mindenképp itt illenék szerepelnie. A már idézett 1873-as jegyzőkönyv pont ezeket a krónikaírókat javasolta, de nem egyetlen csoportban összegyűjtve.[18]

Van még egy felirat, méghozzá középütt, a Szent István-képen. Igen feltűnő helyen. A képmező alsó sávjában középen széles bronz keresztelőmedence látható, amelyhez nagy kőtáblát támasztottak. A tábla négyszögű, széle faragott, de sorjázatlan. Átfut rajta egy borostyáninda, és beletakar az első szó végébe. EMLÉKEZ[…] A második szó jól olvasható: RÉGIEKREL. A feloldás eddig egyértelmű volt: „Emlékezzünk régiekről". Keleti Gusztáv 1888-ban is így idézte: Emlékezzünk régiekről. „A krónikások korának közös jelszava gyanánt" – interpretálta Keleti.[19] Ybl Ervin és nyomában mások is így olvasták. Ez lett az

[14] Keleti 1888, 47. Anonymus azonosításának historiográfiája: Csapodi 1978.

[15] Szentpétery (kiad.), *Scriptores Rerum Hungaricarum*, 1937, I. 13–117.

[16] Magyar fordítása (Csonka Ferenc munkája): Katona (szerk.), *A tatárjárás emlékezete*, 1981, 172–193.

[17] *Képes Krónika*, 1964, I. fol. 2v. S(icut) iniciálé.

[18] A már idézett 1873. május 21-én kelt jegyzőkönyv (MTA KIK Kézirattár, RAL 500/1888) szerint a Könyves Kálmánt bemutató falképen: „II. (…) a nemzeti történet első írói a krónikaírók csoportja: Kézayval s a Névtelen Jegyzővel az élükön: Roger a »Carmen miserabile« szerzője, az ősmagyar szálláshely keresésére kiindult térítők: Julián és társai, a »de facto magnae Hungariae« emlékirat szerzői. Spalatói Tamás is talán." Kicsivel lejjebb: „III. A vegyesházi királyok korából (…) …vagy krónikaírók ismét: Márk, Thuróczy sat."

[19] Keleti 1888, 47.

1867-ben – az Akadémia palotájában – megalapított Magyar Történelmi Társulat jelmondata is. A mottó világos, kicsit közhelyes. De mottó-e egyáltalán? A restaurálás során, a tisztítás után is egyértelmű volt, hogy a szó végén ott áll, kitörülhetetlenül két betű: (régiekr)EL. Valamint (legalább) két pont.

A *lectio difficilior* esetével állunk szemben. A szemünk és értelmünk hajlamos arra, hogy a bizonytalan, a szokatlan olvasat értelmét a banális felé vigyük el. A szöveg azonban idézet (méghozzá *incipit*), miként a többi is a képen. „Emlékezzenk régiekrel, Az Szythiából kijöttekrel, Magyaroknak eleikrel, És azoknak vitézségekrel. Szythiából kiindulának, Hogy ez földre kijüvének, Istentil is kisziríttetének, Erdélységben letelepedének." És így tovább, több mint negyven strófán keresztül, leírva a honfoglalást, a fehér ló mondáját. Csáti Demeter költeménye ez, az *Ének Pannonia megvételéről*, az első magyar nyelvű történeti ének.[20] Akkor, amidőn Lotz a képet festette, középkorinak tartották. Toldy Ferenc a 14. század végére datálta, és Szilády Áron ezt a verset helyezte a középkori magyar versek korpuszában az első helyre.[21] Nem sokkal később kiderült, hogy a szöveg nem ennyire régi, most kevéssel Mohács utánra keltezik. Az idézetben itt kettős csavar van: egyrészt megidézi a honfoglalást, amely a történetet kezdi, másrészt az első magyar nyelvű történeti énekre is utal, hisz a koncepció szerint mégiscsak az irodalmi műveken keresztül kellett bemutatni a történelmünket.

Feltehetően az sem véletlen, hogy az idézetet kőlapra vésték. Ekkor már ismert volt ugyanis annak a kőtáblának a története, amelyet Désen őriztek, s amelyen állítólag a hét vezér tanácskozott, mielőtt Szvatopluk ellen indultak volna. A városban az ún. Csonkatornyon pedig olvasható volt egy disztichon, amely 1578-ban ugyanannak az eseménynek állított emléket, amelyet Csáti Demeter éneke is megörökített.[22] A Csáti Demeter énekét részletesen elemző Ács Pál derítette ki, hogy a Csonkatorony híres feliratát 1578-ban kőlapra vésték, s hogy ez (jóllehet maga a torony elpusztult) ma is megvan a dési múzeumban.[23]

A díszterem keleti falán – vagyis a Szent István-hármasképpel szemben – látható falképhármas a reneszánsz és reformáció korát mutatja be, Mátyás királlyal a középpontban, aki könyvtártermében, a Corvina könyvtárban ül. Ezen

[20] Madas (szerk.), *Szöveggyűjtemény*, 1992, 553–555, 603; Stoll (szerk.), *XVI. századi költőkből*, 1994, 16–20.

[21] Szilády (kiad.), *Középkori magyar*, 1877, 227–248.

[22] A feliratot közölte Kővári 1866, 314. Kővári külön leírt egy dési, viszontagságos történetű kőlapot, majd külön közölte a Csonkatornyon olvasható feliratot. További irodalom: Balogh 1985, 241.

[23] A költemény részletes, magisztrális irodalomtörténeti méltatása és historiográfiai elemzése: Ács 2024, 51–83.

a szekkón a figurák zöme konkrét történeti személy, sokszor festmények vagy metszetelőképek alapján portretírozva. Talán ezért nincsenek szövegek rajta sehol. Pedig a hármasképen sok könyv is látható, csak éppen nincs rajtuk felirat. A művész viszont itt helyezte el a szignatúráját, a Mátyás-kép bal alsó sarkában: „f. LOTZ K. / 1891".

A késő középkori és kora újkori alakok arcképeinek előképei (amennyiben van nekik) historiográfiailag jól nyomon követhetők. Így kerülhetett a központi figura, Mátyás király ikonográfiájának akkor közismert darabja, a laxenburgi Mátyás-portré Lotz falképére, s Fraknói Mátyás-könyvének – a millenniumi magyar történet Hunyadi- és Jagelló-kötetének – címlapjával szemben ugyanennek a képnek kisebb kivágata, az Ambrasban őrzött profilkép.[24] Valószínűleg nem kell koncepcióváltást keresnünk a feliratok kétségtelen hiánya mögött. A második hármasképnek a szereplői szinte mind azonosítható, valóságos történeti alakok voltak. Sokuknak ismert volt – valóságos vagy fiktív – arcképe is.

Az 1873. május 21-én összeült – a programot nagy vonalakban meghatározó – bizottság elnöke Horváth Mihály, tagjai Ipolyi Arnold, Rómer Flóris és Toldy Ferenc voltak.[25] Az 1874. februárjában összehívott újabb bizottság felkért két festőt is, Keleti Gusztávot és Ligeti Antalt, valamint a Magyar Tudományos Akadémia palotáján kezdettől fogva működő építészt, Ybl Miklóst. A kezdetektől a falképek elkészültéig négy bizottság váltotta egymást; a programadó Ipolyi Arnold (1823–1886) meg sem érte a mű elkezdését.[26] A bizottság jegyzője már 1874-ben Fraknói Vilmos volt, aki 1879-től 1889-ig az Akadémia főtitkári pozícióját töltötte be, 1889-től 1892-ig másodelnök volt. Neve a ténylegesen csak 1888-ban kezdődő munkák idején szerepelt az iratokon.[27] 1890-ben mint másodelnök kezdeményezte a második, Mátyás királyt a középpontba állító hármaskép megfestetését.[28] Fraknói a hosszú, változatos történet folyamatos szereplője. Széles látókörű, nagyon művelt történész. Könnyen lehet, hogy őt láthatjuk a szövegek, a konkrét portréikonográfiai instrukciók nagy része mögött.

Mindig érdemes visszamenni a forrásokig. Ha újra kézbe veszünk egy műtárgyat – bár ebben az esetben ez képzavar –, mindig kiderül valami. Az Aka-

[24] Balogh 1940, I. 494–495, 498.

[25] Jó volna tudni azt is, hogy Rómer Flóris neve ezt követően miért hiányzik. Csak 1877-ben lett nagyváradi kanonok, addig Budapesten élt. 1877. augusztus 10-én már Váradról írt Ebenchöch Ferencnek. „Romert sokan, Floriánt csak kevesen ismerik". Rómer, Ebenchöch 2019, 157–159. (119. sz.)

[26] Bojtos 2012, 125–137.

[27] MTA KIK Kézirattár, RAL 500/1888.

[28] Bojtos 2012, 136–137.

démia dísztermének falképciklusa az egyik legtöbbet elemzett magyar történeti allegóriasorozat. Feliratairól azonban nem figyelt fel kellőképp a művészettörténet-írás. Pedig lényegesek. Nemcsak azért, mert értelmezik a jeleneteket, azonosíthatóvá tesznek egyes figurákat, hanem azért is, mert filológiai problémákat rejtenek, amelyek feloldása segíthet újabb kulcsot találni az értelmezéshez.

Hivatkozott irodalom

MTA KIK = Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattára

Ács 2024 – Ács Pál, *Hősök és hősénekek, A magyar hősköltészet Zrínyi előtt*, Bp., HUN-REN BTK TTI, 2024.

Bak, Bónis, Swenney (ed.), *Decreta Regni*, 1999 – *Decreta Regni Medievalis Hungariae, The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary*, Volume I. 1000–1301, transl. and ed. by János M. Bak, György Bónis, James Ross Sweeney, with an essay on previous ed. by Andor Csizmadia, 2d. rev. ed. in collab. with Leslie S. Domonkos, Charles Schlacks, JR., Idyllwild, California, 1999.

Balogh 1940 – Balogh Jolán, *Mátyás király ikonográfiája = Mátyás király, Emlékkönyv születésének ötszázéves fordulójára*, szerk. Lukinich Imre, I–II., Bp., Franklin, 1940, 435–548.

Balogh 1985 – Balogh Jolán, *Kolozsvári kőfaragó műhelyek*, Bp., 1985.

Benkő (főszerk.), *A magyar nyelv*, 1970 – *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, 2. köt., főszerk. Benkő Loránd, Bp., Akadémiai, 1970.

Bojtos 2012 – Bojtos Anikó, *Lotz Károly seccói a Magyar Tudományos Akadémia nagytermében = Tanulmányok Budapest Múltjából*, 37(2012), 125–160.

Bojtos 2018 – Bojtos Anikó, *Lotz Károly falképei a Magyar Tudományos Akadémia dísztermében = A magyar művészet a 19. században, Képzőművészet*, főszerk. Sisa József, szerk. Papp Júlia, Király Erzsébet, Bp., Osiris, MTA BTK, 2018, 520–525.

Csapodi 1978 – Csapodi Csaba, *Az Anonymus-kérdés története*, Bp., Magvető, 1978.

Divald 1917 – Divald Kornél, *A Magyar Tudományos Akadémia palotája és gyűjteményei*, Magyarázó kalauz, Bp., Franklin, ny., 1917.

Gábor 1996 – Gábor Eszter, *A Magyar Tudományos Akadémia dísztermének mennyezetfestménye, 1886–1888 = Schickedanz Albert (1846–1915), Ezredévi emlékművek múltnak és jövőnek*, szerk. Gábor Eszter, Verő Mária, Bp., Szépművészeti Múzeum, 1996.

Gombos 1938 – Gombos F. Albin, *Catalogus fontium historiae Hungaricae*, I–IV. köt., Bp., Acad. Litterarum de Stephani, 1938.

Györffy (kiad.), *Napkelet felfedezése*, 1965 – *Napkelet felfedezése, Julianus, Plano Carpini és Rubruk útijelentései*, kiad. Györffy György, Bp., Gondolat, 1965.

Katona (szerk.), *A tatárjárás emlékezete*, 1981 – *A tatárjárás emlékezete*, szerk. Katona Tamás, Bp., Magyar Helikon, 1981 (Bibliotheca Historica).

Keleti 1888 – Keleti Gusztáv, *Az Akadémia nagytermének falképeiről és művészeti díszítéséről = A Magyar Tudományos Akadémia 1888. május 6-án tartott XLVIII-dik közülésének tárgyai*, Bp., MTA Akadémia, 1888, 41–43.

Kemény 2010 – Kemény Mária, *Díszterem = Épített örökség a magyar tudomány szolgálatában*, szerk. Papp Gábor György, Bp., Veszprém, MTA, M. Képek, 2010, 55–60.

Kemény 2015 – Kemény Mária, *A Magyar Tudományos Akadémia palotája*, Bp., 2015.

Képes Krónika, 1964 – *Képes Krónika, Chronicon Pictum*, hasonmás kiad., I–II. köt., Bp., Magyar Helikon, 1964.

Kővári 1866 – Kővári László, *Erdély építészeti emlékei*, Kolozsvár, Stein, 1866.

Madas (szerk.), *Szöveggyűjtemény*, 1992 – *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez, Középkor (1000–1530)*, szerk. Madas Edit, Bp., Tankönyvkiadó, 1992.

Márkus (szerk.), *Magyar törvénytár*, 1899 – *Magyar törvénytár, 1000–1526. évi törvényczikkek*, szerk. Márkus Dezső, Bp., Franklin-Társulat, Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt., 1899.

Marosi 1955 – Marosi Ernő, *Kép és hasonmás, Művészet és valóság a 14–15. századi Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1995. (Művészettörténeti Füzetek, 23.)

Mikó 2025 – Mikó Árpád, *A Magyar Tudományos Akadémia díszterme, A falkép- és stukkódekoráció története = Műemlékvédelem*, 68(2025), 171–187.

Radványi 2008 – Radványi Orsolya, *Térey Gábor (1864–1927), Egy konzervatív újító a Szépművészeti Múzeumban*, Bp., Szépművészeti Múzeum, 2006.

Rómer, Ebenchöch 2019 – *Rómer Flóris és Ebenchöch Ferenc levelezése, 1845–1888*, kiad. Csécs Teréz, Győr, Szent Mór Bencés Perjelség, 2019.

Sinkó 1995 – Sinkó Katalin, *Lotz Károly: Szent István, Könyves Kálmán és Nagy Lajos kora. Mátyás korabeli humanizmus, a reformáció kora és irodalmunk alakjai a 18. század végéig, Két vázlat az MTA nagytermének freskódíszéhez, 1886, 1891 = Aranyérmek, ezüstkoszorúk, Művészkultusz és műpártolás Magyarországon a 19. században*, a katalógus koncepciója Sinkó Katalin, Bp., MNG, 1995.

Stoll (szerk.), *XVI. századi költőkből*, 1994 – *XVI. századi költőkből*, vál., szerk. Stoll Béla, Bp., Unikornis, 1994. (A magyar költészet kincsestára, 20.)
Szamota, Zolnai 1902–1906 – Szamota István, Zolnai Gyula, *Magyar oklevél-szótár*, Bp., Hornyánszky, 1902–1906.
Szentpétery (kiad.), *Scriptores Rerum Hungaricarum*, 1937 – *Scriptores Rerum Hungaricarum*, I–II. köt., kiad. Szentpétery Imre, Bp., Academie Litter., 1937.
Szilády (kiad.), *Középkori magyar*, 1877 – *Középkori magyar költői maradványok*, kiad. Szilády Áron, Bp., Akadémia, 1877.
Veres, Verebes 2025 – Veres András, Verebes Dóra, *A Magyar Tudományos Akadémia díszterme történeti egységének újjászületése = Műemlékvédelem*, 68(2025), 243–252.
Ybl 1938 – Ybl Ervin, *Lotz Károly élete és művészete*, Bp., MTA, 1938.

1. kép: *Lotz Károly, Szent István kora, Falkép a díszterem nyugati falán, 1888*

2. kép: *Kőlap felirattal, A Szent István kora falkép alsó részének részlete, 1888*

3. kép: *Lotz Károly, Könyves Kálmán kora, Falkép a díszterem nyugati falán, 1888*

4. kép: *Lotz Károly, Nagy Lajos király kora, Falkép a díszterem nyugati falán, 1888*

https://doi.org/10.46403/Litteraeetamicitia.2026.403

Történészek fókabőrben?

Kepler verses bejegyzéséről Filiczki János albumában

Molnár Dávid

Filiczki János album amicorumában olvasható egy 1605. március 15-ei prágai bejegyzés a „költő" Keplertől:[1]

„Aut vetera, aut nova delectant, praesentia v[...].
O curas hominum, o quantum est in rebus inane."

Magyarul:
„Akár a régi, akár az új gyönyörködtet, a jelen [...]
Óh, emberi gondok, óh, mennyi haszontalanság van a dolgokban!"[2]

A kétsoros vers első mondatának olvashatatlan a vége. Ha nagyon megerőltetjük a szemünket, akkor talán „v" betűvel kezdődik. Mi lehet ez a szó? Kepler albumbejegyzésének ikonografikus párbeszédjellege segíthet kiegészíteni az elmosódott, hiányzó részt.

Filiczki albuma egy 1599-es Alciati-emblémáskönyv, amelyet bejegyzésekre való üres lapokkal adtak ki Leidenben.[3] Az albumban a bejegyzések egy része rímel az üres oldallal szemben látható emblémára, vagyis az emblémák a bejegyzések paratextusaként funkcionálnak. Kepler bejegyzése Alciati 182. számú emblémájára visszhangzik, amely a változó és kavargó hullámokból kiemelkedő Próteuszt ábrázolja. A kép azt a pillanatot próbálja megragadni, amikor

1 *Inscriptiones...*, 2003–2025.
2 A magyar nyelvű idézeteket itt és a továbbiakban saját fordításban közlöm.
3 Alciati 1599. Filiczki albumának a címlappal együtt hiányzik nagyjából a harmada. A kiadás azonosítása: Adamik 2025.

Próteusz épp egyik alakból a másikba fordul át. A hullámokból kiemelkedő agg isten eredeti formája még látszik felsőtestének meztelenségében, miközben lábai már valamilyen patás állat lábaivá alakultak, és hátsó része tengeri kígyóvá (*lásd az ábrát*).[4]

Kép: *Alakját változtató Próteusz (*Emblemata*, Antwerpen, Plantin, 1577, 588.)*

Alciati hexasztichonjának a címe *Antiquissima quaeque commentitia* (A legrégebbiek is koholtak); maga a költemény pedig így hangzik:

Pellenaee senex, cui forma est histrica, Proteu,
qui modo membra viri fers, modo membra feri,
dic age, quae species ratio te vertit in omnes,
nulla sit ut vario certa figura tibi?
'Signa vetustatis, primaevi et praefero saecli,
de quo quisque suo somniat arbitrio.'

[4] Próteusz kora újkori képzőművészeti megjelenítéseit, amelyek az emblémákat is tartalmazzák: Pesic 2010.

Magyarul:
Pellénéi öreg, te színészforma Próteusz!
Aki hol ember, hol vadállat alakját öltöd magadra,
mondd hát, mi az oka, hogy külsődet mindenféle formára változtatod,
és a sokféleségben nincs semmi biztos alakod?
„Régi és új idők jeleit mutatom, amelyről ki-ki tetszése szerint képzeleg."

A régmúlt, a közelmúlt és talán a jelen távoli eseményeit, vagyis a híreket újra és újra más formába öntő fantazmagóriákról van szó a versben. A színpadi őstehetségnek, Próteusznak az eredeti alakja lenne maga az igazság, de csak szerepeit: a hömpölygő formákat és az alakok kavargó örvényét érzékeljük a felszínen. Mindenki – mint fodrozódó felhőkbe – más és más alakzatot lát bele e nyüzsgésbe. Alciati nem utal arra, hogy ez az igazság, vagyis a vén tengeristen, Próteusz valódi alakja megragadható lenne. Az optimista, homéroszi olvasat szerint a cseles istenséget mégiscsak meg lehet ragadni, lekötözni, gúzsba kötni. Ha a múlt búvárai meg akarják ragadni az elmúlt eseményeit és történéseit, azok kezeik közül óhatatlanul kicsúsznak. Folyamatosan új formát vesznek fel, és átalakulnak. Egyetlen lehetőségük van: képzeletük ereje. Amellyel megragadva, le-leszorítható egy-egy a múlt értelmezésének gomolygó formái közül, ahogy a fókabőrben lesben álló Menelaosz tett erőszakot a fókanyáj pásztorán,[5] a barlangjában szunyókáló vén tengeristenen (Homer. Od. 4, 435–463). De létezik-e olyan fókabőr, amelybe – Eidothea istennő ajándékaként – belebújhat a történész, hogy a gyanútlan aggot, a történelmet valódi alakjában megragadhassa? A homéroszi történetben Menelaosz szorító kezei alatt hiába ficánkol a „múlt" „sűrüsörényű oroszlánja, sárkánya, párduca, nagytermetű vadkanja, folyékony vize és magaskoronájú fája",[6] végül – kifáradva, valódi alakjában mutatkozva – csak megadta magát. A pesszimista olvasat szerint viszont nincs is olyan fókabőr, amelybe Menelaoszként elbújva lebirkózható a történelem agg istene. Képzeletünk sem lehet ez a fókabőr! Képzeletünkkel csak a múlt kavargó formáiból tudunk egyet-egyet gúzsba kötni, arról képzelegni és így teremteni. A történelem tehát egyszer ilyen, egyszer olyan? Attól függ, ki írja és olvassa? Ki írja újra és ki olvassa át újra?

5 Lásd: „phocarum custos et pastor". Comes 1583, 845.
6 Vö. Ov. Met. 8, 730–739.

De még a homéroszi történet is mintha inkább ez utóbbit erősítené meg, hiszen Próteusz végül nem is a múltról, hanem a jövőről regél. Mintha a jelenből nézve a múlt és a jövő is egyformán megismerhetetlen lenne. Mintha a múlt eseményei is csupán a képzelet játékai lennének, éppolyan ismeretlenek, mint a homályos jövő.[7]

Érdemes megemlíteni Augustinus Próteusz-képét is,[8] amely különös csavart ad a fenti értelmezésnek. Igaz, a filozófiával állítja szembe a költészetet, mint amelyben Próteuszként feltárul az igazság. Itt ér össze lényege szerint a költött múlt és a valóság, amely épp a költészeten keresztül képes feltárni az igazságot? A valóság káprázata nem más, mint a költött múlt igazsága!

Achille Bocchi 61. szimbóluma szintén Próteuszról szól, és címe: *Unam videndam veritatem in omnibus* (A mindenben meglátandó egyetlen igazság).[9] A metszeten Arisztaiosz épp megkötözi barlangjában a meztelen, eredeti alakjában megragadott Próteuszt, miközben különféle képzeletbeli állatalakok átalakulását látjuk a barlang bejáratánál. Alcíme a következő: *Opinionibus sopitis firmiter tenenda capta veritas. Proteus* (A kábító véleményekkel szemben szilárdan kell tartani a megragadott igazságot. Próteusz). Bocchi az őszinte hit bilincsét ajánlja az igazság megragadására:

„...Et defessa senex componet membra quieti,
sincerae inicias fidei tum vincula capto,
donec nulla fugam inveniat pellacia et ipsa
in se hominis tandem redeat verissima forma."

Magyarul:
„...és [mikor] az agg kimerült tagjait majd nyugalomba helyezi,
akkor vesd az őszinte hit bilincseit a fogolyra,
hogy semmiféle csalárdság ne találjon menekülőutat,
és önnön legigazibb emberi formájába visszataláljon."

[7] Lásd: Verg. Georg. 4, 392–393: „...novit namque omnia vates, / quae sint, quae fuerint, quae mox ventura trahantur" („...mert ismert mindent a vátesz: azt, amik vannak; azt, amik voltak; és amiket nemsokára hoz majd az eljövendő").

[8] Augustinus 2017, 57 (VI. 13).

[9] Rolet 2015, 376–378.

Csakhogy a hitnek nincs köze az igazsághoz. És erre az alcím mintha utalna is, hiszen ez hagyományosan a véleménnyel van szembeállítva. De akkor mi ragadható meg az őszinte hittel? Csak az, amit igaznak hiszünk! A valódi meztelen Próteusz helyett csupán egy másik meztelen alakját magára öltő Próteusz, akit az eredetinek hiszünk. Az öreg tengeristen meztelen alakja zavar meg minket, de a meztelensége alatt egy másik meztelenség is lapul. A meztelenség itt csak álca, egy újabb káprázat.

De térjünk vissza Kepler verséhez, amelynek első sora az Alciati-embléma utolsó két sorának folytatásaként is olvasható: „Régi és új idők jeleit mutatom, amelyről ki-ki tetszése szerint képzeleg. Akár a régi, akár az új gyönyörködtet, a jelen [???]."

De mi lehet az utolsó szó? Milyen és mit csinál a jelen?

Gyanítható, hogy Kepler verses bejegyzése rímel Próteusz alakjára. A tengeristennek három tipikus értelmezése ragadható meg a kora újkorban.[10] Az egyik szerint magának a természetnek a szimbóluma, azon belül pedig a mindenféle alakot felvevő, formájában folyamatosan változó *materia prima*nak.[11] A másik értelmezés szerint Próteusz a természet megismerője, aki feltárja a titkait. A harmadik megközelítés szerint – amely Platón nyomán terjedt el – a természet titkainak hamis megfejtője lenne, az „egyiptomi szofista".[12] A csaló, a szélhámos tudós, aki magabiztosan vindikálja magának a természet megismerésének jogát.

Ha Kepler munkásságát nézzük, akkor az Alciatihoz fűzött jegyzetet a természet megismerőjeként írta be, aki a próteuszi természet titkait igyekszik maga is megfejteni. De a bejegyzés szövege inkább az embléma gondolatát kommentálja, amely a megragadhatatlan múltról és a folyamatosan múlttá alakuló jelen képlékenységéről szól.

Kepler ezzel a bejegyzéssel biztos, hogy nem Filiczki életművére reflektál. Habár ismerhette a magyar költő 1604-es prágai kötetét, de az főként újévi és egyéb alkalmi verseket tartalmaz Kepler számára teljesen érdektelen Késmárk környéki magyar figuráknak címezve.[13] Filiczki történetírói ambícióinak pedig

[10] Burns 2001, 972. Lásd még: Giamatti, 1984, 115–150. A kora újkori Próteusz-kép tudós összefoglalása: Erasmus, *Adagium* 1174: *Proteo mutabilior*. Érasme de Rotterdam 2013, 124–126. Erasmusnál tovább bővül Próteusz alakváltozásainak az értelmezése: a csalárd vágyak szimbóluma. Próteusz alakjának másik fontos kora újkori összefoglalója a már említett Comes 1583, 842–848.

[11] Ennek egy érdekes verziója található Ficinónál, aki Próteusz alakjában a kavargó materia prima és a tempus primum keverékét látja, amelybe a világ ideje belefolyik. Ficino 2001, 302, 303.

[12] *Euthüdémosz* 288b–c; *Ión* 541e–542a.

[13] Molnár 2024, 171–194.

sehol semmiféle halvány nyoma sincs.[14] Kepler bejegyzése tehát Alciati emblémáját és nem magát Filiczkit jegyzetelte meg.

Kepler bejegyzése egy hexameter, amelyből az utolsó versláb, vagyis a négy morányi spondeus hiányzik. Az elmosódott spondeusban tehát egy kétszótagnyi igét vagy jelzőt kell keresnünk.

De vajon segít-e nekünk megfejteni ezt a homályos szót, ha tudjuk, Kepler bejegyzésének második sora Persius első szatírájának első sorát (Pers. 1, 1) idézi.[15] És ha tovább olvassuk a Persius-verset, akkor az vajon közelebb visz-e minket a hiányzó szóhoz? Persius szatírája így folytatódik (Pers. 1, 2–3):

„'Quis leget haec?' Min tu istud ais? Nemo hercule. 'Nemo?'
Vel duo vel nemo. 'Turpe et miserabile.' Quare?"

Magyarul:
„»Ki fogja ezeket olvasni?« Hogy érted? Senki, Herkulesre! »Senki?«
Esetleg ketten, vagy senki. »Csúfság és nyomorúság!« Miért?"

---

14 Filiczki életművében egyetlen egyszer – Szepsi Korocs György 1611-es tézisfüzetéhez írt költeményében – bukkan fel Proteus alakja. Az Alciati-emblémához semmi köze. A minden formát befogadni kész próteuszi ősanyag és a platóni olvasat keverékét olvashatjuk benne. Az úrvacsora értelmezése körül fellobbanó dogmatikai tévelygések próteuszi és hidrafejű sokaságáról ír: „Próteusz nem ölt magára annyi alakzatot, sem Hidra / annyi arcot fejeire, amennyire a tévelygés különféle kerülőutakon / formákat vált és eladja magát a világban." A verset lásd: Filiczki De Filefalva 2023, 149–150. Műfordítását lásd: Gulyás 1936, 15. A régi magyar irodalom ritkán emlegeti Próteusz alakját. Koháry István az egyik kivétel, aki így ír róla a *Tunya, rut heveressel leirt versek* 234–235. versszakában: „Proteust ő azon ugy kiabrázolta, / Akár kiis mingyárt könnyen átláthatta, / Hany ezerny képpen magát változtatta, / S-micsoda formákban miként mutogatta. / En de most nem szóllok semmitt Protheusrúl, / Magát változtató tündéres vóltárúl..." RMKT 2000, 349.

15 Kepler szerette ezt a Persius-sort. Többször is bejegyzi különböző albumokba. A Persius-sort viszont mindig más sorral egészíti ki. (Adamik Lajosnak tartozom köszönettel, hogy ezekre felhívta a figyelmemet.) 1617 júliusában a lőcsei származású, strasbourgi tanárnak, Stanislaus Horlernek: K. Smidt 1975, 405–406. 1617 novemberében a stuttgarti orvos Johann Ludwig Medingernek (1597–1654) (Württembergische Landesbibliothek, Stammbuch Johann Ludwig Medinger – HB XV 4, 264ʳ): https://digital.wlb-stuttgart.de/index.php?id=6&tx_dlf%5Bid%5D=2668&tx_dlf%5Bpage%5D=529 (Megtekintés: 2026. 02. 26.); 1618 áprilisában az udvarmester Sebastian Bommeisternek (c. 1580–1658) (Württembergische Landesbibliothek, Stammbuch Sebastian Bommeister - Cod.Don.906, 287ʳ): https://digital.wlb-stuttgart.de/index.php?id=6&tx_dlf%5Bid%5D=125607&tx_dlf%5Bpage%5D=579 (Megtekintés: 2026. 02. 26.); 1627-ben egy azonosítatlan személy albumában találkozunk vele (Uppsala universitetsbibliotek, Waller Ms amic-00215): https://www.alvin-portal.org/alvin/imageViewer.jsf?dsId=ATTACHMENT-0001&pid=alvin-record%3A40724&dswid=5 (Megtekintés: 2026. 02. 26.). Kepler saját versébe is beleszőtte a Persius-sort: Johannes Kepler, *Sämtliche Gedichte*, hrsg. Friedrich Seck, Zürich, Georg Olms Verlag, 2018, 148.

Tehát Persius is hiábavalónak tűnő aggodalmait részletezi. Az zavarja, hogy kötetének verseit senki, vagy legalábbis nagyon kevesen fogják majd olvasni. Ha ez csúfság és nyomorúság is, mit tehetne ellene!

Ha a Kepler-bejegyzés olvashatatlan szavának első betűje „v", akkor a hexameter utolsó verslábaként adja magát a „volat" olvasat. Vagyis akár a régmúlt, akár az újabb dolgok gyönyörködtetnek, a jelen elszáll, elillan. Viszont ha figyelembe vesszük az Alciati-emblémát és a Persius-sort, akkor gondolhatunk a „vasta" vagy a „vana" szavakra is. Mindkettő jól illeszkedik Kepler versébe. A „praesentia vasta" egy pesszimista, talán aktuálpolitikai felhangokat is tartalmazó kifejezés lenne, amely a jelen kietlenségére, pusztaságára utal. De még ha a magyar Filiczkinek tett is egy apokaliptikus aktuálpolitikai gesztust, Kepler II. Rudolf prágai udvarában a tizenöt éves háború pusztító magyarországi és erdélyi eseményeiből aligha érzékelt bármit.

A „praesentia vana" kifejezés viszont általánosságában és árnyalataiban is jobban illeszkedik mind Alciati emblémájához, mind pedig Persius soraihoz. A jelen hiábavalósága, meddősége, sőt hamissága lenne így szembeállítva a múlttal. Mindig az aktuális jelenből, az aktuális jelenben állva lehet képzelegni a múlt vagy akár a jelen eseményeiről is. A tetszés szerinti képzelgés pedig nem más, mint hazugság. Hiábavaló, alaptalan, üres és fiktív konstrukció, amelynek semmi köze a valósághoz, hiszen Próteusz színeváltozásai mind-mind hamis koholmányok.

De Kepler olvashatatlan sorának megfejtése vajon nem pont ugyanolyan fantáziálás-e a jelenben, mint amiről e sorok írója is „tetszése szerint képzeleg"? Mégis csak fikció, amelyet a tiszta – mert már megtörtént és változtathatatlan – múlt felől nézve a homályos jelenből építünk fel. Kepler hexameterének a végén, mint próteuszi fejeken ott tátognak hosszan a spondeusi arcok: — —. Nem teljesen önkényesen, de végül mi is – mint egykor Menelaosz – csak lebirkóztuk és gúzsba kötöttük az egyik formát, a *vānus*t, hogy ezzel pingáljunk arcot a versláb fejére, vagy húzzuk rá ezt a maszkot: *Aut vetera, aut nova delectant, praesentia v*[ana]. Akár a régi, akár az új gyönyörködtet, a jelen [hiábavaló]. És ha Persius versének második–harmadik sorát is beleszőjük, akkor nemcsak hiábavaló a sok írás – ez is, hiszen szinte senki sem fogja elolvasni –, hanem ráadásul csupa gomolygó köd és képzelgés.

Hivatkozott irodalom

Adamik 2025 – Adamik Lajos, *Zum Alciati-Druck des Stammbuchs Johann Filiczki (KNM Prag, IX G 15)* = *Archivalia*, 3. September 2025. https://archivalia.hypotheses.org/237077 (Megtekintés: 2025. 12. 08.)

Alciati 1599 – Alciati, Andrea, *Emblemata*, Leiden, Christophorus Plantinus, 1599.

Augustinus 2017 – Augustinus, Aurelius, *Contra Academicos*, ed. Therese Fuhrer, Berlin – Boston, De Gruyter, 2017.

Burns 2001 – Burns, William E., *"A Proverb of Versatile Mutability", Proteus and Natural Knowledge in Early Modern Britain = The Sixteenth Century Journal*, 32(2001), 969–980. https://doi.org/10.2307/3648987

Comes 1583 – Comes, Natalis, *Mythologiae, sive explicationum fabularum* [...], Paris, Arnold Sittart, 1583.

Érasme de Rotterdam 2013 – Érasme de Rotterdam, *Les Adages*, vol. 2, *Adages 1001 à 2000*, ed. Jean-Christophe Saladin, Paris, Les Belles Lettres, 2013.

Ficino 2001 – Ficino, Marsilio, *Platonic Theology*, Vol. 1, ed. James Hankins, William Bowen, tr. Michael J. B. Allen, The I Tatti Renaissance Library, Cambridge – London, 2001.

Filiczki De Filefalva 2023 – Filiczki De Filefalva, Johannes, *Carmina quae exstant omnia*, ed. Molnár Dávid, Budapest, Reciti, 2023.

Giamatti 1984 – Giamatti, A. Bartlett, *Proteus Unbound, Some Versions of the Sea God in the Renaissance* = Id., *Exile and Change in Renaissance Literature*, New Haven – London, Yale UP, 115–150. https://doi.org/10.2307/j.ctt1xp3nn4

Gulyás 1936 – Gulyás József, *Bizonyságok*, Sárospatak, Kisfaludy László, 1936.

Inscriptiones..., 2003–2025 – *Inscriptiones Alborum Amicorum*, szerk. Adamik Lajos, Bujtás László Zsigmond, Latzkovits Miklós, 2003–2025: http://iaa.bibl.u-szeged.hu/index.php?page=browse&entry_id=16392 (Megtekintés: 2025. 12. 08.)

K. Smidt 1975 – K. Smidt Erzsébet, *Ismeretlen Kepler-kézirat =Vasi Szemle*, 29(1975), 405–406.

Molnár 2024 – Molnár Dávid, *Versőrlő malomkőnek korpája?, Filefalvi Filiczki János költői életműve*, Bp., Sárospatak, L'Harmattan, Tokaj-Hegyalja Egyetem, 2024. https://doi.org/10.56037/978-963-646-016-7

Pesic 2010 – Pesic, Peter, *Shapes of Proteus in Renaissance Art = Huntington Library Quarterly*, 73(2010), 57–82. https://doi.org/10.1525/hlq.2010.73.1.57

RMKT 2000 – *Régi magyar költők tára XVII. század*, 16. szerk. Komlovszki Tibor, S. Sárdi Margit, Bp., Balassi, 2000.

Rolet 2015 – Rolet, Anne, *Les questions symboliques d'Achille Bocchi, Symbolicae quaestiones, 1555*, Tome I, Tours – Rennes, Presses universitaires François Rabelais de Tours, Presses universitaires de Rennes, 2015, 376–378.

https://doi.org/10.46403/Litteraeetamicitia.2026.411

Egy ismeretlen román nyelvű lakodalmi köszöntővers (Brassó, 1717)

Nagy Andor

A könyvtörténeti kutatások egyik jelentős, önálló irányát az alkalmi nyomtatványok vizsgálata képezi, amelyek a mindennapi élet eseményeihez – így esküvőkhöz, temetésekhez vagy ünnepi alkalmakhoz – kapcsolódva rögzítik egy-egy közösség kulturális és társadalmi önreprezentációjának formáit. Az eredetileg efemernek szánt kiadványok ma a kora újkori művelődés-, nyelv- és társadalomtörténet nélkülözhetetlen forrásai.

A 18. századból fennmaradt brassói alkalmi költészet feldolgozása során a Fekete-templom Levéltárában[1] egy 1717-ből származó lakodalmi vers került elő, amelynek különös érdekessége, hogy román nyelvű jókívánságokat is tartalmaz. A *Brassói halotti költemények és egyebek az 1681–1870 közötti évekből, néhány esküvői költeménnyel együtt*[2] című fóliókötet egyik egyoldalas nyomtatványa[3] egy 1717. augusztus 3-án megtartott esküvő alkalmából készült, Georg Czako (1689–1725) és Anna Catharina Raab (1700–?) tiszteletére.[4]

---

1 Evangelische Kirche A. B. Kronstadt – Archiv und Bibliothek der Honterusgemeinde (AHG).

2 A fóliókötet címe: *Kronstädter Leichengedichte u[and] a[ndere] m[ehr] vom Jahr 1681–1870, nebst einigen Hochzeitsgedichten*. Jelzete: AHG IV.F.1.Tf.51.II.

3 A nyomtatvány fejlécén olvasható szöveg: *Bey dem Rosenfeldischen und Raabischen Hochzeit-Festin des […] Georgii Czako von Rosenfeld U. J. C. und Stud. Acad. des […] Georgii Czako von Rosenfeld und höchstmeritierten ältesten Herrn Honnens in Cronstadt, ältesten Herrn Sohnes, und […] Anna Catharina, des […] Johannis Raab einer Löbl. Communität ansehnlichen Mit-Glieds; wie auch vornehmen Kauff- und Handels-Mannes allhier, eintzigen Vielgeliebten Jungfer Tochter; Welches an 1717 den 3. August am Tage Eleazar höchst-vergnügt celebriert wurde, wollten mit einem schlechten Carmine gratulierend erscheinen. Cron-Stadt: mit der Seulerschen Schrifften, druckts Stephan Müller, a[nno] 1717 den 3. August.*

4 Gross 1886, 127, Nr. 1263; Komjáthy 1971, 201; Kovács, V. Ecsedy (szerk.), *Petrik IX. köt.*, 2017, 79.

Abban az időben Brassóban bevett szokás volt, hogy a Honterus Gimnázium tanári kara a rangosabb esküvők alkalmával alkalmi gratulálóverseket szerzett. Így történt ez jelen esetben is: az ilyen jellegű tiszteletadás szinte kötelességnek számított a *„nemes, tiszteletre méltó és tanult"*[5] vőlegény esetében. Georg Czako osztóbíró (*Theilungsherr*)[6] a brassói városgazda (*Stadthann*), Georg Czako (1661–1726) negyedik fiaként[7] feleségül vette a kereskedő (*Kaufmann*), borfelügyelő (*Weinherr*) és hivatali segéd (*assessor*) Johann Raab (1667–1723)[8] lányát, az *„igen tisztességes és erényes"*[9] Anna Catharinát.

Georg Czakót 1705-ben jegyezték be a Honterus iskola anyakönyvébe,[10] majd ezt követően Jénában folytatott jogi tanulmányokat.[11] A házassága idején, 1717-ben 28 éves volt, és ebben az évben kezdett el hivatali gyakornokként (*amanuensis*) is dolgozni a brassói magisztrátusban.[12] A menyasszonya tizenegy évvel volt fiatalabb nála, 17 évesen kötött házasságot, ami jól illeszkedik a brassói társadalom korabeli házasodási szokásaihoz.[13]

A lakodalmi versek szerzői a következők:

1. Gottschallt Huldrich Brecht [1658–1730], D[octor][14]
2. M[artin] G[assner] [†1720], R[ector][15]

---

5 A dokumentumon olvasható jelzők: „Wohl-Edlen, Ehrenvesten und Wohlgelehrten". AHG IV.F.1.Tf.51.II/6.

6 Az osztóbírák (*divisor, Theilungsherr*) az elhunyt brassói szász polgárok ingó és ingatlan tulajdonainak összeírásakor utcánként sorolták fel a házakat és azok megbecsült értékeit.

7 Egyben ekkor a legidősebb életben lévő fia. Jekelius 1965, II, 46–47.

8 Erich Jekelius a genealógiai adattárában hibásan adja meg Johann Raab születési és halálozási dátumát, amelyet Johann kéziratos halotti búcsúztatója tisztáz. Jekelius 1965, IV, 171. és VI, 147., valamint az AHG IV.F1.Tf 51/ I. 97.

9 A dokumentumon olvasható jelzők: „die Viel Ehr- und Tugendliebenden". AHG IV.F.1.Tf.51. II/6.

10 Schiel 1867, 89; AHG I.E.145. 212.

11 Szabó, Szögi 1998, 123. Nr. 723.

12 Stenner 1916, 26.

13 Nagy 2024, 88.

14 Trausch 1868, I, 174–178; Schuller 1902, 60; Hienz 1995, 253; Szinnyei 1891, I, 1330–1331; Wix (összeáll.), *RMSZ*, 2008, 117.

15 Életéről nem találni adatot a kiadott névtárakban. Személyét a Honterus Gimnázium matrikulája fedi fel, amelyben olvasható, hogy Martin Gassner 1712. június 13-tól az iskola 67. rektora volt („Anno Servatoris nostri 1712 Idibus Junii, Rector adpellatur studiosus academicus LXVII Martinus Gassner Fogaraschens[is]"). Ugyanitt olvasható egy bejegyzés arról is, hogy iskolavezetői tisztségében hunyt el 1720 januárjában, pestisben („Anno 1720 Martinus Gassner Fogar[aschensis] usque ad d[iem] [vacat] Januarii, quo placida morte Gymnasio nostro ereptus est, cum pestis Coronae et in Barcia valde grassaretur"). AHG I.E.145. 9.

3. Lucas Colbius [1680–1753], L[ector] 2.[16]
4. Andreas Bognerus [1678–1749], Lect[or] 3.[17]
5. Mich[ael] Ekhard [†1720], C[ollaborator] 2.[18]

Bey dem
Rosenfeldischen und Raabischen Hochzeit-Festin
Des Wohl-Edlen/ Ehrenvesten und Wohlgelehrten/
Hn. GEORGII CZACKO von Rosen-Feld/
U. J. C. hujus Stud. acad.
Des Wohl-Edlen/ Nahmhafften- Vorsichtigen und Wohlweisen
HN. GEORGII CZACKO von Rosenfeld
Höchstmeriterten ältesten Herrn Consulis in Cronstadt/
ältesten Herrn Sohns/
und
Der Viel Ehr und Tugendliebenden
Jung. ANNA CATHARINA,
Des
Wohl-Ehrenvesten und Hochgelehrten
Herrn JOHANNIS RAAB
einer Löbl. Communität ansehnlichen Mit-Gliedes; wie auch vornehmen Kauff und Handels Mannes alhier/
einzigen Beliebtesten Jungfer Tochter;
Welches Ao. 1717 den 3 Augusti am Tage Stephani höchst-veranlaßt celebriret wurde;
wolten mit einem schlechten Carmine gratulirend ersehnen:

Cron-Stadt/ mit Seidenfeldes Schrifften/ druckts Stephanus Müller/ A. 1717 den 3 Augusti.

1. kép: *Georg Czacko von Rosenfeld (1689–1725) és Anna Catharina Raab (1700–?) lakodalmi köszöntője, Brassó, 1717. augusztus 3.*

16 Trausch 1868, I, 226–229; Schuller 1902, 74; Szinnyei 1981, II, 90–91.

17 Szabó, Tonk 1992, 24. Nr. 221. (a halálának az éve össze van keverve az apjáéval); Wagner (ed.), *Die Pfarrer...*, 1998, 148. Nr. 1401. (említve a gyerekek között). Életének főbb állomásairól lásd halotti búcsúztatóját: AHG IV.F.1.Tf.51.II/12.

18 Morres 1939, 23; Jekelius 1965, IV, 74.

Az utolsó, román nyelvű vers esetében a szerző neve nincs nyomtatásban feltüntetve. Amennyiben a brassói alkalmi írások mögött álló személyeket sikerül feltárni, megalapozott reményünk lehet az ismeretlen versszerzők egyértelmű azonosítására is. Viszonylag szűknek tekinthető ugyanis azon szerzők köre, akik ebben az időben román nyelven verseltek Brassóban. Egészen pontosan egyetlen szerzőt említhetünk meg, akiről az eddigi kutatás eredményt hozott.[19] Gernot Nussbächer (1939–2018) brassói helytörténész és levéltáros korábban már azonosította egy 1726-ban Brassóban megjelent kiadványon szereplő, ismeretlen eredetű román nyelvű vers szerzőjét. Az említett nyomtatványon a vers végén a „von Brechtenberg" kéziratos bejegyzés áll.[20] Ez a személy pedig minden bizonnyal Joseph Clemens Gottschalt Huldrich Brecht von Brechtenberg (1658–1730) személyét jelöli. Tekintettel arra, hogy mindkét szóban forgó lakodalmi köszöntőn német nyelvű verssel is köszöntötte az egybekelteket, megalapozottan feltételezhető, hogy ő a jelenlegi román vers szerzője is.

A verset különleges jellege miatt betűhű átiratban, valamint modern átírásban is közlöm. A szöveget gót betűkkel és német helyesírással nyomtatták, noha a román nyelvet ebben az időben szinte kizárólag cirill betűkkel írták és adták ki, ami igazán figyelemre méltóvá teszi.[21] A román nyelvre jellemző „ă" hangot „a" vagy „e" betűkkel adták vissza. Érdekesség még, hogy a férj neve románosított formában, „Gerge Zako"-ként szerepel.

A költő a vers „boldog az a boér" („feritschit atschel Bojere") kezdetű sorában utalást tesz arra, hogy a férj nemesi felmenőkkel rendelkezik. Az apja, Georg Czako (1661–1726) és nagybátyja, Franz Czako (1637–1708)[22] brassói városkapitány I. Lipót német-római császár, magyar és cseh királytól 1697. április 30-án (kihirdetve: 1703. március 10-én) együtt kaptak – az utódjaikra is vonatkozó – címeres nemesi rangot, és ezzel együtt használhatták a „von Rosenfeld" előnevet.[23] A költő a későbbiekben is tesz finom utalásokat a férj családjára, amelyek igazolják a genealógiai adattárakból kiolvasható információkat is. A vers 25–32. sorában az olvasható például, hogy „a boér fia lehet még nagy ember is, mint egy előkelő unoka, jó hírű, nagy nevű, (…) apja és anyja révén is, akinek sok testvére van, és nővérei férjhez mentek."[24]

[19] Nagy 2019, 49; Nussbächer 2000, 151–157.

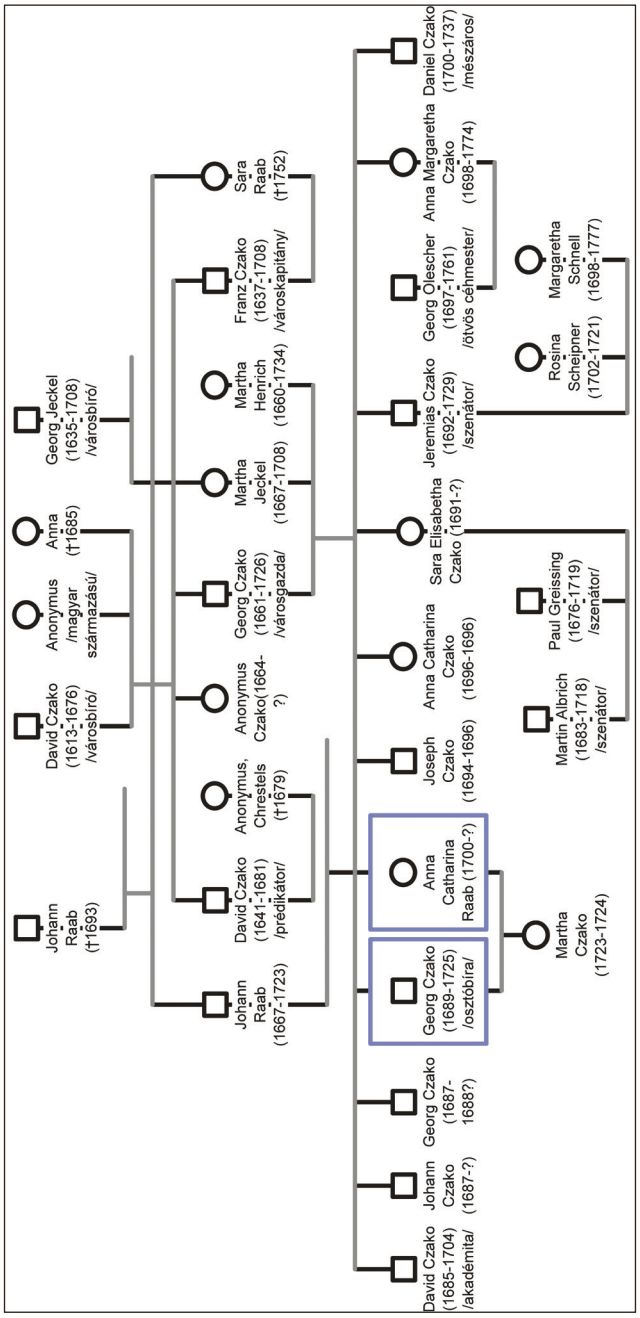
[20] AHG.IV.F.1.Tf.52/28.a; Gross 1886, 1274; Komjáthy 1971, 202; Kovács, V. Ecsedy 2017, 398.

[21] Hasonlóan, ahogy az 1726-os nyomtatványon szereplő román versnél is megfigyelhető. Nussbächer 2000, 152, 154–156.

[22] Erich Jekelius hibásan adja meg Franz Czako születését évét (1667). Jekelius 1965, II, 49. A pontos évszám megtalálható a halálára készített búcsúztatón. Jelzete: AHG IV.F.1.Tf 51/I.75.

[23] Gyárfás 1912, 39; Trausch 1868, I, 231.

[24] „Sche Fitscbor de Bojere pote, Fi sche mare, Kint Nepoete, Bunna kauta de Num mare, Kare

2. kép: *A Czako család genealógiája (részlet)*

are Brut sche Sare. Kare are maire Nume, Sche de Taika sche de Mume, Kare are sche mults Fratsi, Sche Sorori ku Barbatsi".

A családtörténeti források alapján meg tudjuk erősíteni, hogy a férj apja feleségül vette Georg Jeckelius (1635–1708) városbíró lányát, Marthát (1667–1708), a férj nagybátyja pedig Johann Raab (†1693) kereskedő lányát, Sarát (†1752). Ez azért is érdekes, mert a menyasszony Sarának volt az unokahúga, tehát a házasságkötés egy szűk, városi elitcsaládokon belül megvalósuló, többszörösen átfedő rokonsági hálózatba illeszkedett, amelyben az egymással közeli vérségi és sógorsági kapcsolatban álló családok tudatosan erősítették társadalmi és gazdasági pozícióikat.

A házaspárnak szánt vers 41. sorában olvasható kívánság beteljesüléséről, azaz hogy „legyen sok gyermekük" („Se fie Kopchi peste sama"), annyi bizonyosan tudható, hogy egy lányuk született 1723-ban, aki azonban egyéves korában elhunyt.[25] Új gyermek születéséről nem tudunk, amit megmagyaráz Georg korai, 1725-ben bekövetkező elhalálozása is. Özvegye, Anna Catharina is ekkoriban hunyhatott el, mivel semmilyen további információval nem rendelkezünk életének későbbi alakulásával kapcsolatban.

Végezetül a román nyelvű vers szerzőjeként azonosítható Joseph Clemens Brecht személyének vizsgálata következik. Életéről többen megemlékeztek már a szakirodalomban. Brecht Strasbourgban született 1658-ban, Clement Brecht frankfurti (Oder) evangélikus lelkész gyermekeként.[26] Ide járt egyetemre is, ahol 1677-ben, majd 1678-ban orvosi tárgyú írásokat jelentetett meg.[27] Később Strasbourgban és Párizsban folytatta tanulmányait. A Habsburg császári hadsereg orvosaként 1694 után Erdélybe érkezett, majd Brassóból Moldvába távozott, ahol a fejedelem udvari orvosaként tevékenykedett. 1697-ben Brassóban feleségül vette Petrus Roth brassói szenátor és szószóló lányát, Mariát. 1704-ben a brassói gimnázium lektorává és a héber nyelv professzorává nevezték ki. 1705-ben héber nyelvű beszédet is mondott I. József császár trónra lépése alkalmából.[28]

1706 és 1709 között Brecht Bukarestben tartózkodott Constantin Brâncoveanu (1654–1714) fejedelem udvarában. Itt olyan magas szinten elsajátította a román nyelvet, hogy Luther kátéját és számos egyházi éneket románra fordított, amelyek kéziratos formában terjedtek. Amikor azonban megkísérelte a muzulmán lakosság keresztény hitre térítését, kénytelen volt elhagyni Havasalföldet. 1721-től már a „Brecht von Brechtenberg" nemesi előnevet használta, amelyet feltehetően az 1718–1719-es pestisjárvány idején szerzett orvosi érdemeiért kaphatott.[29]

[25] Jekelius 1965, II, 47.
[26] Trausch 1868, I, 175.
[27] Trausch 1868, I, 177. Nr. 5–6, 178. Nr. 12; Schuller 1902, 60.
[28] *Quellen* 1903, IV, 117; AHG I.E.145. 209.
[29] Gyárfás 1912, 38.

1708 és 1729 között rendszeresen írt költeményeket (én magam 19-et regisztráltam) a brassói alkalmi nyomtatványokban.[30] Éppen ezért érdekes, hogy az életrajzírói szerint a brassói lektori szolgálata 1728-ban véget ért.[31] Ezt cáfolja az az 1729 novemberében kiadott halotti búcsúztató, amely – a jelenlegi tudásunk szerint – az utolsó verse az alábbi aláírással: „D[octor] Prof[essor] und Lect[or] Cor[onensis]".[32] Néhány hónappal később, 1730. február 8-án hunyt el Brassóban. Halálakor Thomas Tartler (1700–1770), a brassói gimnáziumi tanár és helytörténész a naplójában a következőket jegyezte fel vele kapcsolatban: „1730. február 8-án elhunyt Joseph Clemens Huldreich Brecht von Brechtenberg doktor, 72 éves korában, addigi professzor és lektor gimnáziumunkban; egyébként tanult férfiú volt, aki egyaránt jártas volt a teológiában és az orvostudományban, ám ugyanakkor ambiciózus és élvhajhász emberként is ismerték".[33]

Ebbe a kalandos életpályába jól illeszkedik az 1717-ben keletkezett román nyelvű lakodalmi vers is, amely az alábbiakban olvasható.[34]

[30] Nagy 2019, Nr. 299, 303, 313, 314, 319, 320, 321, 322, 326, 328, 329, 331, 338, 343, 346, 350, 351, 355, 360. Thomas Tartler (1700–1770) naplójában feljegyzi, hogy 1725 áprilisában megrovásban részesült egy katolikusokat kigúnyoló verse miatt. „Anno 1725 30. Brecht in custodia apud öconomum scholae, ob carmen pontificios pungens." *Quellen* 1918, VII, 243.

[31] Trausch 1868, I, 176., Szinnyei I, 1330–1331.

[32] Lásd a Simon Draudt (1673–1729) feketehalmi (Codlea, Zeiden) lelkész halálára írt búcsúztatót. Jelzete: AHG IV.F.1.Tf.51.I/107.

[33] „Anno 1730, 8. Februarii sturbe der Herr Doctor Joseph Clemens Gottschalt Huldrich Brecht v. Brechtenberg aetatis 72, bisheriger Professor und Lector bei unserm Gymnasio, ein sonst gelehrter Mann, der sowohl Doctor Theologiae als Medicinae war, aber ein ambitieuser und wohllüstiger Mann." *Quellen* 1918, VII, 126.

[34] Ezúton is köszönöm Bándi Andrásnak az átírás, illetve a fordítás ellenőrzésében nyújtott segítségét.

[1] Feritschit atschel Bojere,
Fericit acel boier,
Boldog az a boér (nemes),
[2] Kare are bun Mujere
Care are bună muiere,
akinek jó felesége van,
[3] Kare are multe Kase
Care are multe case,
akinek sok háza van,
[4] Jare nu mult Schupuniase.
Iar nu multe jupânese.
de nincs sok úrnője.
[5] Kare fatsche Masa mare
Care face masă mare,
aki nagy asztalt terít,
[6] Prierinschug sche tsinne tare
Prietește și-l ține tare,
és erősen megtartja a barátságot,
[7] Kare are ku Vojinze
Care are cu voință,
akinek van akarata,
[8] Mults Kopebi ku bun kredinze
Mulți copii cu bună credință.
és sok, jó hitű gyermeke van.
[9] Feritschit tschea Bojerasa
Fericită cea boierească,
Boldog az a boérné,
[10] Kare ka un Priotasa
Care ca o preoteasă,
aki olyan, mint egy papné,
[11] Kare tsinne Pat kurat
Care ține pat curat,
aki tisztán tartja az ágyat,
[12] Sche sti nu mai un Barbat.
Și știe numai un bărbat.
és csak egyetlen férfit ismer.
[13] Kare are sche Bani multzi
Care are și bani mulți,
akinek sok pénze is van,
[14] Galbin, Lei, Slotz, Ortz sche Tultzi
Galbeni, lei, sloți, orti și tulți,
arany, lej, garas, krajcár és tallér,
[15] Vite, Boi, Kai, sche Moschie
Vite, boi, cai și moșie,
Jószág, ökrök, lovak és birtok,
[16] Vin sche Apa, sche Leschie.
Vin și apă, și leșie.
bor és víz, meg lúg.
[17] Feretschit tschea Fata Mare
Fericită cea fată mare,
Boldog az a hajadon lány,
[18] Kare tsinne Fetie tare
Care ține fecioria tare,
aki szilárdan őrzi a szüzességét,
[19] Kare are Trup formos
Care are trup frumos,
akinek szép a teste,
[20] Sche Kuvinte tragostor.
Și cuvinte drăgăstor.
és szeretetteljesek a szavai.
[21] Oki niegre, frunte albe
Ochi negri, frunte albă,
Fekete szemű, fehér homlokú,
[22] Buse rosche menie slabe
Buza roșie, mijloc subțire,
Piros ajkú, karcsú derekú,
[23] Pieptul mare, Gurra mika
Pieptul mare, gura mică,
nagy keblű, kis szájú,
[24] Sche pre nasul muk nimika.
Și pe nasul nici prea mare.
és az orra sem túl nagy.

[25] Sche Fitscbor de Bojere pote
Și fecior de boier poate
És a boér fia lehet még
[26] Fi sche mare, Kint Nepoete
Fi și mare, ca un nepot,
nagy ember is, mint egy előkelő unoka,
[27] Bunna kauta de Num mare
Bine căutat, de nume mare,
jó hírű, nagy nevű,
[28] Kare are Brut sche Sare.
Care are brânză și sare.
akinek van sajtja és sója.
[29] Kare are maire Nume
Care are mare nume
akinek nagy neve van,
[30] Sche de Taika sche de Mume
Și de tată și de mamă,
apja és anyja révén is,
[31] Kare are sche mults Fratsi
Care are și mulți frați,
akinek sok testvére van,
[32] Sche Sorori ku Barbatsi.
Și surori cu bărbați.
és nővérei férjhez mentek.
[33] Akum Gerge Zako poete
Acum Gheorghe Zaco poate
Most Czakó György elmondhatja,
[34] Tschele bune sitsche toete
Cele bune zice toate,
mindazt, ami jó.
[35] Ketsche akum jel gessit
Căci acum el a găsit
Mert most megtalálta ő,
[36] Miriase debundit.
Mireasă de bun potrivit.
a hozzá illő menyasszonyt.
[37] Mirile sche Miriasa
Mirele și mireasa
A vőlegény és a menyasszony
[38] Se fie feritzit de Masa
Să fie fericiți de masă,
legyenek boldogok az asztalnál,
[39] Se fie feritschit de Pat
Să fie fericiți de pat,
legyenek boldogok az ágyban,
[40] Sche de suffletul kurat.
Și de sufletul curat.
és legyen tiszta a lelkük.
[41] Se fie Kopchi peste sama
Să fie copii peste seamă,
Legyen sok gyermekük,
[42] Mults ka Bani de buna Vama
Mulți ca banii de bună vamă,
sok, mint a jó vámos pénz,
[43] Sche ku Greu sche ku Malai
Și cu grâu și cu mălai,
búzával és kukoricával,
[44] Sche mie Lune sche sutt Ai.
Și o mie de luni și o sută de ani.
ezer hónapon és száz éven át.
[45] Trejest inke toata Tzara
Trăiască încă toată țara,
Éljen az egész ország,
[46] Tuts Bojeri sche Povara
Toți boierii și povara,
boér és közember,
[47] Inke Tzaram, ku Tzarana
Și țăranul cu țăraal,
parasztember és parasztaszszony,
[48] Kapitani ku katana.
Căpitanii cu catana.
kapitányok karddal.

[49] Armesarul sche ku Japa
Armăsarul și cu iapa,
A mén és a kanca,
[50] Kapriora pork sche Tzapa
Căprioara, porc și capră,
őz, disznó és kecske,
[51] Vitzel, Jetzi Miei sche Manze
Vițel, iezi, miei și mânji,
borjak, gidák, bárányok és csikók,
[52] Lin sche Tortul Atza Punze.
In și tot felul de ață punse.
len és mindenféle fonál.
[53] Vin sche Pita, Lapte, Miere
Vin și pită, lapte, miere,
Bor és kenyér, tej és méz,
[54] Unt, sche seu, Olei sche Tzare,
Unt și seu, ulei și sare,
vaj, faggyú, olaj és só,
[55] Ures, Masere sche Linte,
Mazare, fasole și linte,
borsó, bab és lencse,
[56] galuschtsche, urde, kasch, platzinte
găluște, urdă, caș, plăcinte
galuska, ordasajt, friss sajt, lepények
[57] Inke tsche in Apa kreschte,
Și ce-n apă crește,
és minden, ami a vízben él,
[58] Stuka, krap, sche alte Peschte,
Știucă, crap și alte pește,
Csuka, ponty és más halak,
[59] Muron, rak, sche kratkatitza
Pește, rac și broască mică,
hal, rák és kis béka,
[60] Sche de pasre Prepelitza.
Și din pasăre prepeliță.
és a madarak közül a fürj.
[61] Attet sint tschei trupuleste
Atâtea sunt cele trupești,
Ezek a testi javak,
[62] Mai mult tschel tschei suffleteste
Mai multe cele sufletești,
de még több a lelki,
[63] dat Ducbul Svint Jesus Christos
Date de Duhul Sfânt, Iisus Hristos,
amit a Szentlélek és Jézus Krisztus ad,
[64] La sufletul ku mult folos.
La suflet cu mult folos.
az üdvösségre, nagy haszonnal.
[65] Pre multzime tschine poete
Pe Mulțime să țină poate
A sokaság tartsa számon,
[66] Bunadetze sitsche toete
Toate bunătățile,
minden jóságot,
[67] Tsche Noi Dumneseu ai dat
Ce Tu, Dumnezeule, ai dat,
amit Te, Istenünk adtál,
[68] Nume Lui se sie Laudat.
Numele Lui să fie lăudat.
legyen áldott az Ő neve.

Levéltári források

AHG = Evangelische Kirche A. B. Kronstadt – Archiv und Bibliothek der Honterusgemeinde

Kronstädter Leichen-Gedichte vom J[ahr] 1654 bis 1825. nebst einigen Hochzeits-Gedichten, Gesammelt, chronologisch-geordnet und verzeichnet von Joseph Franz Trausch. Jelzete: AHG IV.F.1.Tf.51/I.

Kronstädter Leichen-Gedichte u. a. m. vom Jahr 1681–1870. nebst einigen Hochzeits-Gedichten, Gesammelt, chronologisch-geordnet und verzeichnet von Joseph Franz Trausch. Jelzete: AHG IV.F.1.Tf.51/II.

Siebenbürgische besonders Kronstädter Hochzeits- und Gelegenheits-Gedichte [1623–1825], Gesammelt von Joseph Franz Trausch. Jelzete: AHG IV.F.1.Tf.52.

Jekelius 1964–1966 – Jekelius, Erich, *Genealogie Kronstädter Familien*. Kronstadt, [Gépirat], 1965, I–IX, Jelzete: AHG IV.F.57.

Matrikel des ev. Gymnasium A. B. in Kronstadt 1544–1810, [Kézirat], Jelzete: AHG I.E.145.

Morres 1939 – Morres, Eduard, *Buzenländer Gedenkbuch, 1939*, [Kézirat]. Jelzete: AHG I.F.17.

Hivatkozott irodalom

Gross 1886 – Gross, Julius, *Kronstädter Drucke 1536–1886, Ein Beitrag zur Kulturgeschichte Kronstadts,* Kronstadt, Johann Gött et Sohn Heinrich, 1886.

Gyárfás 1912 – Gyárfás Tihamér, *Brassai czimeres levelek és nemes családok*, Bp., Franklin-Társulat, 1912.

Hienz 1995 – Hienz, Hermann Adolf, *Schriftsteller-Lexikon der Siebenbürger Deutschen, Bio-Bibliographisches Handbuch für Wissenschaft, Dichtung und Publizistik, Begründet von Joseph Trausch, fortgeführt von Friedrich Schuller und Hermann A. Hienz, Band V, A–C*, Köln, Weimar, Wien, Böhlau Verlag, 1995.

Komjáthy 1971 –*Magyarország bibliographiája 1712–1860, V., Pótlások, Petrik Géza Magyarország bibliográphiája 1712–1860 című művéhez, 1712–1800 között megjelent magyarországi (és külföldi magyar nyelvű) nyomtatványok*, szerk. Komjáthy Miklósné, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 1971.

Kovács, V. Ecsedy (szerk.), *Petrik IX. köt.*, 2017 – *Magyarország bibliographiája 1712–1860, IX., Pótlások, Petrik Géza Magyarország bibliographiája 1712–1860 című művéhez, 1701–1800 között megjelent magyarországi (és külföldi magyar nyelvű) nyomtatványok*, szerk. Kovács Eszter, V. Ecsedy Judit, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 2017.

Nagy 2019 – Nagy Andor, *Érvényesülési stratégiák a brassói szász tisztviselők körében, Kapcsolatháló-elemzés és családrekonstrukció az alkalmi nyomtatványok segítségével (1650–1750)*, (PhD-disszertáció), Eger, Eszterházy Károly Egyetem, 2019.

Nagy 2024 – Nagy Andor, *Tisztviselői életpályák, A brassói szász vezető elit társadalmi érvényesülése (1650–1750)*, Bp., Korall, 2024.

Nussbächer 2000 – Nussbächer, Gernot, *„Valentinul Ku Katuza", Rumänische Hochzeitverse Gedruckt in Kronstadt 1726 = Aus Urkunden und Chroniken, Beiträge zur siebenbürgische Heimatkunde, 5. Bd.*, Braşov, Aldus Verlag, 2000, 151–157.

Quellen 1903 – *Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó,* IV., Bd., Kronstadt, In Komission bei Heinrich Zeidner, 1903.

Quellen 1918 – *Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó,* VII., Bd., Kronstadt, In Komission bei Heinrich Zeidner, 1918.

Schiel 1867 – Schiel, Friedrich, *Matrikel des ev. Gymnasium A. B. in Kronstadt 1544–1810*, [Kronstadt], [s. typ.], [1867].

Schuller 1902 – Schuller, Friedrich, *Schriftsteller-Lexikon der Siebenbürger Deutschen, IV. Band, Ergänzungsband zu J. Trausch, Schriftsteller-Lexikon oder biographisch-literärische Denkblätter der Siebenbürger Deutschen*, Hermannstadt, Druck und Verlag von W. Krafft, 1902.

Stenner 1916 – Stenner, Friedrich, *Die Beamten der Stadt Brassó (Kronstadt) von Anfang der städtischen Verwaltung bis auf die Gegenwart*, Brassó, Schneider et Feminger, 1916.

Szabó, Tonk 1992 – Szabó Miklós, Tonk Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*, Szeged, JATE, 1992 (Fontes Rerum Scholasticarum, 4).

Szabó, Szögi 1998 – Szabó Miklós, Szögi László, *Erdélyi peregrinusok, Erdélyi diákok európai egyetemeken 1701–1849*, Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 1998.

Szinnyei 1981 – Szinnyei József, *Magyar írók élete és munkái I–XIV.*, Bp., Magyar Könyvkiadók Egyesülete, 1981.

Trausch 1868–1871 – Trausch, Joseph, *Schriftsteller-lexikon oder biographisch-literärische Denk-blätter der Siebenbürger Deutschen, I–III. Bd.*, Kronstadt, Verlag von Johann Gött et Sohn Heinrich, 1868–1871.

Wagner (ed.), *Die Pfarrer...,* 1998 – *Die Pfarrer und Lehrer der Evangelischen Kirche A.B. in Siebenbürgen, I. Band, Von der Reformation bis zum Jahre 1700*, Hg., Ernst Wagner, Köln, Weimar, Wien, Böhlau Verlag, 1998, (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens; 22/1.)

Wix (összeáll.), *RMSZ*, 2008 – *Régi magyarországi szerzők I., A kezdetektől 1700-ig (RMSZ)*, összeáll. Wix Györgyné, szerk. P. Vásárhelyi Judit, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 2008.

https://doi.org/10.46403/Litteraeetamicitia.2026.425

Egy elfeledett teológiai sikerkönyv

Fegyverneki L. Izsák *Enchiridion*ja[1]

Oláh Róbert

A 16. század végén két nemzetközi „best seller" is született magyar teológus tollából. Szegedi Kis István *Theologiae sincerae loci communes de Deo et homine* című vaskos kézikönyvét 23 év alatt hatszor adták ki. A szerző többrétű életműve viszonylag jól feltárt, a *Loci communes* magyar fordításban is kézbe vehető.[2] Fegyverneki Izsák *Enchiridion locorum communium theologicorum*a 44 év alatt akár 15 kiadást is megérhetett, ám vele kapcsolatban legfeljebb szócikkekre és tanulmányrészletekre hagyatkozhatunk. Ezúttal Fegyverneki művének kiadásait, forrásait és a kora újkori Kárpát-medencei példányok tulajdonosait vizsgáljuk.

Fegyverneki Izsák élete és munkái

Sárospataki tanulmányai után 1581 októberében iratkozott be a wittenbergi egyetemre, 1585 áprilisában pedig a heidelbergi egyetemre. Peregrinációját a reformáció helvét irányzatának jeles patrónusai, Ecsedi Báthory István országbíró és Mágocsy Gáspár támogatták. 1586 áprilisától a pataki kollégium lektoraként működött, 1588-tól az intézmény rektora volt. 1589 decemberében hunyt el.[3]

Az *Enchiridion* szerzősége mellett Laskai Csókás Péterrel és Károlyi Andrással együtt része lehetett a Calepinus-szótár magyar értelmezéseinek elkészítésében (első kiadása: 1585). *Carmen propempticon*nal búcsúztatta a Wittenbergből távozó Sárosi Molnár Andrást (1584). Üdvözlőverset írt Matthaeus

[1] A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

[2] Szegedi Kis 2022.

[3] Szabó A. 2017, 139.

Dresser *De festis et praecipuis anni partibus liber* című munkájához (1584) és Laskai Csókás *De homine...* című antropológiai művéhez (1585).[4] Fegyverneki Izsák közvetítésével jelent meg továbbá Bázelben egy gyűjteményes hitvitázó kötet Beregszászi Lőrinc Péter és Thoraconymus Mátyás írásaiból *De controversiis religionis hoc seculo motis, adversaria quaedam scripta…* címmel (1587).[5]

Az Enchiridion kiadásai

Szegedi Kis *Loci communes*éhez hasonlóan Fegyverneki teológiai kézikönyvének kiadásában is jelentős szerepet játszott a bázeli Konrad Waldkirch (1559–1615?). A schaffhauseni születésű, majd a nyomdászmesterséget Bázelben elsajátító Waldkirch az apósa, Petrus Perna halála után átvette annak bázeli műhelyét, amelyet egy rövid schaffhauseni kitérővel haláláig működtetett.[6]

Szegedi Kis *Loci communes*ének mind a hat, 1585 és 1608 között megjelent kiadását a Waldkirch-műhelyben nyomtatták.[7] Fegyverneki *Enchiridion*jának 1584 és 1628 között a feltételezett 15 kiadásból 11 jelent meg Bázelben – ebből 10 Waldkirchnél, 1 pedig az örököseitől a műhelyét 1615-ben megvásárló Ludwig Könignél –, további 2-2 kiadása Londonban és Genfben látott napvilágot. Az edíciók feltételezett sorrendje:

1. Bázel, Konrad Waldkirch, 1586, 8° (RMK III 745)
2. London, George Bishop, 1588, 8° (RMK III 5482)
3. Bázel, Konrad Waldkirch, 1589, 8° (RMK III 787)
4. London, George Bishop, 1591, 8° (RMK III 5513)
5. Bázel, Konrad Waldkirch, 1595, 8° (RMK III 846)
6. Bázel, Konrad Waldkirch, 1595, 8° (RMK III 847)
7. Bázel, Konrad Waldkirch, [1596?], 8° (RMK III 5564)
8. Bázel, Konrad Waldkirch, 1600, 8° (RMK III 940a)
9. Bázel, Konrad Waldkirch, 1604, 8° (RMK III 5679)

[4] Szabó A. 2017, 139–140. RMK III 5444, 5451, 5487, 5501, 744. Az együtt peregrináló hallgatók szoros együttműködése közismert. Jó példa erre, hogy Fegyverneki *Enchiridon*jához Laskai Csókás Péter írt Ecsedi Báthory Istvánt méltató ódát, Károlyi András az olvasónak címzett epigrammát, Gönczi István pedig az irigyeknek címzett verset.

[5] RMK III 759; Adattár 22, 1989, 7–8.

[6] Bryner 2006, 477.

[7] Szegedi Kis művének kiadásai: Bázel, 1585 (RMK III 740), Bázel, 1588 (RMK III 772), Bázel, 1593 (RMK III 832), Bázel, 1595 (RMK III 5543), Bázel, 1599 (RMK III 932), Bázel, 1608 (RMK III 1052).

10. Bázel, Kornad Waldkirch, [1605?], 8° (USTC 1949228)*
11. Genf, Étienne Gamonet, 1608, 8° (RMK III 1056)
12. Bázel, Konrad Waldkirch, [1609?], 8° (VD 17 3:610679V)*
13. Bázel, Konrad Waldkirch, [1610], 8° (RMK III 1081)
14. Genf, Jacques Chouet, 1613, 8° (RMK III 5905)
15. Bázel, Lugwig König, 1628, 8° (RMK III 1415)

Megnehezíti az azonosítást, hogy a megjelenés évéről időnként csak Amandus Polanus *Enchiridion*hoz csatolt művének címlapja árulkodik (lásd később). Az 1600., az 1605. és az 1609. évi bázeli kiadások nem szerepelnek a Szabó Károly-féle *Régi magyar könyvtár* harmadik kötetében és annak pótlásaiban. Az 1600. évi kiadás csak az Országos Széchényi Könyvtár cédulakatalógusában lelhető fel.[8] A listában csillaggal jelölt 1605. évi kiadás a VD 17, az 1609. évi pedig a USTC adatbázisában érhető el.[9] Az utóbbi kettő talán azonos az 1604. évi bázeli kiadással (RMK III 5679), mivel mindhárom példány címlapján az „Editio quinta, dil. recognita" kiadásjelzés szerepel, így 15 edíció helyett talán csak 13 volt. A példányok kézbevétele nélkül a kérdés nem tisztázható. Az 1628. évi bázeli utolsó kiadás a hugenotta Paulus Tossanus gondozásában jelent meg, aki a korábbi kiadások számos (különösen az igeversek számozásában esett) hibáját javította.

Szegedi Kis *Loci communes*ével megegyező stílusban készült Fegyverneki *Enchiridion*jának fametszetes díszcímlapja a bázeli Waldkirch-műhely számára. Az ívben hajtott és vágott fémszalagokat utánzó, valamint növényi ornamentikával díszített keretben az előbbinél két-két bibliai jelenet látható, a sarkokban a Dániel próféta könyvének 7. fejezetében megjövendölt négy világbirodalmat jelképező asszír, perzsa, görög és római uralkodókkal. Utóbbinál a méretbeli különbség miatt oldalt csak Ádám és Éva alakjának jutott hely; fent az Atya, alul Krisztus megkeresztelése, a négy sarokban pedig az evangélisták attribútumai láthatók. Bár Szegedi Kis művének a címlapja kidolgozottabb, a két fametszet alapját akár ugyanaz a személy is rajzolhatta.

Fegyverneki és Szegedi Kis művének kiadásában is kulcsszerepet játszott a kiváló magyarországi kapcsolatokkal rendelkező Johann Jakob Grynaeus

[8] Perger Péternek köszönöm az adatokat.

[9] VD17: https://www.ustc.ac.uk/editions/1949228 (Megtekintés: 2026. március 8.); USTC: https://kxp.k10plus.de/DB=1.28/CMD?MATCFILTER=N&MATCSET=N&NOSCAN=N&IKT0=&TRM0=&ACT3=*&IKT3=8183&ACT=SRCHA&IKT=1016&SRT=YOP&ADI_BIB=&TRM=3:610679V&REC=*&TRM3=&COOKIE=U999,K999,D1.28,Ef7fa1b01-8,I0,B9994++++++,SY,QDEF,A,H12,,73,,76-78,,88-90,NGAST,R193.6.175.190,FN (Megtekintés: 2026. március 8.)

(1540–1617) bázeli, heidelbergi, majd ismét bázeli professzor. A Fegyvernekinél egy generációval idősebb Szegedi Kis Istvánnak a szintén István nevű, bázeli peregrinus fiát tanító Grynaeus közreműködött a *Theologiae sincerae loci communes* kiadásában. Fegyverneki az 1584–1586 között Heidelbergben működő, a pfalzi egyetem lutheránusból kálvinista szelleműre való áthangolásával megbízott Grynaeus teológiai előadásait hallgatta. Viszonyuk közelebbi lehetett az átlagosnál, hiszen Fegyverneki néhány magyar társával együtt a professzor asztalánál étkezett, s nála hagyta az *Enchiridion* kéziratát, amelyet Grynaeus később Bázelben adott nyomdába. A hazatérése után Sárospatakon letelepülő Fegyverneki levelezés útján tartotta a kapcsolatot egykori tanárával, tudósítva a magyarországi és erdélyi köz- és egyházpolitikai történésekről.[10]

Az *Enchiridion* 7 bázeli kiadásával együtt,[11] Fegyverneki munkájához csatolva jelent meg Amandus Polanus *Partitionum theologicarum*a. A bázeli Grynaeus maga vallott arról az 1589-ben kelt, Ecsedi Báthori Istvánnak szóló ajánlásában, hogy ő illesztette Fegyverneki művéhez Polanus írását.[12] A sziléziai származású Amandus Polanus (1561–1610) 1596-tól a bázeli egyetem ószövetséges professzora volt, majd hamarosan elvette Grynaeus lányát. Bár saját korában bibliafordítóként is hírnevet szerzett magának, ma elsősorban a református ortodoxia egyik jelentős rendszerezőjeként tartjuk számon. Több népszerű dogmatikai munkát kiadott, a legismertebb közülük a *Syntagma theologiae Christianae* volt.[13] A *Partitionum theologicarum* lapjain egyfajta loci communesként gyűjtötte össze az egyes teológiai fogalmakhoz tartozó igehelyeket, tabulák segítségével mutatva be a hittudomány alapjait. A műve legterjedelmesebb része Krisztus személyéről szól.

Az *Enchiridion* forrásai

A bibliai lexikont és konkordanciát vegyítő kézikönyvének címlapján Fegyverneki Izsák megadta két alapvető forrását. Az első az 1562-ben, Rouenban kivégzett hugenotta mártír, Augustinus Marloratus *Propheticae, et apostolicae, id est, totius divinae ac canonicae scripturae, thesaurus: in locos communes ... ordine alphabetico digestus* című munkája volt, amely először Londonban je-

[10] Adattár 22, 1989, 7, 73–84; Szabó A. 2017, 139.

[11] Lásd a fenti listában a következő kiadásokat: 1589, 1595, [1596?], 1604, [1609?], 1610, 1628.

[12] Fegyverneki L. Izsák, *Enchiridii locorum communium theologicorum…*, Basel, Waldkirch, 1589, α2r–v.

[13] Kuhn 2011, 201.

lent meg, 1574-ben. Fegyverneki művének genfi kiadásai nem is *Enchiridion*, hanem *Thesaurus Sacrae Scripturae…* címmel láttak napvilágot, kibővített és javított tartalommal. Ezek címlapján Augustinus Marloratus szerepel szerzőként, akinek a művét Guillaume Feugueray párizsi hugenotta exuláns professzor gyűjtötte össze, majd Fegyverneki Izsák és „más hallgatók és jámbor férfiak tömörítették enchiridion formájába".[14]

Az „enchiridion" a görög ἐγχειρίδιον (encheiridion) kifejezés latin változata, amely eredetileg „kézben tartott dolog" vagy „kézifegyver" jelentéssel bírt, és csak később kezdték „kézikönyv" értelemben használni, például Epiktétosz és Szent Ágoston összefoglalásainak címében. A kifejezés a kora újkorban terjedt el szélesebb körben, Erasmus kegyességi munkája (*Enchiridion militis Christiani*) mellett lutheránus énekgyűjtemények (például az *Erfurti enchiridion*) és Martin Luther *Kis kátéj*a nyitották meg a sort a 16. század legelején.[15] Később a kifejezés a teológia területén túl is terjedni kezdett, történelmi, egyházjogi, orvosi és matematikai kézikönyvek is hordozták a címlapon.

Fegyverneki *Enchiridion*jának másik forrása Christophorus Obenhinius oberurseli lutheránus lelkész *Promptuarium sacrosanctum, tam virtutum quam vitiorum exempla continens* címmel megjelent kézikönyve volt, amelynek egyetlen kiadása Oberurselben látott napvilágot 1576-ban. Szabó András megtalálta Fegyverneki munkapéldányát Sárospatakon, amelyet a kötésbe nyomott supralibrosa szerint („IS. F. 1585") még wittenbergi diák korában köttetett be.[16] Ám egy kötet végi kéziratos bejegyzése arról is tanúskodik, hogy a szócikkek szerkesztése (vagy talán inkább: a kötet átolvasása) még 1584 novembere előtt, Wittenbergben befejeződött.[17] Beköttetés helyett a peregrinus talán csak átköttette a vaskos fóliánst, vagy a már bekötve vásárolt példányra üttette rá a supralibrosát. Fegyverneki az *Enchiridion* Ecsedi Báthorynak szóló ajánlását 1586. március elsején keltezte Heidelbergben, ekkorra tehát már készen kellett állnia a nyomdakész kéziratnak.

Szabó András szerint „Obenhinius a tudnivalókat tárgykörök szerint csoportosította és ezeket a tárgyköröket rakta ábécérendbe, Fegyverneki viszont rövid szócikkeket alakított ki, s ezeket tette betűrendbe. Hogy célját elérje, jövendő címszavait odaírta az Obenhinius-mű margójára, […] s minden esetben

[14] Lásd az 1613. évi genfi kiadás címlapján: „Augustino Marlorato ex sacrae scriptura, primum colectus, deinde per Gvilielmum Feugvereium digestus et in amplum codicem relatus, tandem Isaaci Fegyverneki, aliorum denique Theologiae studiosorum piorumque virorum opera in Enchiridii formam contractum".

[15] Rorem 2008, 435.

[16] Szabó A. 2004, 110–111.

[17] Szabó A. 2004, 110–111.

pótolta a bibliai helyek kimaradt versszámait. Nem egyszer teljesen új szócikkeket alkotott, s esetenként a szövegbe is belejavított".[18]

Fegyverneki az *Enchiridion* szerkezetét Marloratus munkájából vette, ahogyan maga is bevallja azt az olvasóhoz írott előszóban. S miután felismerte a két szerző, Marloratus és Obenhinius művének „sokrétű hasznosságát", összeállította belőlük a kézikönyvét, amely „csak a címeket, az állításokat és a tanúságtételeket tartalmazza, a bibliai szöveg szavainak elhagyásával".[19] Obenhinius a *Promptuarium*ában ugyanis teljes egészében közölte a bibliai locusok szövegét. Fegyverneki megindokolta, hogy miért éppen ezt a két forrást vette alapul a korszak bibliai segédkönyvei közül: a két szerző ugyanis, akiknek témája szinte azonos, valósággal összeesküdtek egymás között, hogy ugyanazt a fogalmat különféle közismert helyekkel, kifejezésekkel és példákkal illusztrálják.[20]

Az *Enchiridion*ban szereplő címszavak jelentésének megadása és értelmezése során Fegyverneki korának jeles, főként bibliafordításaikról és ortodox teológiai alapállásukról ismert szaktekintélyeihez folyamodott. Felhasználta ugyan Immanuel Tremellius, Franciscus Junius, a már említett Grynaeus, valamint Theodorus Beza munkáit, de elhagyta a rájuk való utalásokat, nehogy a műve hatalmasra duzzadjon.[21] Egyes helyeken Hieronymus Zanchius, Josias Simler, Szegedi Kis István, Károlyi Péter és Kunman Flinsbach műveiből is dolgozott, különösen Krisztusról, a személyéről és a hivataláról szóló cikkekben, mégpedig azok ellen, akik Krisztus istenségét kétségbe vonták.[22] Fegyverneki művében összesen 26 oldal a Krisztussal foglalkozó címszavak terjedelme, időnként több alosztás tagolja a fogalmakat. A 16. század végén Európa-szerte megjelentek a Szentháromság- és Krisztus isteni személyét tagadó irányzat képviselői, akik ellen a református egyház képviselői hitvitairatok százait jelentették meg.

A Fegyverneki által említett források közül Hieronymus Zanchius *De tribus Elohim, aeterno Patre, Filio et Spiritu Sancto, uno eodemque Jehova, libri XIII* (Frankfurt am Main, 1572) című műve a Szentháromság-tant védelmezte. A strassburgi, majd heidelbergi professzor a szentírási igehelyekkel és a héber nyelvészet segítségével érvelt az antitrinitáriusok ellen vívott csatában.[23]

---

18 Szabó A. 2004, 110–111.

19 Fegyverneki L. Izsák, *Enchiridion locorum communium theologicorum…*, Basel, Waldkirch, 1586, β5r–v.

20 Fegyverneki 1586, β5r.

21 Fegyverneki 1586, β6r.

22 Fegyverneki 1586, β6r.

23 Lásd: Merkle 2016, 88–117.

A kiváló magyarországi kapcsolatokkal rendelkező[24] zürichi Josias Simlernek két műve is szóba jöhet Fegyverneki forrásaként. Az első a *Responsio ad maledicum Francisci Stancari Mantuani librum adversus Tigurinae ecclesiae ministros, de trinitate et mediatore domino nostro Iesu Christo* című munka (Zürich, 1563). Ennek volt kibővített és átdolgozott változata a *De aeterno Dei filio domino et servatore nostro Iesu Christo et de spiritu sancto, adversus veteres et novos antitrinitarios, id est Arianos, Tritheitas, Samosatenianos et Pneumatomachos, libri quatuor* (Zürich, 1568). Simler ez utóbbi művét a lengyelországi antitrinitáriusokkal késhegyre menő harcot vívó krakkói lelkész és rektor, Christoph Thretius (Krzysztof Trecius/Trecy) kérésére írta.[25]

A forrásként említett művek szerzőinek névsorából ma már kevésbé ismert Kunman Flinsbach, akinek a *Genealogiae Christi et omnium populorum tabulae* (Bázel, 1567) című munkáját használta fel a magyar peregrinus. A zweibrückeni lutheránus pap és szuperintendens Krisztus családfájának megrajzolásával Ábrahámtól és Dávidtól származtatta a Megváltót, bizonyítva, hogy ő a Krisztus.

Az *Enchiridion* következő két forrása magyarországi református szerzők nemzetközi szinten is elismert, külföldi nyomdában kibocsátott művei voltak, amelyekhez Fegyverneki a németországi peregrinációja alatt is hozzáférhetett. Szegedi Kis István *Assertio vera de trinitate…* című munkája a Magyarországon működő antitrinitáriusok cáfolatára született irat. 1568-ban tanítványa, Skaricza Máté vitte magával a peregrinációjára, s így jelenhetett meg Genfben, Beza közreműködésével kétszer is (Genf, 1573, 1576).[26] A reformáció lutheránus egyetemi központjában adták ki Károlyi Péter *Brevis, erudita, et perspicua explicatio orthodoxae fidei de uno vero Deo, Patre, Filio et Spiritu sancto, adversus blasphemos Georgii Blandratae, et Francisci Davidis errores, Libris duobus compraehensa* című munkáját (Wittenberg, 1571).[27] A gyulafehérvári és váradi hitvitákon Dávid Ferencékkel többször is összeütköző váradi református lelkész e művét a Szentháromság-tan védelmében írta, amelyre a következő évben két válaszirat is született antitrinitárius részről.[28]

Az említett művek első kiadásai többnyire legfeljebb bő egy évtizeddel az *Enchiridion* szerkesztésének lezárása (1584/1585) előtt jelentek meg, főként a svájci protestantizmus jeles könyvkiadó központjaiban.

---

24 Lásd például: Imre 2012, 82–83, 107–108.
25 Imre 2009, 87; Ráth 1896, 281–282.
26 RMK III 631, RMK III 651. Bővebben: Nagy B. 2024, 140–147.
27 RMK III 612
28 Nagy Kálózi 1967, 502–505.

Az *Enchiridion* a katolikusokkal folytatott polémiákhoz is hasznos segítségül szolgált. Fegyverneki maga utalt rá, hogy összegyűjtötte a Szentírás azon bizonyságtételeit, amelyekkel a „pápisták visszaélnek hitük dogmáinak megalapozására", s a legtöbb helyen rövid cáfolatot írt az említett locusokhoz.[29]

Fegyverneki Izsák műve tehát bekapcsolódott az akkor Európa-szerte az antitrinitáriusokkal és a katolikusokkal vívott hitvitákba, és így vált kettős értelemben enchiridionná: egyszerre volt bibliai kézikönyv és fegyver az ellenfelek legyőzéséhez.

Az *Enchiridion* a 16–17. századi Kárpát-medencei könyvtárakban

Kiss Farkas Gábor szerint Fegyverneki Izsák munkája éppen a tömörsége miatt tett szert nagyobb népszerűségre, mint a forrásául szolgáló foliánsok, Marloratus és Obenhinius művei.[30] A Kárpát-medence egykori könyvtárainak jegyzékei arról is tanúskodnak, hogy kik birtokolták az *Enchiridion* külföldről érkező példányait.

A tulajdonosok döntő többségét a református iskolák adták, Fegyverneki munkája eleve az ifjúság számára készülhetett. A Sárospataki Református Kollégiumban, Fegyverneki egykori szolgálati helyén már a legelső, 1623. évi katalógusban szerepel az *Enchiridion* két példánya.[31] A szatmári református iskola könyvtárában 1632-től egy emberöltőn át többször is jegyzékbe vették a munkát, majd Tarczali Bogdány Péter szatmári lelkész-esperes hagyatékából 1674-ben további két példány érkezett.[32] A Kolozsvári Református Kollégiumba az 1648 előtt elhunyt Tállyai Z. Márton (korábbi kolozsvári rektor, majd beregszászi lelkész) hagyatékából került egy kötet.[33] Az enyedi kollégiumban 1679–1680-ban, majd 1688-ban ismét összeírtak egy példányt.[34] A nagybányai iskola könyvjegyzékén 1688-ban és 1699-ben is szerepelt ugyanaz a kötet.[35] A Debreceni Református Kollégium szintén legelső, 1706-ból fennmaradt katalógusán is ott van, majd 1738-ban ismét.[36] A marosvásárhelyi kollégiumba meglehetősen későn, 1709-ben került egy példány Váji Ferenc hagyatékából, aki maga

[29] Fegyverneki 1586, β6v.
[30] Kiss F. 2022, 410–411.
[31] Adattár 14, 1988, 20, 42.
[32] Adattár 14, 1988, 328, 343, 360–361.
[33] Sipos 1991, 23.
[34] Adattár 16/2, 1991,139, 174.
[35] Adattár 14, 1988, 390, 412.
[36] Adattár 14, 1988, 171; Adattár 19/3, 2009, 99.

is kollégiumi diák volt 1694-től.[37] 1734-ben pedig a kollégium főgondnoka, gróf Teleki Sándor adományozott egy *Enchiridion*t az iskola hasznára.[38]

A tulajdonosok másik része főként a református értelmiségiek közé tartozott. Miskolci Csulyak István Wittenbergben és Heidelbergben gyarapított könyvtárában is helye volt a bázeli, 1586. évi kiadásból származó példánynak.[39] Hazaérkezése után Miskolci Csulyak a legtovább Olaszliszkán szolgált. Demétei András, az egykor pataki diák, majd németalföldi peregrinus,[40] később zempléni pap 1657-ben összeírt hagyatékában is ott van.[41] Tatay/Tatai János a Komárom vármegyei Nemesócsán lelkészkedett, az 1704–1708 táján készült jegyzékén és az 1725. évi hagyatéki összeírásában is szerepel Fegyverneki műve.[42] Kivételként említhető Matthias Fridelius besztercebányai evangélikus polgár, akinek az 1667-ben keletkezett hagyatékában is volt egy példány.[43]

Vagyis nagyobbrészt a református értelmiségi-utánpótlást biztosító iskolák diákjai és gyülekezeti lelkészek forgathatták az *Enchiridion*t.[44] A források pusztulása miatt elsősorban partiumi és erdélyi tulajdonosokat tudtunk felmutatni.

Hivatkozott irodalom

VD17 – Das Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts

USTC – Universal Short Title Catalogue

Adattár 13/1, 1986 – *Magyarországi magánkönyvtárak*, I, *1533–1657*, sajtó alá rend. Varga András, mtárs Katona Tünde, Keveházi Katalin, Magyar Márta, Monok István, Saliga Lászlóné, szerk. H. Takács Marianna, Bp., MTA Könyvtára, 1986 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13).

37 Adattár 16/2, 1991, 111; FRS, 1994, 1070.
38 Adattár 16/3, 1995, 164.
39 Adattár 13/1, 1986, 66.
40 Hörcsik 1998, 79; Bozzay, Ladányi 2007, 312, 1317, 2177.
41 Adattár 13/1, 1986, 181.
42 Adattár 13/2, 1992, 164; Adattár 13/4, 2009, 174, 176.
43 Adattár 13/3, 2003, 74.
44 A Paulus Tossanus által javított utolsó, 1628. évi bázeli kiadás címlapján már szerepel az a kitétel, amely szerint a lelkésznek készülők kedvéért adták ki a munkát.

Adattár 13/2, 1992 – *Magyarországi magánkönyvtárak*, II, *1588–1721*, sajtó alá rend. Farkas Gábor, Varga András, Katona Tünde, Latzkovits Miklós, szerk. Monok István, Szeged, Scriptum, 1992 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13/2).

Adattár 13/3, 2003 – *A bányavárosok olvasmányai, Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmecbánya, 1533–1750*, sajtó alá rend. Viliam Čičaj, Keveházi Katalin, Monok István, Viskolcz Noémi, szerk. Monok István, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, Szeged, Scriptum, 2003 (Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13/3).

Adattár 13/4, 2009 – *Magyarországi magánkönyvtárak*, IV, *1552–1740*, sajtó alá rend. Bajáki Rita, Bujdosó Hajnalka, Monok István, Viskolcz Noémi, szerk. Monok István, Bp., Szeged, OSZK, SZTE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszék, SZTE BTK Könyvtártudományi Tanszék, 2009 (Adattár XIV–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13/4).

Adattár 14, 1988 – *Partiumi könyvesházak 1623–1730, Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya, Zilah*, sajtó alá rend. Fekete Csaba, Kulcsár György, Monok István, Varga András, szerk. H. Takács Marianna, Bp., Szeged, MTA, 1988 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 14).

Adattár 16/2, 1991 – *Erdélyi könyvesházak*, II, *Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely*, Jakó Zsigmond anyaggyűjt. felhaszn. sajtó alá rend. Monok István, Németh Noémi, Tonk Sándor, szerk. Monok István, Szeged, Scriptum, 1991 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/2).

Adattár 16/3, 1995 – *Erdélyi könyvesházak*, III, *1563–1757, A Bethlen–család és környezete, Az Apafi-család és környezete, A Teleki-család és környezete, Vegyes források*, sajtó alá rend. Monok István, Németh Noémi, Varga András, szerk. Monok István, Szeged, Scriptum, 1995 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/3).

Adattár 19/3, 2009 – *Protestáns intézményi könyvtárak Magyarországon, 1530–1750, Jegyzékszerű források*, sajtó alá rend. Oláh Róbert, szerk. Monok István, Bp., OSZK, 2009 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 19/2).

Adattár 22., 1989 – *Johann Jacob Grynaeus magyar kapcsolatai*, kiad. Szabó András, szerk. Herner János, Szeged, JATE, 1989 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 22), 7–8.

Bozzay, Ladányi 2007 – Bozzay Réka, Ladányi Sándor, *Magyarországi diákok holland egyetemeken, 1595–1918*, Bp., ELTE Egyetemi Levéltár, 2007 (Magyarországi Diákok Egyetemjárása az Újkorban, 15).

Bryner 2006 – Bryner, Erich, *„Getruckt zu Schaffhausen durch Conrad Waldkirch 1592", Die ältesten kirchlichen Beziehungen zwischen Schaffhausen und Ungarn = Emlékkönyv Tőkés István kilencvenedik születésnapjára*, szerk. Adorjáni Zoltán, Kolozsvár, Protestáns Teológiai Intézet, 2006, 477–485.

FRS, 1994 – *A Marosvásárhelyi Református Kollégium diáksága, 1658–1848*, közzéteszi Tonk Sándor, szerk. Font Zsuzsa, Szeged, JATE, 1994 (Fontes Rerum Scholasticarum, 6).

Hörcsik 1998 – Hörcsik Richárd, *A Sárospataki Református Kollégium diákjai 1617–1777*, Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 1998.

Imre 2009 – Imre Mihály, *A Vizsolyi Biblia egyik lehetséges forrásáról = Biblia Hungarica Philologica, Magyarországi bibliák a filológiai tudományokban*, szerk. Heltai János, Bp., Argumentum, OSZK, MTA ITI, MOKKA-R Egyesület, 2009 (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület Füzetei, 3), 77–99.

Imre 2012 – Imre Mihály, *A Balassi-kánon első változata, Az 1595-ös bártfai antológia* = Imre Mihály, *Az isteni és emberi szó párbeszéde, Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmáról*, Debrecen, Hernád, 2012 (Nemzet, Egyház, Művelődés, 7), 66–123.

Kiss F. 2022 – Kiss, Farkas Gábor, *Pious Resolutions, Humanist Poetry, Commonplace Collecting, and Student Interaction at the University of Wittenberg in 1586 = Proceedings of the Eighteenth International Congress of Neo-Latin Studies*, eds. Florian Schaffenrath, Dirk Sacré, Leuven, Brill, 2022 (Acta Conventus Neo-Latini, 18), 405–415.

Kuhn 2011 – Kuhn, Thomas K., *Polanus von Polansdorf, Amandus = Religion Past and Present, Encyclopedia of Theology and Religion*, X., ed. Hans Dieter Betz [et al.], Leiden, Boston, Brill, 2011, 201.

Merkle 2016 – Merkle, Benjamin R., *Defending the Trinity in the Reformed Palatinate, The Elohistae*, Oxford, Oxford University Press, 2016 (Oxford Theology and Religion Monographs), 88–117. https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198749622.001.0001

Nagy B. 2024 – Nagy Barna, *Szegedi Kis István Szentháromság-tagadók elleni vitairatának első kidolgozása = „...jelen lőn Isten az én fogságomban...", Szegedi Kis István (1505–1572)*, szerk. Dienes Dénes, Balogh Judit, Sárospatak, Hernád, 2024, 140–147.

Nagy Kálózi 1967 – Nagy Kálózi Balázs, *Károlyi Péter = A Második Helvét Hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve*, szerk. Bartha Tibor, Bp., Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1967 (Studia et Acta Ecclesiastica, 2), 473–515.

Ráth 1896 – Ráth György, *Bullinger Henrik és a magyar reformáczió,* Második és befejező közlemény = *Irodalomtörténeti Közlemények*, 6(1896), 3, 273–289.

RMK III. – Szabó Károly, Hellebrant Árpád, *Régi Magyar Könyvtár, 3. köt., Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve*, Bp., MTA, 1896.

Rorem 2008 – Rorem, Paul E., *Enchiridion = Religion Past and Present, Encyclopedia of Theology and Religion*, IV, ed. Hans Dieter Betz [et al.], Leiden, Boston, Brill, 2008, 435.

Sipos 1991 – Sipos Gábor, *A Kolozsvári Református Kollégium Könyvtára a XVII. században*, szerk. Monok István, Szeged, Scriptum, 1991 (Olvasmánytörténeti Dolgozatok, 1).

Szabó A. 2004 – Szabó András, *A késő humanizmus irodalma Sárospatakon 1558–1598*, Debrecen, Hernád, 2004 (Nemzet, Egyház, Művelődés, 1).

Szabó A. 2017 – Szabó András, *Coetus Ungaricus, A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613*, Bp., Balassi, 2017.

Szegedi Kis 2022 – Szegedi Kis István, *A tiszta teológia főrészei, Összefüggő táblázatokban magyarázva és a tudósok tanításaival szemléltetve*, ford., jegyz., utószó Buzogány Dezső, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2022.

https://doi.org/10.46403/Litteraeetamicitia.2026.437

Batthyány (III.) Boldizsár és a németalföldi falképfestő

Orbán Áron

Ez a tanulmány több olyan témakört is érint, amely az Ünnepelt számára kedves. Batthyány Boldizsárral és a németújvári, szalónaki udvari kultúrával számos tanulmányban vagy szerkesztett kötetben foglalkozott,[1] és joggal hangsúlyozta Boldizsár kapcsolatait a francia hugenotta, illetve németalföldi protestáns kultúrával;[2] ez az orientáció szorosan összefügg Batthyány Boldizsár különleges egyéniségével, nyitottságával, igényességével, illetve konkrét tapasztalatokkal, amelyeket ifjúkori nyugati utazásai során szerzett. Batthyány személyisége és „franciás" vagy németalföldi kapcsolatai mellett a főúr képzőművészetek iránti szeretete is fontos hátterét képezi tanulmányom tárgyának.

Batthyány legfontosabb németalföldi vagy franko-flamand ismerőse Carolus Clusius volt (Charles de l'Écluse), aki a 16. századi Európa egyik legnagyobb botanikusaként ismert a nagyközönség előtt, de a botanika mellett más tudományterületeken is tevékenykedett, és gazdagította Magyarország és más európai országok kultúráját. Batthyány és Clusius rendkívül gyümölcsöző együttműködése nemcsak a késő 16. századi, hanem az egész kora újkori magyar művelődéstörténet egyik legragyogóbb epizódja; könyvek, tanulmányok tucatjai tárgyalták vagy érintették már ezt a barátságot, de még mindig rengeteg izgalmas titkot, felfedeznivalót, kulturális értéket, szépséget tartogatnak a velük kapcsolatos források. Csak a festők között legalább két nagyobb mester volt, akik kapcsán Batthyány és Clusius valamiképpen együttműködött: az egyik egy olyan, a bécsi udvarban dolgozó festő, akit Clusius közvetített Batthyány számára 1578-ban, a másik a Clusius-kódex gombaakvarelljeinek festője. Mindkettő kilétéről, lehetséges azonosításairól külön tanulmányok vagy könyvfejezetek szólnak, ami mutatja a téma fontosságát; hiszen a festőművészet a kultúra

[1] Lásd például: Monok, Ötvös, Zvara 2004; Monok 2004.
[2] Lásd mindenekelőtt: Monok 2006.

azon ágai közé tartozik, amelyeken keresztül, látványos produktumaik révén, a legjobban megragadható a németújvári udvari kultúra kimagasló színvonala. Jelen dolgozatban összefoglalom a kutatás állását az 1578-as levelekben szóba hozott mesterről, és javaslatot teszek a festő kilétére és a szalónaki munkálatok kérdésére vonatkozóan.

Clusius magyarországi, egyebek mellett a központi Batthyány-régióban tett kirándulásait, sokfelé ágazó tevékenységét Batthyány és más értelmiségiek társaságában részletesen tárgyalom 2026-ban megjelenő *Clusius Magyarországon*[3] című monográfiámban. (Szerencsés véletlen, hogy az Ünnepelt hetvenedik születésnapja egy évbe esik Clusius 500. születési évfordulójával.) A könyv utolsó, 12. fejezetében foglalom össze Clusiusnak azokat a humanista jellegű „szolgálatait", amelyek keretében híreket, könyveket, akár tanítót, mestert szerzett, továbbított Batthyány és más magyarországiak számára. Jelen tanulmány tulajdonképpen ehhez a fejezethez kapcsolódik: az 1578. évhez kapcsolódó festő kérdését, amely a fejezetben csupán említés szintjén jelenik meg, itt részletekbe menően vizsgálom.

1578-ban Clusius három Batthyányhoz írt levelében is szóba kerülnek festők, különösen egy, akit Batthyány Clusiuson keresztül kapacitált, hogy dolgozzon neki Szalónakon. A németalföldi tudós 1573 vége óta Bécsben élt a császári kertek egyfajta felügyelőjeként, és jelentősen kibővítette ismeretségi hálózatát udvari emberekkel, bécsi humanistákkal és orvosokkal, illetve kelet-közép-európai humanistákkal, természettudósokkal.[4] Legkésőbb 1577 óta levelezett[5] Batthyányval, illetve látogatta őt időnként.[6] Az 1578. június 2-i levelében Clusius bizonyos könyvek, a főúr új kertje és egyéb közös érdekeltségek után rátér a festők témájára – láthatóan egy olyan munka kapcsán, amelyről már korábban beszélt Batthyányval, de amelyről nem maradt fenn a júniusinál korábbi levél vagy más forrás.

[3] Orbán 2026.

[4] Clusius bécsi időszakáról: Orbán 2026, bev. 5.

[5] Levelezésükből 15 levél maradt fenn. Istvánffi Gyula kiadott tizenegy és fél levelet (Istvánffi 1900), Bobory Dóra pedig mind a tizenötöt (Bobory 2019). Mivel a levelek mindkét kiadásban tartalmaznak átírási hibákat, a továbbiakban a kéziratból idézek. A három levél lelőhelye: MNL OL, P 1314 (a továbbiakban: „BL", Batthyány-levelezés), Nr. 8017–8019. A továbbiakban dátum szerint hivatkozom a levelekre. Az átírás modern kiadásokban bevett sztenderd elveit követem.

[6] A központi Batthyány-régióban tett látogatásokról: Orbán 2026, III. fej.

„Beszéltem a város [Bécs] egyik jó festőjével, aki a mi országunkból való, és nagyon jó a falak és falfelületek festésének[7] művészetében. Nagyon szívesen menne Önhöz, hogy lássa a munkát, amelyet Ön óhajtana megcsináltatni vele. Ám mivel van egy kis feladata Őfelségénél [Rudolf császárnál], amelyet az említett Őfelsége távozása előtt kell teljesítenie, jelenleg nem vállalhatja az említett utazást [Önhöz]. De ha óhajtana várni 12-13 napot – reméli, akkor már útra kel Őfelsége –, szívesen állna az Ön szolgálatára, és akkor én is vele tarthatnék, amit viszont lehetetlen megtennem a császár távozása előtt. (...) Biztosíthatom, hogy itt [a városban] nagy nehézségek árán sem találni olyan festőt, aki jó és érti a művészetét; mivel a nagy részük csak tanonc. Épp ezért beszéltem az illetővel, aki még a jobb mesterekhez viszonyítva is egyike a legnagyobbaknak, legyen szó valaminek a természet utáni lefestéséről, vagy egy történeti ábrázolásról, és hasonló dolgokról, amit csak [Ön] kívánhat."[8]

Clusius vigyáz arra, hogy ne mondja ki a festő nevét: talán azért, mert az illető maga se akarta, hogy név szerint említsék Batthyánynak, hogy ne legyen számára kínos, ha esetleg mégsem tudna eljutni a magyar főúrhoz. Így is sok minden kiderül azonban a festőről. Németalföldi: erre egyértelműen utal a „mi országunkból való" kifejezés, Clusius mindig Németalföldet emlegeti hazájaként. Az illetőnek van valami feladata Őfelségénél – valószínűleg egy képen kell dolgoznia –, és a legjobb festők egyike: tehát a császár, II. Rudolf udvarának egyik festője lehet. Érdekes módon viszont ő nem fog távozni Bécsből a császárral együtt, ezért lesz elvileg lehetősége „12-13 nap" múlva Batthyányhoz utazni. Clusius első helyen említi róla, hogy jó a falak festésében: ebből világos, hogy

[7] A *murailles* eredetileg inkább vastagabb falakat (pl. kőfal), a *parois* általában falakat jelentett a 16. században. A korban megkülönböztették a monumentálisabb, vastagabb kontúrokat tartalmazó falképeket (például mennyezetfreskókat) a kisebb, finomabb vonalvezetésű falképektől, és itt erre utalhat a *murailles/parois* megkülönböztetés. Köszönöm N. Kis Tímeának a művészettörténeti kérdésekben nyújtott segítséget.

[8] Batthyányhoz, 1578. június 2.: „J'ay parlé a l'un des bons paintres de ceste ville lequel est de nostre païs, et s'entend fort bien en cest art de paindre en murailles, et parois. Il s'iroit bien voluntiers vers vous pour veoir l'ouvrage qu'il vous plairoit luy faire faire. Mais comme il a quelque besongne á faire pour sa M[ajes]té, laquelle il faut qu'il furnisse avant le departement de sad[ite] M[ajes]té, il ne peut a present faire led[ite] voyage. Mais s'il vous plait attendre jusques a 12. ou 13. jours, qu'il espere que alors sa M[ajes]té partira, il vous servira tres voluntiers, et alors je luy pourray aussi tenir compagnie, ce qu'il me seroit impossible de pouvoir faire avant le partement de l'Empereur. (...) Je vous asseure qu'il ne se trouve ici a grand paine paintre qui vaille, et qui s'entend bien en son art: car la plus part ne sons que apprentifs. Pourtant ay-je parlé a celuy, qui par le rapport mesme des meilleurs maistres, est l'un des principaux, soit pour contrefaire au naturel, ou pour paindre quelque histoire, et telles choses semblables comme pourriez desirer."

Batthyánynál valamilyen falfestményeket, freskókat kellene készítenie. Még nem tudni pontosan a festmény(ek) témáját, mindenesetre az utolsó mondat kétféle kompozíciót különböztet meg: *contrefaire au naturel,* vagyis „természet után" festeni valamit (valós minták alapján, például portré, csendélet stb.), vagy pedig *paindre quelque histoire,* történeti témát ábrázolni (például mitológiai vagy történelmi jelenetet). Nézzük a további leveleket a festőről!

A következő fennmaradt Clusius-levél egy hónappal későbbi. Addigra a császár elhagyta Bécset, Linzbe ment, majd Prágában fog időzni 1581-ig. Távozásának napja (június 26.) kiderül Istvánffy Miklósnak egy Batthyányhoz írt leveléből.[9] Clusius a július 5-i levelében így számol be a festőről:

> „A festő, akiről írtam Uraságodnak, és aki mindig ígérte nekem, hogy elmegy Szalónakra és az Ön szolgálatára áll abban, amit csak szeretne, még ma reggel is ígérte nekem, hogy holnap elmegy Önhöz Jankó úrral. Erre azzal jött haza ma este, hogy lehetetlen tartania az ígéretét, mert Ernő főherceg dél óta hajkurászta, hogy fejezzen be egy portrét, amelyet a Császár egyik festője kezdett el (aki kénytelen volt követni Őfelségét). Nagyot csalódtam, egyrészt magam miatt, hogy így át lettem ejtve, másrészt Ön miatt, hogy nem teljesíthettem az Ön kívánságát, ahogy szerettem volna. Ha ugyanis nem lettem volna biztos a festőben, megtaláltam volna a módját, hogy találjak egy másikat, és előre haladhatott volna a munka, amelynek most van a kedvező szezonja."

A festő ígérte, hogy szerez másvalakit maga helyett, akit sok magas rangú patrónus dicsér; ha ő sem lesz meg, Clusius szerez valakit, és azzal megy Batthyányhoz – így fejezi be a levél festőről szóló részét.[10]

---

9 1578. június 26. (BL 21024).

10 Batthyányhoz, 1578. júl. 5.: „Le paintre duquel j'ay écrit à V[otre] S[eigneur] et lequel m'a tousjours promis de vous aller servir en ce que desiriez estre faict a Zallonock, et encores à ce matin m'a promis de partir demain avec le S[eigneu]r Jancko, est retourné à ce soir s'excuser qu'il luy estoit impossible de tenir sa promesse, à cause que l'Archiduc Ernest l'a envoyé chercher depuis midy à fin de luy faire acheuer quelque pourtraicts qu'un Paintre de l'Empereur (lequel a esté contrainct de suiure sa M[ajes]té) avoit commencé: dond j'ay esté grandement marry, tant pour me voir ainsi deceu, que pour ne pouvoir satisfaire à vostre desir selon que j'eusse bien voulu. Car si je ne me fusse asseuré de luy, j'eusse cherché les moyens pour en trouver un autre, et la besogne eust esté ja bien avancee, estant maintenant la saison propice à ce faire. Il m'a promis d'en amener demain au matin un autre: mais je ne scay s'il sera assez suffisant pour faire lad[ite] besogne, comme je suis asseuré que l'autre eust faict, ayant travaillé avec louange pour plurieurs grands S[eigneu]rs. S'il me trompe il m'en faudra chercher un autre, auquel je pourray tenir compagnie le prochaine fois qu'il vous plaira envoyer le S[eigneu]r Janko au quelque autre de vos gens en ceste Ville."

Következő, július 23-i levelét Clusius szabadkozással kezdi: ő maga még nem tudott menni Szalónakra, az elmaradt járandóságának ügyében kell beszélnie az udvari kamara elnökével, aki éppen Bécsben van. A festő viszont menne:

> „A festő, akivel először tárgyaltam, és aki legutóbb mást akart volna küldeni maga helyett, maga indul Tekintetes Uraságodhoz, mivel befejezte a nagy részét a munkának, amivel megbízta Ernő főherceg. Szüksége van azonban még 8-10 napra, hogy teljesen befejezze. Addig is látni akarja, mit kell majd csinálni Tekintetes Uraságod várában, és meg akar egyezni az árban, majd vissza kívánna jönni ide [Bécsbe], és elküldeni azt, akiről már korábban beszélt, hogy készítse elő mindazt, amit neki ő [a festő] kijelöl, míg ő maga [a festő] befejezi azt, amivel a méltóságos főherceg megbízta, amely, mint mondtam, nyolc nap múlva meglehet."[11]

Hogy ki a festőnek az általa emlegetett segédje, nem lehet tudni, mint ahogy azt sem, mikor ment le végül Szalónakra; nem maradt fenn több forrás erről az ügyről. Mindenesetre le akart utazni, hogy lássa, mi a munka, és megegyezzenek Batthyányval az árban, majd visszajött volna Bécsbe, hogy 8-10 nap alatt befejezze azt a bizonyos Habsburgokkal kapcsolatos portrét; és utána ment volna vissza Szalónakra a Batthyány-féle munka végett.

Alphonse Barb 1974-ben Esaya le Gillon, Clusius unokatestvére mellett érvelt egy rövid tanulmányban, mint aki „nagyon nagy valószínűséggel" azonosítható az 1578-ban szóba került festővel.[12] Esaya (vagy Esaye) le Gillon, Clusius nővérének a fia 1574-ben érkezett Bécsbe, és Giacomo de Monte tanítványaként lett udvari festő Bécsben és Prágában; a források mindenekelőtt császári portrék festőjeként mutatják őt.[13] Barb hangsúlyozza, hogy Clusius a honfitársaként beszél a festőről, aki a császári udvarban tevékenykedik: „valószínűtlen, hogy ez a két tényező együtt másra is rá tudna illeni",[14] mint Esaya le Gillonra.

---

[11] Batthyányhoz, 1578. júl. 23. (BL 8019): „Pictor, cum quo primum egeram, quique proxime alium suo loco missurum dixerat, ipse ad Ill[ustrem] V[estram] D[ominationem] proficiscitur, quoniam magnam partem operis absolvit, quod illi a Serenissimo Archiduce iniunctum fuerat. Opus tamen adhuc illi octo aut decem diebus, ut penitus absolvat. Interea videre voluit quid in arce Ill[ust]ris V[estrae] D[ominationis] illi faciendum erit, et cum Ill[ust]ri V[estra] D[ominatione] de precio pacisci, postea huc redire cuperet, et mittere eum, de quo ante dixerat, ut paret ea, quae illi significabit, dum ipse ea, quae a Serenissimo Archiduce habet, absolvat, quod octo ut dixi dierum spacio fieri potest."

[12] Barb 1974, 116–123.

[13] Lásd mindenekelőtt Le Gillon leveleit Clusiushoz (ms.: LUB). Barb (1974) említi két perzsa követekről készült akvarelljét.

[14] Barb 1974, 122.

Ubrizsy Andrea 1975-ben, 1977-ben és később más tanulmányaiban is további érvelés nélkül átveszi Barb feltételezését.[15] Valójában azonban Barb érve azon alapult, hogy ő maga nem ismert más németalföldi festőt a császári udvarban, aki még szóba kerülhetne. Pedig volt több is, mint alább látni fogjuk; olyan is, aki festett falképeket. Esaya le Gillontól csak portréfestmények ismertek. Továbbá ha Clusius unokaöccséről lenne szó, valószínűleg nem úgy emlegetné, hogy „beszéltem a város [Bécs] egyik jó festőjével ... nagy nehézségek árán sem találni olyan festőt, aki jó és érti a művészetét; mivel a nagy részük csak tanonc. Beszéltem az illetővel, aki még a jobb mesterekhez viszonyítva is egyike a legnagyobbaknak...". Nemcsak dicsekedni nem illett ilyen módon családtagokkal, hanem ráadásul Le Gillon is éppen tanonc volt Giacomo de Monte alatt. Így aligha lehet Le Gillon az 1578-as festő.[16]

Ubrizsy egy helyen azt is felveti, hogy a Clusius által „országunkból származóként" emlegetett piktor akár Pieter van der Borcht is lehetett, aki több Clusius-mű illusztrátora volt.[17] Bobory Dóra lehetségesnek tartja, hogy a *Pannon flóra*[18] illusztrációinak egy részét „Gerard van Kampen készítette" Németújváron, „Clusius és Pieter van der Borcht rajzai alapján"; amellett érvel, hogy 1578-ban nagy eséllyel növények lefestéséről lehetett szó, mert egy 1577. októberi levél[19] szerint Clusius növényillusztrátorokat keresett, és az 1578. június 2-i levélben többek közt „természet után festés"-t (*contrefaire au naturel*) említett, majd a július 5-i levélben a festésnek megfelelő nyári szezont.[20] Csakhogy a *contrefaire au naturel* a 16. századi franciában egyértelműen azt jelenti, „valószerűen, természete szerint" festeni, tükrözni valamit, a természet semmiképp nem konkrét értelemben szerepel itt.[21] Mindenképpen falfestésről van szó a június 2-i szöveg első mondata miatt, így a nyári szezont is valószínűleg azért említi Clusius a július 5-i levélben, mert a falfestéshez – főleg ha félig külső helyszínen, mondjuk a kastély egy loggiaszerű részén történik – a nyár a legalkalmasabb idő. Nincs kizárva, hogy természeti képeket is alkotott (vol-

15 Ubrizsy 1975, 89–94; Ubrizsy 1977.

16 Barb és Ubrizsy továbbá kiterjesztik érvelésüket a Clusius-kódex gombaakvarelljeinek festőjére, miszerint a gombákat is valószínűleg Le Gillon festette. Clusius-könyvemben amellett érvelek, hogy nem támasztja alá semmilyen nyomós érv Le Gillon szerzőségét: Orbán 2026, IX. fej.

17 Ubrizsy 1977, 6.

18 *Rariorum aliquot Stirpium, per Pannoniam, Austriam... observatarum Historia*, Antwerpen, Plantin, 1583.

19 BL 8014.

20 Bobory 2018, 218–220.

21 Az itáliai művészetelméletből is ismert fogalom volt a korban a „természet után" festés (pl. *rittrare del naturale*). Lásd pl. az összegyűjtött forrásokat ebben a munkában: Heitler 2012.

na) a festő a természetszerető Batthyánynál (ismerünk erdőt, lugast ábrázoló freskókat a középkori magyar falfestészetben), de erre nincs semmilyen utalás a fent idézett levelekben; az 1577-es levélben pedig a *Pannon flóra* számára készítendő képekről beszél Clusius, amelyek kisebb akvarellek vagy rajzok, majd azokból készült metszetek. Ami pedig az említett németalföldi illusztrátorokat illeti, a festő-rajzoló Pieter van der Borcht (kb. 1530–1608) a híres nyomdász, Christoph Plantin embere volt, Clusius művei közül például a *Hispániai flóra,* a Garcia de Orta-fordítás és részben a *Pannon flóra* képeit készítette, de más botanikusok művein is dolgozott Antwerpenben; nincs jele annak, hogy bármikor is Bécsben lakott volna, és Habsburgok számára festett volna portrékat. Gerard Jansen van Campen pedig metsző volt, szintén Plantin embere, még kevésbé valószínű, hogy Bécsben vagy Magyarországon járt volna; az általa készített dúcokat közvetlenül a nyomdában használták fel a botanikai művekhez.[22]

A 16–17. századi Batthyányak általában véve gondot fordítottak a kastélyaik bővítésére, szépítésére, a reprezentációs helyiségek igényes kialakítására; sok itáliai, osztrák/német, akár francia, németalföldi mesterrel dolgoztak.[23] Általában is viszonylag sok kastély épült, szépült a 16. századi Dunántúlon a végvárak mögött, és a késő reneszánszban, kora barokkban megfigyelhető a németalföldi művészeti áramlatok növekvő befolyása;[24] nem csoda, ha az eleve francia-németalföldi orientációjú Batthyány Boldizsár a Bécsben élő németalföldi barátjához, Clusiushoz fordult, hogy segítsen festőművészek felkutatásában.[25] Sajnos azonban éppen Batthyány Boldizsár korszakából alig rendelkezünk tárgyi vagy írott forrással szalónaki vagy németújvári építkezésekről, mesteremberek felkéréséről. A szalónaki kastély bővítéséről, képzőművészeti munkákról a kastélyban nem tud a szakirodalom.[26] Festőkkel, építészekkel kapcsolatos Batthyány-misszilisek vagy építészeti iratok nem maradtak fenn Boldizsár korszakából.[27]

Egyetlen levélíró vet némi fényt az 1578. tavaszi-nyári szalónaki „fejlesztésekre"; érdekes módon Nicolaus Pistalotius (Pestalozzi), a számos nyugat-magyarországi főurat látogató és Batthyány Boldizsár által is alkalmazott bécsi

[22] A clusiusi flóraművek illusztrálásáról: Orbán 2026, bev. 2, 3.

[23] Összefoglalóan a 17. sz. közepéig: Koltai 2012.

[24] Koppány 2014, különösen 32–33.

[25] A kor magyar nemesi társadalma általában is a bécsi, illetve prágai udvarban találkozott leginkább képzőművésszel és műalkotással: Galavics 1987, 231.

[26] Lásd pl. Zimányi 1992, 92–120.

[27] Az 1580-as években a Batthyányakkal is levelező Pietro Ferabosco olasz építész levele elveszett. Mesteremberek levelei közül csak egy 1581. májusi írás maradt fenn Johannes Stahl grazi kőfaragótól, akitől valamilyen márványmunkákat rendelt Batthyány (BL 44139). A Batthyány-levéltár építési iratai csak 1636-tól maradtak fenn (MNL OL P1322, 122–135. cs.).

orvos[28] néhány ekkortájt kelt levelében találunk mesterekkel, dísztárgyakkal kapcsolatos adatmorzsákat. 1578. április 18-i és május 3-i leveléből kiderül, hogy közvetített a főúr és egy bizonyos Matto vagy Mattus[29] nevű bécsi ötvös-ékszerész között, aki egy drága dísztárgyat készített heteken át a magyar arisztokratának.[30] Pistalotius a június 20-i levelében értesíti Batthyányt, hogy a műtárgy elkészült: valamilyen gömb alakú ötvöstárgy rubinnal, smaragddal, gyöngyökkel, arannyal kirakva, több száz aranytallérért.[31] A május 3-i levélben más tárgyakat is említ:

> „Ami az arany drapériákat illeti, ha Nagyságod szeretne belőlük, elég lesz olyan megbízást adni, hogy Velencében készítsenek ilyeneket. Ugyanis ott jobb áron lehet beszerezni, ráadásul ott a [kastély] díszítendő termeinek[32] mértékére szabják, és el lehet látni Nagyságod címereivel [vagy: jelvényeivel]; és itt lesz is egy alkalmas barátunk, aki rövidesen gondoskodik róla."[33]

A festett drapériáknak nagy divatja volt a régió arisztokrata kultúrájában. Itt olyan drapériákról lehet szó, amelyekbe aranyszálakat szőttek, és erre a háttérre festené rá az említett ismerős a címereket és egyéb Batthyány-jelképeket (*depingi potuerunt insignia...*). Ez tehát nem a nyári levelekben emlegetett falképfestés, viszont a drapériákról és drága dísztárgyról szóló levelek elárulják, hogy a falfestmények vagy freskók egy átfogóbb belsőépítészeti, díszítési programnak lehettek a részei.

De ki lehetett a Clusius-levelekben említett falképfestő? Olyan németalföldi művészt keresünk, aki kisebb festményeket is festett a Habsburg-udvarban, és kiváló falképfestő volt. Konkrétan azt is tudjuk a július 5-i és 23-i levélből, hogy egy olyan festményt fejeztetett be vele Ernő főherceg, amelyet még a „császár egyik festője" kezdett el, aki urával együtt távozott Bécsből. A legmegbecsültebb császári festő ekkor a dalmát Martin(o) Rota (1520–1583) volt, aki főleg

---

28 Pistalotiusról: Orbán 2021.

29 Ezen a két néven ír róla a levelekben.

30 Batthyányhoz, 1578. április 18. (BL 37490); május 3. (BL 37491).

31 Batthyányhoz, 1578. június 20. (BL 37492): „Mattus mittit Vestrae Magnificenttiae globulum illum..." A számlában például ilyen anyagokat sorol fel: „Pro adamantibus ... Pro rubinis ... smaragdis ... margaritis ... aurum...".

32 A *domus* a kor szóhasználatában kastélyok termeit is jelentette.

33 „De Tapetis illis auratis si Vestra Magnificenttia optaverit habere, satius erit mandare ut Venetiis praeparentur, nam meliori praetio, poterunt illic haberi, et praeterea pro mensura domorum, quae sunt ornandae, et in ipsis depingi poterunt insignia Vestrae Magnificenttiae, et hic habebimus amicum idoneum, qui ista curabit post aliquod tempus." (A Pistalotius-leveleket is a kéziratból írtam át.)

portréiról és metszeteiről ismert; a magyar főméltóságok közül többekről alkotott metszetet, Verancsicstól Balassa Jánosig, és Clusius számára is készített legalább egy növényillusztrációt.[34] Az 1576-77 körüli évekből származik egy ismertebb portréfestmény-sorozata a császári családról: egy-egy mellkép Rudolfról és főhercegi testvéreiről, Ernőről és Miksáról; utóbbi kettőről térdkép is.[35] Nem tudható, hogy az a portré, amelyet Ernő annyira be akart fejeztetni a Bécsben maradt németalföldivel, szintén egy Habsburg-portré volt-e, mindenesetre könnyen lehet, hogy a Rudolf császárral Linzbe távozó, levélben említett művész Martin Rota volt; ha nem ő, akkor valószínűleg Hans Mont, akit alább még bemutatok.

Németalföldi művész több is volt az udvarban, köszönhetően az előző császár, II. Miksa németalföldi exulánsokat befogadó kultúrpolitikájának. Jan Vermeyen (De Mayo), Cornelis Vermeyen fia inkább aranyműves volt, mint festő.[36] A fentebb már említett Jakob/Giacomo de Monténak, Esaye le Gillon olasz nevű, de németalföldi származású mesterének az élete feltáratlan 1587 előtt,[37] akkortól kezdve Bécsben és Grazban adatolt a tevékenysége 1593-as haláláig. Kifejezetten portréfestőként ismert, falfestménye nem ismeretes; ő sem az a művész, akit keresünk.

1575 végén Bécsbe érkezett egy németalföldi művészpáros. Hans Mont (kb. 1545–1585) inkább szobrász volt, mint festő, Bartholomeus Spranger (1546–1611) szobrász is, festő is, és mindketten értettek a freskófestészethez. Németalföldön születtek, és az 1570-es évek első felében Firenzében dolgoztak; képi világukra mind németalföldi, mind római-firenzei hatások jellemzők, tipikus képviselői a század utolsó negyede nemzetközies stílusának.[38] Bécsben megbízatást kaptak bizonyos feladatokra az épülő *Neugebäude*ban, amely épületeknek és kerteknek egy sajátos komplexuma volt Bécs közelében, II. Miksa leginkább dédelgetett kastélyterve és uralkodásának egyik jelképe. Elsősorban a nyugati torony és a grottó mennyezeti freskóinak, stukkóinak elkészítése volt a feladatuk, illetve kisebb domborművek, festmények alkotása;[39] mindebből egyetlen emlék maradt fenn, Sprangernek egy kis tusrajza, mennyezetterve az „Istenek gyűlése" címmel.[40] 1576 októberében meghalt Miksa császár, a *Neu-*

[34] Orbán 2026, bev. 2. 3.
[35] Lásd ezekről Heinz 1963. Rudolf és Ernő megtévesztésig hasonló mellképéről: Fučiková 1997a, 400.
[36] Fučiková 1997b, 47.
[37] Ismert egy levele Clusiushoz, Prágában kelt 1584. október 3-án.
[38] Fučiková 1988, 179.
[39] Metzler 2014, 37–38.
[40] Az Albertina őrzi; megtekinthető: https://www.pubhist.com/w42255 (Megtekintés: 2026. 01. 17.)

gebäude építkezései leálltak, viszont a művészpáros sikeresen átvészelte az uralkodóváltást, beváltak az új császárnál. Sprangernek mind mitológiai, mind keresztény témájú festményei ismertek a korai időszakból, az 1570-es évek 2. feléből;[41] Prágában aztán felfelé ívelt a karrierje, számos mitológiai vagy egyházi témájú festményt alkotott, freskókat is,[42] és a manierizmus jelentős európai képviselőjévé vált.[43] Hans Mont kevésbé volt szerencsés, 1580-ban fél szemét elvesztette egy teniszbalesetben, és pár év múlva meghalt.[44]

1578. június végén, amikor Rudolf császár Bécsből Linzbe indult, Montot vitte magával. Spranger Bécsben maradt, és jövője egyelőre kérdéses volt.[45] Így Spranger az egyetlen németalföldi császári festő, akiről biztosan tudható, hogy a Clusius-levelek idején Bécsben tartózkodott; róla lehet szó a levelekben. A *Neugebäudé*ban végzett munkája is teljesen illik az említett falképfestői feladathoz.[46] A Batthyány-megbízáshoz való hozzáállása tükrözi kétes helyzetét Miksa halála után: szeretné megtartani kedvező pozícióját az udvarban, a Habsburgok prioritást élveznek nála, ugyanakkor gondolnia kell más esetleges patrónusokra is, szívesen vállalna megbízatást Batthyánynál. A június 2-i levél szerint amíg Rudolf császár Bécsben van, nem akar Batthyányhoz utazni; majd pedig Ernő főherceg megbízatása tartóztatja Bécsben, de mindvégig ígéri, hogy amint tud, leutazik. Végül a július 23-i levél szerint azt tervezi, hogy „leugrik" Szalónakra, hogy lássa, mi a munka, majd visszajönne Bécsbe, hogy bő egy hét alatt befejezze a festményt, és utána ismét leutazna, hogy hozzálásson a szalónaki munkához. Ez az ide-oda kocsikázás pont egy olyan, keresett festőre vall, akinek ugyanakkor megingott a helyzete, és szeretne minél több patrónusnak megfelelni.

Nem biztos, hogy Spranger a végleges megoldása a falképfestő kérdésének; a jövőben előkerülhetnek új források, amelyek még valószínűbbnek mutatnak egy másik művészt a Clusius által közvetített falképfestő szerepében. Az állításom annyi, hogy a Clusius–Batthyány-levelek és a bécsi udvari kontextus elemzése alapján jelenleg Spranger messze a legvalószerűbb válasz arra a kérdésre, hogy kiről írt annyit Clusius az 1578. nyári levelekben. A Batthyány-féle kontextus vizsgálata pedig rámutatott olyan, már megrendelt képzőművészeti alkotásokra (drá-

41 Például *Merkúr felviszi Pszükhét az Olümposzra* vagy *Krisztus feltámadása*: Metzler 2014, 37–38.

42 Például a *Merkúr és Minerva* a prágai Fehér Toronyban: Fučiková 1997b, 20.

43 Sprangerről összefoglalóan: Metzler 2014; L. Konečný 1997, 107–111.

44 Montról: Larsson 1967.

45 Metzler 2014, 40; Fučiková 1988, 178.

46 Egy másik bécsi udvari művész, Giulio Licinio egyaránt festett falképeket a *Neugebäudé*ba és a pozsonyi vár kápolnájába. Galavics 1987, 230.

ga ötvösmű, festett drapériák), amelyek jól illeszkednek a falképfestői feladathoz, és egyre inkább megjelennek egy belsőépítészeti vagy teremdíszítési program körvonalai Szalónakon. Ráadásul épp 1578 tavaszán telepített egy újfajta kertet Clusius Szalónakon, amely – amint azt máshol részletesen elemzem[47] – az egzotikus növényeket is tartalmazó *hortus medicinalis* kategóriába sorolható. Mindezeket az adatokat felhasználhatja, próbára teheti a jövőben a Batthyányhoz vagy Nyugat-Dunántúlhoz kapcsolódó udvarkutatás és művészettörténeti kutatás; jó is volna élesíteni a képet, mert viszonylag kevéssé feltárt a németújvári, szalónaki tárgyi kultúra és építkezések Boldizsár korában.

A lényeges kérdés talán nem is az, hogy ki volt a falképfestő vagy éppen a Clusius-kódex gombáinak festője. Azért érdemes foglalkozni ezekkel a Batthyány-féle művészekkel, velük kapcsolatos levelekkel, forrásokkal, mert hű képet adnak a főúr körüli pezsgő kulturális életről, kézzelfogható értékekről és arról, mennyire elevenen, milyen sok szállal kötődött ez az udvari kultúra nemcsak Itáliához, hanem Bécshez, és azontúl németalföldi, francia, német területekhez. Ismét hangsúlyozni kell, amire már többen rámutattak korábban: Batthyány Boldizsár ezt a valóban európai elitkultúrát a *törökellenes háborúk közepette* – gyakorlatilag egy frontországban – őrizte meg és gyarapította, majd örökítette tovább úgy, hogy maga is harcolt. Annak is újabb jeleit láthattuk, hogy mennyire meghatározó szerepet játszott Clusius a nyugati (főleg németalföldi) kultúrjavak közvetítésében Batthyány felé. Mindent összevéve Clusiusnak a botanikán, mikológián messze túlmutató jelentősége volt a magyar kultúra gazdagításában, gyarapításában a 16. század végén.

Hivatkozott irodalom

MNL OL – Magyar Nemzetei Levéltár Országos Levéltár

Barb 1974 – Barb, Alphonse, *Der Maler der Pilz-Aquarelle des Clusius-Codex = Burgenländische Heimatblätter*, 36(1974), 116–123.

Bobory 2018 – Bobory Dóra, *Batthyány Boldizsár titkos tudománya, Alkímia, botanika és könyvgyűjtés a tizenhatodik századi Magyarországon*, Bp., L'Harmattan, 2018 (Mikrotörténelem, 7).

Bobory 2019 – *The Correspondence of Boldizsár Batthyány, The everyday life of an early modern alchemist*, ed. Dóra Bobory, Pécs, Kronosz, Pen Club H., 2019.

[47] Orbán 2026, VII. fej.

Fučiková 1988 – Fučiková, Eliška, *Die Malerei am Hofe Rudolfs II = Prag um 1600*, ed. Eliška Fučiková, Düsseldorf, Luca, 1988, 177–208.

Fučiková 1997a – *Rudolph II and Prague*, ed. Fučiková, Eliška, Prague, Skira et al., 1997.

Fučiková 1997b – Fučiková, Eliška, *Prague Castle under Rudolf II, His Predecessors and Successors* = Fučiková 1997a, 2–171.

Galavics 1987 – Galavics Géza, *A magyar királyi udvar és a késő reneszánsz képzőművészet = Magyar reneszánsz udvari kultúra*, szerk. R. Várkonyi Ágnes, Bp., Gondolat, 1987.

Heinz 1963 – Heinz, Günther, *Studien zur Porträtmalerei an den Hofen der österreichischen Erbländer = Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen in Wien*, N. F. 59/23(1963), 113–117.

Heitler 2012 – Heitler András, *Szavak és képek, A festés művészete Cennino Cennini* Il libro dell'arte *című értekezésében és az itáliai festészeti tárgyú írásművekben a 14. századtól a 16. század közepéig*, DLA-értekezés, MKE, 2012.

Istvánffi 1900 – Istvánffi Gyula, *A Clusius-codex mykologiai méltatása*, Bp., szerző, 1900.

Koltai 2012 – Koltai András, *Batthyány Ádám, Egy magyar főúr és udvara a XVII. század közepén*, Győr, Győri Egyházmegyei Levéltár, 2012 (A Győri Egyházmegyei Levéltár kiadványai, Források, feldolgozások, 14).

Konečný 1997 – Konečný, Ludomir, *Picturing the Artist in Rudolfine Prague* = Fučiková 1997a, 107–111.

Koppány 2014 – Koppány Tibor, *Kastélyok a végvárak mögött*, Bp., Balassi, 2014.

Larsson 1967 – Larsson, Olof, *Hans Mont van Ghent = Särtryck ur Konsthistorisk Tidskrift*, 36(1967), 1–12. https://doi.org/10.1080/00233606708603719

Metzler 2014 – Metzler, Sally, *Bartholomeus Spranger*, New York et al., Yale, 2014.

Monok 2004 – Monok István, *Die kulturvermittelnde Rolle des Batthyány-Hofes an der Wende vom 16. zum 17. Jahrhundert = Deutsche Sprache und Kultur, Literatur und Presse in Westungarn/Burgenland*, ed. Wynfrid Kriegleder, Andrea Seidler, Bremen, E. Lumière, 2004, 75–90.

Monok 2006 – Monok István, *Batthyány Boldizsár, a franciás = Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, 29(2006), 185–198.

Monok, Ötvös, Zvara 2004 – Monok István, Ötvös Péter, Zvara Edina, *Balthasar Batthyány und seine Bibliothek*, Eisenstadt, Burgerländischen Landesbibliothek, 2004 (Burgenländische Forschungen Sonderband, XXVI.)

Orbán 2021 – Orbán Áron, *Szolgálni is meg nem is, Nicolaus Pistalotius mint a Batthyányak és Nádasdyak orvosa = Latin nyelvű udvari kultúra Magyarországon a 15–18. században*, szerk. Békés Enikő, Kasza Péter, Kiss Farkas Gábor, Szeged, Lazi, 2021, 265–276.

Orbán 2026 – Orbán Áron, *Clusius Magyarországon, Természettudós és humanista, növények és gombák leírója, kövek és feliratok gyűjtője*, Bp., Sárospatak, L'Harmattan, THE, 2026. (megjelenés előtt)

Ubrizsy 1975 – Ubrizsy Andrea, *Les aquarelles mycologiques de Charles de l'Ecluse = Histoire et Nature*, 7(1975), 89–94.

Ubrizsy 1977 – Ubrizsy Andrea, *Clusius' pilzkundliche Aquarelle*, Wien, ICG, 1977

Zimányi 1992 – Zimányi Vera, *Schlaining unter der Familie Batthyány bis zum Ende der Türkenzeit = Festschrift zur Stadterhebung der Stadtgemeinde Stadtschlaining*, Hg. Johann Pleyer, Werner Glösl, Stadtschlaining, Stadtgemeinde Stadtschlaining, 1992, 92–120.

https://doi.org/10.46403/Litteraeetamicitia.2026.451

Wolfgang Musculus művei a régi erdélyi könyvtárakban

A berni reformátor munkásságának 16. századi erdélyi hatástörténete[1]

Ősz Sándor Előd

Wolfgang Musculus (1497–1563) a reformátorok második generációjához tartozik. A lotaringiai származású teológus 15 éves korában Lixheimban Benedek-rendi szerzetes lett, itt klasszikus műveltségét és zenei tudását fejlesztette. 1518-ban már olvasta Luther írásait, amelyek nagy hatást gyakoroltak rá. 1527-ben elhagyta a kolostort, megnősült, Strassburgba költözött, és néhány hónapig takácsinasként dolgozott. 1528-tól 1531-ig Martin Bucer és Wolfgang Capito környezetében tanult, illetve teljesített egyházi szolgálatot. 1531-tól Augsburg reformációjának meghatározó személyisége volt, ahonnan 1548-ban az *Interim* elfogadása miatt távozott. Egy évig bujdosott, Bázelben, Konstanzban, Sankt Gallenben és Zürichben kapott menedéket barátainál. 1549-től haláláig a berni egyetem professzoraként működött, itt már nem a lelkipásztori szolgálatra, hanem a tanításra és az írásra összpontosított. Ekkor lett az európai reformáció egyik vezéregyénisége.[2]

Irodalmi munkássága is figyelemre méltó. A német nemzeti retrospektív bibliográfia Musculus műveinek 73 16. századi kiadását tartja számon. Ezek közül 32 kisebb terjedelmű vitairat, hitvallás vagy prédikáció, 7 a *Loci communes* című nagylélegzetű teológiai összefoglaló kiadása (1560, 1561, 1563, 1564, 1567, 1573, 1599). 34 nyomtatvány bibliai kommentár Mózes első (1554, 1565,

[1] A kutatást az Emberi Erőforrások Minisztériuma Szegedi Kis István-ösztöndíja és a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János-ösztöndíja (BO/00083/22/2) támogatta.

[2] https://www.deutsche-biographie.de/gnd11948370X.html#ndbcontent (Megtekintés: 2025. december 12.) Magyar nyelvű életrajza: Lányi 2005, 3–22.

1599), a Zsoltárok (1551, 1556, 1563 –2, 1573, 1599) és Ézsaiás (1557, 1570) könyvéhez, Máté (1544, 1548, 1551, 1556, 1562, 1567, 1578), illetve János evangéliumához (1545 – 2, 1547, 1548, 1554 – 2, 1564, 1580), valamint Pál apostol rómabeliekhez (1555, 1562), korintusbeliekhez (1559, 1566), galácia- és efézusbeliekhez (1561, 1569), illetve filippi-, kolossé- és tesszalonikabeliekhez (1565, 1578) írott leveleihez.

Ezenkívül sajtó alá rendezte az *Ecclesiasticae Historiae Autores* című, óegyházi történeti munkákat tartalmazó szöveggyűjteményt (Basel 1549, 1554, 1557, 1562 – 2, 1587). Aktívan részt vett a munkacsoportban, amely – Erasmus kezdeményezésére – görög egyházatyák műveit fordította latinra, és rendezte sajtó alá Johanes Oporinus és Johannes Hervagius nyomdáiban. Khrüszoszthomosz, Bazileosz, Athanasziosz, Kürillosz és Nazianszoszi Gergely műveinek fordításában működött közre.[3]

Magyar kapcsolatait Zsindely Endre foglalta össze szövegközlésének bevezető tanulmányában. 1550-ben Bernben jelentette meg *a Vom vffgang dess wort Gottes by den Christen in Vngern So den Türcken vnderworffen sindt. Nüwe zyttungen* című kiadványt[4] a hódoltságbeli magyar protestánsok helyzetéről és a török hatóságok reformációt (hallgatólagosan) támogató magatartásáról. Hagyatékában két magyar vonatkozású levél maradt fenn: Egyiket 1551. január 10-én írta Orbazius Mátyás, a másikat 1551. május 10-én Fejértói János, mindketten a bécsi magyar kancellária hivatalnokai.[5] Fejértói a levél mellékleteként három (feltételezhetően antik) pénzérmét is küldött Bernbe.[6]

Erdélyben őrzött művei – számok és arányok

Az elmúlt hét évben Erdély régi könyvgyűjteményeiben igyekeztünk számba venni 15, túlnyomórészt a 16. században alkotó protestáns teológus írásait. A *Bibliotheca Reformatorum Transylvanica*nak nevezett kutatás során összesen 2522 nyomtatványt, közöttük 85 Musculus-kötetet vettünk kézbe és írtunk le.[7] (E vizsgálatban kizárólag a saját szerzőségű írásokkal foglalkoztunk, vizsgála-

[3] https://bvbat01.bib-bvb.de/TP61/start.do?View=vd16&SearchType=2 (Megtekintés: 2025. december 12.)

[4] VD16 M 7311

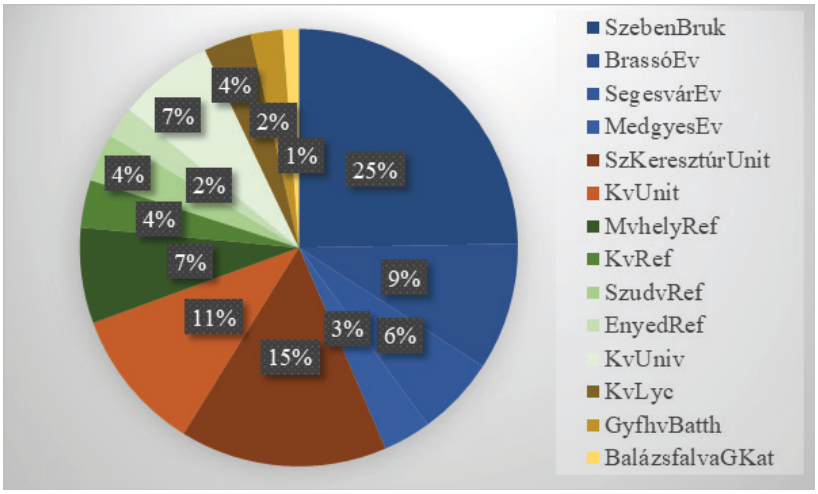
[5] Zsindely 1973, 969–1004.

[6] Stadtbibliothek Zofingen StBZ Pa 14:206 (216). – https://www.e-manuscripta.ch/sbz/content/titleinfo/3224424 (Megtekintés: 2025. december 20.)

[7] A kutatás harmadik üteme még hátra van, ez a partiumi könyvtáraknak, illetve Belső-Erdély kisebb gyűjteményeinek vonatkozó köteteit kívánja feltérképezni.

tunkból tudatosan hagytuk ki az *Ecclesiasticae Historiae Autores* példányait és az említett egyházatyák műveinek fordításait.)

A 85 kiadvány tíz könyvtár 14 gyűjteményében található: a legtöbb közülük a nagyszebeni Brukenthal-könyvtárban (21), illetve a Székelykeresztúri (13) és a Kolozsvári Unitárius Kollégium (9) gyűjteményeiben található. Máris szembetűnő, hogy a Musculus-anyag több mint negyedét unitárius gyűjtemények őrizték meg. (Holott ezekben a könyvtárakban a 2522 műnek alig 9%-át, 225 kötetet vettünk számba.) Az alábbi ábrán a könyvtárak felekezetek szerinti bontásában mutatjuk az előfordulások számát. (*1. ábra*)

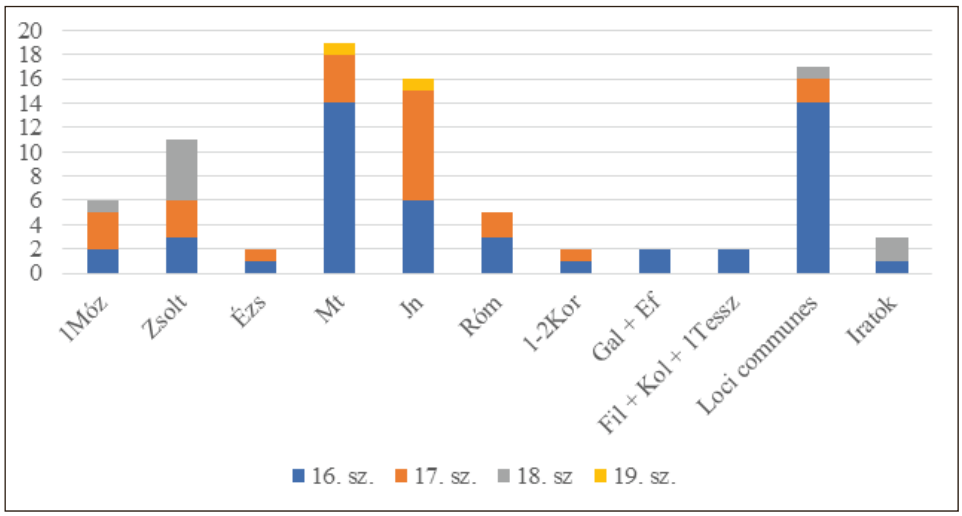
1. ábra: *Wolfgang Musculus művei erdélyi könyvtárakban*

Műfajok

A 85 munka közül mindössze három sorolható a kisebb írások közé: A tízparancsolat magyarázatának két,[8] illetve a *Papistischer Wetterhan* című vitairat egy példányát[9] írtuk le. A *Loci communes*nek összesen 17 példányát találtuk meg. A maradék 65 nyomtatvány nagy terjedelmű bibliakommentár. Legnagyobb számban a Máté (19), illetve a János evangéliumához (16) írott magyarázatok példányai maradtak fenn Erdélyben. (A művek ismertetésénél közölt felsorolásban aláhúztuk azokat a kiadásokat, amelyekből találtunk legalább egy példányt.)

[8] Musculus 1553. Lelőhelyei és jelzetei: KvLyc C 50157, SzebenBruk V I 1314.
[9] Musculus 1585. Lelőhelye és jelzete: SzebenBruk Tr XVI/171/a.

A kiadványok legnagyobb része – szám szerint 49 – már a 16. században a Kárpát-medencébe került, 25 nyomtatvány legkorábbi azonosítható hazai tulajdonosa a 17., kilencé a 18., kettőé pedig a 19. században működött. (*2. ábra*)

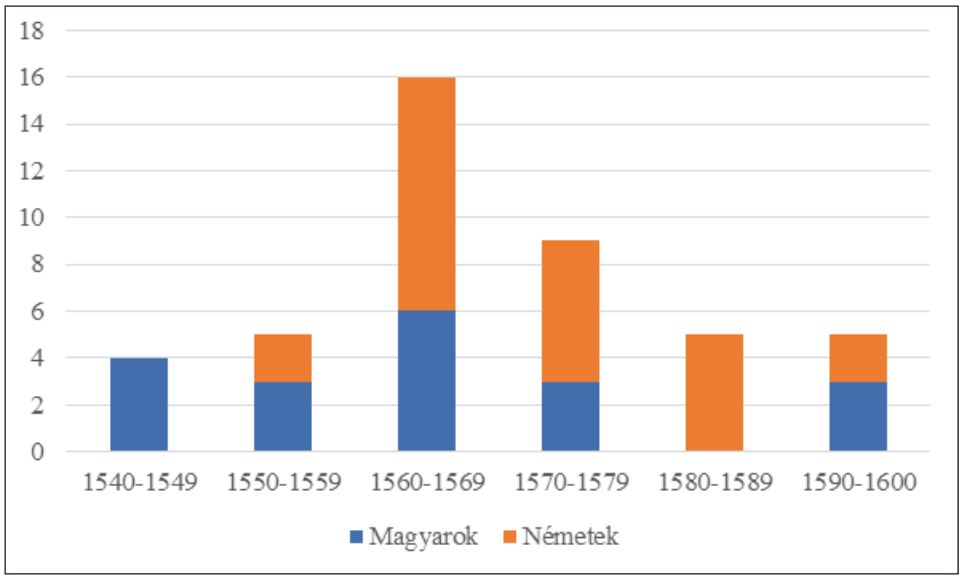

2. ábra: *Musculus műveinek Erdélyi elterjedése*

Korábbi elemzéseink során tanulságosnak bizonyult, ha megvizsgáltuk, hogy a 16. században a történelmi Magyarországra került kötetek mely évtizedben kerültek be a hazai értelmiségi körforgásba. A rendelkezésünkre álló emlékanyagban az 1560-as évek beszerzéseiből van a legtöbb. Ez figyelemre méltó, ugyanis a svájci reformáció többi teológusának művei iránt egy évtizeddel később élénkült meg az érdeklődés – elsősorban a wittenbergi egyetem „filippista/kriptokálvinista" teológiai tanárainak hatására.[10] Megvizsgáltuk továbbá a 16. századi könyvtulajdonosok (feltételezett) anyanyelvét is. A német és magyar ajkú tulajdonosok száma csaknem egyforma: 25, illetve 19. További öt kötet tulajdonosait nem ismerjük, ám lapjaikon számos – íráskép alapján – 16. századi magyar nyelvű széljegyzetet olvashatunk.

A *3. ábrá*n a 16. század évtizedenkénti beszerzéseit, illetve a tulajdonosok anyanyelvét szemléltetjük.

[10] Ősz 2024a, 96–97.

3. ábra: *Musculus műveinek beszerzési ideje – évtizedenkénti bontásban*

Erdélyben őrzött művei – gyűjtemények és tulajdonosok

Kathona Géza egyértelműen igazolta,[11] Buzogány Dezső pedig megerősítette, hogy Musculus *Loci communes*e hatott Szegedi Kis István teológiájára.[12]

Musculus munkásságának erdélyi hatásáról Emanuel Conțac bukaresti teológus, irodalomtörténész írt az utóbbi években több tanulmányt. Ezekben summázza, hogy a Coresi diakónus brassói cirill betűs nyomdájában 1567-ben megjelent *Tâlcul evangheliilor* című homíliagyűjtemény ismeretlen szerzője az alábbi műveket használhatta a prédikációk szerkesztésekor: Melius Juhász Péter *Válogatott prédikációk* című gyűjteményét, Ohridi Theophülaktosz bolgár püspök négy evangéliumhoz írott magyarázatát, illetve Musculus Máté és János evangéliumához írott kommentárjait, valamint *Loci communes*ét.[13] Talán nem véletlen, hogy az utóbbi három Musculus-mű 16. századi kiadásai maradtak fenn legnagyobb példányszámban Erdélyben.

Musculus egyike azon kevés svájci reformátoroknak, akiknek az írásai már a 16. század 40-es éveiben megjelentek Erdélyben. A Máté evangéliumához írott

[11] Kathona 1973, 13–104.
[12] Buzogány 2022, 469–515.
[13] Conțac 2025.

kommentár – Luther evangéliummagyarázataival egybekötve – már 1550-ben volt a kolozsvári plébánia „magyar" könyvtárában.[14]

Az erdélyi reformáció története az utóbbi évek kutatásának köszönhetően újabb, ismeretlenségből felbukkanó személyiséggel gazdagodott: Horváti Mihályról eddig annyit tudtunk, hogy 1548-ban iratkozott be a wittenbergi egyetemre, hazatérése után pedig a Szilágyságban volt esperes.[15] A bánffyhunyadi templom legutóbbi felújítása során előkerült a sírköve: eszerint 1563-ban halt meg a mezőváros lelkipásztori hivatalában. Valószínűleg őt tekinthetjük Bánffyhunyad és Nyugat-Kalotaszeg reformátorának.[16] A régészeti kutatással szinte párhuzamosan bukkantunk rá könyvtárának két kötetére is: 1548-ban vásárolta Musculus Máté, illetve János evangéliumaihoz írott kommentárjainak kolligátumát.[17] 1549-ben köttette egybe Martin Luther és Joannes Aepinus három művét.[18]

A további tulajdonosokat a könnyebb áttekinthetőség kedvéért táblázatban közöljük.

Beszerzés ideje	Beszerző	Kötet címe	Lelőhelye és jelzete
1550	Árkosi Veres Péter[19]	In Evangelistam Matthaeum commentarii, 1548	SegesvEv Fol. 121/a.
1552	Szőlősi Demeter[20]	In Mosis Genesim plenissimi commentarii, 1554	SzKeresztúrUnit 02291
1555	Basilius (Balázsfi) István[21]	In Mosis Genesim plenissimi commentarii, 1554	KvUnit U 61974

[14] Luther 1545; Musculus 1544. (VD16 M 7284). Lelőhelye és jelzete: Batthyáneum, Gyulafehérvár D2 II 13. A könyvtárról részletesen: Ősz 2024b, 34.

[15] Szabó, Tonk 1992, 184.

[16] Weisz 2025, 382–383.

[17] Musculus 1548; Musculus 1545; Musculus [1548]. Lelőhelye és jelzete: A Román Nemzeti Levéltár Brassó Megyei Igazgatósága III 552–553.

[18] Aepinus 1545; Aepinus 1544; Luther 1546. A kolozsvári Királyi Lyceum könyvtára a Román Akadémia Kolozsvári Fiókjának könyvtárában C 56983.

[19] Árkosi Veres Péter 1544-ben subscribált Brassóban, Wittenbergben (1550) peregrinált, Brassóban volt rektor (1552–1554, 1556) és magyar prédikátor, majd Feketehalomban (1560–1572 mh.) lelkipásztor. Szabó, Tonk 1992, 2273.

[20] Ismerünk bizonyos Szőlősi Mihályt, aki 1552-ben iratkozott be a wittenbergi egyetemre. Szögi 2011, 258.

[21] Basilius (Balázsfi) István (1525 k.–1592) Wittenbergben (1549, 1551–1555) és Jénában (1550) peregrinált, Kolozsváron volt rektor (1555–1558) és magyar prédikátor (1558–1560), ezután

Beszerzés ideje	Beszerző	Kötet címe	Lelőhelye és jelzete
1555	Bartholomaeus Schwartz[22]	In Decalogum praeceptorum Dei explanatio, 1553	KvLyc C 50157
1562	Miskolci Demeter[23]	In epistolam apostolis Pauli ad Romanos commentarii, 1555 + In ambas apostoli Pauli ad Corinthios epistolas commentarii, 1559	MvhelyRef B f-105
1562	Titus Amicinus[24]	Loci communes, 1561	SzKeresztúrUnit 2289
1562	Lukas Ungler[25]	In sacrosanctum Davidis Psalterium commentarii, 1556	SzebenBruk V III 902
1563	Albert Birthälmer[26]	In evangelistam Matthaeum commentarii, 1556	SzebenBruk V III 210
1563	Károlyi Péter[27]	Loci communes, 1561	KvUnit U 58478

Rettegen (1560–1566), Kolozsváron (1566–1569), Belényesen (1569–1572–?), Nagyteremiben (1583), Szentmihályfalván (1587) és Magyarköblösön (1587) volt unitárius lelkipásztor. Szabó 2017, 95.

22 Bartholomaeus Schwartz (Melas) 1544-ben subscribált Brassóban, Wittenbergben (1545) peregrinált, Brassóban volt prédikátor (1546–1550?) és Feketehalomban (1554–1560 mh.) lelkipásztor. Wagner 1998, 70.

23 Miskolci Demeter 1562-ben iratkozott be a wittenbergi egyetemre, 1563-ban még ott tanult, Gerényben (1565–1566) volt lelkipásztor. Szabó 2017, 193.

24 Titus Amicinus 1550-ben subscribált Brassóban, Wittenbergben (1553–1555) peregrinált, Brassóban volt prédikátor (1555–), majd lelkipásztor (1561), unitárius hitre tért, és Kolozsváron lett német prédikátor (1561–1566 mh.). Wagner 1998, 72; Szabó, Tonk 1992, 279.

25 Lukas Ungler (1526–1600) 1547-től Brassóban tanult, Wittenbergben (1550) peregrinált, Nagyszebenben volt lektor, majd rektor, később Szászorbón (1561), Szászsebesen (1562–1565), Kelneken (1565–1567) és Berethalomban (1567–1600) lelkipásztor. 1572-től haláláig a szász egyház püspöke. Wagner 1998, 105–106.

26 Albert Birthälmer 1560-ban subscribált Brassóban, Wittenbergben (1561–1562) peregrinált, Kissinken (1573–1588 mh.) volt lelkipásztor. Wagner 1998, 54.

27 Károlyi Péter (1543–1576) Wittenbergben (1563–1566) peregrinált, Kolozsváron (1566–1567) és Nagyváradon (1568) volt rektor, majd utóbbi helyen (1568–1576) lelkipásztor. 1573-tól a Tiszántúli egyházkerület püspöke. Szabó 2017, 165–166.

Beszerzés ideje	Beszerző	Kötet címe	Lelőhelye és jelzete
1564	Johann Schuller[28]	In evangelistam Matthaeum commentarii, 1562 + In epistolam Apostoli Pauli ad Romanos, commentarii, 1562	MedgyesEv 498
1567	Valentin Eck[29]	Loci communes, 1563	SzudvRef 6618
1568	Bátori Nyíri János[30]	Loci communes, 1561	KvUnit U 72442
1568	Johann Braun[31]	In sacrosanctum Davidis Psalterium commentarii, 1563	SzebenBruk V III 217
1569	Simon Auner[32]	Loci communes, 1563	SzebenBruk V I 2652
1569	Martin Greb[33]	Loci communes, 1564	EnyedRef 157 TH
1570	Erasmus Johannis[34]	In evangelistam Matthaeum commentarii, 1567 + Commentarii in evangelium Ioannis, 1564	KvLyc C 55558–55559

[28] Johann Schuller 1555-ben susbcribált Brassóban, Szebenben (1556–1557) tanult, Wittenbergben (1558) peregrinált, Brassóban (1560–1562) volt rektor, 1564 körül visszatért Wittenbergbe, itt ordinálták 1569-ben Berethalomba. Wagner 1998, 99.

[29] Valentin Eck a hasonló nevű bártfai főbíró és humanista tudós fia vagy unokája lehet, 1566-ban iratkozott be a wittenbergi egyetemre. Szögi 2011, 274.

[30] Ismerünk bizonyos perecsenyi Báthori Jánost, aki 1585-ben Kraszna vármegyében volt birtokos. Bogdándi 2018, 167.

[31] Johann Braun Wittenbergben (1568) peregrinált, Szászcsanádon (1599–1602) és Nagyprépostfalván (1602–1610 k. mh.) volt lelkipásztor. Wagner 1998, 56.

[32] Simon Auner 1562-ben subscribált Brassóban, Kereszténységen (1567) volt mester, Wittenbergben (1569–1570) peregrinált, Nagycsűrön (1572–1573 mh.) lett lelkipásztor. Wagner 1998, 51.

[33] Martin Greb Szebenben született, 1568-ban subscribált Wittenbergben, Nagyprépostfalván (1570–?) és Váldhídon (1574–1602 mh.) volt lelkipásztor. Wagner 1998, 67.

[34] Erasmus Johannis (1550 k.–1601) Salzwedelben született. Lipcsében (1570–) tanult. Emdenben (1576–1579) volt rektor, 1579-ben Frankfurt am Mainban működött nyomdai korrektorként, Genfben tartózkodott, ezután Antwerpenben (1581–1583) volt rektor. Leidenben (1583–1584) tanult, ahonnan 1584-ben antitrinitárius nézetei miatt távozni kényszerült, és Lengyelországba menekült. 1590 körül Kolozsvárra költözött, ahol a német ajkú unitárius

Beszerzés ideje	Beszerző	Kötet címe	Lelőhelye és jelzete
1574	Bihari C. Miklós[35]	In Esaiam prophetam commentarii, 1570	SzKeresztúrUnit 02290/a.
1574	Greger Welther[36]	In evangelistam Matthaeum commentarii, 1567	BrassóArch III 468
		Loci communes, 1567	BrassóArch I 4390
1575	Matthaeus Henz[37]	Loci communes, 1562	SzebenBruk V II 191
1575	Károlyi János[38]	Loci communes, 1573	KvRef R 82592
1576	Károlyi János	Loci communes, 1573	SzebenBruk V III 780
1578	Peter Schirfer[39]	Loci communes, 1567	SzebenBruk V II 452
1579	Peter Balman[40]	Loci communes, 1573	KvUniv Patrimoniu 01567 (Szászváros-Ref)

eklézsia papja volt (1593–1601 mh.). Ősz 2017, 27–31.

35 Bihari C. Miklós 1573-ban iratkozott be a wittenbergi egyetemre. További sorsáról nincs adat. Szabó 2017, 138.

36 Greger Welther Wittenbergben (1573) peregrinált, Homoródon (1575–1578) és Kacán (1578–1618 mh.) volt lelkipásztor. Szabó, Tonk 1992, 90.

37 Matthaeus Henz Wittenbergben (1574) peregrinált, Szebenben volt tanár (1582) és rektor (1583), majd Kereszténységen (1587–1599 mh.) lelkipásztor. Wagner 1998, 71.

38 Károlyi János Wittenbergben (1575) peregrinált, Porcsalmán (1588), Csegöldön (1590), Rozsályon (1591–1593) és Felsőábrányban (ma Bükkábrány) (1594) volt lelkipásztor. Szabó 2017, 164.

39 Peter Schirfer 1574-ban subscribált Brassóban, Wittenbergben (1578) peregrinált, Brassóban (1580–?) és Szebenben (1585) volt rektor, majd Kereszténységen (1585–1587 mh.) lelkipásztor. Wagner 1998, 98.

40 Peter Balmann Wittenbergben (1578) és Tübingenben (1579) peregrinált, Toporcsán (1593–?), Nagyludason (1599–?) és Kisapoldon (1601–1620 k. mh.) volt lelkipásztor. Wagner 1998, 52.

Beszerzés ideje	Beszerző	Kötet címe	Lelőhelye és jelzete
1579	Peter Wolf[41]	In epistolas apostoli Pauli ad Galatas et Ephesios commentarii, 1569 + In divi Pauli epsitolas ad Philippenses, Colossenses, Thessalonicenses ambas et primam ad Timotheum commentarii, 1565	SegesvEv Fol. 41/b–c.
1580	Georg Helner[42]	Loci communes, 1573	BrassóArch III 295
1581	Georg Lange[43]	In evangelistam Matthaeum commentarii, 1578	SzebenBruk V V 38
1581	Valentin Rösler[44]	In evangelistam Matthaeum commentarii, 1578 + In epistolas apostoli Pauli ad Galatas et Ephesios commentarii, 1569 + In divi Pauli epsitolas ad Philippenses, Colossenses, Thessalonicenses ambas et primam ad Timotheum commentarii, 1565	SzebenBruk V III 616–618

41 Peter Lupinus (Wolf) 1574-ben subscribált Brassóban, Wittenbergben (1579) peregrinált, Szebenben volt rektor, majd Szászújfaluban (1588), Kissinken (1588–1592) és Szebenben (1592–1597 mh.) lelkipásztor. Wagner 1998, 84.

42 Georg Helner 1574-ben subscribált Brassóban, Rostockban (1579) és Wittenbergben (1580) peregrinált, Brassóban volt lektor (1580–1594). Wagner 1998, 119.

43 Georg Lang Wittenbergben (1581–1584) peregrinált, további sorsa ismeretlen. Wagner 1998, 121.

44 Valentin Rösler Wittenbergben (1578) peregrinált, Nagyekemezőn (1580–?) volt rektor, majd Kistoronyban (1582–1596 mh.) lelkipásztor. Wagner 1998, 93.

Beszerzés ideje	Beszerző	Kötet címe	Lelőhelye és jelzete
1591	Vári Alatus János[45]	In evangelistam Matthaeum commentarii, 1578 + Commentarii in evangelium Ioannis, 1564	MvhelyRef B f-104

1. táblázat: *Musculus műveinek 16. századi tulajdonosai a beszerzés időrendjében*

A 16. századi tulajdonosok közül két olyan személyt emelünk ki, akiről bizonyítani tudjuk, hogy több Musculus-kötete is volt. Károlyi János 1575-ben és 1576-ban a *Loci communes* 1573-as kiadásának egy-egy példányát köttette egybe Heinrich Bullinger prédikációskötetével.[46] A két – csaknem azonos – kolligátum létezésére talán az a magyarázat, hogy az egyiket elajándékozta: az 1575-ös beszerzés 1577-ben már Derencskei Ambrusé volt, aki ugyanabban az évben iratkozott be a wittenbergi egyetemre.[47] Ez is igazolja Monok Istvánnak azt a feltételezését, hogy a külföldön tanuló magyarországi diákok elsősorban egymás között adták-vették könyveiket. Greger Welther 1574-ben vásárolt Máté-kommentárt és *Loci communest*.

Következtetésképp elmondhatjuk, hogy Wolfgang Musculus művei már a 16. század középső harmadában viszonylag nagy számban jelen voltak Erdélyben, ebben az időszakban többnyire magyar anyanyelvű lelkészek szerezték be, a század utolsó harmadának beszerzései viszont inkább szászokhoz köthetők. Ennek fényében elmondhatjuk, hogy Augsburg és Bern reformátorának fontos szerepe volt az erdélyi és magyarországi református teológia kialakulásában, illetve az erdélyi szászok 16. század végi „kriptokálvinista" fordulatában.

Hivatkozott irodalom

Aepinus 1544 – Aepinus, Joannes, *In Psalmum XVI. commentarium*, Francofurti, excud. Petrus Brubachius, 1544. – VD16 A 375

Aepinus 1545 – Aepinus, Joannes, *Commentarius in Psalmum XIX*, (Francofurti, Brubacchius), 1545. – VD16 A 363

[45] Vári Alatus János Wittenbergben (1591–1593) peregrinált, Nagyberegen (1600–?), Munkácson (1607–1610) és Kolozsváron (1617–1620) volt lelkipásztor. Szabó 2017, 286.

[46] Bullinger 1567. Lelőhelyei és jelzetei: SzebenBruk V III 780, KvRef R 82593.

[47] Később Nagyváradon (1582–1602 mh.) lett lelkipásztor. Szabó 2017, 130–131.

Bogdándi 2018 – Bogdándi Zsolt, *A Kolozsmonostori konvent fejedelemségkori jegyzőkönyvei I. 1326–1590*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2018.

Bullinger 1567 – Bullinger, Heinrich, *Sermonum decades quinque*, Tiguri, Christophorus Froschoverus, 1567.

Buzogány 2022 – Buzogány Dezső, *Szegedi forrásai* = Szegedi Kis István, *A tiszta teológiai főrészei Istenről és az emberről, Összefüggő táblázatokban magyarázva és a tudósok tanításaival szemléltetve,* ford., jegyzetekkel ellátta, a filológiai elemzést végezte, az utószót írta Buzogány Dezső, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2022, 469–515.

Conțac 2025 – Conțac, Emanuel, *Teofilact al Ohridei și Wolfgang Musculus, surse ale omiliei a IV-a („Vindecarea slăbănogului") din Cazania I coresiană (1567)* = Apulum, 2025. [Megjelenés előtt.]

Kathona 1973 – Kathona Géza, *Svájci theológiai elemek Szegedi Kis István hittani nézeteiben = Studia et Acta ecclesiastica III., Tanulmányok és szövegek a Magyarországi Református Egyház XVI. századi történetéből*, szerk. Bartha Tibor, Bp., Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1973.

Lányi 2005 – Lányi Gábor János, *Wolfgang Musculus Dusanus élete és művei = Studia Caroliensia*, 6(2005/1), 3–22.

Luther 1545 – Luther, Martin, *Simplex et pia Evangeliorum explicatio*, Norimbergae, Ioannes Montanus, 1545. – VD16 L 4888

Luther 1546 – Luther, Martin, *De resurrectione mortuorum*, Francoforti, P. Brubach, 1546. – VD16 L 4765

Musculus 1544 – Musculus, Wolfgang, *In Evang. Matthaeum commentarii*, Basileae, [Ioannes Hervagius], 1544. – VD16 M 7284

Musculus 1545 – Musculus, Wolfgang, *Commentariorum in evangelistam Ioannem. Heptas prima*, Basileae, apud Barptholomeum Westhemerum, 1545. – VD16 M 7273

Musculus [1548] – Musculus, Wolfgang, *Commentariorum in evangelistam Ioannem. Heptas altera*, Basileae, apud Barptholomeum Westhemerum, [1548]. – VD16 M 7275

Musculus 1553 – Musculus, Wolfgang, *In Decalogum praeceptorum Dei explanatio*, Basileae, Ioannes Hervagius, 1553 – VD16 M 7283

Musculus 1548 – Musculus, Wolfgang, *In Evangelistam Matthaeum commentarii tribus tomis digesti*, Basileae, 1548. – VD16 ZV 11312

Musculus 1585 – Musculus, Wolfgang, *Papistischer Wetterhan*, s. l., s. t., 1585. – VD16 M 7297

Ősz 2017 – Ősz Sándor Előd, *Erasmus Johannis kolozsvári unitárius lelkipásztor könyvtárának Kálvin-köteteiről = Korunk*, 28(2017/9), 27–31.

Ősz 2024a – Ősz Sándor Előd, *Reformátorok művei a Segesvári Evangélikus Gimnázium könyvtárában = Erdélyi Múzeum*, 86(2024/1), 96–97.

Ősz 2024b – Ősz Sándor Előd, *Reformátorok művei a gyulafehérvári Batthyáneumban = Egyház és történelem, Egyháztörténeti tanulmányok*, szerk. Kolumbán Vilmos József, Ősz Sándor Előd, Kolozsvár, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet–Egyetemi Műhely Kiadó, 2024, 13–35.

Szabó 2017 – Szabó András, *Coetus Ungaricus, A wittenbergi magyar diáktársaság, 1555–1613*, Bp., Balassi, 2017 (Humanizmus és Reformáció, 37).

Szabó, Tonk 1992 – Szabó Miklós, Tonk Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban, 1521–1700*, Szeged, JATE, 1992 (Fontes Rerum Scholasticarum, 4).

Szögi 2011 – Szögi László, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon*, Bp., ELTE Levéltár, 2011 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 17).

Wagner 1998 – Wagner, Ernst (Hg.), *Die Pfarrer und Lehrer der Evangelischen Kirche A. B. in Siebenbürgen*, *I*, Köln, Weimar, Wien, Böhlau Verlag, 1998, (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens, 22/1).

Weisz 2025 – Weisz Attila, *A bánffyhunyadi református templom helyreállításának művészettörténeti dokumentációja = Certamen*, szerk. Pakó László, P. Kovács Klára, Egyed Emese, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2025, 357–388.

Zsindely 1973 – Zsindely Endre, *Wolfgang Musculus magyar kapcsolatainak dokumentumai = Studia et Acta ecclesiastica III., Tanulmányok és szövegek a Magyarországi Református Egyház XVI. századi történetéből*, szerk. Bartha Tibor, Bp., Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1973, 969–1004.

https://doi.org/10.46403/Litteraeetamicitia.2026.465

Az Esterházy család a Magyar Királyságot kormányzó világi elitben az 1526 utáni két évszázadban[1]

Pálffy Géza

Bevezetés: az eddigi kiemelkedő kutatásokról

Mint közismert, a magyar arisztokráciába 1613-ban felemelkedett Esterházy család a 17. századi Magyar Királyságnak két nádort, a bárói, majd grófi címet szerző Miklóst (1625–1645) és a Magyarországon első ízben birodalmi hercegi titulust nyert Pált (1681–1713) adta. Kiemelkedő tevékenységüknek, gazdag levéltáruknak és különleges kincstáruknak köszönhetően a família 16–17. századi történetének kutatása másfél évszázada virágkorát éli, amiről mind magyar, mind osztrák és szlovák földön biográfiák, monográfiák, tanulmánykötetek és kiállítási katalógusok egész sora tanúskodik.[2] Sőt, Monok István nemrég *Esterhazyana* címmel külön könyvsorozatot alapított az új eredmények közzétételére, amelyben eddig több mint féltucat izgalmas kiadvány látott napvilágot, jelentős részben Pál nádor időszakára fókuszálva.[3]

Az alábbi tanulmány ezen értékes kutatásokat kívánja gazdagítani egy ez ideig kevéssé vizsgált, ám remélhetőleg gondolatébresztő kérdéskör körüljá-

[1] A tanulmány az ELTE HTK TTI-ben működő „Lendület" Szent Korona Kutatócsoport által elnyert Lendület kutatási projekt támogatásával (is) készült.

[2] A teljesség igénye nélkül Esterházy Miklósra: Szalay, Salamon 1863–1870; Péter K. 1985; Hiller 1992; Duchoňová 2024; Pálra: Bubics, Merényi 1895; Iványi 1991; Ács, Buzási (szerk.), *Esterházy Pál*, 2015; a családra általában: Eszterházy 1901; Perschy, Prickler (hg.), *Die Fürsten Esterházy*, 1994; Gürtler, Kropf, Krenn (hg.), *Die Familie Esterházy*, 2009; ill. a família felemelkedésére újabban: Pálffy 2009, 853–882; J. Újváry, Zimányi 2009, 182–200.

[3] Legutóbb lásd: Viskolcz 2024.

rásával. Jelesül a 70 éves Monok István előtt tisztelegve azt próbáljuk minél objektívebb módon meghatározni, hogy az Esterházyak milyen helyet foglaltak el azon arisztokrata családok sorában, akik az 1526 utáni két évszázadban a Habsburg-dinasztia által regnált magyar–horvát állam országkormányzó világi elitjét alkották, azaz a legfőbb politikai, katonai és kincstári tisztségeket töltötték be. Másként fogalmazva, hol álltak a magyar nemzeti kánonban kiemelkedő helyet elfoglaló, olykor még a Habsburg-uralkodók ellen is szövetkező Zrínyiekhez, Nádasdyakhoz és Rákócziakhoz képest.

Egy új vizsgálati modell a Magyar Királyságot irányító világi elitről

A fenti kérdés megválaszolását segíti a Magyar Királyságot irányító világi elitre vonatkozó, nemrég kidolgozott vizsgálati modellünk.[4] Ez azon famíliákat veszi górcső alá, amelyek tagjai 1526 és 1711 között a négy kiemelkedő országos főméltóság (a nádor, az országbíró, a horvát–szlavón bán és a tárnokmester) posztját legalább kétszer betöltötték – az egy főméltósággal szereplők közül csupán a Felső-Magyarországon óriási befolyással bíró Rákócziakkal és az ugyancsak a 17. században felkapaszkodó Zichyekkel tettünk mintapéldaként kivételt. Így összesen 18 család került be a vizsgálandók közé.

A vizsgálat azt számszerűsíti, hogy a közel húsz família tagjai a Magyar Királyság kormányzásában hányszor töltöttek be

- egyfelől vezető országos főméltóságot (nádor, országbíró, bán és tárnokmester);
- másfelől a bécsi közös Habsburg-udvar kialakulása miatt névlegessé váló, ugyanakkor belpolitikai szinten továbbra is meghatározó magyar királyi udvari főméltóságot;
- harmadrészt koronaőri, (al)kancellári vagy pozsonyi Magyar Kamara-elnöki;
- végül kerületi és végvidéki főkapitányi posztot.

Ezen operatív tisztségviseléseket két szimbolikus, ám annál reprezentatívabb címmel/poszttal egészítettük ki, jelesül

- az Aranygyapjas rend lovagi tagságának elérésével, illetve
- az elit körében komoly elismerésnek számító, a főméltóságszerzés „előfutárának" is tartható koronázási zászlóvitellel.

[4] A modellre részletesen: Pálffy 2026a.

Elsősorban tehát olyan főbb világi méltóságokat és címeket tartottunk relevánsnak, amelyeket főszereplőink 1526 és 1711 között hosszabb időn át betölthettek vagy elérhettek. Emellett pusztán kíváncsiságból tett kitekintés végett az elemzést e famíliákra 1751-ig kiterjesztve is elvégeztük (ezt jelzik a lenti táblázatokban a /-es számadatok). E dátum azonban természetesen nem tekinthető korszakhatárnak, azaz nem helyettesítheti a 18. század önálló vizsgálatát.

Az új modell alapján a Magyar- és Horvátország kormányzásában az 1526 utáni két évszázadban döntő szerepet játszó 18 család összességében három nagyobb csoportba osztható. A legalább 15 ponttal bíró élmezőnyt 1711-ig nyolc famíliа adja: a Forgách (25), a Pálffy (24), az Erdődy (23), a Nádasdy (17), a Zrínyi (17), a Batthyány (16), az Esterházy (16) és a Draskovics (15) – miként erről az 1. és 2. táblázat tanúskodik.

1. táblázat	Batthyány	Draskovics	Erdődy	Esterházy
nádor	0/1	1	0	2
országbíró	1	1	1/2	1/2
horvát–szlavón bán	2/3	3/4	5/6	0/1
tárnokmester	0	1	4	0/1
udvari országos főméltóság	7/8	4	7	3/7
koronaőr	0/1	0	1/2	0/2
(al)kancellár	0/1	2	0/1	0/1
Magyar Kamara elnöke	0	0	2/3	0
kerületi/végvidéki főkapitány	5	1	0	2
Aranygyapjas rend tagja	0/2	0	0/1	2/3
koronázási zászlóvivő	1/3	2	3/5	6/10
összesen (pont/érték)	16/25	15/16	23/31	16/31
nádorjelölt	3/4	1	5/6	3/4
grófi cím	1630	1635	1565	1626 + 1687: *Reichsfürst*[5]
bárói cím	–	1567	–	1613

[5] Vö. Tobler 2003, 57–75.

2. táblázat	Forgách	Nádasdy	Pálffy	Zrínyi
nádor	1	1	1/3	0
országbíró	2	2	1/3	0
horvát–szlavón bán	0	1	1	4
tárnokmester	2	1/2	0	2
udvari országos főméltóság	4	4/5	7/9	3
koronaőr	1	0/1	5	0
(al)kancellár	2	0/1	1	0
Magyar Kamara elnöke	0	0	1	0
kerületi/végvidéki főkapitány	6	4	3	4
Aranygyapjas rend tagja	0	0	1/3	1
koronázási zászlóvivő	7	4/5	3/4	3
összesen (pont/érték)	25	17/22	24/33	17
nádorjelölt	5	2	1/3	0
grófi cím	1640	1541	1634	horvát gróf
bárói cím	1560	–	1581	–

1–2. táblázat: *A Magyar Királyságot irányító világi elit legelső családjai (1526 és 1711/51 között) az általuk betöltött főméltóságok és szimbolikus posztok tükrében*

A második kisebb csoportot öt főúri család alkotja: jelesül a 9 pozíció felettivel bírók, azaz a Thurzó (13), a Bánffy (12), az ecsedi Báthory (10), valamint a Homonnai Drugeth (9) és a Csáky família (9). Végül a befolyásos sereghajtók táborába szintén öt família került: az Illésházy, Frangepán, Perényi és Rákóczi egyaránt 7–7, a Zichy pedig 6 tisztségviseléssel. Hosszabb távon és jelentősebb súllyal összességében ez a 18 család alkotta a megfogyatkozott területű Magyar–Horvát Királyságot kormányzó világi elitet a Mohács utáni közel két évszázadban.

E famíliákat követhetik egy negyedik, mondhatnánk „kiegészítő" csoportként a korban csupán egyetlen vezető főméltóságot betöltő Alaghy, Keglevics, Krusics, Országh, Thuróczy, Wesselényi családok, valamint a csupán udvari főméltóságot és/vagy koronaőri posztot, ám ezekből akár többet is bírók, elsősorban a Balassa, Dóczy, Kéry, Kollonich, Nyáry, Osztrosics, Révay stb. famíliák. Ezeket viszont már nem rangsoroltuk, hiszen az általuk megszerezhető néhány pont komolyabb összevetésre nem alkalmas. Ráadásul például az Esterházyak hosszabb nádorságait a Révayak által több ízben viselt királyi ajtónállómesteri poszttal igencsak nehéz összehasonlítani. E negyedik csoporttal együtt összesen mintegy harminc famíliával számolhatunk az országirányító világi elitben.

Az Esterházyak az első nyolc família között

Nézzük most az Esterházyak helyét a fenti táblázatok alapján az élmezőnyt alkotó nyolc família sorában. A Forgáchok kiemelkedő helyezése elsőre ugyan meglepetésnek tűnhet, sikerüket azonban birtokaiknak az új fővároshoz, Pozsonyhoz közeli fekvése mellett egyházi főméltóságot és kancellárságot is betöltő családtagjaik döntően segítették, miközben az országos politikai és katonai karriert is ügyesen kombinálták generációkon át, sőt még koronaőr is akadt köztük.[6] Az alulértékelt, sőt gyakran elfeledett Erdődyek dobogós szereplése ugyancsak komolyabb újdonságnak tartható.[7]

Végül, de nem utolsósorban külön figyelemre méltóak a Pálffyak és az Esterházyak magas pontszámai (1711-ig: 24, ill. 16). Ezek a vizsgált két évszázad vonatkozásában az előbbiek esetében meghaladják, az utóbbiaknál pedig megközelítik a Nádasdyak és Zrínyiek értékeit (17–17). Mindez annál is inkább szembetűnő, mivel a Pálffy család 1526 után bő fél évszázaddal, a későbbi győri hős, Miklós révén 1581-ben,[8] Esterházy Miklós pedig csupán 1613-ban nyert bárói címet, azaz került be a hazai arisztokráciába. Száz esztendővel később, Pál nádor halála táján ugyanakkor már mindkét família megelőzte a korábban igen jól teljesítő Forgáchokat, miközben Miklós és Pál nádorok egy évszázad alatt összességében több mint 50 éven át voltak a világi elit vezetői, akiket éppen a Pálffyak (V. Miklós és V. János) szintén több évtizedes palatinussága követett.[9] Mindeközben a Wesselényi-összeesküvés utáni megtorlás a Nádasdyak és Zrínyiek esetében komoly törést jelentett, sőt az utóbbiak 1703-ban ki is haltak.[10] Így a 17. század végén a Pálffyak és az Esterházyak már nemcsak versenyben álltak a Nádasdyakkal és a Zrínyiekkel, hanem még az elemzett teljes két évszázad vonatkozásában is megelőzték őket. Sőt, ha 1751-ig nézzük az adatokat, a kép még kedvezőbb számukra.

A 18. század derekára sokrétű országos pozícióival már egyértelműen három család magaslott ki: a Pálffy (1751-ig: 33 pont), az Esterházy (31) és az Erdődy (31). Ezt jól jelzi, hogy többségében a három família tagjai voltak az érdemleges nádorjelöltek, lettek országbírák, sőt még bánok, kamaraelnökök és koronaőrök is, miközben egyre több püspök is kikerült családjaikból. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy ők voltak a középkorban ugyancsak több nádort adó Drugethek, Garaiak és Szapolyaiak különleges kora újkori utódai, akik a

6 Vö. Bártfai Szabó 1910; Szabó A. 1999, passim.
7 Róluk frissen külön tanulmányban szóltam: Pálffy 2026b.
8 Pálffy 2003, 17–36.
9 Frissen: Fundárková, Halászová, Vyskupová 2024; Fundárková 2025.
10 Vö. Bene, Hausner (szerk.), *A Zrínyiek...*, 2007, főként 207–218. stb.

Habsburg-dinasztiához való lojalitásuk következtében – egy adott karrier befutása, azaz rátermettségük bizonyítása után – a bécsi udvarban szinte minden szempontból elfogadhatóak voltak. Szimbolikusnak tartható, hogy mindhárom családból lett 1751-ig aranygyapjas lovag, sőt számos koronázási zászlóvivőt adtak.[11] S tegyük még hozzá: a Bécs második török ostromával együtt járó végveszélyben, 1683 nyarán is azon kevesek közé tartoztak, akik tántoríthatatlanul kitartottak az uralkodóház hűségén; ellentétben nagyszámú aulikus nagyúrral, akik az oszmánoknak és a velük szövetkezett Thököly Imre felkelőinek az oldalára álltak.[12]

Mindeközben egyáltalán nem véletlenül egyedül e famíliák rendelkeztek mindkét fővárosban, mind Bécsben, mind Pozsonyban palotával, a 18. században ráadásul mindegyik már többel – nem is beszélve egymás közötti szoros házassági kapcsolataikról és a Habsburg Monarchia nemzetek feletti arisztokráciájába való egyre eredményesebb beilleszkedésükről. S ha már a palotáknál tartunk: a nyolc top családból a korszakban mindenkinek volt hosszabb-rövidebb ideig Bécsben saját palotája vagy legalább háza, ami jól jelzi sikeres udvari-császárvárosi integrációjukat is.[13]

Végül az Esterházyak kapcsán még három különleges jelenségre szeretnénk felhívni a figyelmet. Egyfelől arra, hogy a nyolc vezető család felét 1526 utáni *homo novus*-famíliák (időrendben: a Nádasdy, a Draskovics, a Pálffy, az Esterházy) adták; sőt az országkormányzó világi elit a Mohács után következő egy évszázadban szinte kicserélődött. Másfelől figyelemreméltó, hogy a top famíliák fele horvát–szlavón származású, illetve e területekhez szorosabb kötődésű volt (Draskovics és Zrínyi, ill. Batthyány és Erdődy). Végül szembetűnő, hogy a csúcsra kerülők közül mind a Pálffyak, mind az Esterházyak az ország új *medium regni*jéből emelkedtek fel. Az 1541. és 1543. évi szultáni hadjáratok következtében ugyanis Magyarország igazgatásának „szíve", az addig centrális fekvésű *medium regni* (Buda, Pest, Óbuda, Esztergom és Székesfehérvár régiója) Pozsony(–Sopron) vidékére és Bécs előterébe helyeződött át.[14] Úgy tűnik, aki itt nem tudott vagy valamilyen okból nem akart meghatározó birtokegyüttest és operatív tisztséget szerezni, az a távolabbi országrészeken bírt tekintélyes uradalmai dacára sem lehetett képes hosszabb távon és érdemben részt venni a királyság kormányzásában – mint ezt például a Frangepánok vagy a Rákócziak esete jelzi.

[11] Auer (red.), *Das Haus Österreich*, 2007; valamint lásd Martí Tibor több cikkét, elsősorban Martí 2021; ill. Pálffy 2024a, Anhang, passim.
[12] Varga J. 2007, főként 115–135. és 218–228.
[13] Kökényesi 2021, elsősorban 341–365.
[14] Pálffy 2024b.

Az első nyolc arisztokrata családból hatnak ugyanakkor tartósan volt az ország központjában vagy annak szomszédságában meghatározó bázisa, amely ráadásul több alkalommal itt viselhető főispánság tartós betöltésével is párosult. Az Esterházyaknak ez elsősorban Kismarton és Fraknó volt, melyek az 1620-as években a távoli Munkács helyére léptek, illetve 1626-tól évszázadokra a Sopron vármegyei (1693-től örökös) főispánság.[15] Végül mindezek ismeretében az sem véletlen, hogy Habsburg-uralkodók a 17. században magyar főuraknál magánlátogatáson csupán éppen e nagyurak magyarországi és alsó-ausztriai kastélyaiban fordultak meg: jelesül az Esterházyaknál főként Kismartonban (II. Ferdinánd 1625-ben Miklós nádornál, I. Lipót 1681-ben Pálnál), a Pálffyaknál Marcheggen és Stomfán, illetve a Nádasdyaknál Pottendorfon és Seibersdorfban.[16]

A család „oszlopai" a 18. század derekáig

Modellünk arra is lehetőséget kínál, hogy egyes családokra részletesen kibontsuk, és így meghatározzuk az adott família legbefolyásosabb tagjait, tehát azok körét, akik a legtöbb tisztséget/címet/pontot szerzik. A részletes „kibontást" 1751-ig kifuttatva a dobogós Pálffyak és Erdődyek mellett az Esterházy család esetében is elvégeztük, hogy ugyanazokat a személyeket kapjuk-e meg a számszerűsítő vizsgálattal, akiket az eddigi kutatások annak tartanak. Hangsúlyozandó azonban: csak a jelzett országos világi tisztségeket és kiválasztott címeket vettük figyelembe, azaz a főispáni, kamarási, magyar tanácsosi és a 18. században már gyakran viselt tábornoki és titkos tanácsosi posztokat nem. Noha „esettanulmányunk" eredményei nem meglepőek, a korszak más főszereplőivel összevetve mégis tanulságosak.

A Pálffyakhoz és az Erdődyekhez hasonlóan az Esterházyak esetében is megerősíti modellünk az eddigi gazdag kutatásokat. Esetükben a dobogó csúcsán a magyar elitbe üstökösként berobbanó Esterházy Miklós nádor áll (6 poszttal). Második helyen jeles fia, Pál nádor következik (5 ponttal), miközben harmadik helyre (4 ponttal) gróf Eszterházy József országbíró (1741–1748) fut be az ifjabb fraknói ágból, akitől alig marad le testvére, Ferenc tárnokmester (1746–1754).[17] A 17. században náluk valamivel több pontot (hetet) eddigi vizsgálataink sze-

[15] Tobler 2008.
[16] Pálffy 2025.
[17] Strešňák 2017, passim.

rint csupán Pálffy Pál (1592–1653) ért el, aki ugyan nem viselt főkapitányságot, de volt – mégpedig kétszer – magyar udvari főméltóság, majd országbíró és nádor, továbbá koronázási zászlóvivő és aranygyapjas lovag, sőt hosszú ideig még a pozsonyi Magyar Kamara elnöke is.[18]

1613. évi bárói címszerzése, illetve 1618. nyári koronázási zászlóvitele után Esterházy Miklós karrierje viszont sokkal gyorsabb volt, hiszen 1625/26-ra minden Magyarországon elérhető fontosabb címet és tisztséget megszerzett. Fia, Pál pedig a 16–17. század magyar palatinusai közül mindenkinél, így még Pálffy Pálnál is fiatalabban szerezte meg az összes kiemelkedőbb magyarországi tisztséget, egyedül a palatinusság jelentett kivételt, melyet azonban utóbb több mint harminc esztendeig betöltött.[19] Sőt, egy frissen előkerült beadványa jól jelzi igen komoly ambícióit:[20] a nádorfi kamarásként, magyar tanácsosként és főispánként már huszonöt esztendősen országos posztra vágyott. Így 1660–1661 fordulója táján még a megüresedett két koronaőri poszt egyikének megszerzésével is megpróbálkozott. Bár ez nem sikerült, hiszen azokat a nála idősebb Zichy István kamaraelnök és Pálffy IV. Miklós ajtónállómester nyerték el, hamarosan (1661. április 8-án) már királyi udvarmester, azaz országbáró lett.

Míg azonban az 1526 és 1751 közötti időszakban a Pálffyak esetében 12, az Esterházyaknál valamivel több, 16 családtag szerzett pontot, miként ez hasonlóan történt az Erdődyek esetében is. Végül a meghatározó házasságok – mint közismert – az Esterházyaknál is kiemelt fontosságúak voltak, bár eleinte kevesebb külföldivel, mint a Pálffyaknál. Ugyanakkor a 18. század derekán egy újabb generációban ők már diplomatákat is adtak a Habsburg-dinasztiának: elegendő gróf Eszterházy Miklós (1711–1764) szentpétervári követre, a Habsburgok első magyar diplomatájára, illetve herceg Esterházy Pál Antal (1711–1762) nápolyi külszolgálatára gondolnunk.[21]

---

18 Monografikus összegzéssel: Fundárková 2018.

19 Pálffy 2009, 874–882.

20 MNL OL P 125, Esterházy család hercegi ágának levéltára, Esterházy Pál nádor, No. 7104. fol. 3–4., dátum nélkül, de 1660. szept. 16. és 1661. márc. 19. között, Esterházy Pál kérelme fogalmazványban I. Lipóthoz.

21 Újabban alapvető: Khavanova 2019; Kalmár 2020, 357–389.

Tanulságok

Összességében új vizsgálati modellünk több jelenséget is érzékletesen fémjelez. Egyfelől konkrét számokkal erősíti meg az Esterházyak szinte páratlan karrierjét, azaz egy évszázad alatt szinte a semmiből az ország első családjai közé emelkedését, valamint igen meghatározó helyüket a Habsburgok Magyar Királyságának kormányzásában. Másfelől jól mutatja a török hódítás miatt áthelyeződött medium regniből való felkapaszkodás különleges lehetőségeit a kora újkori Magyarországon. Végül pedig azt is szemlélteti, hogy a 18. század elejére az Esterházyak olyan komoly hatalomra, tisztségekre, címekre és birtokokra tettek szert, amelyekkel méltán lehettek versenytársaik a hazai politikai elit tagjai mellett még a közép-európai Habsburg Monarchia legbefolyásosabb német, osztrák és cseh arisztokratáinak is. Miként ezt 1712 májusában III. Károly magyar koronázási lakomáján a nagyszámú hazai és külföldi jelenlévőnek Pál nádor és birodalmi herceg szimbolikusan jelezte azzal, hogy a pozsonyi királyi vár lovagtermében zajló pompás eseményen családja tizenegy tagját juttatta kisebb-nagyobb szerepekhez.[22]

Hivatkozott irodalom

MNL OL – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

Ács, Buzási (szerk.), *Esterházy Pál*, 2015 – *Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás, Egy 17. századi arisztokrata-életpálya a politika és a művészet határvidékén,* szerk. Ács Pál, közrem. Buzási Enikő, Bp., reciti, 2015.

Auer (red.), *Das Haus Österreich,* 2007 – *Das Haus Österreich und der Orden vom Goldenen Vlies, Beiträge zum wissenschaftlichen Symposium am 30. November und 1. Dezember 2006 in Stift Heiligenkreuz*, red. Leopold Auer, Graz, Stuttgart, Stocker, 2007.

Bártfai Szabó 1910 – Bártfai Szabó László, *A Hunt–Pazman nemzetségbeli Forgách család története*, Esztergom, Buzárovits Ny., 1910.

Bene, Hausner (szerk.), *A Zrínyiek...*, 2007 – *A Zrínyiek a magyar és a horvát históriában*, szerk. Bene Sándor, Hausner Gábor, Bp., Zrínyi, 2007.

Bubics, Merényi 1895 – Bubics Zsigmond, Merényi Lajos, *Herczeg Esterházy Pál nádor 1635–1713*, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1895.

[22] Pálffy 2004, 1094–1097.

Duchoňová 2024 – Duchoňová, Diana, *Der aristokratische Hof, Die Hofgesellschaft und das Alltagsleben am Hof des Palatins Nikolaus Esterházy*, Berlin, Peter Lang, 2024. https://doi.org/10.3726/b18911

Eszterházy 1901 – Eszterházy János, *Az Eszterházy család és oldalágainak leírása*, Bp., Athenaeum, 1901.

Fundárková 2018 – Fundárková, Anna, *Barokový aristokrat, Pavol Pálffy,* Bratislava, Veda, 2018.

Fundárková 2025 – Fundárková, Anna, *Pálffy Miklós és Pálffy János a bécsi udvarban és a magyar politika színterein I. József és VI. Károly uralkodása idején = Századok*, 159(2025), 785–810.

Fundárková, Halászová, Vyskupová 2024 – Fundárková, Anna, Halászová, Ingrid, Vyskupová, Martina, *Zlatý vek Pálffyovcov v 18. storočí, Vybrané aspekty rodovej politiky a reprezentácie*, Trnava, Typi Universitatis Tyrnaviensis, 2024.

Gürtler, Kropf, Krenn (hg.), *Die Familie Esterházy*, 2009 – *Die Familie Esterházy im 17. und 18. Jahrhundert, Tagungsband der 28. Schlaininger Gespräche 29. September – 2. Oktober 2008.*, hg. Wolfgang Gürtler, Rudolf, Kropf, Martin Krenn, Eisenstadt, 2009.

Hiller 1992 – Hiller, István, *Palatin Nikolaus Esterházy, Die ungarische Rolle in der Habsburgerdiplomatie 1625 bis 1648*, Wien, Köln, Weimar, 1992.

Iványi 1991 – Iványi Emma, *Esterházy Pál nádor közigazgatási tevékenysége (1681–1713)*, Bp., Akadémiai, 1991.

J. Újváry, Zimányi 2009 – J. Újváry Zsuzsanna, Zimányi Vera, *Az alispánságtól a birodalmi hercegségig, a nemesi kúriától az ország legnagyobb birtokkomplexumáig, Az Esterházy család anyagi és társadalmi felemelkedése = Pénztörténet – gazdaságtörténet, Tanulmányok Buza János 70. születésnapjára*, szerk. Bessenyei József, Draskóczy István, Bp., Miskolc, Mirio Kult. Bt., 2009, 182–200.

Kalmár 2020 – Kalmár János, *Esterházy II. Pál Antal nápolyi követ életéhez = „A magyar múltat kutatni, írni és láttatni – ez által szolgálni a hazát”, Tisztelgő kötet J. Újváry Zsuzsanna 25. pázmányos oktatói éve előtt*, szerk. Biró Bence, Miski Péter, Törtei Renáta, Bp., Piliscsaba, Szent István Társulat, 2020, 357–389.

Khavanova 2019 – Khavanova, Olga, *Madridtól Szentpétervárig, Gróf Esterházy Miklós, Mária Terézia első magyar karrierdiplomatája = Századok*, 153(2019), 1123–1139.

Kökényesi 2021 – Kökényesi Zsolt, *Az udvar vonzásában, A magyar főnemesség bécsi integrációjának színterei (1711–1765)*, Bp., L'Harmattan, 2021. https://doi.org/10.56037/978-963-414-873-9

Martí 2021 – Martí, Tibor, *Hungarian Members of the Order of the Golden Fleece, The Importance of a Habsburg Chivalric Order in Seventeenth-Century Hungary = Eagles Looking East and West, Dynasty, Ritual and Representation in Habsburg Hungary and Spain*, ed. Tibor Martí, Roberto Quirós Rosado, Turnhout, Brepols, 2021, 249–270.

Pálffy 2003 – Pálffy Géza, *A Pálffy család felemelkedése a 16. században = Pálfiovci v novoveku, Vzostup významného uhorského šľachtického rodu, Zborník z vedeckej konferencie Bratislava 20. mája 2003.*, ed. Anna Fundárková, Géza Pálffy, Bratislava, Bp., Spoločnosť Pro História, Acad. Electronic Press, 2003, 17–36.

Pálffy 2004 – Pálffy Géza, *Koronázási lakomák a 15–17. századi Magyarországon, Az önálló magyar királyi udvar asztali ceremóniarendjének kora újkori továbbéléséről és a politikai elit hatalmi reprezentációjáról = Századok*, 138(2004), 1005–1101.

Pálffy 2009 – Pálffy Géza, *Pozsony megyéből a Magyar Királyság élére, Karrierlehetőségek a magyar arisztokráciában a 16–17. század fordulóján (Az Esterházy, a Pálffy és az Illésházy család felemelkedése) = Századok*, 143(2009), 853–882.

Pálffy 2024a – Pálffy, Géza, *Die Krönungsfahnen in der Esterházy Schatzkammer auf Burg Forchtenstein, Die Geschichte der Krönungsfahnen der Länder der Stephanskrone vom Spätmittelalter bis Anfang des 20. Jahrhunderts*, 2. [verbes.] Aufl., Eisenstadt, Esterhazy Privatstiftung, Sammlung Privatstiftung Esterhazy, 2024.

Pálffy 2024b – Pálffy Géza, *Buda örökösei, „Fővárosok" a kora újkori Magyarországon = Urbs, Magyar Várostörténeti Évkönyv*, 18(2024), 169–187.

Pálffy 2025 – Pálffy Géza, *Egy ellentmondásos kapcsolatról, A Habsburg-uralkodók 1526 és 1712 közötti magyarországi itinerániumának néhány tanulsága = Ésszel, mesterséggel, Tanulmányok a 65 éves Hausner Gábor tiszteletére,* szerk. Balla Tibor, Bp., Alapítvány a M. Hadi Történetírás Támogatására, 2025, 185–198.

Pálffy 2026a – Pálffy Géza, *A Magyar Királyságot kormányzó világi elit a mohácsi csata utáni két évszázadban*, Bp., 2026. (megjelenés alatt)

Pálffy 2026b – Pálffy Géza, *A monyorókeréki Erdődyek a Magyar–Horvát Királyság irányításában és a Szent Korona védelmében a Mohács utáni két évszázadban = A Nyugat-Dunántúl Mohács előtt – Mohács után*, szerk. Bilkei Irén, Kanász Viktor, Takács Zoltán Bálint, Sárvár, 2026. (megjelenés alatt)

Perschy, Prickler (hg.), *Die Fürsten Esterházy*, 1994 – *Die Fürsten Esterházy, Magnaten, Diplomaten & Mäzene, Katalog der Ausstellung „Die Fürsten Esterházy" der Republik Österreich, des Landes Burgenland und der Freistadt Eisenstadt*, hg. Jakob Michael Perschy, Harald Prickler, Eisenstadt, Amt der Burgenländischen Landesregierung, Landesarchiv-Landesbibliothek, 1994.

Péter K. 1985 – Péter Katalin, *Esterházy Miklós*, Bp., Gondolat, 1985.

Strešňák 2017 – *Az Esterházyak fraknói ifjabb ága – Mladšia fraknovská línia Esterházyovcov,* összeáll., zost. Strešňák Gábor, Szenc, Senec, s. n., 2017.

Szabó A. 1999 – Szabó András, *Respublica litteraria, Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok a késő humanizmus koráról*, Bp., Balassi, 1999.

Szalay, Salamon 1863–1870 – Szalay László, Salamon Ferenc, *Galantai gróf Eszterházy Miklós Magyarország nádora*, 3 köt., Pest, s. n., 1863–1870.

Tobler 2003 – Tobler, Felix, *Über den Reichsfürstenstand der Familie Esterházy = Burgenländische Heimatblätter*, 65(2003), Heft 2, 57–75.

Tobler 2008 – Tobler, Felix, *Die fürstliche Linie der Esterházy als Obergespane und Erbobergespane des Komitates Ödenburg/Sopron = Soproni Szemle*, 62(2008), 207–210.

Varga J. 2007 – Varga J. János, *Válaszúton, Thököly Imre és Magyarország 1682–1684-ben*, Bp., História, MTA Történettudományi Intézet, 2007.

Viskolcz 2024 – Viskolcz Noémi, *Az öntörvényű palatinusné, Thököly Éva (1659–1716)*, Bp., MTA KIK, Kossuth, 2024 (Esterhazyana).

https://doi.org/10.46403/Litteraeetamicitia.2026.477

Die Eintragung des siebenbürgischen Studenten Petrus Felckmannus im *Album Amicorum* von Arnoldus Rusius (Franeker, den 13. August 1597)

Ferenc Postma

Dass es bereits im Jahre 1597 an der friesischen Universität in Franeker einen Studenten aus Siebenbürgen gegeben hatte, ist schon längst bekannt. Von ihm ist z.B. die Rede in einem niederländischen Aufsatz von F. S. Sixma van Heemstra, aber wie dieser Siebenbürger genau geheissen hatte, meldet er dort nicht.[1] Auch der bekannte ungarische Forscher Árpád Hellebrant nennt seinen Namen nicht, als er 1886 seine (erste) "Liste von ungarländischen Studenten in Franeker" veröffentlicht.[2]

Soweit wir wissen, wurde der Name des siebenbürgischen Studenten erstmals erwähnt von Ádám T. Szabó,[3] als er 1982 – anhand des im Jahre 1968 publizierten Franeker *Album Studiosorum*[4] – eine neue Liste von *Peregrini* anfertigte. "Petrus Telckeman" – so sollte er dann geheissen haben.[5] Dass sein Name dabei leider nicht richtig transkribiert worden war, konnten wir selber kurz danach anhand des originellen, historischen *Album*[6] feststellen: "Petrus

1 Vgl. dazu: Sixma van Heemstra 1944, 72.

2 Siehe dazu: Hellebrant 1886. - W. B. S. Boeles, der auch die Geschichte der friesischen Universität in Franeker beschrieben hat – siehe dazu: Boeles 1878–1889 – ist dabei Hellebrants Informant gewesen: Hellebrant 1886, 601 (Fussnote 2).

3 Szabó T. 1982. - Vgl. dazu auch: Szabó M., Tonk 1992, 227, Nr. 2302.

4 Abk.: *AStF* [1968] (mit Angabe einer Folgenummer).

5 Szabó T. 1982, 49.

6 Gemeint ist wohl das sog. Rektorsalbum (1586–1685). Siehe dazu: Van Nienes 1985, 46, Nr. 104.

Felckeman" – so sollte man es lesen.[7] Seitdem wurde Petrus Felckeman oder – besser – Petrus Felckmannus, "Transsylvanus", zu Recht in vielen aktuellen Veröffentlichungen als allererster siebenbürgischer *Peregrinus* in Franeker vorgeführt.[8]

Dass seine konkrete Anwesenheit in der friesischen Kleinstadt dennoch angezweifelt wurde, hängt wohl damit zusammen, dass es bis dann dafür keine weitere Belege gab. Auch sollte sein Aufenthalt in Franeker – d.h. nach seiner Immatrikulation am 25. Juni 1597[9] – von ganz kurzer Dauer gewesen sein. Im November 1597 befindet er sich ja schon wieder in Heidelberg,[10] wo er zuvor am 26. Februar 1595 sein Theologiestudium angefangen hatte,[11] und wo er später am 18. März 1598 unter der Anleitung von dem Professor Daniel Tossanus Sr. (1541–1602) – zur Übung – dessen *Theses theologicae de Papatu* öffentlich verteidigen sollte.[12]

Keinen Zweifel gibt es aber mehr, seit wir kürzlich eindeutige Beweise dafür gefunden haben, dass er tatsächlich in Franeker Teil der akademischen Gemeinschaft gewesen ist, und sich dort ebenfalls mit einem seiner Kommilitonen besonders angefreundet hat. Es handelt sich dabei um Arnold Rouse, oder besser – auf Latein – Arnoldus Rusius, einen Studenten aus Deventer ("Daventriensis").[13] In dessen Freundesalbum, das heutzutage – d.h. seit 1973 – auch wie-

---

7 Vgl. dazu: Van de Graaf 1985, 90, bzw. 101 (Fussnote 15). Siehe dazu auch: Postma 1997, 493 (N.B. Fussnote 22).

8 Z.B. in: Bozzay, Ladányi 2007, 41, Nr. 1. – Vgl. dazu auch: RMSz 2007, 241 (*s.v.*), und gleichfalls: Hegyi 2003, 86, Nr. 536, bzw. Szenci Molnár 2003, 202 (*s.v.*), und Szögi 2011, 124, Nr. 737. – Dagegen meldet Heltai 1980, 278, Felckmannus' Aufenthalt in Franeker (noch) nicht, und auch im: ÚMIL 1994, Band I., 575 (*s.v.*), blieb es unerwähnt. - Siehe im Allgemeinen über die *Peregrinatio* ungarländischer Studenten nach Franeker: Postma 1997, und vor allem: Postma 2015.

9 Siehe dazu: *AStF*, 25, Nr. 446. – Felckmannus wurde an diesem Tag von dem dann amtierenden Rektor, Professor Johannes Drusius Sr. (1550–1616), als Theologiestudent in Franeker eingeschrieben. Die Handschrift des Rektors ist schwer zu lesen. - N.B. Jan-Andrea Bernhard dagegen meint, dass Felckmannus gerade im Laufe des Jahres 1597 in Frankfurt an der Oder studiert hatte (*quod non*), siehe dazu: Bernhard 2015, 400.

10 Siehe dazu: Toepke 1886, Band II., 177 (Fussnote 6).

11 Siehe dazu: Toepke 1886, Band II., 177, Nr. 16: Seine Immatrikulation (dann als "Petrus Falkmannus") dort an der Universität Heidelberg, den 26. Februar 1595. - Wir danken an dieser Stelle Herrn Dr. János Heltai (Budapest) für seine wertvollen Informationen bezüglich Petrus Felckmannus.

12 Siehe dazu: RMK III. 918. – All diese *Theses theologicae* (insgesamt 75) stammen aus der Feder von Tossanus (Titelblatt). - Exemplare gibt es z.B. in: Universitätsbibliothek Heidelberg, und in: Trinity College Library, Dublin. – Vgl. dazu auch: Cuno 1898, Band II., 6, Nr. 19.

13 Rouse/ Rusius war 1575 in Deventer geboren, und dort auch getauft worden, und zwar am 1. Januar 1576, siehe dazu: Van Lieburg 1996, Band I., 210. - Martina Stein-Wilkeshuis ist der Meinung, dass Arnoldus Rusius "um August 1596" Student geworden war in Franeker, siehe

der in Deventer aufbewahrt wird,[14] schrieb Petrus Felckmannus ("Coronaeus, Saxo-Transsylvanus") am 13. August 1597 ("Idibus August. Jul.") – kraftvoll, und mit gewissem Schwung – eine schöne Eintragung, seinem niederländischen Kommilitonen zu Ehren. Den Text seiner Eintragung lassen wir hier in voller Transkription folgen:[15]

Nobile vincendi genus est
patientia, vincit
qui patitur; si vis vin-
cere disce pati.

D[omino] Arnoldo Rusio
Daventriensi, juveni
in literis sacris et
profanis versatissimo,
amico et convictori
e paucis uni, amicitiae
et benevolentiae ergo
posuit Petrus Felck-
mannus Coronaeus Saxo-
Transsylvanus. Idibus
August. Jul. A[nn]o 1597
Franeckerae.

---

dazu: Stein-Wilkeshuis 2012, 10. Seinen Namen finden wir aber nicht im publizierten *AStF* verzeichnet. Dagegen fanden wir im "Mitgliedsbuch der reformierten Kirchengemeinde in Franeker" aufgezeichnet, dass ein gewisser "Arnoldus Ruse" – als "St[udent]" – bereits am 29. Februar 1596 als Mitglied dieser Kirchengemeinde aufgenommen worden war, siehe dazu: DTB Franeker 265, *a.l.* (anwesend in: Institut "Tresoar", Leeuwarden/ Ljouwert). Rusius' Immatrikulation als Student in Franeker soll also doch bestimmt früher stattgefunden haben. – N.B. Die frühesten Franeker Eintragungen in Rusius' Freundesalbum stammen aus dem April 1596.

14 Deventer: Athenaeumbibliotheek. Die heutige Buchsignatur: 2000 D 5 KL. - Es handelt sich hierbei um ein gedrucktes *Emblemata*-Buch – ein ganz spezielles Exemplar, mit darin vielen eingefügten weissen Blättern (für evt. handschriftliche Eintragungen, aber – vor allem – auch für persönliche Notizen): *Symbola heroica*, verfasst von Claudius Paradinus/Claude Paradin *e.a.* (Antverpiae, ex off. Christophori Plantini, 1583. In 8vo gedruckt). – Insgesamt enthält das Buch um 150 Eintragungen, namentlich aus den Jahren 1596–1602, vgl. dazu: Stein-Wilkeshuis 2012, 8.

15 Seine handschriftliche Eintragung befindet sich im Buche zwischen den gedruckten Seiten 312 und 313. - Gerne danken wir an dieser Stelle Frau Dr. Suzan Folkerts (Athenaeumbibliotheek, Deventer) für ihre wertvollen Informationen und Hilfsbereitschaft.

Besonders interessant ist dabei seine Unterschrift. Darin meldet Felckmannus nicht nur, dass er aus "Corona", d.h. Kronstadt, stammte (Kronstadt, ungarisch: Brassó, d.h. Braşov im heutigen Rumänien), sondern auch, dass er zu den sog. – deutschsprachigen – Siebenbürger Sachsen gehörte ("Saxo-Transsylvanus"). Wir können also vermuten, dass er deswegen – von Geburt an – der Evangelischen Kirche in Siebenbürgen angehört hat.

Es ist klar, dass Arnoldus Rusius einer seiner allerbesten Freunde ("amico ... e paucis uni") gewesen ist, mit wem er sich in Franeker ein Studentenzimmer geteilt hat ("convictori"). Höchstwahrscheinlich haben beide dort an der gleichen Adresse – d.h. bei der gleichen Hospita – gewohnt.

Auch Rusius' Kenntnisse über die biblischen Schriften und die Texte klassischer Autoren ("juveni in literis sacris et profanis versatissimo") schätzt er sehr,[16] soviel ist klar.

Dass Rusius inzwischen – in seinem Theologiestudium – tatsächlich gewisse Fortschritte gemacht hatte, beweisen uns zwei Übungsdisputationen, welche er zuvor in Franeker öffentlich – "in Auditorio theologico" – verteidigt hatte: Am 26. Februar 1597 *Theses theologicae de oratione* (d.h. *Theses de orando Deum*), unter der Anleitung von dem Professor Henricus Antonides (1546–1614),[17] und am 6. April 1597 eine *Disputatio theologica de ecclesia*, sc. *De veris verae ecclesiae notis*, diesmal unter der Anleitung dessen älteren Kollegen Professor Sibrandus Lubbertus (1555–1625).[18]

Mit seinem Studium in Franeker war er aber noch lange nicht fertig. Viel hätte er noch zu "leiden" ("pati"), d.h. zu "dulden", bevor er dieses Ziel – dennoch nur mit viel "Geduld" ("patientia") – letztendlich mit Erfolg erreichen würde ("vincere"). Man könnte sich also denken, dass sein Freund Petrus Felckmannus ihn gerade darum – mit einer alten römischen Redewendung, oder – besser – mit einem wohlbekannten Adagium ("Wer leidet, siegt")[19] – dazu ernsthaft ermutigen wollte:

---

16 Rusius hatte zuvor in Deventer die örtliche *Schola Latina* besucht, siehe dazu: Stein-Wilkeshuis 2012, 9. – N.B. Felckmannus bezeichnet ihn hier als "juvenis", d.h. er selber ist ohne Zweifel älter als Rusius gewesen.

17 Siehe dazu: *Auditorium* 1995, 12: 3/1597.1ab. – Über Henricus Antonides (Nerdenus): Boeles 1878-1889, Band II., 36–40. – N.B. Er schrieb eine Eintragung für Rusius in dessen Freundesalbum am 3. Februar 1598 (zwischen den gedruckten Seiten 8 und 9).

18 Siehe dazu: Postma 1985, 8–11, Nr. 10; *Auditorium* 1995, 3: 1/1597.2. – Siehe über Sibrandus Lubbertus: Van der Woude 1963. – N.B. Eine Eintragung von Lubbertus findet man in Rusius' Freundesalbum zwischen den gedruckten Seiten 8 und 9 (abgefasst den 3. Juli 1597).

19 Dieses Adagium kommt öfters vor. Man findet es auch – als Devise – mehrmals verzeichnet in den *Alba Amicorum*, vgl. dazu die Datenbank RAA (*Repertorium Alborum Amicorum*), hergestellt in Erlangen von Werner Wilhelm Schnabel, und die Datenbank IAA (*Inscriptiones Alborum Amicorum*), hergestellt in Szeged von Miklós Latzkovits.

"Nobile vincendi genus est patientia, vincit
Qui patitur, si vis vincere disce pati."[20]

Wie bekannt, sollte Rusius zuletzt nochmals öffentlich disputieren unter der Anleitung von dem Professor Sibrandus Lubbertus. Am 11. Februar 1598 verteidigte er – unter dessen Vorsitz – eine *Disputatio theologica de duabus maxime controversis quaestionibus, una an ecclesia possit errare, altera an eadem possit aliquando latere*,[21] insgesamt 90 gedruckte *Theses theologicae de ecclesia*, und – wie zuvor – *Theses* "contra Robertum Bellarminum".[22]

Damit endete zugleich sein Aufenthalt in Franeker. Noch im selben Monat verlässt er die Stadt, und reist er – zurück über Deventer – nach Heidelberg, wo er sich den 8. April darauffolgend immatrikuliert.[23] Dass er dort in Heidelberg auch – und vermutlich mehrmals – seinen Franeker Studienfreund Petrus Felckmannus zu Hause besucht hat,[24] ist klar. Wir können sogar annehmen, dass Felckmannus ihn dazu ermutigt hat, seine *Peregrinatio academica* weiter nach Genf – wo er 1596 auch selber als Student einige Zeit gelebt hatte[25] – fortzusetzen: Genf, "die Stadt von Kalvin", das beliebte Reiseziel vieler Theologie-

[20] Die Herkunft dieses Distichons ist unsicher. Die Datenbank IAA in Szeged (siehe oben) verweist in diesem Zusammenhang auf eine *Carmina*-Sammlung von Wolfgangus Musculus, als Teil seiner *Synopsis festalium concionum* publiziert in Basel (Basileae, per Conradum Waldkirch, 1595), siehe dort: 72 (sub voce *Patientia*). Der Autor des Distichons wurde dort aber nicht angegeben. – Wir danken an dieser Stelle Herrn Piter van Tuinen, Altphilologe (Harlingen).

[21] Siehe dazu: Postma 1985, 15, Nr. 15; *Auditorium* 1995, 4: 1/1598.1.

[22] Lubbertus hat sich sein ganzes Leben lang beschäftigt mit einer kräftigen Widerlegung von dem gelehrten Jesuiten Robertus Bellarminus (1542–1621), d.h. mit der Widerlegung dessen *Disputationes de controversiis christianae fidei, adversus hujus temporis haereticos*, wovon die ersten Teile in den Jahren 1586–1593 erschienen. - Im Jahre 1607 publizierte er in Franeker sein Buch *De ecclesia libri sex. Collati cum disputationibus Roberti Bellarmini*, eine Überarbeitung und Redigierung der Texte aller Übungsdisputationen, welche zuvor – unter seinem Vorsitz – über dieses Thema verteidigt worden waren. – Siehe über seine Polemik mit Bellarminus im Allgemeinen: Van der Woude 1963, 66–110, und vor allem: 95–110 (*De ecclesia*).

[23] Siehe dazu: Toepke 1886, Band II., 192, Nr. 35, bzw. 559. – Vgl. dazu: De Vries 1918, Band I., 162.

[24] Felckmannus arbeitete dort bei dem heidelberger Drucker Hieronymus Commelinus, siehe dazu: Port 1938. – N.B. Im August 1598 unterstützte er – mit anderen – Albert Szenci Molnár (1574–1634) mit Geld ("contulerunt mihi aliquam pecuniam"), als dieser dort krank geworden war, siehe dazu: Szenczi Molnár 1898, 21, bzw. Szenci Molnár 2003, 66. – Auch andere *Peregrini* hatten bei ihm zu Hause eine Unterkunft.

[25] Siehe dazu: Hegyi 2003, 86, Nr. 536: Felckmannus immatrikulierte sich in Genf den 16. August 1596. – N.B. Am selben Tag traf er sich dort mit Albert Szenci Molnár, siehe dazu: Szenczi Molnár 1898, 15, bzw. Szenci Molnár 2003, 60, und Bernhard 2015, 400.

studenten damals. Tatsächlich wurde Rusius dort am 28. Mai 1599 als Student eingeschrieben.[26]

Fast ein volles Jahr später, im Frühling, fing dann letztendlich seine Heimreise an,[27] und so ist er im Sommer 1600 wieder zurück in Deventer. Dort wurde er – nach einer kirchlichen Prüfung am 9. Oktober[28] – noch im selben Monat als Pfarrer der örtlichen Hauptkirche, der Lebuinuskirche, installiert.

Bereits im Jahre 1603 – am 27. Juni – fiel er dort der Pest zum Opfer.[29] Im selben Jahr – am 8. September – verstarb auch Petrus Felckmannus in Heidelberg, wo er bis zum Lebensende bei dem Buchdrucker und Verleger Hieronymus Commelinus und dessen Erben als Altphilologe gearbeitet hatte.[30]

*

Noch einige Bemerkungen zum Schluss:
Wie bekannt, gab es zwischen der 1585 neugegründeten Universität in Franeker und der vielmals älteren Universität in Heidelberg schon von Anfang an ständige Kontakte, vor allem zwischen den Professoren der Theologie beider Universitäten. Dabei spielte der – bereits oben genannte – Professor Sibrandus Lubbertus eine wichtige Rolle. Lubbertus hatte 1587 in Heidelberg promoviert,[31] als Daniel Tossanus Sr. dort der Rektor war, und blieb auch danach mit ihm – mittels Korrespondenz – in ständiger Verbindung.[32] Hat Petrus Felckmannus – als er 1597 für das Theologiestudium nach Franeker kam –

[26] Martina Stein-Wilkeshuis informiert uns ausführlich über Rusius' Reise von Deventer – über Heidelberg – nach Genf anhand von seinem Freundesalbum, siehe dazu: Stein-Wilkeshuis 2012, 10–13. – Das Datum seiner Immatrikulation in Genf, den 28. Mai 1599, siehe dazu: De Vries 1918, Band I., 162. – Théodore de Bèze (1519–1605) war dort der Nachfolger von Kalvin. - Gerne bedanken wir uns an dieser Stelle bei Willemien van Dijk (Universiteitsbibliotheek Vrije Universiteit, Amsterdam) für ihre Hilfe.

[27] Seine Rückreise von Genf in seine Heimatstadt Deventer lassen wir hier ausser Betracht, aber am 6. Mai 1600 befindet er sich noch in Marseille, am Mittelmeer, wie er es selber schreibt bei der Eintragung von Theophilus Ryckweerd ("Marsiliae ad mare mediterraneum"), abgefasst in seinem Freundesalbum zwischen den gedruckten Seiten 126 und 127.

[28] Siehe dazu: Revius, Jacobus, *Daventriae illustratae, sive Historiae urbis Daventriensis, libri sex*, Lugduni Batavorum, Ex officina Petri Leffen, 1651, 567.

[29] Siehe dazu: Revius 1651, 571: "Rusio (ni fallor) peste sublato". – Vgl. dazu auch: De Vries 1918, Band I., 162, bzw. Van Lieburg 1996, Band I., 210.

[30] Siehe dazu: Port 1938, und vor allem: Monok 2017.

[31] Siehe dazu: Van der Woude 1963, 60–65.

[32] Daniel Tossanus Sr. schätzte Lubbertus sehr, und schickte ihm mehrmals Briefe. – Auch schickte er seinen Sohn – Christophorus Tossanus – fürs Studium nach Franeker (1597), vgl. dazu: Van der Woude 1963, 528.

vielleicht Briefe aus Heidelberg mitgebracht? Hat er dann vielleicht zugleich als Briefträger fungiert?

Wie gesagt, arbeitete Petrus Felckmannus in Heidelberg bei Hieronymus Commelinus. Wurde er von Commelinus vielleicht beauftragt, Geschäftskontakte zu knüpfen mit dem Franeker Akademiedrucker Aegidius Radaeus? Und hat Arnoldus Rusius in Franeker dabei vielleicht zugleich als Verbindungsmann fungiert? Beides, so könnte man vermuten. Noch im Jahre 1598 erschien – "in Bibliopolio Commeliniano" – eine Ausgabe von Jamblichus' *De vita Pythagorae, et Protrepticae orationes ad philosophiam lib. II*,[33] besorgt und annotiert von dem Franeker Professor für Griechisch Johannes Arcerius Theodoretus (1538–1604),[34] und gedruckt von Radaeus in Franeker. Zugleich wurde Rusius – zum Abschied – von Radaeus – N.B. als "Typographus" – geehrt mit einem Beitrag in seinem Freundesalbum, als er im Laufe des Februars 1598 Franeker verlassen wollte.[35] Auch Radaeus' Sohn, Aegidius Radaeus Jr., verabschiedete sich dann von ihm, "amoris & favoris ergo", mit einer schönen – gar dreisprachigen – Eintragung.[36]

Paucissimis hisce verbis, perennem sui memoriam praestantissimo doctissimoque viro D. Stephano Monok, amico suo charissimo, lubenter commendare voluit Auctor.

[33] Das Titelblatt meldet ohne Ortsangabe: "In Bibliopolio Commeliniano", die beiden Kolophone datieren aber pünktlich die Druckerarbeit von Radaeus in Franeker. - Die Beschreibung des Volltitels findet man z.B. im STCN.

[34] Siehe über Johannes Arcerius Theodoretus: Boeles 1878–1889, Band II., 59–61.

[35] Radaeus' Beitrag befindet sich zwischen den gedruckten Seiten 154 und 155.

[36] Seine Eintragung in Rusius' Freundesalbum findet man zwischen den gedruckten Seiten 282 und 283. N.B. Die hebräische Sprache hatte er ohne Zweifel bei dem Professor Johannes Drusius Sr. gelernt.

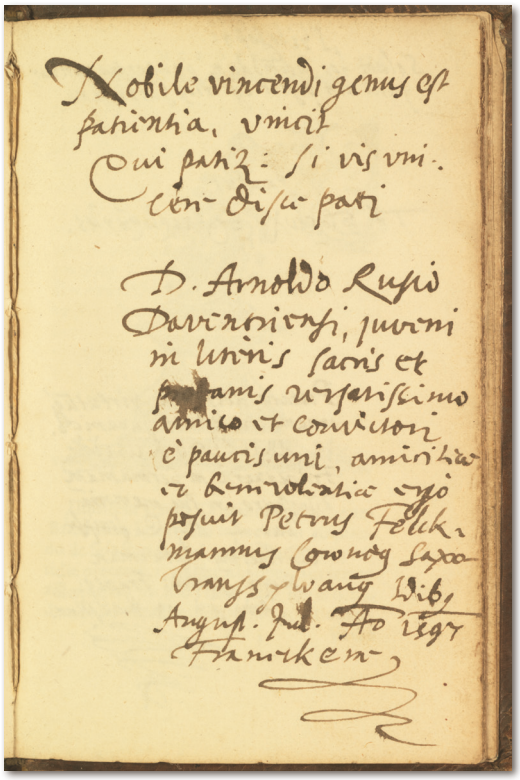

Abbildung: *Die Eintragung von Petrus Felckmannus.*
Photo: *Athenaeumbibliotheek, Deventer.*

Bibliographie

AStF – Album Studiosorum Academiae Franekerensis
IAA – Inscriptiones Alborum Amicorum
RAA – Repertorium Alborum Amicorum
STCN – Short-Title Catalogue Netherlands

AStF [1968] – *Album Studiosorum Academiae Franekerensis, 1585–1811; 1816–1844*, Band I., *Naamlijst der studenten*, Hrsg. S. J. Fockema Andreae, Th. J. Meijer, Franeker, T. Wever, [1968].

Auditorium 1995 – *Auditorium Academiae Franekerensis. Bibliographie der Reden, Disputationen und Gelegenheitsdruckwerke der Universität und des Athenäums in Franeker, 1585–1843*, Hrsg. F[erenc] Postma, J. van Sluis, Leeuwarden/ Ljouwert, Fryske Akademy, 1995 (Minsken en Boeken, 23).

Bernhard 2015 – Bernhard, Jan-Andrea, *Konsolidierung des reformierten Bekenntnisses im Reich der Stephanskrone, Ein Beitrag zur Kommunikationsgeschichte zwischen Ungarn und der Schweiz in der frühen Neuzeit (1500–1700)*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2015 (Refo 500 Academic Studies, 19).

Boeles 1878–1889 – Boeles, W. B. S., *Frieslands Hoogeschool en het Rijks Athenaeum te Franeker*, Bände I–II., Leeuwarden, H. Kuipers, 1878–1889.

Bozzay, Ladányi 2007 – Bozzay Réka, Ladányi Sándor, *Magyarországi diákok holland egyetemeken, 1595–1918 – Hongaarse studenten aan Nederlandse universiteiten, 1595–1918*, Bp., ELTE, 2007 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 15).

Cuno 1898 – Cuno, Fr. W., *Daniel Tossanus der Ältere, Professor der Theologie und Pastor, 1541–1602*, Bände I–II., Amsterdam, Scheffer & Co., 1898.

Hegyi 2003 – Hegyi Ádám, *Magyarországi diákok svájci egyetemeken és akadémiákon, 1526–1788 (1798) – Ungarländische Studenten an den schweizerischen Universitäten und Akademien, 1526–1788 (1798)*, Bp., ELTE, 2003 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 6).

Hellebrant 1886 – Hellebrant Árpád, *A franekeri egyetemen tanúlt magyarok, I. = Történelmi Tár*, 9(1886), 599–608.

Heltai 1980 – Heltai János, *Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóiktól = OSZK Évkönyve 1980*, Bp., 1982, 243–347.

Monok 2017 – Monok István, *Peter Felckmann, egy elfeledett erdélyi szász grécista = Irodalomtörténeti Közlemények*, 121(2017), 3, 392–397.

Port 1938 – Port, Wilhelm, *Hieronymus Commelinus, 1550–1597, Leben und Werk eines Heidelberger Drucker-Verlegers*, Leipzig, O. Harrassowitz, 1938.

Postma 1985 – *Disputationes exercitii gratia, Een inventarisatie van disputaties verdedigd onder Sibrandus Lubbertus, Prof. Theol. te Franeker, 1585–1625*, Hrsg. Ferenc Postma, Amsterdam, VU Uitgeverij, 1985.

Postma 1997 – Postma, Ferenc, *Franeckera, az igaz keresztyéneknek híres akadémiájuk benne [oder die Frage, warum nach der Zerstörung von Heidelberg (September 1622) die sogenannte Peregrinatio hungarica sich von Heidelberg nach Franeker verlegt hat] = Művelődési törekvések a korai újkorban, Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, szerk. Balázs Mihály, Font Zsuzsa, Keserű Gizella, Ötvös Péter, Szeged, JATE Régi Magyar Irodalom Tanszék, 1997 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 35), 487–495.

Postma 2015 – Postma, Ferenc, *De Hongaren en het onderwijs aan de Friese universiteit te Franeker = Acta Neerlandica – Bijdragen tot de Neerlandistiek*, 10(2015), 33–80.

RMK III. – Szabó Károly, *Régi Magyar Könyvtár,* III. köt*., Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve*, Bp., MTA, 1896–1898.

RMSz 2007 – *Régi Magyarországi Szerzők,* I. kötet*, A kezdetektől 1700-ig*, összeáll. Wix Györgyné, szerk. P. Vásárhelyi Judit, Bp., OSZK, 2007.

Sixma van Heemstra 1944 – Sixma van Heemstra, F. S., *Hongaarsche studenten aan Frieslands Hoogeschool = Hongaarsche Courant*, 14(1944), Nr. 9/10, 72.

Stein-Wilkeshuis 2012 – Stein-Wilkeshuis, Martina, *Het vriendenboekje van de Deventer student Arnold Rouse = Deventer Jaarboek*, 2012, 6–15.

Szabó M., Tonk 1992 – *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban, 1521–1700*, összeáll. Szabó Miklós, Tonk Sándor, Szeged, JATE Régi Magyar Irodalom Tanszék, 1992 (Fontes Rerum Scholasticarum, 4).

Szabó T. 1982 – Szabó T. Ádám, *Beiratkozott magyar diákok a franekeri egyetemen, 1585–1683 = Névtani Értesítő*, 7(1982), 48–60.

Szenci Molnár 2003 – *Szenci Molnár Albert naplója*, sajtó alá rend. Szabó András, Bp., Universitas Kiadó, 2003 (Historia Litteraria, 13).

Szenczi Molnár 1898 – *Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai*, kiad. Dézsi Lajos, Bp., MTA, 1898.

Szögi 2011 – Szögi László, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon, 1526–1700 – Ungarländische Studenten an den deutschen Universitäten und Akademien, 1526–1700*, Bp., ELTE, 2011 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 17).

Toepke 1886 – *Die Matrikel der Universität Heidelberg*, Band II*., 1554–1662*, Hrsg. Gustav Toepke, Heidelberg, Carl Winter, 1886.

ÚMIL 1994 – *Új Magyar Irodalmi Lexikon,* I. kötet, főszerk. Péter László, Bp., Akadémiai Kiadó, 1994.

Van de Graaf 1985 – Van de Graaf, G. H., *Ontmoetingen met Zevenburgse en Hongaarse studenten te Franeker. Impressies uit hun dagboeken en brieven = Universiteit te Franeker, 1585–1811. Bijdragen tot de geschiedenis van de Friese hogeschool*, Hrsg. G. Th. Jensma e.a., Leeuwarden/ Ljouwert, Fryske Akademy, 1985, 90–101.

Van der Woude 1963 – Van der Woude, C., *Sibrandus Lubbertus, Leven en werken, in het bijzonder naar zijn correspondentie*, Kampen, J. H. Kok, 1963.

Van Lieburg 1996 – *Repertorium van Nederlandse hervormde predikanten tot 1816*, Hrsg. F. A. van Lieburg, Band I., *Predikanten*, Dordrecht, *s.n.*, 1996.

Van Nienes 1985 – Van Nienes, A. P., *De archieven van de Universiteit te Franeker, 1585–1812*, Leeuwarden, Rijksarchief in Friesland, 1985.

Vries 1918 – Vries, H. De, *Genève pépinière du Calvinisme hollandais,* Band I., *Les étudiants des Pays-Bas à Genève au temps de Théodore de Bèze*, Fribourg (Suisse), Fragnière, 1918.

https://doi.org/10.46403/Litteraeetamicitia.2026.489

Hírünk Nyugaton, 1920–2020

Romsics Ignác

Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc után kialakult nagyon kedvező nyugati magyarságkép a századfordulótól kezdődően fokozatosan elhalványult, és átadta helyét egy jóval kritikusabb ábrázolásnak. Ennek alapvető oka az volt, hogy a dualista időszakra jellemző liberális és jogkiterjesztő politikát a 19. század végétől kezdte felváltani egy olyan jogkorlátozó törvényalkotás, amely többek között az ország nem magyar lakosságának asszimilációjára törekedett. Ehhez járultak az osztrák–magyar–német–olasz hármas szövetséggel szemben felsorakozó hatalmak – Franciaország, Anglia és Oroszország – politikai érdekei, melyek a Magyarországon belüli nemzetiségi ellentétek szítását és felnagyítását és ezáltal az Osztrák–Magyar Monarchia gyöngítését diktálták. A propaganda-hadjárat legismertebb élharcosa a brit Robert W. Seton-Watson volt, aki 1908-ban megjelent könyvében (*Racial Problems in Hungary*), amely utóbb az 1919-es brit békedelegáció kézikönyvként használt alapműve lett, így írt a Duna mentén szerzett tapasztalatairól: „Benyomásaim Magyarországról még kedvezőtlenebbek, mint valaha. [...] Egész politikai életük korrupt és rohadt, és a magyar hegemónia épülete lassan, de biztosan összeomlóban van." Hasonló véleményt fejtett ki több francia történész, szlavista és publicista, továbbá Bjønsterne Bjørnson Nobel-díjas norvég író. Az utóbbi egy budapesti lapnak 1907-ben így nyilatkozott: „Gyermekkorom óta szerettem és csodáltam a magyart, de később, amikor közelről láttam Ausztriában, és fölvilágosítottak, micsoda igazságtalanságokat követnek el a magyarok a velük egy államközösségben élő népeken, meggyűlöltem a magyar sovinizmust. Azt hiszem, Magyarországon kívül nincs senki, aki nem ugyanígy érez. Azt hisszük, ez az igazságtalanság előbb-utóbb szerencsétlenségbe dönti Magyarországot." A szerencsétlenség alig több mint egy évtized múlva bekövetkezett, s abban, hogy ez úgy következett be, ahogy ismerjük, a háború elvesztése és egyéb fontos okok mellett ezek az ezekhez hasonló háború előtti és alatti túlzó kritikák is hozzájárultak.[1]

[1] Romsics 2005, 29–30.

A magyarellenesség a békeszerződés elfogadása és aláírása körüli napokban, 1920 júniusában tetőzött. Ennek egyik jellegzetes példája a párizsi *Le Matin* című napilap június 5-ei számában közölt – pontatlanságokkal teli – cikk volt az előző nap aláírt magyar békeszerződés indoklásával. Ennek kulcsmondatai így hangoztak: „Tegnap pontban fél 5-kor igazságot szolgáltattak a versailles-i Nagy-Trianon palotában. Az összegyűlt szövetségesek elérték, hogy Magyarország arány- és valóságérzéke magához térjen. A történelem nagy rejtélye, hogyan uralkodhatott 5-6 millió magyar fél évszázadon keresztül 20 millió, más nemzetiséghez tartozó ember felett. Ilyen hatalomgyakorlás csak akkor elképzelhető és elviselhető, ha a hatalom szabadelvű és intelligens. A magyarok uralma viszont mindig erőszakos és esztelen volt. Magyarország mindig is elnyomó hatalom hírében állt. Önteltségét csupán alkalmatlansága múlta felül. Háborút akart, talán még jobban, mint Ausztria. Haraggal és gyűlölettel telten harcolt. Vesztett, tegnap pedig megfizetett érte. Súlyosan, de méltányosan. Végre szabaddá vált ötmillió szlovák, hárommillió délszláv, két és fél millió román és még sorolhatnánk".[2]

A magyar politika bűnlajstroma a következő években további tételekkel súlyosbodott. Ilyen volt az 1920-as numerus clausus, a választójog 1922-es korlátozása, az 1925–26-os frankhamisítási ügy és a 1928-as szentgotthárdi fegyverszállítási botrány. A háborús évekre jellemző gyűlölködés ennek ellenére alábbhagyott, s Bethlen István kormányfői teljesítményéről nemcsak az olasz, a német és a brit, hanem a francia lapok is elismeréssel írtak. 1931-ben, miniszterelnöksége 10 éves évfordulójának alkalmából a párizsi *La Liberté* ékes szavakkal ecsetelte Bethlen állanférfiúi kvalitásait, melyekkel a háború és a forradalmak utáni mélypontról elérte „Magyarország felemelkedését" és „nemzetközi helyzetének fokozatos javulását". A baráti országok sajtója még elismerőbben írt róla és Horthy Miklósról, aki 1930-ban ünnepelte kormányzóságának 10 éves évfordulóját. Az egyik legnagyobb olasz képes hetilap, a *L'Illustrazione Italiana* 1930-ban címoldalon hozta a kormányzó arcképét, és „Magyar folklór" címmel idilli összeállítást közölt a magyarországi népéletről és népviseletről. A szerző figyelmét különösen megragadta a magyar puszta, „ahol félvad lovak patái dobognak és félhold alakban hátrafelé hajló szarvú ökrök legelésznek békésen", valamint a vidéki magyar leányok, akik „formásak, teltek, mosolygósak és csókos szájúak". A „festői Magyarország" – tudhatták meg az érdeklődő olaszok – „a szép lányok országa", amelyet még nem kezdett ki a modernitás. „A magyar vidék ma is évezredes múltú értékeit kínálja – az öltözékeket, az eszközöket, a használati tárgyakat és a hímzett kézimunkát".

[2] Romsics 2021, 114.

Egyik 1932-es számában hasonló hangvételű képes összeállítást közölt Magyarországról a tízmilliós olvasótáborral rendelkező amerikai *National Geographic*. A szerzők figyelmét leginkább a „nagy kivágású ingben és bő gatyában" lovagló pásztorok keltették fel, akik a „termetes szarvasmarhákat" terelgették a „magyar pampán", vagyis a Hortobágyon. No és persze a „nagy szoknyában, hímzett köténykében és csúcsos fejkendőkben" magukat illegető vidéki parasztmenyecskék. De lenyűgözték őket a vidéki csárdákban felszolgált „kiváló életek és borok", valamint a „paraszt pajtájában" található „modern mezőgazdasági gépek" is. Az viszont meglepte őket, hogy a falusi házakban nincs fürdőszoba, s hogy a „tisztaszobát" semmire sem használják.[3]

Az egyik 1932-ben kiadott német népfőiskolai kézikönyv hasonló, ámbár jóval fensőségesebb, a felvilágosodás kori jellemzésekhez hasonló képet nyújtott a magyarokról. „Bécstől, ettől a tisztán német várostól keletre, egyórányi utazás után – olvasható ebben – kezdődik az igazi, hamisítatlan Balkán. Itt fekszik Magyarország pusztáival, cigányaival, bolháival és poloskáival. A magyar nép félig szentimentális és melankolikus, félig vad és szenvedélyesen felpaprikázott. Ausztria-Magyarország inkább politikailag, mint organikusan alkotta a kettős monarchiát. Lelkük mélyén a magyarok közelebb állnak a balkáni népekhez, mint a hőn szeretett osztrák testvérnéphez".[4]

Íme a 19. századi romantikus klisék 20. századi mutációi, amelyeket a nyugati – és újabban japán és dél-koreai – turisták egy része még ma is keres hazánkban. És a magyar turisztikai ipar erőfeszítéseinek köszönhetően meg is talál, ahogy az egykori vadnyugat hangulatát kereső turisták is megtalálják Arizonában és környékén a Colttal lövöldöző bőrnadrágos cowboyokat és a harci tollakkal ékesített, nyilazó indiánokat.

Az 1930-as évek második felétől, amikortól Európa és a világ kezdett ismét két nagy és egymással szemben álló blokká alakulni, az idillikus beszámolók tónusa egyre komorabbá vált. 1941-től kezdődően pedig, amikor Németország oldalán Magyarország is belépett a háborúba, majd az Egyesült Államoknak is „hadat üzent", az ország nyugati ázsiója meredeken zuhant lefelé. Magyarország nyíltan ellenséges állammá vált. Az 1944. március 19-ei német megszállás után a *Newsweek* Kossuth Lajos halálának 50. évfordulójára időzítve könnyedén rángatható bábállamként írt Magyarországról. Az októberben hatalomra került Szálasiról pedig „Hitler bábjaként".[5]

[3] Romsics 2021, 117–127.

[4] Archiv des Auswärtiges Amtes, Berlin, Politische Abteilung, II. Ungarn, Pol. 2. Bd. 4. Schoen 1932. február 8-ai jelentése.

[5] Romsics 2021, 139–143.

1945-ben ismét új időszámítás kezdődött. Az új korszak első tíz évében Magyarország háromszor került a nyugati sajtó címoldalaira: az 1949-es koncepciós perek, az 1953-as angol–magyar rangadó és az 1956-os forradalom kapcsán. A koncepciós perek közül messze a legnagyobb figyelmet Mindszenty József 1948. karácsonyi letartóztatása és 1949. február 8-ai elítélése váltotta ki. Erről minden nagy lap megemlékezett, kivétel nélkül áldozatot, sőt mártírt látva a bíborosban. A hívők világszerte imádkoztak érte, s a közvélemény „a katolicizmus és a kereszténység végső bástyájaként", „tántorítatlan antikommunistákként", a „nyugati, magántulajdon-alapú demokráciák védelmezőjeként" tekintett rá. Februári tárgyalását a *New York Times* tudósítója „jól elpróbált, de rosszul előadott színjátéknak" nevezte. A Rajk László és társai elleni koncepciós per – noha 16 nyugati tudósító foglalt helyet a tárgyalóteremben – jóval kevesebb figyelemben részesült, ahogy október 15-ei kivégzésük is. Rajk nem ekkor, hanem 1956-os rehabilitálásakor került a nemzetközi figyelem előterébe.

Az 1953-as londoni 6:3-as futballgyőzelem híre viszont az egész világot bejárta. A gólokról és az Aranycsapatról, valamint Puskás Ferencről készült fotók címlapokra kerültek. Puskást a kor legjobb focistájaként, a csatársort a valaha volt legkiválóbbként ünnepelték. „El se tudtam képzelni, hogy ilyen jó lehessen a magyar együttes" – nyilatkozta az angol csapat kapitánya. Közel fél évszázaddal később, amikor egy franciaországi diáktáborban jártam, az Európa különböző országaiból összesereglett diákok három magyar nevét ismerték: Bartókét, Puskásét és Nagy Imréét.[6]

Az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc a szovjet uralom elleni leglátványosabb kelet-európai megmozdulás volt. A forradalmi Magyarország küzdelme ennek megfelelően igazi szenzációként hatott a gyorsan megérkező tudósítókra és az újságolvasó közönségre egyaránt. A nyugati világ nagy napilapjai napról napra követték az eseményeket, a hetilapok képes összefoglalókat közöltek. Az október végi és november eleji napokban Magyarország tizennyolcszor került a *New York Times* címlapjaira, amely magasabb szám, mint amit Magyarország összesen elért a lap 1851-es alapítása óta. Nagy Imréről, akiben a kezdeti napokban a felkelőkhöz hasonlóan sokan nem bíztak, november elején a *Paris Match* és a *Spiegel* is címlapfotót közölt. De címlapra került Kéthly Anna, a kiszabadult Mindszenty József s az a szakácsnak tanuló, a nyakában dobtáras géppisztollyal lefényképezett, pufajkás fiatal leány is, akit november 7-én a sebesültek mentése közben ért a halál. A *Time* magazin, amely 1937-től minden évben megválasztotta az elmúlt év emberét, 1957. január 7-én a „magyar szabadságharcos" fiktív portréját közölte, háttérben a lyukas magyar

[6] Eörsi 2021, 147–154.

zászlóval és két másik felkelő távoli sziluettjével. Magyarország reputációjáért, jó híréért a világban a XX. században senki sem tett többet, mint az 1956-os felkelők: a „bátor magyar diákok, munkások és parasztok". Hősiességüket a *New York Times* nem alaptalanul hasonlította azokéhoz, akik egykor Kossuth Lajos oldalán harcoltak. A forradalmat leverő Vörös Hadsereget pedig I. Miklós cár osztrákokat megsegítő 1849-es seregéhez. Ekkor és a következő években a nyugati világ számára a magyar forradalom személyesítette meg a minden emberben meglévő szabadságvágyat, s a magyar felkelő a szabadságért szükség esetén életét is feláldozó hőst.[7]

Kéthetes heroikus küzdelem után a forradalom elbukott, de a nyugati sajtóban még hónapokig fel-felbukkant az emléke. Erre az Ausztriát elárasztó, majd onnan Európa és a világ minden országában szétszóródó magyar menekültek ügye, a magyar vízilabdacsapat melbourne-i győzelme decemberben és az ENSZ szimbolikus jelentőséggel bíró határozatai, majd a megtorlásokról, mindenekelőtt Nagy Imre és társai 1958-as kivégzéséről érkező hírek szolgáltattak okot. Majd, ahogy az 1848–49-es forradalommal is történt, a heroikus emlékek kezdtek halványodni s a kibontakozó konszolidáció egymást követő lépései előtérbe kerülni és elismerést aratni. A *National Geographic* riportere 1965-ben – mutatis mutandis – már ugyanolyan bukolikus hangvételű riportban számolt be a magyarországi mindennapokról, mint elődje 1932-ben. Változás azonban, hogy őt már nem a puszta és a vidéki menyecskék látványa nyűgözte le, hanem a metropolissá alakuló főváros és a Duna-parti strandokon sütkérező „napbarnított lányok". „Még nincs tíz éve – olvasható a tudósításban –, hogy az orosz tankok itt tiporták el kegyetlenül a magyar felkelést. A II. világháború során a szovjet és a német seregek porrá zúzták a várost a két hónapos ostrom és az utcai harcok során." Ám mindezek ellenére mainapság „Budapest virágzónak látszik és szabadon cselekszik. Nem látunk kígyózó sorokat a boltoknál; úgy tűnt, hogy élelmiszerből és bizonyos árukból Csehszlovákiánál is nagyobb a bőség. 1956 óta stabil gazdasági fellendülés tapasztalható." Ez volt a „gulyáskommunizmus" és a „frizsiderszocializmus" egyik első leírása. Ugyanez a lap 1971-ben már arról számolt be, hogy a keményvonalas kommunizmustól való eltérés „Magyarországot az egyik legvirágzóbbá teszi a szovjet blokk országai között". A diktatúra szigora ugyancsak enyhült. „Az országban, ahol a szokások erősek és a vérmérséklet heves, a proletárdiktatúra már nem nevezhető totálisnak." S végül lapozzuk fel a *New York Times* 1988. május 23-ai számát, melyben ezt az összegző megállapítást találjuk: „Magyarország lett a leggazdagabb és legtoleránsabb ország a szovjet blokkon belül".

[7] Eörsi 2021, 154–166.

Kádár János, aki mindvégig e konszolidáció első számú irányítója volt, kezdetben rendkívül negatív szereplőként, a szovjet érdekek feltétlen kiszolgálójaként, egyfajta magyar Quislingként jelent meg a világsajtó hasábjain. Az évek múltával azonban ez a kép is elhalványult, és egyre markánsabban körvonalazódott az ország geopolitikai meghatározottságainak keretei között a népe érdekeit szolgáló reálpolitikus profilja. 1982 májusában, 70. születésnapja alkalmából a londoni *Guardian* egész életpályáját áttekintve megállapította, hogy a kommunista vezetők többségével szemben Kádár valódi népszerűségre tett szert; hazája mind a gazdasági fejlettséget, mind a politikai szabadságjogokat tekintve sziget Kelet-Európában, s ezért nagy valószínűséggel szabad választások keretében is többséget szerezne. A *Time* magazin, amely 1957-ben még a magyar szabadságharcosról közölt címlapképet, 1986-ban Kádár portréját közölte. Majd 1987-ben így írt róla: „Kádár János gazdasági reformjait régóta Kelet-Európa sikertörténeteként tartják számon. 1968-ban kísérletezésbe fogott egy decentralizáltabb szabadpiaci sajátosságokkal rendelkező rendszerrel, aminek az eredménye az úgynevezett gulyáskommunizmus lett. Ennek köszönhetően a Kádár országában élők életszínvonala az egyik legmagasabb a kommunista országok között. Az elmúlt húsz évben Kádár fokozatosan vegyítette a gazdasági újításokat és biztosított egyre nagyobb politikai szabadságot. A magyar sajtó jelenleg nagy függetlenséget élvez a véleménynyilvánítás terén, és az ellenzék is viszonylagosan nagy mozgástérrel rendelkezik a kritika szempontjából". Kossuth Lajos és Deák Ferenc; Nagy Imre és Kádár János – minden analógiához hasonlóan természetesen ez a párhuzam sem jelent azonosságot. A hasonlóság azonban vitathatatlan.[8]

Az 1988–90-es rendszerváltás időszakából nagy nyugati publicitást kapott Kádár 1988-as leváltása, 1956 népfelkeléssé minősítése és a többpártrendszer elfogadása 1989 elején, Nagy Imre újratemetése júniusban, az osztrák–magyar határ megnyitása, az NDK-s turisták kiengedése augusztus–szeptemberben, a köztársaság kikiáltása október 23-án, majd a térség első szabad választásai 1990 tavaszán. Bár Magyarországon nem került sor olyan látványos összetűzésekre, mint Csehszlovákiában, Kelet-Németországban és Romániában, a stabilitás megtartása és az átmenet békés jellegének biztosítása elismerést vívott ki. Magyarország továbbra is bezzegország maradt, noha kevésbé érdekes, mint szomszédai, különösen a rövidesen véres polgárháborúba bonyolódó és széteső Jugoszlávia. „A kilencvenes évek legvégére – állapította meg Tölgyessy Péter találóan – a nagy világlapok véleményformálói lassacskán kezdték úgy érzeni, hogy a hajdani keleti-tömb közép-európai államai, ha a reméltnél több viszon-

[8] Valuch 2021, 181–193.

tagság árán is, ám idővel révbe jutnak. Közülük a kisebb országok belpolitikája az Egyesült Államokból nézve lassanként csupán annyira volt érdekes, mint a dán vagy a norvég közélet vitái". Mindez megváltozott azonban az új évezred hajnalán.

A Medgyessy Pétert 2004-ben váltó Gyurcsány Ferenc gyorsan a nemzetközi sajtó favoritja lett. Olyan lapok írtak róla elismerően, mint a német *Die Zeit* és a brit *Financial Times*. Első megnyilatkozásai alapján a nyugati elemzők olyan Tony Blair-típusú politikust láttak benne, aki képes lehet a magyar baloldalt az európai liberális demokrácia szellemében megújítani. 2006 nyaráig valamennyi elődjéhez képest ő kapta a legnagyobb figyelmet. Az őszi zavargások azonban, amelyekről a világsajtó címoldalakon is tájékoztatott, gyorsan erodálták népszerűségét. A két évvel korábbi „üdvöske" hirtelen a régió „legszánalmasabb" kormányfője és Magyarország „sírásója" lett. A zavargások mellett ezt a gazdasági fejlődés visszaesésével is indokolni lehetett.

Azt, hogy a Fidesz 2010-es győzelmével nem egyszerű kormányváltás történt, hanem sok szempontból egy új rendszerváltás kezdődött, a nyugati sajtó azonnal érzékelte. Az intézményrendszer antidemokratikus átalakítását, az unortodox gazdaságpolitikát és az unióellenes retorikát ezért kezdettől fogva bírálta. Az évek során ez aztán egyre fokozódott, ami Orbán Viktornak minden elődjénél nagyobb sajtónyilvánosságot biztosított. 2021-ig a *New York Times* oldalain összesen 862 említést kapott, miközben Kádár János csak 400-at, Gyurcsány Ferenc 162-t, Horn Gyula pedig 84-et. Címoldalara először 2014-ben került az *International New York Times*ban, majd 2015-ben került Donald Trumppal és Marine Le Pennel együtt az *Economist*ban és a svájci *Die Weltwoche*ben, 2018-ban a *Time*-ban, a *Newsweek*ben és ismét az *Economist*ban, 2019-ben pedig a *Spiegel*ben és a *Foreign Affairs*ben. A képekhez társuló cikkek kisebb része elismerően írt autokratikus törekvéseiről. A konzervatív *Die Weltwoche* például – migránspolitikájára utalva – „Európa védelmezőjeként" mutatta be. A liberális lapok, például az *Economist* viszont „szélsőjobboldali populistának" és a demokrácia sírásójának nevezte. „Orbán felkapaszkodik, Magyarország pedig a porba hull" – írta a mértékadó *Foreign Affaires* 2019-ben. A helyzet azóta még kontrasztosabbá vált. Az orosz–ukrán konfliktusban tanúsított oroszbarát és EU-ellenes álláspontja miatt az elmúlt években szinte folyamatosan irányult Orbán Viktorra a reflektorfény, miközben népszerűsége egyre inkább csökkent.[9]

[9] Tölgyessy 2021, 205–250.

Hivatkozott irodalom

Eörsi László, *„A kommunizmus hosszú éjszakája egyszer véget érhet”* = Kiss Cs., Szalay-Berzeviczy 2021, 145–178.

Kiss Cs., Szalay-Berzeviczy (szerk.), *Címlapon Magyarország*, 2021 – *Címlapon Magyarország, Hazánk története a nyugati sajtó tükrében, 1848–2020*, szerk. Kiss Csaba, Szalay-Berzeviczy András, Bp., Tranz Press, 2021.

Romsics Ignác, *A trianoni békeszerződés*, Bp., Osiris, 2005.

Romsics Ignác, *A király nélküli királyság* = Kiss Cs., Szalay-Berzeviczy 2021, 107–143.

Tölgyessy Péter, *Külső mintakövetés vagy nemzetállami megoldáskeresés* = Kiss Cs., Szalay-Berzeviczy 2021, 203–250.

Valuch Tibor, *A kádárizmus arcai* = Kiss Cs., Szalay-Berzeviczy 2021, 179–201.

https://doi.org/10.46403/Litteraeetamicitia.2026.497

Aranyzsinórral még a nyúl is elhúzhatja az oroszlánt[1]

Tudományos hitelesség és orvosi ars poetica Daniel Fischer De *terra medicinalis Tokajensis* című művében

Sipos Eszter

A tekintély alapjainak átrendeződését hozza az a korszak, amely Daniel Fischer (1695–1746) felismerésében is természettudományos hipotézisekben termékeny. A *De terra medicinalis Tokajensis* szerzője egyszerre részese és kritikusa kora tudományos pezsgésének, érvelésében a természettudósi és az orvosi hitvallása egymástól elválaszthatatlanul bontakozik ki. Tevékeny munkássága és különösen az a készsége, amellyel a tudományos diskurzus tárgyát és fogalmi kereteit kijelölni igyekszik, nem kis részben járul hozzá társadalmi felemelkedéséhez. A jelen vizsgálódás alapjául szolgáló, 1732-ben Boroszlóban megjelent értekezésében a tokaji gyógyföldek megismertetésére és gyógyhatásuk tudományosan megalapozott tisztázására vállalkozik, egyszerre tekintve a tudományra erkölcsi és episztemológiai felelősségként.

A boroszlói exuláns[2] evangélikus lelkész unokája, a késmárki Daniel Fischer tizennégy éves korában Miskolcon tanul magyarul Tunyogi Miklóstól.[3] Boroszlói gimnáziumi éveit követően Wittenbergben iratkozik be az egyetemre, ahol

[1] *Aureo laqueo lepus etiam leonem trahat.* Lásd: Fischer 1732, 110. A szerző fordításában.

[2] A pozsonyi vértörvényszék felállítása (1673, majd 1674) a rekatolizációt szolgálta, a vallásukat elhagyni nem hajlandó protestáns lelkészeket és tanítókat agyonverték, gályarabságra ítélték, vagy elűzték. Michael Fischer az 1681. évi soproni országgyűlést követően térhetett haza. 1682-ben ismét malduri lelkész, majd Kassán szolgál: Csorba 2011, 13–14; Kathona 1988, 83–87.

[3] Tunyogi Miklós miskolci rektor. Balogh 1998.

mestere a tekintélyes Johann Gottfried von Berger (1659–1736) professzor, és 1716-ban doktorál orvostudományból.[4] 1722-től Liptó, 1726-tól Szepes vármegye tisztiorvosa, amikor magánorvosi megbízatást kap Csáky Miklós püspök[5] nagyváradi udvarában; Késmárkon patikája és magániskolája van. A boroszlói *Sammlung*ban[6] publikál, 1719-ben pedig tagjává választja a német tudóstársaság, az 1693–1730 között augsburgi székhellyel működő Academia Naturae Curiosorum, közismertebb nevén *Leopoldina*, valamint orvostudományi értekezései jelennek meg nyomtatásban. 1730-ban szervezni kezdi egy tudós társaság és tagjai tevékenységén alapuló természettudományos folyóirat, az *Acta Eruditorum Pannonica* alapítását, amelynek megvalósulása, ha a korszellem kedvező is, anyagi forrás híján elmarad.[7] 1732-ben a gyógyhatásúnak vélt tokaji földek[8] terápiás hatásáról ír értekezést. Az ásványi medicina[9] híre a tokaji aszú ismertségével mérhető Európa-szerte a kora újkorban.[10] Legkorábbi ismert említése a császári udvari orvos, Franz Emerich (1496–1560) 1554-ben megjelent munkájában lelhető fel mint *Tokeyischer Erdreich*.[11]

A *De terra medicinalis Tokajensis* szerzőjének kritikai hajlama szembeötlő a megismerés határainak feltárására tett kísérleteiben, amelyet a teremtés kérdésében jelöl ki egyértelműen: „egy filozófusra nemcsak az jellemző, hogy mindig fecseg, hanem az is, hogy ahol értelmünket meghaladó dolgokkal találkozunk, bevalljuk tudatlanságunkat." Noha amikor a pestisről azt vallja, hogy annak „természete és ereje minden emberi értelmet messze felülmúl", mégis magyarázatba bocsátkozik, és isteni büntetésként keretezve arra a következtetésre jut, hogy ellene nem is hatnak specifikus gyógyszerek.[12] Pontosan úgy, ahogyan 1696-ban a *De praxi medica* első fejezetében Baglivi[13] vagy 1720-ban a *Positiones de peste* téziseiben Soós Ferenc erdélyi református szuperintendens

4 Magyary-Kossa 1929, 47–48.

5 Gróf Csáky Miklós Szepes várában született, és ugyanakkor nevezik ki szepesi apátnak, amikor Fischer wittenbergi doktorátusával visszatér Késmárkra, és praktizálni kezd. Lásd: Schultheisz 2018, 233; Gazda 2018, 233, valamint https://lexikon.katolikus.hu/C/Csáky.html (Megtekintés: 2026. március 9.)

6 *Sammlung von Natur- und Medicin- wie auch hierzu gehörigen Kunst- und Literatur-Geschichten.*

7 Kapronczay 2007, 121; Tarnai 1956, 46, 49.

8 A tokaji gyógyföldről tanulmánykötet született a Tokaj-Hegyalja Egyetem *Europica varietas Tokajensis* könyvsorozatában: N. Kis 2025.

9 *Tokaji bólusz, terra Tokajensis.*

10 N. Kis 2025, 7–13.

11 A szerző a tokaji medicina minőségét magasztalja. Lásd: Emerich 1554, DIII.

12 Fischer 1732, 13, 94, 97.

13 Baglivi 1696, 1.

érvel.[14] Weszprémi Istvántól sem idegen a gondviselésre épített premissza, ám szemben Fischerrel a tüneti kezelésen túl is keresi a megoldást, és így válik az oltás lelkes hívévé.[15] Nem lenne könnyű olyan kortársat találni, aki merőben másként vélekedne a járványokkal mérhető csapások okairól, ahogyan Robert Boyle[16] sem a Teremtőben kételkedett. Fischernek ebben a tételében hit és tudomány még kéz a kézben jár, a tudományos munkálkodás motívuma azonban az „igazság szeretete",[17] és nem igényel szoteriológiai igazolást. A természettudományos fejlődés ellenére a 14. század irodalmában széleskörűen tárgyalt fenyítő gondviselés mint pestismagyarázat[18] továbbéléséhez hozzájárul, hogy a közegészségügyi gyakorlatot a kármentő intézkedések jellemzik a 17. század végéig. A prevenciós törekvések körvonalazódásával, illetve a szigorú rendészeti intézkedések bevezetésével a pestis a 18. század végére tűnik el Közép-Európából, érdemi gyógymód azonban akkor még nem áll rendelkezésre.[19]

A megismerés további korlátozó tényezőjeként jelöli meg a tapasztalat hiányát. Saját lehetőségeinek végességét is nyíltan elismeri, amikor kijelenti, hogy „mivel eddig saját tapasztalattal nem rendelkezem… amelyeket az ókori és az elmúlt század orvosai az örmény bolus, a lémnoszi föld és más terra sigillaták hatásáról leírtak, nem akarom a magamévá tenni, nem merem mindaddig meghatározni, hogy mit kell várni tőlük nemcsak a pestis megelőzésében, hanem a kezelésében is".[20] A tekintély csorbulása nélkül szabja át a tudás bizonyosságát a „tudom, hogy mit nem tudok" józan megfontolásának hitelességével. Az antikvitás és az arab tudomány referenciakorpusz, azonban részben a szövegrevíziónak, részben az empirikus igazolás igényének köszönhetően a humanizmus látványosan megingatja vélt tévedhetetlenségét. A *renovatio studiorum* egyik paradigmatikus példája az Andreas Vesalius (1514–1564) anatómiai megfigyelései nyomán kikezdhető galénoszi orvoslás hitelességének megkérdőjelezése, ami tekintélyét mégis szinte érintetlenül hagyja. Vesaliust már kortársai is revízió alá vonják,[21] ahogyan Fischer értekezése is voltaképp az „aranydoktor"

[14] Soós Ferenc (1670–1720) erdélyi református püspök (superintendens) Mózes harmadik könyvét, Ámóst, Habakukot, valamint Máthét idézi. Soós 1720, 20–21.

[15] Weszprémi István (1723–1799) a teremtés és a tudomány összeférhetőségét mint evidenciát nem tárgyalja. Weszprémi 1755, 1, 28.

[16] Robert Boyle (1627–1691) számára a kétkedés módszer, amelynek példája a *Chymista scepticus...* című opusa. Boyle 1668.

[17] Baglivi 1696, 5.

[18] Palazzo 2024, 57.

[19] Balázs 2007, 33–34, 67–68; Kapronczay 2014, 31–32.

[20] Fischer 1732, 119.

[21] Schultheisz Emil részletes rajzát kínálja: Schultheisz 2018, 123, 163, 170–171, 177; Gazda 2018, 123, 163, 170–171, 177.

Johann Georg Siegesbeck (1686–1755)[22] ellen írt vádirat. A hitelesnek ítélt szakirodalomból merített ismeret szerepe azért továbbra is meghatározó marad, noha mások tapasztalataiból vont következtetéseit óvatosabban fogalmazza meg tudósunk: „Ajánlója és tanácsadója lettem annak, hogy ez helyettesítse az örmény bolust, a lémnoszi földet és a sziléziai terra sigillatát… főként mivel azt látom, hogy a mi földjeinket messze jobbaknak kell tartanunk amazoknál, amint azt már Crato is elismerte az ő korában."[23]

Daniel Fischer nemcsak a megismerés feltételei hiányosságainak, hanem saját tévedéseinek belátására is kész, noha Thomas Hobbes (1588–1679) szerint a tanult emberek nehezen viselik tévedéseik felfedését:[24] „de mivel mélyebb ismeretekre tettem szert, ezeket a szellemes álmokat már nem vallom a sajátomnak". Az önreflexióra való igényében is arról tesz tanúbizonyságot, hogy a tudományos megítélést revízióra nyitott folyamatnak tekinti. Ugyanígy hisz abban, hogy a józan gondolkodás terjeszthető, és a tévedés nem feltétlenül rosszhiszeműségből fakad.[25] Naivitással semmi esetre sem vádolható. a tokaji gyógyföldek aranytartalmáról szóló legendák fenntartásában érdekelt „tűz filozófusait"[26] egyszerűen „aranydoktoroknak" nevezi, és tudományos tevékenységét traktátusában kifejezetten „a tévedők sokaságával" szembeni küzdelemként értelmezi, miképpen az „pártfogást szül a tévedés számára".[27] Johannes Cratót[28] idézve vallja, hogy „[a]z orvosok az ilyen egyszerű gyógymódok képességeit kísérletekkel tegyék próbára, ne nagyon bízzanak mindenféle vásári cédulákban".[29]

A fogalomalkotás és a megismerés viszonyát illetően is markánsan állást foglal. Giorgio Baglivit (1668–1707) idézve hangsúlyozza, hogy „[a]zok a dolgok, amelyeknek az alapjai a természetben vannak, azok növekszenek és tökéletesednek, ám azok, amelyek csak véleményen alapulnak, azok váltakoznak, nem gyarapodnak".[30] Ezzel a modern természettudomány alapvetését teszi meg

---

22 Johann Georg Siegesbeck a tokaji gyógyföldet arany természetűnek tartotta. Fischer munkája terjedelmes részét szenteli Siegesbeck állításai cáfolatának. Siegesbeck 1721, 525–540; Fischer 1732, 25, 35, 37–38, 48–52, 57. fejezetek.

23 Fischer 1732, 138–139.

24 Hobbes 1651, XXX. fejezet.

25 „mivel semmilyen természettudományos ismerettel nem rendelkeznek, igen könnyen esnek tévedésbe." Fischer 1732, 15.

26 Azaz az alkimistákat. Fischer, 63–64.

27 Fischer 1732, 121.

28 Levelezéséből is kiolvasható, hogy Johannes Crato von Krafftheim (1519–1585) számára nem volt ismeretlen a tokaji gyógyföld. Orbán 2025, 89, 94, 101.

29 Crato mellett ugyanitt Daniel Sennert (1572–1637) szavait is idézi: „Jobb… a földek erejét kísérletekkel igazolni." Fischer 1732, 123; Crato 1614, 533; Sennert 1618, 351.

30 Fischer 1732, 2; Baglivi 1696, 100.

mércének, ami már a hippokratészi iskolának is sajátja.[31] Noha a tekintély szerepe még meghatározó marad, a 12. század virágzó tudományos szellemisége szintén ezekből a gyökerekből táplálkozva örökíti tovább a kérdésfelvetés alapjává tett természettudományos szemléletet.[32] A késmárki tudós voltaképp ennek szellemében fogalmazza meg tanácsát: „hasznosabban járnának el, ha a testek oldódása során keletkező dolgokat csak feljegyeznék és nem általánosítanák egyből azokat, hogy aztán teljes egészében minden testre alkalmazzák." A megismerés Fischer gyakorlatában megfigyeléshez kötött folyamat, amely ugyanolyan jelentős, mint a rendszeralkotás. Meggyőződése szerint a fogalmi differenciálás a megismerést hivatott szolgálni, és kártékonynak tartja az öncélú, a tárgyat elhomályosító puszta nyelvi formalizmust. Ebből következően a fogalomalkotást is a tárgyi igazolhatóság normájához köti. A megismerés hézagjait kitöltő fogalmak használatával szemben ilyen módon kritikus: „A létezőket ugyanis, ahogy a filozófia egészében, különösen pedig a természetfilozófiában, főként pedig az orvosfilozófiában, nem szabad a szükségesen túl megsokszorozni."[33]

Értekezésének gyakorlati célja, a *terrae medicinales Tokajenses*[34] természetének és hatásainak bemutatása is ebbe az irányba mutat. A tokaji gyógyföldeket leválasztani igyekszik a csodaszereket övező túlzó dicséretekről mint reflektálatlan hagyományokról, hogy részletező, rendszerező munkamódszerére jellemző módon, a javallat és ellenjavallat eseteit fejezeteken át tárgyalja.[35] A természetbölcselet munkára rest „fecsegői" ezért nála kíméletlen bírálat alá esnek abból a meggyőződéséből fakadóan, hogy a tudós nem lehet tétlen szemlélő,[36] csak megfigyelések és körültekintő kísérletek sora vezetheti megállapításokra. Baglivi még polemizál a ráaggatott „empirikus" címke miatt,[37] valójában sem a ráció, sem az empíria[38] nincs ellenére, miképpen Fischer is leghitelesebben eklektikusként írható le a kategóriák abszolutizálásának szükségszerűsége nélkül.[39] A reneszánszban az ember és a természet viszonya oly módon változik,[40] hogy az ember szemlélődő pozíciója meghatározza kívülállását, amelynek a rá-

31 Schultheisz 2018, I. 24; Gazda 2018, I. 24.
32 Siraisi 1980, 158.
33 Fischer 1732, 23, 43–45, 109.
34 tokaji gyógyföldek
35 Fischer 1732, 60–65, 69–70. fejezetek.
36 Fischer 1732, 10.
37 Baglivi 1696, 6.
38 Amennyiben nem azonos az elméleti megalapozottság hiányával. Andrault 2018, 16.
39 Schultheisz Emil eklektikus-racionalistaként írja le. Scultheisz 2018, II. 284; Gazda 2018, II. 284; Hell 2012, 29, 33; Andrault 2018, 1, 20; Wolfe 2012, 11; Fischer 1732, 3.
40 Ez a változás a reneszánsz kerteken szembetűnő. Herczeg 2008, 19.

ció-obszerváció polémia a tünete. Míg az ember – magát a természeten kívül értelmező szemlélő – testét és működésének rendjét mint gépezetet leírhatónak véli,[41] a betegségek mint a természet körébe tartozó feltárásra váró jelenségek a megfigyelő pozícióját igénylik. A skolasztikus hagyományt kiszorítják az anatómiai ismereteken alapuló elméletek, mégsem elegendők a gyógyításhoz, amíg a betegségek lefolyásáról szerzett képet elhomályosítja a szokásokon alapuló orvosi gyakorlat. Korának „természetfilozófusait" Fischer nemcsak felkészületlenséggel és türelmetlenséggel, hanem olykor komolytalan szándékokkal[42] is vádolja, élesen megkülönböztetve őket a *scientia* valódi művelőitől. Azonban tekintélye okán az antikvitást felmenti ítélete alól, „mivel még nem állt rendelkezésre annyi kémiai, mechanikai kísérlet, orvosfizikai, anatómiai és optikusi megfigyelés".[43] Az ókori tudományos művek gyakorlati vonatkozásban ezért mint történeti dokumentumok érdekesek a felvilágosodás tudósa számára.[44]

Az orvosi hivatás értelmezésében a fegyelem és a felelősség fogalma az iránymutató. Az egészséget vagy a beteg gyógyulási esélyeit kockáztató magatartást összeegyeztethetetlennek tekinti a jó orvosi gyakorlattal, fakadjon akár felkészületlenségből, amit számos kortársának felró, vagy hagyománytiszteletből, mint Diana papjai esetében. A kapzsiságot, amivel az „aranydoktorokat" vádolja, ugyanilyen súlyos vétségként értékeli. Meg kell jegyezni, hogy a lémnoszi föld „pogány kultuszból" eredő kecskepecsétjét éppúgy babonás népszerűsítő fogásnak tekinti, mint a máltai *terra sigillaták*[45] szentképes megjelölését.[46] Terápiás alkalmasságukon túl a tokaji gyógyföldek előnyét éppen abban látja, hogy eredetük ellenőrizhetőbb, ráadásul a hazai beszerzésnek köszönhetően olcsóbbak és hozzáférhetőbbek is. E ponton a hazai források értéke mellett hosszan érvelő patrióta is megmutatkozik.[47]

Elrettentő példaként említi a tájékozatlanság hírnévvel összefonódó minősített esetét, ami úgy tűnik, sokszázados jelenség a tudományos irodalomban: „a hírnév vágyával vezérelve nem figyelnek arra, hogy amit le akarnak írni vagy… máshonnan össze akarnak szedegetni, az biztos is legyen… arra irányul a szándékuk, hogy saját magukat a tudomány világában hősként tüntessék fel, és ne tűnjenek tétleneknek vagy olyanoknak, akiknek nincs fogalmuk a dolgokról…

41 A iatromechanika, a iatrokémia és a iatromatematika eszközével a boncasztal kontrollált terepén.

42 Fischer 1732, 1.

43 Fischer 1732, 1–2.

44 Schultheisz Emil szerint a felvilágosodás az ókori tudományos örökség meghaladásnak a szakasza. Schultheisz 2018, 168, 425; Gazda 2018, 168, 425.

45 Pecsételt föld. Valójában nem feltétlenül hordozott pecsétet. Sipos 2025, 112.

46 Fischer 1732, 40–42.

47 Fischer 1732, 138–142.

megelégednek azzal, hogy ez vagy az említette őket".[48] Fischer szerint ezek a tudósok olyan közelről láttak gyógyföldet, mint Don Quijote de la Mancha az ő Dulcineáját, sőt ugyanannyit tudnak mesélni is róla. Ezzel szemben az alapos orvos ismérve nála az, ha elsősorban a természet forrásaiból merít, és nem hagyatkozik kizárólag tekintélyes szerzők műveire. Erről August Bachmann (Augustus Quirinus Rivinus, 1652–1723) véleményét idézi: „nem nagy mesterség, ha valaki kilenc könyvből egy tizediket, mégpedig meglehetősen terjedelmeset össze tud írni".[49] Fischer véleménye szerint ennek a gyakorlatnak a következménye az, hogy egy-egy betegségre válogatás nélkül ajánlják a korábban javasolt összes gyógyírt, holott az esethez igazított indikáció jóval nagyobb eredménnyel kecsegtet. Ez azonban felkészültséget kíván, olyan orvost, akiben megfogalmazódik a megismerés igénye, és aki praxisában empirikus validálást alkalmaz.[50] Hitelességét nem kis részben saját kutatásaira alapozottan építi. Eredményeit a kora újkor tudósának nem érdeke eltitkolni, miképpen a publikációi nemcsak felkészültségének látható bizonyítékai, hanem tekintélyének közvetítői is. Vizsgálódásai hasonlóképp nem titokzatos eredőkön nyugszanak, és eredményeit sem rejtett összefüggésekre, hanem a korra jellemző mechanikus, részben kemiátriai szemléleti keretre építve foglalja rendszerbe: „A tokaji gyógyföldeknek tulajdonított hatások… a részeiknek, amelyekből állnak, a lényegéből és a szerkezetéből erednek és ezekből vezethetők le."[51]

A gyógymódokkal szemben támasztott elvárásai ugyancsak pontosan körvonalazhatók. Heinrich Henricust idézve olyan terápiaelméleti kritériumokat sorol fel, amelyek szerint a megfelelő szerek „(1.) ne legyenek minden betegségre alkalmazhatók, hogy (2.) gyorsan, biztosan és folytonosan segítsenek és enyhítsenek a betegségen, de úgy, hogy (3.) nem változtatják meg, nem üresítik ki, hanem csak (4.) csillapítják a mozgásokat és (5.) semmiképpen sem okoznak ártalmasokat".[52] Ha a harmadik és negyedik feltétel iatromechanikai fogalmi kerete[53] nem is feleltethető meg közvetlenül mai ismereteinknek, a körültekintés szándéka és a radikális beavatkozással szembeni fenntartása világosan kirajzolódik belőlük. Univerzális gyógyszer nem létezik Fischer szótárában.

Az oki kezelés elsőbbsége ezért különösen hangsúlyosan jelenik meg ars poeticájában: „hiábavaló minden erők megőrzésére vagy segítésére irányuló

48 Fischer 1732, 81.
49 Fischer 1732, 82; Rivinus (Bachmann) 1690, 1.
50 Georg Emmerichet (1665–1727) idézi. Fischer 1732, 84; Emmerich § II.
51 Fischer 1732, 118.
52 Fischer 1732, 93–94; Henricus 1713, 10–13.
53 Descartes mint mechanikus gépezetet írja le a testi funkciókat, így az idegek működését, amelyet apró *motusok* működtetnek. Descartes 1722, Pars Quarta.

igyekezet, hacsak … nem szüntetjük meg és nem távolítjuk el a testből a betegséget kiváltó okokat."[54] Annak belátása pedig, hogy „a természet a lehető legtöbb alany esetében többet ér el, mint maguk a gyógyszerek",[55] az expektatív terápiát nem puszta passzivitásként, hanem a test reakcióit figyelő, mérlegelő és csak szükség esetén beavatkozó orvosi magatartásként alapozza meg. Ez a szemlélet összhangban áll Gidion Harvey (1636–1640 k.–1700–1702 k.) felfogásával, aki szerint a gyakorló orvosoknak „arra kell figyelniük, hogy a válságos állapot megszűnésének a módját helyesen figyeljék meg és a természetet kiváló működésében ne gátolják vagy zavarják vagy akadályozzák gyógyszereikkel, de legyen idejük az óvatos várakozásra." Ugyanezt az elvet erősíti a hippokratészi tétel is, miszerint „amerre a természet tart, oda vezessék is el".[56] Ilyen módon az újonnan megjelenő járványok kezelésében is a feszült figyelem, nem pedig a megfontolatlan beavatkozás vezethet kulcsfontosságú felismerésekhez, ahogy erről Baglivi[57] vagy az értekezésben idézett sorokban Thomas Sydenham (1624–1689) vall.[58]

Mindeközben a tüneti kezelés hasznosságát sem tagadja. A tokaji gyógyföldekről azt írja, hogy „az állandó lázak legfőbb fajtájában, magában a pestisben is, tudniillik adott esetekben, amelyekben a tünetek megkövetelik a használatát, valamilyen segítséget tud nyújtani". Ugyanakkor az ókori hagyománnyal ellentétesen terápiás értékét nem a mérgekkel szembeni hatásosságuknak, hanem az emésztőrendszerre gyakorolt hatásuknak tulajdonítja.[59]

A gyógymódok értékelésében nem elégszik meg a javallatok felsorolásával. A lehetséges ártalmak feltárását is a felelős orvosi tudás részének tekinti: „nem elég a természettudományban és főként nem a gyógyítás tudományban, hogy csak azt tudjuk, hogy mi mit használ, hanem arra is törekszünk, hogy azt is kifejtsük, miként árt, hogy a használata során óvatosabbak legyenek a gyógyítás tudományának művelői."[60]

Az orvossal szemben támasztott elvárásai nem kevésbé összetettek. Azt kívánja meg, hogy az elméleti pallérozottság gyakorlati jártassággal társuljon: „A filozófia ugyanis meg fogja neked mutatni az utakat, de a munkákban való gyakorlás fog képessé tenni arra, hogy használni tudd a dolgokat."[61] A tisztességes

54 Fischer 1732, 97.
55 Fischer 1732, 100.
56 Fischer 1732,116–117.
57 Baglivi 1696, 157–158.
58 Fischer 1732, 116; Sydenham 1726, 43.
59 Fischer 1732, 118–121.
60 Fischer 1732, 142–143.
61 Iszokratész (Kr. e. 436– Kr. e. 338) Nikoklészhez írt beszédéből. Fischer 1732, 123.

orvoslásról alkotott képe nem független attól a természetszemlélettől, amelyet Berger vall: „köztudott már, hogy az élő testben a szilárd és a folyékony részek összetételén kívül semmi sem található és ezeknek a részeknek mechanikus elrendezésén és kölcsönös mozgásán kívül semmi más nem szükséges az emberi élethez".[62] A Bagliviével rokon mechanikus szemléleti keret alapján utasítja el a iatrokémiai *archaeusra* vagy *spiritus vitalisra,* a *principiumokra,* valamint az égitestek és a velük kapcsolatba hozott fémek hatására épített magyarázatokat.[63] A gyógyítás nála nem lehet spekulatív vállalkozás, el kell tudni számolni a döntésekkel, és felelősséggel mindenekelőtt a beteg bizalmát kell megszolgálni.[64] Ezért tartja fontosnak, hogy a gyakorló orvosok „megtanuljanak a felebarátjukkal lelkiismeretesebben bánni, és ne végezzenek ilyen halálos kísérleteket, még kevésbé adjanak drága áron olyan segítséget, amely megbízhatatlan".[65] A 16. századból számos példa ismeretes nyilvános kísérletekről, amelyek során elítélt bűnözőkön próbálnak ki új terápiákat. A jelenség a megbízható források hiányáról tanúskodik, amitől a 18. században is szenvednek az orvosok. Csodaszerekkel házaló szélhámosok akár nagy tekintélyű ajánlóknak tulajdonított igazolásokkal is kínálják portékáikat.[66] Fischer azt tanácsolja, hogy „óvatosabbak legyenek, akik ilyen, kuruzslók szokásának megfelelően, cédulákon ajánlott gyógyszereket vásárolnak",[67] amiből az is kiolvasható, hogy a magára valamit is adó tudós orvos hitelét nem vásári hirdetések, hanem nyilvánosan ellenőrizhető, rangos fórumokon közzétett eredmények alapozzák meg. A gyógyszerkészítést és kereskedelmüket Fischer korában már a helytartótanács rendeletei szabályozzák.[68] Saját gyakorlatában példaértékűen jelenik meg a tudományos kutatásai révén tekintélyre szert tevő orvos, akinek Késmárkon nemcsak gyógyszertára és orvosképző magániskolája működik, hanem rendszeresen hozzájárul a tudományos szakirodalom gyarapításához is.

Az orvostársadalom bajait újra csak Bergert idézve tovább részletezi: „a gyógyszerészek tudatlansága és vakmerősége nagy, az álnoksága pedig még nagyobb, ám mindazoknak a legnagyobb a bűne, akik nem átallanak az emberek

62 Fischer 1732, 108–109; Berger 1709.

63 Santorio Santorio (1561–1636) évtizedeken át végez méréseket az emberi testen. Schultheisz Emil szerint munkásságnak meghatározó szerepe van abban, hogy a padovai iskola révén terjedt a szilárdkórtan. Schultheisz 2018, I. 426; Gazda 2018, I. 426; Fischer 1732, 104–107, 109.

64 Fischer 1732, 102; Sydenham 1726, 43.

65 Fischer 1732, 102.

66 Rankin 2021, 14–16.

67 Fischer 1732, 102.

68 Kapronczay 2007, 58.

élete árán nyerészkedni."[69] Ezzel függ össze az aranykészítmények népszerűségének bírálata is: „az orvosoknak erősítőszerként szolgálnak a rendkívüli rokonszenvük miatt, amelyet az erszényeik iránt éreznek".[70] A Fischer orvosetikai példaképeként többször idézett Sydenham olyan orvoseszményt testesít meg, akiben a szakmai hozzáértés felelősséggel és erkölcsi fegyelemmel társul, azaz „jó polgár és bölcs ember".[71] Ezzel összhangban Daniel Ludwig figyelmeztetését idézve azt tanácsolja, hogy az orvosok „inkább a gyógyszerekből csináljanak maguknak aranyat, mint az aranyból gyógyszereket".[72] Ha ugyanis az arany valóban hathatós gyógyír volna, „az egész világnak ezekkel a csodálatra méltó hatásokkal kellene teli lennie".[73] Őszinteségének és orvosetikai meggyőződésének beszédes jele, ahogyan a tokaji gyógyföldek alkalmazhatóságáról összegzően így vall: „Egészében véve több esetet tudnék felhozni, amikor a földjeink valamilyen kellemetlenséget okoznak."[74]

Még ha Fischer alábbi megjegyzésének nincs is közvetlen gyakorlati tétje, szociális érzékenységéről[75] és a táplálkozás jelentőségébe vetett hitéről tesz tanúbizonyságot, amikor azzal a gondolattal játszik, hogy amennyiben a tokaji gyógyföld valóban aranyat tartalmazna: „Az aranyrészeket inkább nyerjék ki a kohászat révén és inkább osszák szét a szegény betegek között, minthogy orvosi célra használják, hiszen ez felesleges, sőt megtévesztő és felelőtlen lenne, ugyanis inkább a rászorulók javára válnék, ha megfelelő, aranyon vásárolt élelemmel tudnának táplálkozni az orvosok előírásának megfelelően. Így akár az étrendjük önmagában olyan hatást tudna kifejteni a betegségeikben, amelyet soha nem tudtak volna elérni az arany vagy annak a tinktúrájának a használatával."[76]

Jelképes erejű, hogy farmakológiai értekezését Hippokratésznek[77] a gyógymódokról és az orvoslásról szóló megállapításával zárja: „Amelyek használtak, azok a helyes használat miatt használtak… amelyek ártanak, éppúgy tanúsítják, mint amelyek használnak, hogy az orvoslás az tudomány."[78] Széles körű tudományos műveltsége, orvosi gyakorlatának empirikus megalapozottsága, a kö-

69 Fischer 1732, 104.
70 Fischer 1732, 111.
71 Fischer 1732, 103.
72 Fischer 1732, 111; Ludwig 1685, 293.
73 Georg Ernst Stahlt (1659–1734) idézi. Fischer 1732, 98; Stahl 1711, 33.
74 Fischer 1732, 137.
75 Városi és vármegyei orvosként Fischer azokat is gyógyítani hivatott, akik nem tudják megfizetni díjazását. Magániskolája növendékeivel látja el a késmárki rászorulókat. Schultheisz 2018, II. 284; Gazda 2018, II. 284.
76 Fischer 1732, 111.
77 Kószi Hippokratész (Kr. e. 460–Kr. e. 377 k.)
78 Fischer 1732, 144.

rültekintő gyógyítás mellett tett hite és szerteágazó, gazdag munkássága révén Daniel Fischer méltán nevezhető a tudomány nagy tekintélyű művelőjének.

Jelen vizsgálódás arra vállalkozott, hogy Daniel Fischer késmárki gyógyszerész, nagyváradi püspöki udvari orvos, Liptó és Szepes vármegyei főorvos ars poeticáját felvázolja a szerző tokaji gyógyföldekről írt, 18. századi munkájában megfogalmazott személyes és tudományos reflexiói alapján. A szöveg tanúsága szerint Fischer önértelmezése nem csupán a következetes, rációra alapozott gyógyítói praxis és az empirikus tájékozottság jegyeit viseli, hanem olyan hitelességfelfogást is közvetít, amelyben a tekintély nem örökölt kategória, legitimációját nem a tradíció, hanem a szakmai nyilvánosságban érvényesíthető tudományos teljesítmény alapozza meg. A tokaji gyógyföld nem pusztán medicinális kuriózum, hanem a 18. századi tudományos paradigma részeként értelmezhető esettanulmány. Miközben Fischer szerzői tekintélyét megerősíti, a tokaji gyógyföld megítélésének hanyatlása kezdetét veszi az európai felvilágosult tudományosság diskurzusába ágyazottan. Ez a rövid vázlat tisztelgés a tudományos horizont előtt, amelynek tágasságát egy kivételes, könyvhalMON OKtató tudós életműve példázza.

Hivatkozott irodalom

Andrault 2018 — Andrault, Raphaële, What does it mean to be an Empiricist in Medicine? Baglivi's Praxis Medica (1696) = *What Does it Mean to be an Empiricist? Empiricisms in Eighteenth Century Sciences,* eds. Siegfried Bodenmann, Anne-Lise Rey, Springer, 2018, 169–188.

Baglivi 1696 – Baglivi, Giorgio, *De praxi medica ad priscam observandi rationem ravocanda,* Romae, Domenico Antonio Ercole, 1696.

Balázs 2007 – Balázs Péter, *Mária Terézia 1770-es egészségügyi alaprendelete I.,* Piliscsaba, Bp., Magyar Tudománytörténeti Intézet, Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár, 2007.

Balogh 1998 – Balogh Judit, *A reformáció Miskolcon = Miskolc története II. köt. 1526–1702-ig,* szerk. Szakály Ferenc, Tóth Péter, Miskolc, BAZ Megyei Levéltár, Herman Ottó Múzeum, 1998, 441–506.

Berger 1709 – Berger, Johann Gottfried von, *Dissertatio inauguralis de vita et morte,* Vitembergae, Prelo Gerdesiano, 1709.

Boyle 1668 – Boyle, Robert, *Chymista scepticus vel dubia et paradoxa chymico-physica circa Spagyricorum principia vulgo dicta hypostatica, prout proponi et propugnati solent a turba alchymistarum*, Roterdami, Arnout Leers, 1668.

Crato 1614 – Crato von Krafftheim, Johannes, *Commentarius de vera praecavendi et curandi febrem pestilentem et contagiosam ratione*, in *Consiliorum et epistolarum medicinalium Joh. Cratonis a Kraftheim, archiatri Caesarei et aliorum praesentissimorum medicorum liber quartus*, Hanoviae, Johann Aubry, 1614.

Csorba 2011 – Csorba Dávid, *A zászlós bárány nyomában, A magyar kálvinizmus 17. századi világa,* Debrecen, Bp., Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, Kálvin, 2011.

Descartes 1644 – Descartes, René, *Principia philosophiae,* Amstelodami, Lodewijk Elzevier, 1644.

Emerich 1554 – Emerich, Franz, *Ratschlag zu[r] verhüetung, mit Gottes hilff zuuor, Pestilentzischer ansuechung sambt seinen zufalen,* Wienn, Michael Zimmermann, 1554.

Emmerich 1693 – Emmerich, Georg (praeses), Crockisius, Christian Friedrich (respondens), *Dissertatio medica de ratione et experientia medica,* Kaliningrad, Reusner Friedrich Erben, 1693.

Fischer 1732 – Fischer, Daniel, *De terra medicinali Tokayensi,* Wratislavia, Michael Huber, 1732.

Gazda (szerk.), *Schultheisz*, 2017 – *Prof. Schultheisz Emil magyar nyelvű és idegen nyelvű orvostörténeti írásai*, szerk. Gazda István, Bp., Magyar Tudománytörténeti és Egészségtudományi Intézet, 2017.

Gazda (szerk.), *Schultheisz*, 2018 – *Schultheisz Emil orvostörténeti tanulmányai*, I, II. köt., szerk. Gazda István, Bp., Magyar Tudománytörténeti és Egészségtudományi Intézet, Magyar Orvostörténelmi Társaság, MTA Orvostörténeti Munkabizottsága, 2018.

Hell 2012 – Hell Judit, *Iskolafilozófia a 18. századi Magyarországon*, in *Docere et movere, Bölcsészet- és társadalomtudományi tanulmányok a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar 20 éves jubileumára*, főszerk. Illésné Kovács Mária, Miskolc, 2012, 29–35.

Henricus 1713 – Henricus, Heinrich, *De usu corticis chinae febrifugo cauto ac suspect*, Halae Magdeburgicae, Salfeld, 1713.

Hobbes 1651 – Hobbes,Thomas, *Leviathan or the Matter, Forme, & Power of a Common-Wealth Ecclesiastical and Civill*, London, Andrew Crooke, 1651.

Kapronczay 2007 – Kapronczay Katalin, *Orvosi művelődés és egészségügyi kultúra a XVIII. századi Magyarországon*, Bp., Semmelweis Egyetem Levéltára, 2007 (A Semmelweis Orvostudományi Egyetem Levéltárának kiadványai, 4).

Kapronczay 2014 – Kapronczay Károly, *A XVIII. századi nagy járványok szerepe a felvilágosult abszolutizmus preventív egészségügyi törvényeinek megalkotásában = Interdiszciplináris Magyar Egészségügy*, 13(2014/), 30–37.

Kathona 1988 – Kathona Géza, *Magyarországi evangélikus exulánsok a gyászévtizedben = Lelkipásztor*, 63(1988/2), 83–92.

N. Kis 2025 – N. Kis Tímea, *A tokaji bólusz és növényi arany kora újkori recepciótörténete = A gyógyhatásúnak vélt tokaji bólusz kora újkori története*, szerk. N. Kis Tímea, Bp., Sárospatak, L'Harmattan, Tokaj-Hegyalja Egyetem, 2025 (Europica varietas Tokajensis, De vineis et vinis Hungariae – Magyar borászattörténeti könyvtár, II), 7–53. https://doi.org/10.56037/978-963-646-479-0

Ludwig 1685 – Ludwig, Daniel, *De pharmacia moderno seculo applicanda, Dissertationes III.*, Gothae, Christoph Reyher, 1685.

Magyary-Kossa 1929 – Magyary-Kossa Gyula, *Magyar orvosi emlékek: értekezések a magyar orvostörténelem köréből*, Bp., Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, 1929.

Orbán 2025 – Orbán Áron, *A terra Tokajensis a késő 16. századi humanista levelezésben = A gyógyhatásúnak vélt tokaji bólusz kora újkori története*, szerk. N. Kis Tímea, Bp., Sárospatak, L'Harmattan, Tokaj-Hegyalja Egyetem, 2025 (Europica varietas Tokajensis, De vineis et vinis Hungariae – Magyar borászattörténeti könyvtár, II), 85–98. https://doi.org/10.56037/978-963-646-479-0

Palazzo 2024 – Palazzo, Alessandro, *Pestilences and Contagious Diseases in the Middle Ages, Albert the Great and the Fourteenth-Century Plague Treatises = Epidemics and Pandemics, Philosophical Perspectives*, eds. Alessandro Palazzo, Michele Nicoletti, Turnhout, Brepols, 2024, 53–103.

Rankin 2021 – Rankin, Alisha, *The Poison Trials, Wonder Drugs, Experiment, and the Battle for Authority in Renaissance Science,* Chicago, London, The University of Chicago Press, 2021.

Rivinus 1690 – Rivinus, Augustus Quirinus, *Introductio generalis in rem herbariam,* Lipsiae, Christoph Günther, 1690.

Schultheisz 2017 – Schultheisz Emil, *Magyar nyelvű és idegen nyelvű orvostörténeti írásai*, szerk. Gazda István, Bp., Magyar Tudománytörténeti és Egészségtudományi Intézet, 2017.

Schultheisz 2018 – Schultheisz Emil, *Orvostörténeti tanulmányai* I, II. köt., szerk. Gazda István Bp., Magyar Tudománytörténeti és Egészségtudományi Intézet, Magyar Orvostörténelmi Társaság, MTA Orvostörténeti Munkabizottsága, 2018.

Sennert 1618 – Sennert, Daniel, *Epitome naturalis scientiae,* Wittebergae, imp. Caspari Heiden bibliopol, Nicolas Baili, 1618.

Sipos 2025 – Sipos Eszter, *A tokaji „föld" a 18. század tudományos gondolkodásában = A gyógyhatásúnak vélt tokaji bólusz kora újkori története*, szerk. N. Kis Tímea, Bp., Sárospatak, L'Harmattan, Tokaj-Hegyalja Egyetem, 2025 (Europica varietas Tokajensis, De vineis et vinis Hungariae – Magyar borászattörténeti könyvtár, II), 105–124. https://doi.org/10.56037/978-963-646-479-0

Siraisi 1980 – Siraisi, Nancy, *Reflections on Italian Medical Writings of the Fourteenth and Fifteenth Centuries = Annals of the New York Academy of Sciences*, 412(1983/1), 155–168.

Soós 1720 – Soós Ferenc, *Positiones de peste,* Claudipoli, Samuel Pap Telegdi, 1720.

Stahl 1711 – Stahl, Georg Ernst, *Dissertatio inauguralis medica de viribus*, Halae Magdeburgicae, Christian Henckel, 1711.

Sydenham 1726 – Sydenham, Thomas, *Observationes medicae circa morborum acutorum historiam et curationem, In Opera univers*, Lugduni Batavorum, Johannes van Kerckhem, 1726.

Tarnai 1956 – Tarnai Andor, *Fischer Dániel és az első hazai folyóirat terve = Magyar Könyvszemle*, 72(1956/1–4), 32–49.

Weszprémi 1755 – Weszprémi István, *Tentamen de inoculanda peste*, Londini, Joannis Tuach, 1755.

Wolfe 2012 – Wolfe, Charles T., *Teleomechanism redux?, Functional physiology and hybrid models of Life in early modern natural philosophy = Gesnerus*, 71(2014/2), 290–307.

https://doi.org/10.46403/Litteraeetamicitia.2026.511

Egy filológus az orvostudományban

Nicasius Ellebodius és a galénoszi-hippokratészi szöveghagyomány

Szabó Ádám

Nicasius Ellebodius (1535–1577) neve még a 16. századdal foglalkozó kutatók előtt is kevéssé ismert, pedig a korszak egyik legműveltebb humanistájáról van szó, aki elsősorban grécistaként örvendett megbecsülésnek, számos kortársa dicsérte tudását. Emellett azonban orvosi végzettséggel is rendelkezett, a páduai egyetemen tanult, majd a gyakorlatban is folytatott gyógyító tevékenységet. Ennek fényében érdemesnek tűnik megvizsgálni, foglalkozott-e klasszikus görög és latin orvosi szövegekkel, és ha igen, milyen jelleggel, milyen mértékben. Külön művei ugyan nem maradtak fenn a témában, viszont számos levelében írt ezzel kapcsolatos kérdésekről. Ezek ma már könnyen elérhetők és vizsgálhatók, köszönhetően annak, hogy egy, az MTA Könyvtár és Információs Központ által 2019-ben beadott és elnyert pályázat keretében egy kutatócsoport összegyűjtötte Ellebodius leveleit;[1] munkájuk eredményeként 2024-ben egy több mint kétszáz levél kritikai kiadását tartalmazó kiadvány látott napvilágot.[2]

Mint a fentiekből kitűnik, Ellebodius munkásságának feldolgozását a magyarországi filológia tekintette feladatának, noha külföldi származású személyről van szó, aki azonban életének jelentős részét a Magyar Királyságban élte le. Németalföldi (flamand) születésű volt, tanulmányait is itt kezdte, majd egy

[1] A pályázat a 132710 azonosítószámú, *Nicasius Ellebodius levelezésének kritikai kiadása és kapcsolatrendszerének vizsgálata* című NKFIH-projekt keretében valósult meg, melynek befogadó intézménye az MTA Könyvtár és Információs Központ volt. A kutatócsoport tagjai voltak: Kovács Zsuzsa, Bara Péter, Orbán Áron és Szabó Ádám.

[2] Ellebodius 2024.

ideig Rómában volt a Collegium Germanicum tagja; ezután néhány évet nagyszombati kanonokként töltött az esztergomi érsek, Oláh Miklós pártfogása alatt. 1561–1571 között csaknem folyamatosan Páduában tartózkodott, ahol a híres humanista és könyvgyűjtő, Gian Vincenzo Pinelli[3] környezetébe tartozott, az egyetemen pedig orvosi tanulmányokat folytatott. Innen ismét Magyarországra, Pozsonyba távozott az egri püspök, Radéczy István meghívására. Papi javadalmat élvezett, és a püspök orvosaként működött, emellett filológiai és egyéb tudományos kérdéseket vizsgált a *respublica litteraria* más tagjaival együttműködve, néhányukkal személyesen, a távollévőkkel levélben. Itt érte a halál is, egy pestisjárvány alatt, 1577-ben.[4]

Ha Ellebodius munkásságát nézzük, egyértelműen a klasszikus szövegek tanulmányozása állt tevékenységének fókuszában. Egyetlen könyve, amelyik még életében megjelent, Nemesziosz görög filozófus művének latin fordítása,[5] illetve néhány éve kiadták az Arisztotelész *Poétiká*jához írt latin nyelvű parafrázisát is, amely a flamand humanista halálakor csaknem nyomdakész állapotban volt.[6] Ezenkívül számos műve maradt kéziratban, ezeket ma a milánói Biblioteca Ambrosianában őrzik Pinelli gyűjteményében, aki Ellebodius halála után magához vette annak hagyatékát. Nagy részük klasszikus szövegekhez írt kommentár, parafrázis vagy fordítás.[7]

Ellebodius hagyatékának tekintélyes részét alkotják továbbá a levelek. Jelenleg több mint kétszáz darab ismert; a flamand humanista levelezőpartnerei maguk is a korabeli értelmiség jeles képviselői voltak, mint Paolo Manuzio, Girolamo Mercuriale és mindenekelőtt Gian Vincenzo Pinelli. Neki szól a fennmaradt levelek több mint fele, ezek szintén a Biblioteca Ambrosianában találhatók. Sok darab elveszett, részben már Ellebodius életében (többször panaszkodik, hogy a barátai üzenetét nem kapta meg),[8] részben pedig azóta (gyakran utal olyan levelekre, amelyek ma nem ismertek).[9]

Az aktuális események és egyéb tudományos kérdések mellett Ellebodius leveleinek egyik fő témáját az ókori művek tartalmi és filológiai vizsgálata képezte, amit az is mutat, hogy csaknem minden levélben található klasszikus

[3] Ő Ellebodius egyik legközelebbi barátja és legfontosabb levelezőpartnere volt a későbbi években is. Pinelliről bővebben például: Grendler 1981; Callegari 2015.

[4] Ellebodius életéről a legalaposabb áttekintés a levelezéskiadás bevezetőjében szereplő életrajz: Kovács 2024.

[5] Nemesziosz, *Nemesii episcopi et philosophi de natvra hominis lib. unus*, ford. Nicasius Ellebodius, Antwerpen, Christoffel Plantin, 1565.

[6] Ellebodius 2014.

[7] Ellebodius hagyatékának sorsáról: Kovács 2001, 29–31.

[8] Lásd például: Ep. 2,1; Ep. 49,1; Ep. 54, 5; Ep. 60, 1.

[9] Lásd például: Ep. 14; Ep. 17. 1. sz. jegyz.; Ep. 25, 1.

latin és görög nyelvű idézet. Ellebodius és levelezőpartnerei a legkülönfélébb ókori művekkel és szerzőkkel foglalkoztak; az orvostudomány területén alkotó auktorok is nagy figyelmet kaptak, különösen Hippokratész (11 levélben) és Galénosz (10 levélben). Gyakori feltűnésük abból a szempontból nem meglepő, hogy Ellebodius tanult orvoslást, sőt gyakorolta is ezt a hivatást. Amikor azonban megemlíti a levelekben ezt a tudományt, meglehetősen ambivalensnek tűnik a hozzáállása.[10] 1568-ban vagy 1569-ben azt írja, hogy orvosi tanulmányainak célja nem az emberek gyógyítása volt, hanem a saját egészségének megőrzése, valamint az orvostudomány elméleti, filozófiai oldalában való elmélyedés.[11] Más leveleiből kitűnik, hogy az orvoslás gyakorlati oldalát a kedve ellenére, gyakran anyagi szükségből művelte, és nem túl magas színvonalon.[12]

Ellebodius leveleiben így kevés szó esik magáról az orvosi tevékenységről, ám az orvostudomány, orvostörténet filológiai oldala meglehetősen nagy hangsúlyt kap: az említett hippokratészi és galénoszi szöveghelyeket általában nyelvi szempontból vizsgálja, azok pontos jelentését vagy helyes olvasatát akarja megtalálni. Ebben az értelemben írta Ellebodius 1571-ben Pinellinek, hogy a következő időszakban Arisztotelész mellett Galénosszal és Hippokratésszel akar foglalkozni.[13] Valóban így történt: a későbbi levelekben gyakran küldött a két görög orvos bizonyos szöveghelyeivel kapcsolatos kérdéseket Pinellinek vagy az őneki. A diskurzusban kettőjükön kívül Girolamo Mercuriale[14] vett részt, aki Páduában volt orvosprofesszor, Ellebodiust is tanította.

Természetesen a szöveghelyek vizsgálatához magukra a szövegekre is szükség volt. Ellebodius esetén ez nehézségekbe ütközött, mivel a Magyarországra való költözése után egy ideig nem voltak nála a könyvei, azokat csak évekkel később küldte utána Pinelli. Ezért panaszkodott még 1574 márciusában is arra, hogy nem tud utánanézni Galénosznál egy felvetődő kérdésnek.[15] Áprilisra viszont ez a probléma megoldódni látszott, és Ellebodius be tudta szerezni Galénosz görög szövegét.[16] Hogy pontosan milyen formában, az nem derül ki, azt

[10] Ellebodius és az orvostudomány kapcsolatáról bővebben: Orbán 2021.

[11] Ep. 24,3: Nuper etiam medicinae me dedi, non ut in vulgus exercendam me fortunae iniquitas coegisset, sed vel **meae valetudinis tuendae gratia**... vel **philosophiae causa**.

[12] Ep. 94,10: Ep. 94: Io non voglio più essercitare quest'**arte mecanica, vile, fastidiosa**. Ep. 200,5: Io non studio niente medicina, anzi vado smenticando quel pocho ch'io havevo im parato in Italia. Corro con tre o 4 recipe da empirico, et basta per questa gente.

[13] Ep. 66,3: voglio darmi tutto ad Aristotile, Hippocrate et Galeno.

[14] Róla: Ongaro 2015.

[15] Ep. 172,2: Mi pare che Erotiano ne dica qualche cosa o Galeno. Ma non mi ricordo, né ho libri da cercare.

[16] Ep. 131,3: gli luoci di Galeno, perché lo posso haver in greco in Posonio.

viszont tudjuk, hogy Hippokratésznek egy nyomtatott kiadását használta,[17] mert néhány levélben pontosan megjelöli, hogy az adott kifejezés a könyv melyik oldalán, melyik sorban szerepel.[18]

Azoknak a Hippokratésszel és Galénosszal foglalkozó leveleknek egy része, amelyeket Ellebodius említ, mára elveszett, de így is számos darab maradt fenn, amelyekből megállapítható, hogyan folytak ezek a tudományos eszmecserék Ellebodius, Pinelli és Mercuriale között. Ezek alapján három nagy csoportra oszthatók az idézetek.

Az első csoportba azok a szöveghelyek sorolhatók, ahol Ellebodius azért idézi Hippokratészt vagy Galénoszt, hogy segítsen megvilágítani egy másik szöveghely, kifejezés értelmét. Ilyen például a 70. levél, amelyben Ellebodius a bor tulajdonságait, egészségügyi hatásait elemzi, többek között Hippokratész szövegei alapján.[19] Vagy a 79. levél, amelyben Mercuriale a Plautusnál szereplő *morbus solstitialis* kifejezést értelmezi, próbálja kitalálni, hogy milyen betegségre utalhat, és ehhez Hippokratészt is felhasználja.[20] A 77. levélben ugyanezt teszi Ellebodius a *morbus* κοιλιακὸς kapcsán, többek között Galénosznál keresve a választ.[21] A 157. levélben pedig Ellebodius egy kortárs orvos, Pietro Andrea Mattioli Columellával kapcsolatos megállapítását bírálja felül Galénoszra hivatkozva.[22]

A második csoportot azok a levelek alkotják, ahol Hippokratész és Galénosz szövegein van a fókusz, egyes ott szereplő szavak, kifejezések értelmét próbálják megtalálni a levelezőpartnerek; általában egy betegség, tünet vagy gyógyszer nevéről van szó. Jellegzetes példa a 95. levél, amelyben a Galénosznál szereplő *καρδίας παλμὸν* kifejezés értelmét kérdezi Ellebodius Mercurialétól. A 115. levélben, amelyet Mercurialénak írt, Arisztotelész és Galénosz szövegeit elemzi a flamand humanista, hogy tisztázza, mit gondoltak a mozgást kiváltó okokról; Galénosz megállapításait különösen részletesen vizsgálja. A 127. levélben azt kérdezi Pinellitől, mit jelenthet a Hippokratésznál előforduló κυκεών kifejezés.

A levélben folytatott diskurzusokba még részletesebb bepillantást nyújt a 182. és a 185. levél, ugyanis ezekben a feltett kérdés és a válasz is fennmaradt.

---

17 Hippokratész, *Ἱπποκράτους Κῴου ἰατροῦ παλαιοτάτου, πάντων ἀλλῶν κορυφαίους, βιβλία ἅπαντα / Hippocratis Coi medici vetustissimi et omnium aliorum principis libri omnes*, szerk. Janus Coronarius, Basel, Frobenius, 1538.

18 Például: Ep. 122,3, Il primo è folio 12, versu 2: οἷον ἐν τοῖσι ἀποσφαγεῖσι.

19 Ep. 70,6: dice Hippocrate che nella terra sono succi di diversa qualità.

20 Ep. 79,8: Hippocrates, ut nosti, hoc tempore in corporibus nostris magnas fieri mutationes prodidit.

21 Ep. 77,5: Questo bevevano avanti cibo, come mi par haver letto in Galeno.

22 Ep. 157,3: Galeno non haver visto la περσέα in tutto lo Imperio Romano.

Egy borról, a *vinum Aminaeum*ról van szó, amely Galénosznál és több más ókori szerzőnél szerepel, de nem egyértelmű, hogy milyen tulajdonságai vannak, azonosítható-e valamelyik másik borfajtával. Ellebodius kérdezte meg erről 1576. március 12-én írt levelében Mercurialét, aki pontosan egy hónappal később írta meg a választ. Rendkívül részletesen kifejtette benne kutatásának az eredményét, gyakorlatilag egy kisebb értekezést írt.

Ezekből az eszmecserékből több információ kiderül az Ellebodius által folytatott levelezésről. Ilyen például az, hogy – amennyire a távolság és a postai viszonyok lehetővé tették – rendszeres és szoros kapcsolatot ápoltak egymással. A levelek sűrűn követték egymást,[23] és a fogalmazásmód szinte élő párbeszéd benyomását kelti. Gyakran előfordult, hogy arra kérték a partnerüket, közvetítsenek egy kérdést vagy választ a harmadik félnek, vagy egy közösen kialakított véleményt küldtek meg a levélben.[24] Ez elsősorban Mercuriale és Pinelli esetén fordult elő, akik mindketten Páduában éltek, így Ellebodius számára célszerűbb volt egyszerre megírni a nekik szánt kérdéseket. Mindez természetesen nagyfokú tiszteletre és bizalomra utal, kölcsönösen elismerték egymás szakmai tudását és emberi erényeit. Ellebodius még abban sem látott problémát, hogy egyértelműen állást foglaljon egy Mercuriale és Pinelli között folyó tudományos vitában, mivel bízott benne, hogy nem lesz neheztelés, sértődés az ügyből.[25] Az efféle viszony nem volt magától értetődő még a művelt humanisták között sem; jellegzetes ellenpélda egy másik levelezőpartnere, Zsámboky János, aki ugyan nagy tudással bírt, és ezt Ellebodius el is ismerte, de a személyéről kifejezetten rossz volt a véleménye, gyakran panaszkodott róla.[26] Az Ellebodius, Pinelli és Mercuriale közötti kapcsolat azonban igazi humanista barátság és kollegiális viszony volt, a *respublica litteraria* legnemesebb hagyományainak szellemében.

Ami még kitűnik a levelekből, az a partnerek műveltsége és filológiai tudása. Ellebodius, de Pinelli és Mercuriale is teljes könnyedséggel idézi a legkülönfélébb ókori szövegeket, amelyek az adott témához kapcsolódnak. Az említett *vinum Aminaeum* kapcsán például Vergilius, Servius, Plinius, Macrobius, Ale-

[23] Erre jó példa a fent említett, vinum Aminarumról szóló üzenetváltás, valamint a közvetlenül előtte és utána írt levelek sorozata: 1576. február 26. (Ellebodius Pinellinek); március 12. (Ellebodius Mercurialénak); április 12. (Mercuriale Ellebodiusnak); április 15. (Ellebodius Pinellinek); május 29. (Ellebodius Pinellinek).

[24] Például: Ep. 127,2: Mi dica un poco il Mercuriale quid sit Hippocrati κυκεών et di che si facesse. Ep. 152,2: Vorrei sapere dal Mercuriale, si quelle parole si trovano in Hippocrate et dove.

[25] Ep. 165,4: Itaque Mercuriali non assentior, sed Pinello meo.

[26] Ilyen elmarasztaló megjegyzések főleg a Pinellihez írt levelekben találhatók: quel asino (Ep. 42), quel huomo freddo (Ep. 84), gran viltà et judaismo del Sambuco (Ep. 157).

xander Trallianus, Columella, Theophrastus és Yuhanna ibn Masawaih (Meses) szövegeit is felhasználják Galénoszé mellett, hogy rájöjjenek a megoldásra. Természetesen nem idéztek mindent fejből, meglehetősen terjedelmes könyvtárra volt szükségük az érdemi diskurzus folytatásához, és Ellebodiusnak nehézséget jelentett, hogy a Magyarországra költözése után ez sokáig nem állt rendelkezésére. Azonban így is mindhárman a klasszikus szövegek átfogó ismeretéről tettek tanúbizonyságot, magabiztosan használták a görög és latin műveket, mindig tudták, hogy melyik szerzőnél, hol érdemes utánanézni egy-egy kérdésnek.

Ami Ellebodius műveltségét és nyelvi jártasságát a legjobban megmutatja, az a szöveghelyek harmadik csoportja, amikor nem a tartalmát akarja jobban megérteni valamely kifejezésnek, hanem az olvasat javítására tesz kísérletet. A flamand humanista számos, főleg görög szerző esetén próbálkozott ilyesmivel, Hérodotosztól Arisztophanészen át Arisztotelészig, és magas szintű filológiai tudását mutatja, hogy az általa javított szöveg gyakran megegyezik a mai kritikai kiadások által elfogadott olvasattal. Ugyanezt Hippokratész és talán Galénosz esetén is megtette, bár az utóbbira konkrét levél nem maradt fenn. Ellebodius többször említi, hogy Galénosz-locusokat küldött Pinellinek, vagy éppen tőle vár ilyet, de nem derül ki, hogy a korábbiakhoz hasonló értelmezési problémákról vagy olvasati kérdésekről van-e szó.[27] Mindazonáltal ha foglalkozott is Galénosz-filológiával, valószínű, hogy több figyelmet szentelt Hippokratésznek. Ez egyébként általános tendencia volt a korabeli Európában: míg a 16. század első felében rengeteg Galénosz-kiadás látott napvilágot, és számos humanista foglalkozott a szövegeinek rekonstrukciójával vagy fordításával, az 1560-as évektől a hangsúly lassan Hippokratészre tevődött át.[28]

Ellebodius fennmaradt levelei közül háromban szerepelnek hippokratészi locusokra vonatkozó olvasati javítások. Mindhármat a pozsonyi évek alatt írta Pinellinek, 1573 és 1575 között. Az elsőben olyan problémás szöveghelyeket vizsgált, amelyeket az „academia" küldött át neki.[29] Ellebodius következetesen a Pinelli körül kialakult baráti társaságot nevezte így, bár ez a gyakorlatban egy változó létszámú, meglehetősen informális csoportosulás volt, nem komoly szabályok alapján működő szervezet. Pinelli marginális jegyzete szerint ebben a konkrét esetben egy svájci humanista, Theodor Zwingler volt az az „akadémiai tag", aki felvetette a Hippokratész-locusokra vonatkozó kérdéseket. Ellebodius itt nem a legjobb formáját mutatta, javítási kísérletei a

[27] Például: Ep. 125,6: Gli luoci di Aristotile, citate da Galeno, mi ricordo d'haverli dato a Vostra Signoria. Ep. 131,3: Vostra Eccellenza mi facci gratia di scrivermi gli luoci di Galeno.

[28] Erről: Cantor 2018.

[29] In Hippocrate l'academia mi propone tre luochi.

mai álláspont szerint helytelenek voltak, de azt jól felismerte, hogy a korabeli kiadványok is hibásak.[30]

A második levélben nem árulja el az előzményeket, de valószínűleg maga Pinelli vetette fel a locust, mert előtte szintén általa említett szöveghelyekről ír Ellebodius. Itt Hippokratész *De vulneribus capitis* című művének az egyik szakaszát vizsgálja, nemcsak az olvasatát, hanem az értelmét is, és a javítási kísérlete helyesnek bizonyul.[31]

A harmadik levélben Pinelli és Mercuriale javításait véleményezi. Az első esetben elveti a módosítási javaslatukat, és igaza van. Egy további szót nem ért, még a szövegromlás lehetőségét is felveti, de itt nincs igaza, az olvasat helyes. Végül egy harmadik locus esetén elfogadja a nála lévő kiadást gondozó Coronarius olvasatát, de téved, bár a Pinelli és Mercuriale által hozott megoldás szintén helytelen.[32]

Ha Hippokratész-locusok alapján akar valaki ítéletet alkotni Ellebodius filológiai tudásáról, az nem tűnik túl jónak, bár hozzá kell tenni, hogy ezek a levélrészletek Ellebodius Hippokratésszel kapcsolatos szövegjavításainak csak egy részét teszik ki, nem feltétlenül tekinthetők reprezentatívnak. Azt pedig mindenképp a javára kell írni a három levelezőpartnernek, hogy ha a korrekciójuk nem is mindig bizonyult helyesnek, azt jó kritikai érzékkel felismerték, ha valami probléma volt a szöveggel, hiszen a modern filológia is más olvasatot tekint helyesnek, mint amely a korabeli kiadványokban szerepelt. Megjegyzendő az is, hogy más szerzők esetén, ahol több szövegrekonstrukcióval foglalkozó levél maradt fenn, az arány sokkal kedvezőbb Ellebodiusra nézve. Ilyen auktorok voltak például Arisztotelész vagy Polübiosz, akikkel behatóbban foglalkozott a flamand humanista, mint az orvos szerzőkkel. Mindezek alapján végeredményként kijelenthetjük, hogy a levelezése alapján Ellebodius hozzáértő filológusnak, a latin és az ógörög nyelv kiváló ismerőjének tekinthető, de egyetemi tanulmányai ellenére az orvostudomány és az arról író szerzők nem álltak a figyelme fókuszában, és filológusként nem itt bizonyult a leginkább kompetensnek.

---

30 οἷον ἐν τοῖσι ἀποσφαγεῖσι (Hippoc. VM. 22.), vö. Hippokratész, 1. köt., 1839, 632; περὶ αὐτῶν καθαιρεῖν (Hippoc. Medic. 1), vö. Hippokratész, 9. köt., 1861, 204; τετάρτη ὁδός ἐστιν αὕτη δὲ (Hippoc. Medic. 11), vö. Hippokratész, 9. köt., 1861, 216.

31 Ep. 143: ἐν τῷ ὀστέῳ τὰ νεῖρα ἀγμῆς τε καὶ φλάσιος (Hippoc. De vuln. cap. 3), vö. Hippokratész, 3. köt, 1841, 194.

32 Ep. 165: φλεβῶν (Hippoc. De morbis II. 54.), vö. Hippokratész, 7. köt., 1851, 84; non veddo che cosa sii τὰ ἐσκιασμένα, et forse il testo è falso (Hippoc. De morbis II. 38), vö. Hippokratész, 7. köt., 1851, 54; τείνοντι κάρτα (Hippoc. De morbis IV. 54). Vö. Hippokratész, 7. köt., 1851, 598.

Hivatkozott irodalom

Callegari 2015 – Callegari, Marco, *Pinelli, Gian Vincenzo = Dizionario Biografico degli Italiani 83*, ed. Alberto Maria Ghisalberti, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana, 2015, 405–407.

Cantor 2018 – Cantor, David C., *Western Medicine since the Renaissance = The Cambridge Companion to Hippocrates*, ed. Peter E. Pormann, Cambridge, Cambridge University Press, 2018, 362–383.

Ellebodius 2014 – Ellebodius Casletanus, Nicasius, *In Aristotelis librum de Poetica Paraphrasis et notae*, szerk. Maurer Zsuzsa, Bp., Typotex, 2014.

Ellebodius 2024 – Ellebodius Casletanus, Nicasius, *Epistulae*, szerk. Kovács Zsuzsa, Orbán Áron, Szabó Ádám, Bp., Reciti, 2024.

Grendler 1981 – Grendler, Marcella, *Book Collecting in Counter-Reformation Italy, The Library of Gian Vincenzo Pinelli (1535-1601) = The Journal of Library History*, 16(1981/1), 143–151.

Hippokratész, 1. köt., 1839 – Hippokratész, *Oeuvres complètes d'Hippocrate* 1. köt., ed. Littré, Émile, Paris, Baillière, 1839.

Hippokratész, 3. köt., 1841 – Hippokratész, *Oeuvres complètes d'Hippocrate* 3. köt., ed. Littré, Émile, Paris, Baillière, 1841.

Hippokratész, 7. köt., 1851 – Hippokratész, *Oeuvres complètes d'Hippocrate* 7. köt., ed. Littré, Émile, Paris, Baillière, 1851.

Hippokratész, 9. köt., 1861 – Hippokratész, *Oeuvres complètes d'Hippocrate* 9. köt., ed. Littré, Émile, Paris, Baillière, 1861.

Kovács 2001 – Kovács Zsuzsa, *Gianvincenzo Pinelli levele Radéczy Istvánnak Nicasius Ellebodius hagyatékáról = Ritoók Zsigmondné Szalay Ágnes 70. születésnapjára*, Bp., Balassi, 2001, 29–31.

Kovács 2024 – Kovács Zsuzsa, *Nicasius Ellebodius Casletanus, His life, relationships and work* = Ellebodius 2024, 17–52.

Ongaro 2015 – Ongaro, Giuseppe, *Mercuriale, Girolamo = Dizionario Biografico degli Italiani 73*, ed. Alberto Maria Ghisalberti, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana, 2015, 620–625.

Orbán 2021 – Orbán Áron, *Nicasius Ellebodius and the "otium litterarum" The Vicissitudes of a Flemish Humanist in Pozsony (1571–77) = East Central Europe*, 48(2021/1), 1–22.

https://doi.org/10.46403/Litteraeetamicitia.2026.519

Bíró István exjezsuita és a jezsuiták kolozsvári könyvtára a rend feloszlatása után

Szelestei N. László

A jezsuiták 1773-as feloszlatása után Magyarországon és Erdélyben több mint nyolcszázan kényszerültek elhagyni rendjüket. (Felszentelt pap: 495; magiszter oktató 65; jezsuitának belépett tanuló 101; segítő testvér 178.)[1] A felszenteltek egy része egyházmegyei szolgálatba állt ott, ahol a feloszlatáskor szolgált, vagy szülőföldjéhez közel. Voltak olyanok, akiknek sikerült az oktatás területén maradniuk, de voltak olyanok is (különösen az idősebbek), akik nem tudtak vagy nem akartak elszakadni addigi életvitelüktől. Közéjük tartozott Bíró István (1725–1782), aki szülővárosában, Kolozsvárott élte át a feloszlatást követő éveket. Alább egy általa 1776-ban írt levelet közlök, amely tanúja a neves jezsuita kolozsvári jezsuita kollégium könyvtárát védő hősiességének.

György Lajos könyvtártörténete szerint a kolozsvári kollégiumban őrzött könyvtár kulcsai a rend feloszlatásakor Benkő Mihály gyulafehérvári kanonokhoz, helyi plébánoshoz kerültek, aki püspöki biztosként tartotta szemmel a kollégium tanulmányi ügyeit, a könyvtárat Molnár Márton tordai főesperesre bízták. (Az utolsó jezsuita könyvtári prefektus Boér Imre volt.) 1774-ben az egyetem igazgatójává kinevezett Bánffy Dénes kolozsi főispán Bíró István exjezsuitát jelölte ki a könyvtár őrzésére. A könyvtár 1777. március végén jutott a piaristák kezelésébe. Bíró Istvánnak a könyvtárat, valamint a saját szükségleteire engedélyezett könyveket az egyetem rektorának (Pállya Istvánnak) kellett átadnia.[2]

[1] Az adatok forrása: Szilas 2000, 829.

[2] A könyvtár történetéről, további sorsáról: György 1994, 79–82: Piarista korszak (1776–1948); 83–93: *Átmenet a jezsuita és a piarista korszak között (1773–1776)*; 79-81: 83–93: *Királyi egyetemi könyvtár (1776–1787).*

Az ekkortájt körülbelül 6000 kötetes könyvtárnak erről az időszakáról (és az idős exjezsuiták helyzetéről) szólal meg az alább közölt levélben Bíró István exjezsuita szerzetes, akire időlegesen rábízták a könyvtár őrzését, ám a piaristák Kolozsvárra, a jezsuiták helyére érkeztével megszűnt megbízatása, és a rendházban sem lakhatott tovább. Mint fentebb láttuk, nem egyedi sors az övé. A kolozsvári exjezsuiták egy része erdélyi egyházmegyés papként folytatta életét. Temesváry János erre vonatkozó adatgyűjtésében[3] szó van Bíró Istvánról is, aki nem kérte az egyházmegyés papok közé helyezését.[4] A kolozsvári kollégium szakmai felügyeletét a jezsuiták feloszlatása és a piaristák megérkezése közti időszakban ellátó Benkő Mihály kolozsvári plébános, gyulafehérvári kanonok 1776. július 20-án azt írta Kollonitz László erdélyi püspöknek, hogy a már öreg Kereskényi Ádám és Bíró István Marosvásárhelyre mennének, hogy ott királyi nyugdíjjal csendes életet éljenek.[5] A felterjesztésekre Mária Terézia Bécsben 1777. január 30-án kelt rendeletében (melyen a királynő nevén kívül Kornis Mihály és Cserey Farkas neve szerepel aláíróként) a tehetséges, fiatal, nyelveket beszélő Mártonffy József (1746–1815) későbbi erdélyi püspök számára a további tanulási lehetőség biztosítását javasolja.[6]

Az olyanok azonban (mint például Bíró István), akik a társaság feloszlatásakor nem kívántak semmilyen hivatalra pályázni, vagy nem tudtak rá pályázni, mégis a társaságban korábban szerzett érdemeik vagy megtört fizikai erejük miatt a többiek közt megkülönböztetésre méltónak találtattak. A fent említett Bíró atya a társaság feloszlatásakor csak rendes nyugdíjat kapott, amelynek megemelését végül az 1775. február 16-án kelt jótékonysági leiratuk engedélyezte, azzal a kifejezett feltétellel, hogy elfogad bizonyos hivatalokat.[7]

---

[3] Temesváry 1935.

[4] Temesváry 1935, 29, 33 (nr. 32, 34).

[5] Temesváry 1935, 29–30: In Collegio habitantes supressae Societatis Patres sunt sequentes: P. Adamus Kereskényi, [...] P. Stephanus Biró. [...] Stephanus Biró ab anno superiore Bibliothecarii officio fungebatur. P. Adamus Kereskényi, vir alioquin senio confectus, ac P. Stephanus Biró Maros-Vásárhelyinum se conferent, si Excellentiae Vestrae ita placuerit, quietam illic cum Regia pensione vitam ducturi.

[6] Mártonffy József exjezsuita életének 1781 előtti szakaszáról: Vulkán 2011, 194–197.

[7] Temesváry 1935, 2. j., 33: „Quantum ad Patrem Mártonffi, prudenti Fidelitatis Vestrae iudicio relinquimus, quasnam dispositiones facere velit, ut vir hic de linguarum plurium notitia, et egregiis animi dotibus Nobis commendatus, saltem successive scientias Theologicas haurire, hacque ratione ad alia Officia pro incremento Religionis obeunda praeparari possit? Exemplum denique pro Patre Stephano Biro a Regno Nostro Hungariae adductum, ad casum ipsius applicabile non videtur, alia etenim est ratio illorum, qui tempore Sublatae Societatis ad nullum officium applicari voluerunt, aut potuerunt, et tamen ob merita antea sibi in Societate comparata, vel fractus corporis vires prae reliquis distinctionem mereri comperti sunt, ubi e contra praememoratus Pater Biro tempore Sublatae Societatis ordinariam duntaxat pensionem obtinuit, et augmentum illius demum medio Benigni nostri Rescripti dd° decima

Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Batthyány-gyűjteményében az imént emlegetett Bíró István exjezsuitának egy eddig a szakirodalomban ismeretlen levele került a kezembe. A Giuseppe Calovino által rendezett, ún. Batthyány-gyűjteményben a IV. categoria (Extranea) I. titulusának (Extranea: I. Transylvania) végére helyeztek el egy Rudnay Sándor által Erdélyből magával hozott kötetet, amelyet utólagosan így írtak le az elenchusban: *Collectio Literarum originalium Josephi Bajtay, Episcopi, et aliorum Magnatum Transylvaniae, [ad Wolffgangum Cserey] de annis 1768–1782.* (Liber compactus, et Transylv. per Primatem R. Alex. Rudnay allatus: partim originalis, partim etiam copias in se complectens.)[8] A kötet jelzete máig: Cat. IV. tit. I/t. (Dobozolásnál a 103. dobozba osztották.)

A levelek címzettje id. Cserey Farkas (1719–1782), az erdélyi kancellária udvari tanácsosa, aki 1761–1777 között Bécsben élt. Sokan fordultak hozzá Erdélyből, segítségében reménykedve. Tevékenységét a szakirodalomban hasonnevű fiáé árnyékolja. A *Lorettói litánia* egyes fohászaihoz csatolt versei (mindig csatolt metszettel) és a kötet végén található néhány imádság először 1772-ben jelent meg.[9] Cserey Farkas neve a csíksomlyói búcsújárás kezdeteivel kapcsolatban is gyakran előkerül a székelység és János Zsigmond 1560-as évekbeli küzdelmének értelmezése körüli vitákban. Ennek során egy (neki tulajdonított) művel kapcsolatban életéről, tevékenységéről is ismertetést adott Mohay Tamás[10] és Balázs Mihály.[11] Egyed Emese 1994-ben megjelent cikkében Barcsay Ábrahámnak írt köszönőlevelével és *A halálról* című Cserey-verssel foglalkozott, Döbrentei Gábor 1815-ben az Erdélyi Muzeumban megjelent megemlékezését felidézve.[12] Halála után fia, ifj. Cserey Farkas adta ki *A magyar és székely asszonyok törvénye* című művét.[13]

A Rudnay ex librisével ellátott vaskos kötetben mindenféle számozás nélkül állnak Cserey Farkashoz írt B betűs nevű levélírók levelei, néhol tévesztett betűrendben. (Például Bruckenthal Sámuel két helyen.) A levelek nyelve, néhány latin és német nyelvű kivételével, magyar. Tíznél több levéllel szerepel Bajtay József Antal (45–50 közt), Bíró Antal (15), szintén ennyivel Benkő Miklós (15) és Boér Imre (31), Bruckenthal Sámuel (18). Csak egy vagy néhány levele

sexta Februarii 1775. sub expressa conditione, ut officia quaevis designanda acceptet, adplacidatum fuit; [...]."

8 Beke 1991, 46. Itt a cím: *Collectio literarum Magnatum Transylvaniae, 1768–1782.*

9 Cserey 1772. A kötethez Jakob Adam (1748–1811) bécsi rézmetsző 1 + 58 metszetet készített. Többször olvashatjuk a metszetek alatt monogramját, a 28. képnél: I. Adam sc.

10 Mohay 2005, 118–119.

11 Balázs 2023, 3–38.

12 Egyed 1994; Cserey 1815, 153–169.

13 Kolozsvár, 1800.

van a kötetben Biró Sámuelnek, Biró Istvánnak, Biró Jánosnak, Bocskor Pálnak, Baussner Sámuelnek, Betegh Gábornak (Katona Józseffel közös levél), Béldi Józsefnek, Béldi Klárának, Bálintfi Jánosnak, Benkő Mihálynak, Barcsay Ábrahámnak, Barcsay Péternek, Bálintitt Jánosnak.[14] Bíró István exjezsuita levelét (Kolozsvár, 1776. okt. 9., szövegét lásd alább) Bíró Sámuel és Bíró János levele közé kötötték. A levelek köz- és vallási ügyekről szólnak, Bajtay József püspök gyakori témája saját egészségi állapota. Csak itt-ott kerülnek szóba a jezsuiták, exjezsuita levélírók esetében. Például Boér Imre 1776. október 16-án így érintette ezt a témát:

> „A P. Piaristák Rectora hatad magával meg érkezett, ezen holnapnak 2dik napján. Ő Felsége neve napján fognak introducáltatni a' Templom, Convictus és Seminarium birtokába. Szerentséltesse az Isten maga nagyob' ditsőségére, és hazánknak örömére, kévánom. A miéink mind egyig az öreg P. Biró Györgyen kivűl, 's én kivűllem innen a' Városbol el rendeltettek. Jobbára holnapi napon el-is mennek innen."

Vagy a következő levelében társairól ezt írta:

> „Minnyájan, a' kik még itt maradtak egész alázatossággal köszönik rollok tett emlékezetét a' Méltóságos Urnak, 's magokat eddig tapasztaltt Uri oltalmába ajánlják. Az öreg P. Biró György, P. Biró Istvánnal, P. Kereskényi Ádám, P. Benkő Miklós, [...] P. Fridvalszkival egyetembe."

A kötetből ítélve Cserey Farkas udvari tanácsos levelezése tekintélyes lehetett, a levelezés többi kötetének hollétéről nem sikerült nyomot találnom. Bíró Vencel 1941-ben az Erdélyi Múzeum levéltárából huszonkét Batthyány Ignác által írt levelet közölt, amelyekből tizennégyet Cserey Farkasnak írt. Közülük ötben még egri kanonokként biztatja, segíti Csereyt a *Lorettói litániáról* készülő imakönyvének megírásában.[15] A ma Esztergomban őrzött B betűs levélírók kötetében Batthyány Ignáctól nincsen levél.

A levélíró Bíró István jezsuita szerzetes, háromszéki székely, jezsuitaként 16 esztendőt a kolozsvári rendházban töltött (1747–1750, 1756–1761, 1768–1772). 1773-ra már nem osztották be szolgálatra. A Faludi Ferenc neve alá

[14] Hubert Ildikó, *Barcsay Ábrahám és Barcsay Péter közöletlen levele Cserey Farkashoz = Agria,* 20(2026 tavasz), 205–209.

[15] Bíró 1941a, 295–310; Bíró 1941b, 621–624.

besorolt *Tavaszi* üdő című vers szerzője[16] az 1760-as években élénk (gyakran verses) levelezést folytatott az erdélyi református főgondnokkal, Lázár Jánossal, költészetről és erkölcsi kérdésekről, levelezésüket azonban Lázár engedélyezése ellenére sem sikerült kinyomtatnia.[17] Sok alkalmi verset és prédikációt is közzétett. Fentebb már láttuk, hogy nem kérte az erdélyi püspöktől egyházmegyei keretbe helyezését, nyugalomba vonult, és továbbra is a rendházban élt. 1776-ban, a piaristák Kolozsvárra érkeztével onnan ki kellett költöznie.[18]

A művelt, megtört Bíró Istvánnak a rend feloszlatásakor kapott sebei megújultak a piaristák érkezésével, úgy tűnt, valósággá vált, hogy el kell költöznie megszokott helyéről, ahol ifjúságától kezdve élt, tanult, majd idős koráig tanított. A nagyrészt Kolozsvárott eltöltött 16 tanítási év megviselte szervezetét. Úgy fogalmaz, hogy jezsuita társaival a semmiből teremtettek katolikus várost, és most elűzik őket azok, akik mint a herék, munka és szorgalom nélkül érkeznek kaptárukba. Magára maradva kell biztonságát feladnia, bútorait áron alul értékesítenie, és Vásárhelyen újra be kellene rendezkednie. Nehéz lesz olyan helyet találni, „ahol, ha az elme nem is, de legalább a betegségeknek kitett teste megpihenhet". Bizonytalanság az élete. Kéri, hogy a királynő engedje őt, amíg él, Kolozsvárott lakni és ehhez az eddig is kapott nyugdíjat folyósíttatni. Másrészt: „Két éve, amikor a könyvtárba tolvajok törtek be, nem volt, aki azt őrizte és takarította, és megvédte volna a könyveket a nedvesség okozta kártól, őrá bízták a könyvtár gondozását." Ingyen vállalta a feladatot, remélve, hogy legalább 100 forinttal növekedni fog a 300 forintos nyugdíja, vagy legalább a könyvtár épületében lakhat. „Eddig ingyen vigyáztam a könyvtárra, gyarapítottam azt és tisztítottam a könyveket, és nemcsak a tolvajoktól, hanem az új épületben nagy nedvesség miatti penésztől is megóvtam azokat." Visszaszerzett eltűnt könyveket, nagy munkával és fáradsággal revíziót tartott, hiánylistát készített. A költőien megfogalmazott levél vége segélykiáltás:

„Emlékezzenek meg rólunk, Méltóságos Uraim, és ahol lehet, segítsenek. Mert senki sincs, aki itt könyörülne rajtunk. Többen vagyunk Erdélyben jezsuiták, akik most itt és másutt infulában és tisztességben ragyognak, úgy fényeskedünk, mint a hold a kisebb csillagok között – és mégsem akad senki, aki minket apró segítséggel orvosolna, nevünket és hírünket ezen erdők árnyéka homályosította el."

[16] Szelestei N. 1998, 534–535.

[17] Bíró István és Lázár János kapcsolatáról: Földesi 2002, 423–432; Földesi 2006, 35–54; Földesi 2015, 87–94.

[18] Bíró István kiköltözéséről, életének 1782-ig tartó szakaszáról nincs adatom.

A Bíró István által saját sorsáról és a volt jezsuita könyvtár helyzetéről elmondottak a bevezetésben összegyűjtött, más forrásokból származó adatokkal egyeznek. Levele tanúja a szerzetesrendek feloszlatása utáni helyzetnek: sok szerzetes, főleg az idősebbek, létbizonytalanságba kerülésének.

FÜGGELÉK*

Bíró István exjezsuita levele Cserey Farkas kancelláriai tanácsoshoz
Kolozsvár, 1776. okt. 9.

Illustrissime Domine Patrone Gratiosissime!
Appulere huc sex Piaristae ipsis Kalendis 8bris, quorum adventus nobis sane tristissimus accidit. Quippe quia novi hospites veteres colonos migrare cogunt, et nedum e Collegio, sed etiam ab urbe pellunt. Alii Exjesuitae alio nos quatuor Vásárhelyinum dispositi sumus. Nec intimatur nobis fas ne sit hic nec ne manere, et degere. Acerbum mihi admodum est, et cicatrix vulneris jam in abolitione nostra inflicti, novo rursus vulnere recrudescit, dum intelligo ex hoc loco mihi quidem valde salubri ac proficuo, et quod caput est, propter Piaristas migrandum esse. Nam quomodo hinc discedam, ubi inde usque a florenti adolescentia, et studui, et habitavi et docui, usque ad provectam hanc, quae jam tot laboribus satis attrita est, aetatem, nihil eorum praetermittens quae ad officium meum et utilitatem publicam pertinere arbitrabar. Nam ut mittam annos alios quos in Universitatibus et Academiis aliis docendo exegi, hic Literas humaniores, hic Philosophiam, hic extremis Societatis temporibus etiam Theologiam tradidi curriculo annorum amplius sedecim? quomodo avellar ab hac urbe, Patres mei, Nosque si fas sic loqui, tot laboribus plantavimus, sudoribus irrigavimus, et Deo incrementum praebente quasi ex nihilo catholicam creavimus, et pulsus ab illis, qui veluti fuci ad alveare nostrum dives melle, et opibus sine opere et industria pervenerunt, nondum orbi satis cogniti tunc cum Jesuitae ob Religionem catholicam [...]* carentur, et ter etiam in exilium omnibus rebus exorbati abigerentur? Quomodo divellar a cognatis meis vicem meam Matris in morem Patrisque curantibus qui me tot inter acerbitates consolantur et cum

* Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, Batthyány-gyűjtemény, Cat. IV., tit. I/t. *Epistolae magnatum ... ad Wolffgangum Cserey*, [1758], 1769–1782. – A közlésben a csillaggal jelzett helyeken a levél hajtogatása miatt fél-fél sornyi szöveg hiányzik.

aegrio adsistunt: cum esurio pascunt, cum egeo succurrunt, suunt, lavant, acque ut aeri, nummisque comparcam linea supellectili sustentant. Abitu meo non potero, quin horum omnium jacturam faciam.

Porro huic jacturae plures aliae etiam adjunguntur. Supellex quam hic habeo domestica satis pretiosa est quam cum hinc avehere nequeam divendere debebo, at quo pretio? iniquo, cum res pretiosae etiam necessitate venditionis vilescant.

Vásárhelyini denuo supellex procuranda est, quanto impendio! Solvendum ingens vectoribus portorium. Jam aditu ingruentis jam jam hyemis, ipsa aeris inclementia et ipsa viarum difficultas pretium/prelium → pretium vecturae, immane quantum accendit. Festo Michaelis transacto domus conducibiles occupatae sunt, et idcirco conducenda erit mihi in oppido Levidensis aliqua habitatio (nam illic in residentia non vacant nisi duo conclavia sine fornace aut sine ulla instructione) Quam durum erit in loco in quo tantus magnatum, et litigantium concursus est, stationem aliquam invenire, in quo sin' animus saltem corpus suis morbis obnoxium, si potis est, requiescat? Adhaec quae ad paupertinam paenum meam attinent, quaeque ad victum vitamque utcunque tollerandam faciunt, omnia hic jam comparata habeo, his ammissis et sine fructu tumultuarie divenditis, quae iterum me arctabit solicitudo? quanta vis aeris rursum in Ligna focalia, in vina, coeterasque res ad utendum necessarias erit expedienda? Ad haec una profecto Angaria vix, imo ne vix quidem sufficiet, trimestri itaqua spatio quomodo vivam?

His meis naufragiis portum ut tutum invenirem ad Patrocinium Illustritatis Vestrae confugiendum esse duxi, fretus ea benignitate, qua universe nos omnes complecti solet. Quare humillimis meis supliciis duo obnixe contendo. Primum istud est, ut dignetur apud Augustissimam, et Clementissimam Dominam nostram efficere ut dum vita menbit → manebit, et quoad mihi visum fuerit, possim Claudiopoli habitare, et pensionem possim hic a Tricesimatore percipere, pro eo, atque hactenus percepi. Secundum est ut favor Regius, qui mihi fere perenniter oblatus est ob PP. Piaristas non auferatur. Biennio ab hinc cum Bibliotheca a furibus violata esset, nec esset qui rite eam custodiret, purgaret atque ab exitio, quod illis ex multo humore mucum libris continuo allinente, impendebat, vindicaret, Diplomate Regio ejus mihi cura oblata est. Suscepi curam gratis, speram futurum esse ut si officio meo ritefunctus, merita posuero, saltem centum florenorum auctionem impetrem, adjiciendam ad 300 fl. quorum pensione jam fruor favore incredibili Clementissimae [...]* Regii nostrae: vel si istud assequi non potero, saltem me possim in Collegio penes Bibliothecam habitare. Cur a possessione hujus favoris dejiciar prorsus nihil est. Nam jure Bibliothecae penes Majestatem suam permanente, par ratio est,

sive ego curam illius, sive Piarista, seu saecularis quispiam administret, modo fidelem Regi operam nevet → navet, et ex tot mortuis discat aliquis, quod subinde in utilitatem Reipublicae efflorescat.

Nec ego temere hunc mihi favorem conservari efflagito. Nam sin' opt[...]* de Bibliotheca bene merui quidem certe. Gratis enim eam hactenus custodivi, purgavi, auxi, nec modo a furibus, sed a muco etiam, qui in nova fabrica humores copiose exhalante, valde libris infectus/infertus → infectus erat, conservavi, mea industria, meo aere revindicam multos libros, qui tempore conscriptionis, vel factae a furibus violationis, perierant; et multos sane eidem libros inscribem. Confrontavi etiam libros omnes cum elencho, non sine incredibili labore, et fastidio, et qui libri desideraretur facto novo elencho exposui, et in eo opere intervallum anni unius exegi.

Haec duo sunt quae ab Illustritate Vestra humillime supplico: Utrumque pro benignitate suo et multa qua apud Regem pollet gratia, e sententia mea efficere potest, dum velit; ut velit autem etiam atque etiam insto. Meminerint nostri autem Illustritates Vestrae, et qua licet succurrant. Nam nemo est qui velit hic nostrum misereri. Plures sumus hic in Dacia Jesuitae qui nunc hic et alibi infulis et honoribus illustrantur, sic laximus sicut inter stellas Luna minores et tamen nemo est, qui velit nos aliqua comolatiuncula recreare, ita nomen et famam nostram umbra harum sylvarum obscuravit. Perenni me Illustritati Vestrae propitiare meris precibus, sacrificusque nullo unquam tempore praetermittam. Claudiopoli 1776. 9 8bris

Illustritatis Vestrae
Minimus Cliens atque Servus
P. Stephanus Biro Exjesuita mp.

Hivatkozott irodalom

Balázs 2023 – Balázs Mihály, *Észrevételek a csíksomlyói búcsú eredettörténetéről = Keresztény Magvető*, 129(2023), 3–38.

Beke 1991 – Beke Margit, *Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Batthyány-gyűjteményének katalógusa*, Bp., OSZK, 1991 (Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai, 9).

Bíró 1941a – Bíró Vencel, *Gr. Batthyány Ignác levelei = Erdélyi Múzeum*, 46(1941), 295–310.

Bíró 1941b – Bíró Vencel, *Gr. Batthyány Ignác levelei = Pásztortűz*, 27(1941), 621–624.

Cserey 1772 – Cserey Farkas, *Isten' Annyának, a' Boldogságos Szűz Máriának Lórétomi Litániában lévő nevezetek' rendin folyó dicserete*, Bécs, Trattner, 1772.

Cserey 1815 – *Nagy-ajtai Cserey Farkas erdélyi udvari tanácsos és referendárius élete = Erdélyi Muzeum*, Negyedik füzet, Pest, Trattner, 1815, 153–163.

Egyed 1994 – Egyed Emese, *Barcsay Ábrahám két id. Cserey Farkasra vonatkozó verse = Irodalomtörténeti Közlemények*, 98(1994), 760–762.

Földesi 2002 – Földesi Ferenc, *Egy ex-jezsuita esete a cenzúrával, Lektori jelentés Bíró István verseskötetéről, 1775-ből = Emlékkönyv a Teleki Téka alapításának 200. évfordulójára, 1802–2002*, szerk. Deé Nagy Anikó, Sebestyén-Spielmann Mihály, Vakarcs Szilárd, Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 2002, 423–432.

Földesi 2006 – Földesi Ferenc, *Hitvita és költészet – barátok között, Lázár János és Bíró István S. J. levelezése = Magyarországi tudósok levelezése a 18. században*, szerk. Szelestei N. László, Bp., Szenal, 2006, 35–54.

Földesi 2015 – Földesi Ferenc, *Két 18. századi munka a barátságról = Magyarországi tudósok levelezése, Tanulmányok*, szerk. Szelestei N. László, Bp., MTA, PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2015, 87–94.

György 1994 – György Lajos, *A kolozsvári római katolikus Lyceum-könyvtár története, 1579–1948*, Bp., Argumentum, 1994.

Mohay 2005 – Mohay Tamás, *Egy ünnep alapjai, A csíksomlyói pünkösdi búcsú új megvilágításban = Keresztény Magvető*, 111(2005), 107–134.

Szelestei N. 1998 – Szelestei N. László, *Egy Faludi Ferencnek tulajdonított vers szerzője, Bíró István = Irodalomtörténeti Közlemények*, 102(1998), 534–535.

Szilas 2000 – Szilas László, *Jezsuiták Magyarországon = Magyar Katolikus Lexikon, V*, főszerk. Diós István, Bp., Szent István Társulat, 2000, 827–834.

Temesváry 1935 – Temesváry János, *Adalékok az erdélyi jezsuita rendházak eltörlésének történetéhez*, Bp., Jézus-Társasága, 1935.

Vulkán 2011 – Vulkán Vera Tünde, *Mártonfi József cenzori kinevezése és működése = Magyar Könyvszemle*, 127(2011), 193–205.

https://doi.org/10.46403/Litteraeetamicitia.2026.529

Epimenidész aluvása, avagy álomutazás a jövőbe

Szentmártoni Szabó Géza

Gróf Dessewffy József (1771–1843) hosszú esztendőkön át levelezett Kazinczy Ferenccel. Egyik Kassán kelt, 1808. október 4-én írt levelében érdekes antik utalással élt:[1]

„Sohasem volt bajosabb s kedvetlenebb a belső s külső politikáról szólani; hallgatok hát, de azt mondom, hogy ki tudja, hogyha él, hol és hogy fog lenni két esztendő múlva ilyenkor? Azt nagy, igen nagy prófétának lehet tartani. Be jó volna most aludni, mint Epimenides, vagy hét esztendeig, azután felébredni és látni, hogy érdemes volt-e a világot úgyannyira megzavarni."

Az ógörög Epimenidész hosszú aluvását a XVI. század eleje óta többen emlegették. Cuspinianus azt írta,[2] hogy 1526 tavaszán, amikor Szulejmán már a hadjáratra készülődött, „Hungaris dormitantibus somnum Epimenidis choreisque et vino indulgentibus". Azaz: „A magyarok Epimenides álmát aludták, a táncnak és a bornak hódoltak." 1578-ban Bornemisza Péter pedig egyik prédikációjában hozta elő az antik példát:[3] „Immár rázzuk fel mi magunkat is és serkenjünk fel az halálhoz hasonlatos álomból, az Epimenides alvásából." Szenci Molnár Albert 1604-ben kiadott latin–magyar szótárában magyarázatot is fűzött a rejtélyes görög névhez:[4] „Epiménides, g.m. Egy epicus cretabeli bölcs poeta, ki fölől azt költötték, hogy hetvenöt esztendeig aludt egy barlangban." (Az alábbiakból kiderül majd, hogy az 57-es szám fordult át 75-re!) A nevezetes történetet Laskai János beszélte el az 1630-as években, amikor ifjabb gróf Bethlen Istvánhoz küldött verses levelében Czobor Mihály verses Héliodorosz-

1 Kazinczy 1860, 56.
2 Cuspinianus 1979.
3 Bornemisza 1578, 550v; Heltai, Bornemisza 1980, 905.
4 Szenci Molnár 1604, M8v.

fordítását, a *Theagenes és Charicliát*[5] tartalmilag ismertette.[6] Verses levele a Czobor által alkalmazott 5x12 soros versformát követi. Ennek elején a másolással töltött éjszakázásai kapcsán mondta el röviden Epimenidész történetét:

Az Epimenidest mert Creta szigetben
Juhért küldte vala az atyja mezőben,
Keresvén juhokat széllyel szigetekben,
Fáradván ballaga egy barlang közepben,
Ott aluvék ötvenheted esztendeiglen.

És mikor azután ott felserkent volna,
Kijövén barlangból, mezőben megálla,
Széllyel szemeivel erősen vigyáza,
Juhokat valahol ha találhatnája,
Két, vagy három óra estvéli alvása.

Maga addig hová lettek, ki mondhatja,
Még csak szőrszálát is senki nem tudhatja,
Nem lelvén juhokot, mezőt addig futja,
Haza menjen tehát, mind atyja, s mind anyja
Régen megholtanak, nincs is maradékja.

A történet forrása Diogenes Laërtiosnak a görög filozófusokról szóló könyve volt (I, 109.).[7] Ennek latin fordítása előbb jelent meg, mint a görög eredeti.[8] Ebből a könyvből merítette Laskai a versében olvasható, ötvenhét esztendeig tartó alvásról szóló mesét. A krétai Epimenidész egy Kr. e. VI. században élt profetikus költő volt, akit több antik auktor is megemlített. Pauszaniasz azt írta,[9] hogy az athéni szentély, az Eleusinion homlokzata előtt volt a knósszoszi Epimenidész ülő szobra, aki állítólag bement egy barlangba a vidéken, és elaludt. Az álom pedig nem hagyta el negyven évnél előbb, utána verseket írt, és megtisztította Athént és más városokat (1.14.4.). Erről a megtisztításról Plutarkhosz írt

5 Czobor 1996.
6 Dézsi 1908, 356; Varga 1977, 13.
7 Diogenész 2007.
8 Diogenes 1490.
9 Pauszaniasz 2008.

bővebben Szólonról szóló életrajzában.[10] Epimenidész *Tisztulások* című költeményét Sztrabón[11] az alvós történetet pedig az idősb Plinius is megemlítette.[12]

Epimenidész az Újszövetségben is szerepel. Pál apostol a krétai tévtanítóktól úgy igyekezett óvni a Kréta szigetén hagyott Titust a neki küldött levélben (I, 12.), hogy Epimenidésztől idézett egy hexameterben írt verssort:

> „Valaki közülük, saját prófétájuk mondta: »A krétaiak mindig hazudozók, gonosz vadállatok, lusta, falánk népség.« Ez a vélemény igaz. Éppen ezért kímélet nélkül fedd őket, hogy egészséges legyen a hitük, ne foglalkozzanak zsidó mondákkal és az igazságtól elfordult emberek parancsolataival."

A görög hexameteres verssor – Κρῆτες ἀεὶ ψεῦσται, κακὰ θηρία, γαστέρες ἀργαί – szerzőjét Pál apostol nem említette, csupán utalt rá. A bibliamagyarázók derítették ki azt, hogy ez a verssor Epimenidész *De oraculis*, azaz *Jóslatok* című művében ott szerepel, ahol a költő azon háborgott, hogy a krétaiak síremléket emeltek a halhatatlan istennek, Zeusznak.[13]

Kallimakhosz *Zeushoz* szóló elégiájában (9–10)[14] Epimenidészt idézve kelt ki a krétaiak hazugsága ellen:

> Κρῆτες ἀεὶ ψεῦσται. καὶ γὰρ τάφον, ὦ ἄνα, σεῖο
> Κρῆτες ἐτεκτήναντο. σὺ δ' οὐ θάνες, ἐσσὶ γὰρ αἰεί.
>
> „Krétaiak mindig hazugok", hisz sírt is emeltek
> Néked, urunk; de te nem haltál meg, mert vagy örökké.

A krétaiak ugyanis az Ida-hegy barlangjában született Juppiternek Kréta szigetén, Gnosusban síremléket is emeltek, amely valójában csupán cenotaphium volt. Erre utalt egyik epigrammájában Martialis (IX, 34, 1–2.): Iuppiter Idaei risit mendacia busti. – Jót nevetett hazug ídai sírján Juppiter.

Pál apostol az athéni Areioszpagoszon mondott beszédében a Zeusz istenségét magasztaló költőket emlegette, amikor az ismeretlen isten oltárára utalva, egy Epimenidésznek tulajdonított mondatot követően, Aratosz *Phainomená*jából idézett egy verssort (ApCsel, 17, 28): „mert őbenne élünk, mozgunk és vagyunk. Ahogy a ti költőitek közül is mondták némelyek: »Bizony, az ő nemzetsége vagyunk.«" (τοῦ γὰρ καὶ γένος ἐσμέν.)

---

10 Plutarkhosz 1965, 131–132.
11 Strabón 1977, 511.
12 Plinius, *Naturalis historia,* lib. 7. c. 52.
13 Harris 1907, 305–317, 332–337.
14 Kallimakhosz 1977, 5.

A Titushoz írt levél Epimenidészt idéző sorait Janus Pannonius is idézte egyik Galeotto Marziónak küldött, 1465-ben írt levelében, amelyben II. Pius pápa Budán tartózkodó követét, Girolamo Lando bíborost imigyen jellemezte:[15]

„Sufficiebat mihi Paulus Apostolus, qui optime cum Epimenide poeta dixit: *Cretenses semper mendaces, malas bestias, ventres pigros.* Nam etsi ille natione Cres non sit, Cretensium tamen praesul est, et quidem non tam presbyterio quam mendacio."

„Már megfelelt helyettem Pál apostol, aki találóan mondotta a költő Epimenidésszel, hogy *Krétai mind hazudik, gonosz állat, rest hasimádó.* Igaz ugyan, hogy ő nem krétai születésű, de a krétaiak élén áll – nem is annyira papi rangban, mint inkább hazugságban!"

A krétaiak tehát a hazudozásról és Epimenidész hosszú álmáról váltak híressé. A hosszú alvás meséje a keresztény legendákban is helyet kapott, a nevezetes Hétalvók történetében. A legenda alvó szereplői időutazást tesznek, hiszen a saját korukból kikerülve, egy másik évszázadban ébrednek fel, ugyanis a keresztényeket üldöző Decius császár egy barlangba falaztatta be őket, az álmuk pedig akkor ért véget, amikor már a keresztény Nagy Theodosius császár uralkodott.

A német irodalom alvós népmeséjét Johann Karl Christoph Nachtigal (1753–1819) tette közzé, *Sage vom Ziegenhirten Peter Klaus*, azaz *Klaus Péter, a kecskepásztor* címmel. Ennek, illetve Epimenidész történetének hatására 1819-ben írta meg az amerikai Washington Irving (1783–1859) a Hudson-völgyi holland telepes, Rip Van Winkle alvós történetét,[16] amely a XIX. században nagyon népszerű olvasmány lett.

Goethe is elővette az ókori történetet, amikor 1814-ben, a Napóleon feletti lipcsei győzelem emlékére, *Des Epimenides Erwachen*, azaz *Epimenidész ébredése* címmel ünnepi színjátékot szerzett. Ebben a történetben Epimenidészt két géniusz újból álomba meríti. Amíg ő alszik, a világ a háború miatt lángba borul. Ekkor azonban megjelenik a Hit, a Remény és a Szeretet; a háború és az elnyomás démona pedig távozni kényszerül. A két géniusz felébreszti Epimenidészt, aki elszörnyed a pusztítás láttán. Ám a győztes ifjú fejedelem mindent újjáépít, és az egység révén újra erőssé teszi a németséget.

[15] Teleki 1784, 95–101. (Nr. XVII.); V. Kovács 1971, 225.
[16] Irving 1959, 4–14.

Epimenidész aluvása, az antik történet szerint, ötvenhét esztendeig tartott. Ha a számokkal eljátszunk, úgy feltehetjük, hogy a krétai ifjú tizenhárom éves volt, amikor a barlangban elaludt. Tehát hosszú álmából felébredve éppen hetvenéves lett. Az ókori férfiú ötvenhét esztendő elteltével csupán annyi változást észlelhetett, hogy rokonai és ismerősei időközben megöregedtek, vagy éppen már meghaltak. A társadalomban és az épített környezetben számottevő változás akkor, a Kr. e. VI. században, nem történt, azaz Epimenidész alig maradt ki valami fontos dologból.

A legújabb korban ötvenhét esztendő elteltével nagy változások történnek. A XVIII. század végére képzelt holland telepes, Rip Van Winkle, amikor álomban merült, lakóhelye még Anglia gyarmata volt, felébredvén ugyanott már az Egyesült Államokban találta magát. A XX. században két világháborút is át lehetett volna aludni ötvenhét esztendő alatt. Érdekes példa minderre a *Vissza a jövőbe* (*Back to the Future*) című, 1985-ben készült, nagy sikerű amerikai sci-fi-filmvígjáték, amelyben a szereplők oda-vissza utazgatnak a múltba és jövőbe.

Az 1956-ban született Monok István nem merült álomba tizenhárom éves korában, ám érdemes végiggondolnia, hogy mi minden történt vele és az őt körülvevő világgal 1969 és 2026 között. Szerencsére ő elkerülte Epimenidész sorsát, és meglehetősen éberen töltötte életének eddigi hetven esztendejét. Azt reméljük, hogy Monok István további munkásságának is nagy része lesz abban, hogy mi történik majd a világgal az elkövetkezendő ötvenhét esztendőben. Isten éltesse sokáig Istvánt sok esztendeiglen, erőben, egészségben, sikerekben és szeretetben!

Hivatkozott irodalom

Bornemisza 1578 – Bornemisza Péter, *Negyedik része az evangéliumokból és az epistolákból való tanúságoknak,* Sempte, 1578.

Cuspinianus 1979 – *Joannes Cuspinianus buzdító beszéde a Szent Római Birodalom fejedelmeihez és előkelőihez...*, ford. Kulcsár Péter = *Mohács emlékezete*, vál. Kiss Károly, szerk. Katona Tamás, Bp., 1979.

Czobor (?) 1996 – Czobor Mihály (?), *Theagenes és Chariclia*, sajtó alá rend. Kőszeghy Péter, Bp., Akadémiai, Balassi, 1996 (Régi magyar költők tára, XVI. század, 10).

Dézsi 1908 – Dézsi Lajos, *Laskai János verses levele ifj. gróf Bethlen Istvánhoz Charicleáról = Irodalomtörténeti Közlemények*, 18(1908), 352–366.

Diogenes 1490 – Diogenes Laërtius, *Vitae et sententiae philosophorum,* lat. trad. Ambrosius Traversarius, ed. Benedictus Brognolus. Venezia, [s. typ.], 1490.

Diogenész 2007 – Diogenész Laërtiosz, *A filozófiában jeleskedők élete és nézetei*, 2. köt., ford. Rokay Zoltán, Bp., Jel, 2007.

Harris 1907 – Harris, J. Rendel, *The Cretans always Liars – A Further Note on the Cretans*, = *The Expositor*, Series 7, Vol. III., 1907, 305–317, 332–337.

Heltai, Bornemisza 1980 – Heltai Gáspár és Bornemisza Péter *Művei*, kiad. Nemeskürty István, Bp., Szépirodalomi K., 1980.

Irving 1959 – Irving, Washington, *Rip Van Winkle* = Uő, *Vázlatkönyv*, ford. Lutter Tibor, a versfordítások – ott, ahol a jegyzet nem jelöl más nevet – Végh György munkái, Bp., Magyar Helikon, 1959.

Kallimakhosz 1977 – Kallimakhosz *Himnuszai*, ford. Devecseri Gábor, Bp., Európa, 1977

Kazinczy 1860 – *Gróf Desewffy József bizodalmas levelezése Kazinczy Ferenczczel 1793–1831*, 1. köt., kiad. Kazinczy Gábor, Pest, 1860.

V. Kovács (kiad.), *Magyar humanisták...*, 1971 – *Magyar humanisták levelei XV–XVI. század*, közread. V. Kovács Sándor, Bp., Gondolat, 1971.

Pauszaniasz 2008 – Pauszaniasz, *Görögország leírása*, I–II, ford., jegyz., névmutató Muraközy Gyula, jegyz. kieg., utószó Patay-Horváth András, 2. jav. kiad., Máriabesnyő, Gödöllő, Attraktor, 2008 (Fontes historiae antiquae).

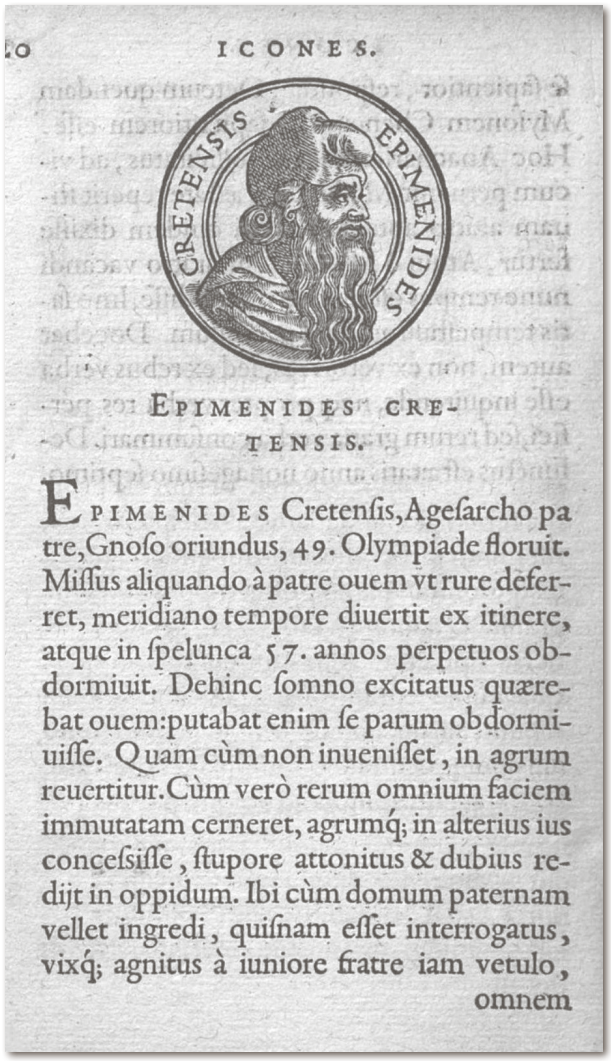
Plutarkhosz 1965 – Plutarkhosz, *Párhuzamos életrajzok,* ford. Máthé Elek, Bp., Magyar Helikon, 1965.

Strabón 1977 – Strabón, *Geógraphika*, ford. Földy József, Bp., Gondolat 1977.

Szenci 1604 – Szenci, *Dictionarium Latinoungaricum,* Nürnberg, 1604.

Teleki 1784 – Iani Pannonii, *Opusculorum pars altera,* [ed. Samuel Teleki], Utrecht, 1784.

Varga 1977 – *A két Rákóczi György korának költészete (1630–1660)*, kiad. Varga Imre, Bp., Akadémiai K., 1977 (Régi Magyar Költők Tára, XVII. század, 9).

Kép: *Insignium aliquot virorum icones, Lugduni, M.D.LIX.*

https://doi.org/10.46403/Litteraeetamicitia.2026.537

A *Notitia Hungariae novae* csonka ötödik kötete

Mikor, miért és hogyan jelent meg Bél Mátyástól Moson vármegye leírása?

Tóth Gergely

Vannak olyan könyvek, amelyek históriája méltán kívánkozik a bibliográfusok, könyvtörténészek tollára. Ilyen kötet Bél Mátyástól a *Notitia* V. kötete, amelyben csupán Moson vármegye leírása jelent meg, 71 lapon. Nagyrészt rejtély ugyanis, hogy mikor, kinek a javaslatára, milyen körülmények között látott napvilágot a könyv, miként az is, hogy a szerző jóváhagyta-e annak forgalomba hozatalát. Meg persze az is válaszra vár, hogy miért így, szabályos címlap nélkül, magányosan jelent meg a szöveg. Ha nem is tudok mindent megmagyarázni az alábbiakban, reményeim szerint közelebb jutunk a megoldáshoz.

Bél Mátyásnak (1684–1749)[1] és fő művének, a *Notitiá*nak nem kell hosszú ismertetés, mivel a nagy terjedelmű országleírást régóta forgatják, kutatják, értelmezik itthon és külföldön egyaránt. Még talán az is viszonylag ismert a kutatók előtt, hogy Bélnek nem sikerült megjelentetnie saját életidejében a nagy opusz egészét: habár az utolsó pillanatig dolgozott rajta, halála előtt csak négy – vagy a most tárgyalt, csonka kötettel együtt esetleg öt – kötet jelent meg, bennük kilenc (tíz?) vármegye leírásával.[2] Az említett „ötödik kötet" kö-

[1] Személyére újabban: Kollárová, Nagy 2021; szintén frissebb szlovák tanulmánykötet életéről és munkásságáról: Jesenský (ed.), *Belianum*, 2021. Főleg a szlovák, de részben a magyar Bél-historiográfiára is alapos áttekintés: Jablonský, Součková 2023. A magyar és a nemzetközi szakirodalmat s egyben Bél életét magam az alábbi tanulmányban ismertettem: Tóth 2022.

[2] A megjelent kötetek: Bel 1735–1742. A csonka V. kötetre (Bel [1745–1768 között]) lásd alább. A kilenc vármegyéhez (I–II.: Pozsony, Turóc, Zólyom, Liptó, III. Pest-Pilis-Solt, IV: Nógrád, Bars, Nyitra, Hont) számíthatjuk még Szepes vármegye leírását, amely a mű „előfutárában", vagyis inkább tervezetében látott napvilágot (Bel 1723). A *Notitia* keletkezéstörténetére általában Tóth 2007. A korábbi irodalomból Bél kéziratos hagyatékára elsősorban

rüli problémák viszont már kevésbé ismertek, és az eddigi megoldási kísérletek sem jutottak messzire.[3]

Ami bizonyos, hogy a kötet még 1768 előtt megjelent, mert egy levélben ekkor már utalnak létezésére.[4] Az is világos viszont, hogy csak kis példányszámban látott napvilágot, mivel az eredeti kiadványból ma is csak néhány darab létezéséről tudunk. A legkorábbi híradás ezekről a neves könyvgyűjtő, Vavrinec Čaplovič, magyarosan Csaplovics Lőrinc (1778–1853) példányában található – valószínűleg magától Čaplovičtól. Eszerint a kötetet 50 példányban nyomtatták ki, de „jelenleg" csupán három darab van belőle az országban: egy a Nemzeti Könyvtárban, egy Teleki Sámuel könyvtárában Pesten (?), egy pedig – a bejegyzést tartalmazó példány – magánál Čaplovičnál, aki a „Szászky-Adonyi könyvtárból", vagyis Tomka Szászky Jánosnak (1692–1762), Bél egykori munkatársának Adonyi Mihály által megörökölt, majd 1838-ban elárverezett bibliotékájából jutott hozzá.[5] E példányokat mi is megtaláltuk.[6]

Szelestei 1984, 5–18. A *Notitia* kéziratban maradt részeit 2011 óta adjuk ki munkatársaimmal: Bel 2011–2024.

3 Dékáni Kálmán szerint 1742-ben jelent meg a kötet (Dékáni 1903, 23.), ami képtelenség, mert Bél 1744. évi eseményre is utal a szövegben (lásd alább a 19. jegyzetet), továbbá még 1745-ben is csak kezdődő nyomdai munkálatokról ír (20. jegyzet). A 2. kiadás megjelentetője, Zichy Jenő úgy vélte, hogy Bél elhunyt „a mű megjelentetése közben". Zichy 1892, [1.]. Mihály Ferenc, Moson megye ismertetésének fordítója elfogadja Zichy megállapítását (azaz hogy már az első kiadás is posztumusz jelent meg). Mihály 1985, 5.

4 A levélre lásd alább a 15. jegyzetet.

5 „Ex Tomo V. Notitiae Hungariae novae M. Belii plus, quam praesens Comitatus Mosoniensis descriptio non prodivit, et haec etiam in 50 exemplaribus saltem procusa esse dicitur, adeoque rara est, ut in Hungaria solum tria exempla, unum quippe in Museo Nationali, aliud in Bibliotheca Comitis Samuelis Teleky Pestini, et praesens ex Bibliotheca Szászkiano-Adonyiana promanans tertium, reperiantur." A szóban forgó kiadásnak (Bel [1745–1768 között]) a fenti bejegyzést tartalmazó példánya: Čaplovičova knižnica DK R 4/47. (Hálásan köszönjük a könyvtár munkatársának, Katarína Ileninovának, hogy a bejegyzés fotóját elküldte nekünk.) A könyvbejegyzést említi még: Oberuč 1936, 121. Tomka Szászky János könyvtárának fentebb ismertetett sorsáról a pozsonyi megjelenésű *Hírnök* című folyóirat 1838. február 16-i számában megjelent árverési hirdetmény rántja le a leplet (*Hírnök* 2 (1838) 14. [4.]); korábban mi magunk sem tudtunk róla. Ez egyben azt is megmagyarázza, hogy miért található Čaplovič gyűjteményében több eredeti Bél Mátyás-kézirat is (lásd ezekre pl. Bel 2011–2024, VIII, 19–20.) – bizonyosan ugyanebből a gyűjteményből került oda.

6 A Čaplovič-féle példányra lásd az előző jegyzetet. A Nemzeti Könyvtár, vagyis az Országos Széchényi Könyvtár (OSZK) példányának jelzete: OSZK 501.949/5 (a kötetre még lásd alább a 16. jegyzetet). A Teleki Sámuel által birtokolt példány is megtalálható a Teleki Tékában, a gróf beragasztott ex librisével, jelzete: Teleki Téka Tf-1021 b. A kötet a Teleki által kiadott nyomtatott katalógusban is meg van említve, ezzel a megjegyzéssel: „opus morte auctoris interruptum" („a mű félbeszakadt a szerző halála miatt"). Teleki 1811, 127. (Köszönöm Bányai Rékának, a Teleki Téka munkatársának a kötet azonosításában nyújtott sokoldalú segítségét!) Azt ugyanakkor nem tudjuk értelmezni egyelőre, hogy Čaplovič miért Pestre lokalizálta a Teleki-könyvtárat.

A könyv kis példányszámán s ebből adódó hozzáférhetetlenségén szándékozott segíteni az amatőr Ázsia-kutató és politikus, Zichy Jenő gróf (1837–1906), aki 1892-ben újból kiadta.[7] Tőle származik egy másik érdekes híradás is az eredeti kötetről. Amikor ugyanis 1894. július 20-án a wolfenbütteli Herzog August Bibliothek részére személyesen átadott egy tiszteletpéldányt az új edícióból,[8] ez alkalomból arról tájékoztatta a könyvtár vezetőjét, Otto von Heinemannt (1824–1906), hogy az első kiadásból a British Museum, a bécsi Hofbibliothek, a római Bibliotheca Vaticana, illetve a budapesti Nemzeti Könyvtár birtokol egy-egy példányt – az ötödik példány pedig magának a híres wolfenbütteli hercegi bibliotékának az állományában volt.[9] Ezek közül ma csak a wolfenbütteli és a budapesti OSZK-példányt ismerjük.[10] A listát ugyanakkor tudtuk bővíteni a fentebb említett Čaplovič- és Teleki-példánnyal, valamint a heidelbergi Universitätsbibliothek és az oldenburgi Landesbibliothek egy-egy darabjával, illetve az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár (EFK) által őrzött Bél Mátyás-hagyatékban lévő, korrektúrázott példánnyal, amelyről alább még bővebben is szólunk – már csak azért is, mert lehet, hogy kakukktojásról van szó, vagyis nem akkor keletkezett, mint a többi kötet.[11] Jelenleg tehát hét példányról tudunk biztosan – Alsókubin (Čaplovičova knižnica), Budapest (OSZK), Esztergom (EFK), Heidelberg (Universitätsbibliothek), Marosvásárhely (Teleki Téka), Oldenburg (Landesbibliothek), Wolfenbüttel (HAB) –, és háromról közvetetten (Bibliotheca Vaticana, British Museum, Hofbibliothek).

---

7 Bel 1892.

8 A kötet jelzete: Herzog August Bibliothek (HAB) M: Go 2° 13. Zichy bejegyzése a kötetben: „A Wolfenbütteli Könyvtárnak a tudomány e valóságos kincses tárházának Wolfenbüttl 20/7 894 Gr. Zichy Jenő".

9 Minderről magától Heinemanntól tudunk, aki 1894. július 21-én, vagyis Zichy látogatásának másnapján az alábbi bejegyzést írta a könyvtár tulajdonát képező első kiadás (Bel [1745–1768 között]) előzéklapjára: „Nach der Mitteilung des Grafen Jenö Zichy, der uns die von ihm 1892 veranstaltete Wiedergabe dieses Bandes V von Matth. Beli Notit. Hungar. Novae verehrt hat, existieren von dem vorliegenden Originaldrucke außer diesem nur noch vier, nämlich in London (British Museum), in Rom (Vaticana), in Wien (Hofbibliothek) und in Buda-Pest (National-Museum). W[olfenbüttel] 21/7. [18]94." A kötet jelzete: HAB M: Go 2° 12. A kötet internetes elérhetősége: https://diglib.hab.de/drucke/go-2f-12/start.htm (Megtekintés: 2026. 02. 02.)

10 A wolfenbüttelire l. az előző jegyzetet; a „Nemzeti Könyvtár", vagyis az OSZK példányára fentebb a 6., illetve alább a 16. jegyzetet. A többi példányt, amelyről Zichy említést tett Heinemann-nak, nem találtuk meg.

11 A Čaplovič- és Teleki-példányokra l. az 5. és 6. jegyzetet. A három másik példány: Universitätsbibliothek Heidelberg, Hauptbibliothek Altstadt / Reservatamagazine, B 6453-9 A Folio RES:2,5.; Landesbibliothek Oldenburg GE II 2 L 8: 5; Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár (EFK) Kézirattár, Hist. I. mm. Hálásan köszönjük Szalai Katalinnak, az EFK vezetőjének, hogy az utóbbi példányról részünkre másolatot készíttetett.

Maga a kiadvány igencsak eltér a korábban megjelent *Notitia*-kötetektől. A legfőbb különbséget már említettük: a könyv nem tartalmazza a szokásos címlapot, amelyen szerepel a mű terjedelmes címe, a szerző neve, a kötet sorszáma és tartalma, illetve a kiadási hely, kiadó, nyomda és évszám. Ezen a helyzeten csak kevéssé segít az előzéklapon lévő címadás, amely a korábbi kötetek mintáját követi, s amelyből legalább kiderül a szerző, a (rövidített) cím és a kötetszám.[12] Nincs viszont a kötetben ajánlás és *ad lectorem* előszó, sem pedig üdvözlőversek, holott ezek a paratextusok a korábbi kötetekben mindig szerepeltek. Az viszont eléggé jól látható – mind a betűtípusból, mind a záródíszekből –, hogy az V. kötet ívei is a holland származású, ámde Bécsben működő Johann Peter van Ghelen, a *Wienerisches Diarium*ot is kiadó jeles császári tipográfus (1673–1754)[13] bécsi műhelyében készültek el – csakúgy, mint a korábbi kötetek.[14]

Ami tehát a kötet megjelenésének körülményeit illeti, erről a nyomtatvány vajmi keveset árul el. Van azonban egy fontos adatunk, amely némi fényt vet a könyv keletkezésére. Benczur József (1728–1784), a pozsonyi evangélikus líceum későbbi rektora ugyanis azt írta 1768. július 4-én Kollár Ádám Ferencnek, hogy Moson leírásából egyetlen példányt sem talált Bél özvegyénél, mivel Zichy IV. István gróf a saját költségén kinyomtatott példányokat már szétosztogatta barátai között.[15] (Benczur ugyanakkor később mégis tudott szerezni egy példányt magának.[16]) Ha hihetünk az alsókubini

[12] „Matthiae Belii Notitia Hungariae Novae geographico-historica: Pars Secunda Trans-Danubiana. Tomus quintus". Bel [1745–1768 között], előzéklap.

[13] Személyére: Frank, Frimmel (eds.), *Buchwesen in Wien*, 2008, 55–56. Van Ghelen neve szerepel nyomdászként az első négy *Notitia*-kötet címlapján. Bel 1735–1742.

[14] Azonos záródíszt látunk a bizonyosan van Ghelen nyomdájában készült IV. kötet 103. oldalán (Bel 1735–1742, IV. 103) és a szóban forgó V. kötet végén (Bel [1745–1768 között], 71.).

[15] „Mossoniensis comitatus nulla Beliana vidua exempla ad manus habet. Quaecunque enim sumtu comitis Stephani Zichi impressa fuerant, illa idem comes suos inter amicos distribuerat." L. Benczur József Kollár Ádám Ferencnek. Pozsony, 1768. július 4. In: Soós (kiad.), *Kollár Ádám Ferenc levelezése*, 2000, nr. 193. A levelet idézi Szelestei 1984. 10. Ennek kapcsán meg kell említenünk Horányi Elek kései közlését 1792-ből, miszerint Moson vármegye leírása „vásonkői Zichy gróf, akkori Moson vármegyei főispán bőkezűsége folytán" jelent meg: „Publici tamen iuris facta est separatim (quod initium erat Tomi V.) Provincia Mosoniensis eadem forma et nitore, quo priores Hungariae regiones, praeclara Comitis Zichy de Vasonkő eotum laudatae provinciae Supremi Comitis munificentia." Horányi 1792, 369. Ez azonban vaskos tévedés, mivel az egyetlen szóba jöhető személy, Zichy Károly mosoni főispán, aki egyébként valóban pártfogolta Bélt, 1741-ben meghalt – amint azt Bél is említi a kötetben (Bel [1745–1768 között], 18.) –, tehát aligha volt köze a kötet kinyomtatásához.

[16] Az OSZK-ban lévő példány előzéklapján ugyanis ott van a possessorbejegyzése („JB.", majd más kézzel: „i. e. Josephus Benczur"). Bel [1745–1768 között], OSZK 501.949/5. p. [1.] A kötet később id. Jankovich Miklós (1773–1846) tulajdonába került, amint arról bejegyzése tanúskodik: „Bibliotheca Hungarica Nicolai senioris Jankovich de W. 1800." Ő írta a „megfej-

példányban lévő bejegyzésnek, akkor a gróf 50 példányban nyomtatta ki a kötetet.[17]

Benczur leveléből bizonyos tehát, hogy a mű még 1768. július 4-e előtt megjelent, Zichy IV. István (1715–1784 után?)[18] költségén. Ám ebből még nem világos, hogy a kötet eme sokszorosításához volt-e köze a szerzőnek. Szerencsére vannak olyan kisebb adatok, amelyek segítenek minket a további tájékozódásban. Bél levelezése és más kútfők alapján bizonyos, hogy a nyomdai ívek kiszedése még Bél életében megtörtént. Moson leírásának szövegében maga a szerző írja, hogy 1744-ben végezte el az utolsó simításokat a munkáján;[19] 1745 áprilisában pedig arról számolt be egy levelében, hogy megkezdődött az V. kötet nyomdai szedése, értelemszerűen a sorban első Moson vármegyével.[20] Hogy meddig jutottak el vele, az nem tudható, de valószínű, hogy csak Moson ívei készültek el. Ezeket az íveket viszont a tipográfusok bizonyosan kiszedték és kinyomtatták valamikor 1745–1746-ban, s a nyomatból maga Bél is kapott. Megtalálható

---

tést" Benczur monogramja alá is. A kötet lapjainak margóira mindkét tulajdonos írt bejegyzéseket. Benczur néhány helyen levéltári kutatásai alapján osztott meg információkat néhány helységnévvel kapcsolatban. Figyelemre méltó az első bejegyzése, amelyben a pozsonyi városi levéltárban végzett kutatásai alapján ezt írta Oroszvár *(Caroloburgum)* kapcsán: „In instrumentis saeculi XIV. Caroloburgum Kirchenberg vocatur. In archivo Posoniensi Cap. XIII. privilegia, quibus id docetur, prostant." Uo., 29. Jankovich ehhez képest az alábbi – nem túl épületes, de a korszak nyelvészkedésére jellemző – névetimológiát jegyezte fel ugyanezen a lapon: „Ó-rosz-vár id est: antiquum et desolatum castrum." Uo. Jankovichnak nincs több bejegyzése; Benczur további bejegyzései: uo. 40., 70. Egy rejtélyes megjegyzés halvány ceruzával a 31. oldalon, a g.) jegyzethez mellékelve: „ez az […]ra [?] vonatkozik D Jeber[us] [?]".

17 Lásd fentebb az 5. jegyzetet.

18 Személyére: Nagy 1857–1868, XII. 372., 375, 389. Az 1784. évi dátumot egy levélből tudjuk; ekkor még kapott levelet. Lásd Majláth József levelét Zichy István IV. részére (1784.08.18). MNL OL P 707 XXXIII. sorozat nr. 15667. (A levélnek ugyanakkor nincs címzése, így a címzettet csak a levéltári adatbázis közlése alapján tudjuk.) Munkánk során áttekintettük a Zichy-levéltárban (MNL OL P 707) lévő egyéb, Zichy IV. Istvánnak címzett leveleket is, de nem találtunk adatot a *Notitia*-kötet kiadására.

19 Az általános részben, a Duna folyó leírásának végén említi, hogy amikor éppen utoljára nézte át Moson vármegye leírását, akkor Oroszvár (*Caroloburgum*) mezővárost árvíz sújtotta: „id quod, dum haec ultimis curis recognoscimus, Caroloburgo accidisse, infra dicemus." Bel [1745–1768 között], 5. Oroszvár leírásában jelzi, hogy mindez 1744-ben történt: „Anno profecto MDCCXLIV. quo haec nostra commentaria, sub incudem revocamus, ingens oppido clades, a Danubio, illata est." Uo., 30.

20 „Nunc, tomum V. Hungariae Trans-Danubianae, coepi typis permittere, brevique experiar, quid, in tota hac destinatione possim proficere." Lásd Bél Mátyás levelét Johann Grammius dán királyi tanácsosnak, Pozsony, 1745. április 27. In: Szelestei (sajtó alá rend.), *Bél levelezése*, 1993, nr. 881. Augusztusban is erről ad hírt: „Tomo Operis V. exordia data sunt, omnemque movebo lapidem, ut sub novo Caesare, qui certissime Magnus Dux Hetruriae futurus est, continuari consummarique possit opus refractarium." Lásd Bél Mátyás levelét Radvánszky Lászlónak. Pozsony, 1745. augusztus 1. *Uo*., nr. 887.

ugyanis a kéziratai között a fentebb már említett példány, amelyet a jelek szerint átolvasott és részben korrektúrázott;[21] így például utólagosan hivatkozott a frissen felfedezett – és 1746-ban napvilágot látott – Anonymus-gesztára, illetve az abban említett „Mosoni mocsárra".[22] Más kiegészítéseiből, korrektúrajeleiből az is világos, hogy a nyomdának szánta a megjegyzéseket. Ennek szemléletes példája a tördelésre vonatkozó német nyelvű utasítása, amelyet piros ceruzával írt be a nyomatba.[23] A korrektúrát Bél valamikor 1746 és 1749 között készítette, hiszen ahogy említettem, idézi benne az Anonymus-kiadást. Elgondolkodtató viszont, hogy míg a 42. oldalig elég sok korrektúrával, javítással találkozunk, az utána jövő 29 oldalon csak egyetlen javítást látunk, a 69. lapon. Ez azt sugallja, hogy nem tudta befejezni az átnézést.

A kérdés immár az, hogy milyen céllal készült konkrétan az a nyomat, amelyet Bél megkapott. Vajon ez is egyike volt azoknak a példányoknak, amelyeket Zichy István kinyomtatott?[24] Ez ugyanis azt jelentené, hogy a csonka, hiányos kiadás még Bél életében, sőt az ő jóváhagyásával és közreműködésével valósult volna meg. Ez éppenséggel nem zárható ki, de sok érv szól ellene. Az még elképzelhető lenne, hogy Bél rábeszélte Zichy IV. Istvánt a szponzorálásra, mégpedig egyértelműen azzal érvelve, hogy a gróf családja kellő figyelmet kap Moson leírásának lapjain[25] – ezt a technikát más családok esetében is alkalmazta, vagyis úgy igyekezett rangos családokat megnyerni akár adatközlőnek, akár mecénásnak, hogy biztosította őket családjuk méltó említéséről a műben.[26] Arra viszont már nagyon

[21] A nyomtatvány jelzete: EFK Hist. I. mm. A nyomtatványra még lásd Szelestei 1984, nr. 214; Tóth 2007, II. 132, 135.

[22] A nyomtatvány 6. oldalának margóján, ceruzával, Bél kézírásával (és az „…in primis difficilis" szavak utáni beszúrásjellel): „Lutum Musunense, ob vicinitatem oppidi Moson, adpellat oram eam, scriptor anonymus.*" Majd a lap alján pótolta a csillaggal jelölt lábjegyzetet is, megadva a geszta 1746. évi első kiadásában a szöveghelyet: „*) Hist. VII. Ducum Hung. Tomo I. Script. Rerum Hung. num. I. Cap. LVII. p. 37." EFK Hist. I. mm. p. 6. A kiadásban egyébként (helyesen) *lutum Musun* áll. Schwandtner 1746–1748, I. 37. A bejegyzés Bélre vall: más vármegyeleírások szövegébe is nagy lelkesedéssel szúrta be az Anonymusnál talált helynévadatokat a geszta kiadása után, az 1740-es évek második felében. Tóth 2013, 600.

[23] A 28. oldalon máshová helyezett egy fejezetszámot, s a margón jelezte a nyomdának, hogy a szám előtt nagyobb sorközt kell kihagyni („größer Spatium!"). EFK Hist. I. mm. p. 28. Hasonló javítás: p. 39.

[24] Így gondolja Szelestei N. László (Szelestei 1984, 10), részben a Benczur-levél nyomán, részben nyilvánvalóan a Bél-hagyatékban lévő példány alapján, amelyet értelemszerűen a Zichy-edíció egyik darabjának tart. Később ugyancsak Szelestei László 1747-re valószínűsítette a megjelenés időpontját. Szelestei 1989, 71; Szelestei 1992, 275.

[25] A Zichyekről szóló részek Bel [1745–1768 között], 17–18, 19, 30–39.

[26] Ezt láthatjuk a Batthyányak esetében is. Tóth 2007, I. 107. Lásd még ezzel kapcsolatban Bél leveleit: Szelestei (sajtó alá rend.), *Bél levelezése*, 1993, nr. 232, 332. (Radvánszkyak), nr. 543. (Batthyányak), nr. 546. (Forgáchok).

nehéz választ adni, hogy vajon miért egyezett volna bele Bél egy ilyen kezdetleges kiadásba, amelynek nincs szabályos címlapja, ajánlása – Zichynek, a mecénásnak az is kijárt volna –, illetve szerzői előszava. Ráadásul korábban soha nem volt példa arra, hogy Bél csak egy-egy vármegyeleírást nyomtatott volna ki. Igaz, a forrásgyűjteménye, az *Adparatus* esetében ez volt az üzleti modell – minden egyes forráskiadást eredetileg külön jelentetett meg, s mindegyikhez külön keresett tekintélyes mecénást. Ott viszont mindig gondosan megírt dedikációt és bevezetőt találunk a kiadványok elején.[27] Azt mondhatjuk tehát, hogy bár nem elképzelhetetlen, de erősen kétséges, miszerint Bél annyira pénzszűkében lett volna, hogy egy ilyesfajta hiányos edícióra rábólintson – majd pedig azt is eltűrje, hogy a gróf szétosztogassa a megjelent példányokat. Másrészt ha ezt az elképzelést fogadjuk el, a szóban forgó nyomatban lévő korrektúrajelek is nehezen magyarázhatók meg – hacsak nem feltételezzük, hogy Bél abban bízott: a teljes kötet elkészítése során e javítások később foganatosíthatók lesznek.

Éppen az autográf javítások miatt merül fel viszont egy másik, elég kézenfekvő lehetőség: mégpedig az, hogy a Bél hagyatékában lévő nyomat egy kefelevonat, vagy más szóval korrektúrapéldány, amelyet a nyomda az ívek kiszedése után átnézés végett küldött el a szerzőnek. Ezt sugallják a korrektúrajelek, a kiegészítések alapos és pontos lejegyzése, a német nyelvű utasítás – egyértelműen a nyomdásznak –, illetve maga a példány is, amely olcsó, gyenge minőségű papírkötésben van. Ebben az esetben viszont beszédes a példány őrzési helye, jelesül a szerző kéziratos hagyatéka. Ez ugyanis szükségszerűen azt jelenti, hogy a korrektúra nem jutott el a nyomdába, vagyis Bél nem adta postára – az elküldésben, sőt talán az átnézés befejezésében minden bizonnyal az utolsó éveiben leromlott egészségi állapota, illetve 1749. augusztus 29-én bekövetkezett halála akadályozta meg. A nyomat őrzési helye egyben azt is megmagyarázná, hogy az elkészült javítások miért nem kerültek bele a Zichy által kinyomtatott verzióba: minthogy a nyomdába nem jutottak el Bél korrektúrái, nyilván nem is tudták végrehajtani őket.[28]

A fent vázolt hipotézisem alapján tehát a Bél-hagyatékban lévő nyomat nem azonos időben készült a Zichy-féle – véleményem szerint posztumusz – edícióval: csak korrektúrapéldány volt a szerző részére. A Bél által kapott ívek azért egyeznek meg mégis a Zichy István-féle kiadás íveivel, mert Bél korrektúráit nem kapta meg a nyomda. Ennek az elméletnek egyetlen gyenge pontja van:

[27] Bel 1735(–1746.)

[28] A forgalomba került példányokban nincs nyoma Bél kiegészítéseinek: a 6. oldalon nincs Anonymusra utaló mondat, illetve jegyzet, ahogy a 28. oldalon sem szerkesztették át Bél kedvéért a címet. Bel [1745–1768 között], 6., 28. (Még lásd fentebb a 22. és 23. jegyzetet.) Bél egyéb korrektúrái sem tűnnek fel a fennmaradt kötetekben.

nem tudunk arról, hogy a Van Ghelen-nyomda küldött volna kefelevonatot Bélnek.[29]

Ha mégis ezt a verziót fogadjuk el, akkor a fentiekből már hozzávetőlegesen rekonstruálni lehet a történteket. Valószínű, hogy Bél Mátyás halála után a nyomda dilemma előtt állt, mert nem tudta, mit kezdjen a már kiszedett ívekkel (A–R). Vegyük számításba, hogy nem közönséges nyomtatványról van szó, hanem rendkívül igényes, fólió méretű ívekről, metszetekkel, iniciálékkal, sőt Moson vármegye térképével, amelynek lemezét a nyomda szintén birtokolta – ezek előállítása nem kevés munkaórába és költségbe kerülhetett. A pénze után futó tipográfus tehát vélhetőleg kilincselni kezdett patrónus után, s aztán hamar megtalálta a legkézenfekvőbb reménybeli szponzort, vagyis a Zichyeket. Ha ugyanis belemélyedt a szövegbe, észrevehette, hogy a família bőségesen emlegetve és méltatva van a műben. A család pedig, vagyis személyesen Zichy IV. István gróf a jelek szerint hajlandó volt erre áldozni, így finanszírozta a kinyomtatást és a könyvek bekötését, majd elosztogatta a példányokat.[30]

Végül el lehet képzelni egy harmadik, „hibrid" forgatókönyvet is. Lehetséges, hogy valóban Bél kereste meg és beszélte rá a szponzorálásra Zichy IV. Istvánt, de nem gondolkodott valamiféle különnyomatban, hanem egyszerűen csak anyagi támogatást kért a gróftól a *teljes* (tehát az összes dunántúli megyét tartalmazó) ötödik kötet nyomdai munkálataira – jelezve neki egyúttal, hogy ez a családjának is a dicsőségére válik majd. Amikor aztán Bél a korrektúra közben elhunyt, talán maga Zichy volt az, aki úgy vélte, megérné neki, hogy „saját használatra", reprezentációs célból sokszorosítsa a már kiszedett íveket, vagyis Moson vármegye leírását, amelyet – meglehet – Bél előzőleg valamilyen formában megmutatott neki (akár a nála lévő, javítgatott kefelevonatot), s amelyhez ő (a gróf) már korábban támogatást is nyújtott. A sajátos kiadvány elkészítésébe vélhetőleg beleegyezett Bél özvegye is, és nyilván a nyomda sem ellenkezett. Az mindenesetre szerintem majdnem bizonyos, hogy *szükségmegoldásról* volt szó, tehát a csonka, szabályos címlap nélküli kiadás csak a szerző

[29] Talán kefelevonatokra utal Bél, amikor néhány levelében „mutatványt" *(specimen)* küld (reménybeli) patrónusainak a nyomtatás alatt lévő *Adparatus*-kiadványokból. Ezek nem teljes szövegek lehettek; folyamatosan kaphatott a nyomdából éppen kiszedett részeket. A leveleket lásd: Szelestei (sajtó alá rend.), *Bél levelezése*, 1993, nr. 852, 874. Ám az *Adparatus*t a pozsonyi Royer-nyomda készítette.

[30] A főúri mecenatúra a könyvkiadás terén megszokott volt a korszakban. Monok 2012, 27. et passim; Viskolcz 2013, passim. Sajnos Zichy IV. István könyvtárára, könyves műveltségére nincs adat. Másod-unokatestvére, Zichy Ferenc győri püspök bibliotékája ismert ugyan, de az 1752. évi könyvjegyzék nem tartalmazza a kötetet. A könyvjegyzékre: Kiss 2016; Monok 2025, 30–31.

halála után lett sokszorosítva, és került forgalomba, amikor már tudható volt, hogy nem lesz folytatás.

A rendelkezésre álló adatok alapján egyelőre a fenti három lehetséges megoldást tudom kínálni e könyvtörténeti probléma megoldására – megismételve ugyanakkor, hogy az utóbbi két verzió valamelyikét tartom valószínűbbnek, tehát meglátásom szerint a Zichy általi kinyomtatás és szétosztogatás Bél halála után történhetett, vagy a nyomda, vagy Zichy kezdeményezésére. Ebből az is következik, hogy a Bél-hagyatékban lévő példányt inkább kefelevonatnak vélem. A kutatás előtt azonban még vannak lehetőségek. Meg kell vizsgálni az összes fennmaradt példányt, mert lehetséges, hogy a possessorbejegyzésekből további részletek derülnek ki. A Zichy család levéltárában való elmélyültebb búvárkodás is hozhat eredményt, mert bár Zichy IV. István gróf leveleit – eredmény nélkül – áttekintettem, nem kizárt, hogy máshonnan előbukkan valamilyen adat. Az viszont bizonyos, hogy a tekintélyes főurat a családja históriájával kapcsolatos részek motiválták a szöveg kiadásában: vagyis Moson vármegye ismertetéséből sajátos módon a Zichyek családi reprezentációjának az eszköze lett. Ráadásul ugyanennek köszönhette Bél műve a második edíciót is. Ebben ugyanis a kiadó, Zichy Jenő elismeri: őt sem hagyták hidegen a családja történetét taglaló (és a famíliát magasztaló) passzusok. „Azt hiszem tehát" – írja a kései utód –, „hogy a magyar történetírásnak teszek szolgálatot, ha a régi tudós iránt, *ki családom történetével ezen művében sokat foglalkozott,* hálámat egy újabb kiadással rovom le."[31]

Hivatkozott irodalom

EFK = Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár
HAB = Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel
MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
OSZK = Országos Széchényi Könyvtár

Bel 1723 – Bel (Belius), Matthias, *Hungariae antiquae et novae Prodromus, cum specimine, quomodo in singulis operis partibus elaborandis, versari constituerit, Auctor,* Norimbergae, Monath, 1723.

[31] Zichy 1892, [1.] (Kiemelés tőlem – T. G.) Zichy száz példányban jelentette meg a kötetet. Lásd uo.

Bel 1735–1742 – Bel, Matthias, *Notitia Hungariae novae historico geographica...*, I–IV., Viennae Austriae, imp. Paulli Straubii bibliopolae, typis Johannis Petri van Ghelen typographi caesarei, 1735–1742.

Bel 1735(–1746) – Bel, Matthias, *Adparatus ad historiam Hungariae, sive collectio miscella, monumentorum ineditorum partim, partim editorum, sed fugientium*, I–II, Posonii, Royer, 1735(–1746)

Bel [1745–1768 között] – Bel (Belius), Matthias, *Notitia Hungariae Novae geographico-historica [!], Pars Secunda Trans-Danubiana, Tomus quintus*, [Viennae Austriae], [Van Ghelen], [1745–1768 között].

Bel 1892 – Bel (Belius), Matthias, *Notitia Hungariae Novae geographico-historica [!], Pars Secunda Trans-Danubiana, Tomus quintus, Editio Altera*, Budapestini, impensis Comitis Eugenii Zichy de Zich et Vásonykeő, 1892.

Bél 1985 – Bél Mátyás, *Az újabbkori Magyarország földrajzi-történeti ismertetése, Moson vármegye*, ford. Mihály Ferenc, Mosonmagyaróvár, Győr-Sopron megyei Levéltári Igazgatóság, Hazafias Népfront Mosonmagyaróvári Bizottsága, Mosonmagyaróvári Múzeumbarát Egylet, 1985 (Moson-Magyaróvári Helytörténeti Füzetek, IV).

Bel 2011–2024 – Bel, Matthias, *Notitia Hungariae novae historico geographica... Comitatuum ineditorum tomi I–VIII.*, Edendo operi praefuit et praefatus est Gregorius Tóth, Budapestini, MTA TTI, MOL, 2011–2024.

Dékáni 1903 – Dékáni Kálmán, *Bél Mátyás földrajza*, Marosvásárhely, Ev. Ref. Kollegium Nyomda, 1903.

Frank, Frimmel (eds.), *Buchwesen in Wien*, 2008 – *Buchwesen in Wien 1750–1850. Kommentiertes Verzeichnis der Buchdrucker, Buchhändler und Verleger*, eds. Peter R. Frank, Johannes Frimmel, Wiesbaden, Otto Harassowitz Verlag, 2008.

Horányi 1792 – Horányi, Alexius, *Nova memoria Hungarorum...*, Pars I. A–C, Pestini, Trattner, 1792.

Jablonský, Součková 2023 – Jablonský, Dávid, Součková, Taťána, *Hungarian polymath Matthias Bel (1684–1749), Crossing the boundaries of interpretation of his work in the modern Slovak historiography = Études sur la Région Méditerranéenne*, (2023), 25–32.

Jesenský (ed.), *Belianum*, 2021 – *Belianum, Zo života a diela Mateja Bela,* ed. Miloš Jesenský, Banská Bystrica, Belianum, 2021.

Kiss 2016 – Kiss Tamás, *Gróf Zichy Ferenc győri püspök könyvkatalógusa 1752-ből = Primus inter omnes, Tanulmányok Bedy Vince születésének 150. évfordulójára*, szerk. Arató György, Nemes Gábor, Vajk Ádám, Győr, Győri Egyházmegyei Levéltár, 2016. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai, Források, feldolgozások, 25), 367–381.

Kollárová, Nagy 2021 – Kollárová, Ivona, Nagy, Imrich, *Matej Bel, Osobnosť, médium a transfer ideí na prahu osvietenstva*, Bratislava, Literárne informačné centrum, 2021.

Mihály 1985 – Mihály Ferenc, *Lecturis benevolis salutem!* = Bél 1985, 3–31.

Monok 2012 – Monok István, *A művelt arisztokrata, A magyarországi főnemesség olvasmányai a XVI–XVII. században*, Bp., Eger, Kossuth, Eszterházy Károly Főiskola, 2012.

Monok 2025 – Monok István, *Beilleszkedni egy európai birodalomba, A könyvtár- és az olvasmánytörténet tanításai, 1670–1826*, Bp., Sárospatak, L'Harmattan, Tokaj-Hegyalja Egyetem, 2025 (Europica varietas Tokajensis; Acta Universitatis Tokajensis Sárospatakini – Patrimonium culturale – Dissertationes). https://doi.org/10.56037/978-963-646-215-4

Nagy 1857–1868 – Nagy Iván, *Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, I–XII., Pest, 1857–1868

Oberuč 1936 – Oberuč, Ján (Jean Oberuc), *Matthieu Bel, un pietiste en Slovaquie au 18e siecle*, Strasbourg, Librairie évangelique, 1936.

Schwandtner 1746–1748 – Schwandtner, Johann Georg, *Scriptores Rerum Hungaricarum [...]*, I–III., Viennae, Kraus, 1746–1748.

Soós (kiad.), *Kollár Ádám Ferenc levelezése*, 2000 – *Kollár Ádám Ferenc levelezése*, kiad. Soós István, Bp., Balassi, 2000 (Magyarországi tudósok levelezése, 4).

Szelestei 1984 – Szelestei N. László, *Bél Mátyás kéziratos hagyatékának katalógusa*, Bp., Akadémiai Könyvtár, 1984.

Szelestei 1989 – Szelestei N. László, *Irodalom- és tudományszervezési törekvések a 18. századi Magyarországon 1690–1790*, Bp., OSZK, 1989 (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai. Új sorozat, 4).

Szelestei 1992 – Szelestei N. László, *18. századi tudós világ IV., Bél Mátyás, a tudományszervező = Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve*, 1984. (1984/1985), 267–281. [Megjelent: 1992!]

Szelestei (sajtó alá rend.), *Bél levelezése*, 1993 – *Bél Mátyás levelezése*, sajtó alá rend. Szelestei N. László, Bp., Balassi, 1993 (Magyarországi tudósok levelezése, 3).

Teleki 1811 – Teleki, Samuel, *Bibliothecae Samuelis Com. Teleki de Szék pars tertia, scriptores rerum Hungaricarum et Transilvanicarum complexa…*, Viennae, Pichler, 1811.

Tóth 2007 – Tóth Gergely, *Bél Mátyás „Notitia Hungariae novae…" c. művének keletkezéstörténete és kéziratainak ismertetése*, Doktori disszertáció, Kézirat, Egyetemi Könyvtár, I–II. Bp., 2007.

Tóth 2013 – Tóth Gergely, *A magyar történetírás kritikája és megújításának programja az 1740-es évekből, Bél Mátyás és a Scriptores rerum Hungaricarum = Történelmi Szemle*, 55(2013), 593–617.

Tóth 2022 – Tóth Gergely, *Egy hungarus értelmiségi pályafutásának tipikus és egyedi vonásai, Bél Mátyás elfeledett (ön)életrajza = Történelmi Szemle*, 64(2022), 417–445.

Viskolcz 2013 – Viskolcz Noémi, *A mecenatúra színterei a főúri udvarban, Nádasdy Ferenc könyvtára,* Bp., Szeged, SZTE, Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2013 (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai, 8).

Zichy 1892 – Zichy Jenő, *Előszó* = Bel 1892, [1]–[2].

https://doi.org/10.46403/Litteraeetamicitia.2026.549

Habent sua fata tituli calcographici

P. Vásárhelyi Judit

A nyomtatványok rézmetszetekkel való díszítése a 17. század közepén kezdett elterjedni a hazai nyomdákban. A könyvek tartalmát illusztráló rézmetszetek mellett külön csoportot képeznek e tekintetben a rézmetszetes címlapok. A nagyszombati egyetemen fokozatot szerzett, előkelő nemesi családból származó hallgatók téziseik közreadásakor azzal is kifejezték hálájukat magas rangú egyházi, illetve világi tisztséget betöltő mecénásuknak, hogy a nyomtatott címlap elé vagy ahelyett olyan rézmetszetes címlapot illesztettek, amely támogatójukhoz és saját személyükhöz kapcsolódott. A kép jelentését azután a mecénást megszólító, nyomtatott ajánlás sok esetben meg is magyarázta.

Így 1656-ban a filozófiából sikeresen vizsgázó Illésházy Ádám Lippay György esztergomi érseknek ajánlott filozófiai téziseit olyan díszcímlappal adta ki, amely kettejük címere mellett III. Ferdinánd német-római császár és I. Lipót magyar király alakját is megjeleníti a birodalom, illetve Magyarország címerével.[1] A kiadványhoz szedett címlap nem készült, a cím a rézmetszet alsó részén, középen olvasható. A metsző neve nem ismeretes.

Kétféle címlappal jelentette viszont meg 1659-ben Mihotsa Mihály erdélyi nemesifjú a filozófiai vizsgatételeit. Ő Barcsai Ákos erdélyi fejedelem költségén tanult Nagyszombatban 1656 és 1659 között. A díszes rézmetszet fölül a Napot ábrázolja diadalszekéren. Alatta felhőkön a fejedelmi pár látható. A metszet alsó felében középen az ifjú Mihotsa áll, jobb kezében könyvet tart, baljával címerre támaszkodik. A metszeten alul olvasható a rajzoló és a metsző neve: *Jacobus Roß delin.,* illetve *Joa. Daniel de Portten sculpsit, Tyrn.*[2] A szedett címlap utáni ajánlás a képhez kapcsolódóan a Naphoz hasonlítja a fejedelmet, aki eloszlatja a fellegeket és megvédi a hazát.

[1] Makar 1656.
[2] Mihotsa 1659.

Ugyancsak Johann Daniel Ther Portten németalföldi rézmetsző készítette a rézmetszetes címlapot 1671-ben ahhoz a nyomtatványhoz, amely a Nyitra megyei nemesi családból származó Koronthaly Zsigmond filozófiai téziseit tartalmazza. A rajzoló ebben az esetben maga a vizsgázó diák volt. A képen a mecénás, Szelepcsényi György esztergomi érsek hivatalaira utaló attribútumok jelennek meg. Látható még a kép alján a Föld is folyókkal, tavakkal, hegyekkel és templomokkal.[3] Ebben a kiadványban szöveg nélküli ajánlás vezeti be a tézisek szövegét. Úgy látszik, hogy Koronthaly nem tartotta fontosnak a kép magyarázatát, hiszen az valóban önmagáért beszél. Szelepcsényi egyébként maga is műkedvelő metsző volt. Pázmány Péter, IV. Ferdinánd és I. Lipót, sőt saját önarcképét is rézbe metszette.[4]

Biztosak lehetünk abban, hogy több hasonló nyomtatvány is létezett, amelyek nem maradtak fenn. Ugyanakkor teljesnek tartott hazai nyomtatványok élén is lehetett rézmetszetes címlap a nyomtatott előtt, csak leszakadt és elveszett. Ez annál is inkább megtörténhetett, mivel a rézmetszetek más technikával: mélynyomással készülnek, általában ragasztással illeszkednek a nyomtatott részekhez – így könnyen leválhattak, elkallódtak, és messze kerülve a nyomtatványtól, önálló életet éltek, és a nyomtatvány és a metszet összetartozása soha nem vagy csak véletlenül és hosszú idő múlva derül ki.

Az alábbiakban két olyan példát mutatok be, amelyben ez az összetartozás a korábbi szakirodalomból kiindulva az újabb kutatások segítségével vált megállapíthatóvá és igazolhatóvá:

1. Pataky Dénes összefoglalta mindazokat a munkákat, amelyek díszítésében Johann Daniel Ther Portten 1658 és 1671 között részt vett.[5] Felsorolásában a 7-es sorszám alatt említett egy Bársony György apátot ábrázoló rézmetszetet a Bársony- és a Tatay-címerrel és Portten szignójával: »D. P. fec. C.«. Azt is megjegyezte, hogy a metszet Tatay Ferenc Bársonynak ajánlott disszertációjához készült 1661-ben. Ez a disszertáció a **2999**. szám alatt benne van az RMNy 4. kötetében. Leírása az egyetlen, eddig teljesnek hitt, budapesti Egyetemi Könyvtárban őrzött példány alapján készült, amelynek azonban *csak* nyomtatott címlapja van, és valóban Tatay Ferencnek, a nagyszombati egyetemes szeminárium alumnusának az ottani egyetemen, Christoph Weiss elnöklete alatt megvédett teológiai téziseit adja közre Bársony Györgynek szóló ajánlással.[6] *(1. kép.)*

[3] Szarka 1671.
[4] Pataky 1951, 21–22.
[5] *Uo.*, 230–231.
[6] Weiss 1661.

A Pataky által említett rézmetszet valamikor megvolt a Magyar Nemzeti Múzeum Grafikai gyűjteményében, mára azonban elveszett. Érdemes idézni Bubich Zsigmond róla szóló leírását 1878-ból, amelyre Pataky is hivatkozott, és amely autopszia alapján készülhetett:[7]

> „Ilyféle régiebb képes lap találtatik a m. n. muzeum metszetei között D. P. fec. T[8]. – aláírással, »incarnatio« felirattal, mely Bársony György szegszárdi apát, esztergami kanonoknak Tatay Ferencz nagy-szombati egyetemi tanuló s kispap által lön felajánlva, ki értekezését Wais Kristóf decanus elnöklete alatt tartotta. – Bársony apát, egyházi díszruhában, bajusz- és szakállal, szép termetű férfiú lehetett. A metszet közepén látjuk ennek eddig tán ismeretlen czímerét: hármas nyíló liliomszálra felcsúszó kigyót, melyet két gólya megsemmisíteni készül. A Bársony-család czímerét Nagy Iván szakavatott munkájában nem említi... Alól a kép jobbján van Tataynak, az értekezőnek, czímere: a paisban fennálló magyar kucsmás vitéz. A nyomat tiszta, 1661-ik évből, kis folio."

Újabban került elő ennek a metszetnek egy példánya a pannonhalmi Főapátsági Könyvtárban. E gyűjtemény 2017-ben publikált ősnyomtatvány-katalógusában[9] a 140. sorszám alatt írta le W. Salgó Ágnes Jacobus de Voragine *Legenda aurea* címlap nélküli, csonka példányát, amelyben a 3. előzék hátoldalára erősen körülvágva be van ragasztva az említett metszet.[10] *(2. kép.)* A metszetre Bánfi Szilvia is felfigyelt a katalógusról készített recenziójában.[11]

A metszet alján, középen a következő cím olvasható: „Incarnatio N[ostri] D(om)ini R(everendissi)mo D(omi)no D(omi)no Georgio Barsony Abbati […] Archidiacono Ecles. Metr. Strig. Canonico Catech. etc. […] Di[…]ta et Defensa a […]".

A cím és a mecénás személyének azonossága alapján megállapítható, hogy e metszet azonos a Bubich és Pataky által leírttal, és Tatay Ferenc egyetemi védése alkalmából készült.

---

7 Bubich 1878, 387.

8 E monogram utolsó betűje Pataky Dénes közlésében „C." (lásd az 5. jegyzetet). Jelenleg nem lehet megállapítani, hogy Bubich vagy Pataky közlése felel-e meg a valóságnak.

9 Jacobus de Voragine [15??], jelzete: 122-B-13. Salgó (összeáll.), *Pannonhalmi ősnyomtatványok*, 2017, 146.

10 Ezúton köszönöm meg a Főapátsági Könyvtár vezetőjének, Ásványi Ilonának és munkatársának, Nagy Balázsnak a készséges segítségét.

11 Bánfi 2018, 437.

A kép bal oldalán Bársony György képe látható úgy, ahogyan Bubich Zsigmond írta: „egyházi díszruhában, bajusz- és szakállal". A cím fölé helyezték el címerét, amelynek pajzsában két oldalról egy-egy gólya a csőrével és a karmával éppen elpusztítja azt a kígyót, amelyik a kettejük között három irányban elágazó liliomszálra tekeredik, ami azt jelenti, hogy a liliomot körülvevő kígyó, a bűneset okozója elnyeri büntetését. Ez a címerpajzs némiképpen emlékeztet a lovasberényi Bársony család címerére.[12] Azon a két gólya között kőoszlop van, és a kígyó arra tekeredik fel háromszor kanyarodva. Ott a pajzson is gólya áll, jobb lábában levélkoszorúval. A pannonhalmi metszeten a címerpajzson madár helyett papi süveg van, amelynek bal oldalából harántalakban pásztorbot áll ki lefelé fordított csigás kampóval.

A metszet többi elemének értelmezésében segítséget jelent Tatay Ferenc szöveges ajánlása. Ennek elején egy teljes lap sorolja fel Bársony addig elnyert címeit és hivatalait, amelyek a következők: szentgyörgymezei prépost, szekszárdi apát, esztergomi kanonok, a császári és királyi tábla ülnöke.

Az ajánlás e beosztások közül a felsorolásban elsőként említett szentgyörgymezei prépostság (Praepositus Georgii de viridi campo) köré épül. Ezt a címet nem sokkal Tataynak a vizsgája (1661. augusztus) előtt, 1661. április 21-én nyerte el Bársony. A *viridis campus* és a prépost címere is adhatta az ötletet Tataynak arra, hogy mentorát dicsősége liliomkertjében, önmagát pedig a prépost kegyelmének a kertjében helyezze el. Pausaniasra[13] utalva párhuzamba állította a Helicon legelőit Bársony kertjével. Amiképpen ott még a kígyóméreg is kevésbé mérgező, úgy ezek a liliomok is elveszik a méreg erejét: „Adimunt haec Lilia virus". Ugyanez a mondat a metszeten is olvasható a jobb oldal aljára rajzolt virágoskert felső szélén elhelyezett írásszalagban. A virágok – folytatja Tatay – ontják magukból a szépséget és kellemet, azaz a *gratiá*t. A négy kardinális erény[14] (Tatay szóhasználata szerint *gratia*) közül Prudentia, az Okosság a prépost állandó kísérője. Csak az a kérdés, hogy melyikük halmozza el a másikat több tisztességgel, mivel Bársony mindenben – legyen az akármilyen nehéz vagy titkos ügy – Prudentia vezetésével irigylésre méltóan ügyesen és feddhetetlenül jár el. Ennek köszönhetően nyeri el az újabb és újabb hivatalokat a kanonokok testületében.

Ezek alapján érthetővé válik a kép jobb alsó harmadában elhelyezett liliomkert, amelynek virágaiból egy angyal éppen leszakít egy szálat, másik kezéből

[12] Siebmacher 1885, 41, Tafel 33. https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Siebmacher-siebmacher-wappenbuch-1/der-adel-von-ungarn-magyarorszag-2/csaladok-29/barsony-v-lovas-bereny-7FA/ (Megtekintés: 2026. március 12.)

[13] Pausanias 1903, III, 9.28.1.

[14] A négy kardinális erény: Prudentia, Temperantia, Fortitudo, Iustitia.

pedig egy másikat nyújt a kép közepén látható Prudentiának. Ő a bal kezében szokásos attribútumát, egy karjára csavarodott kígyót tart, jobb kezéből pedig liliomot nyújt Bársony Györgynek. A prépost ruhája földig ér, biztos talajon áll, amely alatt a földben kígyók tekeregnek, felettük írásszalagban a kijelentés: „Quod serpit fundat". Ez a mondat a szöveges ajánlásban is előjön az előző gondolatok folytatásaként. A prépost sikereinek ugyanis a további oka az, hogy tudatosan törekszik arra, hogy növényeinek szilárd talajt biztosítson, így mindent, ami csúszik-mászik, a föld alá helyezzen, és így a kígyókon is úrrá legyen. Ilyen jól megalapozott földön állva nem marad el számára a dicsőség, amelyet a derült égből lerepülő madarak hoznak el a számára. „Quod volat, ornat", azaz ami csak repül, mind őt magasztalja. Mindez Tatay szerint előre jelzi azt is, hogy Bársony dicsősége tovább fog folytatódni,[15] vagyis Tibullus szavait kölcsönvéve: „Haec Laurus bona signa dedit".[16] Tatay fejtegetéseinek megfelelően a metszet jobb oldalán látható fa lombkoronáján keresztül két gólya repül az égből Bársony fölé, csőrükben babérkoszorút hoznak. A madarak között írásszalag hirdeti, hogy „Quod volat, ornat". Az eredeti Bársony-címer pajzsán lévő levélkoszorút tartó gólya így jelenik meg módosítva a rézmetszeten.

Az ajánlás szövege a metszet jobb oldalán lévő jelenetet nem részletezi, mivel az az *Incarnatió*t, vagyis a teológiai tézisek témáját ábrázolja. A kép tetején kisgyermek áll fénykoszorúban. Tőle minden irányban fény sugárzik lefelé a kép közepén lévő felhőre, de a bal oldali legszélső fénycsóva, ahol még nincsen felhő, Bársony felé irányul. A prépostot megkoszorúzó gólyákkal szemben, jobb oldalon a Szentlélek jelképeként galamb repül le az égből. Felette az írás: „Quod volat, ornat". A galamb a kép jobb szélén álló, Máriát ábrázoló nőalak felé tart. Mária feje fölött glória, kezét imára kulcsolja. Körülötte is liliomok nőnek az „Adimunt haec Lilia virus" jelmondattal körbe ölelve. Lába alatt két kígyó és a „Quod serpit fundat" felirat, ám ennek utolsó szava már nem látható a kép csonkasága miatt. Ugyanazok a mottók jelennek meg tehát a metszet ezen részén is a Megtestesülés magyarázatául: a gyermek Jézus dicsőítése („Quod volat, ornat"), Mária tisztasága („Adimunt haec Lilia virus") és a kígyó bukása („Quod serpit fundat").

A további hiányzó részekről Bubich Zsigmond összefoglalása ad eligazítást: „Alól a kép jobbján van Tataynak, az értekezőnek, címere: a paisban fennálló

[15] Bársony György 1665-ben szepesi prépost és címzetes váradi püspök, 1675-től egri megyéspüspök, majd jászói prépost lett. Királyi felhatalmazással több ezer felföldi protestáns erőszakos megtérítése, protestáns templomok és iskolák elvétele fűződik a nevéhez. Az ő műve a több kiadást megért *Veritas toti mundo declarata* katolikus vitairat (Bársony 1671).

[16] Tibullus 1895, II, 5, 83.

magyar kucsmás vitéz".[17] A Tatay család címerének pajzsában valóban páncélos férfi áll sisakkal, jobb kezében kard, bal kezét csípőjére támasztja.[18]

A kép arányait tekintve szembetűnik, hogy míg Prudentia és Mária alakja közel azonos nagyságú, Bársony kétszer akkora, mint ők. Nincsen ugyan középre állítva, de a hangsúly az ő alakján és személyén van.

A Tatay-tézisek nyomtatott ajánlásának és a Pannonhalmán előkerült metszetnek a vizsgálata alapján kijelenthető, hogy ennek a tézisfüzetnek rézmetszetes és nyomtatott címlapja is volt. Elképzelhető, hogy rézmetszetes címlap nélkül is forgalmazták. Ilyen az a budapesti Egyetemi Könyvtárban őrzött példány, amelyen sem ragasztásnak, sem a metszet eltávolításának nincsen nyoma. Természetesen az is lehet, hogy a metszetet külön is terjesztették. A pannonhalmi kötet ismeretlen tulajdonosa így is hozzájuthatott e képhez, amelyet azután beragasztott könyvébe.

A fentiek alapján az RMNy 2999. tétel kollációját mindenképpen módosítani kell.

A helyes terjedelemadatok a következők:
[]^{1}, A ^{2}–C ^{2} = [6] fol. – 2° – Tit. calcographicus, orn., init.
A tétel leírásába utólag be kell emelni a Johann Daniel Ther Portten által metszett címlapképnek a leírását, és módosítani kell a példánysort is. A budapesti Egyetemi Könyvtár példánya többé már nem teljes, és mellette Pannonhalmán egy több mint 50%-ban hiányos példányt őriznek, tehát: Budapest *Univ* ②* – Pannonhalma ④

* * *

2. A másik nyomtatványt egész röviden említem, ugyanis – ellentétben az előzővel – már az RMNy ötödik kötetének szerkesztése során ismertté vált, így ottani bibliográfiai ismertetése már a teljes példány alapján történhetett. Tarnóczi István *Titkos értelmű rózsa* (Nagyszombat, 1676)[19] című rózsafüzér-imádságokat és elmélkedéseket tartalmazó művének díszcímlapjáról van szó. 1858-ban Nagy Iván még e nyomtatvány teljes példányát látta. A Fodor család címeréről szólva ugyanis a következőket írta: „E családból élt 1676-ban nemes Fodor János »király felsége hadi és Kassa városa birája«, mint Tarnóczy

[17] Lásd a 7. jegyzetet.
[18] Siebmacher 1885, 656-657, Tafel 458. https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Siebmacher-siebmacher-wappenbuch-1/der-adel-von-ungarn-magyarorszag-2/csaladok-29/tatay-7E4D/ (Megtekintés: 2026. március 12.)
[19] Tarnóczi 1676.

István jesuita egy neki ajánlott »Titkos értelmü Rósa« czimü könyvében nevezi, hol *leirt czimere is közölve van*."[20]

Nagy Iványra hivatkozva Holl Béla Tarnóczi verses munkáinak a kiadásakor helyesen feltételezte, hogy a címer a könyv elején, a címlap előtt állhatott,[21] de ilyen példányt ő még nem ismert. A firenzei Biblioteca Nazionalében őrzött példány újabban vált ismertté, és digitális katalógusuknak köszönhetően kiderült az is, hogy az ottani példány díszcímlapot is tartalmaz, nem csak nyomtatottat. Az ottani példány pár lapja, így a két címlap is digitalizálva van, így könnyen hozzáférhető és tanulmányozható az interneten.[22] A rézmetszeten fölül négy angyal tartja keretben a könyv címét. Középen felhővel körülvéve térdel Szűz Mária, feje fölött korona. Alatta a háttérben barokk kert látszik, baloldalt az előtérben talapzaton piramis áll, amelynek belsejében van elhelyezve a Fodor család címere. Ennek mezejében Tarnóczi előszavának szavaival – „ellensegen győzedelmet vevő vitez"[23] – látható jobb kezében törökfejet tartva. A címerpajzs fölötti sisak koronáján egyfejű sas áll, szárnyait kitárva. A címer alatt öt sorba elosztva a megjegyzés: „P: Tarnoczi István IesvVita által". A kép alatti sorban olvasható a mecénás neve: „Nemzetes és Vitézlö Fodor Iános Úr", alatta jobb oldalon kisebb betűkkel a metsző szignója: „Tobias Sadler sculp." Az újonnan előkerült példány tehát igazolja Nagy Iván több mint másfél évszázaddal ezelőtt rögzített megfigyelését.

* * *

A két metszetes címlap előkerülésének története jól példázza, hogy ennek a dokumentumtípusnak is „megvan a maga sorsa". Még most is lappanganának, hogyha az őrző gyűjtemények nem gondoskodtak volna állományuk szakszerű és minden részletre kiterjedő, alapos feldolgozásáról és eredményeik publikálásáról. A jó katalógus – akár nyomtatott, akár digitális – elengedhetetlen kiindulópontja a művelődéstörténeti kutatásoknak – esetünkben főleg a heraldika, a könyv- és művészettörténet gazdagodik e metszetek által. Éppen ezért nagyon hálásak lehetünk mindazoknak, akik az ilyen jellegű feltáró munkálatokat makacsul és kitartóan szorgalmazzák, segítik, és lehetőséget teremtenek publikálásukra. Monok István évtizedek óta ezen is munkálkodik. Se szeri, se száma az általa indított könyv- és levéltári kutatásoknak, katalóguskötéteknek,

[20] Nagy 1858, 184.
[21] Holl 1992, 82.
[22] https://teca.bncf.firenze.sbn.it/ImageViewer/servlet/ImageViewer?idr=BNCF0003298420 (Megtekintés: 2026. március 12.)
[23] Tarnóczi 1676, A_3a.

sorozatoknak és az azokból kinövő monográfiáknak. Ezek az ő segítsége nélkül soha nem készültek volna el. A fentiekben sokat emlegetett néhai nagyszombati diák[24] szavaival kívánom Neki ezúton is, hogy *COMITE SAPIENTIA FELIX DIU FLOREAT AC VIGEAT!*

Hivatkozott irodalom

Bánfi 2018 – Bánfi Szilvia, *A Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár ősnyomtatványai = Könyvtári Figyelő*, 28(2018), 435–437.

Bársony 1671 – Bársony György, *Veritas toti mundo declarata*, (Kassa, [typ. civitatis Erich], 1671, RMNy 3704.

Bubich 1878 – Bubich Zsigmond, *Forgácskák a magyar rézmetszés történetéhez = Archeológiai Értesítő*, XII(1878), 387-388.

Holl 1992 – Holl Béla, *Katolikus egyházi énekek (1660-as, 1670-es évek), Jegyzetek*, Bp., Akadémiai, Argumentum, 1992 (Régi Magyar Költők Tára, XVII/15B).

Jacobus de Voragine – Jacobus de Voragine, [*Legenda aurea sanctorum sive Lombardica historia*], [Lyon?], s. typ., [15??].

Makar 1656 – Makar, Andreas, *Philosophia, a ... domino, Adamo Jllieshazy de Jllieshaza, art. et phil. baccalaure. in ... vniversitate Tyrnaviensi publice propugnata pro supr. in phil. laurea anno 1656. mensis Iulij die (...) praeside ... Andrea Makar Soc. J., art. et philos. doctore et professore ...*, (Tyrnaviae, typis Academicis, Melchior Venceslaus Schneckenhaus, 1656), RMNy 2659.

Mihotsa 1659 – Mihotsa, Michael, *Vniversa philosophia sub avspiciis ... Achatii Barczai, ...principis Transylvaniae ... defensa a Michaele Mihotsa, nobili Transylvano, aa. ll. et philosophiae doctore*, Tyrnaviae, [typis Academicis, Melchior Venceslaus Schneckenhaus], 1659, RMNy 2862.

Nagy 1858 – Nagy Iván, *Magyarország családai, Czímerekkel és nemzékrendi táblákkal*, IV, Pest, Ráth, 1858.

Pataky 1951 – Pataky, Dénes, *A magyar rézmetszés története*, Bp., Közoktatásügyi Kiadóvállalat, 1951.

Pausanias 1903 – Pausanias, *Graeciae descriptio*, Leipzig, Teubner, 1903. https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Paus.+9.28.1+&fromdoc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0159

[24] Weiss 1661, A_2b.

Salgó (összeáll.), *Pannonhalmi ősnyomtatványok*, 2017 – *A Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár ősnyomtatványai*, összeáll. W. Salgó Ágnes, [Pannonhalma], Pannonhalmi Főapátság Bencés Kiadó, 2017 (Catalogi Bibliothecae Sancti Martini de Sacro Monte Pannoniae, 2).

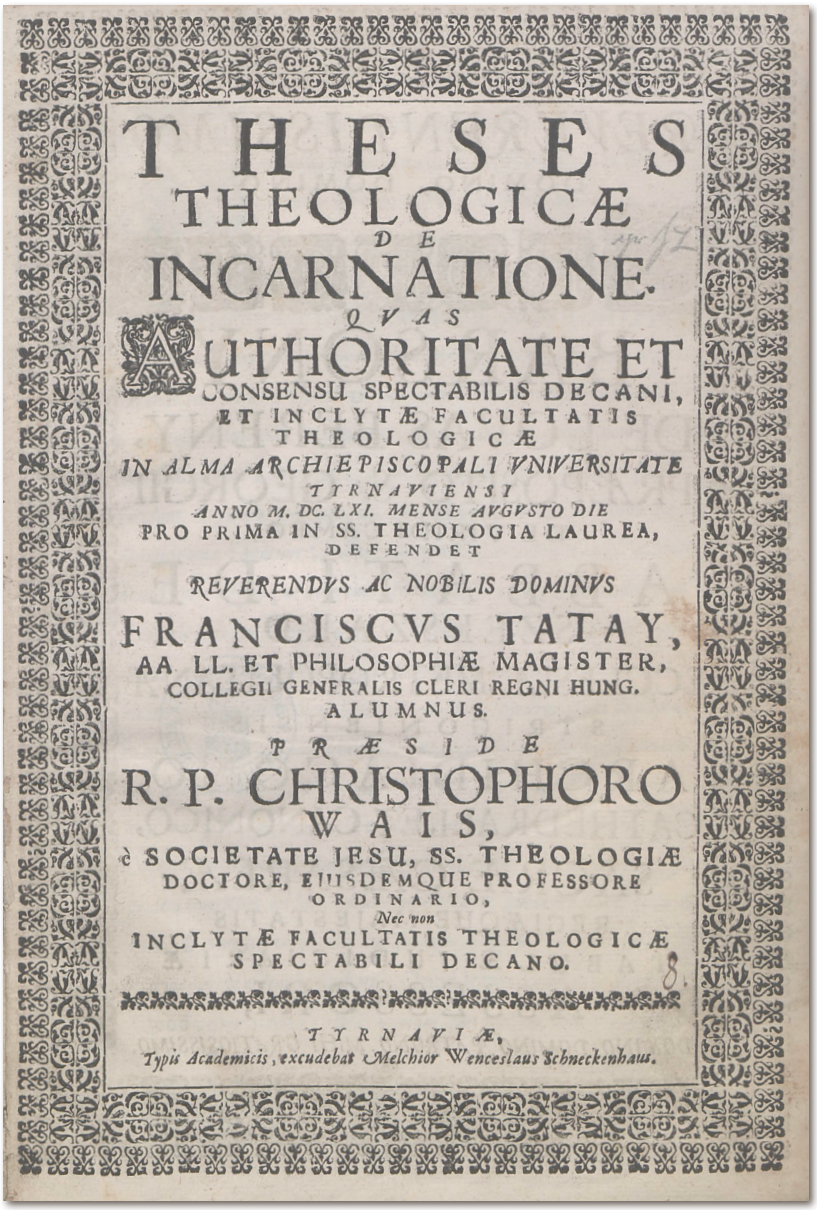
Siebmacher 1885 – Siebmacher, Johann, *Grosses und allgemeines Wappenbuch*, Bd. 4, Abt. 15, Der Adel von Ungarn, Nürnberg, Bauer und Raspe, 1885.

Szarka 1671 – Szarka Gáspár, *Assertiones ex vniversa philosophia, qvas … Georgio Szelepcheny, archiepiscopo Strigoniensi, … dicatas in… vniversitate Tyrnaviensi anno MDCLXXI. mense Iunio, die (…) horis publice propugnabit … Sigismvndvs Korontaly de Vicap, … philosophiae baccalaureus, … praeside … Casparo Szarka e Soc. Iesu, … phil. doctore …,* Tyrnaviae, typis Academicis, Matthaeus Byller, 1671, RMNy 3757.

Tarnóczi 1676 – Tarnóczi István, *Titkos ertelmü rosa, avagy B. Aszszony koronaja, melly magaba foglallya a' Sz. Irásnak és a' Sz. Atyáknak a' Bóldogságos Szüzhöz-való áitatos dicsiretit és a tökélletességre inditó belsö jószágos cselekedeteknek gyakorlását. Heti napokra osztatott p. Tarnoczi Istvan jesuvita által*, Nagy-Szombatban, az acad. betükkel, Thamas Marton, 1676, RMNy 4104.

Tibullus 1895 – Tibullus, Albius, *Libri quattvor*, rec. Lvcianvs Mveller, Lipsiae, Teubner, 1895. https://books.google.hu/books?id=CpdAAQAAMAAJ&printsec=frontcover&hl=hu#v=onepage&q&f=false

Weiss 1661 – Weiss, Christoph, *Theses theologicae de incarnatione, qvas ... in … vniversitate Tyrnaviensi anno MDCLXI. mense Avgvsto die (...) pro prima in ss. theologia laurea defendet ... Franciscvs Tatay aa. ll. et philosophiae magister, collegii generalis cleri regni Hung. alumnus, praeside ... Christophoro Wais e Societate Jesu, ss. theologiae doctore, ejusdemque professore ordinario, ... decano*, Tyrnaviae, typis academicis excudebat Melchior Wenceslaus Schneckenhaus, 1661, RMNy 2999.

THESES
THEOLOGICÆ
DE
INCARNATIONE.
QVAS
AUTHORITATE ET
CONSENSU SPECTABILIS DECANI,
ET INCLYTÆ FACULTATIS
THEOLOGICÆ
IN ALMA ARCHIEPISCOPALI VNIVERSITATE
TYRNAVIENSI
ANNO M. DC. LXI. MENSE AVGVSTO DIE
PRO PRIMA IN SS. THEOLOGIA LAUREA,
DEFENDET
REVERENDVS AC NOBILIS DOMINVS
FRANCISCVS TATAY,
AA LL. ET PHILOSOPHIÆ MAGISTER,
COLLEGII GENERALIS CLERI REGNI HUNG.
ALUMNUS.
PRÆSIDE
R. P. CHRISTOPHORO
WAIS,
è SOCIETATE JESU, SS. THEOLOGIÆ
DOCTORE, EJUSDEMQUE PROFESSORE
ORDINARIO,
Nec non
INCLYTÆ FACULTATIS THEOLOGICÆ
SPECTABILI DECANO.
TYRNAVIÆ,
Typis Academicis, excudebat Melchior Wenceslaus Schneckenhaus.

1. kép: *Tatay Ferenc téziseinek nyomtatott címlapja*
(Tyrnaviae, 1661. – ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár (Egyetemi Könyvtár, RMK II 167)

2. kép: *Tatay Ferenc téziseinek rézmetszetes címlapja*
(Tyrnaviae, 1661. – Pannonhalma, Főapátsági Könyvtár, 122-B-13)

https://doi.org/10.46403/Litteraeetamicitia.2026.561

Pulszky Ferenc könyvadománya a Magyar Tudományos Akadémiának 1867-ben

Viskolcz Noémi

A 19. század elején létrejött nemzeti kulturális közgyűjteményeink, a Magyar Nemzeti Múzeum és az Országos Széchényi Könyvtár, a Magyar Tudományos Akadémia könyvtára kezdetben főként hagyatékok és adományok révén gyarapodtak. Tisztelt tanáromból lett kedves barátom, Monok István köszöntésére egy, a Magyar Tudományos Akadémiának 1867-ben felajánlott könyvtárat szeretnék bemutatni, amely maradványai felett – mint az Akadémiai Könyvtár főigazgatója – jelenleg is őrködik. A könyvajándék attól a Pulszky Ferenctől (1814–1897) származik, aki 1869-től a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatójaként meghatározó szereplője volt a kiegyezés utáni politikai és kulturális életnek.

*

A Sáros vármegyei Eperjesen otthon lévő Pulszky család műveltsége s könyvtára valószínűleg nem tért el a kor hagyományos vidéki nemesi normáitól: a vármegyei politikában és a helyi evangélikus közéletben ismert apa, Pulszky Károly német nyelvű hírlapokat járatott és német írókat olvasott. Fia, Ferenc a komlóskeresztesi nagymamától tanulta a magyar szót, és az eperjesi kollégiumban olvasott először magyar nyelvű irodalmat, ahogy írta visszaemlékezéseiben, *„a könyvek kézről kézre jártak, sokan közülünk csak akkor győződtek meg, hogy a magyarnak is van irodalma, s hogy létezik oly magyar könyv is, melyet olvasni érdemes”*.[1] 1828-ban a Pesten élő nagybátyjától, Fejérváry Gábortól (1781–1851) kapott egy kis könyvtárat a francia felvilágosodás, valamint

[1] Pulszky I, 1884, 19.

a német és az angol romantika ismert szerzőinek műveivel.[2] Nagy változást az hozott a fiatal fiú életében, amikor 1831-ben a nagybácsi hozzájuk költözött, és a magával hozott különleges műgyűjteményét az eperjesi ház emeletén helyezte el, ahol *„az egyik oldalfalat betöltötte könyvtárával”*.[3]

Bár az ambiciózus Pulszky hamarosan elköltözött Pestre, majd Pozsonyba, ahol az ügyvédi szakmához szükséges gyakorlatot igyekezett megszerezni, véleménye és magabiztosan formálódó ízlése egyre jobban befolyásolta a könyvtár és a műgyűjtemény gyarapításában elmerült nagybátyját, aki rendszeresen beszámolt a beszerzéseiről. A számadáskönyvekből, számlákból és a Fejérváry-levelezésből számos kézirat és könyv útja nyomon követhető.[4] A Szilágyi János György által az első magyarországi régészeti szakkönyvtárnak nevezett bibliotékában minden szerző és mű ott volt a szükséges művészeti és archeológiai alapismeretekhez, s ezek lapozgatása, olvasása meghatározta Pulszky Ferenc szellemi fejlődését. Fejérváry például járatta a legfontosabb európai régészeti folyóiratokat: *„előfizetője volt a Bullettino dell’Instituto-céramographie-jának és a Monumenit-nek, az Annali-nak, az Archeologische Zeitung-nak, és megindulásától, 1844-től kezdve a Revue Archéologoque-nek. Ezeknek jó része ekkor az országban egyedül az eperjesi házban volt megtalálható”*.[5] Pulszky iskolatársa és barátja, Henszlmann Imre éles szemmel figyelt fel a könyvtár még egy jellegzetességére: szorosan kötődött a gazdag és sokoldalú gyűjteményhez, tehát valójában „múzeumi” könyvtárként funkcionált, hogy Fejérváry minél biztosabb szakismeretekre alapozva szerezhessen műtárgyakat: *„a gyűjteménnyel összekötött könyvtár oly könyvekben, melyek a classicus régiséget tárgyazzák, eléggé gazdag, főképp nagy dísz- rézmetszvényekben, melyek által csekély kiterjedésben alkalmunk van a legnevezetesebbnek tökélyes megismerésére. [...] Fejérváry könyvtára az egyetlen hazánkban, melyben a régiség körül pontosabb ismeretet szerezhetünk, s ez pedig annál inkább áll, minthogy még a csekélyebb jelentőségű régi classicusok sem hiányoznak benne”*.[6]

Az eperjesi gyűjteményről először 1847-ben készült egy nagy inventárium, amelynek a végén kéziratok és könyvek is szerepelnek: a szerzőt, a címet, a formátumot és alkalmanként a becsértéket is feltüntették a leírók. Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában őrzött Fejérváry-hagyatékban található kézirat azonban nem tűnik teljesnek.[7] Legelöl a kéziratok (19 tétel), majd az

---

2 Pulszky I, 1884, 20–21.
3 Pulszky I, 1884, 77. A műgyűjteményről bővebben: Szentesi, Szilágyi 2005.
4 Somorjai 2010; Szentesi 1992, 76–77.
5 Szilágyi 1997, 25.
6 Henselmann 1946, 7.
7 *Fejérváry Gábor gyűjteményének katalógusa*, 1847, OSzKK, Fol. Germ. 1273.

ősnyomtatványok és a bibliográfiai ritkaságok állnak (11 tétel), ezeket követi a régiség-művészet-diplomatika szak (208 tétel), végül a numizmatika (23 tétel), itt váratlanul megszakad az összeírás, így feltételezhető, hogy a könyvtárnak csak a töredékét tartalmazza.

A leírtak közül a legértékesebb a katalógusban az első helyen álló mexikói kézirat, amelynek értékét 4000 forintban határozták meg.[8] A 23 fehér lakkal bevont bőrlapból álló, mindkét oldalon kézzel festett kódexet egy elegáns, mexikói figurákkal díszített mahagónidobozkában tároltak. A 400 cm hosszú, harmonikaszerűen összehajtogatott 260 napos rituális naptár egyike a kevés, 16. század előttről fennmaradt prekolumbián kéziratoknak. 1828-ban már biztosan megvolt Fejérváry Gábor gyűjteményében, aki a feljegyzések szerint ifjabb Viczay Mihálytól vásárolta meg. Három évvel később pedig már kölcsön is adta egy ír lordnak, Edward Kingsborough-nak. Ő mint a közép-amerikai kultúrák szenvedélyes szerelmese 1830-ban egy nagy kiadói vállalkozásba fogott: régi maja és azték kéziratokat tett közzé fakszimile kiadásban.[9] Agostino Aglio olasz festő másolta le neki az ismert kéziratokat. Az óriási összegeket felemésztő és befejezetlenül maradt sorozat azonban csődbe vitte a lordot, összesen hét kötet jelent meg életében és kettő a halála után. Fejérváry kódexe a harmadik kötetbe került be, a lord hálából a teljes kiadvánnyal megajándékozta a jótevőjét egy köszönőlevél kíséretében.[10] A kódexet Pulszky örökölte meg, aki 1855-ben eladta Joseph Mayer ír gyűjtőnek, ettől kezdve Mayer-kódexnek vagy Fejérváry–Mayer-kódexnek nevezik a szakirodalomban. Mayer 1867-ben a liverpooli múzeumnak adományozta, amely ma is őrzi azt.[11]

Ugyancsak különlegesség az 1834-ben közvetlenül Párizsból megrendelt, 23 kötetből álló *Description de l'Égypte* című sorozat,[12] amely Napóleon egyiptomi hadjáratának sajátos kulturális terméke és egyben az addigi világ legnagyobb

---

8 *Uo*. „Mexicanischer Codex auf Haut, welche mit einer Art weißen laque überzogen. Aus 23. Blättern zusammengelegt – in einen sehr eleganten Mahagoni kastel mit eingelegten Mexicanischen figuren – volkommen conservirt."

9 Gyarmati 2005, 243–248.

10 *Antiquities of Mexico: Comprising Fac-similes of Ancient Mexican Paintings and Hieroglyphics, preserved in the Royal Libraries of Paris, Berlin and Dresden; in the Imperial Library of Vienna…* The whole illustrated by many valuable unedited Manuscripts by Lord Kingsborough. The Drawings, on Stone, by A. Aglio. In seven Volumes. Vol. III. London, Robert Havell, 1831. Jelzete: MTA Könyvtár, Régész.F.172 (7 kötet); Horányi 2017, 437.; Lord Kingsborough Fejérváry Gábornak, 1833. április 16. Jelzet: MTAKK Ms. 4751/3.

11 Gyarmati 2005, 245.

12 *Description de l'Égypte ou recueil des observations et des recherches qui ont été faites en* Égypte *pendant l'expedition de l'Armée Française publié par les ordres de Sa Majesté l'empereur Napoléon le Grand*, Paris, 1809–1822. A beszerzésről Fejérváry Gábor Pulszky Ferencnek, Eperjes, 1834. május 6. és május 17. Jelzet: OSZKK Fond VIII/283.

nyomdai teljesítménye volt. Az 1809 és 1822 között megjelent könyvek az egyiptomi régiségeket, a mindennapi életet, a flórát és a faunát mutatták be szöveges és képes formában, kiegészülve egy óriási térképfólióval. A mintegy 3000 illusztrációt 400 rézmetsző készítette. Az első, birodalminak nevezett kiadás („édition impériale") 1000 példánya jórészt az expedíció résztvevőinek jutott, s csak 150 került a szabadpiacra.[13] Fejérvárynak ebből sikerült egyet szereznie, amely az 1847. évi katalógusban szerepel, utána azonban eltűnik a szemünk elől.[14]

A katalógusból viszont kiemelhető egy olyan nem mindennapi mű, amely ma is az Akadémiai Könyvtár tulajdona: a szinte művészi alkotásnak tekinthető kötet egykor Leopoldo Cicognara gróf – ismert műgyűjtő, az 1810-es években a velencei Accademia di Belle Arti elnöke – saját példánya volt, amelyben a gyűjteménye *niello* tárgyairól készített levonatok segítségével mutatta be a rézmetszés történetét. A kötet egyedüliségét az adja, hogy a metszeteket duplán közölték, a fekete-fehér színűek mellett egy kézzel színezett ezüstsorozat is látható.[15] Fejérvárynak az inventáriumban tett megjegyzése szerint Cicognara özvegyétől szerezte a könyvet, az nem világos, hogy mikor, de feltehetőleg az 1844-es, unokaöccsével közös itáliai útjuk alkalmával.[16]

Pulszky avatott olvasója volt nagybátyja könyvtárának, erre vonatkozóan önéletírásának néhány sora tanúskodik: *„régi görög érmekre nézve elég biztosnak éreztem magamat, hiszen Beckernek minden kitűnő utánzásait és azokat, melyek Syrából és Smyrnából a pénzgyűjteményeket elárasztották, mind belerajzoltam Sestini Classes Generales című alapmunkájába".*[17] Domenico Sestini (1750–1832) régész és numizmatikus több ízben járt Magyarországon, és ifjabb Viczay Mihály megbízására elkészítette a hédervári éremgyűjtemény tudományos igényű leírását is.[18] Fejérváry Gábor szintén levelezett vele, és könyvtárába több művét beszerezte. Említett numizmatikai munkája ma is megtalálható a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárában Pulszky Ferenc beírásaival és táblázataival.[19]

---

13 Grinevald 2024.

14 *Fejérváry Gábor gyűjteményének katalógusa*, 1847, OSzKK Fol. Germ. 1273. „Description de l'Egypte ou Recueil observations et des recherches qui ont eté faites en Egypte pendant l'expedition de l'armee francaises. Paris imprimerie Imperiale et Imprimerie royale 809.1818. 9. volumes Text. – 14. volumes planeches (840. pieces)".

15 Leopoldo Cicognara, *Memorie Spettanti alla storia della Calcografia,* Prato, per I Frat. Giachetti, 1831. Jelzet: MTAK Régész.F.155. Horányi 2017, 438–439.

16 *Fejérváry Gábor gyűjteményének katalógusa*, 1847, OSzKK, Fol. Germ. 1273. „Nota: Einziges exemplar des herausgebers mit doppelten Kupfern, nähmlich die einen mit besonderer Kunst in Silber Druck – die andern bloß schwarz – ich erhielt ab von der Witwe Cicognaras."

17 Pulszky I, 1884, 176–177.

18 Tüskés 2023, 52–54.

19 Domenico Sestini, *Classes generales, seu moneta Vetus, Urbium, populorum et regum*, Florentiae, apud G. Piatti, 1821. Jelzet: MTAK Régész.Qu.953.

Az 1840-es években Pulszky politikusi és tudósi pályáját építette. A gazdag bécsi bankárlánnyal, Therese Walterrel 1845-ben kötött házassága lehetővé tette a szécsényi Forgách-kastély megvásárlását 1846-ban, amelynek során ígéretet tettek az ott maradó Forgách-könyvtár megőrzésére.[20] A művelt feleség, Therese is biztosan magával hozta Bécsből könyvei egy részét. Pulszky édesanyjának, Fejérváry Appolóniának a halálát követően 1848-ban Fejérváry Gábor Pestre tette át a lakóhelyét, hogy közelebb legyen szeretett Ferijéhez. Pulszky Ferenc azonban a szabadságharc közepette, 1848 végén elmenekült az országból, és Londonban telepedett le, ahová családja is hamarosan követte. Fejérváry Gábor 1851 novemberében hunyt el, a gyűjteményét és a könyvtárát is unokaöccsére hagyta. Pulszky, hogy családját el tudja tartani, a műtárgyak egy részét (az említett mexikói kódexet is) eladta, de a nagybácsi könyveitől nem vált meg. Közben a szécsényi kastélyban maradt könyvtárát – miután halálra és vagyonelkobzásra ítélték – a császári-királyi budai országos pénzügyigazgatóság 1858-ban elárverezte.[21] Amikor az emigráció során 1861-ben Firenzébe költözött a család, Pulszky számára a boldogságot az jelentette, hogy a tágas termekben végre elfértek a könyvei: *„a villa Petrovich Sulla Costa sokkal nagyobb volt, mint a mire nekünk szükségünk lehetett, csak egy részét laktuk, a barátok celláit nem nyitottuk fel soha, de jól esett ismét nagy termekben kiterjeszkedhetni, gyűjteményeimet s könyvtáramat kipakolhatni s felállíthatni”.*[22]

A kiegyezést megelőző időszakban a Pulszky család a Magyarországra való visszaköltözést fontolgatta, azonban váratlan tragédiák árnyékolták be az életüket: 1866 szeptemberében Pesten járványban elhunyt a hazatérést szervező feleség, Therese Walter, valamint két gyermekük, Harriet és Gábor. Pulszky Ferenc ezt követően a Ferenc József uralkodóval történt személyes audiencia után engedélyt nyert a hazatérésre. Kezdetben Pesten, a Sütő utcában bérelt egy kis lakást.[23] Itt azonban nem fért el a könyvtára, ezért 1867 márciusában fölajánlotta könyvei egy részét a Magyar Tudományos Akadémia közösségének:

„midőn a száműzetésből visszakerültem, szerény lakást fogadtam, a hol nagy könyvtáram semmiképpen el nem fért: nem is állítottam föl könyveimet, elég egyéb dolgom volt, megkértem tehát az akademia elnökségét, engedje meg, hogy a könyves ládák az akademia raktárában tétessenek le, egyszersmind felszólítottam a könyvtárnokot, válassza ki könyveim közül mindazt, ami az akademia könyvtárában hiányzik. Neki is egyéb dolga volt. Azon időben azonban Rómer

[20] Praznovszky 1977, 329.
[21] *Budapesti Hírlap*, 213. sz. 1858. szeptember 18.
[22] Pulszky II, 1884, 428–429.
[23] Viskolcz 2025, 36–38.

Flóris dolgozott az akademiában és szívesen kiválasztotta és lajstromozta a könyveket, melyeket a könyvtárnak által adtam, többet mint ezerkétszáz kötetet, jelesen az újabb történelmi szakból, továbbá mindazt, ami külföldön, különösen Angolországban s Amerikában Magyarországról és Kossuthról az utolsó húsz évben megjelent, főleg pedig archaeológiai könyveimet, ezek közül Rossellini nagy munkáját Egyiptomról és Lord Kingsboroughét Mexikóról; ez utóbbi annak idejében négyezer forintba került. Ezekhez hozzájárult több könyvészeti ritkaság, incunabulák, köztük egy gyönyörű Justinus ezernégyszázhetvenből nagy papíron, melyen itt-ott még a papír eredeti széle megmaradt, mit a bibliophilek »temoins«-nak neveznek s nagyon becsülnek: a könyv Schaider Pál körmöczi polgár által igazíttatott ki a XV. században. Egy kitűnően szép miniatur-festésekkel díszített burgundi horárium is volt az ajándékozott könyvek közt s kézirat a XV. századból...”[24]

A könyvek mellett egy elefántcsont tárgyakról készült fényképgyűjteményt is átadott a könyvtárnak.[25] Eötvös József báró, az Akadémia elnöke levélben fejezte ki köszönetét Pulszkynak, Rómer Flóris az Archeológiai Értesítőben mutatta be az adományt.[26] A könyvek előlapjára beragasztottak egy cédulát „*Pulszky Ferencz ajándéka 1867.*” felirattal.

Az átvett kötetekről ugyan két összeírás is készült, de teljes áttekintéssel nem rendelkezünk.[27] Pulszky és egyéb akadémiai források szerint az ajándék 766 tételt, 1200 kötetet tett ki, s három nagy súlyponttal rendelkezett: az elsőt a régészet, a másodikat az 1848–1849-es szabadságharcra vonatkozó történeti-politikai művek, a harmadikat a keleti kultúrák és azon belül is főként nyelvkönyvek képezték, kiegészülve néhány középkori kézirattal és hat ősnyomtatvánnyal.[28] Utóbbiak között ott volt az MTA Könyvtára mai napig egyik legértékesebb incunabuluma, Justinus *Epitomae* című művének második, római kiadása 1470 körülről, amely egyébként már az 1847-es eperjesi katalógusban is szerepelt.[29]

---

[24] Pulszky 1875, 339.

[25] Papp 2020, 31.

[26] Eötvös József Pulszky Ferencnek, Pest, 1867. március. Jelzet: MTAKK RAL 61/1867; Rómer 1868, 85.

[27] *Pulszky Ferenc részéről a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának ajándékozott könyvek*. Jelzet: MTAKK, Könyvtári iratok, K 837/2. Ez megegyezik az OSZKK, Fond VIII/2026 jelzetű gépelt kéziratával.

[28] Rómer 1868, 85.

[29] Marcus Junianus Justinus, *Epitomae in Trogi Pompeii historias*, [Roma], Ulrich Han, [1470 k.]. Jelzet: MTAK Inc. 415. Fejérváry Gábor gyűjteményének katalógusa, 1847, OSzKK, Fol. Germ. 1273: „Justini historici politissimi epitomae in Trogi Pompei historias perinum incipit. Editio impressa Romae per Udalricum Gallum circa Ao. 1470. in fine pag. 138. legitur subcriptio sex versum: anser Tarpeji Custos etc. Nota: 120 fr. apud Lamegvais – 179. et 184. apud Lavelier. Das erste Blatt und Initialen, mit Gold und Farben gemahlen - am ende liest

A kötet értékét tovább emeli, hogy a körmöcbányai születésű Schaider Pál 1494-ben kommentárokkal látta el.[30]

Bár azt gondolhatnánk, hogy az ajándék Fejérváry–Pulszky-könyvtár megtalálta a végső és méltó helyét a Magyar Tudományos Akadémián, 1874-ben egy váratlan fordulat történt. Pulszky az alábbi levelet címezte a tudományos testületnek:

„Tekintetes Akadémia! 1867-ben volt szerencsém a tekintetes Akadémiának egyéb könyvekkel együtt archaeologiai könyvgyűjteményemet oda ajándékozni, azt találtam azonban hét év lefolyása alatt, hogy ezen régészeti könyvtár itt alig használtatik. Ellenben a Magyar Nemzeti Muzeum régiségosztályának szakkönyvtára folyvást gyarapodik és használtatik; minek folytán bátor vagyok a Tekintetes Akadémiát felkérni: méltóztassék ezen könyveket, vagy talán az egész archaeologiai könyvtárát a Magy[ar] Nem[zeti] Muzeumnál letéteményezni, hol ez sokkal gyakrabban használtatik s rendeltetésének jobban felel meg, mint a Tekintetes Akadémia könyvtárában."[31]

Miután Pulszky az Akadémia egyik legtekintélyesebb tagja volt, ha lett volna is ellenvetés, nyilvánosan nem hangzott el, így a 175 régészeti tárgyú kötet átvándorolt a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárába, igaz, csak letétként.[32]

Nem tudni, hogy a múzeumban többen olvasták-e Pulszky könyveit, de látszólag mindenki belenyugodott a helyzetbe. Ám majdnem két évtizeddel Pulszky Ferenc halála után, Szily Kálmán nyelvész, 1905-től az Akadémia főkönyvtárnoka – feltehetőleg Pulszky Ferenc születésének 100. évfordulója alkalmából – javaslatot tett a II. osztálynak, hogy szerezzék vissza a könyveket:

„tekintve már most, hogy az azóta lefolyt évek alatt az archaeologia művelése hazánkban – hála magának Pulszky Ferencznek, Rómer Flórisnak, Hampel Józsefnek is utódaiknak – örvendetes fejlődésnek indult s hogy már nemcsak a Nemzeti Múzeumban, hanem kívüle is számosan foglalkoznak mind Budapesten mind a vidéken archaeologiával és gyakran keresnek az Akadémia könyvtárában idevágó munkákat, minthogy itt nyilvános könyvtár lévén, sokkal könnyebben juthatnak hozzájuk, mint a M. N. Múzeum régiségtárának specialis rendelkezésű könyvtárában: a főkönyvtárnok kéri az Igazgató-Tanácsot, szíves-

man: Emendatus est hic liber per me Paulum Schaider Cremnitianum; anno Salvatoris 1474. Mense Junio ex Libro Baptistae Guarini Annotationesque ego hoc colore annotavi purpureo".

30 Véber 2006.

31 Pulszky Ferenc a Magyar Tudományos Akadémiának, Budapest, 1874. december 22. Jelzet: MTAKK, RAL 1408/1874.

32 *Jegyzék azon régészeti munkákról, melyeket Pulszky Ferencz a MTA Könyvtárának adományozott, és a melyik a M. Nemzeti Múzeum Igazgatóságának kérelmére, az Akadémia összes ülésének megegyezésével, a Múzeum régészeti osztályának szakkönyvtárában letéteményképpen áthelyeztetett.* Jelzet: MTAKK, RAL 1093/1866.

kedjék intézkedni, hogy az 1876-ban a M. N. Múzeumnak letétképpen átadott és az Akadémia bélyegzőjével ellátott archaeologiai munkák, melyeknek jegyzéke megvan, az Akadémia könyvtárának elismervény mellett visszaadassanak. Magától értetődik, hogy az Akadémia könyvtára mindenkor szívesen ki fogja kölcsönözni a M. N. Múzeum tisztviselőinek, mint eddig is, úgy ezentúl is az általuk használni kívánt könyveket".[33]

Miután az osztály egyhangúlag megszavazta az indítványt, 1914-ben az Akadémia főtitkára hivatalosan is visszakérte a Magyar Nemzeti Múzeumtól a több mint száz kötetet.[34] Bár a visszavételről hivatalos iratot nem találtam, a szúrópróbaszerű ellenőrzés alapján úgy tűnik, hogy a kis régészeti gyűjtemény ismét az Akadémiai Könyvtárba került, és azóta is ezt az intézményt gazdagítja.

*

Az 1867 utáni időszakban Pulszky Ferenc azon progresszív-liberális körhöz tartozott, amely a magyar kulturális intézmények fejlesztésében látta a magyarság fejlődésének és a modernizálódásnak az egyik kulcsát. Ennek érdekében maga is áldozatokat hozott, amikor például tárgyakat és könyveket ajándékozott a Magyar Tudományos Akadémiának, a Magyar Nemzeti Múzeumnak, vidéki könyvtáraknak, illetve múzeumoknak, és ezzel a magyar közgyűjteményeket gyarapította.[35]

A Magyar Tudományos Akadémiának 1867-ben tett adományában Pulszky Ferenc nagybátyja, Fejérváry Gábor örökségét ötvözte egybe és egészítette ki saját gyűjtésű könyveivel, így az ajándék egyértelműen Fejérváry–Pulszky-könyvtárnak nevezhető. A műtárgyakhoz és műgyűjtéshez kapcsolódó *szakmai-intellektuális* érdeklődés és a gyűjteményhez való szoros kötődés egyaránt jellemezte mindkettőjüket, emellett a közös könyvtáruknak és később Pulszkynak is voltak olyan kéziratai, metszetalbumai, könyvritkaságai, amelyek a *bibliofil könyvgyűjtő* felé mutattak. Fejérváry magyarországi viszonylatban lenyűgöző és értékes gyűjtői szakkönyvtárat hozott létre, amelyet Pulszky az

[33] *Az MTA könyvtárából való s jelenleg a MNM régiségtárában lévő Pulszky-féle könyvek jegyzéke*. MTAK, RLN 632/1914; Szily Kálmán előterjesztése: *A M. Tud. Akadémia jegyzőkönyvei*, 1914, 144–145.

[34] *A M. Tud. Akadémia jegyzőkönyvei*, 1914, 147.

[35] Például 1875-ben a Nemzeti Múzeum Széchényi Könyvtárának tett egy majdnem ezer tételből álló adományt: *Méltóságos Pulszky Ferencz muz. Igazgató Ur által a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának 1875. évi márczius* hó 22-én ajándékozott nyomtatványok betűszerinti jegyzéke. Jelzet: OSzKK Fol. Hung. 1887/17.

1851. évi öröklést követően 15 éven keresztül megőrzött, illetve tovább gyarapított. Az ajándékkönyvtár az 1867–1914 között keletkezett jegyzékek alapján nagyrészt rekonstruálható lenne, a kötetek provenienciája, a bejegyzések feldolgozása, az olvasmányműveltség felmérése pedig fontos adalékokkal egészíthetné ki a két kitűnő gyűjtő eddig ismert személyiségképét.

Hivatkozott irodalom

MTAK = Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára
OSZKK = Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára
Budapesti Hírlap, 1858

Grinedvald 2024 – Grinevald, Paul-Marie, *Un monument éditorial, La description del'Égypte = Napoleonica, La Revue*, 48(2024), 1, 87–113.

Gyarmati 2005 – Gyarmati János, *A gyűjtemény két amerikai tárgya = Antiquitas Hungarica, Tanulmányok a Fejérváry-Pulszky gyűjtemény történetéről*, szerk. Szentesi Edit, Szilágyi János György, Bp., Collegium Budapest, 2005, 241–249.

Henselmann 1946 – Henselmann [Henszlmann Imre], *Fejérváry Gábor eperjesi museumának ismertetése = Magyarföld és népei eredeti képekben, Föld- és népismei, statistikai és történeti folyóirat*, szerk. Fényes Elek, Luczenbacher János, Vahot Imre, Pest, Beimel József, 1846, III, 7–12.

Horányi 2017 – Horányi Károly, *Calliotheca, Kincsek a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárából*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, 2017.

A M. Tud. Akadémia jegyzőkönyvei, 1914 = *Akadémiai Értesítő*, 25(1914), 3, 142–148.

Papp 2020 – Papp Júlia, *„Pulszky Ferencz ajándoka", Rézmetszet, gipsz, fénykép – fejezetek a műtárgymásolás történetéből, Kiállításvezető*, Bp., Evangélikus Országos Múzeum, 2020.

Praznovszky 1977 – Praznovszky Mihály, *Pulszky Ferenc, a szécsényi földesúr = Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve*, 23(1977), 325–343.

Pulszky 1883 – Pulszky Ferenc, *Visszaemlékezések = Budapesti Szemle*, 33(1883), 337–348.

Pulszky I–II, 1884 – Pulszky Ferenc, *Életem és korom*, I–II. kötet, Bp., 1884.

Rómer 1868 – Rómer Flóris, *Archaeologiai mozgalmak = Archeológiai Közlemények*, 7(1868), 1, 83–86.

Somorjai 2010 – Somorjai Szabolcs, *Egy szakkönyvtár születése a 19. században, Fejérváry Gábor könyvtára = Kút*, 9(2010), 2, 261–277.

Szentesi 1992 – Szentesi Edit, *Bekezdések a magyarországi műemlékvédelem előtörténetéből III. Egy másik nagybácsi könyvtára = Műemlékvédelmi Szemle*, 2(1992), 2, 72–81.

Szentesi, Szilágyi 2005 – Szentesi Edit, Szilágyi János György, *A Fejérváry-Pulszky gyűjtemény vizuális forrásai = Antiquitas Hungarica, Tanulmányok a Fejérváry-Pulszky gyűjtemény és a Liber Antiquitas történetéről*, szerk. Szentesi Edit, Szilágyi János György, Bp., Collegium Budapest, 2005, 11–46.

Szilágyi 1997 – Szilágyi János György, *„Ismerem helyemet", (A másik Pulszky-életrajz) = Pulszky Ferenc emlékére (1814–1897), Kiállítási katalógus Magyar Tudományos Akadémia, Művészeti Gyűjtemény*, szerk. Marosi Ernő, Laczkó Ibolya, Szabó Júlia, Tóthné Mészáros Lívia, Bp., Henselmann 1946, 1997, 24–36.

Tüskés 2023 – Tüskés Gábor, A *Viczay-gyűjtemény történetéhez és rekonstrukciójához = Enyészetnek örvénnyéből ki ragadtam, Jankovich Miklós és kora*, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., Reciti, 2023, 31–65.

Véber 2006 – Véber János, *A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára egyik Justinus-ősnyomtatványának bejegyzései = Magyar Könyvszemle*, 122(2006), 1–15.

Viskolcz 2025 – Viskolcz Noémi, *A Pulszky család = A Pulszky család levelezése 1867–1911*, kiad. Amriskó-Pálóczi Ágnes, Viskolcz Noémi, Bp., Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ, Országos Széchényi Könyvtár, 2025, 31–59.

https://doi.org/10.46403/Litteraeetamicitia.2026.571

Borcsiczky György (1619–1679) pozsonyi kanonok és könyvei[1]

Zvara Edina

Borcsiczky György[2] személye nem ismeretlen a hazai művelődés- és egyháztörténet kutatói számára, hiszen Batthyány Ádám fiainak, Kristófnak (1637–1687) és Pálnak (1639–1674) a nevelője, majd pozsonyi plébános és kanonok volt. Életéről viszonylag sok adattal rendelkezünk. A közelmúltban a Pozsonyban lévő Mariánus Provincia Levéltárából előkerült testamentum, illetve könyvjegyzék alapján többet is megtudhatunk személyéről, s leginkább olvasmányműveltségéről. Ezen új *cathalogus* elemzésével köszöntöm örök mesteremet.

Élete

Az egykori pozsonyi kanonok életéről az egyes adattárakban, forráskiadásokban és tanulmányokban lévő adatokat Koltai András foglalta össze, és egészítette ki az addig ismeretlenekkel,[3] amelyek a legújabb források tükrében tovább bővíthetők.[4] Borcsiczky 1639-ben, 20 évesen, jezsuita diákként kezdte meg egyházi pályafutását. A kétéves noviciátus után 1642-ben a soproni jezsuita gimnáziumban tanított a legalsó osztályban. 1642 és 1645 között Bécsben elvégezte a hároméves filozófiai kurzust, majd elöljárói Győrbe küldték grammatikát tanítani. A Rába menti városban 1646. november 6-án kilépett a rendjéből, majd

1 A tanulmány megírását a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal K-145896 számú témapályázata támogatta.

2 A szakirodalomban a Borsiczky névváltozat is szerepel, azonban ő maga leveleit, testamentumait Borcsiczkyként írta alá, ismert könyvbejegyzéseiben is ezt használta.

3 Koltai 2012, 403.

4 Borcsiczky végrendelete és hagyatéki leltára: ŠAB, Archív Mariánskej provincie františkánov v Bratislave, Lad. 46. Fasc. 4. no. 1, 1a.

átjelentkezett az esztergomi egyházmegyébe, és a bécsi Pazmaneum növendéke lett.[5] Pappá szentelésére a teológia elvégzése után, 1650. április 1-jén került sor. A Batthyány Kristóf és Pál mellett prefektusként eltöltött idő után 1654-től a Pozsony melletti Püspöki plébánosa, 1656-tól pozsonyi kanonok, 1657-től az ottani Szent Imre-konviktus prefektusa, 1658-tól a Szent Márton-templom plébánosa. 1664-ben éneklőkanonok, s ebben az évben lett a diákok Gyümölcsoltó Boldogasszony-kongregációjának rektora is (1670-ig).[6] Több apátság elöljárója is volt, így 1667-től bélai, 1676-tól 1679-ig bátai apát.[7] Olvasókanonokként hunyt el feltehetően 1679-ben.[8] Testamentumában azt kérte, hogy Pozsonyban a ferencesek öltözetében és a templomukban temessék el.[9]

Borcsiczky életének arról a két évéről (1651–1653) tudunk viszonylag többet, amikor a Batthyány fiúk nevelője volt,[10] ezt a korszakot Fazekas István és Koltai András tanulmányaiból részletesen megismerhetjük a Batthyány Ádámnak (1610–1659) írt levelei alapján.[11] Pálhoz és Kristófhoz Lippay György (1600–1666) esztergomi érseken keresztül került. Ádám gróf nagyapja és apja nyomdokain haladva értelmes, tanult személyekkel akarta körbe venni magát, így gyermekei nevelőjének is ilyen személyt keresett. Feltehetően több pártfogóját is megkérte, hogy ajánljanak neki megfelelő prefektust, s az érsek nemcsak megtalálta, hanem el is küldte egyházmegyés papját, Borcsiczkyt. Így írt erről Batthyánynak 1651. május 13-án: „Az keg*yelmed* kiuánsága szerént ezen egyházi személi Borsiczky Gieorgieót oda bócháttam, szemelieben Nemes ember gyermeke, maga veseléseben penig és tudományában szép qualitási-vadnak; melliekért nehezen bochathattam elis, azért bizuást commendalom keg*yelmednek*."[12]

---

5 Fazekas 2003, 66. Nr. 216. – Az itteni adatok szerint volt egy „Georgius Borcsiczky Slavus ex d. Nitr.", aki a nagyszombati gimnázium parva osztályának hallgatója volt 1642–1644 között, de ez nem illik a pozsonyi kanonok életrajzába: Koltai 2012, 403, 55. j.

6 Kádár 2020, 278.

7 Sörös 1912, 470; Molnár 2006, 39–41, 137–139. Végrendeletében lévő aláírása titulusrövidítésének első fele is erre utal: „Geor(gius) Borcsiczky, A. S. M. de B.", vagyis Abbas Sancti Michaelis de Batha. (Apáti címeit Koltai nem említi.)

8 Koltai András még úgy vélte a rendelkezésére álló adatok alapján, hogy talán 1677-ben hunyt el: Koltai 2012, 403. Lásd még: Fazekas 2003, Nr. 216: „†1677 k." – Ugyanakkor bátai apátként 1679. január 1-jén levelet írt egy bérleti szerződés kapcsán: Molnár 2006, 138–139. Továbbá végrendeletét is 1679-ben írta meg.

9 Mikó Árpád és Pálffy Géza anyaggyűjtésében nem szerepel Borcsiczky síremléke, vagy elpusztult, vagy valamelyik azonosítatlan síremlék lehet az övé, vagy egyszerűen azért, mert csak koporsója volt. Mikó–Pálffy 2005. Pálffy Gézának köszönöm a tájékoztatást (e-mail, 2026. január 6.).

10 A Batthyány fiúk tanulmányairól, nevelőikről: Fazekas 1996; Koltai 2012, 399–405.

11 MNL OL Batthyány missilisek (P 1314), Nr. 7033–7093.

12 Lippay György esztergomi érsek Batthyány Ádámnak, Pozsony, 1651. május 13. Lelőhelye:

Borcsiczky már másnap, május 14-én írt Ádám grófnak, miszerint Sopronba érkezett Lippay érsek úr rendeléséből, s kéri az utasításokat.[13] Kristóf és Pál 1649 júliusában kezdték meg tanulmányaikat a soproni jezsuita gimnáziumban.[14] A prefektusok sűrűn váltották egymást, hiszen 1649-ben még Pongrácz Mátyás (†1650) töltötte be ezt a tisztséget, majd 1650-ben Magnovith János (1620–1653) győri kanonok,[15] s tíz hónap múlva már Borcsiczky György. Mindennek hátterében nagyobbrészt a Batthyány fiúk rossz magaviselete (verekedések) és a tanulás iránti kedv hiánya (utálat) állt.[16] Utóbbi kapcsán Koltai András megjegyzi, hogy Kristóf és Pál egyébként egyáltalán nem volt tehetségtelen, „csak éppen a deák tudományokhoz volt bennük kevés érzék".[17] Pál a billentyűs hangszerekben (virginál), Kristóf pedig a hegedülésben lelte örömét.[18]

Borcsiczky tehát 1651-ben került a Batthyány fiúk mellé. Szolgálata viszonylag rövid ideig tartott, ugyanis két év múlva Lippay érsek már arról tájékoztatta Batthyány Ádámot, hogy „[a]z mj az keg*yelmed* fiai neueleset illeti, akartam uolna ugian, hogy Borcziczkj Uram touabbis maradot uolna ottan, de miuel immar semmj uttal nem akar maradni...". Nem tudja, hogy kivel lehetne pótolni a papok szűk volta miatt, de megígéri, ha „ualakj talalkoznek ollias", azzal is kedveskedik majd neki.[19]

Az 1650-es évek közepén már Pozsonyban, a Magyar Királyság akkori fővárosában, az ország szellemi és Nagyszombat melletti egyházi központjában tartózkodik.[20] 1656-tól több mint húsz évig, azaz haláláig (1679) volt itt kanonok – vagyis az ő esetében is igaznak tűnik Fazekas István a pozsonyi prépostok és kanonok életútját elemző tanulmányának megállapítása, mely szerint a 17. században Pozsony leginkább „végállomás",[21] nem pedig az egyházi karrier egyik lépcsőfoka. Borcsiczky városplébánosként is szolgált (*parochus Posoniensis*), mely tisztséget a káptalan biztosította, ugyanakkor a város választotta

MNL OL Batthyány missilisek (P 1314), Nr. 29318. Kiadta: Tusor (kiad.), *Lippay érsek levelei*, 2015, Nr. 257.

13 Borcsiczky György levele Batthyány Ádámnak, Sopron, 1651. május 14. MNL OL Batthyány missilisek (P 1314), Nr. 7033.

14 Koltai 2012, 400.

15 Az új prefektusról nemcsak az érsek, de Magnovith János is jó véleménnyel volt: „Tudós ember, vele tanultam a hatodik oskolát; akkor is böcsületesen tanult." Takáts 2002, 204.

16 Fazekas 1996, 94–97, 101.

17 Koltai 2012, 405.

18 Koltai 2012, 405.

19 Kiadta: Tusor (kiad.), *Lippay érsek levelei*, 2015, Nr. 265.

20 Pozsony kora újkori jelentőségéről és intézményrendszeréről: Pálffy 2013; Kádár 2020, 43–54; Fazekas 2018; Pálffy 2023.

21 Fazekas 2018, 205.

meg, és a fizetését is ő adta.[22] Pozsonyban németek (akik főként evangélikusok), magyarok és szlovákok is éltek, a város mindannyiuknak biztosítani tudta az anyanyelvű prédikációt.[23]

Borcsiczky György könyvei

Borcsiczkynek Batthyány Ádám szolgálatában és a fiúk prefektusaként 1651 és 1653 között több „könyves ügye" is volt. A gróf egyes alkalmazottai könyveket is vásároltak, intézték a nyomtatásukat, köttetésüket és szétosztásukat, s közéjük tartozott a nevelő is.[24] A források közül mindenképpen kiemelendők a „Christoph Úrfi" és „Pál Úrfi" számára megvásárolt könyvek jegyzékei:[25] előbbinek a *Ratio studiorum* keretében a syntaxis, utóbbinak a grammatikai osztály elvégzéséhez voltak szükségesek ezek az olvasmányok. Nem kizárt, hogy ezeket Borcsiczky nemcsak a fiúknak vette meg, hanem neki is megvoltak, hiszen egykori jezsuita diákként ő is ezen tankönyvekből tanulhatott. A grammatikai osztályban a latin alapos ismeretét és a görög nyelv alapjait sajátították el, ehhez Emmanuel Alvarez nyelvtankönyvét, Jakob Gretser görög nyelvtanát és Aldus Manutius frázisgyűjteményét írták elő; olvasmányként pedig Marcus Tullius Cicero *Epistolae familiares*ét és Ovidiustól a *De Nuce*t.[26] A listán ott találjuk még Petrus Canisius *catechismus*át is.[27]

A syntaxis keretében a latin nyelv- és mondattani ismereteiket tökéletesítették a diákok, ehhez továbbra is az előbb említett könyveket használták. Új szerző, illetve mű Johannes Ravisius Textor, Henricus Smetius *Prosodiá*ja, valamint például a *De conscribendis epistolis* vagy a *Thesaurus poeticus*. Az olvasmányok között Cicero mellett több újat is látunk: Catullus purgatus, Cicero (*De senectute*, *Somnium Scipionis*), Curtius Rufus, Livius, Ovidius (*De Ponto*), Vergilius.[28]

A Batthyány fiúknak beszerzett iskolai könyvek szerzőit, műveit végignézve csak Petrus Canisius katekizmusát leljük fel Borcsiczky ismert könyvei között, azt viszont két példányban is.[29] Az egyik kötetben szerepel mind Borcsiczky,

22 Fazekas 2018, 206.
23 Fazekas 2018, 207; Kádár 2020, 47–49.
24 Adattár 11, 1983, 279. Nr. 455, 456, 457; 283. Nr. 468; 284. Nr. 470; 471–574.
25 Adattár 11, 1983, 279–280. Nr. 458; 280. Nr. 459.
26 Fazekas 1996, 96.
27 Fazekas 1996, 96–97.
28 Fazekas 1996, 96.
29 „(25) Duo libri, et duo tomi P. Canisij S. Jesu in Cathecismus."

mind a pozsonyi ferencesek beírása 1649-ből, ami arra utal, hogy a munka előbb a barátoké volt, majd a pozsonyi kanonoké, s végrendelete szerint az visszakerült a ferencesek valamely bibliotékájába.

Az 1679-es (könyves) testamentum

Borcsiczky György testamentumát 1679-ben, élete végén szerezte. Ekkor 60 éves volt, tehát már idősödő férfi, de még nem aggastyán, s az irat elkészítésére betegsége készthette, legalábbis aláírásának írásképe ezt sugallja. Végrendelkezése kapcsán két irat ismert a mariánus ferencesek pozsonyi levéltárából: 1) a testamentum, amelyet Borcsiczky több helyen kiegészített, szövegrészeket húzott át, a végén keltezés és aláírás is szerepel: „Actum et confectu(m) Testamentu(m) in Posoniensi Parochiali domo die 9 Februaris anno 1679. Geor(gius) Borcsiczky, A. S. M. de B. P. C. et Par(ochus) mpp."; 2) a hagyatéki összeírás, amely így kezdődik: „Anno 1679. die 4. Februarii Consignationes Libror(um) R(everen)dissimi" (az irat legvégén lévő két kiegészítés [P. S.] után az 1679. március 2. dátum szerepel), külzetén pedig az alábbi feljegyzés olvasható: „Haec rerum specificatio pertinet ad Testamentum R(everen)d(issi)mi D(omi)ni Georgii Borcsiczky Canonici et Parochi Poson(iensi)".[30]

Tartalmilag mindkét irat igen izgalmas, hiszen képet kapunk arról, hogy a 17. század második felében egy pozsonyi kanonok és plébános milyen tárgyakkal (ötvösművek, ruhák, textíliák, kegyképek)[31] és mennyi borral, élelmiszerrel (búza, liszt) rendelkezett, azaz mekkora vagyona volt.[32] Borcsiczky több szerzetesi és vallási közösségnek, rokonnak, barátnak, inasnak és pártfogónak adományozott, így kapcsolati hálójáról is új ismeretek birtokába jutunk.

A legtöbbet (pénzt, különböző tárgyakat, bort) a ferenceseknek, azon belül is a pozsonyi kolostornak adományozott, ez pedig a szerzethez való szoros kötődését mutatja. Szolgálati helyén, Pozsonyban volt a mariánus barátok központi rendháza, továbbá itt működött a klarissza és a kapucinus közösség is, velük nap mint nap találkozhatott, s feltehetőleg nem csak az utolsó akaratában nekik adományozott pénzzel, borral támogatta őket. Habár a körülmények nem ismertek, de talán nem véletlen, hogy a jezsuita rendből való kilépése után éppen a ferencesek életmódja, lelkülete ragadta meg. S ahogy a tanulmány ele-

[30] ŠAB, Archív Mariánskej provincie františkánov v Bratislave, Lad. 46. Fasc. 4. no. 1a.
[31] Olykor megadja egy-egy ruhadarab, használati tárgy nevének magyar megfelelőjét is.
[32] A pozsonyi papi jövedelmekre: Fazekas 2018, 206; Kádár 2020, 47.

jén már említettem, templomuk kriptájában, a szerzet öltözetében, a legszerényebb módon akarta végső nyughelyét elnyerni:

> „et quidem pauperrima Franciscana vesticula induendum, sacra chorda praecingendum, atque in crypta Posoniensis Conventus S. Francisci Seraphica Religioso more, absque ullis externis caeremoniis et expensis deponendum; siquidem a sacra Religiosae seraphica me ita humillime expetente in membrum indignum susceptus sunt."[33]

Borcsiczky György olvasmányműveltségének szempontjából számunkra a hagyatéki jegyzék a fontosabb, hiszen ebben van felsorolva 62 kötete, s ezenkívül még két könyve ismert.[34] Könyveiről nem ő, hanem a mariánusok akkori elöljárója, Babcsánszky Didák (†1680)[35] rendelkezhetett, aki szükségleteik szerint oszthatta azokat szét a ferences rendházak között. Könyveinek további sorsa nem igazán követhető, mindössze öt olyan kötetet találtam, amelyben szerepel a tulajdonosi bejegyzése, s ebből csak kettőben van ott a pozsonyi ferencesek beírása az 1679-es évszámmal ellátva.

Könyveinek száma kevésnek semmiképpen sem mondható, ráadásul ehhez hozzásorolhatjuk a nevelői időszakában használt műveket is, így ez a mennyiség lehetőséget ad arra, hogy bepillantsunk a műveltségébe. Kortársai közül például Szenttamásy Máté (1606/1607–1676) csornai prépost, címzetes erdélyi püspöknek és Zichy György (1628–1674) soproni városplébánosnak volt hasonló méretű gyűjteménye, előbbi 42,[36] utóbbi 70 kötettel rendelkezett.[37]

Az egyes tételeken végigtekintve már elsőre feltűnik, hogy Borcsiczky bibliotékájában nem az egyházi középréteg átlagos gyűjteményét láthatjuk. Ez leginkább a kegyes irodalomhoz tartozó művek magas számában mutatkozik meg: a közel húsz kötet, a könyvtár közel egyharmada azt jelentheti, hogy egy, a hivatását mélyen megélő, eruditív személyről van szó. A szerzők, mondhatni természetesen, döntő többségben jezsuiták, hiszen az aszketikus irodalom éppen tőlük kapta a legnagyobb ösztönzést, s a kora újkori katolikus vallásos irodalom egyik legfontosabb eleme a jezsuita meditáció, valamint az ebből kialakuló iro-

[33] ŠAB, Archív Mariánskej provincie františkánov v Bratislave, Lad. 46. Fasc. 4. no. 1. fol. [3].

[34] Fórišová 2000, 485; Komorová, Saktorová 2014, Nr. 1262.

[35] 1679-ben nem volt ténylegesen megválasztott minister provincialisa a mariánus ferenceseknek, ugyanis Korlátovics Róbert 1678-ban elhunyt. A kormánytanács ekkor Babcsánszky Didákot választotta meg helyettesül (Actualis Vicarius Provinciae), aki ezt a tisztséget csak 1680-ig töltötte be, mert ő is elhunyt. Karácsonyi 1923, 128–129; Weiss 1978, 17. nr. 128; 104, nr. 1932.

[36] Adattár 13/6, 2024, 51–53; Fazekas 2014a, 45, 51–52; Fazekas 2014b, 157–158.

[37] Adattár 18/1, 1994, 324–326; Fazekas 2014b, 153–154.

dalom.[38] Ezeket reprezentálják a francia Paul de Barry (1587–1661) és Philippe d'Outreman (1585–1652), a belga Johannes Busaeus (1547–1611), a spanyol Juan Eusebio Nieremberg (1595–1658), az osztrák Johannes Bucelleni (†1669) vagy Paul Zehentner (1589–1648) kegyességi írásai. Továbbá fellelhetjük még a bencés David Gregor Corner (1587–1648) göttweigi apátot, a karthauzi rend egyik legfontosabb személyét, Dionysius Carthusianust (1402/1403–1471), a karmelita Hilarius a Sancto Sepulchrot (17. sz.) vagy a domonkos Ludovicus Granatensist (1504/1505–1588). A magyar, illetve magyarországi szerzők közé Lépes Bálint (1570–1623),[39] Sigray Ferenc (1648–1704)[40] és Zakariás Trinckel (1602–1665) sorolható.[41] Többüknek is van pozsonyi vonatkozása, így Borcsiczkyval akár ismerhették is egymást. Bucelleni és Trinckel a pozsonyi jezsuita rendház vezetői voltak a 17. század közepén, Sigray pedig a jezsuita gimnázium hallgatója;[42] előbbi meditációs művei egy részét magyar főpapoknak ajánlotta, így az *Asceticae considerationes* (Bécs, 1666–1667) második kötetét Szelepcsényi György esztergomi érseknek.

A lelkiségi írások között látjuk még Xaveri Szent Ferenc (1506–1552) *vitá*-ját, s két, részben egyháztörténeti, ugyanakkor a Mária-kultuszhoz is tartozó munkát: az egyik az első mariazelli mirákulumos munka Christoph Andreas Fischertől (*Historia Ecclesiae Cellensis ad Beatam Virginem*, Bécs, 1604), a másik pedig a pálos Ignatius Griskirchernek (†1660) a Pozsony fölötti máriavölgyi kegyhely történetéről és csodáiról szóló műve (Bécs, 1661).[43]

Pozsonyi kanonokunk papként mindennapi lelkipásztori feladatokat látott el, így nem meglepő a beszédgyűjtemények magas száma, 14 kötetről van szó. Ahogy a kegyességi műveknél, ez esetben is a korszak kedvelt szerzőinek írásai sorakoztak Borcsiczky könyvespolcain, így például Alessandro Calamato (†1648) neves messinai szónok, a Magyarországon rendkívül népszerű

38 Tüskés 1997, 22.

39 Lépes Bálint, *Az halando es iteletre menendeo tellyes emberi nemzetnek fenyes tükörö*, Prága, Pavel Sessius, 1616. (RMNy 1119)

40 Pinder, Ulrich; Sigray, Ferenc, *Speculum passionis domini nostri Jesu Christi variis sanctorum patrum testimoniis illustratum*, Reimpressum Posonii [Nagyszombat], typ. Joanni Gregorii Zerweg, 1675. (RMNy 4053)

41 Pozsonyban született német szülők gyermekeként. A szakirodalomban hol magyar, hol német származásúként emlegetik. Trinckelről: Borián 2004, 130, 136; Diós (szerk.), *MKL*, 2009, 352, Loyola 2013, 12.

42 RMNy 4053, p. 449.

43 Grieskircher Máriát Patrona Ungariaenek, illetve Magna Ungariae Dominának is nevezi: Grieskircher, Ignatius, *Magnae Ungariae dominae, unici Dei matris admirabilis, mirabilia, quae in statua sua sacra super Posonium in Thal ... operatur ... per quempiam patrem ordinis S. Pauli primi eremitae*, Viennae Austriae, Matthaeus Cosmerovius, 1661. (RMK III. 6427) – Máriavölgyről és Grieskircher művéről: Knapp 1992, 197; Tüskés, Knapp 2002a.

Petrus Bessaeus (Besse) (1557–1639) vagy a már említett Ludovicus Granatensis (1504/1505–1588) három, illetve két kötettel; s a magyar klasszikusnak tekinthető Káldi György (1573–1634)[44] és Pázmány Péter (1570–1637)[45] prédikációt is beszerezte Borcsiczky.

A hitvita-irodalom is a jelentősebb csoportot teszi ki a maga 8 kötetével. Az arányokat tekintve a harmadik legnagyobb egységről van szó, amelynek darabjai az evangélikusokkal való gyakori érintkezések miatt lehettek szükségesek.[46] Kézikönyvként szolgált a jezsuita Martinus Becanus (1563–1624) *Manuale controversiarum*a, de jó hasznát vehette a két Canisius-kötetnek vagy a ferences Bonaventura Hocquard (17. sz.) *Perspectivum Lutheranorum, et Calvinistarum*ának is.[47] Borcsiczky Páter Bonaventurát személyesen is ismerhette (ámbár életrajzi adatairól szinte semmit nem tudunk), hiszen a 17. század közepén a pozsonyi ferences teológia generális lektora volt. A bordeaux-i jogtudós Florimond Raemond (1540–1601) *Synopsis*át a korabeli vitákról és eretnekségekről nemcsak tartalma, hanem az ő személye, útkeresése miatt is érdeklődéssel olvashatták a korban, hiszen a többszöri vallásváltoztatók közé tartozott: katolikusból kálvinista, majd ismét katolikus hívő lett. Két Pázmány apologetikus művet is forgathatott, az egyik a *Logi alogi*,[48] a másik pedig a sokkal elterjedtebb *Kalauz*, feltehetőleg annak is a harmadik, vagyis a legfrissebb kiadása[49] – ez utóbbi kettőt helyben vásárolhatta meg, hiszen pozsonyi megjelenésűek. Mindenképpen említésre méltó még Johann Faber/Fabri (1504–1558) augsbur-

[44] Káldi György, *Az vasarnapokra-valo predikatzioknak elsö resze, advent elsö vasarnapiatol-fogva Sz. Haromság vasárnapjáig...*, Bécs–Pozsony–Nagyszombat, Rikesz Mihály et typ. Societatis Jesu, 1631. (RMNy 1509)

[45] Pázmány Péter, *A romai anyaszentegyház szokasából minden vasarnapokra es egy-nehany innepekre rendelt evangeliomokrúl predikacziok*, Pozsony, typ. S. J., 1636. (RMNy 1659)

[46] Pozsony lakosságának és a város vezetőségének legjelentősebb részét a kora újkorban alapvetően német evangélikusok képezték. Jelentősebb változások a felekezeti arányon belül az 1670-es évektől figyelhetők meg. Kádár 2020, 43–45.

[47] Hocquard, Bonaventura, *Perspectivum Lutheranorum, Et Calvinistarum: In duas Partes divisum ad orthodoxorum omnium confirmationem confusionem*, 2 Vol., Vienna, Matthaeus Cosmerovius, 1648–1649. (RMK III. 7617, 7621) A művet Pálffy Pál (1592–1653) nádornak ajánlotta. – Hocquard atya nagy hitvitákat folytatott a felvidéki, így a szakolcai, a galgóci és a kassai evangélikusokkal, ezen munkája körükben váltott ki nagy visszhangot. Részükről két válasz is született Zachariaš Kalinka privigyei rektor és Daniel Láni galgóci prédikátor tollából. Németh 2011, 25, 31.

[48] Pázmány Péter, *Logi alogi, quibus baptae calamosphactae peniculum papporum Solnensis conciliabuli et hyperaspisten legitimae antilogiae vellicant; veritatis radiis adobruti, Joannes Jemicius scribebat*, Pozsony, typ. archiepiscopalis, 1612. (RMNy 1040)

[49] Pázmány Péter, *Hodoegus, Igazsagra-vezerlö kalavz, mellyet irt es most sok helyen jobbitván ki-bocsátott cardinal Pazmany Peter esztergami ersek*, Pozsony, typ. Societatis Jesu, 1637. (RMNy 1697)

gi, Domonkos-rendi prédikátor *Missa evangelica quid sit* (Bécs, 1558) című munkája, melyet Oláh Miklós esztergomi érsek a katolikus hitvédelem jelentős alkotásának tartott, így kiadatta, hogy papjai számára is hozzáférhetővé tegye.[50]

A lelkipásztorkodást segítette Charles Musart (1582–1653) jezsuita atya *Manuale Parochorum*a és a navarrai hittudós, Martin de Azpilcueta (1491–1586) *compendium*a. Papként volt szüksége szerkönyvekre, a két breviáriumra és a diurnáléra, melyek nagyságuk, díszítettségük és kötéstábláik miatt komoly anyagi értéket is képviseltek. Az egyik breviárium és a diurnálé a leírásuk szerint „novu(m) in magno quarto folio deauratu(m)", az előbbi ráadásul vörös karmazsinnal volt bevonva. A másik breviárium „in usum habitus attritu(m)", fekete kordovánnyal borítva.[51] Természetesen bibliái is voltak, egy latin és egy magyar nyelvű, utóbbi nyilvánvalóan a Káldi-fordítás.[52]

A morálteológiai értekezések a korszak egyházi (katolikus) gyűjteményeinek alapirodalmát képezték, különösen a papság alsó és középrétegében. Ez tulajdonképpen a teológiai képzettségüket tükrözte vissza, ugyanis a spekulatív teológiát a legtöbb esetben már nem végezték el, inkább csak a lelkészi munka gyakorlati teendőit sajátították el, hogy minél hamarabb szolgálatba állhassanak.[53] Borcsiczky esetében is fellelhetünk több ide tartozó kiadványt, így például Hermann Busenbaum (1600–1668) *Medulla theologiae moralis*át, amely a Kárpát-medencében tevékenykedő egyháziak körében is igen kedvelt volt.

A jogi irodalmat a Pázmány Péter által összehívott 1629. évi nagyszombati zsinat határozatai,[54] illetve Kéry János (1638–1685) pálos generálisnak a Szentszék és a pálos rend kapcsolatáról írott jogi és egyben teológiai értekezése képviselik.[55] Volt még egy filozófiai tankönyve, melyben az előbb említett Kéry az arisztote-

---

50 Szoliva 2015, 24. A kötet címlapja után szerepel az Oláh Miklóst ábrázoló rézmetszet, az érsek legrégibb hiteles arcképe, mely az 1558-as *Breviarium Strigoniense*ben is megtalálható. Az arcképről: Rózsa 1960.

51 Végrendelet 1979b, fol. [3].

52 Káldi György, *Szent Biblia, Az egesz keresztyénségben bé-vött régi deák bötüböl magyarra forditotta a Jésus-alatt vitézkedö társaság-béli nagy-szombati Káldi György pap*, Bécs, Formika Máte, 1626. (RMNy 1352)

53 A kérdésről: Fazekas 214, 86–87.

54 *Acta et decreta synodi dioecesanae Strigoniensis, authoritate illustrissimiac reverendissimi domini Petri Pázmány archiepiscopi Strigoniensis, celebratae Tyrnaviae anno Domini MDCXXIX. die IV. Octobris et sequentibus...*, Posonii, in aede archiepiscopali [typ. Societatis Jesu], 1629. (RMNy 1448) – Vagy az 1667-es, pottendorfi kiadás: RMNy App. 251; Viskolcz 2015, 98.

55 *Decreta Sacrae Sedis Apostolicae, quotannis a regularibus temporibus certis legenda, cum dubitationibus et resolutionibus suis, ex dd. variis collectis et digestis per ... fratrem Ioannem Kery Ordinis Sancti Pauli primi eremitae priorem generalem ...*, Viennae Austriae, typ. Leopoldi Voigt, 1674. (RMK III. 2651)

lészi skolasztikus filozófia rendszerét foglalta össze,[56] és egy Calepinus-szótára (Bázel, 1560). Bibliotékájának igazából egyetlen darabjáról mondható el, hogy az az egyéni ízlés, érdeklődés, nevezetesen a természettudomány körébe tartozik, ez pedig Zacharias Traber (1611–1679) osztrák jezsuita pap és matematikus *Nervus Opticus Sive Tractatus Theoricus*a (Bécs, 1675); egyik variásának ajánlása szintén Szelepcsényi György esztergomi érseknek szól.[57] A gazdagon illusztrált kötet a korszak egyik jelentős, enciklopédikus jellegű munkája.[58]

Borcsiczky György könyveinek elemzését elvégezve a pozsonyi kanonok és plébános gyűjteményét viszonylag teljes könyvtárnak tekinthetjük. Ugyanakkor mégis lehet hiányérzetünk. A jezsuita rendet otthagyta,[59] s a ferencesekkel alakított ki szorosabb kapcsolatot, az irántuk való elkötelezettségére azonban ismert könyvei közt szinte semmi nem utal. Továbbá egyetlen bibliamagyarázatot sem találunk a könyvjegyzékén, ami gyakorló papként igencsak feltűnő hiányosság. S számomra még az is meglepő, hogy egyetlen protestáns szerző, illetve antik görög vagy római írók, s még Cicero sincs a listán, utóbbiak klaszszikus műveltségére vagy iskolai tanulmányaira utalnának. (Ezt a képet némileg árnyalja a korábban már bemutatott, a Batthyány fiúk nevelésének idején beszerzett kiadványok ismerete.)

A könyvek megjelenési évét tekintve mindenképpen kiemelendő, hogy azok döntően friss, illetve a legfrissebb kiadványok, vagyis Borcsiszky bibliotékája által naprakész olvasottsággal rendelkezett. A középkori szerzőknek szinte nyoma sincs. Ebben a korszakban még nem a régi, hanem az új kiadványok voltak a drágábbak, magasabb jövedelme lehetővé tette ezek megszerzését; s

---

56 Kéry János, *Reverendissimi patris fratris Joannis Kery, fratrum eremitarum ordinis S. Pauli primi eremitae prioris generalis, ss. theologiae, nec non aa. ll. et philosophiae doctoris, eiusdemque in … conventu Lepoglaviensi olim ordinarij professoris Vniversa philosophia scholastica, tomis tribus comprehensa…*, Pozsony [– Bécs], Gottfridus Gründerus [Johann Baptist Hacque], 1673 [–1674]. (RMNy 3994)

57 Lásd pl. a ‹K10plus - Verbundkatalog von GBV und SWB' online katalógus példányait: https://opac.k10plus.de/DB=2.299/LNG=DU/ (Megtekintés: 2026. január 8.)

58 A munka kivételes jelentőségét mutatja, hogy egy példány a nagyszombati jezsuiták könyvtárát is gazdagította, amely a 20. században az Eötvös József Collegium könyvtárába került, ahonnan az 1940-es években eltűnt. A kötet 2022-ben bukkant fel egy New York-i antikvárium árverésén, amely 2025-ben visszajutott Magyarországra. Kulcsár Szabóné 2023. Lásd még: https://konyvtar.elte.hu/hu/hir/ekl-egyetemi-konyvtar/felbecsulhetetlen-erteku-kulturalis-oroksegunk-hazaterese (Megtekintés: 2026. január 8.)

59 A jezsuitákkal a kapcsolata teljesen nem szakadhatott meg, hiszen Pozsony a pátereknek 1626 óta az egyik legfontosabb városa, ekkortól működött a kollégiumuk. Kádár 2018; Kádár 2020, passim. – Továbbá végrendeletében bort adományozott nekik: „Posoniensi Collegio Societatis Jesu p(er) refrigerio animae meae lego duo Vasa Vini antiqui tertij anni in signu(m) mea obligationis humillimae erga Sanctissimam Societ(a)tem, et quide(m) 1mu(m) Vas in ordine vigesimu(m) primu(m). Ur. 12 ¼".

ehhez hozzávehetjük még a könyvek iránti vonzalmát is. A nyomdászokat és nyomtatás helyét szemügyre véve az is feltűnik, hogy a kiadványok egy jelentős hányadán Bécs és a császárváros neves tipográfusának, Matthaeus Cosmeroviusnak (1606–1674) a neve áll. A „magyarok nyomdásza" Borcsiczky kortársa volt, sikeres műhelyét szinte teljes mértékben pozsonyi időszakában működtette (1640–1674).[60] Akár saját maga is látogathatta a bécsi könyvpiacokat, azonban talán az a valószínűbb, hogy a két város közelsége miatt Bécsből Pozsonyba könnyedén eljutottak az ottani sajtótermékek.

A kora újkori, hazai könyvjegyzékek elemzésekor sokszor meglepődünk, hogy egy magyar anyanyelvű tulajdonosnak mennyire kevés hungaricuma, s azon belül is magyar nyelvű kiadványa van. Borcsiczky esetében kissé módosul a kép, hiszen viszonylag nagyobb számban birtokolt ilyen jellegű műveket – részben a Pozsonyban töltött évtizedeknek, részben saját igényének köszönhetően is.

Borcsiczky György pozsonyi kanonoknak, plébánosnak mozgalmas élete lehetett a Magyar Királyság kora újkori fővárosában a 17. század közepétől az 1670-es évek legvégéig, ahol nemcsak saját felekezetének, de az evangélikusoknak is több, kisebb-nagyobb közössége működött. Ebben a hitvitákkal teli, küzdelmes időszakban mindennapi lelkipásztori és hivatali teendőinek elvégzésében könyvei is segítették, s különösen a gyűjteménye gerincét adó lelkiségi olvasmányok nyújtottak számára lelki támaszt.

Hivatkozott irodalom

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár
RMNy = Régi Magyarország Nyomtatványok
ŠAB = Štátny archív v Bratislave

Adattár 11, 1983 – *A magyar könyvkultúra múltjából, Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése*, sajtó alá rend. Herner János, Monok István, Szeged, József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 1983 (Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13/6).

Adattár 13/6, 2024 – *Magyarországi magánkönyvtárak, 6. köt., 1617–1751*, sajtó alá rend., szerk. Monok István, Bp., MTA Könyvtár és Információs Központ, 2024 (Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13/6).

[60] Mayer 1887, 232–264; Cosmerovius magyar vonatkozású kiadványai: Viskolcz 2008, 20–26.

Adattár 18/1, 1994 – *Lesestoffe in Westungarn, 1., Sopron (Ödenburg), 1535–1721*, Hg. Tibor Grüll, Katalin Keveházi, József László Kovács, István Monok, Péter Ötvös, Katalin G. Szende, Szeged, Scriptum, 1994 (Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 18/1).

Borián 2004 – Borián Gellért Elréd, *Zrínyi Miklós a pálos és a jezsuita történetírás tükrében*, Pannonhalma, Pannonhalmi Főapátság, 2004 (Pannonhalmi Füzetek, 50).

Diós (szerk.), *MKL*, 2009 – *Magyar Katolikus Lexikon*, főszerk. Diós István, 14. köt., Bp., Szent István Társulat, 2009.

Fazekas 1996 – Fazekas István, *Batthyány I. Ádám és gyermekei = Gyermekek a kora újkori Magyarországon, „adott Isten hozzánk való szeretetéből egy kis fraucimmerecskét nekünk”*, szerk. Péter Katalin, Bp., MTA TTI, 1996 (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 19), 91–114.

Fazekas 2003 – Fazekas István, *A bécsi Pazmaneum magyarországi hallgatói 1623–1918 (1951)*, Bp., ELTE Levéltára, 2003 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 8).

Fazekas 2014a – Fazekas István, *Szenttamásy Máté erdélyi püspök, csornai prépost élete és működése* = Fazekas István, *A reform útján, A katolikus megújulás Nyugat-Magyarországon*, Győr, Győri Egyházmegyei Levéltár, 2014, 38–52.

Fazekas 2014b – Fazekas István, *Könyv- és olvasáskultúra a győri egyházmegye papsága körében a XVII. század második felében* = Fazekas István, *A reform útján, A katolikus megújulás Nyugat-Magyarországon*, Győr, Győri Egyházmegyei Levéltár, 2014, 147–162.

Fazekas 2018 – Fazekas István, *A katolikus egyház helyzete és intézményrendszere a kora újkori Pozsonyban = Történelmi Szemle*, 60(2018), 2, 201–213.

Fórišová 2000 – Fórišová, Marta, *17. századi pozsonyi nyomtatványok possessorai = Magyar Könyvszemle*, 116(2000), 483–491.

Kádár 2018 – Kádár Zsófia, *A pozsonyi jezsuita kollégium mint összetett intézmény a 17. században = Történelmi Szemle*, 60(2018/2), 237 –282.

Kádár 2020 – Kádár Zsófia, *Jezsuiták Nyugat-Magyarországon a 17. században, A pozsonyi, győri és soproni kollégiumok*, Bp., BTK TTI, 2020 (Magyar Történelmi Emlékek, Értekezések)

Knapp 1992 – Knapp Éva, *A máriavölgyi pálos kolostor könyvtára a 18. században, I–II = Magyar Könyvszemle*, 108(1992), 193–216, 313–327.; uez: Knapp Éva, *Libellus, Válogatott könyv- és könyvtártörténeti tanulmányok*, Bp., Balassi, 2007, 197–246.

Koltai 2012 – Koltai András, *Batthyány Ádám, Egy magyar főúr és udvara a XVII. század közepén,* Győr, Győri Egyházmegyei Levéltár, 2012 (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai, Források, 14)

Kulcsár Szabóné 2023 – Kulcsár Szabó Ernőné Gombos Annamária, *Minden, amit a közgyűjtemények védelméről tudni akartál, de sosem merted megkérdezni = Hagyományok és kihívások,* X., Országos Könyvtárszakmai Nap, 2022, szerk. Szabó Panna, Székelyné Török Tünde, Bp., ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, 2023, 13–28. https://doi.org/10.21862/HagyKihiv_2022.13

Komorová, Saktorová 2014 – Komorová, Klára, Saktorová, Helena, *Tlače 16. storočia vo františkánskych knižniciach = Opera impressa saeculi XVI quae in bibliothecis Ordinis Franciscanorum asservantur,* Martin, Slovenská národná knižnica, 2014 (Generálny katalóg tlačí 16. storočia zachovaných území slovenska. – Catalogus generalis operum impressorum saeculi XVI quae in Slovacia asservantur, Tomus 3)

Loyola 2013 – Loyolai Szent Ignác, *Lelkigyakorlatok (Magyar fordítás 1663-ból)*, sajtó alá rend., bev. Nagy Anna, szerk. Bogár Judit, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar, 2013 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti források, 2)

Mayer 1887 – Mayer, Anton, *Wiens Buchdrucker-Geschichte 1482–1882*, Wien, 1887.

Mikó, Pálffy 2005 – Mikó Árpád, Pálffy Géza, *A pozsonyi ferences templom késő reneszánsz és korai barokk síremlékei = Művészettörténeti Értesítő*, 54(2005), 3, 319–348. https://doi.org/10.1556/muvert.54.2005.3-4.6

Molnár 2006 – Molnár Antal, *A bátai apátság és népei a török korban*, Bp., METEM, 2006 (METEM-könyvek, 56).

Németh 2011 – Németh András, *Egy újabb nemzetközi jelentőségű kódextöredék az OSZK-ban, (Cod. Graec. 4.)* = Szöveg – *emlék – kép*, szerk. Boka László, P. Vásárhelyi Judit, Bp., OSZK, Gondolat, 2011 (Bibliotheca scientiae et artis), 25–46.

Pálffy 2013 – Pálffy Géza, *A Magyar Királyság új fővárosa, Pozsony a XVI. században = Fons*, 20(2013/1), 3–76.

Pálffy 2023 – Pálffy Géza, *Buda örökösei, „Fővárosok" a kora újkori Magyarországon = Urbs, Magyar Várostörténeti Évkönyv*, 18(2023), 169–187.

RMK III. = Szabó Károly, Hellebrant Árpád, *Régi Magyar Könyvtár, III-dik kötet, Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól, 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve,* Bp., MTA, 1896.

RMNy – *Régi Magyarországi Nyomtatványok 1601–1635*, összeáll. Borsa Gedeon, Hervay Ferenc, Holl Béla, közrem. Fazakas József, Heltai János, Kelecsényi Ákos, Vásárhelyi Judit, Bp., Akadémiai, 1983. – *Régi Magyarországi Nyomtatványok 1636–1655*, összeáll. Heltai János, Holl Béla, Pavercsik Ilona, Vásárhelyi Judit, közrem. Dörnyei Sándor, V. Ecsedy Judit, Käfer István, Bp., Akadémiai, 2000. – *Régi Magyarországi Nyomtatványok 1671–1685*, összeáll. Heltai János, Kovács Eszter, P. Vásárhelyi Judit, Perger Péter, Szvorényi Róbert, Tóth Anna Judit, V. Ecsedy Judit, szerk. P. Vásárhelyi Judit, Perger Péter, Bp., OSZK, 2023.

Rózsa 1960 – Rózsa György, *Oláh Miklós legrégibb arcképe = Magyar Könyvszemle*, 76(1960/4), 433–438.

Sörös 1912 – Sörös Pongrác, *Az elenyészett bencés apátságok*, Bp., Stephaneum-ny., 1912 (A pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története, 12/B)

Szoliva 2015 – Szoliva Gábriel OFM, *„…Viennae excudi fecimus", Oláh Miklós esztergomi érsek könyvkiadói tevékenysége és a katolikus megújulás = Sapientia*, 8(2015/2), 16–39.

Takáts 2002 – Takáts Sándor, *A régi Magyarország jókedve*, Bp., Osiris, 2002.

Tusor (kiad.), *Lippay érsek levelei*, 2015 – *„Írom kegyelmednek, mint igaz magyar igaz magyarnak…", Lippay György veszprémi és egri püspök, esztergomi érsek levelei magyar arisztokratákhoz, nemesekhez (1635–1665)*, feltárta, szerk. és közread. Tusor Péter, Bp., MTA-PPKE „Lendület" Egyháztörténeti Kutatócsoport, Gondolat, 2015 (Bibliotheca Historiae Ecclesiasticae Universitatis Catholicae de Petro Pázmány Nuncupatae. Ser. 2., Collectanea studiorum et textuum. Classis 1., 1)

Tüskés 1997 – Tüskés Gábor, *A jezsuita meditációs irodalom a XVI–XVII. században = Irodalomtörténet*, 28/78(1997), 1–2, 22–47.

Tüskés, Knapp 2002 – Tüskés Gábor, Knapp Éva, *Az első máriavölgyi mirákulumos könyv és utóélete* = Tüskés Gábor, Knapp Éva, *Az egyházi irodalom műfajai a XVII–XVIII. században, Tanulmányok*, Bp., Argumentum, 2002 (Irodalomtörténeti Füzetek, 151), 81–104.

Viskolcz 2008 – Viskolcz Noémi, *Matthaeus Cosmerovius, a magyarok nyomdásza a 17. századi Bécsben = A MOKKA-R Egyesület 2007. december 17-i felolvasóülésének anyaga*, szerk. Monok István, Nyerges Judit, Bp., Argumentum, 2008 (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület füzetei, 1), 7–26.

Viskolcz 2015 – Viskolcz Noémi, *Nádasdy Ferenc (1623–1671) nyomdái*, Bp., Argumentum Kiadó, OSZK, 2015 (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület füzetei, 7).

https://doi.org/10.46403/Litteraeetamicitia.2026.585

Egy szöveggondozó a Corvina könyvtárban: Antonio Bonfini[1]

Zsupán Edina

A Corvina könyvtár történetének rekonstrukciójában alapvetőnek bizonyult a közelmúltnak az a felismerése, hogy a díszkönyvtár létrehozása érdekében kezdeményezett munkálatok koncentrált, tudatos és összehangolt módon zajlottak az 1480-as évek végén mind Itáliában, mind pedig Budán. Hasonló fontossággal bír, hogy az elmúlt évek kutatásainak köszönhetően jóval gazdagabban és árnyaltabban tudjuk leírni a budai könyvkészítő műhely sokrétű tevékenységét. A műhely legfőbb feladatai közé tartozott a több forrásból beszerzett állományrészek „rendbetétele" és formai egységesítése: hiányzó díszítéseket pótoltak, szakadt pergamenlapokat restauráltak, egészítettek ki, egyenkötésekkel és Mátyás-címerrel látták el a kéziratokat. A budai mesterek mindemellett teljes kódexeket is készítettek. Olyan darabok keletkezését sikerült Budára lokalizálnunk, amelyek esetében korábban fel sem merült az esetleges magyarországi eredet a feltételezett itáliaival szemben.[2] A kutatás azonban ezzel együtt is csupán a kódexek küllemi megmunkálására, díszítésére, kötésére koncentrált, s a műhelymunka kiterjedt vizsgálata során nem fogalmazódott meg az a kérdés, hogy mi történt Budán a szövegekkel. Voltak-e törekvések a könyvtár kialakítása során a tartalom, a szövegek „rendbetételére" is? Fontos hangsúlyozni, hogy „rendbetétel" alatt kontextusunkban nem hiányzó kódexlevelek és a rajtuk lévő tartalom fizikai pótlását értjük,[3] hanem meglévő szövegek textológiai, filológiai vizsgálatát.

Szövegekkel való munkáról Mátyás könyvtára számára a források szintjén csupán Firenzéből van tudomásunk. Naldo Naldi tudósít 1488 körül a *Fenséges*

[1] A szerző a HUN-REN – OSZK Fragmenta et Codices Kutatócsoport tagja.

[2] Zsupán 2019, 2020a, 2020b.

[3] Egy frissen rendelt firenzei kódexből hiányzó ívfüzet budai pótlásához lásd: Zsupán 2019, 134–135.

könyvtár dicsérete (*De laudibus Augustae Bibliothecae*) című művének előszavában arról, hogy a magyar király parancsára másolt kötetek emendálásával, azaz javításával foglalatoskodik.[4] Az emendáció ekkoriban egy általánosabb fogalom a szövegekkel folytatott filológiai, textológiai munka megnevezésére, melynek célja az volt, hogy olvasható, értelmes szöveget hozzanak létre a sokszor romlott alapszövegből. Ezt a műveletet lehetőleg párhuzamos emendált szövegek segítségével végezték. Emendálásra került sor akkor is, amikor a másolat elkészülte után egy, a másolótól többnyire független személy átnézte a szöveget, kijavította a scriptor ejtette hibákat, esetleg valódi szövegkritikai beavatkozásokat végzett. Naldi esetében erről lehetett szó, hiszen tudjuk, hogy ezekben az években zajlott Mátyás nagy firenzei kódexrendelésének kivitelezése, amelyben a humanista aktívan részt vett. Emendálásra azonban nem csupán a kéziratok születésekor, hanem bármikor később is sor kerülhetett. A budai scriptorium esetében még nem merült fel ilyesfajta tevékenység lehetősége.[5] Pedig indokolt ezt feltételeznünk részben éppen a könyvtár-kialakítás mindenre kiterjedő, átfogó jellege miatt, részben pedig a magyarországi tradíció okán, hiszen a megelőző tudós generáció – elsősorban Zrednai (Vitéz) Jánosra és körére gondolunk – átvette, és a legnagyobb természetességgel űzte a szövegjavítás humanista gyakorlatát. Jelen dolgozattal a fenti, korábban el nem hangzott kérdésre adható válaszok sorát szeretnénk megnyitni.

Bécs, ÖNB, Cod. 224[6]

Az Österreichische Nationalbibliothek Catullus–Tibullus–Propertius-corvinája Firenzében keletkezett 1469 előtt.[7] A kódex margóin több bejegyző kéz is megfigyelhető, ám egy bizonyos kéz szisztematikusan újra és újra megjelenik. Az ő beavatkozásai mindenekelőtt emendációk: a kódex szövegét javította. Említést érdemel, hogy a kódexben található mindhárom szöveg a firenzei hagyomány fontos, számontartott, értékes képviselője. A Tibullus-rész ráadásul

4 Wojewódzka Biblioteka Publiczna – Książnica Kopernikańska, Cod. Lat. 107, f. 4r: „...qua in emendandis voluminibus tuo iussu exscriptis occupamur."

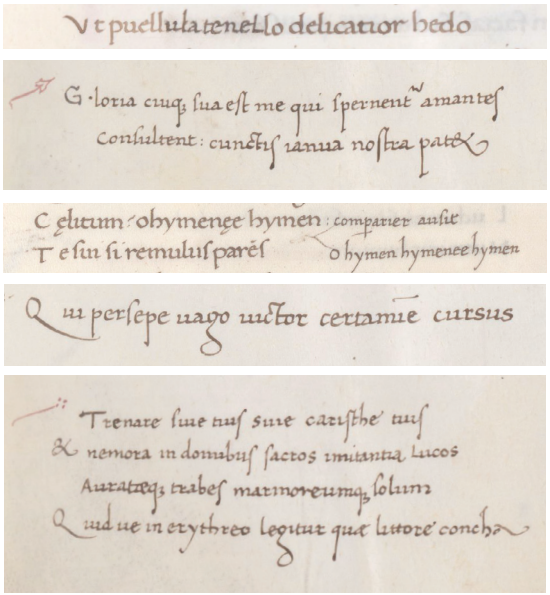
5 Taddeo Ugoleto közismerten a könyvtár kialakításának felelőse volt Budán, ám tőle is csupán olyan saját kezű beavatkozásokat ismerünk, amelyeket saját könyvében, a nyomtatott Crastonus-szótárban eszközölt. Bolonyai 2011.

6 A tanulmányban tárgyalt corvinák digitális változatát lásd a Corvina-honlapon (corvina.hu).

7 Friss, részletes leírása a *Die Wiener Corvinen* elektronikus kiadásban: https://digi-doc.onb.ac.at/fedora/objects/o:crv.cod-224/methods/sdef:TEI/get (Megtekintés: 2026. március 4.), valamint a *Supplementum Corvinianum*-sorozat bécsi katalóguskötetében (előkészületben).

egyetlenként őrzött meg egy olyan sort – ez a 3.4.65 –, amelyet csakis az azóta elveszett Fragmentum Cuiacianum tartott fenn.[8]

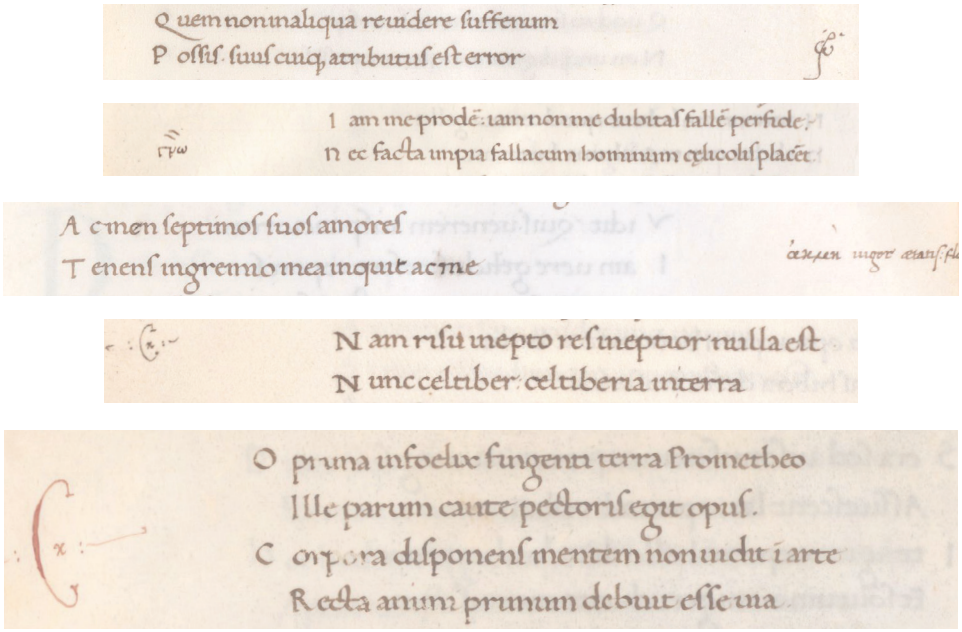
Interlineáris és marginális emendációkat láthatunk, de emendátorunkra jellemző, hogy a szavakban magukban is javít, kivakarva a korábban ott szereplő szövegrészt. *(1. tabló)*

1. tabló: *Bécs, ÖNB, Cod. 224 (részletek)*

Első pillantásra felmerülhetne, hogy mindezt a korrektornak tulajdonítsuk, tehát annak a személynek, aki a másolást követően rendszerint végigjavította a kéziratot. E beavatkozások mértéke azonban meghaladja a korabeli hivatásos firenzei korrektorok szokásos, gyakran alig észrevehető műveleteit. Ugyanakkor ennek az emendátornak van még egy sajátossága: a görögnyelvűség. Elárulja ezt az „ὡραῖον”-rövidítés (egy szép helyet jelölve); két „γνῶμα”-utalás; az „ἀκμή” (’tetőfok’, ’virágkor’) görög szó értelmezése; valamint számos görög nota-jelzés, a „σημείωσαι” (’jegyezd meg’) rövidítése, ami a legkevésbé sem jellemző a firenzei korrektorokra. Emendátorunk otthonosan mozgott tehát a görög kéziratos gyakorlat világában, könnyedén használta annak paratextusait. *(2. tabló)*

[8] Butrica 1989, 211. A kódexben található művek szöveghagyományának részleteihez lásd az előző jegyzetben hivatkozott kódexleírást.

2. tabló: *Bécs, ÖNB, Cod. 224, a görög kéziratosság jelzései*

A kézirat, mielőtt a királyi könyvtárba került volna, Handó György kalocsai érsek és kincstartó tulajdonában volt, mivel Mátyás címere alatt az ő címere található.[9] Valószínűleg Handó nagy, 1469-re datálható, 300 kódexes firenzei megrendeléséhez tartozhatott. Fontos megjegyezni, hogy a kódex ekkoriban, feltehetően e megrendelés nyomán keletkezett. Friss darabról van tehát szó, nem pedig olyan kéziratról, amelynek esetleg korábbi tulajdonosa is volt. Ez azért lényeges, mert biztonsággal kizárhatjuk azt az eshetőséget, hogy az emendációk egy Handót megelőző, korábbi possessornak volnának tulajdoníthatók.

Bécs, ÖNB, Cod. 259

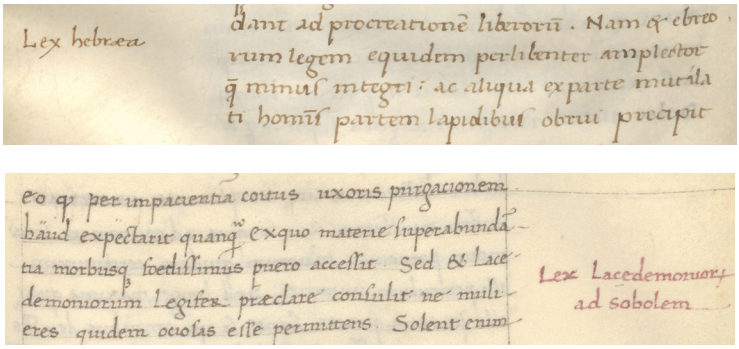
Vegyünk egy másik corvinát! Ez a kódex a 6. század elején elhunyt újplatonikus filozófus, Aeneas Gazaeus *Theophrastus* című dialógusát és Lactantius *Institutiones*ének epitomáját, annak is néhány fejezetét tartalmazza. Míg az előző kódex Firenzében, addig ez Ferrarában keletkezett 1451-ben Guarino Veronese diákjainak körében, közös munka eredményeként, eredetileg a ciprusi eredetű

[9] Pócs 2016, 335. Nr. 18.

Podocataro család számára. Nem kizárt, hogy Janus Pannoniuson keresztül került Magyarországra.[10]

A kötetet baleset érhette, ugyanis tartalomjegyzéke szerint eredetileg több művet tartalmazott. Az egyik, a kódexből jelenleg hiányzó tételt, Pseudo-Augustinus *De spiritu et anima* című művét megtaláljuk az ún. Surriano-kódexben (OSZK, Cod. Lat. 371.). Ezt a kódexet Antonio Surriano velencei követ készíttette 1512 és 1516 között Budán, egyfajta válogatásként a királyi könyvtár figyelemre méltóbb darabjaiból.[11] Különös értékét az adja, hogy azóta elveszett kódexek szövegét őrizte meg. Így – feltehetőleg – az Aeneas Gazaeus-corvina elveszett tartalmának egy részét is.

Hogy az Aeneas Gazaeus-kódex valóban széteshetett, és darabjai elvesztek, tanúsítja a kötetben található két szövegrész találkozási pontja. Itt ugyanis pótlást találunk. A két mű, a *Theophrastus* és a Lactantius-epitomé eredetileg ugyanis a kódex elején és végén volt található, s a jelen szituáció alapján úgy tűnik, hogy nem ívfüzetvégen végződött az egyik, és nem ívfüzetkezdetnél kezdődött a másik. Ezért az érintett szövegrészeket újra kellett másolni ahhoz, hogy a két, eredetileg nem egymás után következő egységből ismét ép kódexet tudjanak létrehozni. *(3. tabló)*

3. tabló: *Bécs, ÖNB, Cod. 259, 20v, 21r (részletek)*

A pótlás külleme jól láthatóan eltér az eredetitől. Egyértelműen más az írás – még akkor is, ha a pótlás készítője megpróbálta utánozni a scriptorét. Ez a kéz minden kétséget kizáróan megegyezik a Catullus–Tibullus–Propertius-corvina emendátorának kezével. *(5. tabló)*

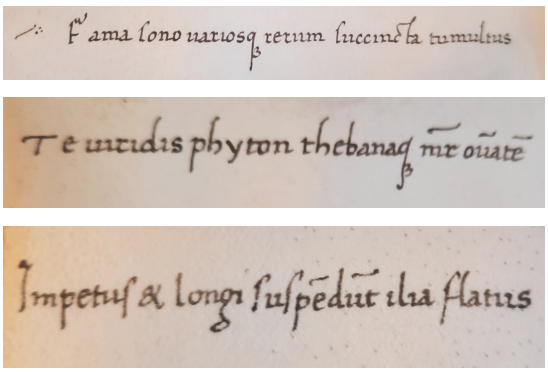
[10] Friss, részletes leírását lásd a *Die Wiener Corvinen* elektronikus kiadásban: https://digi-doc.onb.ac.at/fedora/objects/o:crv.cod-259/methods/sdef:TEI/get (Megtekintés: 2026. március 4.), valamint a *Supplementum Corvinianum*-sorozat bécsi katalóguskötetében (előkészületben).

[11] Földesi (szerk.), *Csillag a holló árnyékában*, 2008, 218–219., Kat. 45 (Földesi Ferenc).

Egy firenzei és egy ferrarai kódexről van tehát szó, amelyben ugyanaz a személy működött. Hol találkozhattak? Megoldást – ezen a ponton – a pergamen kínál, ugyanis azt a típust képviseli, amelyet megfigyeléseink szerint a hazai elit írásbeliség használt a 15. század derekán és második felében, beleértve a királyi könyvtárat is.[12] A pergamen tehát Magyarország felé mutat.

ÖNB, Cod. 76

Vegyünk egy újabb kódexet! A Statius-korpusz újfent Firenzében keletkezett az 1460-as években. A kutatás Zrednai (Vitéz) János könyvtára kapcsán foglalkozott vele, Csapodiné Gárdonyi Klára az ő könyvei között regisztrálta.[13] S tette ezt azon az alapon, hogy véleménye szerint a főpap saját kezű bejegyzései találhatók meg benne. Ha összehasonlítjuk a bejegyzések írásképét, akkor egyértelműen látható, hogy a bejegyző megegyezik azzal, aki a két korábbi kódexünkbe is beavatkozott. Ez a kéz pedig nem Zrednai (Vitéz) Jánosé. *(4. tabló)*

4. tabló: *Bécs, ÖNB, Cod. 76 (részletek); emendációk*

A Statius-kódexben is elsősorban emendációkról beszélhetünk. A margón eszközölt betoldások mellett emendátorunk itt is követi korábbi gyakorlatát: kivakarja a betűket és a szótagokat, a szövegtestben úgy javít.

A fenti megállapításokat összegezve azt kell feltételeznünk, hogy ez a három kódex egyetlen gyűjtőkatlanban találkozott, nem máshol, mint a budai királyi könyvtárban; s az ismeretlen emendátornak ott lehetett alkalma beavatkozásait

[12] A Magyarországon használt elitpergamenhez: Zsupán 2010; Zsupán 2020a.
[13] Csapodi-Gárdonyi 1984, 136–137. Nr. 100.

elvégezni. (Tudniillik mind Janus, mind pedig Handó kódexei nagy arányban bekerültek a királyi gyűjteménybe.)

Ezen a ponton fontos ismételten hangsúlyoznunk, hogy a reprezentatív, küllemileg is egységes királyi könyvtárat csupán Mátyás uralkodásának legutolsó éveiben kezdték el kialakítani, akkor azonban tudatosan és koncepciózusan. Ám a munka éppen csak elkezdődhetett, s a király 1490-es halála máris véget vetett a kibontakozásnak. A már újrakötött és címerrel ellátott corvinákon kívül számos tudatosan begyűjtött, a kánonba tartalmilag és külsőleg is illő kódex várta az egységesítést, amire már soha nem kerülhetett sor.[14] Akár a Statius-kódex is egy lehetett közülük, címertelensége – értsd: nincs benne Mátyás-címer, ami az egyik legfőbb corvinaismérv – nem zárja ki, hogy jelen volt a királyi könyvtárban Budán.[15]

Ismeretlen bejegyzőnk szövegek rendbetételén, helyreállításán, hiányzó szövegek pótlásán munkálkodott. Ez a tevékenység önmagát éppen a könyvtár tudatos létrehozásának időszakára, az 1480-as évek végére datálja. Az írás azonban nem enged meg szűkebb datálást, ugyanis a bejegyző jól érzékelhetően megpróbálta követni az emendálandó kódexek írásképét, a század derekának jellegzetes humanista könyvírását. Ezért írását csak tág időhatárok között tudjuk elhelyezni: 1470 és 1500 közé.

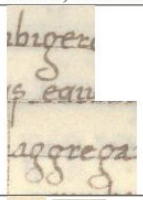
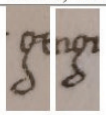
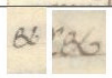
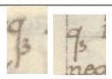
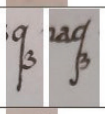
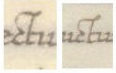
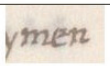
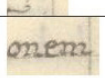
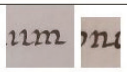
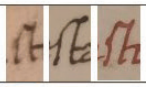
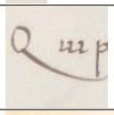
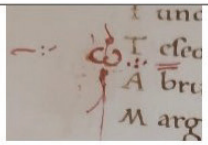
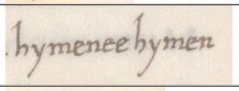
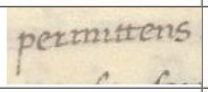
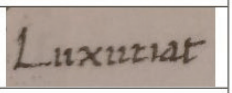
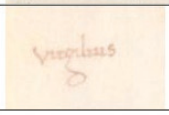
Az írás sajátosságai

Az írásnak azonban – minden igazodási szándék ellenére – mégis vannak önálló jellegzetességei: a „que" rövidítés, amelynek „e"-je sokszor a lenyúló száron mélyen lent található; a „ct" ligatúra, amely hullámvonallal kapcsolódik; az „st" betűkapcsolat a felül találkozó szárakkal; valamint a „g", melynek alsó szára hullámvonallal indul, és lendületes körben végződik. Nagyon tipikusak a függőleges betűszárak talpacskái (főként az „m"-ek, „n"-ek), amelyek élesen, 90 fokos szövegben megtörve hajlanak jobbra. De jellemző az írás középső sávjának keskeny volta, a betűk sűrűsége, a jobbra dőlés, a kissé felfelé tartó sorvezetés, tehát a teljes ductus. A „ct" ligatúra és az „st" betűkapcsolat formája egyébként olyan árnyalatnyi jelek, amelyek inkább az évszázad utolsó évtizedeibe vezetnek.[16] *(5. tabló)*

[14] Lásd az 2. jegyzetben hivatkozott irodalmat.

[15] Feltételezésünk a kódex korábban vélt provenienciáját is megbolygatja, ám erre a problémára jelen tanulmány keretei között nincs alkalmunk kitérni.

[16] Ugyanezt sugallja néhány, a század végi cancellerescára emlékeztető „a" is.

	ÖNB, Cod. 224	ÖNB, Cod. 259	ÖNB, Cod. 76
g			
et			
-que			
ct			
rövidítés			
megtört talpú n, m			
st			
Q			
ὠραῖον-jel			
ductus			
Virgilius			

5. tabló: *Az emendator írásának jellegzetes elemei*

Ezen a ponton meg is állhatnánk, hiszen bárhogyan is: egy felkészült filológus alakja körvonalazódott, aki a királyi könyvtár kódexein munkálkodott.

A Naldi-corvina

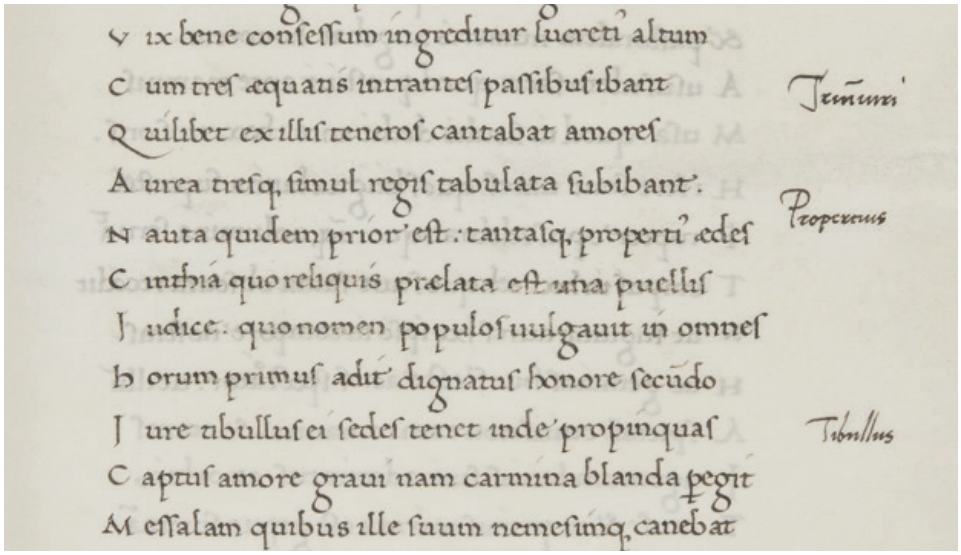
De induljunk most el egy másik irányból! Naldo Naldi *A fenséges könyvtár dicsérete* című, fentebb hivatkozott művét egyetlen kódex tartotta fenn, a fennmaradt Corvina könyvtár egyik legértékesebb darabja. A díszkódex Firenzében készült, Attavante műhelyében, az 1480-as évek végén, a már említett tudatos és szisztematikus budai könyvtárépítés alkalmából.[17]

A programadó mű azt a kánont mutatja be, amelyet Mátyás könyvtárának követnie kellett. S emellett az egyetlen olyan kortárs alkotás, amely valamiféle fogalmat enged alkotni a királyi könyvtárról és annak tartalmáról. Éppen ezért mindig is kitüntetett figyelem övezte. Kutatását alapvetően kétféle megközelítés jellemzi: a szó szerinti olvasat, amikor katalógusként tekintenek rá, és állományrekonstrukcióhoz használják, a másik megközelítés pedig az eszmei könyvtár foglalatát látja benne, amelynek nem igazán van köze a konkrét valósághoz. A közelmúltban kínáltunk egy új olvasatot is, miszerint e négy könyvből álló epikus mű uralkodólaudációba ágyazott könyvtár-laudáció, amelyben a könyvtár a sapientia/prudentia uralkodói erényének szimbóluma és kibontása. Egyben királytükör, és politikaelméleti olvasatot is megenged: a könyvtár annak az irodalomnak a foglalata, amelyre a királynak a helyes uralkodáshoz van szüksége. Legfőbb poétikai eszköze az allegória, amelynek jegyében nem könyvek érkeznek Budára, a bölcsesség szentélyébe, hanem maguk a szerzők jönnek egymás után, ugyanúgy, mint az Apollóntól származó isteni jóslatok a delphoi Pythiához.[18]

Ahhoz, hogy ezt az allegóriát egyértelműen katalógusként értelmezték, valamelyest hozzájárulhatott, hogy margóin az érkező szerzők neve sorakozik. Ez a vizuális összhatás eleve sugallta a listaszerűséget. Első pillantásra e nevek a kódex szerves részének tűnnek, mintha eleve így született volna meg a szöveg. Olyannyira, hogy a bejegyzésekkel eddig még senki sem foglalkozott. Ha azonban alaposabban megszemléljük őket, akkor látható, hogy nem a scriptor kezétől származnak. *(6. tabló)*

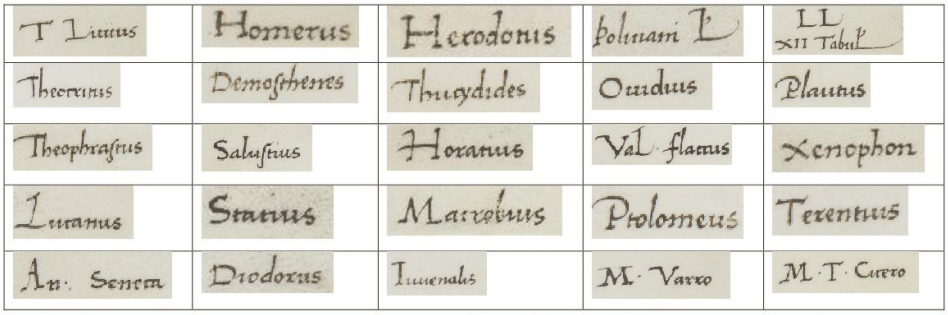
[17] Toruń, Wojewódzka Biblioteka Publiczna – Książnica Kopernikańska, Cod. Lat. 107.

[18] Átfogóan, a tárgyhoz teljes szakirodalmi áttekintéssel: Zsupán 2024a, 47–67.

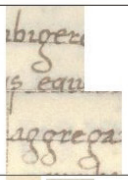
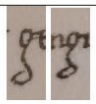
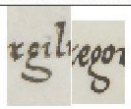
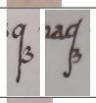
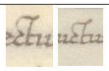
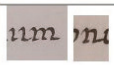
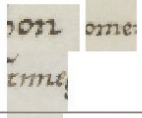
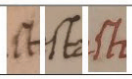
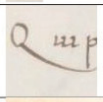
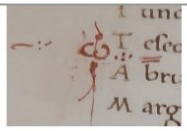
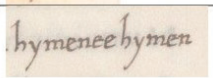
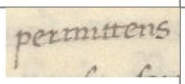
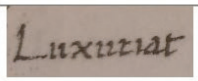
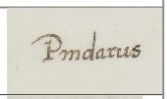
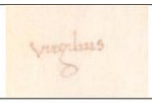
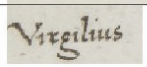

6. tabló: *Wojewódzka Biblioteka Publiczna – Książnica Kopernikańska, Cod. Lat. 107, 39r (részlet)*

Emellett pedig határozottan emlékeztetnek az imént bemutatott bejegyzőkézre: a ductus, a betűk sűrűsége, a középmező szélessége, arányai mindenképpen. De van egy-két eltérés is. Ez önmagában nem baj, az írás műveletének eltérő helyzete, célja, a választott írástípus – miként látni fogjuk – ennél nagyobb eltéréseket is megenged. A Naldi-corvina margóin látható írás bizonyos pontokon kalligrafikusabb, mint amit az emendációk esetében láttunk. *(7. tabló)*

7. tabló: *a) Wojewódzka Biblioteka Publiczna – Książnica Kopernikańska, Cod. Lat. 107, válogatás a margón feltüntetett szerzőnevek közül*

	ÖNB, Cod. 224	ÖNB, Cod. 259	ÖNB, Cod. 76	Toruń, KK, Cod. Lat. 107
g				
et				
-que				
ct				
rövidítés				
megtört talpú n, m				
st				
Q				
ὡραῖον-jel				
ductus				
Virgilius				

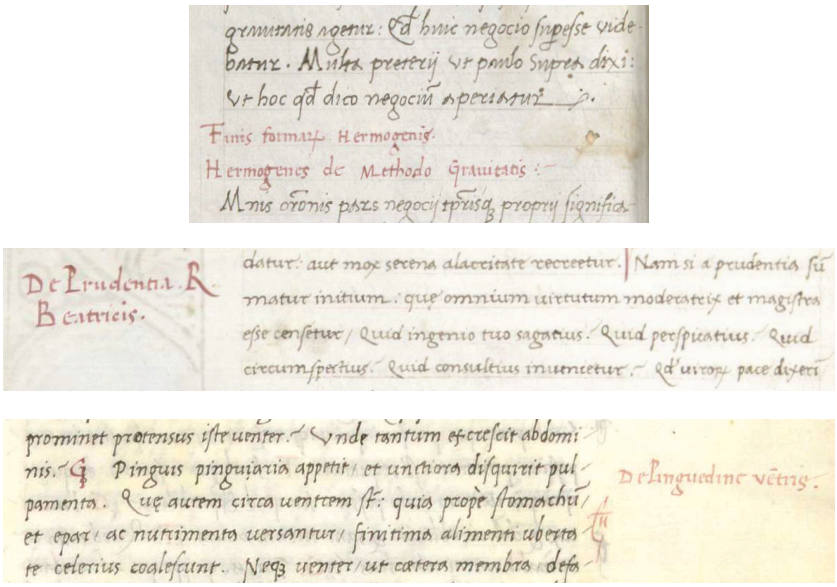
7. tabló: *b) ÖNB, Cod. 224, 259, 76 és a Naldi-corvina bejegyzései – összehasonlítás*

Mégis a Naldi-corvinában található változat tette lehetővé, hogy a bejegyző személyére határozott javaslatot tegyünk. Vagy óvatosabban így is fogalmazhatnánk: a Naldi-corvinában látható bejegyzőre határozott javaslatot tudtunk tenni: Antonio Bonfiniről van szó.

Bonfini-autográfok

Bonfini sokrétű szolgálatait, amelyet a budai udvari kultúrának s általában a magyar kultúrának tett, jól ismerjük.[19] Nem tudtuk azonban, hogy bármilyen módon is beavatkozott volna a királyi könyvtár azon kódexeibe, amelyek nem a sajátjai voltak.[20] 1486-ban a magyar udvarba érkezve könyvajándékokat hozott a királyi családnak, saját műveit és fordításait. Kulcsár Péter bizonyította, hogy a fennmaradt Bonfini-ajándékkódexek közül a *Symposion*-corvina a benne található Hermogenés-fordítástöredékkel (OSZK, Cod. Lat. 421.) teljes egészében autográf, és autográfnak tekintette a salzburgi Héródianos-corvina (UBS, Cod. Lat. M. II. 135.) vörös paratextusait is.[21]

Ha összehasonlítjuk a Kulcsár által azonosított Bonfini-autográfokat, azt találjuk, hogy ezek írásképe jelentősen eltér egymástól. Ez különösen a főszövegre igaz, ugyanis a vörös paratextusok mindhárom kéziratban hasonlítanak. *(8. tabló)*

8. tabló: *Budapest, OSZK, Cod. Lat. 421. (részletek)*

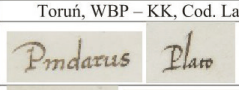
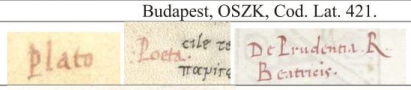
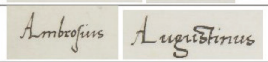
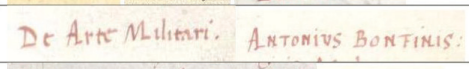
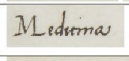
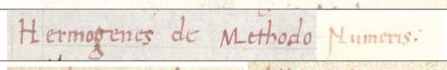
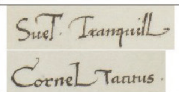
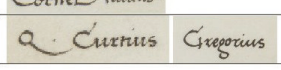
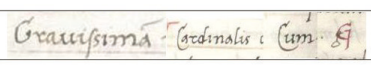
[19] E tekintetben elsősorban Kulcsár Péter munkásságát kell kiemelnünk. Pajorin Klára (1981) eszmetörténeti szempontból vizsgálta a *Symposion*t, Bolonyai Gábor Bonfini görögről készített fordításaival foglalkozott behatóan (pl. 2008, 2012), s Gábor Sámuellel együtt a *Symposion* görög nyelvű idézeteit vizsgálta (Bolonyai, Gábor 2018), míg a humanista portréját legújabban Kuffart Hajnalka (2024) gazdagította új források segítségével.

[20] Az általa fordított Philostratos-művekből készült díszkódexben játszott szerepéhez legújabban: Zsupán 2024b.

[21] Kulcsár 1995, 227–236.

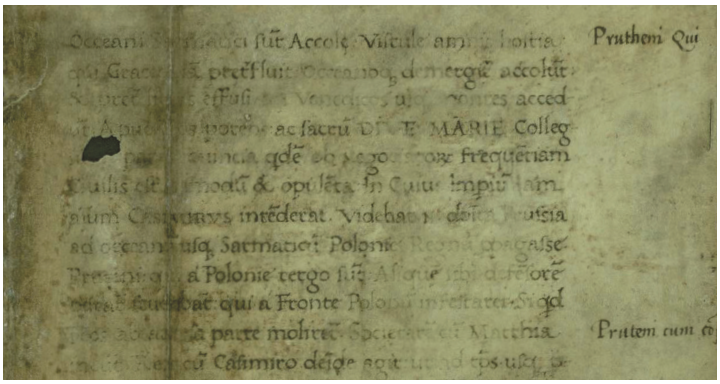
A paleográfia ismeri a poligráfia (polygraphism) jelenségét, amely azt fedi, hogy egy-egy professzionális másoló két vagy több írástípus használatára képes.[22] A másolók eme adottsága rendkívüli kihívás elé állítja a kutatást, hiszen a helyes attribúcióhoz eltérő írásképek rejtett azonosságainak felismerésére van szükség. Jóllehet Bonfini nem volt hivatásos scriptor, az autográfjaiban megfigyelt változatosság leginkább a poligráfia fogalmával írható le. A *Symposion*t ugyanis humanista könyvírással kezdi, majd kurzív könyvírásba vált, hogy később újra visszatérjen a könyvíráshoz. A *Symposion*-corvinába kötött Hermogenés-töredék pedig ismét másféle írást mutat, egy jóval erőteljesebb kurzív változatot. Bonfini tehát képes volt több regiszter használatára. Egyenetlenségei, a váltás két regiszter között egyazon művön belül – valószínűleg akaratlanul „csúszott át" kurzív írásba – éppen annak tudható be, hogy nem volt professzionális másoló.

A fentieknek megfelelően nem találunk olyan változatot Bonfini eddig tárgyalt autográfjai között, amelyek pontosan, egy az egyben megfelelnének a Naldi-corvina margóin sorakozó szerzőnevek írásképének. Ezek ugyanis újfent egy másik típust képviselnek: a díszkódex margóin gondos, ünnepélyes írást láthatunk, amely leginkább humanista könyvírásként nevezhető meg helyenként kurzív jegyekkel. A kapcsolatot a fenti Bonfini-autográfokkal rejtettebb közös pontok tárják fel. Ilyen közös jellegzetességként formáz a maiusculák második függőleges betűszára rendszerint „L" betűt (pl. „A", „M"). A „P" esetében többnyire ugyanezt látjuk, de a betűnek mindenképpen határozott talpa van. Jellemző, hogy ha „l" után rövidül a szó, a rövidítés újra „L"-ben testesül meg. Szintén nagyon apró, ám árulkodó közös elem, hogy a „C" és a „G" felső ívének vége egy kis felfelé hajló szarvacskát kap. *(9. tabló)*

	Toruń, WBP – KK, Cod. Lat. 107	Budapest, OSZK, Cod. Lat. 421.
P		
A (L)		
M (L)		
L (rövidítés)		
C, G		

9. tabló: *A Naldi-corvina bejegyzései és Bonfini-autográfok*

[22] Köszönöm Szovák Kornél vonatkozó megjegyzését a Moravcsik Gyula Emléknapon (2025. 12. 12.), ahol a tárgy első megközelítése előadás formájában elhangzott.

10. tabló: *Bonfini magyar történelmének eredeti kézirata, töredék, Budapest, OSZK, Cod. Lat. 542., 1v (részlet)*

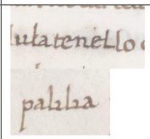
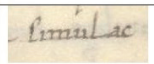
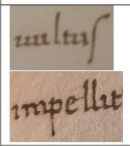
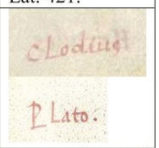
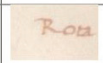
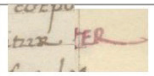
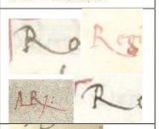
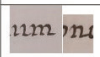
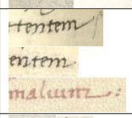
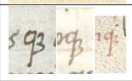
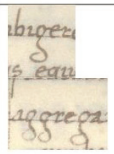
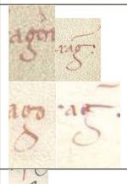
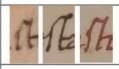
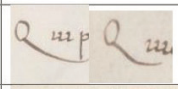
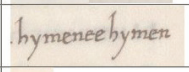
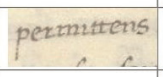
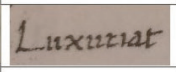
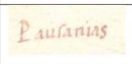
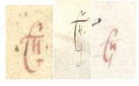
Gondolatmenetünk óhatatlanul bevon egy további kéziratot is a tanulmányban tárgyalt darabok közé. Közismert, hogy Bonfini *Rerum Ungaricarum Decades* című nagy művének királyi példányából csupán néhány töredék maradt fönn.[23] Egyikük margóján két egykorú bejegyzés olvasható. Mindkettő a szöveg tartalmára vonatkozik, s azt emeli ki, hogy a kérdéses szövegrészben a poroszokról van szó (OSZK, Cod. Lat. 542, 1v). A kontextus egyébként Ulászló és Mátyás olmützi béketárgyalása 1479-ben (RUD IV.5.225). A fenti íráselemzés segítségével, különösen pedig a Naldi-corvina bejegyzéseinek Bonfinihez való kötése révén a bejegyzőt ebben az esetben is Antonio Bonfinivel azonosíthatjuk. A Naldi-corvina és a *Decades*-töredék bejegyzései azért is hasonlíthatnak egymásra, mert szerepük, helyzetük azonos: mindkét esetben gondos királyi tisztázatot egészítenek ki. Bonfini, a szerző, ezek szerint maga is részt vett a királyi példány véglegesítésének folyamatában, vállalva az ultima manusért felelős emendator/korrektor szerepét. *(10. tabló)*

Ezen a ponton kérdésünk a következő: biztonsággal azonosíthatjuk-e a három korábbi corvinában megismert emendátort is Bonfinivel? Nagyon sok minden szól emellett. Láttuk, hogy egy kéznek lehetnek különböző változatai. Az ismert Bonfini-autográfok első pillantásra mind jelentősen különböznek egymástól. Miként említettük, ennek oka sokféle lehet. Példáinkban különböznek a választott írástípusok (könyvírás vagy kurzív könyvírás), s valamennyi írás közös sajátossága – s ebben különböznek a bemutatott emendációktól –, hogy Bonfini ezekben nem próbál más írásképhez igazodni, hanem – úgymond – a sajátját írja.

Ugyanakkor számos olyan elemet találunk ezekben az egymástól is olyannyira különböző írásmintákban, amelyek mégiscsak összekötik őket, és kapcso-

[23] Zsupán (szerk.), *„Az ország díszére”*, 2020, 346–347., Kat. G3–G4 (Földesi Ferenc).

latot teremtenek az emendációk szigorúbb, fegyelmezettebb írásának elemeivel is. Valójában az történik, hogy ugyanazok az elemek oldottabb, kevésbé kötött formában jelennek meg. Csupán néhány, nagyon jellemző sajátosságot emelünk ki: „L" használata minusculakörnyezetben; csaknem vízszintesen elnyújtott szárú „R"-ek; a már jól ismert, „megtört" talpú „m"-ek; a „que" rövidítés; a „ct" ligatúra; az „st" ligatúra. S nagyon határozott, közös sajátosság a görög kéziratos jelek használata valamennyi tárgyalt szövegünkben, különös tekintettel a görög „nota"-jelre. *(11. tabló)*

	ÖNB, Cod. 224	ÖNB, Cod. 259	ÖNB, Cod. 76	OSZK, Cod. Lat. 421.
maiuscula L minuscula környezetben				
R				
megtört talpú n, m				
-que				
g				
st				
G				
P				
Q				
ductus				
ση(μείωσαι) [görög nota-jel]				

11. tabló: *ÖNB, Cod. 224, 259, 76 emendációi és Bonfini-autográfok – összehasonlítás*

Hajlunk rá, hogy elfogadjuk: az emendációk is Bonfininek tulajdoníthatók. Bonfini ráadásul akkor működött a magyar királyi udvarban, az 1480-as évek végén, amikor a könyvtár kialakítása éppen zajlott. És valóban, teljességgel logikus, hogy részt vehetett a szövegek rendbetételében. Két dolog szól még mellette: egyfelől a görög nyelv és kéziratos gyakorlat ismerete. Közismert, hogy tudott görögül, hiszen ő fordította le Philostratos műveit görögről latinra, Hermogenés- és Héródianos-fordítását pedig ajándékba hozta Mátyásnak. A görög nota-jel, amelyet a Catullus–Tibullus–Propertius-corvinában megismertünk, lépten-nyomon feltűnik Bonfini autográf saját műveiben is. Előszeretettel használta ezeket. A másik elem pedig a hozzáférés a királyi állományhoz. Ahhoz, hogy valaki emendálhassa a királyi kódexeket, magas szinten bejáratosnak kellett lennie a gyűjteménybe, sőt még talán külön megbízással is kellett rendelkeznie, hogy ilyen jellegű tevékenységet végezhessen az állomány darabjain.

Bárhogy is van, ez a fajta filológiai/textológiai tevékenység arra világít rá, ami a korábbi kutatások során, említettük, még soha nem merült fel: a királyi könyvtár tudatos kialakítása az 1480-as évek végén nem csupán küllemi egységesítéssel, szépítéssel járt, kellett hogy járjon, hanem a szövegek rendbetételével is. Bonfini ebben az egyik legalkalmasabb munkatárs lehetett.[24]

Hivatkozott irodalom

OSZK = Országos Széchényi Könyvtár, Budapest
ÖNB = Österreichische Nationalbibliothek, Wien
RUD = Rerum Ungaricarum Decades
UBS = Universitätsbibliothek, Salzburg

Bolonyai 2008 – Bolonyai Gábor, *Philostratos szofistái – Bonfini fordításában = Oratoris officium, Tanulmányok a hetvenéves Adamik Tamás tiszteletére*, szerk. Déri Balázs, Bp., ELTE BTK Latin Nyelvi és Irodalmi Tanszék, L'Harmattan, 2008, 47–58.

Bolonyai 2011 – Bolonyai, Gábor, *Taddeo Ugoleto's Marginal Notes on his Brand-new Crastonus Dictionary = Matthias Corvinus und seine Zeit, Europa am Übergang vom Mittelalter zur Neuzeit zwischen Wien und Konstantinopel*, hg. Christian Gastgeber, Ekaterini Mitsiou, Ioan-Aurel Pop, Mihailo Popopvić, Johannes Preiser-Kapeller, Alexandru Simon, Wien, Ös-

[24] Bonfini emendátori kezét számos más corvinában és egyéb kódexben is azonosítottuk, ezekre azonban egy nagyobb tanulmány keretei között kívánunk kitérni.

terreichische Akademie der Wissenschaften, 2011 (ÖAW Phil.-hist. Klasse, Denkschriften, 409, Veröff. zur Byzanzforschung, 27), 119–154

Bolonyai 2012 – Bolonyai Gábor, *Bonfini Héródianosz-fordításáról = Magyar Könyvszemle*, 128(2012), 190–211.

Bolonyai, Gábor 2018 – Bolonyai Gábor, Gábor Sámuel, *Bonfini autográf görög nyelvű idézetei a Symposionban = Antik Tanulmányok*, 62(2018), 179–209. https://doi.org/10.1556/092.2018.62.2.3

Butrica 1989 – Butrica, James J., *The New Teubner Tibullus – Georg Luck, Albi Tibulli Aliorumque Carmina, (Bibl. Teubneriana.) Pp. xxxvii + 117. Stuttgart: Teubner, 1988. DM 52 (paper, DM 29) = Classical Review*, 39(1989/2), 211–212. https://doi.org/10.1017/S0009840X00271436

Csapodi-Gárdonyi 1984 – Csapodi-Gárdonyi, Klára, *Die Bibliothek des Johannes Vitéz*, Bp., Akadémiai, 1984.

Földesi (szerk.), *Csillag a holló árnyékában*, 2008 – *Csillag a holló árnyékában, Vitéz János és a humanizmus kezdetei Magyarországon, Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása 2008. március 14 – június 15.*, szerk. Földesi Ferenc, Bp., OSZK, 2008.

Kuffart 2024 – Kuffart Hajnalka, *Élet Beatrix királyné esztergomi udvarában = „Királyi házunk népe", Királyi és királynéi udvartartás a középkor végén*, szerk., Neumann Tibor, Bp., HUN-REN BTK Történettudományi Kutatóintézet, 2024, 237–329.

Kulcsár 1995 – Kulcsár Péter, *Bonfini-kéziratok = Magyar Könyvszemle*, 111(1995), 213–237.

Pajorin 1981 – Pajorin Klára, *Bonfini Symposionja = Irodalomtörténeti Közlemények*, 85(1981), 511–534.

Pócs 2016 – Pócs Dániel, *Handó György könyvtára = Ars Hungarica*, 42(2016/4), 309–338.

Zsupán 2010 – Zsupán Edina, *A Beatrix-psalterium geneziséhez = Művészettörténeti Értesítő*, 59(2010), 233–260. https://doi.org/10.1556/MuvErt.59.2010.2.4

Zsupán 2019 – Zsupán Edina, *A Corvina Könyvtár budai műhelye, Az Országos Széchényi Könyvtár kiállításának eredményei = Századok*, 153(2019), 997–1036.

Zsupán 2020a – Zsupán Edina, *A budai műhely = „Az ország díszére", A Corvina könyvtár budai műhelye, Kiállítási katalógus*, szerk. Zsupán Edina, Bp., OSZK, 2020, 25–67.

Zsupán 2020b – Zsupán Edina, *A Corvina könyvtár budai scriptorai = „Mestereknek gyengyének", Ünnepi kötet Madas Edit hetvenedik születésnapjára*, szerk. Hende Fanni, Kisdi Klára, Korondi Ágnes, Bp., OSZK, 2020, 125–137.

Zsupán 2024a – Zsupán Edina, *Laudatio principis, A wolfenbütteli corvinák*, Bp., HUN-REN BTK, Irodalomtudományi Intézet, 2024 (Humanizmus és reformáció, 42).

Zsupán 2024b – Zsupán Edina, *A Philostratus-corvina, Kísérőtanulmány a facsimile kiadáshoz = The Philostratus Corvina, Accompanying Study to the Facsimile Edition*, Bp., MNMKK OSZK, 2024.

Zsupán (szerk.), *„Az ország díszére”,* 2020 – *„Az ország díszére”, A Corvina könyvtár budai műhelye, Kiállítási katalógus*, szerk. Zsupán Edina, Bp., OSZK, 2020.

Tabula Gratulatoria

Bajáki Rita
Balázs Péter
Bándi András
Bányai Réka
Bárdi Nándor
Békés Enikő
Jan-Andrea Bernhard
Bitskey István
Bobory Dóra
Boka László
Bujdosó Hajnalka
Buzási Enikő
Csorba Dávid
Csörsz-Rumen István
Dienes Dénes
Farkas Gábor Farkas
Farkas Katalin
Fodor Pál
Font Zsuzsa
Gordán Edina
Magriet Gosker
Granasztói Olga
Gyáni Gábor
Hargittay Emil
Doina Hendre Biro
Herner János
Hoffmann Gizella
Horn Ildikó
Horváth Zita
Hubert Gabriella
Hubert Ildikó
Hudi József
Kalmár János
Kalydy Dóra
Kasza Péter
Kecskeméti Gábor
Kimpián Annamária
Kiss Erika
Kis-Tóth Lajos
Brigitte Klosterberg
Klaus Kempf
Klára Komorová

Krász Lilla
Kruppa Tamás
Kuna-Lupták Annamária
Lázár István Dávid
Lázok Klára
Lővei Pál
Mader Béla
Martí Tibor
Elmar Mittler
Nagy Gyula
Nagy Levente
Németh Gábor
Németh S. Katalin
Adriano Papo
Papo Németh Gizella
Petneki Áron
Pető Gábor
Pintér Márta Zsuzsanna
Ursula Rautenberg
Helena Saktorová
Sándor Klára
Sántha Terézia
Sarbak Gábor
Sarkadi Emese
Sárközy Péter
Simon Melinda
Sabine Solf
Szentpéteri Márton
Szilágyi Emőke Rita
Szoliva Gábriel OFM
Szovák Márton
Szögi László
Szörényi László
Toma Katalin
Tusor Péter
Veres Gábor
Zombori István

Képek jegyzéke

BORÍTÓ

Christoph Plantin nyomdászjelvénye Justus Lipsius *De constantia* (Antwerpen, 1584) című művének címlapján; MTAK 550.875 – Egy 15. századi író, könyvmásoló a könyveivel, in Paul Lacroix, *Les Arts au Moyen Age et a l'Epoque de la Renaissance*, Paris, 1877, 447.

KÖSZÖNTŐK

Elsa Barbier
1. kép. István Monok – fotó: magántulajdon
2. kép. István Monok et Frédéric Barbier, Sárospatak, 2019 – fotó: magántulajdon

Andrea De Pasquale
1. kép. *Certificat de merit*, 1896 – fotó: Andrea De Pasquale

Tiberius Ignat
1. kép. István Monok and Tiberius Ignat in 2018 – fotó: magántulajdon

Andrea Seidler
1. kép. Katalin Czibula, István Monok, Andrea Seidler und Péter Ötvös, Zadar, 2014 – fotó: magántulajdon
2. kép. Andrea Seidler und István Monok, Wolfenbüttel, 2017 – fotó: magántulajdon

TANULMÁNYOK

Ács Pál

1. kép. Pesti Gábor *Újtestamentum*ának címlapja, Bécs, Ioannes Singrenius, 1536.
2. kép. Friedrich Nausea, *Zwuo sonderliche Predige*, Bécs, Ioannes Singrenius, 1535.
3. kép. Paris ítélete Pesti Gábor *Újtestamentum*ának és Friedrich Nausea prédikációskönyvének címlapjain
4. kép. Jan Gossaert: *Paris ítélete*, tollrajz – Koppenhága, SMK, KKS7387
5. kép. Id. Lucas Cranach: *Paris ítélete* (1530) – Saint Louis Art Museum, 28:1932
6. kép. Id. Lucas Cranach: *Paris ítélete* (1528 körül) – New York, The Metropolitan Museum of Art, Rogers Fund, 28.221

Bujtás László

1. kép. Az utrechti diákok zászlói, Páldi István részmetszete (Schagen, Marten, *Naeuwkeurige beschryving*, Utrecht, 1747) – Utrechts Archief, BeeIdbank
2. kép. Részlet az utrechti egyetem épületét ábrázoló képről (Schagen, Marten, *Naeuwkeurige beschryving*, Utrecht, 1747) – Utrechts Archief, catalogusnummer: 38041
3. kép. Az 1747-es utrechti tűzijátékot ábrázoló kép, ismeretlen alkotó rézmetszete (Schagen, Marten, *Naeuwkeurige beschryving*, Utrecht, 1747) – Utrechts Archief, catalogusnummer: 32402

4a. kép. IV. Vilmos címere, részlet az 1747-es utrechti tűzijátékot ábrázoló képről (Schagen, Marten, *Naeuwkeurige beschryving*, Utrecht, 1747) – Utrechts Archief, BeeIdbank

4b. kép. Utrecht város címere az egyetem jelmondatával, Részlet az 1747-es utrechti tűzijátékot ábrázoló képről (Schagen, Marten, *Naeuwkeurige beschryving*, Utrecht, 1747) – Utrechts Archief, BeeIdbank

5. kép. IV. Vilmos címere, Jan Caspar Philips rézmetszete (Eysden van Achlum, Johan van, *Eerspoor aan de Nederlanders*, Utrecht, 1747) – Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-OB-83.906
6. kép. Hannoveri Anna címere, részlet a hercegnő portréját ábrázoló nyomtatványról, 1712–1744 között, Wouter Jongman rézmetszete – Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-OB-47.848

7. kép. Hannoveri Anna címere, részlet a hercegnő portréját ábrázoló nyomtatványról, 1734 előtt, Jan Caspar Philips rémetszete – Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-OB-104.722
8. kép. V. Vilmos és Hannoveri Anna kettős címere, részlet a kettejüket köszöntő nyomtatványról, 1752, Jan Caspar Philips rémetszete – Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-OB-104.865
9. kép. Az utrechti diákok zászlója 1766-ból, Johannes van Hiltrop rézmetszete (Schagen, Marten, *Gedagtenis van Utrechts akademievreugde*, Utrecht, 1766) – Utrechts Archief, catalogusnummer: 39539

Marisa Midori Deaecto

1–2. kép. B-1042: Dante Alighieri, *Le Terze Rime*, Venise, Aldo Manuzio, 1502. – collection d'Ema Klabin
3–4. kép. B-2823: *Horae Beatae Mariae Virginis, cum Calendario*, Flandre, vers 1450–1500, Manuscrit – collection d'Ema Klabin

Christophe Didier

1. kép. Les magasins historiques de la bibliothèque, avec un aperçu sur quelques reliures qui y sont conservées
2. kép. Un exemple de reliure historique : manuscrit de Bède le Vénérable, *Liber florum compilatus…*, 13e siècle (coll. BNU)
3. kép. Exemple d'un ouvrage arrivé à la bibliothèque en mauvais état (avant restauration) (coll. BNU)
4–5. kép. Point de sellier sur les coiffes (coll. BNU)
6. kép. Roulette sur les plats (coll. BNU)
7. kép. Nerfs fouettés (coll. BNU)
8. kép. Exemple de demi-reliure réalisée par Mr X (coll. BNU)
9–10. kép. Un exemple de restauration « à l'identique », réalisée dans les années quatre-vingt du 20e siècle (avec la couverture originelle conservée) (coll. BNU)
11. kép. Un exemple de réparation à la manière de Mr X, rendue amovible : l'édition de 1513 de Juvénal (avant restauration) (coll. BNU)
12. kép. L'édition de 1513 de Juvénal (après restauration, avec le dos amovible) (coll. BNU)
13. kép. L'édition de 1513 de Juvénal : le dos d'œuvre originel et le dos d'apport du 19e siècle, rendu amovible (coll. BNU)
14. kép. L'édition de 1513 de Juvénal : état du livre restauré (coll. BNU)

Emődi András

1. kép. 1910 – Béres és Held Ny., számla fejléce – Királyhágómelléki Református Egyházkerület Levéltára
2. kép. 1913 – Béres és Held Ny., reklám – Királyhágómelléki Református Egyházkerület Levéltára
3. kép. 1917 – Béres Ny., számla fejléce – Királyhágómelléki Református Egyházkerület Levéltára
4. kép. 1925 (a) – Béres Ny., kísérőjegyzék – Királyhágómelléki Református Egyházkerület Levéltára
5. kép. 1925 (b) – Béres Ny., számla – Királyhágómelléki Református Egyházkerület Levéltára
6. kép. 1925 (c) – Béres Ny., számla fejléce – Királyhágómelléki Református Egyházkerület Levéltára
7. kép. 1926 (a) – Hirdetmény a Béres Ny. költözéséről – Királyhágómelléki Református Egyházkerület Levéltára
8. kép. 1926 (b) – A Béres Ny. címere – Királyhágómelléki Református Egyházkerület Levéltára
9. kép. 1927 – Béres Ny., reklám – Királyhágómelléki Református Egyházkerület Levéltára
10. kép. 1928 – Újsághirdetmény – Királyhágómelléki Református Egyházkerület Levéltára
11. kép. 1929 – Béres Ny., számla fejléce – Királyhágómelléki Református Egyházkerület Levéltára
12. kép. 1930 – Béres Ny., Könyv- és Papírkereskedés, árjegyzék – Királyhágómelléki Református Egyházkerület Levéltára
13. kép. 1931 (a) – Béres Ny., számla fejléce – Királyhágómelléki Református Egyházkerület Levéltára
14. kép. 1931 (b) – Kálvin Ny., számla fejléce – Királyhágómelléki Református Egyházkerület Levéltára
15. kép. 1933 – Kálvin Ny., kísérőjegyzék – Királyhágómelléki Református Egyházkerület Levéltára
16. kép. 1940 (a) – Kálvin Ny., levélpapír fejléce – Királyhágómelléki Református Egyházkerület Levéltára
17. kép. 1940 (b) – Kálvin Ny., levélpapír – Királyhágómelléki Református Egyházkerület Levéltára
18. kép. 1941 (a) – Hirdetmény a Béres Ny. költözéséről – Királyhágómelléki Református Egyházkerület Levéltára
19. kép. 1941 (b) – A Kálvin Ny. címere egy nyomtatvány borítóján – Királyhágómelléki Református Egyházkerület Levéltára

20. kép. 1942 – Kálvin Ny., számla – Királyhágómelléki Református Egyházkerület Levéltára
21. kép. Betűmintakönyv 1, a Béres Ny. betűmintakönyvének címoldala – Királyhágómelléki Református Egyházkerület Levéltára
22. kép. Betűmintakönyv 2 – a betűmintakönyv egy oldala – Királyhágómelléki Református Egyházkerület Levéltára

Haader Lea–Ilyefalvi Emese–Madas Edit

1. kép. Szalai Béla-féle ráolvasás – OSZK, MNY 82

N. Kis Tímea

1. kép. Martin Boregk, *Behmische Chronica...*, Wittenberg, Zacharias Krafft, 1587, supralibros – London, British Library, Rare Books & Music Department, jelzete: 1314.l.1.
2. kép. Hunyadi Mátyás – Martin Boregk, *Behmische Chronica...*, Wittenberg, Zacharias Krafft, 1587, részlet
3. kép. Zrínyi Miklós, a szigetvári hős – Martin Boregk, *Behmische Chronica...*, Wittenberg, Zacharias Krafft, 1587, részlet
4. kép. Báthori István lengyel király – Martin Boregk, *Behmische Chronica...*, Wittenberg, Zacharias Krafft, 1587, részlet

Kiss Farkas Gábor

1. kép. Epitaphium regis Ladislai – Karlsruhe, E.M. 28, 231r.
2. kép. Epitaphium serenissimi principis domini Ladislai Vngarie et Wohemie regis, Austrie ducis et Morauie marchionis qui etatis sue anno ut supra [?] obiit – Melk, cod. 751/2, 349v.
3. kép. Epitafium regis Ladislai quod dictauit episcopus Waradiensis – Melk, cod. 1647, 176v.
4. kép. Subsequens subtile epitafium dictauit dominus episcopus Waradiensis domino Ladislao, olim regi Ungarie et Bohemie ac duci Austrie qui obiit Prage 1457 die S. Clementis – München, StB, clm 19651, 8v.

Kovács András

1. kép. Bethlen Gábor bécsi pecsétje, 1618 – a szerző felvétele
2. kép. Bethlen Gábor tallérja, 1619 – *Bethlen Gábor emlékezete*, szerk. Makkai László, Bp., Magyar Helikon, 1980.
3. kép. Bethlen Gábor supralibrosa, a könyvkötés részlete – Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtára, Dienes Dénes jóvoltából

Lauf Judit–Molnár Antal

1. kép. Antonius Andreas, *Scriptum in artem veterem Aristotelis* (Velence, 1492) kötése – Budapest, OSZK, Inc. 224
2. kép. Gabriele Rangoni 1. levele, Csanád, 1455. szeptember 17. – Budapest, OSZK Kézirattár Fragm. B 81 mac. 1.
3. kép. Gabriele Rangoni 2. levele, 1456 áprilisa – Budapest, OSZK Kézirattár Fragm. B 81 mac. 1.

Mikó Árpád

1. kép. Lotz Károly, *Szent István kora*, Falkép a díszterem nyugati falán, 1888 – Budapest, MTA, Hámori Péter felvétele, 2025
2. kép. Kőlap felirattal, A *Szent István kora* falkép alsó részének részlete, 1888 – Budapest, MTA, Hámori Péter felvétele, 2025
3. kép. Lotz Károly, *Könyves Kálmán kora*, Falkép a díszterem nyugati falán, 1888 – Budapest, MTA, Hámori Péter felvétele, 2025
4. kép. Lotz Károly, *Nagy Lajos király kora*, Falkép a díszterem nyugati falán, 1888 – Budapest, MTA, Hámori Péter felvétele, 2025

Molnár Dávid

1. kép: Andrea Alciati: *Emblemata,* Antwerpen, Plantin, 1577, 588.

Nagy Andor

1. kép. Georg Czacko von Rosenfeld (1689–1725) és Anna Catharina Raab (1700–?) lakodalmi köszöntője, Brassó, 1717. augusztus 3. A nyomtatvány lelőhelye: Evangelische Kirche A. B. Kronstadt – Archiv und Bibliothek der Honterusgemeinde IV.F.1.Tf.51.II/6
2. kép. A Czako család genealógiája (részlet) A szerző szerkesztése.

Ferenc Postma

1. kép. Die Eintragung von Petrus Felckmannus im Album Amicorum von Arnoldus Rusius – Buchsignatur: 2000 D 5 KL. Foto: Athenaeumbibliotheek, Deventer.

Szentmártoni Szabó Géza

1. kép. *Insignium aliquot virorum icones*, Lugduni, M.D.LIX. https://www.google.hu/books/edition/Insignium_aliquot_Virorum_Icones_With_bi/ofMLYC-EHlQC?hl=hu&gbpv=1&dq=Insignium+aliquot+virorum+icones,+Lugduni,+M.D.LIX.&printsec=frontcover

P. Vásárhelyi Judit

1. kép. Tatay Ferenc téziseinek nyomtatott címlapja (Tyrnaviae, 1661) – ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár (Egyetemi Könyvtár, RMK II 167)
2. kép. Tatay Ferenc téziseinek rézmetszetes címlapja (Tyrnaviae, 1661) – Pannonhalma, Főapátsági Könyvtár, 122-B-13

Zsupán Edina

1. tabló. Catullus–Tibullus–Propertius-corvina, Firenze, 1469 előtt – Bécs, ÖNB, Cod. 224 (részletek)
2. tabló. Catullus–Tibullus–Propertius-corvina, Firenze, 1469 előtt – Bécs, ÖNB, Cod. 224 (részletek)
3. tabló. Aeneas Gazaeus *Theophrastus*, Lactantius *Institutiones*, Ferrara, 1451 – Bécs, ÖNB, Cod. 259, 20v, 21r (részletek)
4. tabló. Statius, Firenze, 1460-as évek – Bécs, ÖNB, Cod. 76 (részletek)
5. tabló. Catullus–Tibullus–Propertius-corvina, Firenze, 1469 előtt – Bécs, ÖNB, Cod. 224 (részletek); Aeneas Gazaeus *Theophrastus*, Lactantius *Institutiones*, Ferrara, 1451 – Bécs, ÖNB, Cod. 259 (részletek); Statius, Firenze, 1460-as évek – Bécs, ÖNB, Cod. 76 (részletek)
6. tabló. Naldo Naldi, *De laudibus augustae bibliothecae carmina*, Firenze, 1480-as évek vége – Wojewódzka Biblioteka Publiczna, Książnica Kopernikańska, Cod. Lat. 107, 39r (részlet)
7. tabló
   a) Naldo Naldi, *De laudibus augustae bibliothecae carmina*, Firenze, 1480-as évek vége – Wojewódzka Biblioteka Publiczna, Książnica Kopernikańska, Cod. Lat. 107 (részletek)
   b) Catullus–Tibullus–Propertius-corvina, Firenze, 1469 előtt – Bécs, ÖNB, Cod. 224 (részletek); Aeneas Gazaeus *Theophrastus*, Lactantius *Institutiones*, Ferrara, 1451 – Bécs, ÖNB, Cod. 259 (részletek); Statius, Firenze, 1460-as évek – Bécs, ÖNB, Cod. 76 (részletek); Naldo Naldi, *De laudibus augustae bibliothecae carmina*, Firenze, 1480-as évek vége – Wojewódzka Biblioteka Publiczna, Książnica Kopernikańska, Cod. Lat. 107 (részletek)
8. tabló. Antonio Bonfini *Symposion* – Budapest, OSZK, Cod. Lat. 421 (részletek)
9. tabló. Naldo Naldi, *De laudibus augustae bibliothecae carmina*, Firenze, 1480-as évek vége – Wojewódzka Biblioteka Publiczna, Książnica Kopernikańska, Cod. Lat. 107; Antonio Bonfini *Symposion* – Budapest, OSZK, Cod. Lat. 421 (részletek) 10. tabló. Antonio Bonfni *Rerum Ungaricarum Decades*, töredék – Budapest, OSZK, Cod. Lat. 542., 1v (részlet)

11. tabló. Catullus–Tibullus–Propertius-corvina, Firenze, 1469 előtt – Bécs, ÖNB, Cod. 224 (részletek); Aeneas Gazaeus *Theophrastus*, Lactantius *Institutiones*, Ferrara, 1451 – Bécs, ÖNB, Cod. 259 (részletek); Statius, Firenze, 1460-as évek – Bécs, ÖNB, Cod. 76 (részletek); Naldo Naldi, *De laudibus augustae bibliothecae carmina*, Firenze, 1480-as évek vége – Wojewódzka Biblioteka Publiczna, Książnica Kopernikańska, Cod. Lat. 107 (részletek); Antonio Bonfini *Symposion* – Budapest, OSZK, Cod. Lat. 421 (részletek)

Szerzők

Ács Pál – Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem HTK Történettudományi Kutatóintézet, intézeti szenior

Almási Gábor – Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem HTK Irodalomtudományi Kutatóintézet, MSCA Momentum ösztöndíjas

Balázs Mihály – Szeged, Szegedi Tudományegyetem BTK, Régi Magyar Irodalom Tanszék, ny. egyetemi tanár

Elsa Barbier – Paris

Bartók István – Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem HTK Irodalomtudományi Kutatóintézet, ny. tudományos tanácsadó; MTA–ELTE HTK Lendület Humanista Kánonok és Identitások Kutatócsoport

Bene Sándor – Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem HTK Irodalomtudományi Kutatóintézet, tudományos tanácsadó

Andreas Brandtner – Wien, Director of the Vienna University Library

Anton Bruck OFM – Güssing, Franziskanerkloster

Bujtás László – Szeged, Szegedi Tudományegyetem, Inscriptiones Alborum Amicorum, vezető kutató

Viliam Čičaj – Bratislava, Slovenská akadémia vied Historický ústav, v.v.i (Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézet), tudományos tanácsadó

Csepregi Zoltán – Budapest, Evangélikus Hittudományi Egyetem Egyháztörténeti Tanszék, tanszékvezető egyetemi tanár

Andrea De Pasquale – Roma, Directeur général, Ministère de la Culture d'Italie

Marisa Midori Deaecto – São Paulo, Universidade de São Paulo, Escola de Comunicações e Artes (ECA); Eger, Docteur Honoris Causa de l'Université Eszterházy Károly

Christophe Didier – Strasbourg, Délégué à l'action scientifique et aux relations internationales Rédacteur en chef de La Revue de la BNU; Bibliothèque nationale et universitaire (BNU)

Dóbék Ágnes – Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem HTK Irodalomtudományi Kutatóintézet, tudományos munkatárs

V. Ecsedy Judit – Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, ny. tudományos munkatárs

Emődi András – Nagyvárad, Királyhágómelléki Református Egyházkerület, levéltáros

G. Etényi Nóra – Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem BTK Kora Újkori Történeti Tanszék, egyetemi tanár

Fazekas István – Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem BTK Kora Újkori Történeti Tanszék, egyetemi tanár

Géczi János – költő, művelődéstörténész

Haader Lea – Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Nyelvtudományi Kutatóközpont, ny. tudományos főmunkatárs; ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék, ny. egyetemi docens

Hegyi Ádám – Szeged, Szegedi Tudományegyetem BTK Kulturális Örökség és Humán Információtudományi Tanszék, egyetemi docens

Tiberius Ignat – Director of the Scientific Knowledge Services (SKS)

Ilyefalvi Emese – Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem BTK Néprajzi Intézet, egyetemi adjunktus, folklorista

Keserű Gizella – Szeged, Szegedi Tudományegyetem BTK Régi Magyar Irodalom Tanszék, ny. egyetemi adjunktus

Király Péter – Göttingen, Gesellschaft für wissenschaftliche Datenverarbeitung mbH Göttingen (GWDG), tudományos munkatárs

Király Péter – Kaiserslautern, zenetörténész

N. Kis Tímea – Sárospatak, Tokaj-Hegyalja Egyetem Kulturális Örökség Tudományok Tanszék, tanszékvezető, tudományos főmunkatárs

Kiss Farkas Gábor – Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem BTK Magyar Irodalom Tanszék, tanszékvezető egyetemi docens

Kokas Károly – Szeged, Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Könyvtár és Levéltár, ny. főigazgató-helyettes

Kovács András – Kolozsvár, Babeș-Bolyai Tudományegyetem Magyar Történeti Intézet, professor emeritus

Kőszeghy Péter – Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézet, ny. tudományos főmunkatárs

Tuomo Lahdelma – Jyväskylä, Jyväskylä-i Egyetem

Lauf Judit – Budapest, HUN-REN–OSZK Fragmenta et Codices Kutatócsoport, tudományos kutató

Madas Edit – Budapest, HUN-REN–OSZK Fragmenta et Codices Kutatócsoport, ny. kutatócsoport-vezető, akadémikus

Eva Mârza – Gyulafehérvár (Alba Iulia), 1918. december 1-jei Egyetem Történelem és Filológia Kar Történelem Tanszék, ny. egyetemi professzor

Mikó Árpád – Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem HTK Történettudományi Kutatóintézet, tudományos tanácsadó

Molnár Antal – Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem HTK tudományos főigazgató-helyettes; ELTE HTK Történettudományi Intézet, igazgató

Molnár Dávid – Sárospatak, Tokaj-Hegyalja Egyetem Kulturális Örökség Tudományok Tanszék, tudományos főmunkatárs

Nagy Andor – Eger, Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Kulturális Örökség és Művelődéstörténeti Tanszék, egyetemi docens

Oláh Róbert – Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Közgyűjteményei, tudományos főmunkatárs

Orbán Áron – Sárospatak, Tokaj-Hegyalja Egyetem Kulturális Örökség Tudományok Tanszék, tudományos főmunkatárs

Ősz Sándor Előd – Kolozsvár, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, adjunktus; Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár, levéltáros

†Ötvös Péter – Szeged, Szegedi Tudományegyetem BTK Régi Magyar Irodalom Tanszék, ny. egyetemi docens

Pálffy Géza – Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem HTK Történettudományi Kutatóintézet, tudományos tanácsadó, „Lendület" kutatócsoport-vezető

Ferenc Postma – Vrije Universiteit Amsterdam, professor emeritus

Julien Roche – Lille, Director of Libraries and Learning Center at University of Lille; LIBER President

Romsics Ignác – Eger, Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Új- és Jelenkori Történeti Tanszék, professor emeritus

Rozsondai Marianne – Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs központ, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, ny. osztályvezető

Andrea Seidler – Wien, Universität Wien, EVSL, ao. Univ.Prof. iR., International Association for Hungarian Studies, Präsidentin

Sipos Eszter – Sárospatak, Tokaj-Hegyalja Egyetem Kulturális Örökség Tudományok Tanszék, tudományos segédmunkatárs

Sipos Gábor – Kolozsvár, Babeș-Bolyai Tudományegyetem Magyar Történeti Intézet, professor emeritus

Szabó Ádám – Szeged, Somogyi Károly Városi és Megyei Könyvtár, Gyűjteményi és helyismereti osztály, könyvtáros; SZTE SZAOK Orvosi Szaknyelvi kommunikációs és Fordítóképző Csoport

Szelestei N. László – Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, professor emeritus

Szentmártoni Szabó Géza – Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem BTK Régi Magyar Irodalom Tanszék, ny. egyetemi adjunktus

Tóth Gergely – Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem HTK Történettudományi Kutatóintézet, tudományos főmunkatárs

P. Vásárhelyi Judit – Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, ny. tudományos munkatárs

Maria Luisa Vidriero – Antiguo director de la Biblioteca Real de Madrid y del Instituto de Historia del Libro y de la Lectura

Viskolcz Noémi – Miskolc, Miskolci Egyetem Történettudományi Intézet, Ókor-, Középkor- és Kora Újkor Történeti Tanszék, egyetemi tanár

Zvara Edina – Szeged, Szegedi Tudományegyetem BTK Kulturális Örökség és Humán Információtudományi Tanszék, egyetemi docens

Zsupán Edina – Budapest, HUN-REN–OSZK Fragmenta et Codices Kutatócsoport, vezető

Személynévmutató

A
Aba Sámuel 325
Abaffy Erzsébet, E. 289
Ablauff de Rheno, Eberhard 382, 386
Abudacnus, Josephus 87
Ács Pál 65, 67, 70, 73–75, 321, 395, 397, 465, 473
Acsády Ádám 278, 280, 284
Acsády Ignác 279, 282
Adam, Jakob 521
Adamik Lajos 403, 408–410
Adamik Tamás 600
Adamy, Johannes 166
Adonyi Mihály 538
Adorjáni Zoltán 435
Aepinus, Joannes 456, 461
Aglio, Agostino 563
Ágoston, Szent (Aurelius Augustinus Hipponensis) 406, 410, 429
Agricola, Johann 152, 330, 331, 334
Ajkay Alinka 128, 129
Akatsch, Hans Georg 150
Akatsch, Maria 150
Alaghy család 468
Alba, herceg → Fernando Álvarez de Toledo
Albert, Móric, I. 330
Albert, V. → Wittelsbach, Albert, V.
Albertus → Habsburg, Albert
Alciati, Andrea 403–405, 407–410
Alfonz, nápolyi király → Trastámara, Alfonz, II.
Alfonz, VI. → Bragança, Alfonz, VI.
Alfréd, III. 68
Aliaga, Luis de 85
Alighieri → Dante
Allen, Michael J. B. 410
Almási Gábor 81, 83, 86, 88
Althann Mihály Károly 292
Altieri, Emilio → Kelemen, X.
Alting, Jacob 295, 297
Altissimo, Cristofano dell' 329
Alvarez, Emmanuel 116, 574
Alvinczi Péter 354, 355, 359
Ames, Sarah 316
Ames, William 296, 300
Amicinus, Titus 457
Amman, Jost 331
Amriskó-Pálóczi Ágnes 570
Andrássy Antal 199
Andrault, Raphaële 501
Andrea → De Pasquale, Andrea
Andreas, Antonius 377, 379, 386, 388
Andreas, Johann Philipp 335
Andrei, Adrian 302
Andresen, Andreas 331, 332, 334
Anhalt-Bernburg, Keresztély, I. 86, 87
Anjou, Károly Róbert 121
Anjou, Lajos, Nagy 392, 393, 398, 401
Anonymus 394, 397, 542

Anthal, Martinus 167
Antonides, Henricus (Nerdenus) 480
Apáczai Csere János 59
Apafi család 434
Apuleius 66
Aranka György 129
Arany János 216, 365, 373
Arató György 546
Aratosz 531
Arcerius Theodoretus, Johannes 483
Archimédesz 201
Aretius, Benedikt 294, 297
Argoszi, Alexandrosz, III. (Nagy Sándor) 360
Arisztophanész 516
Arisztotelész (Aristoteles) 67, 377, 379, 388, 512–514, 516–518
Árkosi Veres Péter 456
Arlet, Michael 168
Arlet, Samuel 168
Arndt, Johann 294, 300
Arnold, Elias 101
Árpád-ház, Imre, Szent 392
Árpád-ház, István (Stephanus), I., Szent 344, 392, 394, 395, 398–400
Árpád-ház, Kálmán, Könyves 392–394, 398, 400
Árpád-ház, László (Ladislaus), I., Szent 219, 232, 344
Árpád-ház, László, IV., Kun 394
Artner, Erhard 154
Asselt, Willem J. van 295–297, 302
Ásványi Ilona 551
Athanaric 334
Athanasziosz 452
Attavante műhely 593
Atya → Karácsonyi Béla
Aubry, Abraham 267
Aubry, Johann 508
Aubry, Thierry 185, 189–191
Auer, Leopold 470, 473
Augustijn, Cornelis 73, 75
Augustinus Hipponensis, Aurelius → Ágoston, Szent
Augustynowicz, Christoph 197, 204
Auner, Simon 458
Avenarius → Habermann
Aventinus, Johannes 115
Averroës 155
Avis, Eleonóra (Portugáliai Eleonóra) 345
Azelt, Johann 328
Azpilcueta, Martin de 579

B

Babcsánszky Didák 576
Babinsky, Georgius 166
Bachleitner, Norbert 197, 204
Bachmann, August (Augustus Quirinus Rivinus) 503, 509
Backschy, Emericus 165
Baglivi, Giorgio 498–500, 504, 505, 507
Bagó Márton 226
Bahil, Georgius 166
Bairo, Pietro 155
Bajáki Rita 434
Bajtay József Antal 521, 522
Bajza József 130
Bak M. János 393, 397
Bakos Gábor 97
Bakos István 217
Balassa család 468
Balassa Iván 359
Balassa János 445
Balázs Mihály 91, 96, 106, 485, 521, 526
Balázs Péter 499, 507

Balck, Ideardus 299
Baili, Nicolas 510
Bálint Sándor 277, 282
Bálintfi János 522
Bálintitt János 522
Balla Endre 228
Balla Tibor 475
Balman, Peter 459
Balogh Jolán 329, 334, 395–397
Balogh József 202
Balogh Judit 435, 497, 507
Balogh Máté 274, 282
Ban, Mathey 286
Banay, Sigismundus 164
Bándi András 417
Bánffy család 468
Bánffy Dénes 519
Bánfi Szilvia 65, 75, 551, 556
Bano, Emericus 165
Báno, Johannes 165
Bányai Réka 208, 538
Bara Péter 511
Barabás Zoltán 235, 246
Barack, Karl August 186
Bárány, Georgius 159, 164
Barb, Alphons 441, 442, 447
Barbatte, Hieronymus 150
Barbe, Coralie 189, 191
Barbier, Elsa 19
Barbier, Frédéric 19–21, 27, 61, 62, 173, 175, 181, 186, 187, 192
Barcza József 359
Barcsa János 293, 302
Barcsai Ákos 549, 556
Barcsay Ábrahám 521, 522, 527
Barcsay Péter 522
Bárdos Kornél 321
Barna János 364, 373
Barosch, Johannes 168
Barosch, Nicolaus 168
Barry, Paul de 577
Bársony család 552
Bársony György 550–554, 556
Bártfai Szabó László 469, 473
Barth, Johann 211
Bartha Tibor 435, 462, 463
Bartholin, Caspar 150
Bartholin, Thomas 156, 157
Bartholomaeides, Adamus 167
Bartholomaeides, Daniel 161
Bartholomaeides, Johannes 167
Bartholomaeides, Johannes, Klenotzensis 161
Bartholomaeides, Samuel 161
Bartók Béla 492
Bartók István 109, 296, 302
Bartók Zsófia Ágnes 106
Bartzay, Johannes 165
Bartzay, Ladislaus 165
Barzizza, Gasparino 342
Basilius (Balázsfi), István 456
Báthory család, ecsedi 468
Báthory István 329, 332, 337, 425, 426, 429
Báthory Zsófia 268
Bátorfy Attila 312, 315
Bátori Nyíri János 458
Batthyány család 26, 51, 274, 443, 448, 449, 467, 470, 542
Batthyány Ádám 25, 274, 282, 283, 448, 571–574, 582, 583
Batthyány Boldizsár (Balthasar) 26, 437–441, 443, 444, 446–448
Batthyány Ignác 522, 526
Batthyány József 200
Batthyány Kristóf (Christoph Úrfi) 571–574, 580
Batthyány Pál (Pál Úrfi) 571–574, 580

Bauhin, Caspar 157
Baumanns, Markus 268, 269
Baussner Sámuel 522
Baycsi, Gabriel 168
Bayer Lászlóné 229
Bazileosz 452
Beatrix, magyar királyné → Trastámara, Beatrix
Becanus, Martinus 578
Beda Venerabilis (Bède le Vénérable) 193
Bedekowicz, Nicolaus 286
Bedy Vince 277, 282, 546
Beer, Johann Christoph 327, 329, 334, 335, 337
Behaim von Schwarzenbach, Paul, II. 332
Behamra, Hans Sebald 331
Beheim, Michel 348
Behringer, Wolfgang 81, 84, 89
Beimel József 214, 569
Beke Margit 521, 526
Békés Enikő 449
Bél Mátyás 537–548
Béldi József 522
Béldi Klára 522
Bellarmino, Roberto 481
Bembo, Pietro 331
Benczur József 540–542
Bendefy László 363, 373
Bene Sándor 119, 124, 129, 269, 271, 469, 473
Benedicti, Isaacus 166
Benkő Loránd 393, 397
Benkő Mihály 519, 520, 522
Benkő Miklós 521, 522
Benkő Samu 361
Benoît de Sainte-Maure 67
Béranger, Jean 264, 266, 269
Beregszászi Lőrinc Péter 426
Berényi Borbála 278
Berényi László 320, 321
Béres család (testvérek) 235–241
Béres Károly 231–235, 237–245, 248–255, 257, 259
Béres Károly, id. 232
Béres Károlyné, id. → Doszpoly Julianna
Béres Norbert 365, 373
Béres Sándor 235, 237
Berger Sámuel 232
Berger, Johann Gottfried von 498, 505, 507
Berghaus, Günther 261, 269
Béri Balogh család 273
Bernát, Clairvaux-i Szent (Bernardus Claraevallensis) 381
Bernáth György 199
Bernhard, Jan-Andrea 478, 481, 485
Bernigeroth, Martin 328
Berzeviczy Gergely 120, 123, 125, 126, 128–130
Berzewitzy, Franciscus 165
Bessaeus (Besse), Petrus 578
Besseling, Herman 135, 137–141, 143, 144, 146, 147
Besseling, Johannes 135, 137, 141, 144, 146, 147
Bessenyei György 367
Bessenyei József 359, 474
Betegh Gábor 522
Bethlen család 434
Bethlen Gábor (Gábriel fejedelem) 60, 83, 85–88, 353–357, 359–362, 369
Bethlen István 490
Bethlen István, ifj. 529, 533
Béthune, François Gaston de 264
Betz, Hans Dieter 435, 436

Bèze (Beza), Théodore de 430, 482, 487
Bezeg, Emericus 170
Biandrata (Blandrata), Giorgio 431
Bíbor Máté 65
Bielecki, Martin Tertullianus 101
Bielik, Daniel 164
Bigne, Margaurin de la 358
Bihari C. Miklós 459
Bikfalvi Falka Sámuel 208
Bilkei Irén 475
Birken, Sigmund von 327, 335
Bíró Annamária 123, 125–127, 129
Bíró Antal 521
Biró Bence 474
Bíró György 522
Bíró István 519–524, 526, 527
Bíró János 522
Bíró Sámuel 522
Bíró Vencel 522, 526
Birthälmer, Albert 457
Bischoff, Euphrosina 153
Bischoff, Gottfried 153
Bishop, George 426
Bissadecky, Georgius 166
Bisterfeld, Johannes Heinrich 104, 108
Bjørnson, Bjønsterne 489
Blaeu (Blavius), Willem 300
Blair, Tony 495
Blavius → Blaeu
Bleck, Wibius 299
Blhaw, Johannes 169
Bobory Dóra 438, 442, 447
Bobrik, Andreas 164
Boccaccio (Boccace), Giovanni 67, 75, 175, 181
Bocchi, Achille 406, 410
Bock, Hieronymus 155
Bocskor Pál 522
Bod Péter 303, 354
Boda Attila 279, 280, 282
Boda Miklós 340, 347
Bodin, Jean 101
Bodzasy, Stephanus 162
Boeles, W. B. S. 477, 480, 483, 485
Boér Imre 519, 521, 522
Boëthius (Anicius Manlius Severinus Boethius) 339, 346–348
Bogár Judit 110, 116, 583
Bogataj, Jan Dominik 379, 386
Bogdándi Zsolt 458, 462
Bognerus Andreas 413
Bohurad, Martinus 167
Boissard, Robert 331
Bojti Pál 293
Bojtos Anikó 392, 393, 396, 397
Boka László 50, 583
Boleszláv, I. → Přemysl, Boleszláv, I.
Bolonyai Gábor 586, 596, 600, 601
Bommeister, Sebastian 408
Bonaparte, Napóleon, I. 532, 563
Bonaventúra, Szent (Bonaventura da Bagnoregio, San Bonaventura) 375
Bonfini, Antonio 585, 595–601
Bónis Ferenc 267
Bónis György 393, 397
Bonis, Andreas 170
Bonis, Franciscus 170
Bonis, Michael 170
Bonis, Stephanus 170
Bónisné Wallon Emma 293, 302
Bonzi, Pierre de 264, 266
Boom et Vidua nyomda 298
Borcht, Pieter van der 442, 443
Borcsiczky György 571–581
Boregk, Martin 323–333, 335
Borgatay, Georgius 164

Borián Gellért Elréd 577, 582
Bornemisza Péter 529, 533, 534
Boronkai Iván 348
Boros István 198, 201, 202, 204
Boros nyomda 233
Borossay Katalin 276, 282
Borsa Gedeon 25, 77, 109–111, 116, 117, 229, 584
Borso d'Este → Este, Borso d'
Borstius, Gerard 297
Borsy, Alexander 162
Borsy, Andreas 162
Botalli, Leonard 151
Botrel, François 173
Botticelli, Sandro 175, 181
Bourbon, Lajos, XIV. 263, 266, 267
Bourdaloue atya 202
Bourdieu, Pierre 306, 307, 315
Bousmanne, Bernard 182
Bouveret, Bénédictins de 343, 347
Bowen, William 410
Boykowsky, Paulus 166
Boyle, Robert 499, 507
Bozzay Réka 292, 302, 433, 434, 478, 485
Böhm, Wilhelm 200, 205
Bölcskei Gusztáv 355, 359
Bölcskey Ödön 381, 386
Böner, Johann Alexander 326
Böning, Holger 262, 269
Badtin, Maria 151
Bragança, Alfonz, VI. 263
Bragança, Péter, II. 263
Branca, Vittore 75
Brâncoveanu, Constantin 416
Brandtner, Andreas 23
Brankovics György 381
Braun, Johann 458
Braunschweig, Hieronymus 151–153
Braunschweig-Lüneburg, Anna van Hannover (Hannoveri Anna) 136, 141–143
Braunschweig-Wolfenbüttel, Anna Amália (Herzogin Anna Amalia) 266
Braxatoris, Johannes 168
Brecht, Clement 416
Brecht, Gottschallt Huldrich 412
Brecht, Joseph Clemens 414, 416, 417
Breslau, Jakob von 344
Bretschneider, Heinrich Gottfried 203
Breyer, Carl Wilhelm Friedrich 84, 89
Bright, Timothie 155
Brognolus, Benedictus 534
Bronzino, Agnolo 329
Bros, Johannes 166
Brubachius, Petrus 461, 462
Bruchacs, Johannes 165
Bruck, Anton OFM 25, 26
Bruckenthal (Brukenthal, Bruk.) Sámuel 129, 453, 457–461, 521
Bruni, Leonardo 343, 346
Bryner, Erich 426, 435
Bubics (Bubich) Zsigmond 319, 321, 465, 473, 551–553, 556
Bucelleni, Johannes (Giovanni Bucellini) 329, 577
Bucer, Martin 451
Buchholtz György, id. 110
Buchholtz György, ifj. 110, 116
Bugdos, Sigismundus 165
Bujdosó Hajnalka 434
Bujtás László Zsigmond 133, 410
Bullinger, Heinrich 436, 461, 462
Bulowsky, Jonas 170
Burkhardt, Johannes 269
Burns, William E. 407, 410

Burrow, Colin 76
Busaeus, Johannes 577
Busenbaum, Hermann 579
Butrica, James J. 587, 60
Butsch, Fidelis 187
Buttinger, Sabine 343, 347
Buza János 474
Buzási Enikő 321, 465, 473
Buzogány Dezső 436, 455, 462
Büki Boldizsár 276, 277
Bülow, G. von 113, 116
Byller, Matthaeus 557

C, Cs

Calamato, Alessandro 577
Calepino, Ambrosio 425
Caligula → Iulius–Claudius, Caligula
Callegari, Marco 512, 518
Calovino, Giuseppe 521
Calvin (Kálvin), Jean 294, 301, 303, 361, 463, 481, 482
Camerarius, Joachim 332
Campen (Kampen), Gerard Jansen van 442, 443
Canisius, Petrus 574
Cantor, David C. 516, 518
Capistranói Szent János → Kapisztrán Szent János
Capito, Wolfgang 451
Čaplovič (Csaplovics) Lőrinc 538, 539
Capranica, Domenico 381, 383
Capritius, Pius Eneus 155
Carl, II. → Habsburg, Károly, II.
Carolus, V. → Habsburg, Károly, V.
Carpini Plano, Johannes 398
Carrichter, Bartholomaeus 153
Carvajal, Joannes 348
Casparides, Georgius 166
Cassasus, Louis-Joseph 189
Casties, Robert 316
Castiglione, Branda da 346
Castracani, Castruccio 329
Catullus, Caius Valerius 574, 586, 589, 600
Cavallo, Guglielmo 182
Cennerné Wilhelmb Gizella 133, 146, 329, 335
Cennini, Cennino 447
Cesarini, Giuliano 343
Charles IX. → Valois–Angoulême, Károly, IX.
Charles le Téméraire → Valois, Károly, Merész
Chartier, Roger 173, 182
Chaucer, Geoffrey 180
Chemnitz, Martin 297
Chesne (Du Chesne, Quercetanus), Joseph de 153, 155, 157
Chionni, Johann 281
Chmel, Joseph 340, 341, 347
Chorwath, Georgius 169
Chouet, Jacques 427
Chouët, Pierre, sen. 297
Cristoforo, fra → Varese, Cristoforo da
Čičaj, Viliam 149, 158, 434
Cicero, Marcus Tullius 346, 574, 580
Cicognara, Leopoldo 564
Cid, Marcelo 181
Ciortin, Ioan 238
Ciriaky, Georgius 163
Claudis, Martinus 162
Clusius, Carolus (Charles de l'Écluse) 437–449
Coccejus, Johannes 295–297, 299, 302
Colavizza, Giovanni 316
Colbius, Lucas 413

Columella, Pietro Andrea Mattioli 514, 516
Comaromy, Sigismundus 163
Comenius → Komenský, Jan Amos
Comes, Natalis 405, 407, 410
Commelinus, Hieronymus 299, 481–483, 485
Conțac, Emanuel 455, 462
Contzen, Adam 84
Cordus, Valerius 151, 153, 155
Coresi 455
Corner, David Gregor 577
Coronarius Janus 514, 517
Corvinus, Matthias → Hunyadi Mátyás
Cosanne, Annette 186, 187, 192
Cosmerovius, Matthaeus 577, 578, 581, 584
Cotenius, Andreas 112
Cotta-Schönberg, Michael von 349
Cramer, Daniel 295, 300
Cranach, Lucas, id. 69–74, 76, 77, 79
Crato von Krafftheim, Johannes 500, 508
Crawford, Cole 316
Crespin (Crispin), Jean 98, 99, 107, 301
Crisolora, Emmanuele 346
Croll, Oswald 152, 153, 155
Crooke, Andrew 508
Cröpper, Caspar 150–152
Cubini, Casparus 167
Culicius, Zacharias 161
Culmann, Leonhard 115
Cuno, Friedrich Wilhelm 478, 485
Curiani, Andreas 166
Curtius Rufus, Quintus 359, 360, 574
Curtius, Ernst Robert 68, 71, 76
Cuspinianus, Joannes 529, 533
Cyriaky, Georgius 164
Czakó család 415
Czako, Franz 414
Czako, Georg (I.) 411–413
Czako, Georg (II.) 412, 414, 419
Czeh nyomda 207
Czéh Sándor 215
Czibula Katalin 56
Czigyany, Johannes 167
Czina Sándor 242
Czobor Mihály 529, 530, 533
Csáky család 468
Csáky Miklós 498
Csanaki Máté 37
Csaplovics → Čaplovič
Csapodi Csaba 394, 397
Csapodiné Gárdonyi Klára (Csapodi-Gárdonyi Klára) 341, 347, 590, 601
Császár Elemér 366, 367, 373
Csáti Demeter 395
Csécs Teréz 398
Csepregi Zoltán 159, 160, 171, 295, 302
Cserey Farkas, id. 124, 520–522, 524, 527
Cserey Farkas, ifj. 521
Csergheő, Franciscus 281, 282
Csernaczk, Johann 151
Csernák Béla 231, 242
Cseschel, Paulus 163
Cseselius, Adamus 163
Csiscko, Wilhelmus 164
Csizmadia Andor 397
Csolak, Mehmed → Zungaberg, Leopold Freiherr von
Csolakbég → Zungaberg, Leopold Freiherr von
Csonka Ferenc 394
Csontosch, Andreas 163
Csorba Dávid 294, 296, 302, 497, 508

Csörsz Rumen István 106, 107, 131, 570
Csurmann, Martinus 168
Csurmann, Stephanus 168

D
Dačický, Jan Otmar Jakubův 111
Damerow, Julia 305, 315, 316
Damian, Iulian Mihai 387
Dán Róbert 207, 209
Dáné Veronka 360, 361
Dankanits Ádám 109
Dante Alighieri 173, 175–177, 181, 183
Darnton, Robert 307
Darwasch, Johannes 169
Darwasch, Ladislaus 169
Dávid Ferenc 431
Dávid Gyula 247
David, Georgius 167
De Blasi, Guido 382, 386
De Bury, Richard 174, 180, 181
De Monte, Giacomo 441, 442, 445
De Orta, Garcia 443
De Pasquale, Andrea 21, 27, 28
De Vries → Vries
Deaecto, Marisa Midori 21, 173, 182
Deák Ferenc 494
Debray, Régis 182
Debreceni Ember Pál 296
Debreczeni Attila 129
Decius, Caius Messius 532
Deé Nagy Anikó 527
Dékáni Kálmán 538, 546
Delcourt, Thierry 182
Demártsik Ferenc 221
Demétei András 433
Denis, Michael 200, 202, 203, 343, 347
Denk, Ulrike 283
Derencskei Ambrus 461
Déri Balázs 600
Dersöfy, Stephanus 170
Descartes, René 295, 503, 508
Dessewffy József 119–122, 128–131, 529, 534
Devecseri Gábor 534
Dézsi Lajos 486, 530, 533
Dezső Krisztina 205
Dianesycz, Valentinus 286
Didier, Christophe 185, 187, 192
Diehl, Ernst 346, 348
Dienes Dénes 435
Diest, Hendrik van 296, 301
Dignotus 99
Diocletianus 98
Diogenész Laërtiosz 530, 534
Dión Krüszoszthomosz 67
Dionysius Carthusianus 577
Diós István 527, 577, 582
Divald Kornél 392, 397
Dobai György 368
Dobás Kata 306, 316
Dobay János 222
Dobay nyomda 207, 222, 223, 225
Dóbék Ágnes 197, 199, 205
Dóczy család 468
Dolesch József 220
Dolesch nyomda 207
Dollinger, Heinz 81, 83, 84, 89
Dominkovits Péter 274, 279, 282
Domky, Carolus 168
Domonkos, S. Leslie 397
Donatus, Aelius 110, 111, 115, 117, 343, 344
Donnersberger, Joachim 84
Doria, Andrea 329
Dorsche, Johann Georg 295, 300

Dorston → Torstenson
Doszpoly Julianna, id. Béres Károlyné 232
Doszpoly Mária, Román Pálné 235
Döbrentei Gábor 120, 126, 521
Dőry Ádám 281
Dörnyei Sándor 229, 584
Drabík, Mikuláš 102, 105
Drakenborch, Arnold 141, 146
Draskóczy István 474
Draskovics család 467, 470
Draudt, Simon 417
Drechsel Géza 221, 230
Drechsel nyomda 230
Dresser, Matthaeus 425
Driessen, Antonius 295
Drugeth → Homonnai Drugeth
Drugulin, Wilhelm Eduard 332, 335
Drusius, Johannes, sen. 478, 483
Du Chesne → Chesne
Du Jon, François 296, 299
Dubowszky, Martinus 166
Dubravius, Jan 202, 203
Duchoňová, Diana 465, 474
Duffy, Eamon 98, 107
Dugonics András 131, 366
Duindam, Jeroen 266, 269
Dumas, Alexandre 312
Durovics Alex 159, 171
Dürer, Albrecht 72
Dürrwächter, Anton 81, 89

E

Ebenchöch Ferenc 396, 398
Eck, Valentin 458
Eckhardt Sándor 363, 365, 373
Écluse, Charles de l' → Clusius, Carolus
Eco, Umberto 180, 181
Ecsedy Judit, V. 124, 129, 133, 134, 139, 146, 207, 211, 229, 230, 245, 411, 414, 422, 584
Eggenberger József 366
Eglinus, Raphael 294, 298
Egyed Emese 463, 521, 527
Ehlig, Beate 342
Ehrhart, Margaret J. 68, 74, 76
Eichorn, Andreas 113
Eisenfels és Emich nyomda 215
Eißdorfer, Johannes 164
Ekhard, Michael 413
El Kenz, David 98, 107
Ellebodius, Nicasius 511–518
Elzevier, Lodewijk 508
Emerich, Franz 498, 508
Emerich, Georgius 165
Emericus, Joannes 112
Emmerich, Georg 503, 508
Emődi András 231, 234, 240, 241, 246, 247
Emődi Tamás 293, 302
Endter, Johann 336
Endter, Martin 335, 337
Endter, Michael 336
Engel, Johann Joseph 211
Enric, Satué 181
Eörsi László 492, 493, 496
Eötvös József 566
Epiktétosz 429
Epikurosz 346
Epimenidész 529–533
Erasmus, Roterodamus 73–76, 119, 296, 300, 327, 407, 410, 429
Ercole, Domenico Antonio 507
Erdődy család 467, 469–472, 475
Erdődy Miklós 278, 281

Erich, Ericus 556
Ernő, főherceg → Habsburg, Ernő
Erőss Gábor 213
Este család 50
Este, Borso d' 342
Esteras → Esterházy
Esterházy (Eszterházy) család 36, 37, 273, 320–322, 465–476
Esterházy Anna Júlia 320, 322
Esterházy Anna Terézia 320
Esterházy Dániel 276–278
Esterházy Franciska Jozefa 320
Esterházy Imre 276–278
Esterházy János 277, 278
Esterházy József Antal 320
Esterházy (Esterhás) László 319
Esterházy Mihály 276–278
Esterházy Miklós 465, 469, 471–474, 476
Esterházy Orsolya 320
Esterházy (Esteras) Rebeka 319
Esterházy (Esteras) Pál 274, 319–322, 465, 469, 471–474
Esterházy Pál Antal 278, 472, 474
Estienne, Henri 201
Estreicher, Karol 101, 106
Eszéki István 295
Eszterházy Ferenc 471
Eszterházy János 277, 278, 282, 465, 474
Eszterházy József 471
Eszterházy Károly 30, 197, 198
Eszterházy Miklós 472, 474
Eténi Nóra, G. 261, 267, 269, 329, 335
Euripidész 113
Eybl, Franz M. 197, 204
Eysden van Achlum, Johan van 140, 141, 147

F
Faber (Fabri), Johann 578
Fabian, Claudia 50
Fabiankovics György 211
Fabricius, Daniel 169
Fabricius, Franz 155
Fabricius, Wilhelm Huldanus 152, 155
Fajcsek Magda 229
Fajt Anita 329, 335
Fallopio, Gabriele 150, 155
Faludi Ferenc 522, 527
Farbaky Péter 278, 283, 303
Farkas Flóra 340
Farkas Gábor Farkas 65, 306, 315, 434
Farkas, Matthias 163
Farnese, Alessandro 98
Fasbender, Christoph 340, 348
Fazakas Gergely 96, 107
Fazakas József 584
Fazekas István 273, 277, 279, 280, 282, 283, 572–576, 579, 582
Febvre, Lucien 61, 62
Fedeles Tamás 38
Fegyverneki L. Izsák 425–433
Feinstein, Charles 312, 315
Fejérdy András 198, 205
Fejértói János 452
Fejervari, Ladislaus 168
Fejérváry Apollónia 565
Fejérváry Gábor 561–570
Fekete Csaba 146, 434
Fekete György 281
Felckmannus (Felckeman, Telckeman), Petrus 477–484
Felföldi László 320, 321
Felhő Ibolya 292, 293, 302
Fényes Elek 569

Ferabosco, Pietro 443
Ferdinánd, I. → Habsburg, Ferdinánd, I.
Ferdinánd, II. → Habsburg, Ferdinánd, II.
Ferdinánd, III. → Habsburg, Ferdinánd, III.
Ferdinand, Regele → Hohenzollern, Ferdinánd, I.
Ferdinandus Quartus → Habsburg, Ferdinánd, IV.
Ferenc király → Valois, Ferenc, I.
Ferenc, Assisi Szent (Franciscus Assisiensis) 381, 385
Ferenc, Xaveri Szent (Franciscus Xaverius) 577
Ferenczffy (Ferenczffi) Lőrinc 209, 329, 335
Ferenczi László 359
Ferenczi Zoltán 133, 137, 138, 147
Ferdinand Maria → Wittelsbach, Ferdinand Maria
Fernel, Jean 157
Feugueray, Guillaume 429
Feyerwary, Sigismundus 170
Ficino, Marsilio 407, 410
Fievet, Daniel 267
Filiczki János 403, 407–410
Fischer és Mika betűöntöde 218
Fischer, Christoph Andreas 577
Fischer, Daniel 497–507, 510
Fischer, Elias 163
Fischer, Ernst 197, 204
Fischer, Michael 497
Fischerné Grócz Zita 197, 198, 201, 205
Fitka, Johannes 162
Fitzerus, G. 157
Flacius Illyricus, Matthias 99
Flinsbach, Kunman 430, 431
Fockema, Andrea 484
Fodor család 554, 555
Fodor János 554
Fodor Mihály 276
Fodor Pál 269–271
Fogarassy András 199
Folkerts, Suzan 479
Fonovich János 280
Font Zsuzsa 435, 485
Forgách család 467–469, 473, 542, 565
Forgách Ádám 319
Fórišová, Marta 576, 582
Formica, Matthaeus 579
Foxe, John 98
Föggler, Johann Baptist 154
Földesi Ferenc 101, 523, 527, 589, 598, 601
Földy József 534
Fraknói Vilmos 342, 348, 396
Franc, Paulus 161
Francisci, Erasmus 326, 335
Franckenstein, Joseph Henricus 163
Franco, de Franco 100, 101, 107
Francus, Jacobus 267
Frangepán család 468, 470
Frangepán Ferenc 265, 267, 268
Frank, Peter R. 197, 198, 205, 540, 546
Frankel [Fabó] Bertalan 320, 321
Franklin nyomda 227
Frédéric → Barbier, Frédéric
Freitas Costa, Paulo de 174, 181
Fridelius, Matthias 433
Fridvalszki, páter 522
Fried István 127, 129
Friedländer, Max J. 69, 76
Friedrich, III. → Habsburg, Frigyes, III.

Friedrich, Johann Heinrich 155
Frigyes, I. 330, 332
Frigyes, I. → Hohenzollern, Frigyes, I.
Frigyes, I. → Oldenburg, Frigyes, I.
Frigyes, választófejedelem 331
Frimmel, Johannes 197, 198, 204, 205, 540, 546
Fritsch, Ambrosius 111–113
Frobenius, Georg Ludwig 156
Frobenius, Hieronymus 514
Froberger, Christian Sigmund 334, 336
Fromknecht, Michal Gabriel 156, 157
Froschoverus, Christophorus 462
Frölich, Georgius 164
Fuchs, Johannes 169
Fuchs, Leonhard 155, 157
Fučiková, Eliška 445, 446, 448
Fuhrer, Therese 410
Fulgentius, Fabius Planciades 67, 77
Fundárková, Anna 469, 472, 474, 475
Futhak, Emericus 286
Fülöp, III. → Habsburg, Fülöp, III.
Fülöp, IV. → Habsburg, Fülöp, IV.
Fürbeth, Frank 343, 348
Fürst, Paul 267
Füzy, Gabriel 161

G, Gy

Gaál Endre 223
Gabelkover, Oswald 151
Gábor Dénes 235, 246
Gábor Eszter 392, 397
Gábor Sámuel 596, 601
Gáborjáni Szabó Botond 146
Gábriel fejedelem → Bethlen Gábor
Gabriele da Verona → Rangoni, Gabriele
Galamb György 381, 383, 387
Galavics Géza 443, 446, 447
Galen, Christoph Bernhard von 264
Galénosz (Galenus) 155, 157, 499, 511, 513–516
Galli, Simon 160
Gamonet, Étienne 427
Gampertus, Joannes Michael 114
Garai család 469
Garampi, Giuseppe 198, 205
Garber, Klaus 261, 269
Gassner, Martin 412
Gastgeber, Christian 600
Gazaeus, Aeneas 588, 589
Gazda István 498, 499, 501, 502, 505, 506, 508, 509
Gazur, Johannes 161
Géczi János 15
Gecser Ottó 387
Geiger, Malachias 151
Gellér Katalin 392
Gellért (Gerardus), Szent 392
Georgiades, Martinus 162
Gerdes, Christian 507
Gergely, I., Nagy Szent, pápa (Gregorius Magnus) 379
Gergely, Nazianszoszi Szent 452
Gerhard, Alexander 161
Gerhard, Christoph 301, 335
Gerhard, Georgius 161
Gerhard, Johannes 161, 297
Gerhardus, fráter 393
Geschelius, Johannes Jeremias 168
Gessner, David 299
Gewold, Christoph 81–84, 89
Ghisalberti, Alberto Maria 518
Giamatti, A. Bartlett 407, 410
Gillon → Le Gillon
Giovanni da Capestrano → Kapisztrán Szent János)

Giovio, Paolo 329, 335
Gisius, Alexander 112
Glaßner, Christine 342, 348
Gleditsch, Johann Friedrich 300
Glösl, Werner 449
Goethe, Johann Wolfgang von 532
Goetz, Walter 88, 89
Gombos F. Albin 393, 398
Gombossy Mátyás 36
Gooding, Paul 316
Gossaert, Jan 66, 69, 79
Gossembrot, Sigismund 345, 348, 349
Goulart (Semussis), Simon 98, 99
Göldner, Johannes 346
Gömöri György 292, 303
Gönczi István 426
Gönczy Monika 129
Görgey, Balthasar 167
Görgey, Gabriel 165
Görgey, Jobus 165
Görgey, Nicolaus 166
Görgöy, Adamus 163
Görgöy, Ludovicus 163
Görög Demeter 373, 374
Grądzki, Samuel 102
Graecus, Georgius 164
Granasztói Olga 197, 205
Grausz Péter 228
Grayson, J. C. 75
Greb, Martin 458
Greflinger, Georg 261, 269
Gregorius Magnus → Gergely, I., Nagy Szent, pápa
Greimolt, Ulrich 339, 343–345
Grémonville, Jacques Bretel de 265, 266
Grendler, Marcella 512, 518
Gretser, Jakob 574
Griffin, Nathaniel Edward 76
Grinevald, Paul-Marie 564, 569
Griskircher, Ignatius 577
Grócz Zita → Fischerné Grócz Zita
Gross, Julius 411, 414, 421
Gossembrot, Sigismund 342
Grundlin, Maria 151
Grüdebrikh, Christoph Sigmund 150
Grüll Tibor 158, 582
Grünblut, Casparus 169
Gründerus, Gottfridus 580
Grüninger, Bartholomeus 151
Grynaeus, Johann Jacob 427, 428, 430, 434
Guibert de Nogent 178
Guido de Columnis 68, 76
Gulyás József 408, 410
Guszár Mihály 275
Gutenberg, Johannes 175, 213, 214, 218
Gutenberg nyomda 234, 235
Guttmann Mihály 369, 373
Günther, Christoph 509
Gürtler, Wolfgang 465, 474
Gymnicus, Johannes 156
Gyárfás Tihamér 414, 416, 421
Gyarmati János 563, 569
Gylany, Thomas 169
Gyöngyösi Pál, ifj. 133, 134
Györffy György 393, 398
György, II. → Hannoveri, György, II.
György Lajos 367, 368, 373, 519, 527
Györkös Attila 340, 348
Győry Endre 228
Gyurcsány Ferenc 495

H

Haader Lea 285, 288, 289
Haaring, Fredericus 300
Habermann (Avenarius), Johann 296, 301

Habsburg család 106, 263, 321, 340, 372, 441, 443, 444, 466, 470, 471, 473, 475
Habsburg, Albert (Albertus) 344
Habsburg, Ernő 441, 444–446
Habsburg, Ferdinánd, I. 71
Habsburg, Ferdinánd, II. 471
Habsburg, Ferdinánd, III. 267, 321, 549
Habsburg, Ferdinánd, IV., (Ferdinandus Quartus) 319, 321, 550
Habsburg, Ferenc József 565
Habsburg, Frigyes, III.
Habsburg, Fülöp, III. 85
Habsburg, Fülöp, IV. 263
Habsburg, József, I. 416, 474
Habsburg, Károly (Carl), II. 334
Habsburg, Károly, III. (VI.) 473, 474
Habsburg, Károly (Carolus), V. 101, 330, 332
Habsburg, Konstancia 100, 102
Habsburg, László, V. (Ladislaus Postumus) 339–345, 347–352
Habsburg, Lipót (Leopold), I. 263, 267, 334, 414, 471, 549, 550
Habsburg, Mária Anna 321
Habsburg, Mária Terézia (Ausztriai Mária Terézia) 263
Habsburg, Mária Terézia 204, 474, 507, 520
Habsburg, Miksa, II. 330, 445
Habsburg, Miksa, főherceg 445
Habsburg, Rudolf, II. 327, 409, 439, 445–447
Habsburg-Tiroli, Maria Leopoldine 319, 321
Hacque, Johann Baptist 580
Haiman Ágnes 208
Haiman György 207–226, 229
Halászová, Ingrid 469
Halbmayer, Simon 327, 337
Haller István 97
Haller László 281
Halm, Carolus 347
Hamilton, Alastair 87, 89
Hampel József 567
Han, Ulrich 566
Handó György 588, 591, 601
Hankins, James 410
Hankoczy, Johannes 167
Hannoveri Anna → Braunschweig-Lüneburg, Anna van Hannover
Hannoveri, György, II. 141
Hansen, João Adolfo 181
Hanzli, hegedűs 319
Háportoni Forró Pál 358–360
Happel, Eberhard Werner 262, 271
Hári Ignác 280
Harmos Sándor 369, 373
Harnisch, Wilhelm 298
Haro, Lopes de 299
Harris, J. Rendel 531, 534
Harsányi István 130
Hartleben Konrád Adolf 368
Hartlib, Johannes 348
Hartmann, Job 270
Harvey, Gidion 504
Harvey, William 157
Hatfaludy család 209
Hausner Gábor 269, 271, 321, 469, 473, 475
Havell, Robert 563
Házi Jenő 154, 158
Hebenstreit, Johann 153
Heck, Adrianus van 349
Heckenast Gusztáv 274, 275, 283
Hegyi Ádám 291, 292, 303, 478, 481, 485

Heidegger, Johann Heinrich 294, 299
Heiden, Casparus 510
Heilbron, Johan 306, 315
Heinemann, Otto von 539
Heinrich von Mügeln 348
Heinz, Günther 445, 447
Heitler András 442, 447
Held Pál 233–235, 238, 239, 243, 248
Héliodorosz 529
Hell Judit 501, 508
Helle Mária 207, 215
Hellebrant Árpád 436, 477, 485, 583
Hellenbach, N. 168
Helner, Georg 460
Helpis 346
Heltai Gáspár 529, 534
Heltai János 229, 354, 355, 359, 435, 478, 485, 584
Henckel, Christian 510
Hencker, Johannes 166
Hende Fanni 203, 601
Henricus, Heinrich 503, 508
Henrietta Adelheid → Savoyai, Henrietta Adelheid
Henrik, II. → Valois, Henrik, II.
Henrik, III. → Valois–Angoulême, Henrik, III.
Henszlmann (Henselmann) Imre 562, 569
Henz, Matthaeus 459
Herczegh 501
Herden, Elzbieta 316
Herepei János 133, 147, 356, 357, 359
Hermogenés 596, 597, 600
Hernandez, Jose 305, 315
Herner János 36, 359, 434, 581
Héródianos 596, 600, 601
Hérodotosz 201, 516
Hervagius, Johannes 452, 462
Hervay Ferenc 77, 117, 229, 584
Herwart, Hans Georg 81–84
Herzogin Anna Amalia → Braunschweig- Wolfenbüttel, Anna Amália
Hessbrüggen-Walter, Stefan 305, 315
Heurne, Johann van 155
Hienz, Hermann Adolf 412, 421
Hilarius a Sancto Sepulchro 577
Hiller István 465, 474
Hiltrop, Johannes van 144–146
Himfi Péter 381
Hippokratész 155, 157, 501, 506, 511, 513, 514, 516–518
Hitler, Adolf 491
Hlaváček, Petr 382, 383, 386
Hmelnyickij, Bohdan 102
Hobbes, Thomas 500, 508
Hoburg, Christian 107
Hocquard, Bonaventura 578
Hofer, Johannes 381, 384, 386
Hoffhalterek 231
Hoffmann Pál 319
Hoffmann, Johann 326, 327, 334, 335, 337
Hohenzollern, Ferdinánd, I. (Regele Ferdinand) 238
Hohenzollern, Frigyes, I. 331
Holl Béla 36, 77, 117, 209, 218, 229, 329, 335, 555, 556, 584
Hollstein, Friedrich Wilhelm Heinrich 329–332, 335
Holoi, Matthias 169
Holosovszky Imre 368
Holsnerus, Boldisar 99
Holstein–Gottorp–Romanov, Miklós, I. 493

Homérosz 66, 405
Homonnai Drugeth család 468, 469
Honter, Johann 115, 412, 421
Horányi Elek (Alexius) 133, 147, 540, 546
Horányi Károly 51, 563, 564, 569
Horler, Stanislaus 408
Hormayr, Joseph 126, 129
Horn Gyula 495
Horn Ildikó 360, 361
Hornyánszky Viktor 216, 218
Horsch, Leonard 81, 82, 87, 89
Horst, Gregor 153
Horthy Miklós 490
Horvath de Stansith, Emericus 166
Horváth Ignác 280
Horváth István, jákfai 274
Horváth Iván 106
Horváth Mihály 396
Horvath, Paulus 170
Horváti Mihály 456
Högyesy, Georgius 164
Hörcsik Richárd 433, 435
Hörk József 159, 171
Hrabecius, Georgius 160
Hubalek, Franz 344, 345, 348
Hubert Ildikó 75, 77, 522
Hudson, Pat 312, 315
Huizinga, Johan 177, 181
Huldanus, Wilhelm Fabricius 151
Hunyadi család 396
Hunyadi Ferenc 293, 303
Hunyadi Mátyás (Matthias Corvinus, I. Mátyás, Mátyás király) 43, 50, 329, 330, 332, 334, 358, 387, 392, 395–398, 585, 586, 588, 591, 593, 598, 600
Hunyadi Sándor 348
Hunyadvári András 222
Hupfer, Georg 197, 205
Hus, Jan (Johannes Hussius, Husz János) 327, 330, 331, 337
Huszár Lajos 357, 360

I

Ignác, Loyola, Szent (Íñigo López de Oñaz y Loyola, Ignacio de Loyola) 577, 583
Ignat, Tiberius 29, 31
Ileninová, Katarína 538
Illés Kornél 342, 348
Illésházy család 468, 475
Illésházy Ádám 549, 556
Illésné Kovács Mária 508
Illésy János 358, 360
Ilosvay Sámuel 366
Ilyefalvi Emese 285, 286, 289
Imre Mihály 295, 303, 431, 435
Imreh Sándor 215, 216
Íñigo López de Oñaz y Loyola → Ignác, Loyola, Szent
Iobin, Bernhardus 301
Ipolyi Arnold 396
Irving, Washington 532, 534
Ishizu, Mina 312, 315
István, I. magyar király → Árpád-ház, István, I., Szent
Istvánffi Gyula 438, 448
Istvánffy Miklós 440
Iszokratész 504
Iulius–Claudius, Caligula 98
Iulius–Claudius, Nero 98
Ivanicsi Pál 347
Iványi Béla
Iványi Emma 321, 465, 474
Izsán Csaba 360

J
Jablonský, Dávid 537, 546
Jacobus de Voragine 551, 556
Jagelló család 396
Jagelló, Lajos, II. 77
Jagelló, Ulászló, II. 598
Jagersma, Rindert 316
Jakó Zsigmond 209, 360, 434
Jamnitzer, Bartholomäus 331
Jancsik Pál 247
Jandicius, Daniel 150
Jankó, Batthyány-familiáris 440
Jankovich Miklós 540, 541, 570
Jankovics József 39, 50, 129, 303
Jankovits László 347
János, választófejedelem 331
János Frigyes → Wettin, János Frigyes
János Kázmér, II. → Vasa, János Kázmér, II.
János Vilmos, herceg 331
János Zsigmond → Szapolyai, János Zsigmond
Jánosy István 76
Jansonius, Johannes 300
Janus Pannonius 347, 532, 534, 589
Janz-Wenig, Katrin 261
Jean sans Peur → Valois, János, I.
Jeckelius, Georg 416
Jeckelius, Martha 416
Jekelius, Erich 412– 414, 416, 421
Jeney, Andreas 170
Jenichen, Balthasar 330–332, 334, 336
Jenő, IV., pápa 381
Jensma, G. Th. 486
Jesenský, Miloš 537, 546
Jessenius, Johann 150
Jeszeniczky, Paulus 164
Joachimsohn, Paul 345, 348
Jocher, Wilhelm 82, 84, 86
Johannes Chrysostomus → Khrüszoszthomosz
Johannis, Erasmus 458, 463
Johannis, Paulus 166
Jókai Mór 316, 373
Jongman, Wouter 141
Jouanna, Arlette 98, 107
József Attila (József úr) 35
József, I. → Habsburg, József, I.
Jöcher, Christian Gottlieb 36, 111, 116
Juhász István 238
Juhász Kálmán 381, 386
Julianus barát 392, 393, 398
Junius, Franciscus 354, 430
Justinus, Marcus Junianus 566, 570
Juvenalis (Juvénal) 196

K
Kabdebó Lóránt 359
Kacsinsky, Michael 169
Kádár János 494, 495
Kádár Zsófia 277, 278, 283, 572, 573, 575, 578, 580, 582
Kadaschi, Johannes 161
Käfer István 77, 117, 229, 584
Kajari, Stephanus 169
Káldi György 578, 579
Káldos János 305, 306, 315
Kalinka, Zachariaš 578
Kallimakhosz 531, 534
Kallixtusz, III., pápa 381
Kálmán király → Árpád-ház, Kálmán, Könyves
Kalmár János 472, 474
Kalous, Antonín 382, 383, 386
Kálti Márk 394
Kálvin → Calvin

Kálvin nyomda 235–237, 239, 241, 242, 244, 247, 255–258
Kalydy Dóra 24
Kanász Viktor 475
Kandel, David 335
Kapisztrán Szent János (Capistranói Szent János, Giovanni da Capestrano) 380–384, 386, 387
Kapisztrán nyomda 224, 227
Kapronczay Károly 499, 509
Kapronczay Katalin 498, 505, 508
Kaprontzai Ádám 208, 211, 212, 216
Karácsonyi Béla (Atya) 35–37
Karácsonyi János 576
Karcsi → Kokas Károly
Kármán Gábor 88, 91, 103, 106, 107
Kármán József 367
Károli (Károlyi) Gáspár 136
Károly Róbert → Anjou, Károly Róbert
Károly, III. (VI.) → Habsburg, Károly, III. (VI.)
Károly, IV. → Luxemburgi, Károly, IV.
Károly, V. → Habsburg, Károly, V.
Károly, XII. → Wittelsbach, Károly, XII.
Károlyi András 425, 426
Károlyi János 459, 461
Károlyi Péter 430, 431, 435, 457
Karsdorp, Folgert 312, 315
Kasza Péter 449
Kaszás Sándor 221
Katalin, Sienai Szent 381
Kathona Géza 455, 462, 497, 509
Katona József 522
Katona Tamás 394, 398, 533
Katona Tünde 433, 434
Kaylor, Noel Harold, Jr. 346, 348
Kazinczy Ferenc 120, 122–130, 529, 534
Kazinczy Gábor 534
Kázmér Mihály 277
Kecskeméti Gábor 347
Keglevics család 468
Kéhler, Paulus 161
Kek László 215
Kelecsényi Ákos 77, 117, 584
Kelemen, IX., pápa 265
Kelemen, X., pápa (Emilio Altieri) 265
Kelemen Lajos 133, 147
Keleti Gusztáv 392–394, 396, 398
Keller, Jakob 86, 88
Kemény János 369, 373
Kemény Mária 392, 398
Kemény Zsigmond 371
Kenyeres Ágnes 363, 373
Kepler, Johannes 81, 403, 407–410
Kerckhem, Johannes van 510
Kereskényi Ádám 520, 522
Kertész Balázs 387
Kertész József 215, 220
Kéry család 468
Kéry János 579
Keserű Bálint 35–37, 359, 485
Keserű Gizella 91, 107, 485
Kesmarszky, Andreas 165
Kestemont, Mike 312, 315
Keszeg Vilmos 116
Kéthly Anna 492
Ketzeri, Emericus 163
Keve 334
Keveházi Katalin 158, 433, 434, 582
Kevith, Stephanus 161
Kézai Simon 393, 394
Khavanova, Olga 472, 474
Khevenhüller, Hans 85
Khrüszoszthomosz (Johannes Chrysostomus) 452

Khunrath, Conrad 153, 156
Kibler, Ignaz 198
Kingsborough, Edward 563, 566
Király Erzsébet 397
Király Péter (I.) 305, 306, 308, 315–317
Király Péter (II.) 319–321
Kirchmayer, Samuel 168
Kis Bálint 360
Kis János 127
Kis Krisztián Bálint 208, 217, 220, 226, 227
Kis Tímea, N. 323, 439, 498, 509, 510
Kis, Nikolaas → Tótfalusi Kis Miklós
Kis, Stephanus 170
Kisdi Klára 601
Kiséry András 316
Kiss Csaba 496
Kiss Csilla 129, 130
Kiss Erika 75
Kiss Farkas Gábor 339, 347, 348, 432, 435, 449
Kiss Ferenc 280
Kiss Gergely 348
Kiss István 368
Kiss Károly 533
Kiss Réka 303
Kiss Tamás 544, 546
Kisviczay → Witzay
Klabin, Ema 174, 177, 179, 181
Klaniczay Tibor 36, 37, 269
Klein, Christian 301
Klein, Daniel 161
Klein, Johann Samuel 159, 171
Klein, Johannes 162
Klimo György 199, 205
Klinke, Harald 312, 316
Klobusiczky András 103–106
Klöss, Jakob 109
Klug, Josef 69
Kmety Adrien 277, 283
Knapp Éva 577, 582, 584
Kner család 207
Kner Albert 223
Kner Endre 225
Kner Imre 222, 225
Kner Izidor 216, 217, 219, 222, 223, 225
Kner nyomda 207, 216, 219, 222, 223, 225
Knieling, Nina 283
Kniezsa István 288, 289
Knobloch, Tobias 152
Kochantay, Michael 162
Kochlacs, Johannes Adamus 162
Kochlacs, Sigismundus Wilhelmus 161
Kochny, Johannes 167
Koeser, Rebecca Sutton 310, 316
Koháry István 408
Kohlesius, J. G. 336
Kohn Hillel 357, 360
Kokas Károly (Karcsi) 33, 37, 38, 305
Kókay György 49
Kollaisz úrnő 274
Kollár Ádám Ferenc 540, 547
Kollárová, Ivona 537, 547
Kolleisz Ignác 280
Kollonich család 468
Kollonitz László 520
Koltai András 443, 448, 571–573, 583
Kolumbán Vilmos József 295, 303, 463
Komenský, Jan Amos (Comenius) 42, 102–104, 106, 107, 110
Komjáthy Miklósné 229, 411, 414, 421
Komlovszki Tibor 365, 373
Komorová, Klára 576, 583

Komorowo, Ioannes de 382, 386
Konečný, Ludomir 446, 448
Konstancia királyné → Habsburg, Konstancia
Kónya Péter 159, 171
Koper, Beata 316
Kopp, Laura 67, 68, 76
Koppány Tibor 443, 448
Koppmayer, Jacob 326, 337
Korlátovics Róbert 576
Korlaty, Johannes 169
Kornis Farkas 370
Kornis Judit 370
Kornis Mihály 520
Korondi Ágnes 601
Koronthaly Zsigmond 550, 557
Kos, Milko 379, 387
Kósa János 365
Kósa László 122, 129, 130
Koser, Reinhold 86, 89
Kossuth Lajos 238, 239, 491, 493, 494
Kossuth nyomda 227, 228
Kostenski, Jacobus 163
Kostolany, N. 166
Kovachich Márton György 131
Kovács András 353, 357–360
Kovács Eszter 230, 411, 414, 422, 584
Kovács József László 158, 582
Kovács Klára, P. 463
Kovács Sándor, V. 532
Kovács Sándor Iván 269, 353, 360
Kovács Viktor 359
Kovács Zsuzsa 511, 512, 518
Kozma Lajos 222
Kozma Vazul 214
Köblös József 295, 303
Köblös Zoltán 354, 360
Kökényesi Zsolt 277, 283, 470, 474
Köller, Christian 150
König, Johannes 165
König, Ludwig 426, 427
Könyves Kálmán → Árpád-ház, Kálmán, Könyves
Köpf, Johann Georg 197
Kőszegfalvi Ferenc 363, 374
Kőszeghy Péter 77, 336, 360, 363, 374, 533
Kővári László 395, 398
Kövér András 276
Krafft, W. 110
Krafft, Zacharias 335
Kraiburg, Bernhard von 340, 341, 344
Krajnc, Silvin 387
Krauß, Franciscus 163
Krekwitz, Georg 326, 335
Krenn, Martin 465, 474
Krieger, Martin 261, 269
Kriegleder, Wynfrid 448
Kristóf → Monok Kristóf
Kristóf Ilona 382–384, 386
Kristóf (fra Cristoforo) → Varese, Cristoforo da
Kromiak, Ferdinandus 168
Kroon, Willem 141, 146
Kroon, Willem Hendrik 141, 146
Kropf, Rudolf 465, 474
Krusics család 468
Krośniewicz, Baltazar 101
Kruusmaa, Krister 307, 309, 316
Krüchten, Joseph Hermann 198, 199
Klüpfel, Johann Conrad 327
Kryzowitz, Johannes 165
Kuffart Hajnalka 596, 601
Kuhn, Thomas K. 428, 435
Kulcsár (=Bura) György 434
Kulcsár Péter 353, 360, 533, 596, 601
Kulcsár Szabó Ernőné Gombos Annamária 580, 583

Kun László → Árpád-ház, László, IV.
Kunicsek, Thomas 168
Kurz, Anton 197–204
Kurzböck, Joseph von 208, 211, 212
Kühlmann, Wilhelm 335
Külbachius, Johannes 164
Küllős Imola 107
Kürillosz 452
Kys, Demeter 165

L
Lackner, Franz 25
Lactantius, Lucius Caecilius Firmianus 588, 589
Laczkó Ibolya 570
Ladányi Sándor 292, 302, 433, 434, 478, 485
Ladislaus Postumus → Habsburg, László, V.
Ladislaus → Árpád-ház, László, I.
Lafer, Celso 181
Lafontaine, August Heinrich Julius 366, 374
Laforest, É. 189–191
Lahdelma, Tuomo 39
Lahti, Leo 306, 316
Lajos, II. → Jagelló, Lajos, II.
Lajos, IV. → Wittelsbach, Lajos, IV.
Lajos, XIV. → Bourbon, Lajos, XIV.
Lakatos Adél 198, 205
Lampe, Friedrich Adolf 295, 298
Lancelott, Johannes 354
Landerer, Catharina 210, 212
Landerer Ferenc 366
Landerer Mihály 366–368
Landerer, Johann Michael 210
Landerer nyomda 214
Landerer–Heckenast nyomda 208, 213, 214
Lando, Girolamo 532
Landwehr, John 139, 144, 146, 147
Láng József 232, 234, 244
Láng Klára 51
Lang, Sigismundus 164
Lange, Georg 460
Lángi József 293, 302
Láni, Daniel 578
Lany, Andreas 167
Lany, Daniel 165
Lany, Johannes 167
Lányi Gábor János 451, 462
Larsson, Olof 446, 448
Laskai Csókás Péter 425, 426
Laskai János 529, 530, 533
Lászky Ármin 232, 233
László János 276, 278
László, V. → Habsburg, László, V.
Latzkovits Miklós 410, 434, 480
Laubstein, Andreas 166
Lauf Judit 375, 377
Laufhütte, Hartmut 335
Laurentius, Henricus 299
Laurentius, Jacobus 299
Lázár János 523, 527
Lazăr, Aurel 238
Le Gillon, Esaya (Esaye) 441, 442, 445
Le Pen, Marine 495
Le Preux, Johannes 297
Lederer, Albert Lorenz 328, 336
Leers, Arnout 507
Leffen, Petrus 482
Légrády testvérek 218, 220, 222, 226
Lehotsky, Gabriel 164
Lehotsky, Matthias 164
Lemercier, Claire 312, 316
Lendvai Ferenc 280
Lengyel Lajos 278
Leó, X., pápa 387

Lépes Bálint 577
Leslie, Walter 270
Leuker, Esaias 81–88
Lévai Attila 247
Lévay Botondné 216, 217, 219, 222, 223, 225
Leyser, Polykarp 295, 297
Lhotsky, Alphons 339, 348
Lichtfeld, Karoline von 374
Licinio, Giulio 446
Ligeti Antal 396
Ligne, Charles-Joseph de 372
Ligne, Eufémia, de, Pálffy Jánosné 372
Linda, Alina 107
Lindemann, David 316
Lipót, I. → Habsburg, Lipót, I.
Lippay György 266, 271, 549, 572, 573, 584
Lipsiai Rheda Pál 355
Lipsius, Justus 11
Liptow, Johannes 162
Liske, Xawery 386
Lisola, Franz Paul 268, 269
Liszt Ferenc 36
Litsch, Johannes Georgius 161
Littré, Émile 518
Livius, Titus 574
Lobkowicz, Wenzel Eusebius von 267
Locatellus, Bonetus 386
Lohse, Brigitte 261, 270
Lonitzer, Adam 153, 155
Lopes, Rodrigo Garcia 177, 181
Lorántffy Zsuzsanna 355
Lorkiewicz, Antoni 392
Loschge, Leonard 335
Loschka, Georgius 166
Lósy János 276
Lotz Károly 391–393, 395–401
Lowrenchecz in Gerbawecz, Fraymany 286
Löffler (Löfflerer, Lofflerer) Joachim 357, 359
Lőkös Péter 121
Lőrinczfalvai Zsusanna (!) 274
Lőrinczi Réka 116
Lubbertus, Sibrandus 480–482, 485, 486
Lubi, Georgius 162
Lubi, Johannes 162
Lubieniecki, Andrzej 101, 107
Lubieniecki, Stanisław 101
Łubocki, Jakub Maciej 316
Luchtmans, Jordaan 298
Luder, Petrus 342
Ludovicus Granatensis 578
Ludovicus, Laurentius (Leoberg) 110–114
Ludwig zu Bentheim und Steinfurt 186
Ludwig, Daniel 506, 508
Lukács László 276, 280, 283
Lukaschowitz, Andreas 163
Lukianosz 66, 67, 76
Lukinich Imre 274, 283, 334, 397
Lupescu Makó Mária 360, 361
Lur Saluces, Alexandre de 46, 47
Luther, Martin 69, 73, 74, 76, 77, 416, 429, 451, 456, 462
Lutter Tibor 534
Luczenbacher János 569
Luxemburgi, Károly, IV. 339–341
Luxemburgi, Zsigmond (Sigismundus) 344
Lüdstein, Sigismundus 164
Lyptay, Johannes 163

M
Macardle, Peter 74, 76
Machiavelli, Niccolò 106
Macrobius, Ambrosius Theodosius 515
Madas Edit 285, 286, 291, 303, 395, 398, 601
Magnovith János 573
Mágocsy Gáspár 425
Magyar Márta 433
Magyary-Kossa Gyula 498, 509
Maier, Georg 151
Maisel, Thomas 283
Maïté → Vidriero, Maïté
Majláth József 541
Makar, Andreas 546, 556
Makkai László 359–361
Makó Pál 203
Malatesta, Paolo 176
Malatinsky, Matthias 169
Malatinszky Lajos 225
Malettke, Klaus 264, 270
Malínek, Vojtěch 316
Maltzal, Michael 163
Mancilla, Cristian 66, 67, 76
Mändl, Johann 86
Mantegna, Andrea 329, 334
Manuzio, Aldo 177, 181, 183, 201, 574
Manuzio, Paolo 512
Mapellus, Johannes Maria 386
Marchiai Jakab 383
Marcu-Istrate, Daniela-Rusu 302
Margócsy István 106
Maria Anna → Habsburg, Mária Anna
Maria Franciska → Savoya-Neumours-i Maria Franciska
Maria Leopoldine → Habsburg-Tiroli, Maria Leopoldine
Maria Luisa → Vidriero, Maria Luisa
Maria Theresia → Habsburg, Mária Terézia
Mariani, Fabio 311, 316
Marisa → Deaecto, Marisa Midori
Marjanen, Jani 316
Márk → Kálti Márk
Márkus Dezső 393, 398
Marloratus, Augustinus 428–430, 432
Marosi Ernő 393, 398, 570
Maróthy Szilvia 305
Martí Tibor 470, 475
Martialis, Marcus Valerius (Marco Valério Marcial) 176, 177, 181, 531
Martin György 320, 321
Martin, Henri de 61, 62
Martin, Wayne M. 72, 74, 76
Márton, V., pápa 346
Mártonffy (Mártonfi) József 520, 527
Martonffy, Augustus 164
Martonfy, Stephanus 168
Mârza, Elisabeta 42
Mârza, Eva 41, 42
Mârza, Iacob 41
Marzio, Galeotto 532
Massario, Alessandro 155
Mastricht, Peter van 296, 297
Máthé Elek 534
Matthaeides, Samuel 159
Mattioli, Pietro Andrea 153
Mattkowitz, Matthias 169
Matto (Mattus) 444
Matusek-Faludi Viktória 208
Mátyás király → Hunyadi Mátyás
Maurer Zsuzsa 518
Maurer, Johann von 326

Mauro, Eugenio 181
Maximilian of Bayern → Wittelsbach, Miksa, I.
Mayer, Anton 581, 583
Mayer, Joseph 563
Mayern, Martin 267, 270
Mckenzie, Donald F. 180, 181
Medgyessy Péter 495
Medici, Cosimo de' 329
Médici, Laurent de' 175
Medinger, Johann Ludwig 408
Mednyánszky Jónás 103–106
Medvecky, Martinus 165
Mehmed, II. → Oszmán, Mehmed, II.
Meijer, Th. J. 484
Meister, Ferdinandus 77
Melanchthon, Philipp 110, 111, 115
Melesander, Johann 327, 336
Melich, Georg 155
Melius Juhász Péter 455
Melot, Michel 173, 176, 182
Melotai → Milotai
Mercuriale, Girolamo 155, 512–515, 517, 518
Mercs István 124, 129
Méreg Martin 205
Merényi Lajos 319, 321, 465, 473
Merian, Matthäus 325, 326, 337
Merkle, Benjamin R. 430, 435
Merkowitz, Andreas 170
Mészáros István 274, 277, 283, 284
Mészáros Kálmán 284
Metzler, Sally 445, 446, 448
Micovini, Samuel 165
Mihalko, Martinus 165
Mihály Ferenc 538, 546, 547
Mihoky, Johannes 162
Mihotsa Mihály 549, 556
Miklós, I. → Holstein–Gottorp–Romanov, Miklós
Miklós, V., pápa 383
Mikó Árpád 69, 76, 391, 398, 572, 583
Miksa, I. → Wittelsbach, Miksa, I.
Miksa, II. → Habsburg, Miksa, II.
Milanova, Alexandra 316
Milich, Jacob 331
Miller, Clarence H. 74, 76
Millether, Johannes, Igloviensis 167
Millether, Johannes, Varalliensis 165
Milotai (Melotai) Nyilas István 355, 356, 358–360
Mindszenty József 492
Miski Péter 474
Miskolci Csulyak István 294, 303, 304, 433
Miskolci Demeter 457
Miskolczy Ambrus 125, 128, 130
Misztótfalusi Kis Miklós → Tótfalusi Kis Miklós
Mitsiou, Ekaterini 600
Miziolek, Jerzy 66, 76
Mlinarič, Jože 379, 387
Mohay Tamás 521, 527
Mohl Adolf 320, 322
Mokray, Johannes 165
Molino, Paola 82, 89
Molitoris, Georgius 166
Molitoris, Johannes 165
Molitoris, Martinus 169
Molitoris, Stephanus 165
Moller, Justus 155
Mollier, Jean-Yves 173
Molnár Antal 375, 377, 387, 572, 583
Molnár Dávid 403, 407, 410
Molnár Ferenc 19
Molnár Márton 519

Momma, Wilhelm 295, 296, 299
Monaldini, Venanzio 199
Monath, Peter Konrad 545
Monchko, Andreas 163
Monok István (Tolsztoj) 11, 15–17, 19–21, 24–27, 29–31, 33, 37, 39–46, 49–51, 53–57, 60–62, 88, 98, 99, 107, 158, 173, 174, 181, 245, 269, 291, 294, 303, 358, 360, 361, 375, 387, 433, 434, 436, 437, 448, 461, 465, 466, 482, 483, 485, 533, 544, 547, 555, 561, 581, 582, 584
Monok Kristóf 21
Monoki István 232, 240–242, 247
Mont, Hans 445, 446, 448
Montanus, Joannes 462
Monte → De Monte
Monte, Giovanni Battista de 155, 157
Montecuccoli, Raimondo 91
Montolieu, Isabelle de 366, 374
Moravcsik Gyula 597
Móric, I. → Albert, Móric, I.
Morin, Edgar 45
Morres, Eduard 413, 421
Mosyk István 291–296
Motus, Ladislaus 165
Mozzanica, Giacomo da 381
Mulsow, Martin 261, 270
Muraközy Gyula 534
Murani, Martinus, Drienoviensis 162
Murani, Martinus, Somoschiensis 165
Murani, Martinus, Szomorienis 170
Musart, Charles 579
Musculus, Wolfgang 451–456, 461–463, 481
Mušicki, Lukijan 126
Muzyk, N. 167
Mühlsteffen, Johann Theophil 212
Müller, Friedrich 153
Müller, Johann Ulrich 326, 336
Müller, Lucianus 557
Müller, Stephan 411
Müller (Muller), Theobald 329, 335
Müller, Ulrich 346, 348
Münich Béla 221
Münzer, Thomas 69
Myksecz in Alsewcz, Valentinus 286
Mylius, Johann Burchard 337
Mylius, Martin 111
Mymerus Silesius, Franciscus 115

N, Ny

Nachtigal, Johann Karl Christoph 532
Naczensis, Michael 168
Nádasdy család 449, 466–471
Nádasdy Ferenc 265, 267, 320, 321, 327, 329, 548, 584
Nagler, Georg Kaspar 331, 331, 336
Nagy Andor 411, 412, 414, 417
Nagy Anna 583
Nagy Balázs 551
Nagy Barna 431, 435
Nagy Eszter 67–69, 74, 76
Nagy Gyula 393
Nagy Imre 492–494
Nagy Iván 541, 547, 551, 554–556
Nagy Kálózi Balázs 431, 435
Nagy Lajos → Anjou, Lajos, Nagy
Nagy Róbert Miklós 360
Nagy Sándor (Nagysándor József, Nagy-Sándor József) 238, 244
Nagy Sándor → Argoszi, Alexandrosz, III.
Nagy Zoltán 207–226, 229
Nagy, Imrich 537, 547
Nagy, Johannes 169

Nagy, Stephanus 169
Nagysándor József → Nagy Sándor
Naldo, Naldi 585, 586, 593–595, 597, 598
Napóleon → Bonaparte, Napóleon, I.
Nausea, Friedrich 71, 74, 78
Nazarian, Eliza 181
Nederveen, Bas 134
Nelson, David Ragnar 305, 315
Nemes Gábor 546
Nemeskürty István 534
Nemessany, Balthasar 170
Nemessany, Valentinus 170
Nemesziosz 512
Németh András 578, 583
Németh Noémi → Viskolcz Noémi
Németh S. Katalin 103, 107
Nemvalts, Laura 307, 309, 316
Nero → Iulius–Claudius, Nero
Neumann Tibor 383, 601
Neumayer Ede 218
Neumeister, Johannes 175
Névtelen Jegyző 394
Nickel, Helmut 69, 70, 72, 77
Nicoletti, Michele 509
Nieremberg, Juan Eusebio 577
Nikoklész 504
Nimptsch, Johann Gottlob 114
Nitzsh, Daniel 124
Noble, Bonnie 73, 77
Nodl, Martin 349
Novak, Andreas 167
Novaky, Andreas 168
Novatius, Andreas 162
Novotny Erzsébet 208
Nowak, Johann 153
Nussbächer, Gernot 414, 422
Nyáry család 468
Nyerges Judit 50, 584

O, Ö

O'Dell-Franke, Ilse 331, 336
Obele, Johann Georg 153
Obenhinius, Christophorus 429, 430, 432
Oberuč, Ján (Jean Oberuc) 538, 547
Oborni Teréz 360, 361
Oderlitzky, Anton 212
Oesterreicher, Jeremias 152
Offenbach, Jacques 66
Okolitsányi Pál 328, 336
Oláh Miklós 512, 578, 579, 584
Oláh Róbert 294–296, 303, 425, 434
Oláh Sándor 228
Oldenburg, Frigyes, I. 331
Ondreysky, Stephanus 168, 170
Ongaro, Giuseppe 513, 518
Opitz, Ursula 262, 270
Opll, Ferdinand 268, 270
Oporinus, Johanes 452
Opponi, Matthias 163
Oránia–Nassaui, Vilmos, I. 327
Oránia–Nassaui, Vilmos, IV. 134, 136–141, 143, 144, 146, 147
Oránia–Nassaui, Vilmos, V. 143–145
Orbán (Urbanus), V., pápa 343
Orbán Áron 437, 438, 443–445, 447, 449, 500, 509, 511, 513, 518
Orbán Balázs 369, 371, 374
Orbán Elek 369, 374
Orbán László 130
Orbán Viktor 495
Orbazius Mátyás 452
Orlovszky Géza 269
Orseolo Péter 325
Orsós Julianna 203
Országh család 468
Orta → De Orta
Ossalitz, Franciscus 162

Ossietzky, Carl von 261
Oszmán, Mehmed, II. 381
Oszmán, Szulejmán, I. 529
Osztrosics család 468
Ottó → Szilágyi Ottó
Outreman, Philippe d' 577
Ovidius Naso, Publius 66, 70, 405, 574
Ősz Sándor Előd 291, 294, 304, 451, 454, 456, 459, 463
Ötvös Péter 25, 43, 56, 158, 437, 448, 485, 582
Özgür Kolcak 265, 270

P

Paas, John Roger 266, 267, 270
Pacher Donát 276, 284
Pachmegyi, Johannes 163
Pachmegyi, Stephanus 163
Padányi József 269, 271
Paddenburg, Abraham van 147
Paddenburg, Gysbert Tieme van 147
Pais István 276
Pajorin Klára 596, 601
Pakó László 463
Palacky, Franz 340, 349
Palásthy Ferenc 281
Palazzo, Alessandro 499, 509
Páldi Székely István 133–135, 137–148
Paldiathy, Jacobus 167
Pálffy család 467–475
Pálffy Géza 270, 465, 466, 469–473, 475, 572, 573, 583
Pálffy János 372
Pálffy V. János, 469
Pálffy II. Miklós 469
Pálffy IV. Miklós 472
Pálffy V. Miklós 469
Pálffy Pál 472, 474, 578
Pálfi Ágnes 359
Pálfi József 231, 238, 247
Pálfy Miklós 160, 171
Palitsch (Palics) Ignác 292
Pálóczi László 341
Palonyai, Johannes 167
Pállya István 519
Pannonius, Stephanus 75
Panušková, Charlotte 317
Panzer, Georg Wolfgang 328, 336
Pap, Stephanus 166
Pápay Ernő 223
Papp Gábor György 398
Papp Júlia 71, 77, 397, 566, 569
Papp Klára 355, 361
Paracelsus (Philippus Theophrastus Aureolus Bombastus von Hohenheim) 73, 151, 155, 156
Paradinus, Claudius (Claude Paradin) 479
Pareus, Ambrosius 151
Pareus, David 101, 354, 358
Parniczky, Thomas 164
Parry, Joseph D. 76
Patachich Ádám 197–205
Pataki István 280, 291
Pataky Dénes 133, 139, 147, 550, 551, 556
Patay, Gabriel 169
Patay-Horváth András 534
Patzkó, Franz August 211
Pauer, Gabriel 163
Paulik, Johannes 167
Pauszaniasz (Pausanias) 530, 552, 556
Pavercsik Ilona 211, 229, 584
Payr, Johann 152
Pázmány Péter 36, 550, 578, 579
Pecher, Martin 152

Péchy (Péchi) Simon 369–371, 373
Pellitz, Peter 152
Penker 201
Perecsényi Nagy László 367
Perényi család 468
Perger Péter 211, 427, 584
Perlaky, Samuel 169
Perna, Petrus 329, 335, 426
Perrenot, Abraham 139, 143, 144, 147
Perschy, Jakob Michael 465, 476
Persius 408, 409
Peschko, Daniel 164
Pesic, Peter 404, 410
Pesti Gábor 65, 67–75, 77, 78
Péter Katalin 103, 283, 465, 476, 582
Péter László 486
Péter Róbert 316
Péter, II. → Bragança, Péter, II.
Petőcz Károly 215, 221–223, 225, 230
Petrák Mihály 278, 284
Petrarca (Pétrarque), Francesco 177, 343, 349
Petren, Johannes 168
Petri, Martinus 162
Petrus 168
Petrik Géza 229, 230
Petrőczi Éva 296, 304
Pettegree, Andrew 270
Pez, Bernardus 343, 349
Pfalzi Frigyes → Wittelsbach, Frigyes, IV.
Pfanzelter, Franz 276
Pflueg, Eidelius Gallus 154
Pflueg, Johannes 154
Philippe II le Téméraire → Valois, Fülöp, II.
Philippe III le Bon → Valois, Fülöp, III.
Philips, Jan Caspar 140, 142
Phillips, Philip Edward 348
Philostratos 600, 601
Phrygius, Dares 67, 77
Piana, Celestino 381, 387
Piatti, Guglielmo 564
Piazzoni, Ambrogio Maria 382, 387
Piccolomini, Enea Silvio (II. Pius pápa) 203, 340, 341, 343, 346, 347, 349, 532
Piccolpasso, Francesco 346
Pinder, Ulrich 577
Pinelli, Gian Vincenzo 512, 513, 515–518
Pintér Márta Zsuzsanna 129
Piqueira, Gustavo 176
Pirckheimer, Willibald 331
Pisky István 370, 372
Pišna, Jan 111, 117
Pistalotius (Pestalozzi), Nicolaus 443, 444, 449
Piszko, Johannes 166
Pius, II. → Piccolomini, Enea Silvio
Plantin, Christoph 404, 410, 442, 443, 479, 512
Platón 407
Plautus, Titus Maccius 514
Plesko, Andreas 163
Pleyer, Johann 449
Plinius Secundus Maior, Caius (id. Plinius) 531, 515
Plutarkhosz 530, 531
Po-Chia Hsia, Ronnie 89
Pock, Ferdinand Friedrich 156, 157
Pócs Dániel 588, 601
Pócs Éva 286, 289
Podhorny, Johannes 165
Podocataro család 589
Pohl, Reinhard 159, 160, 171
Polanus, Amandus 427, 428, 435

Polányi család, taplánfalvi 273
Polányi Barbara 152
Polányi Jusztina 274
Polerecky, Andreas 169
Poloni, Bartholomeo Pinto 199
Polübiosz 517
Pongrácz Mátyás 573
Pongratz, Casparus 167
Pongratz, Georgius 166
Poolsum, Jacob van 298
Pop, Ioan-Aurel 600
Popopvić, Mihailo 600
Poppe, Johann 152, 155
Poray, Johannes 169
Pormann, Peter E. 518
Port, Wilhelm 481, 482, 485
Portten, Johann Daniel Ther 549, 550, 554
Portugáliai Eleonóra → Avis, Eleonóra
Porubski, Michael 161
Porubsky, Georgius 164
Porubsky, Matthias 164
Postma, Ferenc 477, 478, 480, 481, 484–486
Pothurnay, Johannes 161
Pothurnay, Matthias, 161
Pozsonyi József 273, 274, 284
Praznovszky Mihály 569
Preisendanz, Karl 342, 349
Preiser-Kapeller, Johannes 600
Přemysl, Boleszláv, I. 325
Přemysl, Vencel, I. 325
Prickler, Harald 465, 476
Pritius, Johann Georg 300
Procopius Rasus → Prokop, Andreas
Proczner, Daniel 166
Prokop, Andreas (Procopius Rasus) 327
Prommer, Wolfgang 83
Propertius, Sextus Aurelius 339, 586, 589, 600
Pruni, Daniel 164, 166
Pruni, Johannes 164
Prybisch, Michael 166
Przyscak, Andreas 165
Pseudo-Augustinus 589
Ptáčková, Kateřina 382, 383, 386
Ptolemaiosz 82
Pulszky család 561, 565, 570
Pulszky Ferenc 561–570
Pulszky Gábor 565
Pulszky Harriet 565
Pulszky Károly 561
Puskás Ferenc 492
Püffelinus, Ferdinandus 165

Q

Quercetanus → Chesne
Quirinus Rivinus, Augustus → Bachmann, August
Quisling, Vidkun 494

R

Raab, Anna Catharina 411–414
Raab, Johann 412, 416
Raab, Sara 416
Raabe, Paul 261, 270
Rabelais, François 410
Rácz Endre 289
Radaeus, Aegidius, iun. 483
Radaeus, Aegidius, sen. 483
Radéczy István 512, 518
Radics Vilmos 225
Radnai Dániel Szabolcs 122, 131
Rádóczy Gyula 360
Radvánszky család 542
Radvánszky László 541

Radványi Orsolya 392, 398
Radványi Román Károly → Román Károly
Radványi Károly, ifj. 243, 247
Radziwiłł, Bogusław 105
Raemond, Florimond 578
Ragozi → Rákóczi
Rajk László 492
Rákóczi család 98, 102–104, 107, 466, 468, 470
Rákóczi Ferenc, I. 265, 268
Rákóczi Ferenc, II. 274, 275
Rákóczi György, I. 107, 355, 369, 534
Rákóczi (Ragozi,) György, II. 91, 93–99, 102, 106, 107, 534
Raktay, Johannes 165
Ramus, Petrus 99
Rangoni, Gabriele (Gabriele da Verona, Veronai Gábor) 375, 380, 382–384, 386, 389, 390
Rankin, Alisha 505, 509
Raspe, Gabriel Nicolaus 198
Ráth György 431, 436
Rátky (Ráttky, Ráthky) család 273, 278, 284
Rátky Dániel 274, 275, 277–279
Rátky Ferenc 274
Rátky György, vicegen. (1631–1637) 274, 282
Rátky György, alispán (1669–1672) 274
Rátky György (1680 k.–1742) 274
Rátky József, salamonfai és rátki 273–281
Rátky Klára 274
Rátky Krisztina, Vitalisné 278
Rátky Magdolna 274
Rátky Menyhért 274
Rätsch, Johann Jacob 153
Ravisius Textor, Johannes 574
Raymann, Godofredus 166
Raymann, Joannes Adamus 159
Redinger, Johann Jakob 107
Redlich, Virgil 343, 349
Reers, Willem Jan 140
Réff (Rieff) Mihály 276
Reguli, Johannes 162
Reinesius, Thomas 155
Reingrabner, Gustav 25
Reland, Adriaan 134, 144, 147
Réthei Prikkel Marián 320, 322
Réthy Lipót 215
Réthy nyomda 207
Reusner, Friedrich 508
Révai testvérek 226
Révay család 468
Révay nyomda 227
Revius, Jacobus 482
Reyher, Christoph 509
Rezik, Johannes 159–161
Rhamba, Johannes 111
Rhau, Georg 70
Rhenanus, Beatus 202
Rhenanus, Johann 152
Rhenius, Johannes 116
Rhodius, Jonas 354
Ribstein, Johann Georg 154
Ribstein, Johannes 154, 155
Riccardus fráter 393
Richter, Johannes 162
Richter, Sandra 261, 269, 270, 271
Rickhes, Matthaeus, özv. 156
Rickhes, Michael 578
Riddell, Allen 312, 315
Rieff → Réff
Rijssen, Leonard van 300
Rimanóczy család 273
Rimay János 106

Rimini, Francesca da 176
Rischpler, Susanne 344, 349
Rißler-Pipka, Nanette 316
Rist, Johann 261
Ritoók Zsigmondné Szalay Ágnes 518
Ritter, Moriz 87, 89
Ritter, Valentin 112
Rivière, Lazarus 156, 157
Roche, Julien 45
Rohan, Johannes 165
Rohonyi György 131
Roivainen, Hege 316
Rokay Zoltán 534
Rokycana, Jan 328
Rolet, Anne 406, 410
Roma, Lodovico de 343
Román Károly (Radványi Román Károly) 235–238, 243, 245, 246
Román Pál 235
Román Pálné → Doszpoly Mária
Romanello, Matteo 316
Romanus, Iulianus 346
Rómer Flóris (Rómer Ferenc Flóris) 293, 304, 396, 398, 565–567, 569
Romsics Ignác 489–491, 496
Rorem, Paul E. 429, 436
Rosado, Roberto Quirós 475
Rosellini, Ippolito 566
Rosenberg, Jakob 69, 76
Roß, Jacobus 549
Rostás Tibor 271
Rosty Terézia 280
Roszkowski, Marcin 316
Rota, Martin 444, 445
Rotarides, Michael 160
Roth, Georgius 168
Roth, Maria 416
Roth, Michael 168
Roth, Petrus 416
Rouse → Rusius
Rowley, Matthew 101, 107
Royer nyomda 544, 546
Rózsa György 329, 336, 579, 584
Rózsa Kálmán 218
Rozsondai Béla 50
Rozsondai Marianne 49, 354, 355, 357, 361
Rösler, Valentin 460
Rubruk 398
Rudnay Sándor 521
Rudolf Veronika 348
Rudolf, II. → Habsburg, Rudolf, II.
Ruff, Nicolaus 343, 345
Ruland, Martin 156, 157
Rusius (Rouse), Arnold 477–483, 486
Rüsz-Fogarasi Enikő 360, 361
Ryckweerd, Theophilus 482
Ryff, Walter Hermann 151, 155

S, Sz

Saarosiensis, Samuel 169
Saarossy, Sebastianus 163
Sacré, Dirk 435
Sadler, Tobias 555
Saenger, Paul 178, 182
Sághy Mihály 277
Saktorová, Helena 576, 583
Sala, Angelus 153
Saladin, Jean-Christophe 410
Salamon Ferenc 465, 476
Salgó Ágnes, W. 551, 557
Saliga Lászlóné 433
Sambucus → Zsámboky
Sámi Mihály 293, 304
San Bonaventura → Bonaventúra, Szent
Sandius, Christophorus 101
Santorio, Santorio 505

Sára Balázs 110, 117
Sarcerius, Erasmus 332
Sárdi Margit, S. 410
Sarkadi Nagy Emese 65
Sárközi Gergely 103, 107
Sárosi Molnár András 425
Sartoris, Paulus 162
Sartoris, Petrus 169
Sas Ágnes 321
Sasfi Csaba 282
Savoya, Henrietta Adelheid 264
Savoya, Viktor Emanuel (Victor-Emmanuel), II 28
Savoya-Neumours, Mária Franciska 263
Schädle, Karl 345, 349
Schaffenrath, Florian 435
Schagen, Marten 134, 135, 137–139, 144, 145, 147
Schaider Pál 566, 567
Schedel → Toldy
Schedel, Hartmann 342, 345
Schellenberg, Tarquinius 151
Scheller, Johann Wilhelm 280
Scheutz, Martin 268, 270
Schickedanz Albert 391, 397
Schiel, Friedrich 412, 422
Schirfer, Peter 459
Schlacks, Charles 397
Schleder, Johann Georg 267, 270
Schletzer, Johann Friedrich 262
Schlitpacher (de Weilheim), Johann 343, 344, 346, 348, 349
Schlosser, Julius von 343, 349
Schlottner, Johann Philipp 150
Schlottner, Judit, szül. Seepacher 150
Schlözer, August Ludwig 124–127, 129, 131
Schmid, Alois 89
Schmid, Joachim 112
Schmid, Joseph 151, 152
Schmidt Péter 268, 271
Schmidt, Johannes 166
Schmidt, Matthias 167
Schmidt, Roderich 159, 160, 171
Schmidt, Wilhelm 332, 336
Schmitt Mária 25
Schnabel, Werner Wilhelm 480
Schneckenhaus, Wenceslaus Melchior 556
Schneider, Konrad Victor 154
Schnellboltz, Gabriel 334
Schnitter, Georgius 112
Schnitzer, Lucas 326
Scholz, Lorenz 155, 156
Schoonenburg, Antonius 298
Schöfelder, Johannes 163
Schön, Erhard 330
Schönborn, Johann Philipp von 264, 270
Schreiber, Daniel 166
Schuller, Friedrich 412, 413, 416, 422
Schuller, Johann 458
Schultheisz Emil 498, 499, 501, 502, 505, 506, 508, 509
Schultze, Gottfried 267
Schuman, Valentinus 300
Schürrmann, Samuel 166
Schwandtner, Johann Georg 542, 547
Schwartz, Bartholomaeus 457
Schwartz, Johannes 162
Scotus, Octavianus 386
Scribner, W. Robert 89
Sculteti, Georgius 163
Scultetus, Johann 151
Sebestyén-Spielmann Mihály 527
Seck, Friedrich 408
Sedanitz, Andreas 164

Segesváry Lajos 134, 135, 148
Segricz, Paulus 286
Seidl 199
Seidler, Andrea 53, 56, 57, 448
Sella, Pacifico 383, 387
Semussis → Goulart
Sennert, Daniel 151, 155, 157, 500, 510
Sepsy, Johannes 169
Serfőző Szabolcs 278, 283
Servius Honoratus, Maurus 515
Sessius, Pavel 577
Sestini, Domenico 564
Seton-Watson, Robert W. 489
Sextius, Johannes 160, 161
Sextus Empiricus 82
Shakespeare, William 70, 179
Siebers, Wienfried Halberstadt
Siebmacher, Johann 552, 554, 557
Siegesbeck, Johann Georg 500
Siegler Károlyné 215
Sigismundus → Luxemburgi, Zsigmond
Sigloch, Franz 343, 349
Sigray Ferenc 577
Sigray Lajos 280, 281
Simaházi János 280
Simler, Josias 430, 431
Simon Melinda 211
Simon, Alexandru 600
Siney de Sinie, Nicolaus 170
Singrenius, Joannes 65, 69, 71, 75, 77, 78
Sinkó Katalin 392, 398
Sipos Eszter 497, 502, 510
Sipos Gábor 59, 60, 354, 355, 360, 361, 432, 436
Sipsay, Adamus 163
Siraisi, Nancy 501, 510
Sisa József 397
Sittart, Arnold 410
Sitting, Claudius 269
Siwecka, Dorota 316
Sixma van Heemstra, F. S. 477, 486
Skarga, Piotr 100
Skaricza Máté 431
Smegmatoris, Georgius 167
Smerczany, Emericus 170
Smetius, Henricus 574
Smidt Erzsébet, K. 408, 410
Smirnova, Viktoria 343, 347
Soitgräber, Georg 152
Solis, Virgil 331
Solkovius, Jacobus 167
Soltész Zoltánné 65, 69, 71, 77, 295, 304
Someren, Johannes 297
Somogyi Károly 229
Somorjai Ádám 387
Somorjai Szabolcs 562, 570
Sonnenfeld Adolf 232
Sonntag, Christophorus 336
Soós Ferenc 498, 499, 510
Soós István 198, 205, 540, 547
Soos, Ladislaus 164
Soportzer, Johannes 164
Sorbait, Paul de 156
Sordet, Yann 179, 182
Sottili, Agostino 342, 349
Součková, Taťána 537, 546
Sörös Pongrác 572, 584
Spalatói Tamás 394
Spankau, Paris 268
Spilenberger, Daniel 165
Spilenberger, Davidus 163
Sporck, Johann von 268
Spranger, Bartholomeus 445, 446, 448

Spruit, Hendrik 144, 147
Stahl, Georg Ernest 506, 510
Stahl, Johannes 443
Stancaro, Francesco 431
Stankowitz, Michael 167
Starhemberg, Ernst Rüdiger von 265
Statius, Publius Papinius 590, 591
Stawar, Johannes 162
Steiger, Johann Anselm 261, 269–271
Stein-Wilkeshuis, Martina 478–480, 482
Steindl, Astrid 283
Stenner, Friedrich 412, 422
Stephanus → Árpád-ház, István, I.
Steudner, Johann Philipp 326
Stevenson, Jane 346, 349
Stimmer, Tobias 329, 331
Stoll Béla 395, 399
Stolz, Michael 343, 349
Strabón → Sztrabón
Stratimirović, Stefan 126
Straub (Rácz) Etelka 234, 247
Straub, Paul 546
Strba, Daniel 167
Strešňák Gábor 471, 476
Strigner, Johannes 165
Struba, Michael 162
Sturm, Johann 111, 112, 331
Stüler, Friedrich August391
Sultzer, Salomon 208
Sulyok István 234
Surriano, Antonio 589
Suttinger, Johann Baptist 327
Sümeghy Dezső 364, 373
Sümegi, Stephanus 161
Svatoš, Martin 326, 336
Svecz András 223
Svobodová, Jana 386
Sweeney, James Ross 393, 397
Sydenham, Thomas 504–506, 510
Sylvay, Georgius 162
Sylvester János 116
Szabadi István 292, 304
Szabár Mihály 277
Szabó Ádám 511, 518
Szabó Ágnes 120, 130
Szabó András 295, 304, 425, 426, 428–430, 434, 436, 457, 459, 461, 463, 469, 476, 486
Szabó András Péter 107
Szabó Béla, P. 281, 284
Szabó Enéh 37
Szabó Ervin 228
Szabó Ferenc 221, 230
Szabó Géza 295, 304
Szabó Júlia 570
Szabó Károly 229, 427, 436, 486, 583
Szabó Kata (Vörös Mihályné) 364
Szabó Miklós 412, 413, 422, 456, 457, 459, 463, 477, 486
Szabó Panna 583
Szabó T. Ádám 477, 486
Szabolcsi Bence 320, 322
Szádoczki Vera 279, 280, 282
Szakály Ferenc 270, 507
Szalai Béla 285–287, 289, 290
Szalai Fatima 68, 77
Szalai Katalin 539
Szálasi Ferenc 491
Szalay István 276, 277
Szalay László 373, 465, 476
Szalay-Berzeviczy András 496
Szamota István 393, 399
Szántó István 97
Szántó Tibor 226
Szapáry István 280
Szapolyai család 469
Szapolyai, János Zsigmond 521

Szarka Gáspár 550, 557
Szathmári István 117
Szczucki, Lech 101
Széchényi László 280
Széchényi Zsigmond 280
Szegedi Kis István, id. 425–428, 430, 431, 435, 436, 451, 455, 462
Szegedi Kis István, ifj. 428
Szegedi P(astoris) Dániel (Daniel Pa(storis) Zeghedinus) 354–356
Székelyné Török Tünde 583
Szekér Aloysius Joachim 368
Szelepcsényi György 550, 557, 577, 580
Szelestei N. László 205, 276, 284, 519, 523, 527, 538, 540–542, 544, 547
Szemerey, Gregorius 167
Szemes Botond 306, 316
Szénásy Béla 224
Szenci Kertész Ábrahám 231
Szenci (Szenczi) Molnár Albert 327, 336, 337, 354, 355, 358, 359, 361, 478, 481, 486, 529
Szende Katalin, G. 158, 582
Szent Ferenc → Ferenc, Assisi Szent
Szent István → Árpád-ház, István, Szent
Szent László → Árpád-ház, László, Szent
Szentes József 213
Szentesi Edit 562, 569, 570
Szentimrei Mihály 357, 361
Szentkeresti, Daniel 165
Szentkúty Pál 207, 209–213, 230
Szentmártoni Szabó Géza 363–365, 369, 374, 529
Szentpéteri József 321
Szentpétery Imre 393, 394, 399
Szenttamásy Máté 576, 582
Szepsi Korocs György 408
Szigeti Csaba 107
Szikszai György 231, 242
Szilády Áron 77, 395, 399
Szilágyi János György 562, 569, 570
Szilágyi Ottó 50
Szilágyi Sándor 104, 107, 320, 322, 357, 361
Szilas László 519, 527
Szilvay, Georgius 169
Szily János 198, 199, 205
Szily Kálmán 214, 217, 218, 223, 225, 567, 568
Szinán pasa 372
Szinnyei József 202, 205, 412, 413, 417, 422
Szirmay Antal 119, 128, 131
Szirmay, Ladislaus 163
Szoliva Gábriel OFM 579, 584
Szólon 531
Szovák Kornél 597
Szőcs Péter Levente 302
Szögi László 50, 159, 160, 171, 277, 283, 292, 293, 303, 304, 412, 413, 422, 458, 463, 478, 486
Szőke, Johannes 167
Szőlősi Demeter 456
Szőlősi Mihály 456
Szörényi László 123, 131, 303
Sztrabón (Strabón) 531, 534
Szula Julianna 228
Szulejmán → Oszmán, Szulejmán, I.
Szundy Károly 365
Szvatopluk 395
Szvorényi Róbert 584

T

Tabernigg, Theodor 25
Taffin, Nicolas 182

Tagliacarne, Giovanni Battista 383
Tahy, Johannes 163
Tahy, Stephanus 166
Takács Béla 213, 214, 223
Takács Imre 69, 76
Takács Marianna, H. 433, 434
Takács Zoltán Bálint 475
Takáts Sándor 573, 584
Tallián Gábor 278
Tallján István 280
Tállyai Z. Márton 432
Tamássy-Lénárt Orsolya 262, 271
Tandori Dezső 75
Tar Attila 292, 304
Tarczali Bogdány Péter 432
Tárkány Szűcs Ernő 364, 374
Tarnai Andor 36, 37, 498, 510
Tarnóczi István 554, 555, 557
Tarnocy, Franciscus, Hruszaviensis 166
Tarnocy, Franciscus, „N. H. ex comit. Gömeriensi" 170
Tarnoczy, Johannes 168
Tartler, Thomas 417
Task, William R. 76
Tasso, Torquato 121
Tatay család 554
Tatay Ferenc 550–553, 557–559
Tatay (Tatai) János 433
Tattenbach, Hans Erasmus 265, 267, 268
Tauber, Johann 301
Tavaszi Hajnal 232, 235, 247
Taylor, Arnold 312, 317
Tazbir, Janusz 100, 101, 108
Telckeman, Petrus → Felckmannus, Petrus
Telegdi Pap Sámuel 208–210
Teleki család 434
Teleki Ádám, ifj. 139
Teleki Sámuel 532, 534, 538, 539, 547
Teleki Sándor 433
Telionke, Martinus 161
Telkibányai István 304
Temesváry János 520, 527
Teply, Karl 275, 284
Térey Gábor 392, 398
Ternovácz Bálint 279, 280, 282
Terras, Melissa 316
Tesauro, Emanuele 327, 337
Teszeleszky, Kees 88
Tevan Andor 223
Tevan nyomda 207, 223–225
Thaller, Manfred 307, 312, 317
Thamás Márton 557
Theobald, Zacharias 327, 337
Theodorus, Jacobus 154
Theophrastus 516
Theophülaktosz, Ohridi 455
Thibodeau, Terry 307
Thoma, Georgius 166
Thomas de Kempis 179
Thomas, Drew B. 69–71, 77
Thomas, Mark 312, 315
Thoraconymus Mátyás 426
Thököly Éva 320, 476
Thököly Imre 470, 476
Thretius, Christoph (Krzysztof Trecius/Trecy) 431
Thurneysser, Leonhard 156
Thuróczy család 468
Thuróczy János 394
Thurzó család 468
Tibullus, Albius 553, 557, 586, 589, 600, 601
Tifernas, Gregorius 340, 347
Til, Salomon van 295, 298

Tilton, Lauren 312, 317
Tinits, Peeter 307, 309, 316
Tinódi Lantos Sebestyén 75
Tisza István 225
Tobler, Felix 467, 471, 476
Toepke, Gustav 478, 481, 486
Tofeus Mihály 303
Tol, Marietta van der 101
Toldy (Schedel) Ferenc 130, 367, 395, 396
Toledo, Fernando Álvarez de (Alba herceg) 98
Tolnai István 60
Tolonen, Mikko 305, 316, 317
Tolsztoj → Monok István
Tomka Szászky János 538
Tonk Sándor 413, 422, 434, 435, 456, 457, 459, 463, 477, 486
Topertzer, Johannes 169
Toportzer, Daniel 164
Torma Károly 369, 374
Toronyi Tamás 365, 373
Torstenson (Dorston), Leonnert 91, 92, 95, 96
Tossanus, Christophorus 482
Tossanus, Daniel, sen. 478, 482, 485
Tossanus, Paulus 427, 433
Tótfalusi Kis Miklós (Misztótfalusi, Nikolaas Kis) 133, 207–210, 214, 216, 217, 218, 223, 225
Tóth Anna Judit 584
Tóth Béla 213, 355, 361
Tóth Ferenc 266, 271
Tóth Gergely 537–542, 545, 546–548
Tóth István György 270
Tóth Péter 507
Tóth Sámuel 293, 304
Tóth Zsuzsa 378
Tóthné Mészáros Lívia 570
Tőkés Gyula 242
Tőkés István 435
Tölgyessy Péter 494–496
Török család, enyingi 360
Török család, telekesi 273
Török István 133, 148
Török István, enyingi 355
Törtei Renáta 474
Traber, Zacharias 580
Trallianus, Alexander 515
Trastámara, Alfonz, II. 342
Trastámara, Beatrix, Aragóniai 601
Trattner, Johann Thomas von 204, 208, 210
Trattner nyomda 214, 527, 546
Trausch, Joseph Franz 412–414, 416, 417, 421, 422
Traversarius, Ambrosius 534
Tremellius, Immanuel 354, 430
Trevi, Evangelista Angelini de 175
Trinckel, Zakariás 577
Trotzendorf (Trocedorfius), Valentin 109–113
Trump, Donald 495
Tuach, Joannes 510
Tudor, Mária (Véres) 98
Tunyogi Miklós 497
Turbuly Éva 282
Tusor Péter 264–266, 271, 573, 584
Tüskés Gábor 329, 335, 564, 570, 577, 584
Tyszkiewicz, Iwan 102
Tyvader, Sigismundus 162

U

Ubrizsy Andrea 442, 449
Uffenbach család 262
Uffenbach, Johann Friderich von 262
Uffenbach, Philipp 262, 270

Uffenbach, Zacharias Conrad von 262
Ugoleto, Taddeo 586, 600
Újfalvi Imre 295
Újváry Zsuzsanna, J. 282, 465, 474
Umerle, Tomasz 316
Unger, Friederike Helene 366, 374
Ungler, Lukas 457
Urbánek, Rudolf 340, 350
Urbán Lászlóné Markos Judit (Urbánné) 37
Urmeny, Andreas 165
Ursin, Johann Heinrich 295, 301

V, W

Váczy János 130
Vaderna Gábor 120, 121, 131
Vahot Imre 569
Váji Ferenc 432
Vajk Ádám 546
Vak Bottyán 218
Vakarcs Szilárd 527
Valentini, Matthias 169
Valois, Ferenc, I. 101
Valois, Fülöp, II. (Philippe II le Téméraire) 178
Valois, Fülöp, III. (Philippe III le Bon) 178
Valois, Henrik, II. 331
Valois, János, I. (Jean sans Peur) 178
Valois, Károly (Charles le Téméraire) 178
Valois–Angoulême, Henrik, III. 330
Valois–Angoulême, Károly (Charles), IX. 99
Valuch Tibor 494, 496
Valverde, Juan de 155
Van de Graaf, Gerrit Hendrik 295, 303, 478, 486
Van der Weiden, Rogier 178
Van der Woude, C. 480–482, 486
Van Dijk, Willemien 482
Van Eyck, Jan 178, 179
Van Ghelen, Johann Peter 540, 544, 546
Van Foreest, Pieter 155–157
Van Leerdam, Andrea 71, 76
Van Lieburg, F. A. 478, 482, 486
Van Nienes, A. P. 477, 487
Van Sluis, J. 484
Van Tuinen, Piter 481
Vanwijnsberghe, Dominique 182
Varady, Michael 162
Várdai István 340
Varese, Cristoforo da (fra Cristoforo, Kristóf) 380, 382, 384, 385, 387
Varga András 433, 434
Varga Imre 96–98, 107, 159, 171, 530, 534
Varga J. János 470, 476
Varga Júlia 277, 281, 283, 284
Vári Alatus János 461
Várkonyi Ágnes, R. 264, 265, 270, 271, 447
Varró István 364
Varró Mihály 364
Várszegi Asztrik 387
Vasa, János Kázmér, II. 264
Vásárhelyi Judit, P. 229, 423, 486, 549, 583, 584
Vásárhelyi Pál 59
Véber János 567, 570
Végh György 534
Veleslavína, Daniel Adam z 111
Vencel, I. → Přemysl, Vencel, I.
Vendland (Wendland), Joachim 101
Venema, Hermann 295
Venturi, Anna Rosa 342, 350
Verancsics Antal 445

Verebes Dóra 391, 399
Veres András 391, 399
Veres István 364
Véres Mária → Tudor, Mária
Veress Gyula 232, 246
Vergilius Maro, Publius 406, 515
Vermeyen (De Mayo), Jan 445
Vermeyen, Cornelis 445
Verók Attila 50
Veronai Gábor → Rangoni, Gabriele
Veronese, Guarino 588
Verő Mária 397
Verseghy Ferenc 217, 366
Vesalius, Andreas 152, 155, 499
Vespillo, Georgius 162
Vettori, Benedetto 152
Victor-Emmanuel, II → Savoya, Viktor Emanuel
Viczay Mihály, ifj. 563, 564, 570
Viczay Molnár Péter → Witzay, Petrus
Vida, Hieronymus 111
Vidriero, Maïté 21
Vidriero, Maria Luisa 21, 61
Villoter Ferenc (János) 277
Vilmos, I. → Orániа–Nassaui, Vilmos, I.
Vilmos, IV. → Orániа–Nassaui, Vilmos, IV.
Vilmos, V. → Orániа–Nassaui, Vilmos, V.
Vilmos, V. → Wittelsbach, Vilmos, V.
Vilsteren, Johannes van 134
Vimr, Ondřej 316, 317
Viollet-le-Duc, Eugène 189
Viskolcz Noémi 103, 108, 158, 319, 320, 322, 329, 337, 434, 465, 476, 544, 548, 561, 570, 579, 581, 584
Visky István 231, 236, 240, 247
Vitalisné → Rátky Krisztina
Vitéz János → Zrednai (Vitéz) János
Vitnyédi István 107
Vitringa, Campegius 295, 299
Vittori, Leonello 155
Vives, Juan Luis 330
Vogel, Bernhard 327
Voglar, Georgius 168
Vogt, Christianus 170
Vogt, Johann Georg Mauritius 326
Vogt, Mauritius 336
Voigt Vilmos 68, 77
Voigt, Leopold 579
Voltz, Nikolaus 156
Vörös család 369
Vörös Antal 292, 293, 302
Vörös István (I.) 369
Vörös István (II.) 364
Vörös János 364
Vörös László 363
Vörös Mihály (I.) 363–366, 368–374
Vörös Mihály (II.) 364
Vredenburch, Willem Carel Adrien van 146, 148
Vries, H. de (De Vries) 481, 482, 487
Vulcan, Iosif 238
Vulkán Vera Tünde 520, 527
Vyskupová, Martina 469
Wächter, Johannes 165
Wadding, Lucas 381, 387
Wagner, Ernst 413, 423, 457–460, 463
Wagner, Johann Christoph 326, 337
Wagner, Philipp 332
Wahl, Franciscus 161
Wais Kristóf → Weiss, Christoph
Waldkirch, Konrad 426–428, 430, 435, 481
Wallius, Georgius 164
Wallning, Thomas 305

Walter, Therese (Pulszky Ferencné) 565
Walther, Walther 339, 340, 346, 350
Wangnereckh, Johann Simon 84
Wattenbach, Wilhelm 343, 350
Weber, Simon Peter 211, 212
Wecker, Johann Jacob 152, 155, 157
Węgierski → Wengerscius
Weingand, Johann Michael 197–199
Weiss Mihály (Michael) 320, 322, 576
Weiss, Christoph (Wais Kristóf) 550, 551, 557
Weißner, Martin 151
Weisz Attila 456, 463
Weller, Emil 92, 108, 108
Welther, Greger 459, 461
Wendelin, Marcus Friedrich 294
Wendland → Vendland
Wengerscius (Węgierski), Andreas 101, 108
Werckstetter, Christine 269
Werner, Richard Maria 91, 92, 108
Wesselényi család 468
Wesselényi Ferenc 147, 265, 269–271, 469
Westhemer, Barptholomaeus 462
Westphal, Siegrid 269
Weszprémi István 133, 148, 499, 510
Wettin, János Frigyes 330, 331
Whitbread, Leslie George 67, 77
Wieringen, Nicolaus à 301
Wießner, Martin 151
Wilhelm, V. → Wittelsbach, Wilhelm, V.
William of Albanac 68
Willianus, Petrus 161
Wirsung, Christoph 151
Wirth, Karl-August 343, 350
Wittelsbach család 83
Wittelsbach, Albert, V. 82, 331
Wittelsbach, Ferdinand Maria 264
Wittelsbach, Frigyes, IV. (Pfalzi Frigyes) 264
Wittelsbach, Károly, XII. 159
Wittelsbach, Lajos, IV. 83
Wittelsbach, Miksa (Maximilian of Bayern), I. 81–89
Wittelsbach, Vilmos (Wilhelm), V. 81, 89
Wittmann, Reinhard 149, 158
Witzay (Kisviczay, Viczay Molnár), Petrus 160
Wix Györgyné 412, 423, 486
Wnickhew, Matthias 170
Wolf, Johann Christoph 262
Wolf, Peter 460
Wolfe, Charles T. 501, 510
Wolff, Jacob 150
Wolff, Sophie 150
Wolfgang, Adam 269
Woyziech, Georgius 168
Wögerbauer, Michael 197, 205
Wrede, Martin 263, 271
Würtz, Felix 150–152
Wyserl, Heinrich 156

X

Xavier, Henrique Piccinato 175, 181
Xenophón 201

Y

Ybl Ervin 392, 394, 399
Ybl Miklós 396
Yuhanna ibn Masawaih (Meses) 516

Z, Zs

Zaccaria, Francesco Antonio 199
Zaccaria, Vittorio 75
Zachar József 274, 284

Zalc, Claire 312, 316
Zamba, Michael 165
Zanchius, Hieronymus 294, 298, 430
Zary, Johannes 167
Zászkaliczky Márton 75
Zászkaliczky Zsuzsanna 75
Zay, Alexander 168
Zay, Carolus 168
Zdansky, Andreas 167
Zedelmaier, Helmut 82, 89
Zehentner, Paul 577
Zehrensky, Johannes 163
Zeidner, Heinrich 422
Zeiler, Martin 324, 325, 337
Zeller, Madeleine 185, 192
Zerweg, Johann Gregor 577
Zichy család 466, 468, 544, 545
Zichy Ferenc 544
Zichy György 576
Zichy István 472
Zichy IV. István 540–545
Zichy Jenő 538, 539, 545, 546, 548
Zichy Károly 540
Zieger, Johann 326
Ziller, João Tentino 181
Zimányi Vera 443, 449, 465, 474
Zimmermann, Michael 508
Žižka, Jan 327
Zocher, Anton 212, 213
Zolnai Gyula 393, 399
Zombori István 387
Zopf, Robert 261
Zoványi Jenő 295, 304
Zrednai (Vitéz) János 339–348, 586, 590, 601
Zrínyi család 268, 271, 335, 466–470, 473
Zrínyi Ilona 268
Zrínyi Miklós (1508–1566) 329, 332, 333
Zrínyi Miklós (1620–1664) 123, 129, 268, 269, 270, 271, 397, 582
Zrínyi Péter 265–268
Zungaberg, Leopold Freiherr von (Mehmed Csolak, Csonkabég) 274, 275
Zvara Edina 26, 42, 50, 437, 448, 571
Zwelfer, Johann 156
Zwingler, Theodor 516
Zsakó Gyula 357, 360
Zsámboky (Sambucus) János 515
Zsigmond Attila 293
Zsindely Endre 452, 463
Zsupán Edina 50, 65, 68, 71, 77, 585, 590, 593, 596, 598, 601, 602

Helynévmutató

A

Ágó (Agov, SK) 364
Aiud → Nagyenyed
Alba Iulia → Gyulafehérvár
Albi (F) 21
Alsó-felsőszentmihály → Szentmihályfalva
Altdorf (Bayern, D) 154, 336
Ambras (Tirol, A) 396
Amszterdam (Amstelodam, NL) 50, 101, 103, 133, 134, 139, 140, 142, 143, 147, 207, 209, 297–300, 331, 482, 508
Antwerpen (B) 201, 404, 442, 443, 458, 479, 512
Apoldu de Jos → Kisapold
Argentoratum → Strasbourg
Athén (Athènes, GR) 191, 530
Augsburg (Augsbourg, Bayern, D) 83, 187, 326, 337, 342, 343, 345, 451, 461

B

Baia Mare → Nagybánya
Balassagyarmat (Nógrád, HU) 215
Balf (Wolf, ma Sopron része, Győr-Moson-Sopron, HU) 150
Bamberg (Bayern, D) 266
Bánffyhunyad (Huedin, Kolozs, RO) 456, 463
Banská Bystrica → Besztercebánya
Banská Štiavnica → Selmecbánya
Bártfa (Bardejov, Bartpha, SK) 109, 110, 113, 115, 120, 121, 159, 208
Báta (Tolna, HU) 572
Bázel (Basel, CH) 329, 335, 426–428, 430, 431, 433, 451, 452, 462, 481, 514, 580
Bécs (Vienna, Vienne, Vindobona, Wien, Wienna, A) 23, 24, 50, 54, 65, 69, 77, 78, 87–89, 146, 156, 174, 197–205, 209–212, 265, 268–271, 278, 281, 283, 305, 326, 340, 341, 343, 344, 346, 357, 384, 438–447, 470, 491, 508, 520, 521, 527, 539, 540, 546, 563, 571, 577–581, 583–590
Bécsújhely (Wiener Neustadt, Niederösterreich, A) 267
Beiuș → Belényes
Békés (Békés, HU) 221
Békéscsaba (Békés, HU) 223, 225
Belényes (Beiuș, Bihar, RO) 457
Belgrád (Beograd, SRB) 127
Beregszász (Berehove, UA) 432
Berethalom (Biertan, Szeben, RO) 457, 458
Berlin (Berlin, D) 156, 186, 366, 491, 564
Bern (Berne, CH) 451, 452, 461

Besztercebánya (Beszterce, Banská Bystrica, Neusohl, SK) 149, 151, 158, 348, 433, 434
Bodrogkeresztúr (Borsod-Abaúj-Zemplén, HU) 354
Bologna (Emilia-Romagna, I) 383
Boroszló → Wrocław
Braşov → Brassó
Brassó (Kronstadt, Braşov, Brassó, RO) 60, 110, 411, 412, 414, 416, 417, 421, 422, 455–460, 480
Bratislava → Pozsony
Braunschweig (Niedersachsen, D) 327
Brno (Brünn, CZ) 95
Brugge (Bruges, B) 178
Brünn → Brno
Brüsszel (Bruxelles, B) 11, 84, 178
Bucarest → Bukarest
București → Bukarest
Buda, Budapest (Ofen, Óbuda, Pest, HU) 20, 23, 24, 28, 29, 31, 41, 46, 50, 60, 77, 127, 174, 197, 198, 202, 208, 210, 212–228, 234, 341, 358, 367, 368, 372, 383, 388, 389, 391, 396, 470, 475, 478, 493, 532, 538, 539, 546, 561, 562, 565–567, 569, 583, 586, 589, 591, 593, 596, 598
Bukarest (Bucarest, București, RO) 174, 369, 416
Bükkábrány → Felsőábrány

C, Cs

Cacuciu Nou → Magyarkakucs
Cahors (Lot, F) 21
Cenade → Szászcsanád
Châlons (F) 136
Chartres (Eure-et-Loir, F) 21
Chatou (Yvelines, F) 20
Cibinium → Nagyszeben
Cincşor → Kissink
Claudiopolis → Kolozsvár
Cluj-Napoca → Kolozsvár
Codlea → Feketehalom
Colmar (Haut-Rhin, F) 186
Como (Lombardia, I) 329
Cristuru Secuiesc → Székelykeresztúr
Cubleşu Someşan → Magyarköblös
Csanád (Csongrád-Csanád, HU) 380–382, 385, 389
Csegöld (Szabolcs-Szatmár-Bereg, HU) 459

D

Darmstadt (Hessen, D) 266
Debrecen (Hajdú-Bihar, HU) 39, 60, 211, 213, 216, 217, 223–228, 353–355, 356, 361, 432, 434
Dés (Dej, Kolozs, RO) 395
Deventer (NL) 478, 479, 481, 482, 484, 486
Diez (Dietz, Rheinland-Pfalz, D) 136
Dillingen (Bayern, D) 85
Drezda (Dresden, Sachsen, D) 563
Dublin (IR) 478
Durham (GB) 180

E

Eger (Heves, HU) 20, 30, 46, 262
Eisenstadt → Kismarton
Emden (Niedersachsen, D) 458
Eperjes (Prešov, SK) 561, 563

Erfurt (Thüringen, D) 265
Esztergom (Komárom-Esztergom, HU) 210, 212, 215, 228, 470, 522, 524, 539, 545
Ettenheimmünster (Ettenheim-Münster, Baden-Württemberg, D) 339, 342, 345, 349

F
Fargues (Gironde, F) 46
Feketehalom (Codlea, Brassó, RO) 417, 457
Felsőábrány (ma Bükkábrány, Borsod-Abaúj-Zemplén, HU) 459
Ferrara (Emilia-Romagna, I) 588
Firenze (Florence, Toscana, I) 174, 445, 564, 565, 586, 588, 593
Foligno (Umbria, I) 175
Fontainebleau (Seine-et-Marne, F) 21
Forchtenstein → Fraknó
Francofurtum → Frankfurt am Main
Fraknó (Forchtenstein, Burgenland, A) 471, 475
Franeker (Franeckera, NL) 299, 477–487
Frankfurt am Main (Francofurtum, Hessen, D) 30, 111, 113, 114, 157, 262, 266–268, 301, 335–337, 430, 458, 461, 462
Frankfurt an der Oder (Brandenburg, D) 478
Freiburg-im-Breisgau (Baden-Württemberg, D) 185
Frenswegen (Niedersachen, D) 186, 187
Fugyivásárhely (Oşorhei, Bihar, RO) 293

G, Gy
Gádoros (Békés, HU) 365
Gârbova → Szászorbó
Genf (Geneva, Genève, CH) 98, 99, 136, 297, 301, 426, 427, 431, 458, 481, 482, 487
Gerény (Horjani, UA) 457
Gins → Kőszeg
Giverny (Eure, F) 21
Goldberg (ma Złotoryja, PL) 109, 110
Gotha (Thüringen, D) 509
Görgényszentimre (Gurghiu, Maros, RO)
Görlitz (Sachsen, D) 110–113
Göttingen (Niedersachsen, D) 128, 187, 315
Graz (Steiermark, A) 268, 445
Greifswald (Mecklenburg-Vorpommern, D) 171
Gurghiu → Görgényszentimre
Güssing → Németújvár
Gyoma → Gyomaendrőd
Gyomaendrőd (Gyoma, Békés, HU) 216, 217, 221–225
Győr (Győr-Moson-Sopron, HU) 275, 277, 326, 571, 582
Gyula (Békés, HU) 222, 223, 225, 326
Gyulafehérvár (Alba Iulia, Fehér, RO) 41, 42, 50, 355–358, 456

H
Hainburg (Hainburg an der Donau, Niederösterreich, A) 346
Halle an der Saale (Sachsen-Anhalt, D) 160, 171, 508, 510

Hamburg (Hamburg, D) 156, 261, 262, 266, 267, 269–271, 300
Hamruden → Homoród
Hanau (Hanovia Hessen, D) 358, 508
Harderwijk (Hardervicum, NL) 301
Harlingen (NL) 481
Heidelberg (Heidelberga, Baden-Württemberg, D) 87, 264, 299, 354, 358, 428, 429, 433, 478, 4810–483, 485, 539
Heilbronn (Baden-Württemberg, D) 187
Hermannstadt → Nagyszeben
Hódmezővásárhely (Csongrád-Csanád, HU) 363–365
Homoród (Homorod, Hamruden, Brassó, RO) 459
Horjani → Gerény
Huedin → Bánffyhunyad

I

Isztambul (İstanbul, Konstantinápoly, TR) 369

J

Jászberény (Jász-Nagykun-Szolnok, HU) 217
Jéna (Jena, Thüringen, D) 128, 412, 456
Jyväskylä (FIN) 39

K

Kaca (Cața, Brassó, RO) 459
Kalinyingrád (Königsberg, RUS) 187, 192, 508
Kalocsa (Bács-Kiskun, HU) 202–204
Karlsruhe (Baden-Württemberg, D) 339, 342, 349, 350
Karthágó (TN) 369
Käsmark → Késmárk
Kassa (Košice, SK) 354, 361, 497, 529, 556
Katzenelnbogen (Rheinland-Pfalz, D) 136
Kelnek (Câlnic, Fehér, RO) 457
Kereszténysziget (Cristian, Szeben, RO) 458, 459
Késmárk (Kežmarok, Käsmark, SK) 407, 498, 505
Kisapold (Apoldu de Jos, Szeben, RO) 459
Kismarton (Eisenstadt, Burgenland, A) 322, 471, 476
Kissink (Cincșor, Brassó, RO) 457, 460
Kistorony (Turnișor, Szeben, RO) 460
Kolozsmonostor (Kolozs, RO) 462
Kolozsvár (Claudiopolis, Cluj-Napoca, Kolozs, RO) 50, 101, 209, 210, 214, 355, 356, 359, 432, 434, 436, 453, 456–459, 461, 519–521, 523–526
Komárom (Komarno, SK) 215
Konstantinápoly → Isztambul
Konstanz (Baden-Württemberg, D) 451
Koppenhága (København, DK) 66
Köln (Cöln, Nordrhein-Westfalen, D) 156
Königsberg → Kalinyingrád
Königslutter am Elm (Niedersachsen, D) 327
Körmöcbánya (Kremnica, Kremnitz, SK) 149, 151, 158, 434
Kőszeg (Gins, Vas, HU) 275, 277–280, 284
Krakkó (Kraków, PL) 105
Kremnica → Körmöcbánya

Kremnitz → Körmöcbánya
Kronenburg (Nordrhein-Westfalen, D) 324
Kronstadt → Brassó

L
La Quellerie (F) 20
Laibach → Ljubljana
Langenau (Baden-Württemberg, D) 345
Le Puy (Le Puy-en-Velay, Haute-Loire, F) 21
Leeuwarden (Ljouwert, NL) 479
Leiden (Lugdunum Batavorum, NL) 133, 137, 154, 298–300, 403, 410, 458, 482, 510
Leszno (PL) 98, 102, 106
Levoča → Lőcse
Linz (Oberösterreich, A) 440, 445, 446
Lipcse (Leipzig, Lypsia, Sachsen, D) 197, 300, 328, 458, 509
Lixheim (Moselle, F) 451
Ljubljana (Laibach, SLO) 379, 386, 387
London (GB) 426, 428, 492, 508, 510, 539, 563
Lőcse (Levoča, SK) 42, 208
Ludoș → Nagyludas
Lugdunum Batavorum → Leiden
Lüneburg (Niedersachsen, D) 327
Lyon (Rhône, Lugdunum, F) 535
Lypsia → Lipcse

M
Madrid (E) 84, 85
Magyarkakucs (Cacuciu Nou, Bihar, RO) 293
Magyarköblös (Cubleșu Someșan, Kolozs, RO) 457
Magyaróvár → Mosonmagyaróvár
Mainz (Mayence, Rheinland-Pfalz, D) 175
Maldur (Podhorány, SK) 497
Marchegg (Niederösterreich, A) 471
Máriacell (Mariazell, Steiermark, A) 278, 283
Máriavölgy (Marianka, SK) 577, 582
Marosvásárhely (Vásárhely, Târgu Mureș, Maros, RO) 211, 214, 215, 216, 370, 432, 434, 457, 461, 520, 523, 525, 539
Marseille (Marsilia, Bouches-du-Rhône, FR) 482
Martin → Turócszentmárton
Mayence → Mainz
Medgyes (Szászmeggyes, Mediaș Szeben, RO) 123, 458
Melbourne (AUS)
Melk (Niederösterreich, A) 180, 327, 339, 342, 344, 348, 351
Meszlény (Vas, HU) 277
Mihai Viteazu → Szentmihályfalva
Miskolc (Borsod-Abaúj-Zemplén, HU) 497, 507
Modena (Emilia-Romagna, I) 50, 342
Mohács (Baranya, HU) 395, 470, 475, 533
Morges (CH) 297
Mosonmagyaróvár (Magyaróvár, Győr-Moson-Sopron, HU) 215
Moszkva (Moskva, RUS) 105, 264
Mukacsevo → Munkács
Munkács (Mukacsevo, UA) 461, 471
München (Munich, Bayern, D) 50, 81, 84, 87, 89, 174, 186, 266, 340, 342, 343, 347, 349, 352
Münster (Nordrhein-Westfalen, D) 264

N, Ny
Nagybánya (Baia Mare, Máramaros, RO) 432, 434
Nagybereg (Veliki Berehi, UA) 461
Nagycsűr (Șura Mare, Szeben, RO) 458
Nagyekemező (Târnava, Szeben, RO)
Nagyenyed (Aiud, Fehér, RO) 60, 356, 432, 434, 458
Nagyludas (Ludoș, Szeben, RO) 459
Nagyprépostfalva (Prépostfalva, Stejărișu, Szeben, RO) 458
Nagyszeben (Szeben, Cibinium, Hermannstadt, Sibiu, Szeben, RO) 110, 211, 453, 457–461
Nagyszombat (Trnava, Tyrnavia, SK) 210–212, 278, 549, 554, 556, 557, 559, 573, 577, 578
Nagyteremi (Tirimia, Maros, RO) 457
Nagyvárad (Várad, Oradea, Bihar, RO) 199, 231–233, 235–237, 244, 247, 296, 361, 371, 396, 457, 461
Nápoly (Napoli, Campania, I) 39, 369
Nassau (Rheinland-Pfalz, D) 136
Nemesócsa (Zemianska Olča, SK) 433
Németújvár (Güssing, Novigrad, Burgenland, A) 25, 26, 51, 437, 442, 443
Neuchâtel (CH) 309
Neusohl → Besztercebánya
Neustadt (Rheinland-Pfalz, D) 191
Neustadt → Prudnik
Neustadt an der Haardt (Neustadt an der Weinstraße, Rheinland-Pfalz, D) 298
New York (USA) 74
Niuved → Nyüved
Norimberga → Nürnberg
Nou Roșia → Szászújfalu
Novigrad → Németújvár
Nürnberg (Norimberga, Bayern, D) 267, 301, 326–329, 331, 334–337, 462, 545
Nyüved (Niuved, Bihar, RO) 293

O, Ö
Oberursel (Hessen, D) 429
Óbuda → Budapest
Odorheiu Secuiesc → Székelyudvarhely
Ofen → Buda
Olaszliszka (Borsod-Abaúj-Zemplén, HU) 355, 433
Oldenburg (Niedersachsen, D) 539
Oradea → Nagyvárad
Orange (Vaucluse, F) 136
Orăștie → Szászváros
Orosháza (Békés, HU) 221
Oroszvár (Caroloburgum, Rusovce, SK) 541
Oșorhei → Fugyivásárhely
Oxford (Oxonium, GB) 50, 59
Ödenburg → Sopron

P
Padova (Pádua, Padua, Veneto, I) 154, 512, 513, 515
Pannonhalma (Győr-Moson-Sopron, HU) 211, 215, 228, 551, 554, 559
Párizs (Paris, F) 11, 21, 50, 84, 99, 174, 358, 410, 416, 563, 564
Patak → Sárospatak
Pécs (Quinque-Ecclesiae, Baranya, HU) 211
Pest → Budapest
Podhorány → Maldur

Porcsalma (Szabolcs-Szatmár-Bereg, HU) 459
Posonium → Pozsony
Pottendorf (Niederösterreich, A) 471, 579
Pozsony (Bratislava, Posonium, Pressburg, SK) 42, 209–213, 267, 326, 367, 368, 469, 470, 475, 512, 513, 540, 541, 546, 562, 571–583
Pozsonypüspöki (Püspöki, Biskupice pri Dunaji, SK) 572
Prága (Praha, CZ) 86, 339–342, 352, 409, 440, 441, 445–447, 577
Prépostfalva → Nagyprépostfalva
Prešov → Eperjes
Pressburg → Pozsony
Prudnik (Neustadt, PL) 153
Püspöki → Pozsonypüspöki
Püspöki → Biskupice pri Dunaji

Q
Quinque-Ecclesiae → Pécs

R
Regensburg (Bayern, D) 264
Retteg (Reteag, Beszterce-Naszód, RO) 457
Róma (Roma, Lazio, I) 28, 39, 50, 72, 87, 174, 198, 199, 326, 369, 375, 380–383, 507, 512, 539, 566
Rostock (Mecklenburg-Vorpommern, D) 460
Rotterdam (NL) 507
Rouen (Seine-Maritime, F) 21, 189, 191, 428
Rozsály (Szabolcs-Szatmár-Bereg, HU) 459
Rusovce → Oroszvár

S, Sz
Salamonfa (Győr-Moson-Sopron, HU) 273, 275, 279
Salzwedel (Sachsen-Anhalt, D) 458
Sankt Gallen (CH) 451
São Paulo (BR) 173, 174
Sárospatak (Patak, Borsod-Aba-új-Zemplén, HU) 20, 30, 60, 213, 355, 357, 361, 428, 429, 432, 434, 436
Schaffhausen (CH) 435
Schemnitz → Selmecbánya
Schwarzenbruck (Bayern, D) 328
Schweinfurt (Bayern, D) 187
Seattle (USA) 73
Sebeș → Szászsebes
Segesvár (Sighișoara, Maros, RO) 456, 460, 463
Seibersdorf (Niederösterreich, A) 471
Selmecbánya (Banská Štiavnica, Schemnitz, SK) 149, 158, 434
Sempte (Šintava, SK) 533
Senlis (Oise, F) 99
Sibiu → Nagyszeben
Siena (Toszkána, I) 83
Šintava → Sempte
Síter (Șișterea, Bihar, RO) 293
Sopron (Ödenburg, Győr-Moson-Sopron, HU) 149, 150, 152, 154, 157, 274, 275, 279, 280, 282, 470, 476, 571, 573, 582
Sopronbánfalva (Győr-Moson- Sopron, HU) 280
St. Louis (Saint Louis, USA) 74
Stejărișu → Nagyprépostfalva
Stomfa (Stupava, SK) 471
Strasbourg (Strassburg, Argentoratum, Bas-Rhin, F) 21, 151, 185–187, 191, 192, 301, 416, 451

Stupava → Stomfa
Stuttgart (Baden-Württemberg, D)
Șura Mare → Nagycsűr
Sümeg (Veszprém, HU) 280
Szalónak (Városszalónak, Stadtschlaining, Burgenland, A) 437, 438, 441, 443, 446, 447, 449
Szarvas (Békés, HU) 215, 220
Szászcsanád (Cenade, Fehér, RO) 458
Szászmeggyes → Medgyes
Szászorbó (Gârbova, Fehér, RO) 457
Szászsebes (Sebeș, Fehér, RO) 457
Szászújfalu (Nou, Roșia, Szeben, RO) 460
Szászváros (Orăștie, Hunyad, RO) 434, 459
Szatmár → Szatmárnémeti
Szatmárnémeti (Szatmár, Satu Mare, Szatmár, RO) 355, 356, 432, 434
Szeben → Nagyszeben
Szécsény (Nógrád, HU) 565, 569
Szeged (Csongrád-Csanád, HU) 11, 20, 33, 35, 36, 38, 41, 43–46, 226–229, 286, 365, 480, 481
Székelykeresztúr (Cristuru Secuiesc, Hargita, RO) 434, 453, 456, 457, 459
Székelyudvarhely (Odorheiu Secuiesc, Hargita, RO) 458
Székesfehérvár (Fejér, HU) 372, 470
Szekszárd (Tolna, HU) 221
Szentgotthárd (Vas, HU) 372
Szentgrót → Zalaszentgrót
Szentmihályfalva (Mihai Viteazu, Kolozs RO) 457
Szepes (Spiš, SK) 498
Széphalom (ma Sátoraljaújhely része, Borsod-Abaúj-Zemplén, HU) 129
Szolnok (Jász-Nagykun-Szolnok, HU) 217, 227
Szombathely (Vas, HU) 25

T

Târgu Mureș → Marosvásárhely
Târnava → Nagyekemező
Temesvár (Timișoara, Temes, RO) 215
Tenke (Tinca, Bihar, RO) 244
Tigurinum → Zürich
Tihany (Veszprém, HU) 372
Timișoara → Temesvár
Tinca → Tenke
Tirimia → Nagyteremi
Tokaj (Borsod-Abaúj-Veszprém, HU) 20, 21, 46, 326, 355, 498, 501, 503, 504, 506, 507, 509, 510
Toporcsa (Topârcea, Szeben, RO) 459
Torda (Turda, Kolozs, RO) 356
Torony (Vas, HU) 277
Toruń (PL) 112, 593
Trajectum ad Rhenum → Utrecht
Trakai (Troki, LT) 100
Trento (Trident, Trentino-Alto Adige, I) 100
Trident → Trento
Trier (Rheinland-Pfalz, D) 187
Trnava → Nagyszombat
Troki → Trakai
Trója (Troia, TR) 67, 68, 71, 72, 76
Turda → Torda
Turnișor → Kistorony
Turócszentmárton (Martin, SK) 212, 228
Tübingen (Baden-Württemberg, D) 154, 188, 459
Tyrnavia → Nagyszombat

U
Ulm (Baden-Württemberg, D) 345
Uppsala (S) 408
Utrecht (Trajectum ad Rhenum, NL) 134–141, 145–147, 292, 298, 534

V, W
Vác (Pest, HU) 218, 224, 227
Váldhíd (Valchid, Szeben, RO) 458
Várad → Nagyvárad
Városszalónak → Szalónak
Várpalota (Veszprém, HU) 326
Varsó (Warszawa, P) 102
Vásárhely → Marosvásárhely
Vasvár (Vas, HU) 51
Velence (Venezia, Venise, Veneto, I) 177, 183, 265, 266, 386, 388, 444, 534
Veliki Berehi → Nagybereg
Venise → Velence
Versailles (Yvelines, F) 269
Veszprém (Veszprém, HU) 228, 326
Vianden (L) 136
Vienna → Bécs
Vilnius (Vilna, Vilno, LT) 98–100
Vindobona → Bécs
Warszawa → Varsó
Weilheim (Weilheim in Oberbayern, Bayern, D) 343
Weimar (Thüringen, D) 266
Wels (Oberösterreich, A) 327
Wien → Bécs
Wiener Neustadt → Bécsújhely
Wienna → Bécs
Wittenberg (Vitemberga, Sachsen-Anhalt, D) 72, 77, 110, 154, 323, 334, 335, 354, 425, 429, 431, 433, 435, 436, 456–461, 463, 497, 507, 510
Wolfenbüttel (Niedersachsen, D) 11, 57, 266, 331, 539, 545
Wrocław (Wratislawia, Boroszló, PL) 114, 497, 508

Y
Yquem (Gironde, F) 46

Z, Zs
Zadar (HR) 56
Zágráb (Zagreb, HR) 286, 341
Zalakomár (Zala, HU) 15
Zalamerenye (Zala, HU) 17, 49
Zalaszentgrót (Szentgrót, Zala, HU) 372
Zalău → Zilah
Zemianska Olča → Nemesócsa
Zilah (Zalău, Szilágy, RO) 434
Złotoryja → Goldberg
Zürich (Tigurinum, CH) 298, 299, 431, 451, 462
Zsira (ma Salamonfa része, Győr-Moson-Sopron, HU) 275